

KØBENHAVN

FRA BISPETID TIL BORGERTID

BYPLANMÆSSIG UDVIKLING TIL 1840

2. OPLAG

UDGIVET AF STADSINGENIØRENS DIREKTORAT 1947

GENOPTRYKT JANUAR 1949

I KOMMISSION HOS J. H. SCHULTZ FORLAG

SA 09. 7/19563 Jo' a. 1

h
s
09.719

ex. 3

1. Oplag December 1947
2. Oplag med enkelte Ændringer Januar 1949

138/61

OVERSIGT

INDHOLDSFORTEGNELSE	S. II—III.
FORORD	S. IV.
KAPITEL I. LANDSKABETS OPRINDELSE.....	S. 1—12.
— II. HAVN FØR ABSALØN	S. 13—19.
— III. FRA BISPETID TIL NUTID	S. 20—56.
— IV. CHRISTIAN IV.s BYPLANARBEJDER	S. 57—96.
— V. NY-KØBENHAVN	S. 97—142.
— VI. BYUDVIDELSER UNDER FREDERIK III OG CHRISTIAN V. S.	143—154.
— VII. HOLMENE (SLOTSHOLMEN OG BREMERHOLM)	S. 155—158.
— VIII. ILDEBRANDE	S. 169—194.
— IX. FÆSTNINGEN	S. 195—216.
— X. BYOMRAADETS VÆKST	S. 217—236.
— XI. VANDTILLEDNING	S. 237—258.
— XII. BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER	S. 259—304.
ALFABETISK BILLEDFORTEGNELSE	S. V—VII.
ALFABETISK SAGREGISTER	S. VIII—IX.
TIDSTAVLE	S. X—XI.
FORTEGNELSE OVER ANVENDTE FORKORTELSER	S. XII.

INDHOLDSFORTEGNELSE

- I. LANDSKABETS OPRINDELSE** ..... S. 1—12
Istiden ..... S. 3—4
Kystliniens Forskydning ..... S. 5—7
Tidstavle.
Dybgrunden ..... S. 8—12
Kalkens Overflade, Lergrave og Kalkbrud.
- II. HAVN FØR ABSALON** ..... S. 13—19
Havn som Overfartssted ..... S. 15—16
Hovedveje til Havn og Færgested.
Havneby ..... S. 16—17
Ældste Bykerne ved Vestergade ..... S. 17—19
Clemensstaden, Graven omkring Clemensstaden, Nørregade bliver Hovedgade.
- III. FRA BISPETID TIL NUTID** ..... S. 20—56
Bispetidens By ..... S. 20—23
Borgen, Kongegaven, Handelsplads og Havn, Bispetidens Byplan, Absalons Vold, Aaben Bebyggelse, Indbyggertallet.
Bykort ..... S. 24—27
København ca. 1535, København ca. 1650, København ca. 1750, København ca. 1850.
Ændringer i Gadenettet ..... S. 28—38
Terræn, Selvgroet Gadenet, Gadeanlæg i den senere Middelalder, Gadenavne systematiseres, Følger af Ny-Københavns Anlæg, Smaa Torve, Følger af Storbrandene, Mindre Gadereguleringer, Kampen mod Fortovsbebyggelse, Voldgaderne reguleres, Andre Reguleringer efter 1683.
Bebyggelsen (almindelig Udvikling) ..... S. 39—42
Bebyggelsesforholdene forringes.
Borgerlige Bygningstyper ..... S. 43—56
- IV. CHRISTIAN IV.s BYPLANARBEJDER** .. S. 57—96
Christian IV ..... S. 59—60
Arbejder paa Slotsholmen ..... S. 60—62
Søarsenalet og Tøjhushaven, Knippelsbro og Børsen.
Ændringer i den gamle By ..... S. 63—64
Bremerholm og Skipperboderne ..... S. 64—67
Skipperboderne, Gadenavne og Husnumre.
Christianshavn ..... S. 67—72
Byens daarlige Havneforhold, 1. og 2. Byplan, Fæstning og Købstad.
Grundkøb og Havneudvidelser ..... S. 73—76
Rosenborg, Havnen udvides mod Nord.
Kortlægning ..... S. 76—80
- Befæstnings- og Byplan af 1625—27* ..... S. 81—87
Sankt Annæ Skanse, Østervold afstikkes, De store Dæmninger, De 3 Hornværker, Oktagonplanen, Den store Stenbro, Nyboder.
Skiftende Planer ..... S. 88—90
Byplan af 1640, Østervold, Schiørts Fæstningsplan.
Perioden Axel Urup ..... S. 91—93
Sankt Annæ Skanse fortsat.
Byplanen af 1649 ..... S. 94—96
- V. NY-KØBENHAVN** ..... S. 97—142
Byplanen af 1649 ..... S. 99—105
Forordningen af Marts 1650, Privilegier, Forstæderne, Sankt Annæ Skanse ombygges, Ny-København efter Svenskekrigen.
Byplanen af 1662 ..... S. 106—108
Forordningen af Marts 1663, Ny Østport og en ny Skraagade til denne.
Kongens Nytorv ..... S. 109—114
Byggeregler, Krindsen, Ny Trafikordning.
Sofie Amalienborg ..... S. 115—119
Havnefronten, Slotsprojekter.
Frederiksstaden ..... S. 119—129
Skøde til Magistraten, Byggeregler, Tømmerpladserne flyttes, Vandafledning, Frederiksstaden erobres af Aristokratiet, Frederikskirken, Byplanens Fordele og Mangler.
Trekanten Nord for Kongens Have ..... S. 130—132
Statsinstitutioner, Bebyggelsesplan 1754, Sølgades Kaserne, »Grønland«.
Trekanten ved Toldboden ..... S. 133—136
Toldbodvejs Opfyldning, Fortsættelse af Frederiksstadens Plan, Frihavnsprojekt 1769, Toldbodens Udvidelser.
Adelgade-Borgergadekvarteret ..... S. 137—142
Kvarterets Forfald, Ombygningsforslag, Nye Skraagadeforslag, Stadsingeniørens Gadeplan, Saneringsplaner.
- VI. BYUDVIDELSER UNDER FREDERIK III (1648—1670) OG CHRISTIAN V (1670—1699)** ..... S. 143—154
Frederiksholm ..... S. 145—148
Planlægning, Gaderne, Kvarterets Bebyggelse.
Ny-Christianshavn ..... S. 149—154
Bebyggelsesplaner 1670—1691, Volden forlænges mod Nord, Anlægget af Nyholm, Projekt til »Marineby«, Private Opfyldninger.

VII. HOLMENE	S. 155—158
Slotsholmen.....	S. 157—164
<i>Absalons Borg paa Strandholmen. Byens Kastel. Slotsholmen dannes. Den private Bebyggelse. Broerne. Plan om et nyt Slot. Christiansborg. »Den røde Bygning«. De private Palæers Overgang til Central-administrationen.</i>	
Bremerholm.....	S. 165—168
<i>Bremerholm. Omraadet deles af Christian IV.s Østervold. Gammelholm.</i>	
VIII. ILDEBRANDE	S. 169—194
Branden 1658.....	S. 171
Branden 1685.....	S. 172—173
<i>Reguleringskommissionen. Byplanmæssige Resultater.</i>	
Branden 1728.....	S. 173—180
<i>Reguleringskommissionen. Reguleringsplan. Byggeregler.</i>	
Branden 1747—1794.....	S. 181—182
<i>Slotsbranden 1794.</i>	
Branden 1795.....	S. 182—190
<i>Meyn og Rawerts Byplanforslag. Rentekammerets Bemærkninger. Reguleringskommissionen. Byplanmæssige Resultater. Husvildeforsorg. Byggeregler.</i>	
Branden 1807.....	S. 191—194
<i>Samlet Oversigt over Odælæggelserne ved Brandene 1728, 1795 og 1807. S. 193</i>	
IX. FÆSTNINGEN	S. 195—216
Bispetidens Fæstning.....	S. 197—199
<i>Borgen. Absalons Vold. Anlæggene forstærkes.</i>	
<i>Fæstningsanlæggenes Overgang til Kronen..... S. 200—201</i>	
<i>Christian IV.s Fæstningsplan af 1606 S. 202—205</i>	
<i>Fæstningsværkerne optager mere Plads. Fæstningen 1624. Den ydre Forsvarslinie.</i>	
Fæstningen 1658.....	S. 206
Fæstningen udvides og ombygges ..	S. 207—211
<i>Byportene flyttes. Langebros Oprindelse. Christianshavns Vold forlænges mod Nord. Flaadens Leje. Den nye Vold.</i>	
Demarkationsbestemmelser.....	S. 212
Fæstningen 1840.....	S. 213
Fremskudte Værker.....	S. 214—216
X. BYOMRAADETS VÆKST	S. 217—236
Byen og Byjorderne.....	S. 219—222
<i>Byen. Byjorderne. Serridslev By og Mark overgaar til København.</i>	
Christian IV.s Byudvidelser.....	S. 222—225
<i>Grundkøb. Frederiksberg-Enklaven dannes. Ryvangen erhverves. Fæstningsomraadet.</i>	

Indlemmelser.....	S. 227—230
<i>Christianshavn. Kirkens og Kronens Enklaver. Fæstningsarealerne. De store Indlemmelser 1901—1902.</i>	
Opfyldninger.....	S. 230—236
<i>Opfyldninger i ældre Tid. Nyere Opfyldninger. Kommunens Opfyldninger. Inddæmning af Kåbebod Strand.</i>	
XI. VANDTILLEDNING	S. 237—258
Møllevand.....	S. 239—243
<i>Det ældste Dæmningssystem. Byens Mølledamme. Harrestrupaa og Langbaddam.</i>	
Søerne og Befæstningen.....	S. 243—245
<i>Befæstningsarbejder 1525. Christian IV.s Befæstningsarbejder.</i>	
Vandmøller.....	S. 245—246
<i>Vejen paa den lange Dæmning (Roskildevej).</i>	
Damhussøen.....	S. 246—248
Vandforsyning.....	S. 248—252
<i>Emdrup Sø. Vandspejlet hæves. Pumpevand og Springvand.</i>	
Reguleringer og Oprensning af Søerne	S. 252—254
<i>Lersøen.</i>	
Hygiejnisk Sammenbrud.....	S. 254—255
<i>Den »Combinerede Comitee« af 1847.</i>	
Kildevandsforsyning.....	S. 255—256
Vandforsyningen efter 1859.....	S. 256—258
<i>Overfladevandet i Dag.</i>	
XII. BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER	S. 259—304
Stadsretter og Forordninger.....	S. 261—265
<i>Stadsretter 1254—1443. Brandfare. Byggetvang. Fortov. Forordning af 1682. Frederik IV.s Plakater og Anordning af 1729.</i>	
Det første Magistratsregulativ 1795.	S. 265—266
<i>Brandfare. Begrænsning af Bygningshøjder. Hjørnebygninger.</i>	
Den ældre Bygningslovgivning	S. 267—278
<i>1854—1875..... S. 267—278</i>	
<i>Kommissionsbetænkninger. Bygningslov 1854 og 1856. Bygningsloven af 1871. Lovændring 1875.</i>	
Bygningsloven af 1889.....	S. 278—292
<i>Rigsdagsforhandlinger 1880—89. Under 1889-Loven. Udartede Bygningstyper. Karréformer.</i>	
Bygningslovforslag 1915.....	S. 292—293
Revisionskrav.....	S. 294—295
Forarbejder til Byggeloven af 1939.	S. 295—296
Kommunalbestyrelsens Byggelovforslag af 1938 (Nydannelser).....	S. 296—301
<i>Zoningsbestemmelser. Bebyggelsens Placering. Udnyttelsesgraden. Regulering. Sagkyndig Bygningskommission. Ældre Bebyggelse (Tidsbegrænsning. Ældre Bygningers Bevaring).</i>	
Regeringens Lovforslag af 1938 ...	S. 302
Lov om Bygningsfredning.....	S. 303—304

FORORD

Et fra mange Sider fremsat Ønske om en Redegørelse for Hovedstadens byplanmæssige Udvikling har man fra Stadsingeniørens Direktorat søgt imødekommet ved den i Januar 1942 udsendte Beskrivelse af de indlemmede Distrikter.

Med Hensyn til den byplanmæssige og tekniske Udvikling i den ca. 800 Aar lange Tidsperiode fra Stadens Grundlæggelse findes et betydeligt Antal Kilder, men ingen samlet Fremstilling. Et vægtigt Materiale, bygget bl. a. paa Grundudgravninger, forefindes i H. N. Rosenkjærs og Ramsings Afhandlinger; i Carl Bruuns og O. Niensens Værker og i talrige Bind af »Historiske Meddelelser om København« findes ogsaa en Række tekniske Oplysninger af betydelig Værdi; men et overskueligt, samlet Billede af den tekniske Udvikling lader sig ikke udlede alene af disse Kilder.

Kortmaterialet vedrørende Stadens ældste Historie er paa Grund af de store Brande meget sparsomt, og det har været nødvendigt at gøre dette Materiale til Genstand for en indgaaende teknisk Behandling, hvorved Planer er omtegnet og verificeret med Hensyn til Maalforhold, saaledes at en indbyrdes Sammenligning er muliggjort. Dr. phil. Vilh. Lorenzens Kortsamlinger og historiske Afhandlinger har været til uvurderlig Nytte, ikke mindst fordi man under Besættelsen har været afskaaret fra at undersøge de originale Kort. Vi takker Doktoren for venlig Gennemgang af de Afsnit, der omhandler den byplanmæssige Udvikling omkring Christian IV.s Tidsperiode. Vi skylder ligeledes Professor A. J. Rosenkrantz Tak for venlig Gennemgang af den geologiske Indledning.

Et indgaaende Arkivstudium til yderligere Belysning af de store Byplanarbejder under Renæssanceperioden blev paabegyndt af Civilingeniør Harald C. Borregaard, men blev afbrudt ved hans Død. En udmærket Medvirken ved Gennemgang af de historiske Kildematerialer og Opbygning af de derpaa støttede Afsnit — særligt vedrørende Byomraadetets Vækst, Ildebrande og Stadens Udvikling i Renæssance- og Baroktiden — er udført af Forfatteren Mogens Lebech, der herved har ydet et værdifuldt Medarbejderskab. Der er under Arkivstudierne ydet Medarbejderne megen Støtte fra Arkiver, Det kongelige Bibliotek, Universitetsbiblioteket, Raadhusbiblioteket m. fl. Arkitekt H. H. Engqvist har udarbejdet Afsnittet »Borgerlige Bygningstyper«, Billedredaktionen er væsentligt forestaaet af Civilingeniør V. Malling, og Udførelse af Originalkort og Omtegning af Kort og Planer er foretaget af teknisk Fuldmægtig O. E. Christensen.

Vi har prøvet i det Omfang, det har været muligt, at imødegaa den Vildfarelse, at København er en selvgroet By. Allerede fra Tiden omkring Absalon maa der have været planlagt bevidst, med betydelig Indsigt og Fremsyn, saaledes at Byen, da den overgik til Residensstad, har fremtraadt som en stolt og mægtig By, og det er sikkert med Rette, at van Wijks smukke Billede fra 1611, gengivet brudstykkevis flere Steder i nærværende Bog, bærer Titlen: »Hafnia metropolis et portus celeberrimus Daniæ«.

Fremragende Mænd har i Perioden »fra Bispetid til Borgertid« arbejdet for Stadens Fremgang og for Afhjælpning af de Mangler, som altid viser sig som Følge af en uforudseelig Udvikling. Mange Anstrengelser kan have svigtet, men de bør ikke derfor underkendes.

Nærværende Værk omfatter væsentligst Tiden »fra Bispetid til Borgertid«, idet den tekniske og byplanmæssige Udvikling under »Borgerstyret« fra Midten af forrige Aarhundrede til vor Tid, for saa vidt angaar de ældre Bydele, er under Udarbejdelse. Dette kommende tredje Bind i den under Arbejde værende Serie vil fremtræde som et naturligt Supplement til den i 1942 udsendte Bog om de indlemmede Distrikter. Det har dog været nødvendigt ogsaa i nærværende Værk at føre enkelte Afsnit, der ikke senere agtes udførligt behandlet, op til vor Tid.

Det vil af ovenstaaende fremgaa, at man i dette Værk ikke har bestræbt sig for at skrive Københavns Historie, men koncentreret sig om den Side af den historiske og kronologiske Fremstilling, som kræver en særlig teknisk og byplanmæssig Analyse og derfor naturligt kan gennemføres i en Institution som nærværende, selv om Arbejdet med denne Sag i mange Henseender falder helt uden for Direktoratets daglige Arbejde.

Stadsingeniørens Direktorat, København, Oktober 1947.

Olaf Forchhammer.

I. LANDSKABETS OPRINDELSE

SUMMARY ..... P 2.

ISTIDEN ..... S. 3—4.

KYSTLINIENS FØRSKYDNING ..... S. 5—7.

Tidstavle S. 9.

DYBGRUNDEN ..... S. 8—12.

Kalkens Overflade S. 10. Lergrave og Kalkbrud S. 10.

THE ORIGIN OF THE LAND

The land was formed in quaternary time by moraine material, mostly gravel and clay, deposited by the ice sheet. The moraine deposits in fig. page 3 indicate the varying positions of the ice front.

The fig. on page 4 shows deposits of an older moraine displaced and covered by younger moraines. Streams in front of the different ice-borders and under the ice sheet have contributed to the ultimate shaping of the land and of the surrounding waters.

Tertiary deposits exist only in a few places. The moraines are usually deposited directly on the younger cretaceous limestone (calcareous sand and bryozoan limestone) the surfaces of which are in some places glacially striated. The cretaceous limestone is transversed by a fault line (the fig. page 10). The displacement is about 70 metres (ab. 200 feet). Older layers of chalk (white chalk) are to be found northeast of the fault line at a depth of about 110 to 120 metres (350 feet), and to the south of it at a depth of 20 to 40 metres (60 to 120 feet).

Clay and gravel from the moraines have through the ages been used for building materials, whereas the limestone has been little used.

By a series of drillings through layers below the present sea-level deposits have been found originating in fresh and in brackish water; their age has been fixed by a pollen analysis by means of which the transgression curve has been approximately determined for the period of time between the continental or the Ancyclus period (when the sea-level was at least 20 metres (60 feet) lower than it is now) and the present time.

Displacements of the shore line are indicated in diagram at page 9 (cf. map at page 6).

The transgression in the Litorina-period is illustrated by fig. page 8.

THE GLACIAL AGE

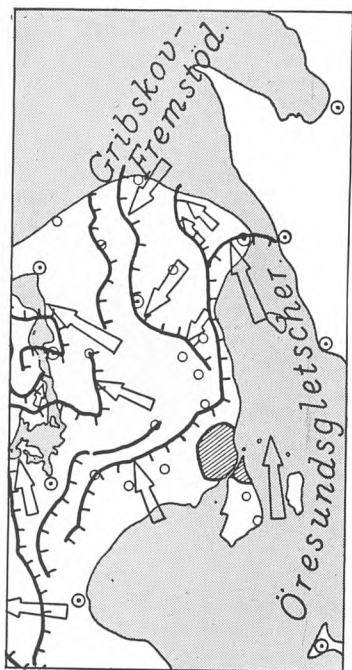
THE UNDERGROUND

ALTERATIONS TO THE
SHORE LINE AFTER
THE GLACIAL AGE

LANDSKABETS OPRINDELSE

ISTIDEN

De yngre Isstrømme.

Efter D. G. U. II Rk. Nr. 69.

V. Milthers: Nordostsjælland
Geologi. D. G. U. V Rk. Nr. 2,
1935.

Det Landskab, i hvilket København gennem Tiderne er vokset frem, er formet af de Dynger af Grus, Sten, Sand og Ler, som Istidens Gletschere har ført med sig og aflejret, da de maatte vige for et mildere Klima.

Under Kvartærtiden, Istidernes Periode, har Sjælland 3 — maaske 4 — Gange været dækket af Is med mellemliggende varme Tidsrum. Det er dog Istidens sidste Nedisning, der har sat sit Præg paa Terrænformer og Jordlag. Omkring København er de første Aflejringer sandsynligvis blevet fjernet eller omlejret af Gletscherne fra den sidste Indlandsis.

Isens Afsmeltning paa Sjælland er flere Gange blevet afbrudt af nye Fremstød, der som Regel ses i Terrænet som en Række stejle Bakker, Morænebakker. Den sidste Rest af den store Ismasse, der under den sidste Istid dækkede det meste af Danmark, var den Øresundsgletscher, der kom fra Østersøen Syd om Skaane. Den forsvandt uden nye Fremstød, efterladende Landskabet omkring Køge Bugt som en jævn Moræneflade. Bakkerne ved København fik ikke saa storslaaede Former som Bakkedragene ved Israndlinierne.

Øresundsgletscheren har formodentlig udformet Øresund.

En Stilstandslinie i Isens Tilbagerykning er paavist Syd for København; her dannede Isranden mod Sydvest en Bue, parallel med Kysten, et Par Kilometer inde i Land. Ved Vestre Kirkegaard bøjede den mod Øst over Amager, gennem Drogden til Skaane. Isranden spærrede for Vandet fra de sjællandske Aaer, der strømmede mod Køge Bugt. Afstrømningen fra disse dannede sammen med Smeltevandet et Vandløb, der løb mod Nord til Harrestrup Aa. Som Vidne derom kan man bl. a. Syd for Hvidovre se en smal, rendeformet Lavning i Terrænet. Her løb Vandløbet sammen med en meget kraftig Smeltevandsflod, der længere sydpaa opstod som en Tunnelflod, en Flod under den smeltende Gletscher. Tunnelfloden udformede Sorterende, hvorefter den som Smeltevandsflod uden for Isranden eroderede Harrestrup Aadal. Floden fortsatte mod Nord gennem den sydlige Del af Damhussøen for derefter at bøje mod Nordøst, hvor den dannede den meget karakteristiske Erosionsdal ved Grøndals Aa. Den løb videre gennem Lersødalen til Øresund ved Tuborg.

Lignende Tunnelfloder fandtes sandsynligvis under Isen i Drogden og i Flinterenden. Smeltevandet fra disse har dannet Render: Kongedybet, Høllænderdybet og Flinterenden i Øresunds Bund, hvorved denne fik sin endelige Udformning. Vestfra kom en Biflod gennem Havneløbet. Grunden til, at disse Floder kunde erodere, var, at Havets Overflade dengang laa meget lavere end nu; Omraadet var Land.

Da Øresundsgletscheren var bortsmeltet, laa der en Kappe af Moræneler, en Blanding af Ler, Sand og Sten, over alle ældre Dannelser. Moræneleret indeholder her udelukkende Materiale fra Østersøens Bund og Bredder samt Kalk og Flint fra Øresundsomraadet. I dybere liggende Morænelag kan dog ogsaa findes Sten fra Mellemsverige, ført herved af en tidligere Gletscher.

Enkelte Steder har den faststaaende Kalkundergrund eller store Sten i ældre Morænelag raget op i Gletscheren og er blevet forsynet med Skurestriber, der viser Gletscherens Bevægelsesretning. De viser nordgaaende Isbevægelse; der er dog ogsaa fundet Striber, som vidner om, at der før Øresundsgletscheren kom en Gletscher fra Nordøst. Isskuringer paa den faststaaende Kalk er fundet ved Ny Carlsberg, ved Frederiksholms Kalkværk og i Sydhavnen. Store Sten med Skurestriber er fundet i Valby Bakke, i Øster Farimagsgade og i Frihavnen.

Der er ikke i det københavnske Omraade dannet Endemoræner, Bakke- drag foran Isranden; dog udviser det af Istiden formede Landskab her ret anselige Højdedrag, der er opbygget dels af Rester af ældre Moræneaflejringer, dels af Aflejringer fra det sidste Isfremstød, afsat da Isen trak sig tilbage til den foran nævnte Stilstandslinie, saasom Valby Bakke og Frede-

riksberg Bakke, der hæver sig til 31 m over den nutidige Havflade, Højdeplateauet ved Brønshøj — indtil 36 m's Højde og Bispebjerg Bakke indtil 31 m's Højde.

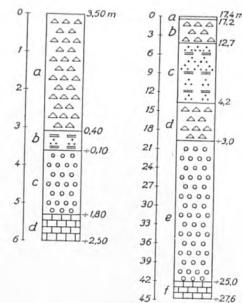
Det anelige Brønshøjplateau er gennemskaaret af flere af Smeltevandet nederoderede Dalstrøg (Degnemosen, Hyrdevangen og Kirkemosen).

Mægtigheden af Istidens Dannelser er meget forskellig, da Aflejringerne ikke er blevet jævnt fordelt. Gennemgaaende er den størst i de ovenfor omtalte Højdedrag, der breder sig vifteformet fra den gamle Bydel mod Nordvest i Retning af Furesøen. Langs Kysten til Ordrup, paa Amager og mod Sydvest er den mindst. Som Eksempel kan følgende Mægtigheder for Istidslagene nævnes: Ved Søborghus Kro ca. 42 m, ved Østre Gasværk 7,5 m, ved Vigerslev 7,6 m, ved P. Knudsenegade i Kongens Enghave 1,9 m og i Sundby 9,1 m.

Gletscheraflejringerne bestaar her som Regel af det usorterede Moræneler, der er det overvejende, og det sorterede Smeltevandssand. De viser ligesom Terrænformen en vis Regelmæssighed. Hvor Mægtigheden er mindst, bestaar Istidsdannelserne gennemgaaende af eet Morænelerlag, der ligger direkte paa Kalkoverfladen. Mange Steder findes der dog lagdelt Sand eller Grus imellem. Hvor Mægtigheden er størst, altsaa mod Nordvest, findes der som Regel to Bænke af Moræneler, der ofte er adskilte ved et Lag Smeltevandssand. Enkelte Steder, hvor den øvre Moræne hviler direkte paa den nedre, har man set hele »Brolægninger« af isskurede Sten, f. Eks. ved Vestsiden af Vestre Kirkegaard. Mellem den nedre Moræne og Kalken findes ofte et Gruslag.

Den øvre Moræne er et som oftest faa Meter tykt, regelmæssigt Lag. Den nedre Moræne er derimod undertiden meget uregelmæssig, idet den kan være oppresset eller foldet af det Isfremstød, der dannede den øvre. Den adskiller sig ogsaa fra den øvre ved at indeholde store Blokke af ældre Istidsaflejninger. Ved Gennemgravningen af Valby Bakke til Jernbanelinien saas netop en saadan forstyrret Moræne. Den indeholdt store Blokke af

LANDSKABETS OPRINDELSE

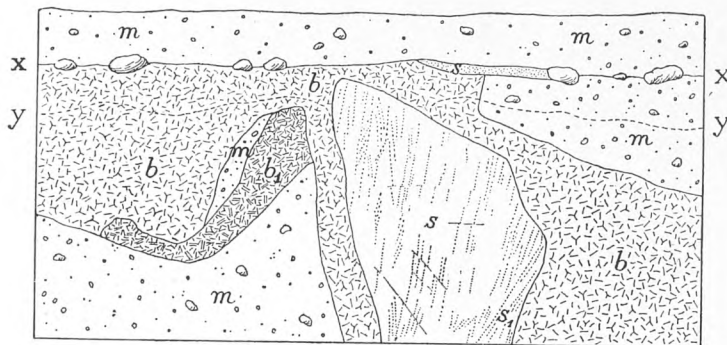
Boreprofiler.

Til venstre:

Urtehaven ved Gammel Køge Landevej. a) Moræneler, b) fint Sand med smaa Lag af stenfrit Ler, c) Grus, d) Bryozokalk med Flint.

Til højre:

Søborg Mose ved Søborghus Kro. a) Muld, b) Moræneler, c) Sand med Lag af stenfrit Ler, d) Moræneler, e) Grus, f) Kalk og Flint.

Valby Bakke, Tverprofil.

Del af Jernbanegennemskæringen i Valby Bakke (1896).

m) Moræneler, b) Brokkeler, b₁) Brokkeler med Mosrester, s) Smeltevandssand, y—y Forvittringsgrænse.

Efter D. G. U. III Rk. Nr. 2.

lagdelt Sand og Brokkeler, smaa Brokker af lagdelt, stenfrit Ler. I de største Sandblokke laa Sandet uforstyrret i vandrette Lag, bortset fra talrige Forskydninger, medens Lagstillingen i de mindre Blokke var mere eller mindre hældende eller lodret. Brokkeleret har oprindeligt været fast, lagdelt Ler med vandret Lagstilling. Den samme Opbygning findes i Frederiksberg Bakke paa Roskildevvej.

I den nedre Moræne er der i Sandlagene undertiden fundet de saakaldte Rav-Pindelag. Det er mørke Aflejninger paa op til 20 cm Tykkelse; de indeholder tertiære og kvartære Træstumper, Pinde, Smaastykker af Brunkul, Frø og mange Ravstykker. De forskellige Dele er af Smeltevandet oprindeligt udvasket af andre Lag og siden bundfældet sammen med Sandet. Rav-Pindelag er bl. a. fundet i Sandlag i Valby Bakke, ved Havneanlægget Sydvest for Langebro, i Dronningens Tværgade og i Borgergade.

Meddelt af Danmarks geologiske Undersøgelse.

LANDSKABETS OPRINDELSE

Nord for København mellem Gentofte og Bagsværd findes større Aflejringer af Morænesand og Grus. De skyldes et kraftigt Gletscherfremstød fra Nordøst. Afsmeltingen har her været saa stærk, at Smeltevandet har ført en Del af Leret bort; derfor indeholder Aflejringerne saa lidt Ler.

KYSTLINIENS FORSKYDNING

I Betragtning af den forholdsvis korte Tidsperiode, der skiller os fra den Istid, i hvilken Landet fik sin nuværende Form, viser det sig, at Kystlinien som Skel mellem Land og Vand har været overordentlig ustabil.

Da dette i mange Henseender har været afgørende for Landet og de Mennesker, der i tidligere Tid har færdedes her, skal det kort omtales.

Umiddelbart efter Istiden, i Senglaciertiden, laa Danmark lavere end nu som Følge af, at det havde været udsat for Isens uhyre Tryk og derved var blevet presset ned. Meget langsomt begyndte Jordskorpen at indstille sig paa den nye Ligevægtstilstand. Samtidig laa Havets Overflade ogsaa en Del lavere end nu. De store Ismasser forskellige Steder paa Jorden bandt Vandmasser, som ved Isens Smeltning efterhaanden atter tilførtes Verdenshavene. Siden har Landet hævet sig uafbrudt, mens Havets Overflade har varieret efter specielle, endnu ikke udforskede Love. For Københavns Vedkommende blev Resultatet saaledes, at Egnen laa betydeligt højere i Forhold til Havfladen, end den nu gør, medens f. Eks. Vendsyssel under Istiden var blevet presset endog saa langt ned, at selv det daværende, forholdsvis lavtliggende Hav skyllede ind over store Dele af det.

I Senglaciertiden var Østersøen en opstemmet Ferskvandssø (den baltiske Issø), der gik til Øresunds Tærskel ud for København. Den daværende Havflade antages at have ligget mindst 24 m under den nuværende. I den Del af Øresund, der ligger Nord for Tærskelen, løb muligvis en Flod, hvorigennem den baltiske Issø afvandedes.

En Række langs Øresunds Kyster foretagne Bundundersøgelser giver et Billede af Landets vekslende Højdebeliggenhed i Forhold til Havets Niveau i de efter Istiden følgende Perioder indtil vor Tid.

Tørsv og andre Fersk- og Brakvandsaflejringer, der nu er dækket af Hav, er Beviser paa en tidligere højere Beliggenhed af Landet eller maaske rettere paa, at Havets Overflade har ligget lavere.

Adskillige saadanne Aflejringer fra Øresundsområdet er blevet tidsfæstet ved Hjælp af Pollenanalyse, hvorved man ved mikroskopisk Undersøgelse af det i Jordprøven indeholdte Plantestøv (Pollen) og Optælling af de forskellige Planters Pollenkorn beregner Sammensætningen af den Vegetation, der i sin Tid har leveret det paagældende Pollen, hvorved man kan bestemme Jordprøvens Alder.

Nedenfor er opført forskellige Fund, der for Københavns Vedkommende har været vejledende ved Bedømmelsen af Havoverfladens Beliggenhed i Forhold til Landjorden (jfr. Tidstavle og Diagram S. 9).

De med Romertal angivne Boringer er Led i de Prøveboringer, der blev udført ved Projektering af Kloaktunnelen under Øresund.

A. Kongedybet (Boring XI), Kote fra $\div$ 14,10 til $\div$ 12,3 m. Sandet Ler med en bearbejdet Rensdyrtak, det ældste Redskab, der er fundet i Danmark. Aflejringerne er ved Hjælp af Pollenanalyse dateret til ældre Dryastid (Zone I). Sandsynligvis har der været Havstrand i Nærheden.

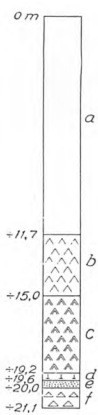
B. Kongedybet (Boring V), Kote omkring $\div$ 19,3 m. Skovtørsv fra Overgangen mellem Birke-Fyrretiden og Fyrre-Hasseltiden. (Zone IV og Zone V). Denne Tørsv er den ældste undersøgte Tørsvforekomst i Øresund.

C. Kongedybet (Boring V), Kote fra $\div$ 19,2 til $\div$ 18,0 m. Brakvandsgytje, der overlejrer ovenfor omtalte Skovtørsv. En Pollenanalyse viser en stor Hasselprocent. Gytjen er fra Fyrre-Hasseltiden. (Hele Zone V).

D. Kongedybet (Boring V). I samme Borehul som B. og C. er der i Kote $\div$ 15,0 m til $\div$ 15,7 m fundet Saltvandsgytje, der er dannet i Slutningen af

I Kongedybet er konstateret et Dyndlag af betydelig Mægtighed (se nedenstaaende Fig.). En for Tunnelarbejderne generende Indtrængning af Svovlbrinte menes at hidrøre fra dette Dyndlag, der er dannet i boreal Tid og i subatlantisk Tid.

Jfr. Tidstavlen S. 9.

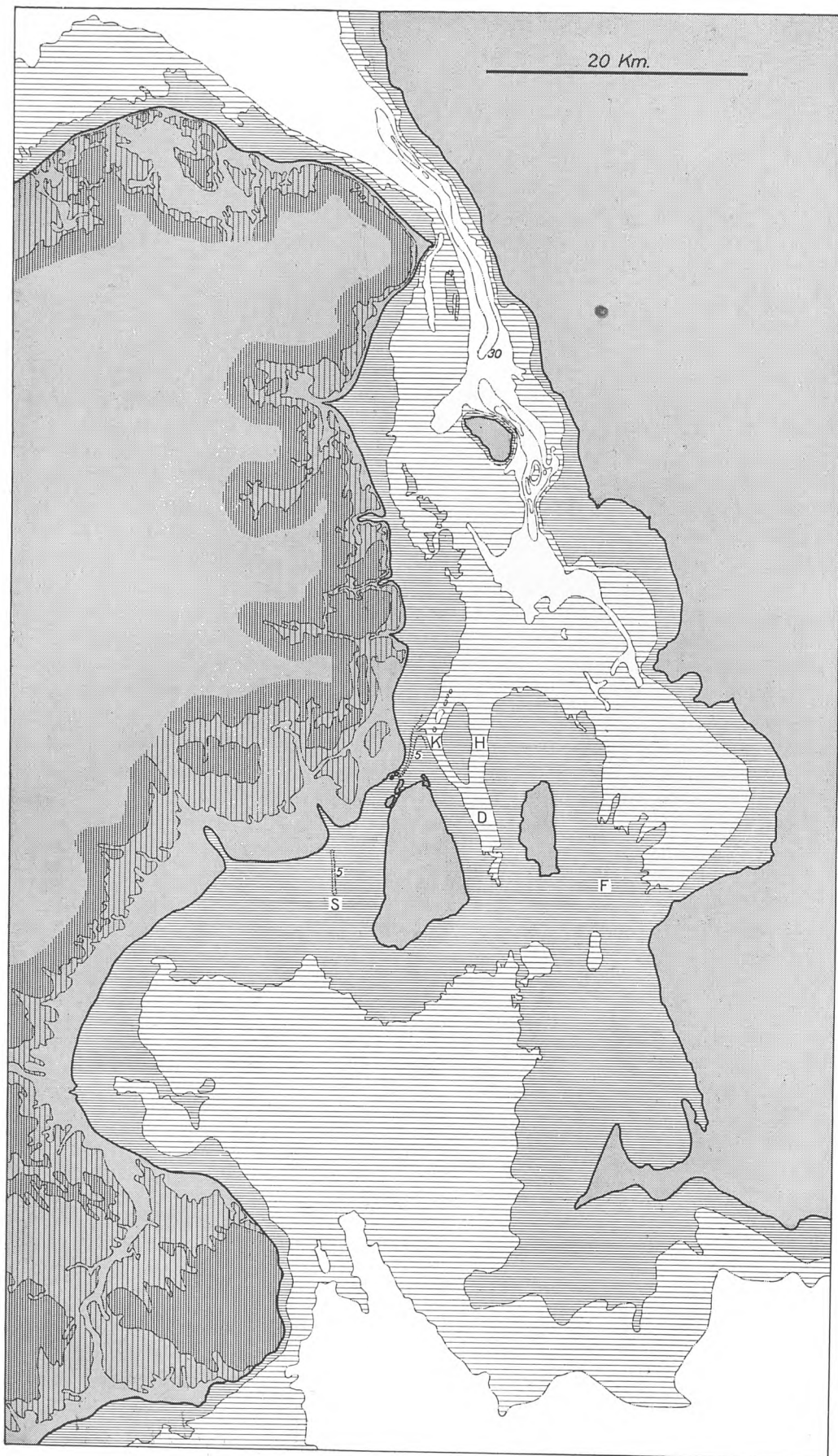
Boring V i Kongedybet,

udført ved Projektering af Kloaktunnel under Øresund. a. Vand; b. marint Dynd; c. graat, leret, marint Dynd; d. Tørsv; e. Sand og Grus; f. Lokalmoræne.

Prøver fra denne Boring samt Boring XI i samme Serie er pollenanalyseret af Danmarks geologiske Undersøgelse.

Se A, B, C og D, samt Tidstavlen S. 9.

**LANDSKABETS
OPRINDELSE**

*Bundkurver i Øresund
ved vor Tidsregnings Begyndelse.
1 : 500 000.*

S. Sorlerende.
F. Flinterende.
D. Drogden.
H. Hollænderdyb.
K. Kongedyb.

▨ 0 til ÷ 10 m.
▧ ÷ 10 til ÷ 20 m.

De hvide Arealer giver med Tilmærmelse Indtryk af Vandets Tilbagevigen under Fastlandstiden.

Under Transgressionsperioden har Havområdet bredt sig og er i den ældre Stenalder naaet ind over det aabent skræverede Omraade; i Løbet af ca. et Aartusind er Havet herfra, efter først at have overskyldet Tærskelen mellem Amager og Sverige, naaet frem til den nuværende Kystlinie, der under Littorinatiden overskyldedes (jfr. Fig. S. 8); først hen mod Bronzealderen trak Havet sig atter tilbage til en Kystlinie omtrent svarende til den nuværende.

LANDSKABETS OPRINDELSE

Ramsing I, 1940.

K. Jessen: Moseundersøgelser i det nordøstlige Sjælland. D. G. U. II Rk. Nr. 34, 1920.

Johs. Iversen: Undersøgelser over Litorinatransgressioner i Danmark. Medd. fra Dansk Geologisk Forening. 1937.

J. Troels-Smith: Stenalderboplads og Strandlinier paa Amager. Medd. fra Dansk Geologisk Forening. 1939. Se Skemaet S. 9.

Fyrre-Hasseltiden, der svarer til Overgangen mellem Fastlandstid og Litorinatid. (Zone VI).

E. I en Udgravning til Kloak ved Prøvestenen er der fundet Tørvelag fra 12 til 15,25 m under Havets Overflade. En Prøve fra den nederste Del af Tørven har vist, at den er dannet i Mulleruptiden.

F. I Frihavnen er fundet flere Moser. I Bunden af disse, indtil 8,2 m under Havets Overflade, ligger der Mostørv fra Tundratiden. Højere oppe i Moserne ligger der Skovtørv (Kote ned til ca. ÷ 7,0 m), der er fra Overgangstiden forud for Egeblandingsskovtiden. (Zone VI?).

G. Ved Saltholm Flak, en Skovtørv fra Egeblandingsskovtiden (Beg. af Zone VII?) med Kote ca. ÷ 5 m. Blandt Planteresterne kan nævnes: El, Elm, Eg, Lind, Hassel og Humle.

H. Klampenborg. Brakvandsgytje i Kote fra ÷ 2,6 til ÷ 1,15 m. Gytjen er dannet i Begyndelsen af Egeblandingsskovens Tid. (Beg. af Zone VII).

I. Paa Amagers Østkyst er fundet 13 Boplads fra Litorinatiden, grupperede om Strandlinier, der nu ligger henholdsvis ÷ 2, 1, 2,25 og 3,20 m over Havet. Strandlinien, der ligger ved Kote ÷ 2, er sandsynligvis fra Begyndelsen af Zone VII. Strandlinien 3,20 m over Havet er den højeste litorinale Strandlinie paa Amager.

Idet de omtrentlige Tidspunkter for Dannelsen af de forskellige Fund er indtegnet paa en Tidstavle, opstillet af Professor Knud Jessen, giver den indlagte Kurve et tilnærmet Billede af de for København gældende Højdeforhold mellem Havoverfladen og Landjorden i Relation til den nuværende Beliggenhed af Havet. Tidstavlen giver ogsaa en Oversigt over de vekslende Klimaforhold i de paagældende Perioder.

Er vel end de Slutninger, der kan drages af de foreliggende Undersøgelser, præget af en betydelig Usikkerhed, giver Figuren dog et Indtryk af den betydelige Strandforskydning i Fyrre-Birketiden og den derpaa følgende Litorinatid, hvorefter Strandlinien i Københavnsomraadet har forskudt sig »negativt«, indtil den nuværende Fordeling mellem Land og Hav opstod. Nyere Undersøgelser viser dog, at Forholdene ikke er helt saa regelmæssige som fremstillet ved Kurven, idet der i Litorinatiden har været mindst fire Havstigninger, saakaldte Transgressioner.

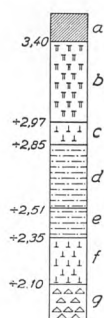
Et vist Indtryk af, hvorledes Forholdet mellem Land og Vand har været i de Tidsperioder, hvor Vandstanden har ligget væsentligt lavere end den nuværende, giver Kortet Side 6, hvor der med vandrette Skraveringer af forskellig Tæthed er angivet Landomraadernes Udstrækning ved henholdsvis 10 m og 20 m Vandspejlssænkning i Forhold til nuværende Niveau.

Ved Fastlandstidens Slutning fandtes i Øresund en smal Fjord, ud fra hvilken Havet i den paafølgende Litorinatid bredte sig ind mod de nuværende Kyster for til sidst endog at overskylle disse.

Mere kompliceret ligger Forholdene med Hensyn til Østersøen og dennes Fremtrængen i Farvandene omkring København. Perioder som højt opstemmet Ferskvandssø (den baltiske Issø) har vekslet med Perioder, hvor det salte Vand er trængt ind; dette skete saaledes i Fastlandstidens Slutning gennem Sundet og Bælterne. I den længste Del af Fastlandstiden har Østersøen muligvis været reduceret til mindre, langt fra vore Kyster liggende, Sømraader. Herpaa tyder den Omstændighed, at man paa Østersøens Bund har fundet Fyrrestubbe paa betydelig Vanddybde.

Havets omtrentlige Udbredelse ved Litorinatidens højeste Vandstand viser en væsentlig Forskel sammenlignet med den paafølgende Periodes Naturforhold, som skabte Muligheder for Københavns Udvikling til Havneby. Først ved Landhævningen efter Litorinatiden skabtes det lukkede Farvand mellem Amager og Sjælland, yderligere skærmet ved de Smaaøer, der efterhaanden dukkede frem af Litorinahavet.

Af helt anden Natur end den her beskrevne, er de Forandringer i Land-

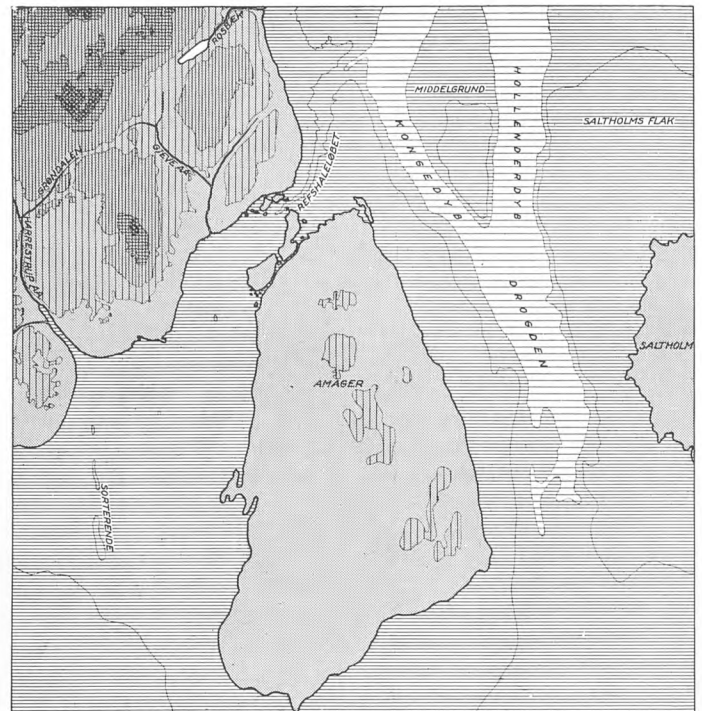

Profil af Grundudgravning ved Rosenvængets Hovedvej.

a. Opfyldning; b. rødgull Sand; c. muldet Tørv; d. graa, kalkholdig Gytje; e. hvid Kalkgytje; f. brun, tørveagtig Gytje; g. gruset Moræneler.

Den tørveagtige Gytje er aflejret i Præborealtid, medens den muldede Tørv er dannet, umiddelbart før Litorinahavet afsatte det overliggende Sandlag.

Efter Ramsing I.

skabet og Kystliniens Beliggenhed, der skyldes senere Tiders Kulturlag og den til forskellige Tider foretagne kunstige Opfyldning af Fladvandene omkring Staden.

De ovenfor omtalte Forskydninger i Forholdet mellem Land og Hav har udviklet sig forskelligt for Landets forskellige Egne. Undersøgelser herover for en Egn — i dette Tilfælde Københavnsejnen — har derfor ikke Gyldighed for andre Dele af Landet, ligesom omvendt Erfaringer fra andre Egne ikke kan overføres paa denne. Saaledes har Landhævningen efter Litorinatiden, der for Københavns Vedkommende har andraget godt 3 m, for det sydligste Sjælland været ganske forsvindende, for Nordsjællands Kyst ca. 7 m og for Frederikshavn ca. 13 m.

Omend det er Istiden, der har givet denne Egn dens Præg, og hvis Aflejninger man træffer ved de almindeligst forekommende Jordarbejder, saa vil dog ogsaa en Omtale af de underliggende geologiske Dannelser, der hører til den saakaldte Dybgrund, være af Interesse.

Tidligt har Interessen for Fremskaffelse af Drikkevand og Vand til teknisk Brug medført Gravninger og Boringer i stort Antal til betydelige Dybder, hvorved man fik Oplysninger om Dybgrunden. Københavns Vandforsynings Boringer har saaledes gennem Tiderne været af væsentlig Betydning for Udforskningen af Dybgrunden under København. Under Søgen efter Vand til Hovedstadens voksende Befolkning er disse Boringer efterhaanden udstrakt til store Dele af Nordsjælland og Midtsjælland.

Der er dog ogsaa udført rent videnskabelige Boringer. I 1844 borede man til betydelig Dybde paa Nyholm, og i Grøndalen ved 5. Juni Plads udførtes i Aarene 1894-1907 en Boring, bekostet af Carlsbergfondet, til 861 m Dybde. I Grøndalsboringen bestod de nederste 328 m af graa Mergel, der ikke blev gennemboret, derover laa 495 m Skrivekridt, der dækkedes af 28 m Bryozokalk. Disse Dannelser henregnes til Kridttiden. Istidsdannelserne var ca. 10 m tykke.

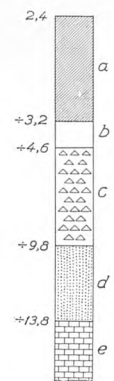
Boringerne viser, at Dybgrunden falder i to Zoner, adskilt ved en Skillelinie, en Forkastning, gaende i nordvestlig Retning gennem Teglholmen, Carlsberg Bryggerierne, Brønshøj m. v., se Fig. Side 10.

Til venstre:
Litorinahavet.
Land er vist med Tone.

Til højre:
Københavnsejens oprindelige
Terræn.
Land er vist med Tone. Til Dels efter
Ramsing.

	Over 30 m.
	20-30 m.
	10-20 m.
	5-10 m.
	0-5 m.
	0 ÷ 10 m.
	under ÷ 10 m.

DYBGRUNDEN

Profil ved Skakt A til Kloaktunnelen i Øresund.

a. Opfyldning; b. Ler og Sand; c. Moræneler; d. tertiære Aflejninger; e. Kalksandkalk.

De tertiære Aflejninger, der er fra Tertiærtidens ældste Afsnit, Palæocæn, består først af mørkt Ler og nederst af Grønsand. Ved Overgangen til Kalken findes et meget forstæringsrigt Konglomerat.

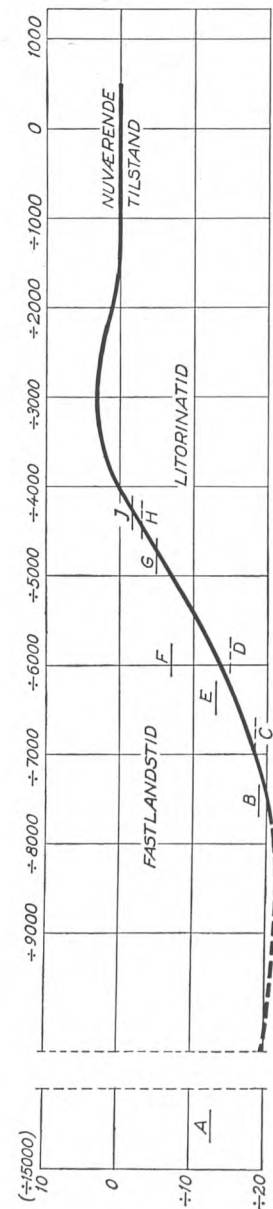
**LANDSKABETS
OPRINDELSE**

Aar ca.	Klimaperioder	Vegetationsperioder	Indvandrings- tid for Planter	Kultur- perioder
1000	Subatlantisk Tid meget fugtig, kølig	IX	Bøgetid	Lyng Ukrudtsplanter
0				Historisk Tid
÷ 1000	Subboreal Tid tilsidst meget tør, aftagende Varme	VIII	2. Ege- blandings- skovtid	Bøg, Avnbøg og Markukrudt
÷ 2000				Jern- alder
÷ 3000				Bronze- alder
÷ 4000	Atlantisk Tid ret fugtig, meget varm	VII	1. Ege- blandings- skovtid	Ask, Løn og Vedbend
÷ 5000				Yngre Stenalder
÷ 6000	Boreal Tid tør, stigende Temperatur	VI	Overgangstid	El
÷ 7000		V	Fyrre- Hasseltid	Lind Eg Elm Hassel
÷ 8000	Præborealtid Subarktisk	IV	Birke- Fyrretid	Birk, Asp og Fyr
÷ 9000	Yngre Dryastid, arktisk	III	2. Tundratid	Rypelyng, Dværgbirk og Polarpil Birk
	Allerødtid, subarktisk	II	Birketid	Birk, Asp, Fyr og Enebær
(÷ 15000)	Ældre Dryastid	I	1. Tundratid	Rypelyng, Dværgbirk og Polarpil

Tidstavle.

Tidstavle og Transgressionskurve vedrører Teksten S. 5 og S. 7. Transgressionskurven støtter sig til de paa S. 7 og 9 nærmere angivne Fund A-I, hvis Plads i Tidstavlen i Forbindelse med Fundstedets Dybde giver visse Holdpunkter for Bedømmelsen af Transgressionen.

Formodet Forløb af Transgressionen.

A. Rosenkrantz i Geol. Medd. 1937.

I det nordøstlige Omraade findes enkelte Steder tertiære Aflejringer, der dog kun har en ringe Mægtighed; iøvrigt er det yngre Kridttidslag, der ligger umiddelbart under Istidsaflejringerne. Øverst er der en 40-50 m mægtig, fast Kalksandkalk, der overlejrer et ca. 70 m mægtigt Lag Bryozokalk. Skrivekridt er inden for dette Omraade kun truffet to Gange, nemlig paa Nyholm i Kote ÷ 110 m og ved Gentofte Amtssygehus i Kote ÷ 121 m.

I Kalksandkalken har man i Tidens Løb udført to Tunnelanlæg, henholdsvis under Havnen og under Kongedybet.

I det sydvestlige Omraade findes øverst Bryozokalk og nederst Skrivekridt. Dette er i Grøndalsboringen truffet i Kote ÷ 30,8 m; i forskellige andre Boringer i Grøndalsaaen og i Valby varierer Koterne for Skrivekridt mellem ÷ 22,1 m og ÷ 37,7 m.

Brudlinien

mellem to Zoner i Dybgrunden, den østlige med Kalksandkalk og tertiære Aflejringer (kraftigt skraveret) og den vestlige med Bryozokalk.
Efter A. Rosenkrantz i Geol. Medd. 1937.

Lagsierierne i det sydvestlige Omraade synes saaledes at ligge mindst 70 m over de tilsvarende Serier i det nordøstlige Omraade.

Dette Spring i Kalklagene er opstaaet tidligt i Tertiærtiden. Kalkens Overflade er udjævnet senere i Tertiærtiden og i Istiden. Istidens Bræer synes endvidere i betydelig Udstrækning at have fjernet de tertiære Aflejringer oven paa Kalken, saaledes at de nu kun findes som spredte Rester (Grønsandskalk og mørkt Ler) af et tidligere sammenhængende Dække, der naaede helt til Skaane.

Ved Hjælp af de omtalte Boringer og Gravninger kan man ogsaa danne sig et nogenlunde Skøn over Kalkens Overflade. Det viser sig, at den som Helhed ligger lavest mod Nordøst. Ved Skudehavnen og 10-Meter Bassinet i Frihavnen ligger den ca. 15 m under Havets Overflade. Højden stiger ret jævnt mod Vest, hvor den ved Byens Vestgrænse ligger i Havets Niveau.

Der er dog iagttaget enkelte smaa Bakker og et Par dybe Dale med stejle Skrænter. Ved Østre Gasværk ligger Kalken 4,4 m under Havets Overflade, medens den i det omgivende Terræn ligger 6—8 m dybere. Vest for Frederiksberg Have, ligger der ogsaa en større Bakke; denne Bakke naar betydeligt over Havets Overflade.

De mest iøjnefaldende Dale ligger ved Vibenshus Runddel og Nord for Søborghus ved Frederiksborgvej. Her ligger Dalbunden mindst 14 m under det omgivende Terræns Kalkoverflade.

I København og dens nærmeste Omegn er der ikke fundet stenfrit Ler i større Mængde, naar undtages Brokkeleret, der undertiden findes i den nedre Moræne. Byen har haft stort Behov for Ler, hvorfor den har været henvist til at benytte Moræneleret. Skal det benyttes som Teglværksler, maa det først slemmes, en ret kostbar Proces, der dog har kunnet betale sig paa Grund af gode Afsætningsforhold.

Kalkens Overflade.

Lergrave og Kalkbrud.

H. N. Rosenkjær: Fra det underjordiske København. 1906.

Ramsing I-III, 1940.

LANDSKABETS OPRINDELSE

Kalkens Overflade.

1 : 100 000.

Kortet er udarbejdet 1946 paa Grundlag af Oplysninger fra Boringer og Udgravninger. En Del Oplysninger er bl. a. modtaget fra forskellige kommunale Institutioner, Danmarks geologiske Undersøgelser og Professor A. Rosenkrantz. Oplysningerne er gennemgaaende sparsomme, hvorfor Kurverne maa tages med Forbehold.

Ved de i 1947-48 foretagne Boringer har man ved Nørre Allé ved De Gamles By konstateret Dybdepunkt i Kote ÷ 24,9 m og ved Raadhuspladsen i Kote ÷ 22,6 m. Boringerne i Indre By viser højere Belliggenhed end vist paa Kurvekortet, nemlig:

Nytorv ved Raadhusstræde	÷ 9,9 m
Hestemøllestræde	÷ 9,0 -
Slotsholmsgade ved Havn	÷ 8,0 -
Børsen nordlige Ende	÷ 7,3 -
Christiansborg Facade	÷ 8,9 -
Nikolaj Plads	÷ 8,5 -
Kongens Nytorv	÷ 8,3 -
Niels Hemmingsens Gade	÷ 8 4 -
Graabrødretorv	÷ 9,2 -
Krystalgade - Synagogen	÷ 9,4 -

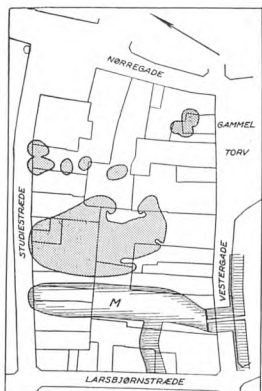

Det ældste Københavns Huse krævede meget Ler til Gulve og Vægge. I mange Tilfælde tog man Leret i Baggaarden eller i Haven paa den Grund, hvor Huset blev bygget. Ellers har man benyttet de større, fælles Lergrave. Ved Teglværkerne var der ogsaa større Grave.

Disse Lergrave kan ikke ses af det nuværende Terræn — de kan kun konstateres ved Grundudgravninger eller andre større Udgravninger.

I Middelalderen havde Byen sine Lergrave mellem Gaderne Larsbjørnstræde, Vestergade, Studiestræde og Nørregade. Længst mod Vest laa en langstrakt Grav parallel med Larsbjørnstræde, mellem Studiestræde Nr. 17 og Vestergade Nr. 10. Denne Grav er senere benyttet som Mølledam. Længere mod Øst var der en stor, bred Grav. Den laa paa Grundene ved Vestergade Nr. 2 og Studiestræde Nr. 9-13 og ind paa de omliggende Grunde. Øst for denne laa der flere Smaagrave. Gennemgaaende har de smaa Grave gaaet ned til Kote 4,5 m. Enkelte har dog ligesom de store gaaet ned under Kote 3,0 m, hvor man traf Sand og Grus. Det oprindelige Terræn laa i Kote ca. 6,4 m.

I Udkanten af den gamle By er der paavist en Grav paa Sydsiden af Vestergade, nær Raadhuspladsen (Vestergade Nr. 35-37). Den har været indtil 4,3 m dyb. Mindre Grave er truffet ved Vester Voldgade Nr. 35, ved det vestlige Hjørne mellem Lavendelstræde og Mikkalbryggersgade, paa Telefonhusets Grund i Nørregade Nr. 23-25, i Nørregade ud for Frue Kirke og i Dyrkøb. Ligeledes er der fundet en stor Grav i Nansensgade ved Nr. 43;

Lergrave

ved Byens ældste Teglgaard.

M: Møllegrov.

Efter Ramsing. 1 : 4 000.

den strakte sig mod Vendersgade. Ved Rosengaarden har der ligget en Del større og mindre Lergrave. Paa Hjørnet mellem Kejsergade og Skindergade er der fundet en stor Lergrav og Resterne af to Teglovne. Disse har været benyttet ved Opførelsen af det ældste Graabrødre Kloster i 1238.

Københavns ældste Teglgaard har ligget ved Byens Lergrave Nordvest for Gammel Torv. Her laa den ved Aar 1400. Senere er den flyttet til Hjørnet mellem Nørre Voldgade og Vester Voldgade, hvor der bl. a. ved Teglgaardsstræde ligger dybe Lergrave. Derfra blev Teglgaarden flyttet ud Øst for Byen, muligvis i Nærheden af Helsingørsgade og Adelgade, hvor der er fundet store Grave under Elektricitetsværket. Disse Grave har gaaet ned til en meget stor Sandblok i den nedre Moræne. Sandsynligvis har disse Grave strakt sig hen under den sydlige Ende af »Dronningegaarden«, hvor der er fundet Huller paa over 2 m Dybde gennem Moræneleret til Sandlag.

I Begyndelsen af 17. Aarhundrede flyttedes Teglgaarden til Kvarteret mellem Peblingsøen, Aaboulevarden og Korsgade. Denne Teglgaard kom ud af Brug efter Belejringen 1660, hvorefter Byen fik sine Mursten fra Ny Hollænderby, der laa i Nærheden af det Sted, hvor Frederiksberg Slot nu ligger, og fra et Teglværk i Brønshøj.

Paa Amager havde Landsbyen Sundbyvester sine Lergrave, der er blevet benyttet til vore Dage, Vest for Tingvej og Nord for Grønjobsvej. Sundbyøster har ligeledes haft sine Lergrave. Lergravsparken minder endnu derom.

Af nyere Teglværker kan nævnes Frederiksholms Teglværk, der laa i Nærheden af det store Kalkbrud i Kongens Enghave, Aldersro Teglværk ved Aldersrogade, hvor Teglværksgade hentyder til det, Tjørnegaard Teglværk i Gentofte og Teglværket, der laa ved Lyngbyvej mellem Lersøen og Emdrup Sø.

Alle de omtalte Teglværker har benyttet Moræneler. Stenfrit Brokkeler og Moræneler er muligvis benyttet af et Teglværk, der laa ved det sydvestlige Hjørne af Søndermarken. Stenfrit Ler er sandsynligvis ogsaa benyttet af et Teglværk, der har ligget i Bispeengen ved Hillerødgade og Nordre Fasanvej. Der findes nemlig stenfrit Ler i Grøndalen.

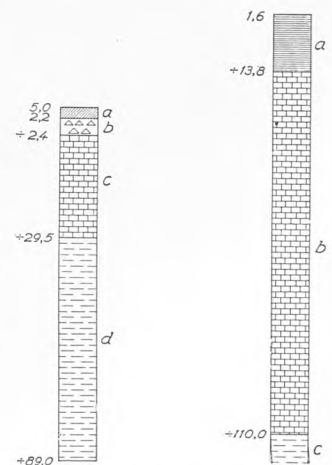
Af senere Sand- og Grusgrave, der har været i Københavns Nærhed, kan nævnes, at der har været en Del Sandgrave ved Carlsberg og Øst for Vestre Kirkegaard, ligeledes ved Jagtvej Øst for Tagensvej og Nord for Mosaik Kirkegaard mellem Møllegade og Guldbergsgade. Nu faar København en stor Del af sin Forsyning af Sand og Grus fra de før omtalte Aflejringer af Morænesand og Grus mellem Gentofte og Bagsværd.

Foruden de kvartære Aflejringer har ogsaa Kalken i Dybgrunden fundet Anvendelse. Den er fra gammel Tid benyttet dels som Bygningssten, dels til Kalkbrænding. Der er saaledes sandsynligvis anvendt Saltholmskalk ved Opførelsen af den første Frue Kirke omkring Aar 1200. Rester deraf er fundet som Skærver i den underste Vejbane i Nørregade ud for Kirken.

Kalkbrydningen i det egentlige København har været ret ringe, da Dybgrunden som ovenfor omtalt gennemgaaende ligger dybt. Ved Frederiksholm i Kongens Enghave har der været et stort Kalkbrud. Gravene har bl. a. ligget, hvor Teglværkshavnen nu er. Det dybe Vandhul ved P. Knudsen-gade er ogsaa en gammel Kalkgrav. Kalken er dog ikke særlig velegnet, da den er usædvanlig flintrig.

Tidligere fik København en stor Del af sin Kalkforsyning fra Saltholm, hvor Kalken ligger ganske tæt op til Jordoverfladen. Kalken var velegnet; men den var stærkt vandførende, hvorfor Bruddene ikke var ret dybe, da det var umuligt at holde Vandet ude af dem. Kalken blev ført til København for at blive brændt. Kalkbrydningen er nu ophørt baade paa Saltholm og ved Frederiksholm.

Meddelt af Danmarks geologiske Undersøgelse.

Skrivekridtets Højde, Øst og Vest for den S. 10 omtalte For-kastningslinie.

Til venstre:

Sukkerraffinaderiet i Valby; a Opfyldning; b Moræneler; c Bryozokalk; d Skrivekridt.

Til højre:

a kvartære Aflejringer; b Kalk fra Kridtidens yngste Afsnit, Daniens; c Skrivekridt.

After A. Rosenkrantz: Undergrunden, i Geol. Medd. 1925.

II. HAVN FØR ABSALON

SUMMARY	P. 14.
HAVN SOM OVERFARTSSTED	S. 15—16.
<i>Hovedveje til Havn og Færgested S. 16.</i>	
HAVNEBY	S. 16.
ÆLDSTE BYKERNE VED VESTERGADE	S. 17—19.
<i>Clemensstaden S. 17. Graven omkring Clemensstaden S. 18—19.</i>	
<i>Nørregade bliver Hovedgade S. 19.</i>	

III. FRA BISPETID TIL NUTID

(DET ÆLDSTE BYOMRAADES UDVIKLING)

SUMMARY	P. 14.
BISPETIDENS BY	S. 20—23.
<i>Borgen S. 20. Kongegaven S. 20. Handelsplads og Havn S. 21.</i>	
<i>Bispetidens Byplan S. 21. Absalons Vold S. 22. Aaben Bebyggelse S. 22—23. Indbyggertallet S. 23.</i>	
BYKORT	S. 24—27.
<i>København ca. 1535 S. 24. København ca. 1650 S. 25. København ca. 1750 S. 26. København ca. 1850 S. 27.</i>	
GADENETTET	S. 28—38.
<i>Terrænhævning S. 28. Selvgroet Gadenet S. 28. Gadeanlæg i den senere Middelalder S. 29. Gadenavne systematiseres S. 30. Følger af Ny-Københavns Anlæg S. 30. Smaa Torve S. 31. Følger af Storbrandene S. 32—33. Mindre Gadereguleringer S. 33. Kampen mod Fortovsbebyggelser S. 33. Voldgaderne reguleres S. 35. Andre Reguleringer efter 1683 S. 37—38.</i>	
BEBYGGELSEN (almindelig Udvikling)	S. 39—42.
<i>Bebyggelsesforholdene forringes S. 42.</i>	
BORGERLIGE BYGNINGSTYPER	S. 43—56.

HAVN BEFORE THE DAYS OF ABSALON

History relates very little about Havn before the days of Absalon. As the name of the city tells us, København (Copenhagen), earlier called only Havn (Port) and mentioned for the first time in the year 1043, had grown up in connection with the natural harbour between the shore of Zealand and the isle of Amager. From topographical research and old maps it may be concluded that two main roads (V. and N3. in the map at page 15) led to the harbour and a ferry connecting with the island of Amager and, presumably, Sweden. As often happens near a harbour or a ferry, a town gradually rose on the high grounds within reach of the main roads.

Although the towns in Scania (Sweden) are usually mentioned as the principal bases of the herring fishery in the Sound and the Scania-Market, it is obvious that many inhabitants of Zealand must have taken part in this fishing.

The map at page 17 shows a settlement surrounded by a system of horse-shoe shaped moats, which seems to date far back, but as no special name has ever been known for it, it is most likely that it was a part of Havn itself. The moats were later utilized as mill-ponds.

When later the ramparts were erected (perhaps at the time of Absalon), the centre of the town evidently shifted to the present Nørregade (N 2 in the map at page 15), which led to the main square of the town. The Church of Our Lady was situated in this street. The town had changed into a trading-community »Købmannahavn«. Nørreport, the northern gate through the ramparts, was erected at the end of Nørregade, and the old main road to the ferry (the present Købmagergade) was connected with this gate only by a secondary road (see map at page 220).

HAVN BEFORE THE
DAYS OF ABSALON

THE OLDEST NUCLEUS
OF THE TOWN

THE DAYS OF THE BISHOPS

The foundation of Copenhagen is generally presumed to have taken place in the year 1167, when Bishop Absalon built the castle »Havn« (Port) on »Strandholmen«, one of the holms between Zealand and Amager.

The growing importance of the town as a trading centre manifested itself in the name which in that period came to prevail, portus mercatorum, the Danish version, Købmændenes Havn (the Merchants' Port) being the origin of København, the present Danish name of the city. The figure at page 220 shows the town area framed by the mediæval ramparts (Absalons Vold). The figure at page 23 gives an impression of the scattered development of the mediæval town. The stages of development of the town by 1535, 1650, 1750, and 1850 may be seen from the maps pages 24—27.

The parcelling-out of the monastery lands about the end of mediæval times (fig. page 29) caused new streets to be laid out. Other changes were caused partly by alterations to the fortifications, partly by the great fires.

The conflagrations have removed practically all mediæval buildings from the town cf. fig. at page 39. The greater number of the oldest buildings are Baroque and Classicism, but also a few Renaissance buildings have been preserved. At the pages 44—56 various types of buildings from the oldest parts of the town are shown. The pictures at page 40 show various types of houses from the Renaissance to the 19th century.

Re-building after the fires mainly took place by erection of tenement houses with severe over-building of the sites with back buildings and side buildings, in part with houses of a poor quality of construction and with insufficient height of the rooms. Building conditions in the old part of the town were further aggravated by the constant overcrowding of the sites and the extension of the height of the houses (cf. fig. page 42).

THE DAYS OF THE
BISHOPS

DEVELOPMENT FROM
1535 TILL 1850

THE STREETS

TYPES OF BUILDINGS

HAVN FØR ABSALON

Havn.

1 : 20 000.

Kystlinien rekonstrueret paa Grundlag af Ramsings Kort over de oprindelige Terrænforhold.

Veje og Bebyggelse indlagt af Stadsingeniørens Direktorat.

F—F: Færge til Amager.

H—H: Oprindelig Havnefront.

Sk: Skarnholmen.

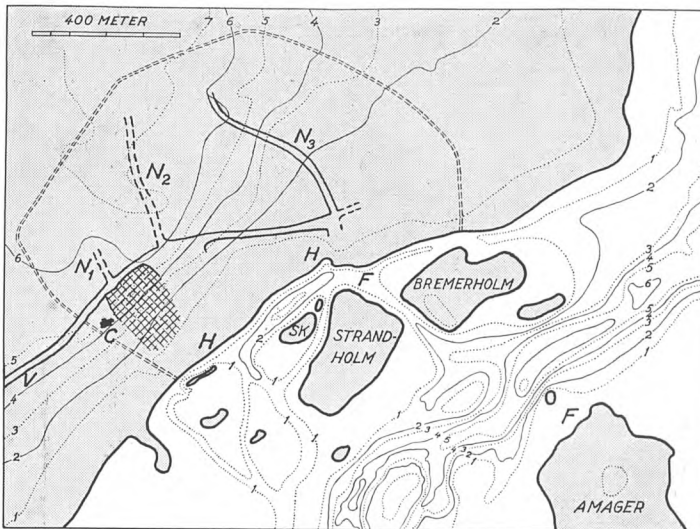
V: Alvej fra Vest (nuv. Vestergade).

N₁: Muligvis gammel Vej fra Nord til Clemensstaden (nuv. Larsbjørnsstræde).

N₂: Nuværende Nørregade.

N₃: Alvej fra Nord (nuv. Købmagergade).

»Absalons Vold« er antydnet ved Punktering.

Ved det smalle Sund mellem Sjælland og Amager laa den lille By »Havn«. Hvilken Betydning Havn har haft før Absalons Tid vides ikke og vil næppe nogen Sinde kunne oplyses, da de historiske Kilder intet siger herom. Havn nævnes første Gang i Aaret 1043, idet det berettes, at Svend Estridsøn dette Aar med sin Flaade søgte ind til Havn, forfulgt af Magnus den Gode. Den først kendte Betegnelse — den samme, hvormed Stedet benævntes i Pavebrev til Absalon af Oktober 1186 — har Relation til den naturlige Havn, der dannes af det lukkede Farvand mellem Sjælland og Amager, yderligere dækket af Refshalegrunden og de tæt ved Sjællandskysten beliggende Øer, af hvilke de to største senere blev betegnet Bremerholm og Strandholm.

K.D.I, S. 1.

Ramsing I, S. 79, jfr. Knytlinge Saga, Kap. 22.

Selv om de historiske Efterretninger har ladet os i Stikken med Hensyn til vor Hovedstads tidligste Historie, staar vi dog næppe helt uden Holdpunkter for Bedømmelsen af den By, som før Absalon og paa hans Tid har været kaldt Havn. De byplanmæssige Faktorer, der har været bestemende for Havns Udvikling i den tidlige Middelalder, lader sig nemlig delvis rekonstruere, dels ved en Bedømmelse af de Forhold, der kan antages at have været bestemende for en Bydannelse paa det paagældende Sted, dels ved Hjælp af ældre Kortmateriale, suppleret med de af Rosenkjær og senere af Ramsing gennemførte Undersøgelser ved stedfundne Udgravninger.

HAVN SOM OVERFARTSSTED

Færdelsesveje og Overfartssteder over Floder og andre Farvande har fra den tidlige Middelalder været bestemende for Dannelse af Byer og By-samfund. Havn har frembudt naturlige Betingelser som Overfartssted ikke alene til Øen Amager, hvis Landsbyer var indbefattet i det Jordegods, Kong Valdemar overdrog Absalon, men formentlig ogsaa til den rige danske Provins Skaane. Adam af Bremen skriver om Forbindelsen til Skaane: »Fra Sjælland er der Overfart til mangfoldige Steder i Skaane; den korteste fører til Helsingborg, som ogsaa ses derfra«. Noget tyder paa, at Havn blandt disse Overfartssteder maa have spillet en fremtrædende Rolle. Forbindelsen mellem Roskilde og Lund, der 1104 blev Ærkesæde for Menigheden i Norden, har haft sit naturligste Forløb over Havn. Den kortere Søvej til Helsingborg har medført besværlig Omvej til Lands gennem det af store Skove optagne Nordsjælland. Adam af Bremen, der i sine Beretninger om Rejseforholdene i Norden har vist Søforbindelserne særlig Opmærksomhed, synes da heller ikke at have lagt Hovedvægt paa den kortere Sørejse, som Sundet ud for Helsingborg frembød, idet det andetsteds i hans Rejseberetning anføres, at Sjælland er adskilt fra Fyn og fra Skaane ved et lige langt Mellemrum »paa een Nats Overfart«.

Adam af Bremen om Menigheden i Norden 788-1072 ved P. W. Christensen.

Ved de fra de ældste Københavnskort kendte »Færgestræder« er formentlig Erindringen om den fra Havn udgaaede Færgefart bevaret, og den kan da gennem disse gamle Gadenavne lokaliseres til det Fremspring af Kystlinien, der laa umiddelbart ud for Sejllobet mellem Bremerholm og Strandholm, d. v. s. nuværende Højbro Plads.

Mod dette Sted fører de to fra den middelalderlige Byplan kendte Hovedveje henholdsvis fra Sydvest og fra Nordvest. Den sidstnævnte — nuværende Købmagergade — maa have optaget Alvejen fra Roskilde, der fra Hyltebro omtrent har fulgt nuværende Nørrebrogade.

Alvejen fra Sydvest, der ses paa Spionkortet fra 1624, passerer Syd om de Enge, hvor senere Sankt Jørgens Sø opstod. Herfra er den drejet Nord om den ældste Bykerne (herom senere), følgende en Linie temmelig nøj svarende til nuværende Vestergade, og herfra til Færgestedet, følgende nuværende Vimmelskaft og Amagertorv. Foranstaaende Figur viser, at Vejen med dette Forløb paa Strækningen ud for den oprindelige Havnefront har fulgt denne saa tæt, som et rimeligt Hensyn til Højvande har tilladt, idet den følger 1 m Højdekurven for det oprindelige Terræn. Senere, da Handelsboder og anden Bebyggelse har indtaget de opfyldte Strandenge, er Forbindelsen med Færgestedet opretholdt ved de to Færgestræder, der bestod, indtil den mellemliggende Karré blev ryddet efter Branden 1795. Den torveagtige Udvidelse (nuværende Amagertorv) kan have været Hovedtorv i det ældste Havn, der da har fremvist en Bytype beslægtet med det middelalderlige Holbæk.

Allerede det velbeliggende Færge- og Overfartssted maa her — ligesom talrige andre Steder i tidlig Middelalder — have dannet Grundlag for en Bys Opstaaen; men den for Datidens Fartøjer fortrinligt egnede Naturhavn maa virkningsfuldt have medvirket hertil. Vi har jo set, at det var denne Havn, der gav Stedet Navn.

Vi kender fra flere Fund Typen paa Datidens Skibe, hvoraf de fundne Vikingskibe vel har hørt til de større, bemandede med et betydeligt Antal Roere. Det var søgaaende Fartøjer, der besejlede de fjerneste Vande, men trods det Skibe med ringe Dybtgaaende. Sejlrenden mellem Øerne har givet bekvem Adgang for Skibe af denne Type til selve det dybere Havneløb, en ca. 2 m dyb Rende tæt ved Kysten, omtrent følgende Løbet af den nuværende Kanal ved Gammel Strand.

Paa den flade Strandslette inden for Havnerenden har Skibe af den fra Vikingetiden kendte Type bekvemt kunnet trækkes paa Land — saavel Orlogsskibe som Handels- og Fiskefartøjer. Den Befolkning, der har været knyttet til Havn og Færgested, maa have bosat sig langs de foran nævnte Hovedveje, særlig paa det højere Terræn inden for Kystvejen, oprindelig ladende den for Havnens Funktioner saa vigtige Strandslette fri. Det gennem Middelalderen og delvis op til vor Tid bevarede Hovedgadenet er det vigtigste Levn fra den præabsaloniske Havneby. Der er dog ogsaa fundet murstensfrie Kulturlag, der maa have stammet fra denne Periode, idet brændte Mursten først menes at være fremkommet i Valdemarernes Tid: Saadanne Kulturlag er fundet ved nuværende Købmagergade og Syd for nuværende Vestergade.

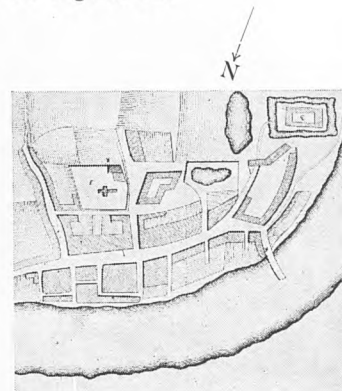
Befolkningen i Havn har formentlig, som almindeligt i Middelalderens Byer, haft Kreaturer paa Græsning paa de omliggende Vænger; men Fiskeri maa have været en vigtig Næringsvej. Som andre Sundbyer maa Havn have haft Andel i Sundfiskeriet, der i tidlig Middelalder vides at have haft betydeligt Omfang. Silden trak til Øresund fra andre, sydligere Fiskepladser, og selv om Skanør i Skaane senere blev den berømteste Plads for den internationale Handel med saltet Sild, som udviklede sig paa Basis af Salttilførsel fra de nordtyske Stæder, maa ogsaa Havn og Dragør have haft deres Andel i dette Marked, der har medvirket til Havns Udvikling til Handelshavn: »Portus mercatorum«.

HAVN FØR ABSALON

Hovedveje til Havn og Færgested.

Se Fig. S. 205.

Se Fig. S. 15.

Holbæk ca. 1770.

ca. 1 : 20 000.

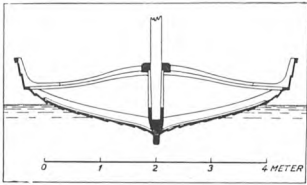
Algaden langs Fjorden er i Nutiden bevaret som Købstadens Hovedtorv. Her efter Pontoppidans danske Atlas.

HAVNEBY

Ramsing har foretaget en Opførelse, hvorefter Havn i Ledingens Storhedstid har været Hjemsted for 4 Ledingsskibe (Ramsing I, S. 63).

»Betydningsfuldere for Danmark end hele Englands Erobring var det, at om ved Aar 1000 begyndte Befolkningen ved Øresund i større Omfang at fiske Sild i Sundet«. Erik Arup: »Danmarks Historie«.

HAVN FØR ABSALON

Osebergskibet.

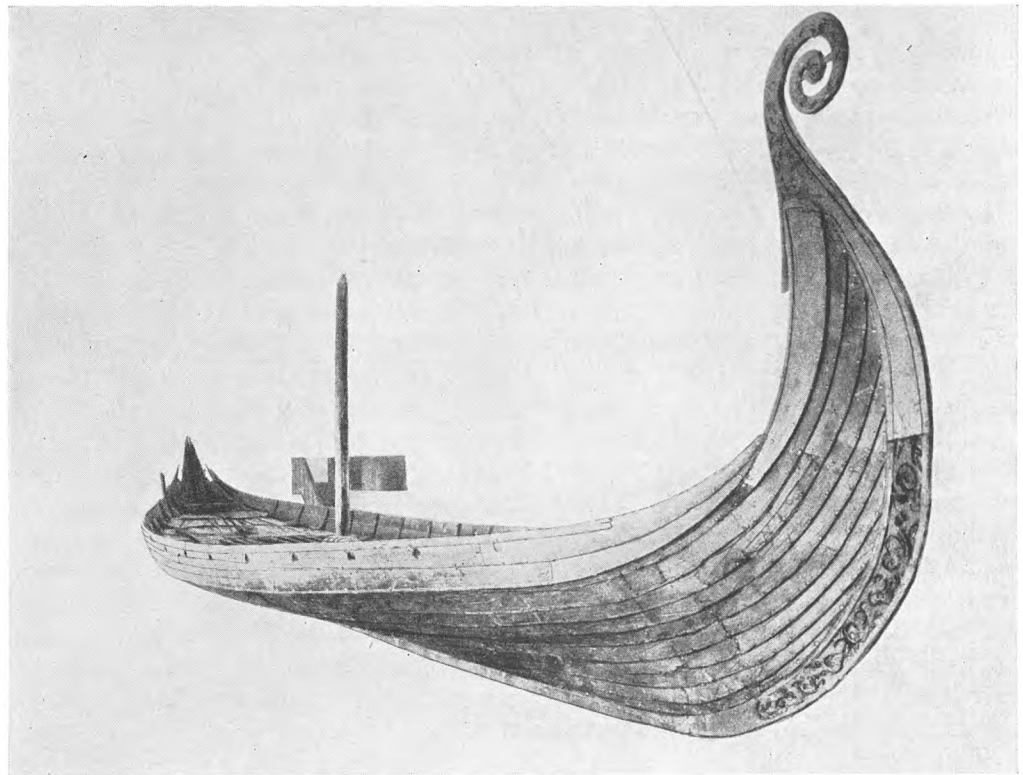
Snit. Dybtgaaende for det fuldt udrustede Skib ca. 0,75 m.

Efter A. W. Brøgger m. fl.: »Osebergskibet».

Til højre:

Osebergskibet.

Længde 21,44 m, Bredde midtskibs 5,10 m. Skibet var beregnet baade til Roning og Sejlads. Kilde som ovenfor.

ÆLDSTE BYKERNE VED VESTERGADEN

Ramsing I, S. 81.

Udstrækningen af et murstensfrit Kulturlag, begrænset af Gammeltorv, Raadhuspladsen samt til Dels Vestergade, tyder paa en Bebyggelse her, der er ældre end Absalons Tid. Dette Omraade, Syd for det nuværende Vestergade, maa formodes at have været bebygget fra ældgammel Tid.

Paa de ældste Københavnskort og endnu paa det fra 1728 bevarede Kort (jfr. Side 175) udskiller sig tydeligt et lille Omraade Syd for Vestergade, hvis Gadenet har et umiskendeligt gammelt Præg og i sit Forløb skiller sig ud fra det øvrige middelalderlige Gadenet. Forløbet af den krumme Gade — senere benævnt Store Clemensstræde — og dennes Fortsættelse mod Syd, Vombadstuestræde, synes i afgørende Grad præget af det hesteskoformede System af Grave eller Render, som Ramsing har paavist og mener at kunne identificere som de i middelalderlige Aktstykker benævnte Sankt Clemens

Clemensstaden.

1 : 5 000.

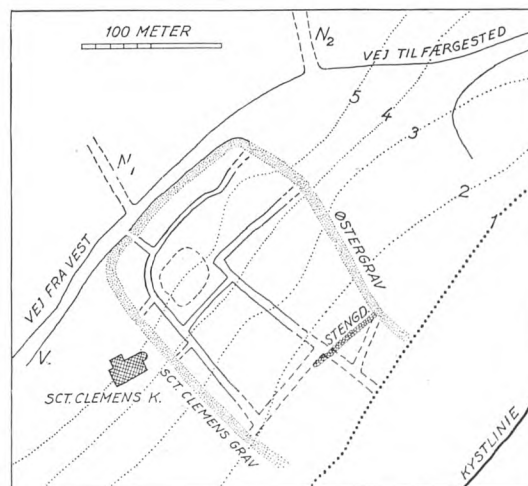
Den ældste Bykerne.

V: Vej, der svarer til Vestergade.

N₁: Nu. Larsbjørnsstræde.

N₂: Nu. Nørregade.

Rekonstruktion paa Grundlag af Ramsings Kort over de oprindelige Terræforhold, Ramsings Kort 1377 og Reguleringsplanen fra 1728. (Se S. 175).

Grav og Øster Grav. Alvejen fra Vest har paa sin Vej til Færgestedet mødt denne gamle af Grave omgivne By som en Hindring, der har givet Vejen en Krumning bort fra den naturlige Vejlinie langs Kysten og Havnen. De hesteskoformede Grave er, efter at Vandtilledningen til Byen, som omtales Side 239 f. f., var blevet ordnet ved et System af kunstige Møllegegrave, ligesom benyttet til Mølledrift, idet Overløbet fra Stemmeværket ved Vester Mølle ved en særlig Rende var ledet ind i de to Grave. De to Møller, der ifølge Ramsing har ligget henholdsvis ved nuværende Vestergade 1 og 3 og Frederiksberggade 28, maa have bestaaet af primitive Understrømhjul, da Vandet ikke — som ved Vester mølle — har kunnet opstemmes ved selve Mølleværket; alt i alt tyder Forholdene paa, at dette Vandtilledningssystem maa have været af yngre Dato end selve det hesteskoformede Gravs system, og Sandsynligheden taler for, at man har benyttet allerede eksisterende Grave som Møllegegrave, ligesom man som Møllegegrave har benyttet en ældre Lergrav. I hvert Fald tyder Gravenes Forløb i Forhold til det indenfor liggende Gadesystem, hvis ringe Bredde og Forløb henfører dem til den ældste foreliggende Bydannelse, paa en Samhørighed, der leder Tanken hen paa, at Gravene er Rester af et primitivt Befæstningsanlæg omkring den ældste Bykerne. Naar de er blevet bevaret nogle Aarhundreder op i Tiden til Trods for, at de maa have ligget paa tværs af Gadesystemet i Bispetidens By, kan dette netop skyldes deres Funktion som Led i Byens Forsyning med Brugsvand til Mølledrift, Vask og anden Husholdningsbrug. De retliniede Gadestykker og Overgangene over Gravene synes at være af nyere Oprindelse.

Gravene har været bestemmende for Vestergades Forløb og for den vestlige Gadeflugt af Gammeltorv og Nytorv. Ved Gravenes Tilfyldning ca. 1368 er deres Areal inddraget under de tilstødende Grunde. Umiddelbart Vest for Sankt Clemens Grav er paavist Rester af Sankt Clemens gamle Kirke, der i sin Oprindelse var bygget af Træ. Kirkens Placering uden for den oprindelige Bykerne kunde tyde paa, at denne var endnu ældre end den første Trækirke, der maa antages at være bygget omkring Aar 1000.

Gravene og den bagved opkastede Jord maa, hvor de er gennemført med det paa Fig. A angivne Profil, have indtaget et Areal paa ca. 17 m Bredde og saaledes beslaglagt et betydeligt Areal, der dels har strakt sig ind over det ældste Kulturlag, dels ligget i Kanten af dette. Dette brede Bælte maa altsaa have henligget ubebygget, og Gravanlægget maa saaledes være udført paa et Tidspunkt, hvor det ældste Byomraade helt eller delvis har henligget ubebygget (afbrændt eller paa anden Maade ødelagt). Arealet mellem Sankt Clemensstræde, Vombadstuestræde og Graven maa helt have været optaget af den opkastede Jord (Volden), hvis Graven oprindelig har været udført paa samme Maade som Østergrav. Det smalle Areal kan saa efter Gravens Overgang til Møllegegrave være blevet bebygget, efter at en Udjævning af Volden har fundet Sted.

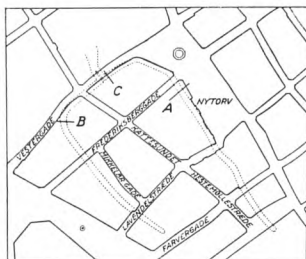
Den lille By inden for Gravene omspænder et Areal paa kun ca. 4 ha og har ikke Præg af at være et Levn efter en gammel Landsby, hvilket Indtryk yderligere bestyrkes ved, at intet Landsbynavn i historisk Tid har været knyttet til dette Sted, saaledes at Fællesbetegnelsen Havn altsaa maa have omfattet saavel dette gamle, af Grave omgivne Byomraade som de øvrige Bebyggelser ved Hovedvejkrydset, som har været knyttet til Havnen og Færgestedet.

Valget af dette højt beliggende Sted til Anlæg af et befæstet Støttepunkt ved Havnen kan have været velbegrundet; men nogen nærmere Forklaring paa denne gamle Bydels Opstaaen og dens Funktion som Led i det præabsaloniske Havn lader sig næppe udlede paa Grundlag af foreliggende Kildemateriale.

Det ældste Havn synes saaledes at have dannet sig ud fra to Centrere, henholdsvis Vejkrydset ved Færgestedet og den gamle Bydel ved Sankt Clemens

HAVN FØR ABSALON

Situationsplan.

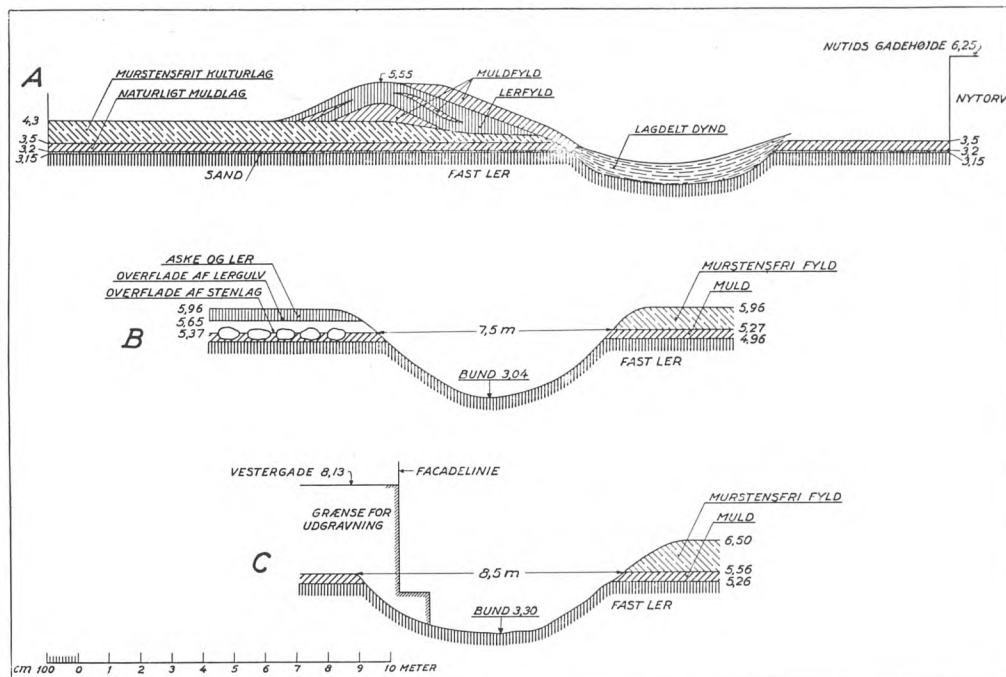
1 : 10 000.

Planen viser Beliggenheden af de tre Snit, som vises til højre. Beliggenheden af B er dog usikker.

Efter Ramsing I, S. 42 og III, S. 49.

Til højre:

Snit af Graven omkring Clemensstaden.

Kirke, et Forhold, der i nogen Grad kan forklare Forløbet af den Vold, hvormed den spredte Bebyggelse, som har udgjort det præabsaloniske Havn, er blevet omsluttet i Bispetiden. Den omtrent øst-vestgaaende Hovedvej er blevet ført gennem Volden ved Vesterport og Østerport ved nuværende Vestergade og Østergade.

Nørregade bliver Hovedgaden i Bispetidens By.

Vejkrydset ved nuv. Højbro Plads—Amagertorv træder tilbage i færdselsmæssig Betydning.

Magstræde betegnes 1377 »prope lathbro« (Ramsing III, S. 97).

Gaden betegnes 1377 »Nørræ gadhæ« (den nederste Del af Gaden benævnes senere »Saltbodher« eller »Hærstrædeth«.)

Anbringelsen af Nørreport viser, at en forudgaaende Forskydning i Byens Funktioner maa have fundet Sted, idet Porten aabner direkte Vej for en ny Hovedgade i Byplanen, nemlig Nørregade, medens Købmagergade slaas helt ud af Kurs, idet Forbindelsen med Byporten sker ved en Tværvej, hvoraf den smalle Gade, Rosengaarden, endnu indgaar i det nutidige Gadenet. Markeds- og Torvepladsen ved Gammeltorv er blevet Centret i den af Absalons Vold begrænsede By. Havnen har faaet en Landings- og Lossebro ved det derefter benævnte Ladbrostræde, nu Læderstræde. Dette tyder paa, at Færgefarten og de mere primitive Havnefunktioner er traadt i Skygge, Byen Havn har udviklet sig til Handelsbyen Købmannahavn.

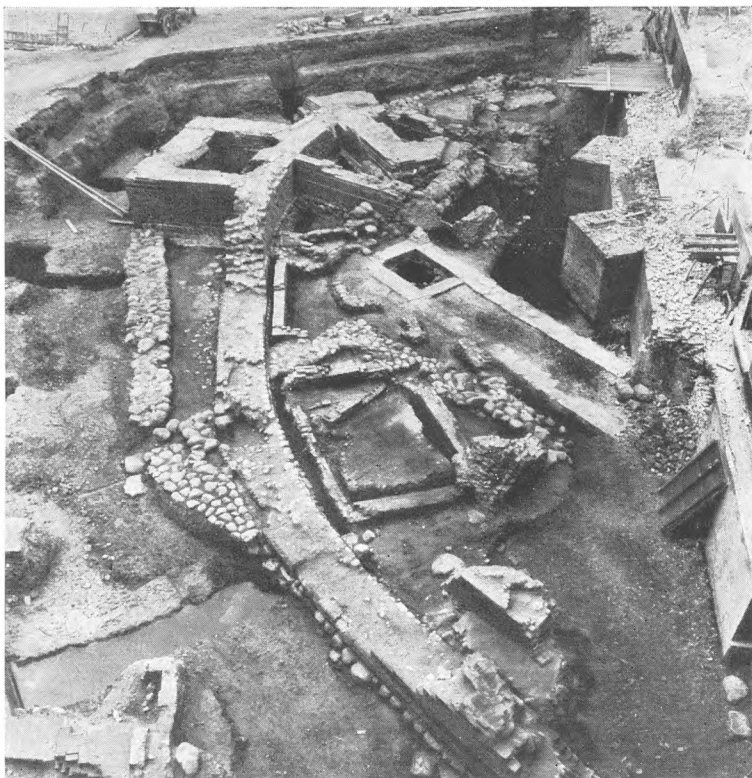
Ved den nye Hovedvej til Ladbroen og Byens Hovedtorv opføres tæt ved dette Hovedkirken i Bispetidens By, Vor Frue Kirke.

Den ved Nørreports Anbringelse skete Deklassering af Købmagergadelinien er ikke let forklarlig i Betragtning af dens Betydning som direkte Adgangsvej til Færgestedet og senere den til Borgen førende Højbro, et Forhold, der kan tjene til Begrundelse for den af Ramsing fremsatte Formodning om, at denne Vejlinie oprindeligt har været ført gennem den ældste Vold ved en Port ved nuværende Sankt Gjertruds Stræde. De ældste Københavnskort (1595-1624) viser dog ingen Port paa dette Sted i den middelalderlige Fæstning.

Se S. 240 ff.

Det er i et andet Afsnit omtalt, hvorledes Peblingsøen som Led i Stadens Vandforsyning er blevet opstemmet ved en Dæmning ved nuværende Gyldenløvesgade. Hvorledes Alvejen over Hyltebro ad nuværende Nørrebrogade derefter har været ført over Søernes Lavning staar ikke helt klart, idet den skete Opstemning maa have oversvømmet dette Terræn. Det ældste Kort viser ingen Vej over Søerne, medens en saadan fremtræder paa Københavnskortet af 1648. Det maa imidlertid antages, at denne vigtige Alvej har været farbar i Middelalderen, og Aar 1562 angives her at have været en Bro over Søerne, Fjælebroen kaldet.

K. D. I, S. 433.

Borgen.

*Billede af de i 1907 foretagne Udgravninger. Fundamentet til Absalons Ringmur ses midt i Billedet.
Foto i Bymusæet.*

Med Rette har man kaldt Absalon Københavns Grundlægger. For selv om der rimeligvis fandtes en Bebyggelse paa Stedet længe før hans Tid, tager en særlig Udvikling sin Begyndelse fra det Aar, 1167, da han til Værn for den lille By byggede sin Borg ved Havn paa en af de lave Strandholme ud for Kysten. Skønt Borgen med det tilliggende Jordegods var Bispens private Ejendom, indgik den i Landets Forsvarssystem som et Led i Kampen mod de vendiske Sørøvere. Man kan snarest sammenligne Kong Valdemars »Gave« til Raadgiveren og Vennen med en moderne Koncession, f. Eks. paa en Jernbane eller lignende, hvis Indtægter i første Række kommer Indehaveren til Gode, men hvis Samfundsnytte ikke lader sig bestride.

Forudsætningen for Byens Opblomstring turde, foruden Beliggenheden, være denne Borg, og dens Opførelse var atter betinget af Absalons Raadighed ikke blot over Stedet, hvorpaa den laa, men ogsaa over anselige Ejendomme i Nabolaget, udstrakte Jordegodser, der tillige med Indkomsterne af Handelspladsen ved Havn dannede den økonomiske Basis for hele Foretagendet. Overdragelsen til Absalon var ogsaa et Led i den Udparcellering af Nordsjælland, som muliggjorde en mere intensiv Udnyttelse af de forskellige Erhvervsmuligheder, end den middelalderlige Stat evnede at sætte i Værk.

Fra gammel Tid var nemlig udstrakte Dele af det skovrige og forholdsvis sent bebyggede Nordsjælland i Kronens (Statens) Besiddelse. Valdemars Jordebog fra 1231 registrerer talrige Krongodser eller saakaldte Kongelej i dette Omraade, Distrikter som fortsat vedblev at være kongelige Domæner. Men man ved, at der allerede dengang var afhændet adskilligt Krongods, som navnlig var overgaaet til gejstlig Besiddelse, og hvad der i denne Forbindelse især interesserer, er den Skæbne, der blev Sokkelunds — eller, som det dengang ogsaa hed, Støvnæs — Herred til Del. Efter hvad Saxo fortæller, skal allerede Svend Estridsøn — efter en anden Version hans Moder — have skænket Halvdelen af dette Omraade til Roskilde Bispestol, og senere siges Valdemar den Store ogsaa at have skænket en Halvdelen af Herredet, derunder Bebyggelsen Havn, til Absalon. Sandsynligvis skal

BISPETIDENS BY

Borgen.

Kongegaven. Jfr. S. 219 ff.

ingen af disse Opgivelser tages alt for bogstaveligt — ogsaa i senere Tider var der endnu kongelige Ejendomme i Herredet, saaledes Kongens Lyngby — men et Faktum er, at det var meget betydelige Ejendomme, der kom i Absalons Besiddelse, blandt andet Byens nærmeste Opland. Det nøjagtige Aarstal kendes ikke, dog maa Tidspunktet ligge efter Valdemars Tronbestigelse 1157 og formodentlig inden Tiaaret efter, da Absalon byggede Borgen. Territorialt udgjorde Havn kun en ringe Del af den kongelige »Gave«, men da Absalon senere i Aarhundredet overdrog sine Rettigheder til Roskilde Bispestol, var den allerede Centrum i det store Gods, og de forskellige Pavebreve, som bekræfter Overdragelsen, nævner først og fremmest Borgen og Byen Havn.

*Handelsplads og Havn
portus mercatorum
(Købmannehavn).*

Se S. 15-16.

Men hvadenten det var Absalon, der satte Fart i Havns Udvikling ved at bygge sin Borg, eller denne blev anlagt ved en allerede blomstrende Handelsplads — hvad egentlig forekommer mest troligt — staar det fast, at Udviklingen er betinget af Byens Beliggenhed ved den velbeskyttede, naturlige Havn og paa et Sted, hvor de store Landeveje førte ud til Sundet — deres Endestation, hvorfra Overfarten til Skaane fandt Sted — ligesom ogsaa Middelalderens rige Sildefiskeri i Øresund har været medvirkende til Havns hurtige Opvækst. Allerede Saxo kender Byens endelige Navn, Købmannehavn, omend han skriver det fornemt paa Latin, *portus mercatorum*, og med dette Navn understreges, at den naturlige Havn var blevet en udpræget Handelshavn.

Hvorledes selve Bebyggelsen efterhaanden har udformet sig, er det i Enkeltheder vanskeligt at sige noget bestemt om. Skulde man skønne ud fra en senere Tid, er formodentlig de oprindelige, større Grunde — saavel i offentlig som i privat Besiddelse — de egentlige Gaarde — efterhaanden blevet udparcelleret, og mindre Huse eller Boder, som man kaldte dem, har dannet en Randbebyggelse; men ogsaa Byens fælles Arealer, den offentlige Gadejord, er blevet bebygget. De oprindelige, interimistiske Boder her har formentlig udviklet sig til en varig Bebyggelse, som det navnlig skete paa Gammeltorv, hvorved den oprindelige Markedsplads er blevet indskrænket væsentligt.

Bispetidens Byplan.

Bispetidens Byplan, som man — omend uden direkte historisk Hjemmel — med en vis Berettigelse kunde kalde Absalons Byplan, har som tidligere paavist haft Forudsætninger, som gaar langt tilbage i Tiden, og som væsentlig har sin Rod i de Naturforhold, der har været bestemmende for Byens Udvikling, saaledes dens Beliggenhed i Forhold til Havnen og det gamle Hovedvejnet, der i de følgende Aarhundreders Byplan er blevet opretholdt i saa vidt uændret Skikkelse, at de endnu erkendes i Byens Plan.

I Bispetiden er Byen vokset og har udviklet sig til Landets anseligste By. Der er ingen Grund til at antage, at de enkelte Led i denne Udvikling skulde være sket helt uden Plan. De andetsteds gengivne Afsnit af de ældre Stadsretter er Udtryk for Datidens Opfattelse af det, man nu vilde kalde de byplanmæssige Kravs Fortrinsret fremfor den enkeltes Interesser, og selv om man ikke i Enkeltheder er kendt med Datidens Forudsætninger for de afgørende, byplanmæssige Dispositioner, der har strakt sig over et længere Tidsrum, bærer de Præg af paa hensigtsmæssig Maade at have tjent det daværende Bysamfunds Behov.

Jfr. Stadsretter m. v. S. 261 ff.

Foruden Anlægget af Borgen paa et Sted, der i fortrinlig Grad har været egnet til Beskyttelse af Havnebyen til Søsiden, har Indkredsning til Landsiden af Byomraadet med et Voldanlæg og dermed Fastsættelse af en varig Afgrænsning mellem By og Land været Dispositioner af indgribende, byplanmæssig Rækkevidde. Saxo melder intet om Anlægget af den Vold, man efterhaanden har vænnet sig til at kalde Absalons, skønt det højst kan

sandsynliggøres, at han har Æren for den. Derimod er dens Forløb i det store og hele blevet kendt efter de senere Aars Udgravninger.

Som Befæstning har denne »Absalons Vold« kun frembudt et meget nødtørftigt Værn med sin ringe Højde og en meget primitiv Forskansning af Planker og Palisader. »Byssens Planker« var da ogsaa langt ned i Tiden dens Betegnelse. Overraskende stor var til Gengæld dette første Voldanlægs Udstrækning, og selv om det maa formodes derved at give en Antydning af den ældste Bebyggelse, har det indkredset et Omraade, der først i det 16-17. Aarhundrede blev effektivt bebygget. Enten man saa har Lov til at tolke den rummelige Afgrænsning af Bispetidens By som Forudseenhed hos Anlæggerne eller ikke, blev den af største byplanmæssige Betydning, idet den helt til Christian IV.s Tid dannede Grænsen for det bymæssigt bebyggede Omraade. Denne betydelige Udstrækning af Byvolden, der i en stor Bue omkransede det senere Byomraade, maa have krævet en Bemanding, som man skulde synes, den lille By vanskeligt kunde præstere; men den gav til Gengæld god Plads for Byens Vækst med Bevaring af grønne Arealer til Haver og forskelligt Husdyrhold.

De andetsteds beskrevne, omfattende Anlæg til Byens Vandforsyning fremtræder ligeledes som Udtryk for Planmæssighed og teknisk Formaaen. Opførelsen af Byens Hovedkirke, Vor Frue Kirke, paa en fri Plads ved den gamle Hovedvej, Nørregade, og tæt ved Byens Torv er ligeledes Udtryk for bevidst Planlægning i Overensstemmelse med Tidens Byplanskik. Den By, som Erik af Pommern for ca. 500 Aar siden kom i Besiddelse af, var under Bispetiden vokset til en smuk og anselig By, saaledes som vi ved Middelalderens Slutning kender den fra samtidige Stik med dens Borgerhuse tæt skaret om Kirkers og Klosters Monumentalbygninger og med Slotets taarnkransede Bygningsmasse skudt frem som et Forbjerg i det af Sejlere fyldte Farvand.

Naar det sekundære Gadenet set med vor Tids Øjne frembyder et Billede paa tilsyneladende Planløshed, maa man se Sagen paa Baggrund af disse smaa Veje og Bagstiers Funktion i Bispetidens meget aabne Byplan. Den tiltagende Bebyggelse med Boder paa og ved det store Torv og mellem Hovedgaden og Stranden var praktiske Udslag af Byens Funktion som Markedsplads, og først Handelsbodernes senere Overgang til Bebyggelse til andre Formaal har bevirket den Forringelse af den oprindelige Byplan, hvorunder man endnu i vor Tid lider.

Der vil i det følgende og i forskellige sideløbende Afsnit blive gjort Rede for det gennem de følgende Aarhundreder gennemførte Arbejde for at tilpasse det middelalderlige Gadenet til de stigende Krav, opstaaet ved Byens stadige Vækst og Gadernes gennem Tiderne stærkt ændrede Benyttelse.

Langt ned i Tiden laa der større, udelte Arealer i Byen, »grønne Omraader« for saa vidt som de ikke var tæt bebygget, men for en stor Del udlagt til Haver og Abildgaarde, ligesom ogsaa Kirkegaardene bør nævnes i denne Forbindelse. Nord for Vimmelskafte laa de to Klosters, Helligaands og Graabrødres, anselige Grunde; men navnlig mellem Pilestræde og Østervold var Bebyggelsen længe lidet intensiv. Fra Nørrevold og sydpaa strakte sig den store Rosengaard, først udstykket ca. 1500; Syd herfor laa Hushaven, som hørte til Slottet, indtil den 1505 blev udlagt til Sankt Clara Kloster. Derefter fulgte oprindelig Pilegaarden og endelig Syd for Østergade ud til Dybet, der løb mellem Byen og Bremerholm, den gamle Østergaard, senere kaldt Vingaarden og da stadig til Dels benyttet som Have. Dette i Forbindelse med, at ogsaa Byens tættere bebyggede Arealer i stor Udstrækning var præget af større og mindre Lodsejeres aabne Baggaarde, Kaalhaver og Abildgaarde, hvortil endda kom de »øde« ubebyggede

FRA BISPETID TIL NUTID

»Absalons Vold«.

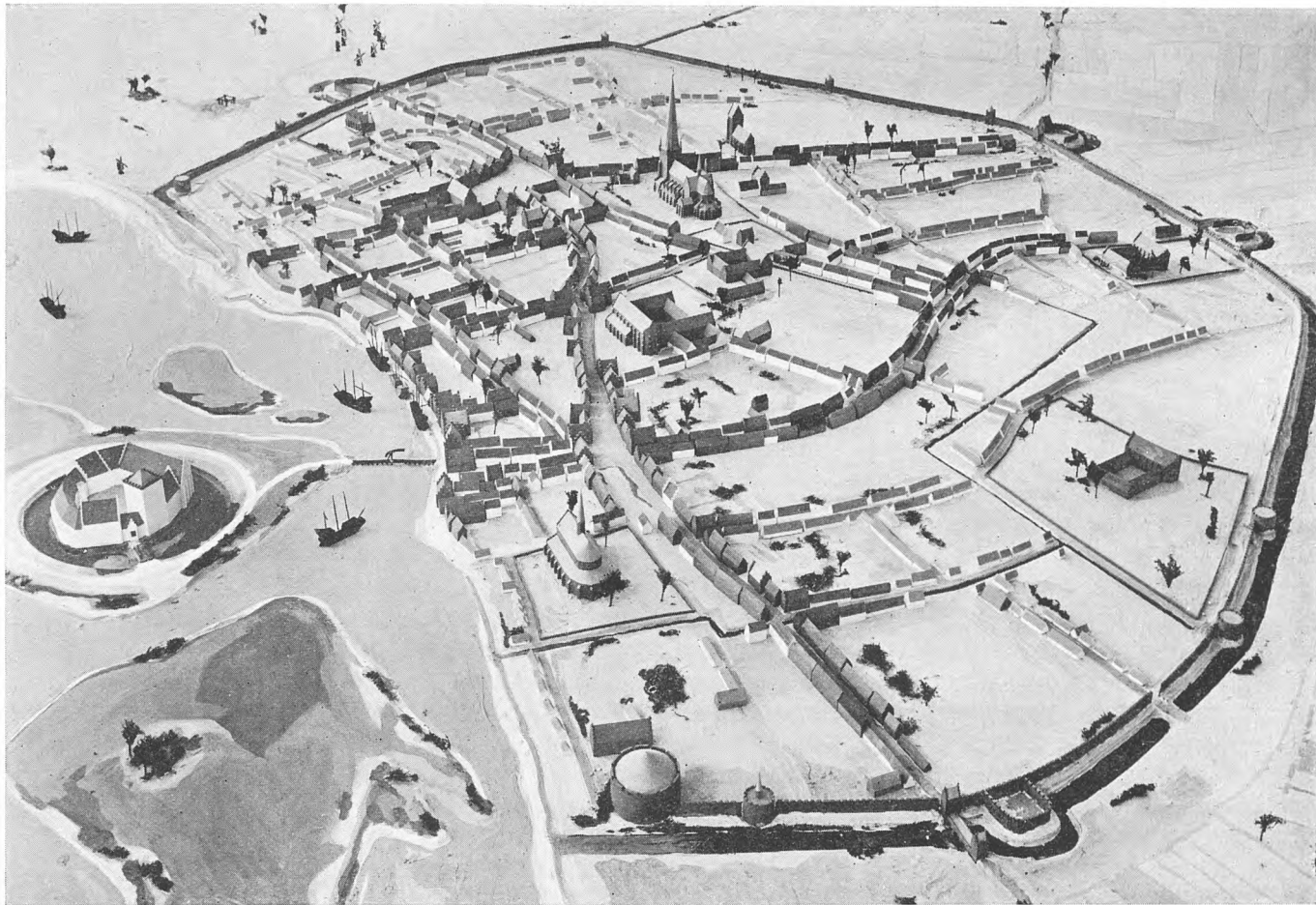
Jfr. S. 197 ff.

En rummelig Afgrænsning af Datidens Byer har ikke været ualmindelig. Den Aar 1180 gennemførte Udvidelse af Kölns Byomraade gav Plads for Byens Vækst i de følgende 700 Aar.

Pladsen omkring Kirken blev ikke friholdt som Torv, men indtaget til Kirkegaard.

Se bl. a. Fig. S. 244 og S. 261.

Den aabne Bebyggelse.

København ca. 1500.

Fotografi efter Model, udarbejdet til Daells Varehus under Medvirken af Arkitekt H. H. Engqvist. Den middelalderlige Fæstning følger «Absalons Vold».

Pladser, bevirkede, at Bebyggelsen i det middelalderlige København var ret aaben og spredt. At sluttede Facadelinier langs Gaderne ikke kendtes i større Udstrækning, samt Tilstedeværelsen af mange lave, straatækte Huse, Flertallet af Bindingsværk, forstærkede dette Indtryk. Enkelte Stenhuse, der rejste sig i Tidens Løb, ragende op over den øvrige Bebyggelse, undertiden i to Stokværk, bidrog tillige med Kirkerne og Klostrenes mere anselige Gaarde til at gøre Bybilledet afvekslende, og alle de grønne Haver bag Plankeværker og Risgærder gjorde det levende. Den middelalderlige Hovedstad var saa langt fra nogen Stenørken.

Den ældre middelalderlige Bebyggelse maa i væsentlig Grad være blevet ødelagt efter Lybækkernes Erobring af Byen 1248 og 1368, og de daværende Stenhuse har sikkert lidt samme Skæbne som Borgen, der blev totalt nedrevet.

Jfr. Fig. S. 39.

Indbyggertallet.

Af nutidige Byer med lav, købstadmæssig Bebyggelse har Rønne ca. 90 Indb. pr. ha, den tættere bebyggede Dragør ca. 140 Indb. pr. ha. Det maa dog formodes, at de enkelte Husstande i Middelalderbyen har været større end nu.

Indbyggerantallet i det middelalderlige København har ikke været imponerende stort. Man har med Støtte i Roskildebispens Jordebog fra ca. 1370 opgjort det til at være henved 3-4000 Mennesker, et Tal, der dog maaske i Forhold til Bebyggelsens aabne Karakter og under Hensyn til Byens Ødelæggelse 1368 (kort forinden) synes lovlig højt anslaaet. Naar Indbyggertallet godt et Hundrede Aar senere opgives til omtrent det tredobbelte, tyder det paa, at Byen hurtigt har rejst sig efter Ødelæggelsen, dog stadig med Bibeholdelse af et saa aabent Præg, at man maa betvivle, at den kan have givet Plads til et Indbyggerantal paa op mod 10 000 — ca. 150 Indb. pr. ha af det daværende Byomraade, hvoraf endnu ved Middelalderens Slutning store Arealer henlaa delvis ubebyggede

København ca. 1535. 1 : 20 000.

Planen er som de følgende en Rekonstruktion, som støtter sig til Ramsings Opgivelser om de oprindelige Terrænforhold og til den ældste Grundplan over Byen fra ca. 1590. Gadenettet er optegnet paa Grundlag af denne og Reguleringsplanen 1728. Oplysningerne om Vejnettet uden for Byen er for spinkle til at tillade en Rekonstruktion.

Planen afviger en Del fra Rekonstruktionen i Carl Bruun: København, Bind I, Side 422, idet det nyere Materiale vedrørende Byens Topografi har givet et noget ændret Billede, bl. a. af Kyslinier, Søomraadet m. v. For at lette Forstaaelsen er paa denne og de følgende Planer Nutidens Kystlinie, Søernes Omrids m. v. indtegnet punkteret.

Paa Planen ses Byen omgivet af Murene, der har samme Forløb som Absalons Vold, og uden for dem den noget uregelmæssige Grav. Murene er forsynet med Taarne, og ud for Byens tre Porte er der Bolværker eller Runddele, hvorfra Broer fører over Graven.

Portene er placeret i de tre Verdenshjørner ud for Hovedgaderne, og det ses tydeligt, at Nørregade har Fortrinsret for den iøvrigt ogsaa anseelige Købmagergade, som gennem Færgestrædet fører ned til Havnen.

Ramsing hævder, at der har været en fjerde Port ud for Sankt Gertruds Stræde, altsaa i Forbindelse med Købmagergade. Men der er hverken fundet arkæologisk eller arkivalisk Bekræftelse herpaa.

Planen giver paa sin Vis et forkert Billede, idet Byens Kirker ikke laa paa aabne Pladser, men var omgivet af Kirkegaarde. Sankt Clemens Kirke forsvandt ca. 1500. Af Torve fandtes dengang kun Gammeltorv, Amagertorv og det lille Fisketorv ved Graabrødrekloster.

Gadenettet har allerede paa dette Tidspunkt i det væsentlige faaet en Udformning, som det til Dels har beholdt til vore Dage. Dog bemærkes de siden forsvundne Smaagyder i den gamle Bykerne Vest for Gammeltorv; Terrænet Øst for Købmagergade henligger endnu som større Ejendomme.

København ca. 1650. 1 : 20 000.

Rekonstruktionen bygger paa forskellige ældre Kort, navnlig V. L. 1, IV, XII og XXIII, samt for Gadenettets Vedkommende paa Reguleringsplanen 1728.

Planen viser Byen efter Afslutningen af Christian IV.s Virksomhed.

Vester- og Nørrevold indtil Nørregade stammer fra Aarene efter 1606 og er af den gammeldags Type med smaa Bastioner og lange Kurtiner, mens den nye Østervold, til Dels endnu Projekt, er af nyere Type med større Bastioner og korte Kurtiner og slutter sig til Sankt Annæ Skanse. Chr. IV.s første Østervold er markeret punkteret. Mens Vester- og Nørreport ikke er flyttet, fører en Skraagade, den saakaldte »Store Stenbro« gennem Nyboder til den nye Østreport.

Sydøst for Byen ses den nye Bydel Christianshavn, paa dette Tidspunkt endnu en selvstændig befæstet Købstad med regelmæssigt Gadenet og Kanaler, anlagt efter hollandsk Mønster. Slotsholmen har ved Opfyldninger faaet omtrent sit nuværende Omfang, Tøjhushavnen saavel som Børsen er bygget, og der er baade ved denne og mellem Byen og Slottet opstaaet nogen privat Bebyggelse.

Gadenettet i den gamle By er i alt væsentligt som før, dog Øst for Købmagergade mere udbygget, og Nytorv er anlagt, ligesom Byen har faaet to nye Kirker Trinitatis Kirke med Rundetaarn og Holmens Kirke.

Syd for Nikolaj Kirke er Skipperboderne anlagt, til Dels paa den gamle Bremerholm. Bremerholms Omraade er øget ved Opfyldninger, og forskellige Bygninger opført.

I Ny-København ses Rosenborg samt Nyboder. Vest herfor ses den paabegyndte Rundkirke, Sankt Annæ Rotunda. Gennem Nyboder fører »Store Stenbro«.

Den gamle Helsingørvej er antydelt langs Rosenborg Have. Begge indgaar som Led i det vifteformede Gadenet i »Forstaden ved Østreport«. Enkelte af disse gamle Forstads-gader, Helsingørsgade, Strandstræderne og Bredgade er dog delvis bevaret.

København ca. 1750. 1 : 20 000.

Planen er en Gengivelse af Carl Bruuns Rekonstruktion i Stadsarkivet.

Byen er fuldt udbygget inden for de af Christian IV lagte Rammer.

Byens Volde er yderligere moderniseret, bl. a. med Udenværker paa den anden Side Gravene, og slutter sig til Ruses Kastel, der i sig har optaget den gamle Sankt Annæ Skanse. Adgangen til Portene, af hvilke de tre paa Sjællandssiden er flyttet og lagt midt paa Kurtinen, sker gennem Raveliner. Foruden Knippelsbro forbinder nu Langebro Byen med Christianshavn.

Christianshavns Vold er forlænget og Nyholm anlagt tillige med andre Dele af det nye Orlogsværft.

Mellem Slotsholmen og den mod Sydøst forlængede Vestervold ses Frederiksholm-Kvarteret.

Gadenettet i den gamle Bydel har i det store og hele samme Struktur som tidligere, dog med de Ændringer, som var en Følge af Reguleringen efter Branden 1728. Portenes Flytning har ogsaa givet Anledning til nye Trafiklinier (Frederiksborggade, Nygade—Frederiksberggade, St. Kongensgades Forlængelse). Købmagergade har nu gennem den nye Frederiksborggade direkte Forbindelse med Nørreport. I den gamle Bydel er der opstaaet tre nye Torve, nemlig Kulturvet, Vandkunsten og Halmtorvet, og Graabrødretorv er blevet betydeligt forøget.

Bebyggelsen af Ny-København er langt fremskredet, og hertil slutter sig den i 1749 anlagte Frederiksstad med den polygonale Centralplads.

Kongens Nytorv er anlagt, og Terrænet mellem den ca. 1680 udgravede Nyhavn og Bremerholm er opfyldt og lagt ind under Orlogsværftet.

Sørne har ved Reguleringen 1725—27 faaet deres regelmæssige Facon; hinsides dem ses Blegmændenes Huse, saa godt som den eneste Bebyggelse, der fik Lov at bestaa uden for Voldene, men inden for Demarkationslinierne.

København ca. 1850. 1 : 20 000.

Rekonstruktionen bygger paa Generalstabskortet »Københavns Omegn i VI Blades (ca. 1857) og paa et — iøvrigt temmelig daarligt — Kort fra 1825 af C. V. Hertel (i Geodætisk Institut).

Planen viser Voldenes København paa det sidste Stadium. Fæstningen er i det store og hele uforandret med Undtagelse af Christianshavns ydre Voldlinie. Inden for denne er Opfyldningerne fortsat, og Orlogsværftets Omraade har omtrent samme Udstrækning som nu.

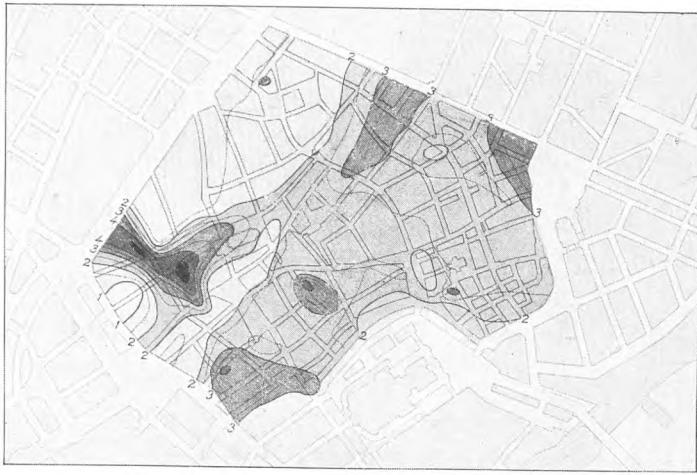
Ogsaa Gadenettet er i alt væsentligt det samme som før med de Ændringer, som fulgte efter Branden 1795 og Bombardementet 1807. Byen har faaet flere Pladser, nemlig Højbro Plads, Hauser Plads og Nikolaj Plads, medens Gammeltorv og Nytorv er blevet forenet til een Plads. I Ny-København er Kronprinsessegade anlagt langs Kongens Have, og Nyboder er blevet udvidet.

Tømmerpladserne langs Toldbodgade er opgivet, og i Stedet er der mod Nord bygget flere store Pakhuse.

Paa den anden Side Søerne ses stadig Husene langs Blegdamsvejen; men saavel paa Øster-, Nørre- og Vester- som paa Amagerbro er der opstaaet nogen Bebyggelse. Paa en Runddel uden for Vesterport er Frihedsstøtten rejst.

Sammenligner man Planen med Kortet fra 1530, genfinder man let væsentlige Træk fra det senmiddelalderlige Gadenet.

De fire Kort tilsammen rekapitulerer Københavns Udvikling gennem Tiderne. Absalons By fandt gennem flere Aarhundreder tilstrækkeligt Vokserum inden for den gamle Vold, i det 16. Aarhundrede afløst af Bymuren. Og de Udvidelser, Christian IV gav Byen, blev for de følgende to Aarhundreder Rammerne for dens Vækst, i hvert Fald paa Sjællandssiden. Det paa Amagersiden indvundne, efterhaanden opfyldte Terræn blev for den altovervejende Parts Vedkommende bestaaet af de maritime Etablissementer.

Opfyldninger i den gamle By.

1 : 20 000.

Talrige Bundundersøgelser ved Udgravninger til Kloakanlæg og Kældere m. m. har leveret Materialet til denne Plan, som viser Tykkelsen af Fyldlaget med Toner: ganske lys 0-2 m, mellemgraa 2-3 m, mørkegraa over 3 m. Ved Studiestræde—Teglgaardsstræde er der fyldt paa i mere end 5 Meter.

GADENETTET

Terrænhævning.

For Opfyldning af Vandarealer er redegjort S. 230 ff.

En Del af Gaderne i den By, der voksede op inden for Absalons Vold, kan i deres nuværende Beliggenhed spores tilbage til tidlig Middelalder.

De nuværende Gader er imidlertid ingenlunde beliggende i den oprindelige Terrænhøjde, der i de forløbne Aarhundreder er undergaaet væsentlige Forandringer; de gamle Lergrave Nord for Vestergade og den ligeledes Nord for Vestergade liggende Møllendam, der i tidlig Middelalder regulerede Vandtilløbet til Østergrav og Sankt Clemens Grav, var blevet opfyldt, og Terrænet ved de lave Strandenge hævet væsentligt; men ogsaa de højere liggende Dele af den gamle By hævedes efterhaanden ved Skarn og Affald og ikke mindst ved Rester fra de talrige Ildebrande.

Omend man ikke i Detailler kan fastlægge Gadenettets Udvikling, staar det i hvert Fald fast, at Grundlaget var de ældste Bydeles Gadeplan og deres nødvendige Forbindelseslinier, saavel indbyrdes som med Omverdenen, navnlig Landevejene fra Vest, som søgte ind gennem Byens Porte og ned mod Havnen — en helt igennem selvgroet Gadeføring. Ingen Byplanlæggere havde trukket Gadenettet efter et regulært Liniensystem, som ellers var velkendt i Byer, grundlagt ca. Aar 1200. Og for Gadeplanens Udvikling i Flademaal og dermed for den bymæssige Bebyggelse sattes Grænsen af »Absalons Vold«, som vel betød en Afgrænsning af selve Byomraadet, men dog ikke afstak Skellet for Stadens Tilliggende. Hinsides den laa Markjorderne, som senere dannede Basis for Byens nødvendige Udvidelser, ligesom Opfyldning mod Syd af de lave Strandenge og ud i det lave Vand over Grundene mellem Byen og Amager siden skulde øge Byens Omraade.

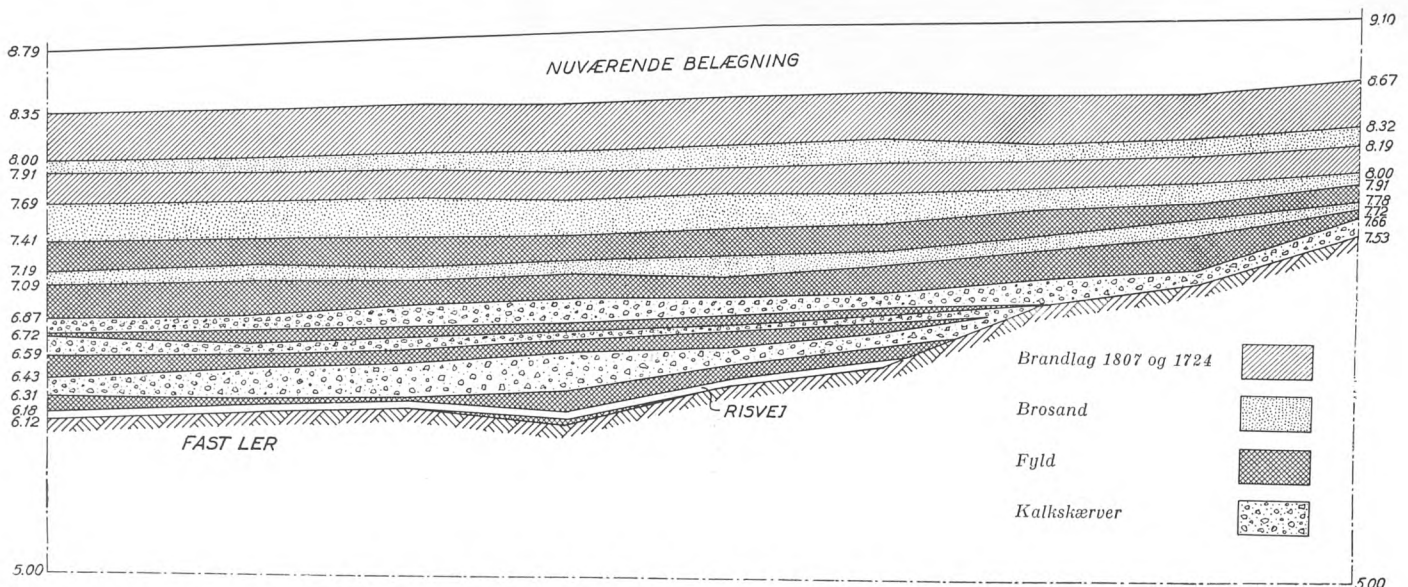
Selvgroet Gadenet.

Vejbaner i Nørregade.

Strækning: Bispegaarden til Nørregade 7.

Længder 1:200, Højder 1:50.

Efter Ramsing III, S. 88.

FRA BISPETID TIL NUTID

Se Fig. S. 77.

*Gadeanlæg i den senere
Middelalder.*

O. Nielsen I, S. 321 f.

O. Nielsen I, S. 263 ff, jfr.
Ramsing III, S. 60 f.

O. Nielsen I, S. 303, 311.

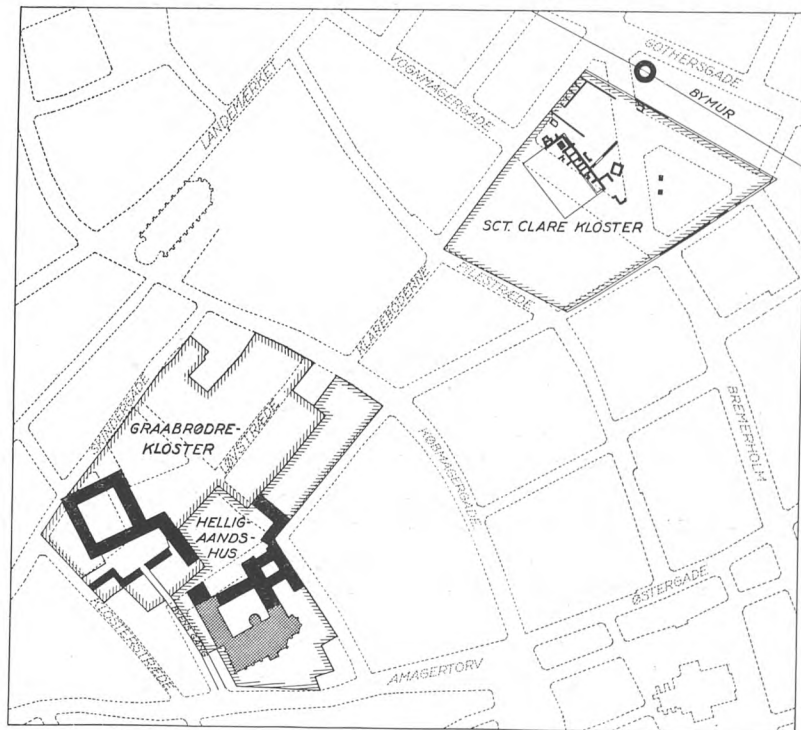
Se nærmere S. 65.

I det 16de Aarhundrede, ved Middelalderens Udløb, havde Københavns Gadenet i det store og hele faaet den Udformning, som en Plan over Byen fra omkring Aar 1590 viser, og som trods alle senere Ændringer danner Grundlaget for den indre Bys Gadeplan.

Medens man ikke kan gøre Rede for, i hvilken Tidsfølge eller hvornaar de middelalderlige Gader er opstaaet, er det muligt at iagttage visse Etaper i Udviklingen. Antagelig da Rosengaarden — den store kommunale Ejendom, der strakte sig fra Nørrevold til Møntergade og mod Vest formodentlig til Købmagergade og til Gaden, som endnu bærer dens Navn — blev udparcelleret og solgt til Privateje i Slutningen af det 15de Aarhundrede, opstod en Række nye Gader, af hvilke flere stadig er bevaret, som Landemærket, Aabenraa, Vognmagergade, Sankt Gertrudsstræde og øvre Del af Pilestræde, tidligere kaldt Springgade, andre derimod forsvundet i nyere Tid eller allerede inden Middelalderens Udgang.

Ogsaa Vingaarden, den tidligere Østergaard, blev udstykket omkring Aar 1500. Paa dens vestlige Del opstod den nordlige Del af Ulkegade (senere Holmsgade, nu Bremerholm), og mod Nord byggedes i Frederik I.s Tid en Række Tjenesteboliger for kgl. Funktionærer, Kongens lange Boder, som gav Navn til (Lille) Kongensgade. I det hele taget var det især i de Bydele, som stødte ud til Havnen, der i det 16de Aarhundrede blev anlagt nye Gader, saaledes Magstræde og Snaregade, begge paa opfyldte Grunde, som Bystyret afhændede i Aarene omkring 1520. Og efter Opfyldningen af Dybet under Belejringen 1536 opstod Dybensgade, samt vistnok ogsaa Admiralgade og Fortsættelsen af Ulkegade; den sidste blev ligesom Lille Kongensgade bebygget med kgl. Funktionærboliger. Endelig maa i denne Forbindelse nævnes, at Christoffer Valkendorf skabte en Færdselslinie langs den gamle Havn.

Det ældste kendte Eksempel paa, at Myndighederne foranstaltede nye Gadeanlæg, er Reguleringen af det tidligere Graabrødreklosters Grund. Allerede før Reformationen, i 1530, havde Klosterstyrelsen set sig nødsaget til at overdrage Graabrødrekloster til Bystyret, og en noget senere kgl. Forordning bestemte, at selve Bygningerne tillige med Kirkegaarden skulde tilfalde Universitetet, mens derimod Lejeindtægterne af nyopførte Huse i

Klostre i den gamle By.

1 : 5 000.

Indtegnet paa moderne Kort efter Arkitekt Charles Christensens Udgravninger. Hist. Medd. 3, I, S. 75-79 jfr. Hist. Medd. III S. 430 og 469. Krydsskravering viser eksisterende Bygninger. Billede af Helligaandshuset (Fløjen parallelt med »Byens Gang« ses paa S. 39.

»de Stræder, som drages igennem Graabrødre Abildgaard og Helligejsthus«, skulde tilfalde Helligaandshuset, hvilket Kloster det netop samme Aar var besluttet at omdanne til en almindelig Forsørgelsesanstalt.

Gadeprojektet blev opretholdt, da det siden blev bestemt, at Magistraten skulde overtage selve Klostergrunden med paastaaende Klosterbygninger; efter Planen skulde der »gøres et almindeligt Stræde ind ad Hospitalets Ageport og saa igennem Graabrødrekloster«. Der blev dog foreløbig ikke nogen offentlig Gade her. Store og Lille Helligejststræde eksisterede allerede som saadanne paa Hospitalets Grund. Nu blev Graabrødreklosterets Areal fuldstændig udstykket og Løvstræde ført igennem til det lille Torv før Klosterets Gaardsplads, som atter ved det korte Graabrødrestræde stod i Forbindelse med Klosterstræde. Medens Sankt Gertruds Kirke med tilhørende Kirkegaard efter Konfiskationen 1536 blev afhændet til private, toges Byens fjerde Kloster, Sankt Clara, i Brug til efterhaanden vekslende Formaal, indtil det i Christian IV.s Tid blev udparcelleret og gav Plads for Gaden Gammelmønt med tilhørende Bebyggelse, til Dels »Boder« opført for kgl. Regning. Andetsteds omtales Udlægget af Nytorv, Anlægget af Silkegade og Udvildelsen af Løvstræde, samt endelig ogsaa Boldhusgades Anlæg inden 1625.

Under Frederik III blev Bebyggelsen af Graabrødreklosters gamle Grund yderligere reduceret, da man 1663 lod Ulfeldts store Gaard nedrive og frilagde Pladsen (Ulfeldts Plads) som Torv med den kendte Skamstøtte.

De i særlige Afsnit omtalte, af Renæssancens og Barokkens Byplanlægning prægede Byomraader skiller sig med deres retvinklede Gadesystem skarpt ud fra den middelalderlige Bykerne. Ogsaa Gadenavnene, der i Middelalderen var opstaaet spontant ud fra Gadens Beliggenhed eller Brug, prægedes af Renæssancens større Systematik. I Skipperboderne ses et samlet System af Gadenavne benævnt efter Havets Dyreverden: Støregade, Laxegade, Hummergade m. v. Det ældste Nyboder er karakteriseret ved Kamelgade, Kattegade, Haregade o. s. v., den næste Byggeparcel Vest for den store Stenbro af Blomsternavne: Timiangade, Rosengade o. s. v. Gaderne i selve Ny-København navngives efter Konge og Dronning, Adel og Borger o. s. v.

Formaålet med dette Navnesystem er formentlig det samme, der ligger til Grund for dets Anvendelse i Nutiden, hvor en bestemt Navnetype tjener til Orientering med Hensyn til en Gades Beliggenhed inden for et vist Byomraade.

Det var dog i Frederik III.s Tid navnlig Anlægget af Ny-København, der medførte Ændringer i den gamle By, for saa vidt som Regnegade, Grønnegade, Møntergade og Landemærket blev forlænget ud til den nyanlagte Gothersgade, og der saavel mellem denne og Kongens Nytorv som paa Trekanten mellem Rosenborg og det nye Stykke Nørrevold opstod helt nye Gader, ved Kongens Nytorv: Ny Adelgade og senere, efter at den nye Vagtbygning var opført ved den lille vinkelformede Gade: Bag Hovedvagten. Syd for Rosenborg blev Gadeføringen, efter at man havde opgivet det første Projekt, Planen af 1649, omtrent som nu med den forlængede Aabenraa og de nyanlagte Gader, Rosenborggade, Tornebuskegade og Frederiksborggade fra den nye Nørreport til daværende Mikkel Vibes Gade, der løb paa Vestsiden af nuværende Kultorvet. Senere ændredes det sidstnævnte Forhold. I Marts 1672 fik Niels Rosenkrantz, der i de forudgaaende Aar havde ledet Arbejderne ved Københavns Befæstning, overbragt »en Afstikning . . . , hvorefter den Gade fra ny Nørreport (kaldet Frederiksborggade) skal gaa hen til Købmagergade«, med Ordre til straks at afsætte Gadens projekterede Forløb. Men af en eller anden Aarsag, maaske ogsaa paa Grund af Krigen, blev Afpælingen ikke gennemført før i 1680 ved Steenwinkel. Den nye Gade skar tværs igennem den gamle Bebyggelse, og en Snes Ejendomme i Mikkel Vibes Gade blev mere eller mindre berørt af Gennembrydningen. 13 Gaarde og Huse »gik slet bort«, foruden nogle Baghuse og Baghaver, samt enkelte Hushjørner.

FRA BISPETID TIL NUTID

O. Nielsen I, S. 168.

Om Silkegade se S. 63.

O. Nielsen IV, S. 82, 414.

O. Nielsen IV, S. 93.

Gadenavne systematiseres.

Følger af Ny-Københavns Anlæg.

O. Nielsen V, S. 54, 81, jfr. K. D. VII, S. 587, 747 f.

FRA BISPETID TIL NUTID

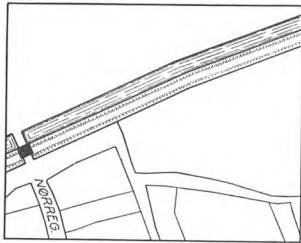
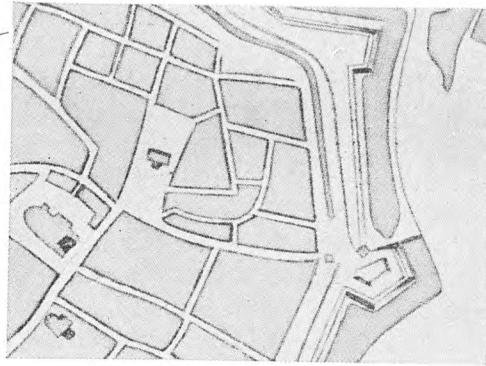
Smaa Torve.

Det gamle Halmtorv.

Til venstre: Før Voldanlæggets Udretning — allsaa før Torvets Tilvejrbringelse. Efter V. L. 2, I. Se O. Nielsen V, S. 51, jfr. 151.

Til højre: Volden er flyttet ud, Torvet dannet.

Broen til højre ligger ud for Vesterport, der er flyttet længere mod Syd. Efter Resens eleverede Kort. Se K. D. VII, S. 10, 77 f.

*Terræn ved Nørreport. 1377.
1 : 5 000.
Efter Ramsing III.*

*Samme Sted 1943.
1 : 5 000.
Nørretorv er dannet ved Voldens Regulering. S: Matrikelskel som synes at stamme fra den gamle Volds Inderlinie.*

Saa vel Vestervolds Forlængelse, som Forlægningen af Nørreport og Nørrevold gav Anledning til et Par nye Torvedannelser. Syd for den nye Vesterport blev der efter Anlægget af den nye Voldlinie en trekantet Plads mellem denne og Husrækkerne ud til den tidligere Voldgade. Dette Areal laa længe hen uden at blive planeret eller reguleret, indtil Magistraten i 1682 kunde indberette, hvorledes »i Hans kgl. Majestæts Fraværelse er gjort den Anstalt, at de store Bakker, som laa fra Vesterport til Hospitalet (Vartov), er mestendels bortførte«, og samtidig indstillede, at Pladsen blev indrettet til Halmtorv. Det skete ved kgl. Reskript af 1682, som bestemte, at »den øde og ubebygte Plads fra Vesterport hen til Vartov ... maa Staden nyde og til et Hørtorv indrette«.

Paa lignende Maade blev Nørretorv eller, som det mere populært kom til at hedde, Skidentorv til. Ved Anlægget af den nye Vold fra gammel Nørreport til Rosenborg var der ogsaa her blevet udsparet en mindre, aaben Plads mellem Nørregade og Fiolstræde.

Endelig maa det her nævnes, at Anlægget af det nye Kvarter, Frederiksholm, bevirkede, at der paa Grænseskillet mellem dette og den gamle By fremkom dels en Gade, Løngangsstræde, dels en aaben Plads, Vandkunsten, hvor Møllegraven havde været.

*Nørretorv. 1943.
Til venstre: Fiolstræde, til højre: Nørregade.*

Naar Gammelkøbenhavns Gadenet i Løbet af det følgende halve Aarhundrede blev ændret paa ret gennemgribende Maade, skyldtes det Ildbrandene, fremfor alt den første store i 1728. Her skal kun Hovedresultaterne nævnes, at Nygade blev anlagt efter en Brand 1685, og at Frederiksberggade gennemførtes efter Branden i 1728. Samtidig blev Kultorvet udlagt og enkelte Gader forlænget, nemlig den paa Helliggejsthusets Grund anlagte Kokkegade, der blev ført ud til Vimmelskaftet gennem det gamle Madtorvet, Knabrostræde, der blev forlænget til Vimmelskaftet og Kattesundet til Vestergade.

Et enkelt nyt Gadeanlæg i 1780erne skyldtes privat Foretagsomhed. Mellem Købmagergade og Pilestræde laa paa den Tid det saakaldte Reventlowske Hotel, en meget betydelig Ejendom, sammenlagt af fire ældre Gaarde, med anselige Bygninger og en stor Havegrund. Det var dog længe siden, Palæet havde været til Pryd for Byen. Tværtimod havde det i en Aarrække været Staden til Skade, Vanzir og Tab. »Til Skade, fordi faa eller ingen Beboere og intet Næringsbrug fandtes paa saa stor en Plads. Til Vanzir, fordi Bygningerne vare indhegnede med Mure til Købmagergade og Pilestræde, og det saa langt frem i den sidstnævnte Gade, at ingen Fodgænger her kunde passere forbi en Vogn. Og endelig til Tab, fordi Ejerne af Hotellet havde Indkvarteringsfrihed«. 1783 købte Tømrermester Boye Junge hele Komplekset for 24.000 Rdl. og anlagde og bebyggede i de følgende Aar den nye Kronprinsensgade. Bygherren gennemførte iøvrigt kun sit Forehavende med stort Besvær.

Da Storbranden af 1795 og Bombardementet 1807 havde hærget København, var saa godt som hele den indre By til forskellige Tider blevet ødelagt i Bund og Grund af Ilden. Men selvom heller ikke disse nye Ulykker hidførte radikale Forbedringer i Gadeplanen, satte de dog deres Spor. Efter Branden 1795 blev hverken det gamle Raadhus eller Karreen mellem Højbrostræde og Store Færgestræde genopført, og her fremkom saaledes to aabne Pladser, som stadig præger den indre By. Ogsaa Nikolaj Plads stammer fra den Lejlighed. Mindre iøjnefaldende var de Reguleringer,

FRA BISPETID TIL NUTID

Følger af Storbrandene.
Se ogsaa S. 171 ff.

Bruun III, S. 433, 753.

Slutterigade.

C. F. Hansen skabte mellem det nye Domhus og den tilhørende Arrestbygning et karakteristisk Gadebillede. Efter Rørbye.

der fandt Sted, især i Kvarteret ved Nikolaj Kirke og ved Nytorv. Der forsvandt dog nogle Gader, nemlig Lille Færgestræde og Fuirens Gang, samt den flere Gange dødsdømte, blinde Gyde Endeløs. Efter Bombardementet 1807 blev Frue Kirkeplads frilagt med den lille firkantede Udvidelse mod Vest, det nuværende Bispetorv. Et Led i Reguleringen efter Ødelæggelsen var ogsaa Anlæggelsen af Hauserplads med tilhørende Forbindelsesgader.

1815 stod det nye Raad- og Domhus færdigt, opført paa det i 1795 nedbrændte Vajsenhus' Grund, og C. F. Hansen havde i den nye Slutterigade, der afløste den skraa Sluttergade, skabt et af Byens mest markante Gadebilleder.

Derefter skete der i en lang Aarrække ingen mere gennemgribende Ændringer af Gammelkøbenhavns Gadeplan, ingen nye Gader blev ført igennem før i den nyere Tid.

Samtidig med, at man gennem Aarhundrederne havde arbejdet paa at gøre den indre Bys Gadenet mere hensigtsmæssigt ved Gennemførelse af nye Gader og Frilæggelse af aabne Pladser, havde man paa anden Maade bestræbt sig for at skabe bedre Færdselsforhold i Byen, dels ved Regulering af de allerede eksisterende Gader, dels ved Nedlæggelse af de Gader, som ikke tjente den egentlige Trafik, og som det iøvrigt i mange Tilfælde vilde være umuligt at regulere.

Idet der her ses bort fra de ligeledes fortsatte Bestræbelser for at skaffe mere bekvemme Trafikforhold ved bedre Brolægning og Vandafledning, drejede Gadereguleringerne sig i Almindelighed om to Ting: For det første at udvide og rette Gaderne ved at rykke Byggelinien længere ind, for det andet at frigøre Fortovene for den især i ældre Tid mere eller mindre faste Bebyggelse af disse. Og Kampen mod denne Bebyggelse var begyndt først.

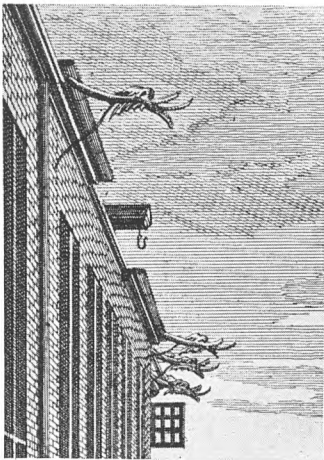
Oprindeligt maa man have fundet det ret naturligt at inddrage offentlige Gadearealer under privat Bebyggelse. Byens ældste Forretningskvarter var jo opstaaet paa offentlig Torvegrund, og endnu i det 16de Aarhundrede kunde Bystyret gøre en Forretning af at afhænde Gadejord. Et Eksempel er Magistratens Salg af et offentligt Stræde ved Lundebispens Gaard paa Østergade, en Handel som dog efter en Retssag maatte gaa om igen. Et andet Eksempel var Opførelsen af »Stenboderne« omkring 1530 paa Gaden ved Helligejst Kirke. Men adskilligt større Gæne frembød den overhaandtagende private Udnyttelse af saa godt som samtlige Gaders »Fortove«.

At disse oprindeligt var Fælleseje, offentlig Besiddelse, fremgaar tydeligt af Definitionen i Jyske Lov, som siden blev optaget i Danske Lov 5-10-50: »Ingen maa paa Fortov bygge, fordi Fortov er alle Mands«. Begrebet Fortov var derimod i ældre Tid mere omfattende end senere, idet det i Virkeligheden dækkede alle Adgangsveje, saavel til de enkelte Ejendomme som f. Eks. Kvægets Drivvej til Fælleden — Lovgivningen havde i Hovedsagen mere landlige Forhold for Øje — og egentlig vel al Gadejord. Efterhaanden kom Betegnelsen i Byerne til kun at gælde den relativt smalle Strimmel Jord mellem Husenes Facadelinie og Rendestenen, inden Tagdryppet, som man sagde, idet dette med Datidens fremspringende Afløbsrør fra Tagrenderne maatte være et temmelig vidt Begreb, og der opstod den Anskuelse, at dette Areal var undergivet Husejernes private Raadighedsret. Saa meget mere som ogsaa Fodgængertrafikken i Datiden foregik ad Gadens Midte og ikke langs Husfacaderne. Det var fristende at tage dette Areal i Anvendelse, og det blev gjort i stor Udstrækning, saa en broget Bebyggelse bredte sig langs Gaden, Kælderhalse, Skure, Bislag, Drikkeboder (altsaa en Slags Fortovsrestauranter) og Krambænke (Butiksudstillinger), ja i adskillige Tilfælde nøjedes man ikke med den af Rendestenen afstukne Grænse. Under Frederik II toges første Skridt til en Regulering, og det blev foreholdt Magistraten, hvorledes »mange af eders Medborgere lader bygge og opsætte Hytter og smaa Boder ud med deres Huse paa Byens Grund uden al Forlov og Til-

Kampen mod Fortovsbebyggelser.

Om Begrebet Fortov se ogsaa S. 263 ff.

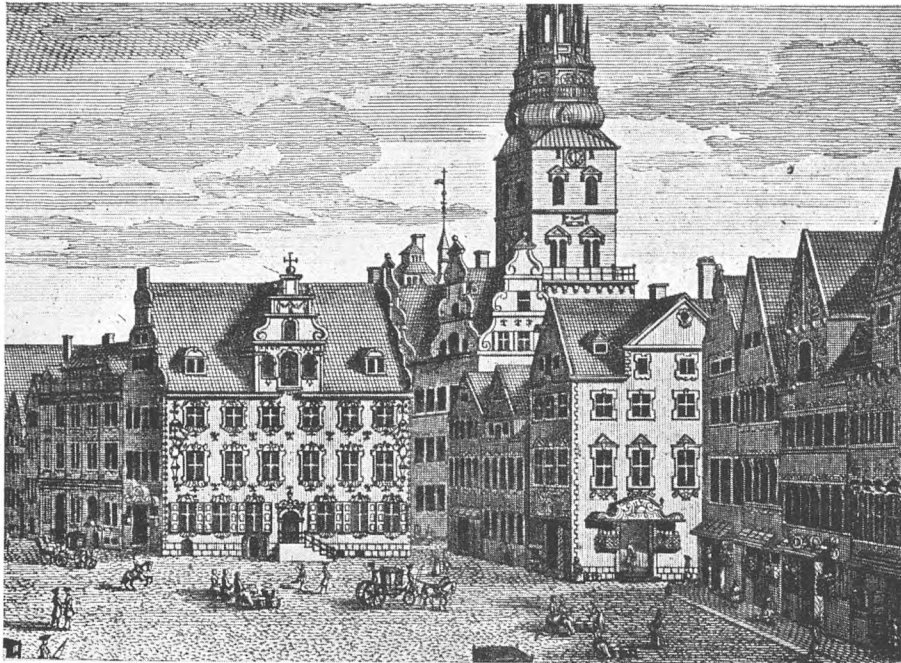
O. Nielsen I, S. 144 f.

Udragende Afløbsrør.

Efter Udsnit af Stik i Vitruvius (*Amagerlorv*).

»Udstaaende Render, som i Regnvejr overøsedede gaaende paa Gader, skjönt forbudne ved Plakat af 10. Januar 1685, findes endnu paa enkelte Steder« (H. Collisen: *Physiskt-medizinske Betragtninger*, Kbh. 1907. S. 60).

Amagertorv.

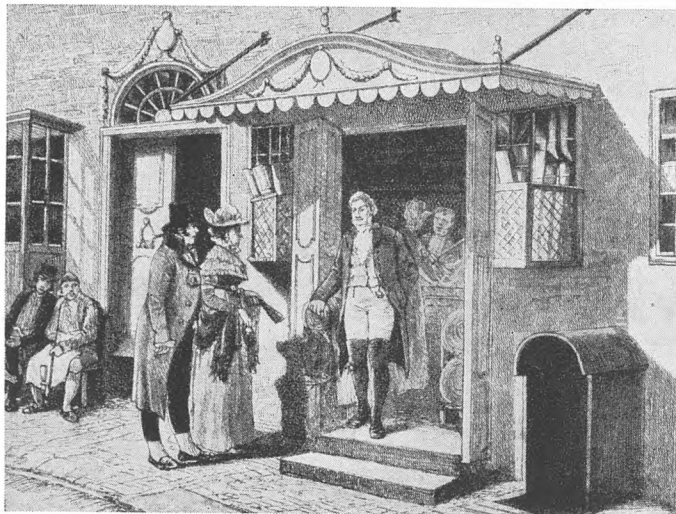
Til højre ses den efter Branden i 1795 nedrevne Karré (nu Højbro Plads). Man kan se fremspringende Baldakiner over Datidens Butikker, en udvendig Trappe m. m.

Efter Vitruvius.

ladelse», saa Gaderne blev saa snævre, at Køretøjer daarligt kunde passere. Der var dog endnu ikke Tale om helt at forbyde den Slags Bebyggelse. Magistraten skulde blot sørge for, at hvad der stod i Vejen for Trafikken blev nedbrudt, og at der ellers af det, der blev staaende, ydedes Byen »Skel og Fyldest«, altsaa en passende Afgift. Den sidste Bestemmelse gjorde Bebyggelsen lovlig og skulde naturligvis ikke animere Øvrigheden til at gaa alt for strengt til Værks. Paabudet blev gentaget i 1581 og ved en Magistratsbeslutning af 1609, i hvilken det blev fastsat, at Skure og Bislag i Almindelighed ikke maatte rage ud over Rendestenen, og at denne i de Tilfælde, hvor den var lagt længere ud i Gaden af Hensyn til saadanne Udbygninger, skulde flyttes tilbage igen. Efter Forordningen af 1581 skulde der afholdes aarlige Syn, saa man har flere gode Oversigter over denne Bebyggelse, der fandtes udbredt over hele Byen — i 1620 i et Antal af mere end 300 — men navnlig i Strand Kvarter.

Den voksende Trafik i de efterhaanden alt for snævre Gader bevirkede imidlertid, at det mislige i Forholdet for Alvor gik op for de sagkyndige. Trods sin nye Enevoldsmagt lykkedes det ikke Frederik III at afskaffe Udbygninger og Karnapper paa Østergade, og endnu 1681 kunde den nedsatte

O. Nielsen V, S. 81 ff.

En Kræmmerbod i Slutningen af det 18. Aarhundrede.

Sammenlign ovenstaaende Billede. Efter Carl Christensen og Axel Henriques »Stroget«, Rekonstruktion.

FRA BISPETID TIL NUTID

Om Bygningsforordningen af 1683 se S. 264.

Ifølge Byggeloven af 1939 § 27 udøves den almindelige Forvaltningsmyndighed over anlagte Gader af Magistraten. Bestemmelser om Bygningsfremspring er optaget i Bygningsvedtægtens §§ 19 og 20.

K. D. I, S. 663.

K. D. III, S. 370 f.

K. D. VI, S. 405.

Voldgaderne reguleres.

K. D. VI, S. 514, 532 f.

O. Nielsen V, S. 56 ff.

»Kommission for Gaderne« understrege »den store Ulempe, som følger af disse Bøder og Skur, saa baade Eders kgl. Majestæt selv og alt det kgl. Hus deraf inkommoderes, naar de frem og tilbage passerer, saavel som ogsaa fremmede Herrer og Ministri . . .«. For Kommissionen stod det »som ufejlbar, at alt, hvis som bygges ud paa Gaderne, det bygges ikke paa Huse- nes Ejendoms Grund, men paa Byens«, og ved Hovedstadens første Byggelov, Forordningen af 1683, blev det paabudt, at overhovedet alle Skure og Stakitter ud for Husene skulde afskaffes — ogsaa af Hensyn til Brandfaren — undtagen ved Stranden mellem Vejerboden og Holmens Bro, hvor Fortovene var brede.

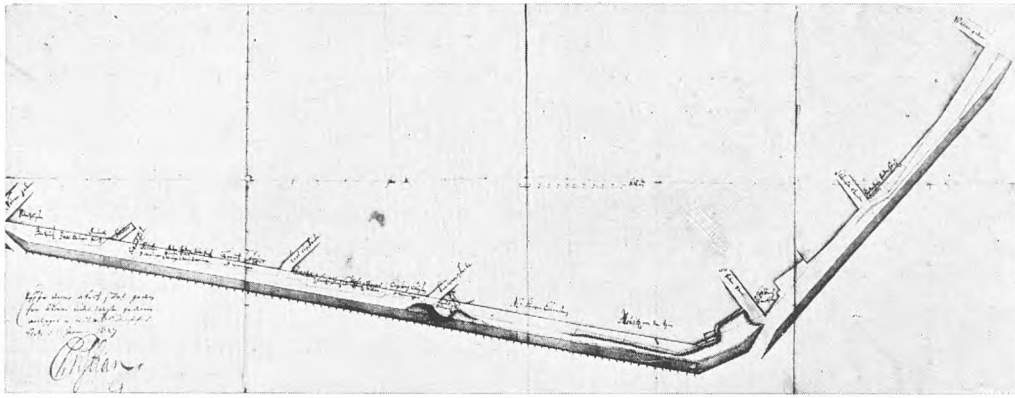
Det var som sædvanlig lettere sagt end gjort. Men efter den store Ildebrand 1728 frembød der sig Lejlighed til at regulere Forholdet, i hvert Fald i den afbrændte Del af Byen, og det blev forbudt at opbygge Bislag og Skure over Kældere og Hustrapper, undtagen der, hvor de var nødvendige over Butikker og Kramboder og da kun efter nærmere meddelte Forskrifter. At Fortovene i det 18. Aarhundrede blev brolagte »Trottoirs« til Brug for Fodgængere, har vel i nogen Grad bidraget til at afskaffe de fremspringende Udbygninger, skønt Tilstandene endnu i Slutningen af Aarhundredet skildres som alt andet end ideelle: »Fortovene ere optagne af Kælderskure, Trapper, Stole, Borde, Bænke, Gryder og utalligt andet Skramleri, saa man ikke skulde tro, at de var anlagte for Fodgængere«. Og efter Branden 1795 ansaa man det stadig for nødvendigt at understrege, at Kælderhalse og Trapper i Frederiksberggade ikke maatte springe for vidt frem.

Selv om det var lykkedes at afskaffe Fortovsbebyggelsen, vilde det ikke betyde, at Gaderne kunde opfylde deres Formaal, efterhaanden som Trafikken voksede. Dertil var de for det første for snævre, og for det andet var der i ældre Tid ikke Tale om faste Byggelinier. Ikke blot snoede de fleste Gader sig fra gammel Tid ud og ind i lunefulde Bugtninger — men her og der sprang et Hus saa langt frem, at Gaden blev halvvejs spærret, og omvendt var der flere Steder opstaaet saakaldte »Huk«, større Uregelmæssigheder i Husrækkens Forløb. Det sidste var ikke saa meget til Gene for Trafikken som for den æstetiske Sans, efterhaanden som man lagde Vægt paa at skabe et Bybillede i Overensstemmelse med de nyere Tidens Stilføjelse: Regularitet og Egalitet.

Allerede i Christian IV.s Tid havde der fundet enkelte Reguleringer Sted. Saaledes omtales »Voldstrædes Forvidelse« (ved Fiolstræde) i 1610, og Oluf Steenwinkels Instruks som Stadskonduktør af 1651 synes at antyde, at man da var betænkt paa at indføre visse Byggelinier, ligesom det 1665 blev paalagt Stadskollegiet at afgive en Indstilling om en Forordning »anlangende Gader og Bygning i Staden«, et Paabud som imidlertid ikke har efterladt noget Spor.

Da de nye Bydele med deres snorlige Gader efterhaanden blev bebygget, maatte Forskellen mellem deres og Gammelkøbenhavns uregelmæssige Gadeplan springe yderligere i Øjnene.

Det første Forsøg paa en Regulering i større Stil gjaldt Passagen langs den i Løbet af 1660-70erne omlagte Vester- og Nørrevold. Der havde ofte nok været klaget over den uordentlige Tilstand, der gjorde sig gældende mellem Volden og den private Bebyggelse, og 1669 havde Kommandanten i København, Feltherren Hans Schack, faaet Ordre til »strax at lade afpæle, hvor vid Plads inden Byens Volde herudi Staden behøver at ryddelig gøres og ubebygget forblive, saa og hvad Huse til saadan Plads at forvide endelig vil nedbrydes«. Aaret efter fik Magistraten udleveret en Kopi af Ingeniøren Heinrich v. der Ostens Fortegnelse over de Huse, der skulde fjernes, med Befaling til at træffe de fornødne Foranstaltninger til en Ekspropriering, og man maa formode, at der virkelig skete et og andet, siden der det følgende Aar var Tale om at yde Erstatning for nogle nedbrudte Fattigboliger.

Voldgadernes Regulering.

1 : 5 000.

Approberet Projekt 1687.

Tværgaden længst til venstre er Nørregade, yderst til højre Vestergade. Man genfinder let det karakteristiske Knæk ved nuværende Jarmers Plads.

Plan i Rigsarkivet.

Som i saa mange andre Tilfælde varede det imidlertid længe, inden dette Spørgsmaal blev løst, og først i 1686 blev der atter Røre om det. Det var den et Par Aar før nedsatte Kommission, der tog Sagen op i Henhold til Forordningen af 1683:

»Da med de fornemste af Stadens Gader er kommet saa vidt, at man bør, ligesom mellem Rosenborg Have og Nørreport sket er, være betænkt paa at begynde med Fartens og Vandfaldets Indrettelse udi den Distrikt langs Volden, indværts fra Krudttaarnet (den gamle Nørreport) for Enden af Nørregade og til Vesterport, hvor os fornemlig tvende Ting møder, som derhos vil udi Agt tages, nemlig en Del af Bygninger og Haverum paa den ene Side, af Voldenes Irregularitet, megen henkastet Fyld og Urenlighed paa den anden Side, for des Aarsag man sammesteds intet kan foretage, førend man den rette Bredde til Gadens Fuldkommenhed kan faa at vide, eftersom paa begge Sider en Del vil nedbrydes og bortrømmes, saafremt der en ret Gade og almindelig Kørsel og Gang skal være.«

Gotfred Hoffmann fik derefter Ordre til at afsætte Gaden efter den Tegning, han selv havde indleveret, og Magistraten maatte igen udmelde uvildige Mænd til at taksere den Skade, som vilde blive tilføjet Lodsejerne langs Volden. Men heller ikke i denne Omgang blev det til noget, og i 1693 udgik der en lignende Ordre, der støttede sig til en ny Plantegning fra 1687, som dog i Enkeltheder stemte overens med den ældre. Uagtet det blev paabudt, at Gaden efter denne »Anno 1687 allernaadigst approberede Afridsning med forderligste skal anlægges og indrettes«, blev der i 1699 udstedt endnu en Befaling af saa godt som det samme Indhold, og i Juni Maaned samme Aar fik de beskikkede Kommissarier Besked om at paaligne Byens Borgere Udgifterne til Reguleringen.

Alligevel skulde Christian V ikke opleve at se Sagen ført igennem, og først en Indstilling fra Politimesteren til hans Efterfølger gav Stødet til, at Arbejdet blev gjort færdigt. Voldgaden fra Nørregade til Vesterport havde siden Belejringen overhovedet ikke kunnet befares med Vogne, og selv om en Del Beboere havde rettet sig efter de udstedte Paabud og efter Hoffmanns »Afstik«, var det ikke alle, »men en Borger ved Navn Peder Thuesen boende paa Hjørnet af Nørregade, hvor Farten i denne Gade først indgaar, saavel som Hr. Etatsraad Schøller med flere, holdt tilbage med deres Huse og Haver at indrykke . . .«, hvortil endvidere kom, at Kommandanten vilde have Voldgaden udlagt bredere, end det havde været Hoffmanns Plan. Politimesterens Indstilling gjorde, at Sagen blev taget op og gennemført. De beskikkede Herrer fik Paalæg om snarest at føre deres Kommission til Ende, mens samtlige Indbyggere i Byen, som havde Heste og Vogn skulde møde med deres egne Folk og køre al den Urenlighed, som fandtes langs Volden, bort.

O. Nielsen V, S. 56 ff.

K. D. VII, S. 414, 549 f, 565 f.

O. Nielsen VI, S. 256 f, jfr.
K. D. VII, S. 567 f.

FRA BISPETID TIL NUTID

Flytningen af Byens Porte bevirkede, at der opstod nye Hovedfærdselsaarer. Vesterports Flytning mod Syd medførte senere Anlægget af Frederiksberggade (efter Branden 1728) og dermed Gennemføringen af »Strøget«. Ved Nørreports Flytning blev Købmagergade i mere udpræget Grad end forhen en af Byens Hovedgader. Den skiftende Placering af Østerport berørte vel ikke Gadenettet i den egentlige gamle By, men bestemte naturligvis Gadeføringen i Ny-København.

*Andre Reguleringer
efter 1683.*

K. D. VII, S. 36.

Ved Forordningen af 27. Februar 1683 var der endelig skabt Lovhjemmel for successive at gennemføre en Regulering af Byens alt for snævre Gader, dels paa Grund af Brandfaren og Faren for Epidemier, dels paa Grund af de elendige Færdselsforhold. Magistraten blev bemyndiget til at undersøge Forholdene og indstille, »hvorvidt samme smaa Stræder og Gange enten ganske skal tillukkes og afskaffes, eller og saaledes forvides, at der magelig kunne køre Vogne til hver Mands Dør. Mens hvor de eragter, at det sig ikke for denne Tid skulde kunne lade gøre, der skal de sætte Maal, hvor vidt samme Gader skal forvides, og hvor vidt Husene skal indflyttes, naar noget af de der nu staaende saaledes forfaldt, at det af ny igen skal opbygges, hvilket og skal tages i Agt i de andre store Gader, hvor mange over Gadernes rette Linje have udbyggt.«

K. D. VII, S. 62, 172, 292, 392.

I Henhold til disse Bestemmelser blev der virkelig i de følgende Aar af og til foretaget enkelte mindre Reguleringer. Af Vigtighed var Reguleringen af »Gaden ved Havnen bag Magstrædet«, den senere Nybrogade, i 1694. 1687 blev der takseret en Grund i Antoniegade og Regnegade, som skulde udlægges til Gadens Udvidelse, 1689 Grunde i Antonigade og Christen Bernikovstræde, 1692 i Vingaardsstræde; men det blev altsammen Smaatterier, der ikke kunde ændre Helhedsbilledet, og der kom ikke nogen samlet Aktion mod de smaa Stræder, hvilket Forordningen egentlig hjemlede.

R.A.: Indlæg til Sjæll. Tegn.
1754/198.

Da Ildebranden i 1728 ødelagde saa stor en Del af den gamle By, at en omfattende Regulering skulde anses for mulig, blev den radikale Reguleringsplan, som forelaa, langt fra fulgt. Om de trods alt betydelige Ændringer som fandt Sted, henvises man til Afsnittet om de store Brande, hvor ligeledes omtales Ændringerne efter Branden 1795 og Bombardementet 1807. Magistraten havde 1754 gjort Indstilling til Kancelliet om Regulering af forskellige Gader. Mens Forholdene var saa nogenlunde efter Reguleringen i den afbrændte Del af Byen, gjaldt dette ikke i Almindelighed og i Særdeleshed ikke »udi det Distrikt omkring Nikolaj Kirke og i de saakaldte Skipperboder, som er meget farlige, besynderligen i Tilfælde af ulykkelig Ildsaaade«.

»Vel er der allerede gjort Begyndelse med nogle Steder i disse smalle Gader, hvor Husene ere indrykkede. Men paa det alle deslige Gader i Almindelighed med Tiden kunde blive udvidede og passable, skulde vi herved allerunderdanigst indstille til Eder Kgl. Majestæt om det ikke maatte os tilkendegives, efterhaanden som nogen melder sig at nedrive de gamle Huse og igen opbygge ny, i efterfølgende Gader, at fastsætte hvormeget af Grunden til Gadens Udvidelse skulde udlægges, imod at Grundens Ejere fik billig Erstatning for det som han deraf mistede efter uvildige Mænds Taxt.«

Rescript ²⁶/₄-1754.

Magistraten fik 1754 den ønskede Lovhjemmel med Hensyn til Gaderne: Vingaardsstræde, Fortunstræde, Admiralgade, Lille Færgestræde, Lille Kirkestræde, Ulkegade, Hvælvingen ved Nikolaj Kirke og begge Sider af Kirkegaarden, Halmstræde, Skvaldergaarden, Nellikegangen, Lille Kongensgade, Læderstræde, Kattesundet, Hestemøllestræde, Gaasegade, Fuirens Gang, Peder Madsens Gang og Christen Bernikovs Stræde.

R.A.: Bygningskommissionen
af 1742, Forestillinger 1756/17.

Den nye Forordning virkede næppe revolutionerende, skønt man af og til benyttede Lejligheden til at rette paa Gadelinierne. Men den stykkevise Indrykning bevirkede naturligvis, at de fik et alt andet end regelret Udseende.

Et Forslag om at købe alle de Huse, som laa rundt om »en af de prægtigste af Stadens Kirker«, Nikolaj, baade i Ulkegade og paa begge Sider af Kirkegaarden, nød ganske vist ingen Fremme. Under Urolighederne i Anledning af Struensees Fald 1772 blev derimod en af Ejendommene i »Hvælvingen« saa ødelagt, at man rev den helt ned for at udvide den her særdeles smalle Passage, og faa Aar senere blev Vingaardsstræde reguleret efter en Brand. Naar hertil kommer en Regulering af Voldgaden ved Rosenborg, har man vistnok omtalt det vigtigste, som passerede, inden Branden 1795 ryddede op i de smalleste Gyder, baade omkring Nikolaj Kirke og ved Gammeltorv.

Samtidig med at man bestræbte sig for at udvide og rette Byens egentlige Gader, havde man ogsaa haft Opmærksomheden henvendt paa de saakaldte »Gange«, der i ret stort Antal fandtes rundt om i Byen. Det var meget snævre, tæt bebyggede og ofte »blinde« Gyder, i deres Oprindelse gerne Udslag af Enkeltmands Foretagsomhed, hvorfor de da ogsaa tit havde Navn efter den, der havde opført Bebyggelsen eller haft varig Tilknytning til den. Det var »Lejeboder«, bygget i Baggaardene for at drage Nytte af den efterhaanden stigende Grundværdi, og i ældre Tid, da Husene ikke var saa høje, næppe saa afskrækkende som senere, heller ikke slet saa brandfarlige. Der var næppe Tale om, at en Vogn kunde passere mellem Husrækkerne, og der var i hvert Fald sjældent Plads til at vende. Maaske har nogle af »Gangene« eksisteret allerede fra gammel Tid, og de fleste af dem nævnes i hvert Fald i Grundtaksterne fra det 17. Aarhundrede. I Kvarteret ved Mikkell Bryggers Gade laa Smakkeborg, Pølsegaarden og Fuires Gang, ved Nørrevold Kandestøbergaarden, ved Regnegade Schmidts Gang, ikke at forveksle med den senere saakaldte Smedens Gang ved Vingaardsstræde. 1689 nævnes flere »Gange« uden Navn. Ved Ulkegade laa Peder Rodes Gang og ved Østergade endelig den mest kendte af dem alle, Peder Madsens Gang, der stod i Forbindelse med Hovedgaden gennem en Port. I 1675 blev der gjort Forsøg paa helt at afskaffe dette Stræde. En ny Ejer anmodede Griffenfeld om at maatte lukke denne »Gang, eftersom der kun bor Skarnsfolk«. Et Par Aar før havde der været Tale om at lukke to lignende Stræder, der forbandt henholdsvis Snaregade og Læderstræde med Stranden. Begge var de for begge Ender lukket med Porte, skønt de »fra Arilds Tid« havde været »Byssens fri Stræder«. Derfor blev det nu kun tilladt at holde dem lukket om Natten »formedelst Urenligheds Samling og anden Uskikkeligheds Begængelse.« Det ene af disse Stræder var Nissegangen, der 1767 blev endelig spærret efter Ansøgning af en Grundejer, som havde bygget paa begge Sider af den ud til Læderstræde og havde maattet afgive et stort Stykke af sin Grund for at gøre Gadelinien mere lige. Nissegangen blev da udlagt som Ejendom for de tilgrænsende Huse paa Betingelse af, at »den ikke maatte bebygges og ej anderledes tillukkes, end at den i Ildebrandstilfælde kunde benyttes som Passage«. Og endnu da Strædet i 1798 blev overdraget en Grundejer til Gaardsplads, skulde Passagen stadig bevares og Ejeren endda opstille en Lygte. Et Par Aar før var Peder Rodes Gang paa lignende Maade blevet overladt en Privatmand, der forpligtede sig til at benytte den som Gaardsrum af Hensyn til de omboende Ejeres Lysningsret. Motiveringen var her som i sin Tid ved Peder Madsens Gang, at Gyden var Samlingsplads for Urenlighed og Tilflugtssted for slette, tyvagtige og utugtige Mennesker. Men da den førnævnte Schmidts Gang var blevet lukket 1792, maatte den atter aabnes efter privat Søgmaal, rejst af en af de interesserede Grundejere.

Efterhaanden er dog samtlige »Gange« forsvundet. Bevaret som Gader er Trompetergangen (nu Stykket af Niels Hemmingsensgade fra Graabrødretorv til Skindergade) og Peder Madsens Gang (som Ny Østergade). Alene den sidstnævntes Appendix, endnu skyldsats under den i 1689, nemlig Pistolstræde, er tilbage, stadig en blind Gade som saa mange andre i Fortiden.

Hvælvingen ca. 1825.

Efter Carl Christensen og Axel Henriques »Stroget«.

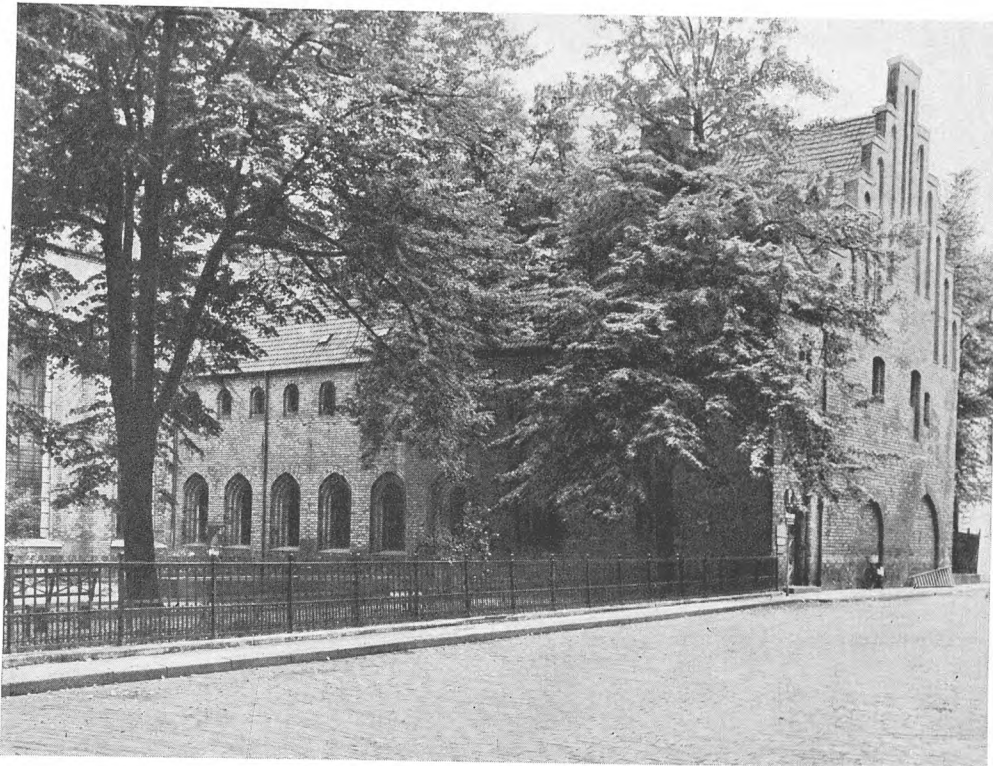
Indgangen til Peder Madsens Gang.

Sel fra Østergade.
Foto i Bymuseet.

O. Nielsen IV, S. 52.

Enkeltte Gange er bevaret som Gader.

Pistolstræde.

Helligaandshuset.

Dette anseelige offentlige Bygværk giver næppe en rigtig Forestilling om de beskudne grundmurede Borgerhuse fra Middelalderen.

(Jfr. Plan S. 29).

BEBYGGELSEN

Om Byens Lergrave se S. 11 og 12.

Vinduesglas blev almindelig anvendt fra ca. 1500 og fremkaldte en Revolution i Byggesmaaden.

Den oprindelige Bebyggelse har været Boder og Huse med lerklinede Vægge; Byggematerialet hentedes fra Lergrave, hvoraf forskellige er paa vist i de ældste Byomraaders Nærhed. Det var ikke at vente, at saadanne Huse, formentlig almindeligvis tækket med Straa, skulde kunne modstaa Tidens Tand.

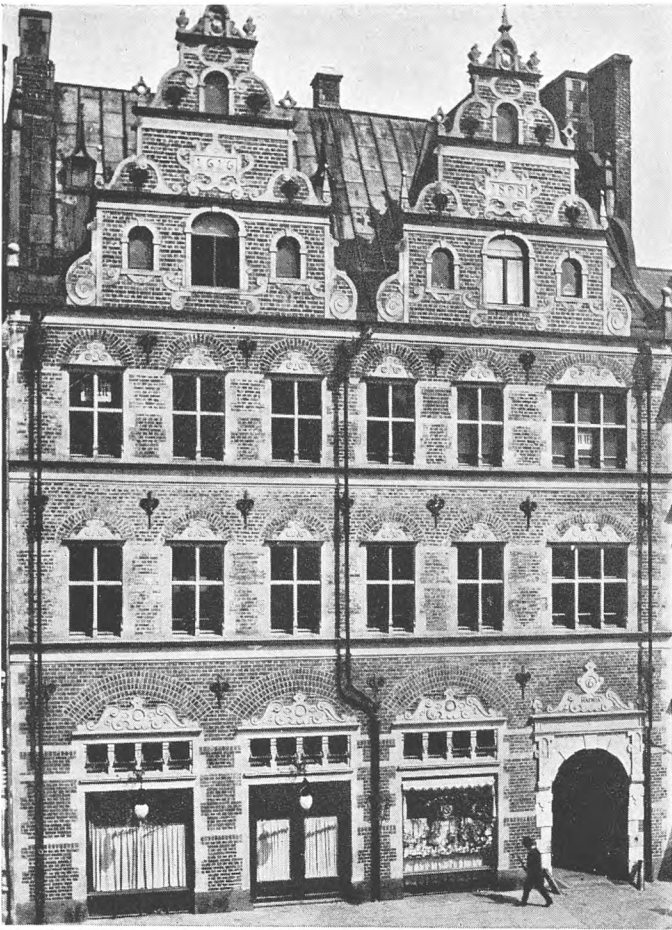
I Bispetiden vandt Murstensbebyggelsen Indpas, men oprindelig næppe i større Udstrækning, og bortset fra enkelte Fundamentrester har kun enkelte Murstensbygninger fra det middelalderlige København modstaaet Fjendevold og Ildebrande. Helligaandshuset staar endnu trods nogen Omdannelse som Minde om Middelalderens Bygningskultur; men ingen middelalderlige Borgerhuse er bevaret uændret her i Staden. (Af Borgerhuse, der har været saa velbyggede, at de har kunnet bevares op mod et halvt Aartusind, findes i andre danske Byer et ikke helt ringe Antal, visende den velhavende Borgers 2-3 Etagers, solidt byggede Hus).

Skiftende Smagsretninger har i de sidste Aarhundreder bragt vekslende Stiltyper ind i Bybilledet, ofte saaledes at den ene Generations Arkitektur er udviklet som Reaktion mod den foregaaendes.

Borgerhus fra Middelalderen.

Til venstre en Kirkelade, til højre et Borgerhus i Kalundborg Højby. Mens der ikke er bevaret middelalderlige Borgerhuse i København, findes der en Del i Købstæderne. Billedet giver Indtryk af en aaben Bebyggelse fra 1500-Tallet. Fotograf i Nationalmuseet.

FRA BISPETID TIL NUTID

Arkitekten 1900-01.

Jfr. Professor, Arkitekt Mel-
dahls Udtalelse S. 279.

Befolkningstallene hidrører fra
»Bidrag til Københavns Be-
folkingsstatistik« af Marcus
Rubin (Aftryk af Hist. Tids-
skrift, 5. R. 121, København
1882). Beregningen bygger paa
Forholdstallet mellem Fødsler
og Folketal og er paa Grund af
Kildematerialet præget af en
vis Usikkerhed.

Billederne paa Side 40:
Foroven til venstre:
*Amagertorv 6, opført 1616 i hol-
landsk Renæssance.*
Foto i Bymusæet.

Foroven til højre:
Store Kongensgade 84-78.
Bygget i 1700-Tallet.

Forneden til venstre:
*Universitetsbiblioteket i Fiol-
stræde. Opført ca. 1860.*

Forneden til højre:
*»Ny Rosenborg«, Vestervoldgade,
opført 1893-94.*
*Navnet antyder, hvorfra Bygmesteren
har hentet sine Renæssancemotiver.*

*Malerisk Slum. Hjørnet af
Sankt Annæ Gade og Dron-
ningensgade.*
Nedrevet 1935.
Türck Eneret.

Modsatningsforholdet til de forrige Generationers Byggemaade kommer drastisk til Orde i følgende Udtalelse:

»Hvorledes saa f. Eks. Kjøbenhavn ud, det Kjøbenhavn, som var bygget efter 1795 og 1807, og som kun var meget lidt forandret siden da? Fremstiller det sig ikke for Tanken som en uendelig trist og graa Ked-sommelighed, et spidsborgerligt Øde, med ganske enkelte grønne Pletter? En ærlig rød Murflade blev jo knap taalt.«

Reaktionen mod tidligere Generationers Regularitet førte i forrige Aarhundrede til en Byggemaade, hvor Facadefremspring og opadstræbende Bygningsdele skulde skabe en mere afvekslende og malerisk Bebyggelse. En talentfuld Arkitekt fra denne Periode veg ingenlunde tilbage for med en helt stilfremmed Bebyggelse at bryde ind i et af tidligere Stilarter præget Bybillede, saaledes som Tilfældet var med det efter Tegning af Herholdt ca. 1860 opførte Universitetsbibliotek, der ses nederst t. v. paa forrige Side.

Betydningsfuldt er det at følge Udviklingen i Borgerhusets Forfald fra Familiehuset og Haandværkerens Hus med Bolig og Værksted til den overfyldte Lejekaserne, hvor en daarlig og alt for tæt sammenpakket Baghus-husbebyggelse ofte gemmer sig bag nette af Renæssancens, Barokkens og Klassicismens Stilsans prægede Facader. Borgerhusets Forfald er en Følge af den stigende Overbefolkning, som nedenstaaende Tal er Udtryk for.

Omkring Aar 1630 var Befolkningen inden for den omkring 1624 fuld-førte Befæstning ca. 25 000 paa et Areal af ca. 73 ha, altsaa i Gennemsnit for hele Byomraadet 342 Indbyggere pr. ha. Aar 1660 havde Byen ca. 31 000 Indbyggere, i 1680 ca. 60 000.

Indlemmelse af Ny-Københavns Omraade i Staden havde da forøget den-nes Areal til ca. 240 ha; men store Dele af den nye By blev af forskellige Aarsager først senere inddraget til Bebyggelse, saaledes at den Fordobling af Befolkningen, der fandt Sted i 20-Aarsperioden til 1680, har bevirket et øget Befolkningspres.

Ved Opbygningen efter Brandene 1728 og 1795 var Byens samlede Be-folkning naaet op paa henholdsvis ca. 76 000 og ca. 100 000 Indbyggere, hvilket

med et Areal paa ca. 300 ha har givet en gennemsnitlig Befolkningstæthed paa ca. 333 Indbyggere pr. ha. Dette er — under Hensyn til de da foreliggende betydelige, ubebyggede eller tyndt befolkede Omraader (Frederiksstaden m. v.) — en efter vor Tids Opfattelse meget betydelig Overbefolkning, der har medvirket til, at Byens Genopbygning efter Brandene skete ved Overbebyggelse af Grundene med Baghuse og Sidehuse. Det var i stor Udstrækning Lejekaserner af ringe Kvalitet med stærk Grundudnyttelse og en Etagehøjde, der laa væsentligt under det Mindstemaal, der i Midten af forrige Aarhundrede blev fastsat i Bygningslov (2,51m). I Sundhedsvedtægten af 4. November 1918 blev den meget vidtgaaende Bestemmelse fastslaaet, at Anvendelse af Rum med ringere Etagehøjde end fastsat i Bygningsloven under visse Omstændigheder kunde forbydes af Sundhedskommissionen.

For de Kvarterer, der var skaanet af Brandene, medførte Befolkningspresset en tilsvarende Forringelse af Bebyggelsesforholdene, dels ved de gamle Havearealers Bebyggelse, dels ved Grundenes Overfyldning med Bag- og Sidehuse. Dette — i Forbindelse med en stadig Forhøjelse af Bygningerne og Indførelse af stadig flere Beboelseslag over hinanden med meget ringe Etagehøjde — har ført til de elendige, slumagtige Bebyggelsesforhold, der endnu præger store Dele af de ældre Byomraader.

Helt anderledes ligger Forholdet med Hensyn til Baroktidens talrige Adelspalæer og de bedste af Klassicismens Borgerhuse, hvis bebyggelsesmæssige Standard hele Tiden har været saa høj, at de under ændrede Forhold har kunnet finde Anvendelse til en Række Formaal med en naturlig Tilknytning til Storbyens Cityomraade. Disse Kvarterer og Enkelbygninger er værdifulde Elementer i en Bygningsfredning, medens man bør vise Varsomhed med Fredning af Facadebilleder, der kun som Kulisser dækker over indre Daarlighed.

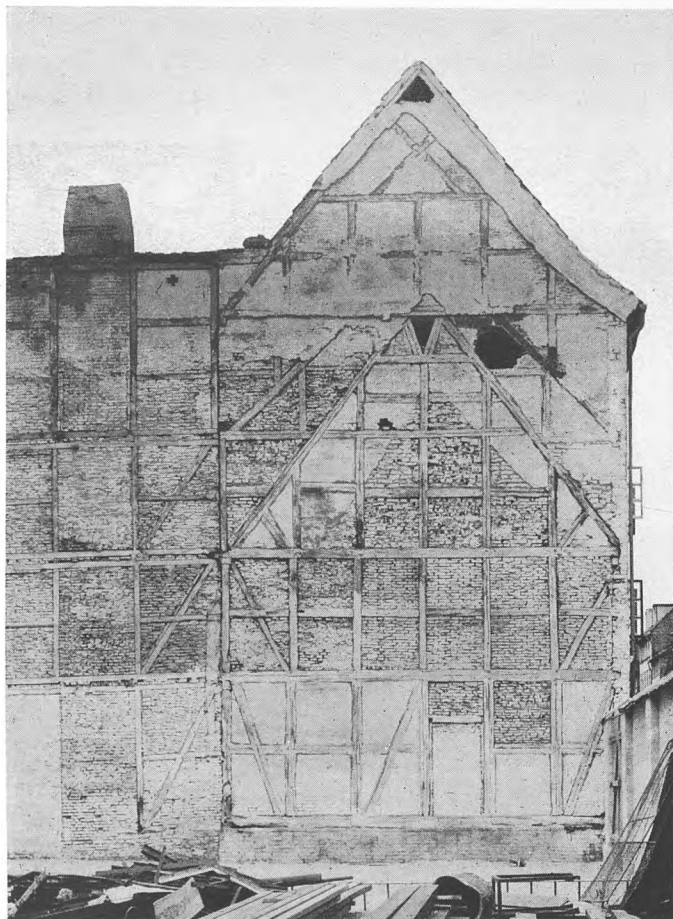
FRA BISPETID TIL NUTID

Bebyggelsesforholdene forringes ved Overbebyggelse efter Brandene.

Jfr. Bem. S. 48 vedr. Nørregade 13.

I 1850 var Folketallet ca. 130.000.

Jfr. Typetegn. S. 47 af Borgergade 70-76 B.

Borgergade 76. 1942.

*Paa Gavlen ses Aftryk af et flere Gange ombygget, stadig forhøjet Hus. Etagehøjderne har her været helt nede paa 1,9 à 2 m.
Se S. 46-47.*

Om den middelalderlige Bys Huse ved vi saa at sige intet, derimod giver Jordebøger, Skøder og andre Dokumenter et ganske godt Overblik over Bebyggelsens Fordeling og Karakter. Vi kan heraf se, at Gaarde (Bygaarde), Lejeboder og Handelsboder i det væsentlige udgjorde den borgerlige Bebyggelse. Gaardene laa fortrinsvis i de større Gader og ved Havnen, Lejeboderne i Smaagader og Stræder, medens Handelsboderne dominerede Torve og Torvegader. Flere Steder klumpede Lejeboderne sig sammen i hele Kvarterer, f. Eks. i Bydelen omkring den i 1736 nedlagte Sankt Clemens Kirke; men almindeligst synes det at have været, at de laa paa de store Gaardes Grunde som en Randbebyggelse mod Side- og Baggader, medens det Indre af Grundene optoges af Gaardenes Haver.

Boderne har været lejet ud af Gaardens Ejer; senere bliver de solgt fra enkeltvis eller i Grupper. Bl. a. har Kirkerne ejet et ikke ringe Antal Grunde, der ofte udelukkende var bebygget med Lejeboder. Det samme har været Tilfældet med en Del af Kronens Grunde. Det vides ogsaa, at en enkelt Mand efter at have sammenkøbt alle Grundene i en lille Karré byggede 38 Lejeboder paa det samlede Areal.

Lejeboderne maa have udgjort en stor Del af Byens samlede Bebyggelse. Paa Geddes Kort fra 1757 — ja, selv paa et moderne Matrikelkort — kan man endnu mange Steder iagttage disse Rækker af ganske ens Smaagrunde. Morsomt nok blev det fortrinsvis de gamle Bodegrunde, der blev bebygget med fleretages Lejehuse, da man i første Halvdel af 1700-Tallet begyndte at bygge i Højden.

Den middelalderlige Bys Gaarde har utvivlsomt været af Bindingsværk, dog var det ikke ualmindeligt, at Længen mod Gaden var et Stenhus. Boderne var Bindingsværksrækkehuse, hvis Konstruktion og Udseende ikke har adskilt sig nævneværdigt fra Bygninger paa Landet.

Kun eet borgerligt Stenhus fra Middelalderen staar endnu — ganske vist i stærkt ombygget Tilstand. Det er den saakaldte Vingaard (Vingaardsstræde 6), et langt Hus med tykke Mure, der vender den tidligere kamtakkede Gavl mod Gaden. Det har en hvælvet Underetage og en høj Overetage med vældige, fladbuede Vinduer.

I Hovedtrækkene sker der tilsyneladende ingen væsentlige Ændringer i Bebyggelsens Struktur i 1600-Tallet. De store Brande i den indre By har kun levnet ganske faa Bygninger fra dette Aarhundrede, saa vor Viden om Husene er meget begrænset. Imidlertid findes der Byprospekter, der, saa vidt det kan skønnes, er ret paalidelige, og hvor især Forgrundens Bygninger er nøje gennemtegnede. Paa Johan van Wijks Prospekt fra 1611 faar man saaledes god Besked om Husene i Gammel Strand. Her ses en Del anseelige Gavlhuse — meget lig det endnu eksisterende Strandgade 28; her er ogsaa et Par Langhuse med henholdsvis en og to svungne Gavlkviste, der maa have svaret til Strandgade 30 og Amagertorv 6. Endvidere kan man iagttage nogle tre Stokværk høje Bindingsværksgaarde — ligeledes med Langsiden mod Gaden. Denne Bygningstype er nu helt forsvundet i København; men den findes stadig i mange Købstæder, hvor den har været næsten eneraadende — som oftest dog mindre anelig, især hvad Højden angaar. Disse Bindingsværkshuse med knægthbyggede Stokværksfremspring maa sikkert opfattes som værende gammeldags i Forhold til de mere prangende Naboer; de er sengotiske i deres Form og er formentlig opført i sidste Halvdel af 1500-Tallet.

Det er dog frem for alt paa Christianshavn, der blev anlagt omkring 1620, vi kan studere Renæssancetidens borgerlige Byggeri, da denne Bydel, — der fra først af var tænkt som en selvstændig Købstad — aldrig har været hærgnet af nogen Brand.

I det følgende beskrives en Række typiske Bygninger fra 17. og 18. Aarhundrede.

Stor Renæssancegaard, opført omkring 1636 paa en gennemgaaende Grund mellem Strandgade (der dengang laa ud til Stranden) og Baggaden Wildersgade (tidl. Kongensgade). Hovedbygningen var vinkelformet med et grundmuret Langhus med en festlig svunget Gavlkvist mod Gaden og en Bindingsværkslænge med Svalegang langs det nordøstre Naboskel. Sidelængen indeholdt bl. a. Køkkenet med den store aabne Skorsten. Adgangen til Rummene paa 1. Sal saavel i Stenhuset som i Bindingsværkshuset foregik ad en udvendig Trappe, der førte op til Svalegangen. De øvrige Bygninger, der alle var af Bindingsværk, husede Bryggeri, Pakhuslofter, Stalde, Vognporte, Brændselsrum m. m. (Strandgade 30 omtales som Bryggergaard omkring 1680 og Bryggervirksomheden blev først endelig nedlagt i 1881).

Stenhuset med de kurvehanksbuede Vinduesstik, de graa Sandstensbaand og Gesimser i det rødgyldne Murværk og de flotte Sandstensvolutter i Gavlkvisten er karakteristisk for københavnske Renæssancebygninger.

Hovedbygningen beboedes kun af én Husstand; i Kælderen var der dog en lille Lejlighed, der lejedes ud til Smaakaarsfolk — som oftest knyttet til Virksomheden.

Renæssancegaard, vistnok opført 1622 paa en gennemgaaende Grund i Lighed med Nabogaarden. Men medens denne optager ca. Halvdelen af en af de oprindelige Storgrunde, svarer Strandgade 28 nøjagtigt til en Trediedel, idet hele Storgrunden blev bebygget med tre ganske ens Gavlhuse. To af disse blev i 1769 sammenbygget til et stort Hus, medens det tredje (nuv. Nr. 28) har bevaret sin oprindelige Form. Naar man betænker, at begge Bygningsformer var velkendte, er det ikke saa mærkeligt, at man bebyggede de bredere Grunde med Langhuse — eller rettere Vinkelhuse — og de smallere med Gavlhuse, da dette hver for sig giver den bedste Udnyttelse af det værdifulde Areal ud mod Stranden. Gavlhuset er arkitektonisk ogsaa den klareste Udformning af et Gavlkvisthus paa en smal Grund — og man har næppe paa det Tidspunkt kunnet tænke sig at opføre et ordentligt Hus uden den svungne Gavl ud mod Gaden. Bindingsværkshusene paa den øvrige Del af Grunden har sikkert indeholdt Pakhuslofter, Stalde og Værksteder. Det skal dog bemærkes, at de viste Baghuse ikke er helt saa gamle som Hovedbygningen; de kan imidlertid meget vel have afløst mindre Bindingsværksbygninger med en lignende Beliggenhed.

Dobbelthus, der tillige med to andre Dobbelthuse og et Enkelthus udgjorde en samlet, ensartet Bebyggelse, opført omkring 1650 af Rentemester Heinrich Müller. Til hvert af de syv Huse har hørt et Pakhus med Hejsekvist ud imod Kanalen bag Børsen. Der har ogsaa været lavere Sidebygninger — vistnok af Bindingsværk — mellem Forhus og Pakhus; men det er ikke klarlagt, hvorvidt disse var oprindelige. Heinrich Müller har formodentlig lejet Ejendommene ud til forskellige Handelsfolk, for han er Ejer af hele Komplekset endnu i 1664. I de følgende Aar tilskøder han hvert af sine Børn et af Husene; omkring 1678 sælger de imidlertid alle deres Huse til Købmænd, Handelsmænd og et enkelt til en Sejlmager.

De statelige, grundmurede Forbygninger dannede to og to et arkitektonisk Hele, hvor alene de to Indgangsportaler angav, at det var selvstændige Huse. Som i noget ældre Bygninger har Vinduerne store, kurvehanksbuede Stik; men man har forladt de vandrette Sandstensbaand og Gavlenes svungne Forsiringer. Barokken er begyndt at gøre sig gældende, selv om Hovedformen stadig er Renæssancens.

Bebyggelsen, der indtil Nedrivningen af Københavnerne blev kaldt de seks Søstre (det syvende Hus var tidligere forsvundet), maatte i 1900 vige Pladsen for Privatbankens nye Hovedsæde.

FRA BISPETID TIL NUTID

Alle Situationsplaner er i 1 : 1000, alle Skraaprojektioner i 1 : 500.

Strandgade 30.

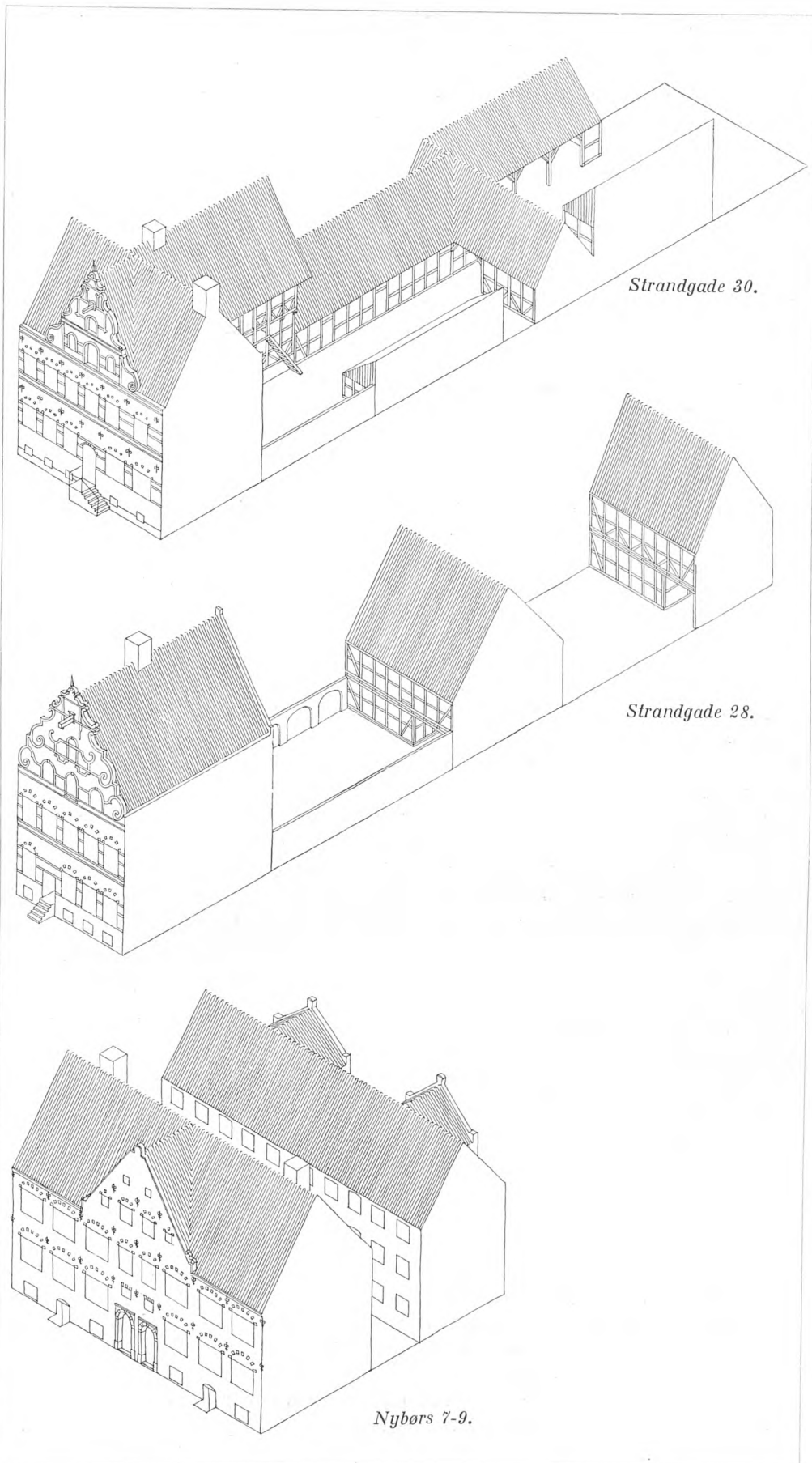
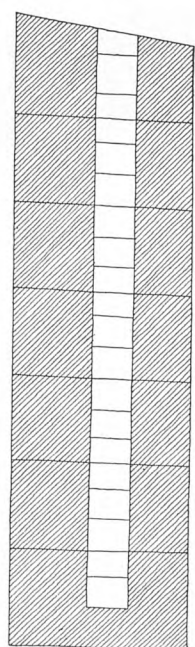
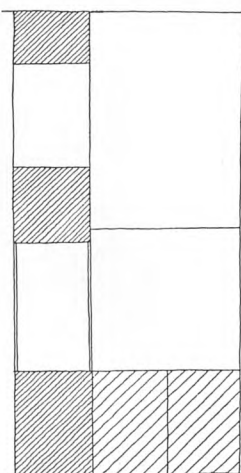
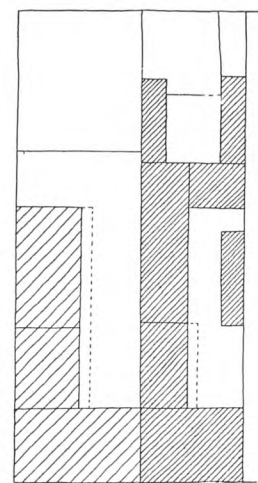
Matr. Nr. 43,
Christianshavns Kvt.

Strandgade 28.

Matr. Nr. 44,
Christianshavns Kvt.

Nybørs 7-9.

Nu Matr. Nr. 109, Strand Kvt.
(Matr. Nr. 63-69 paa Berggreens Karrékort 1887).

Strandgade 30.

Strandgade 28.

Nybørs 7-9.

Enetages Lejeboder af Bindingsværk, opført omkring Midten af 1600-Tallet. Medens Hovedgader, Kanalgader og Torve de fleste Steder var bebygget med solide Stenhuse og høje knægtbyggede Bindingsværkshuse, der talte deres tydelige Sprog om Beboernes Velstand, boede den store Del af Byens Borgere — Haandværkere, Arbejdere og Smaakaarsfolk — til Leje i en- og toetages Rækkehuse opført af Kirken, Adelen og den mere velhavende Borgerstand, som oftest paa de Dele af deres store Grunde, der laa ud mod Sidegader og Smaastræder. Disse simple Lejevaaninger var i Reglen af Bindingsværk — fire Fag brede, med en smal Gennemgang til Gaarden i det ene Fag, en trefags Stue ud mod Gaden og et Kammer og Køkken med den aabne Skorsten mod Gaarden.

Husrækken i Sankt Annæ Gade er forlængst opslugt af en yngre Bebyggelse; kun et enkelt, senere ombygget Hus kan endnu give én Begreb om Bodernes Dimensioner.

Sankt Annæ Gade.

Matr. Nr. 137-143,
Christianshavns Kvt.

5 firefags Rækkehuse af Bindingsværk, opført omkring 1680. I Modsætning til Husene i Sankt Annæ Gade har disse en rummelig Kælder, hvori der *muligvis* allerede fra første Færd har været en selvstændig Lejlighed. Bortset fra en enkelt Stok i Nyboder findes de lave Lejevaaninger, der i saa høj Grad har præget Byen, ikke mere. Ved Nedrivninger træffer man imidlertid ofte paa Rester af dem. Det var saaledes Tilfældet med Borbergade 70-76 B, der blev nedrevet i Begyndelsen af 1940erne. De oprindelig ganske ensartede Huse havde ved Paabygning og Ombygning — som oftest i flere Tempi — udviklet sig højst forskelligartet. Nr. 70 (længst til højre) havde faaet sit nuværende Ansigt omkring 1760 (Rokoko), dog var den nederste Del af Manzardtaget senere erstattet med Grundmur mod Gaden. Nr. 72 havde et mere barokagtigt Præg med en Gavlkvist i hele Gadesidens Bredde. Nr. 74 havde i Tiden omkring 1800 faaet en helt ny, grundmuret Facade med kun tre Vinduesfag i Bredden og en lille muret Kvist over det midterste Fag. Nr. 76 A og B var egentlig ganske stilløse; de synes at have fulgt hinanden i Opvæksten — formodentlig under samme Ejere. Deres nuværende Højde var Resultatet af tre Paabygninger med en Etage ad Gangen. Samtidig med Husenes Vækst i Højden blev Grundene bebygget med Sidebygninger og Bagbygninger, saadan som det skete overalt i Byen, efterhaanden som Pladsen inden for Voldene blev for trang.

Borbergade 70-76 B.

Matr. Nr. 122-125,
Sankt Annæ Vester Kvt.
Øverst: Husenes oprindelige
Udformning.
Nedenunder: Husene 1940
efter gentagne Udvidelser og
Forhøjelser.

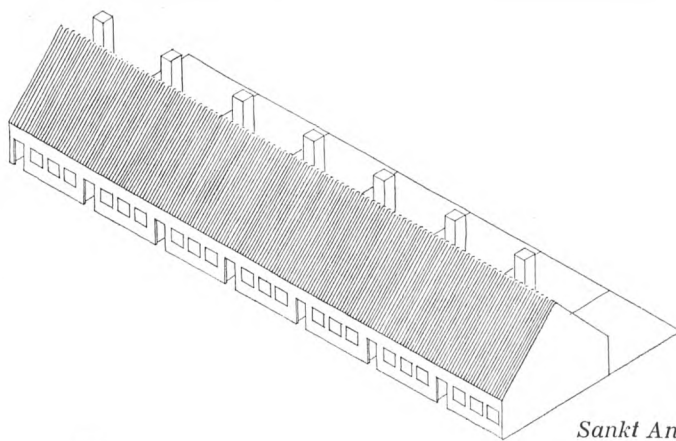
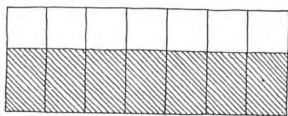
Fra 1600-Tallet kendes ogsaa Lejeboder i to Etager. Ved Nedrivningen af Holmensgade og den nordøstre Husrække i Sankt Annæ Gade mellem Overgaden oven Vandet og Dronningensgade afslørede de yderst forskelligartede Huse sig som tidligere toetages Rækkehuse af Bindingsværk. Pudsigt nok viste det sig, at Længen i Sankt Annæ Gade havde staaet et andet Sted tidligere, da Tømmeret havde to Sæt forskellige Nummereringer.

Dronningens Tværgade 32.

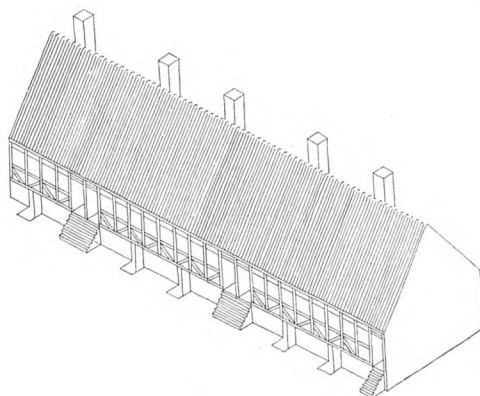
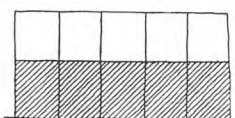
Matr. Nr. 359,
Sankt Annæ Vester Kvt.

To ganske ens »falske Gavlhuse«, vel fra Tiden omkring 1730-50 (ogsaa disse indeholdt Resterne af to ældre enetages Vaaninger). Det falske Gavlhus er i Virkeligheden et Gavlkvisthus, hvor Gavlkvisten spænder over hele Facadebredden. Husets Tagryg ligger saaledes parallelt med Gaden, og Gavlenes Spær staar ned paa Bjælkelaget mellem første og anden Sal. Der er én Lejlighed i hver Etage i begge Husene. (Nedrevet ved Saneringen i 1940erne).

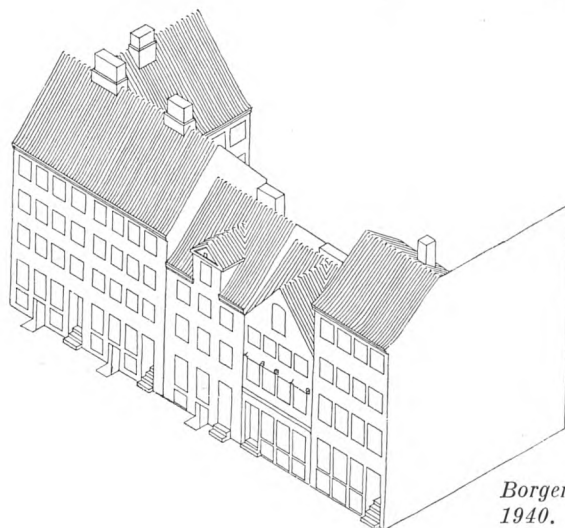
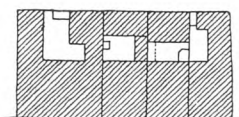
FRA BISPETID TIL NUTID

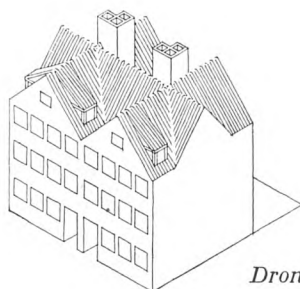
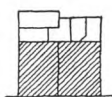
Sankt Annæ Gade.

*Borgergade 70-76 B.
Oprindelig.*

*Borgergade 70-76 B.
1940.*

Dronningens Tværgade 32.

Stort barokt Borgerhus, der en Overgang har tjent som Bolig for en Hofpræst. Dagligrummene med Køkkenet laa i Stueetagen, saavel i Forhus som i Sidehus, medens den anden Etage bl. a. rummede en stor Sal. I det lille, fritliggende Baghus var Stald og Vognport. Tegningen her er en Rekonstruktion paa Grundlag af en Plan fra 1748; Bebyggelsen som Helhed er forsvundet, kun Forhuset eksisterer endnu i ombygget Tilstand.

Gl. Strand 46.

Matr. Nr. 13,
Strand Kvt.

Dobbelthus, opført 1730-33 af Arkitekten Philip de Lange som Bolig for to reformerte Præster. Huset er delt lodret gennem Forhusets Midtparti og Sidehusets Tagrygning, saaledes at hver Lejlighed optager et halvt Forhus og et halv Sidehus. Da der oprindelig kun fandtes Køkkener i Stueetagen (i Sidebygningen), maa man gaa ud fra, at der — til Trods for at Stue og første Sal i øvrigt er saa at sige ens — kun var én selvstændig Lejlighed i hver af de to Halvdele. Maaske har »Salen« (første Sal) eller en Del af denne været lejet ud; en Ordning, der i København synes at blive almindelig i Tiden efter den store Brand i 1728.

Aabenraa 32.

Matr. Nr. 248 A & B,
Rosenborg Kvt.

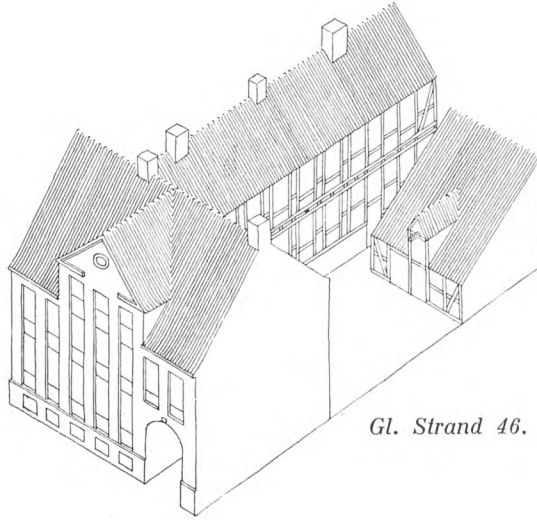
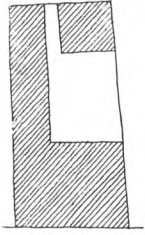
Barokt Hus, opført 1734. I Modsætning til de to foregaaende, omtrent samtidige Ejendomme er Nørregade 13 et Etagehus med én Lejlighed i hver Etage. Saa vidt det hidtil har kunnet oplyses, fandtes Huse med flere ligedannede Lejligheder over hinanden ikke før den store Brand i 1728, medens det bliver den almindelige Boligform i Aarene efter. Om Branden netop danner Skellet er vanskeligt at sige, da der kendes meget faa Bygninger fra Tiden umiddelbart før 1728. Det er imidlertid en Kendsgerning, at Folk, efter at $\frac{3}{4}$ af den indre By var lagt i Aske, flyttede sammen i de uskadede Ejendomme, hvilket medførte en kolossal Overbefolkning; og dette kan meget vel have fremtvunget den nye Boligform. I alle Tilfælde har det givet Stødet til Typens vældige Udbredelse. Det Mandtal, der blev optaget umiddelbart efter Branden, viser, at der gennemsnitlig boede 18-20 Personer i Huse med én Husstand og 23-25 i Huse med flere Husstande (4-5 Husstande pr. Ejendom var almindeligt). Det var Familien med Tyende, fjernere Slægtninge, enlige Herrer, gamle Koner, afdankede Matroser, indkvarterede Soldater, forældreløse Børn og først og sidst Folk, det var »brent for«. I Ejendomme med flere Husstande har disse alle Logerende. De mange Husstande i samme Hus er utvivlsomt en Følge af Branden, selvom man maa regne med, at det ikke var en ukendt Situation før denne. I Listerne nævnes undertiden, at den og den ogsaa logerede i Huset før Branden. Hvorom alting er, saa er der ingen Tvivl om, at der er sket en Forskydning, og at det bevidste Etagehus først er blevet en Type efter den store Katastrofe.

Nørregade 13.

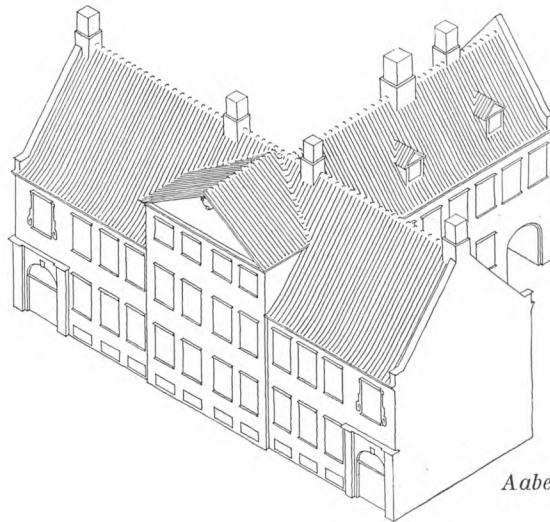
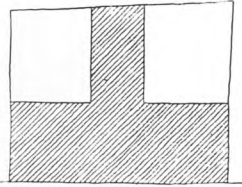
Matr. Nr. 31,
Nørre Kvt.

De omtalte Lister fortæller os ogsaa, at af de 1450 nedbrændte Bygninger var 40 af Grundmur (hovedsagelig i Vimmelskafte og paa Gammeltove), 179 delvis af Grundmur, medens 1217 var helt af Bindingsværk.

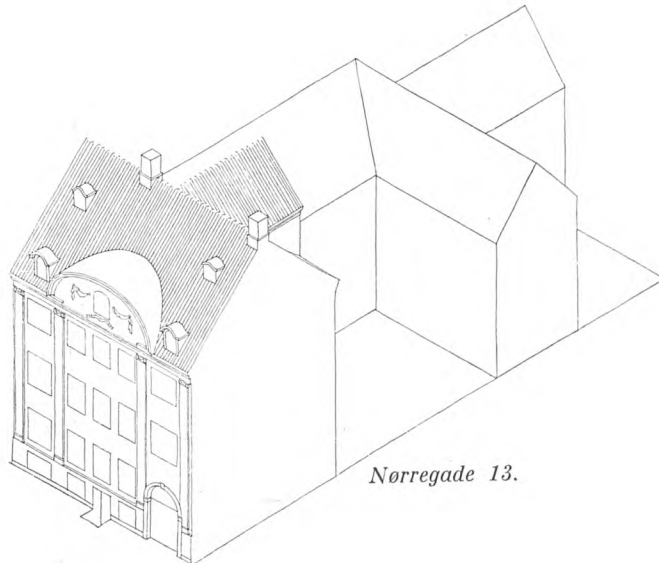
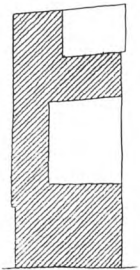
De fleste af de endnu eksisterende Ildebrandshuse er ret simple; Afbildningen af forsvundne Bygninger fra denne Tid viser imidlertid, at de større Huse ofte har været rigt udstyrede. Nørregade 13 med sine lange Pilastre og den halvrunde Fronton er et af de faa »rigere« Ildebrandshuse, der endnu er bevaret. Side- og Baghus er senere erstattet af andre Bygninger; de skitserede Husblokke er tegnet paa Grundlag af Geddes Kort.

Gl. Strand 46.

Aabenraa 32.

Nørregade 13.

Hjørnehus, helt af Bindingsværk, opført 1734. Med sine mange Gavlkviste er det karakteristisk for det borgerlige Byggeri efter Branden i 1728. Indtil for faa Aar siden var Husets Gadesider pudsede og havde i Modsætning til nu, hvor Bindingsværkskonstruktionen er dominerende, Karakteren af Grundmur. Det er ikke usandsynligt, at Bindingsværket allerede ved Opførelsen er blevet dækket ved Overkalkning eller lign., da det grundmurede Hus utvivlsomt var Idealet. Naar man anvendte Bindingsværk, var det fordi, det var det billigste. Der findes da heller ikke saa faa Ildebrandshuse, der helt er opført i denne Konstruktion, og det er altid forholdsvis simpelt Byggeri — Udlejningshuse med mange Lejligheder — formodentlig bygget paa Spekulation. Fiolstræde 18 havde to Lejligheder i hver Etage.

Fiolstræde 18.

Matr. Nr. 195,
Klædebo Kvt.

Ildebrandshuse, opført omkring 1730 paa en gennemgaaende Grund mellem Magstræde og Nybrogade. Det er to uafhængige Bygninger med selvstændige Trapper og en Lejlighed i hver Etage. Gadesiderne er grundmurede med svære, profilerede Gesimser, medens Gaardsiderne er af Bindingsværk, der har to tætstaaende Stolper i hvert Fag for at modsvare de grundmurede Facaders Pille- og Vinduesbredder. Det synes at have været fornemst at bo mod Nybrogade, da dette Hus har de største Dimensioner.

Magstræde 3-Nybrogade 16.

Matr. Nr. 16,
Snarens Kvt.

Ildebrandshus, opført 1732. Grundens Bebyggelse med Forhus og Baghus med mellemliggende Trappehus er meget almindelig. Ogsaa den konstruktive Udformning er typisk: Forhuset med grundmuret Facade og Gaardside, Gavle og Skillerum af Bindingsværk, Trappehuset aabent med bræddeklædt Brystværn, medens Baghuset er helt af Bindingsværk. Ikke sjældent er Forhuset noget ældre end Grundens øvrige Bebyggelse; Trappen har da ligget inde i Huset i Gavlfaget — nærmest Gaarden. Gadesidens Udformning med Gavlkvisten, der har hele Husets Bredde, er en hyppigt forekommende Variation af det smalle Gavlkvisthus, der muliggør Tagetagens Udnyttelse som selvstændig Lejlighed. Der er en Lejlighed i hver Etage, saavel i Forhus som i Baghus.

Graabrødretorv 3.

Matr. Nr. 110,
Frimands Kvt.
Fig. til venstre.

Opført omkring 1760. Grundens Udnyttelse svarer ganske til Graabrødretorv 3; men de enkelte Bygninger danner her en Helhed med ensartede Tagformer. Opgangsforholdene er samtidig forbedret, derved at Trappehuset er lukket og gjort saa dybt, at der bliver Plads til en bredere Trappe (de ældre var nærmest Stiger). For at Trappehuset ikke skal dække mere end et Fag af Gaardsiderne, er det skraat afskaaret, saavel mod Forhus som mod Baghus. Disse enkle Huse med den helt glatte Facade — som oftest af store, røde Sten og med svagt skraanende Vinduesstik — og det kraftige Manzardtag bliver almindelige kort efter Midten af Aarhundredet.

Borgergade 43.

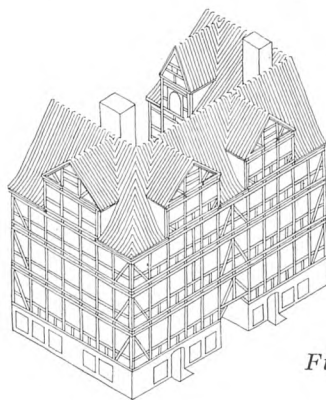
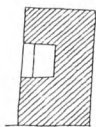
Matr. Nr. 184,
Sankt Annæ Vester Kvt.
Fig. til højre.

Hjørnehus, fra Tiden omkring 1740. Forhus, Sidehus og Baghus er komponeret sammen til et fint lille Anlæg omkring en Gaard, der aabnede sig ud til St. Regnegade — adskilt fra denne med en Mur. Det er formodentlig Adelens Bypalæer med deres cour d'honneur, der har været Inspirationskilden til denne ikke helt almindelige Bebyggelsesform. Trappen laa i Sidebygningen i Forbindelse med Svalegangen, der forbandt Husets forskellige Dele. Nedrevet 1907.

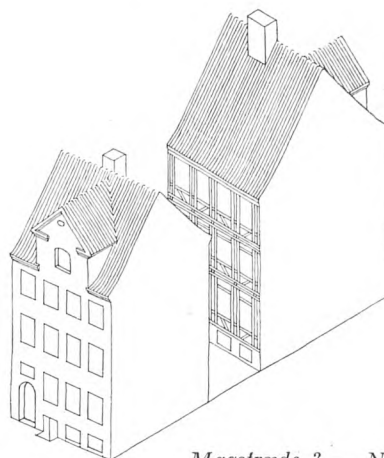
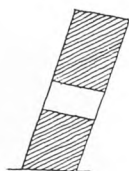
St. Regnegade-Didrik Badskjærs Gang.

Matr. Nr. 201,
Købmager Kvt.
(Bergreens Karrékort 1886).

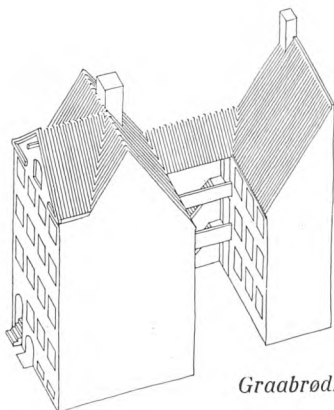
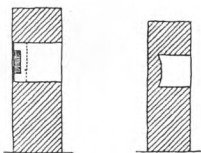

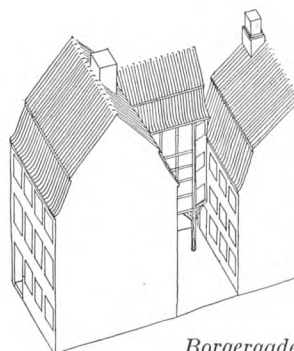
Fiolstræde 18.

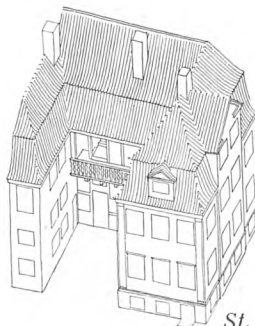
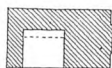
Magstræde 3 — Nybrogade 16.

Graabrødretorv 3.

Borgergade 43.

St. Regnegade — Didrik Badskjærs Gang.

Opført omkring 1756 efter Arkitekten Nic. Eigtveds Typetegning. Frederiksstaden blev skabt paa et Kongebud, og saavel Byplanen som de enkelte Bygningers Udformning blev lagt i Eigtveds Haand. For at fremtvinge en harmonisk Helhed stillede Arkitekten Krav om, at de Borgerhuse, der blev opført i Kvarteret, skulde have samme Højde, flugtende Gesimser og Vinduesbaand og en ensartet Inddeling og Udsmykning. Husene maatte ikke gøre sig selvstændigt gældende, idet de nærmest var at opfatte som fint panelerede Vægge i Gaderummet. Den meget yndede Gavlkvist var hermed dødsdømt, og det brogede Murværk, der lige siden Renæssancen havde præget københavnske Huse, maatte vige for de graa Murflader. I Facaderne lod man enten Midtparti eller Sidepartier springe ganske lidt frem, medens flade Licener, tilbageliggende Felter og profilerede Vinduesindfatninger gjorde Husvæggen levende, let og elegant uden grove Kontraster.

Selv om den af Eigtved skabte københavnske Rokoko bliver af ret kort Varighed (de første nyklassicistiske Huse optræder allerede i 1760'erne), faar den afgørende Betydning for dansk Arkitektur i de følgende 100 Aar. I Planen bliver det almindeligt, at flere af Lejlighedens Rum lægges ud i en Sidefløj, som især paa smalle, dybe Grunde kan faa et Areal, der er større end Gadehusets. (Se Overgaden oven Vandet 20). Det at lade Lejligheden brede sig ud i en Sidebygning er for større Ejendommers Vedkommende for saa vidt ikke noget nyt. Vi kender det allerede fra Strandgade 30, hvor Køkken og Sommerstue optager Sidelængens Stueetage. Ogsaa Aabenraa 30-32 er et Eksempel paa denne Planudformning. Det er dog først i de Eigtvedske Huse, der virkelig kan tales om en fast Plantype; og denne vinder en overvældende Udbredelse i de følgende 150 Aar.

Klassicistisk Hus, opført 1802, der viser hvordan »Sidehusplanen« paa smalle Grunde bliver en Karikatur af sig selv.

Virkelig fornemt, klassicistisk Borgerhus, opført 1796 for en af Byens Storkøbmand. Med den indbyggede Søjlefront har Arkitekten — i højere Grad end det almindeligvis lod sig gøre i det borgerlige Byggeri — søgt at nærme sig de klassiske Forbilleder.

I denne Periode bliver Planen med den lange Sidefløj næsten eneraadende. Det er karakteristisk, at Hjørnet mellem Forhus og Sidehus saa at sige altid er skraat eller kvartcirkulært (konvekst) afskaaret. Her ligger Spisestuen (i bekvem Nærhed af Køkkenet i Sidehuset) med sit eneste Vindue i den skraa eller kvartcirkulære Hjørnemur. I større Bygninger, hvor Sidefløjen er særlig lang, indskydes en mørk Gang fra Spisestuen til Køkkenet bag de øvrige her beliggende Beboelsesrum. Den lange Gang gaar igen i en Mængde københavnske Huse; endnu saa sent som i Begyndelsen af dette Aarhundrede opførtes ikke faa Ejendomme med denne Plan.

Klassicistisk Hjørnehus med een Lejlighed i hver Etage, opført 1798-99. Den stilfærdige, harmoniske Udformning er karakteristisk for de Borgerhuse, der blev opført efter den anden store Brand i 1795. De skraa Hjørneafskæringer var et Led i de Reguleringsbestræbelser, der gennemførtes efter Branden.

Hjørnehus med tre smaa Lejligheder i hver Etage, formodentlig bygget efter Englændernes Bombardement i 1807. Det simple, velproportionerede Hus er et godt Eksempel paa Spekulationsbyggeri med Lejligheder for Smaakaarsfolk.

FRA BISPETID TIL NUTID

Amaliegade 14.

Matr. Nr. 121,
Sankt Annæ Øster Kvt.

Overgaden oven Vandet 20.

Matr. Nr. 192,
Christianshavns Kvt.

Ved Stranden 14.

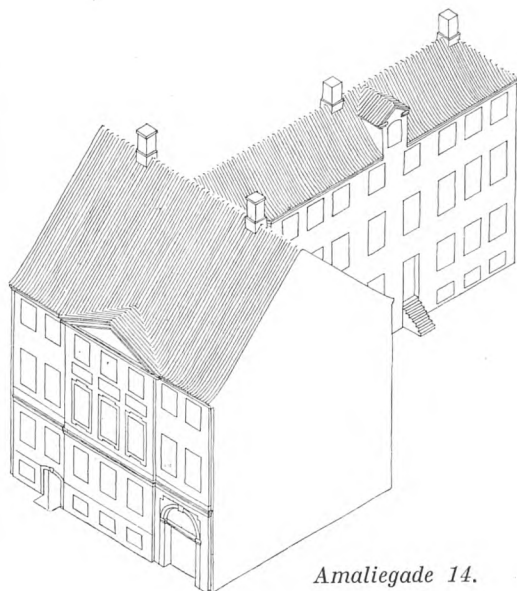
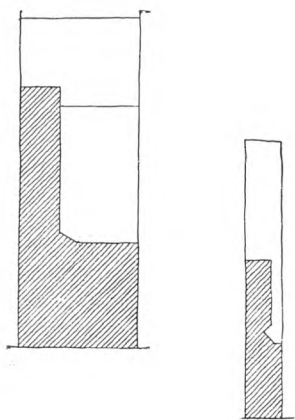
Matr. Nr. 154,
Øster Kvt.

Admiralgade 21.

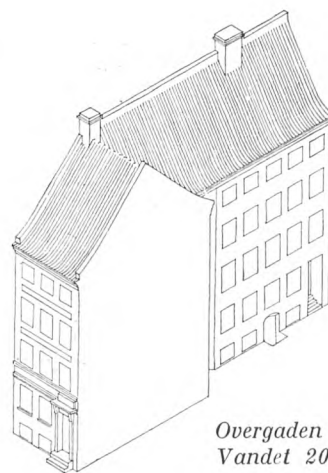
Matr. Nr. 164,
Øster Kvt.

Landemærket 17.

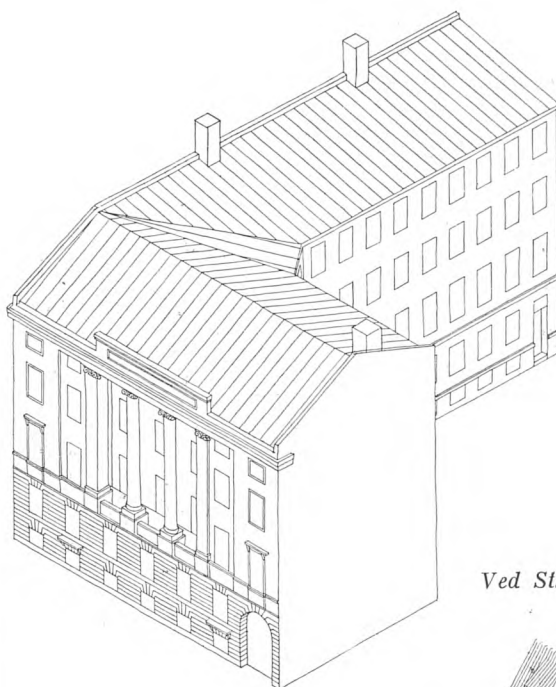
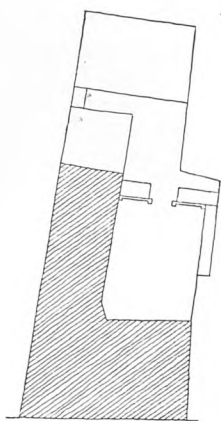
Matr. Nr. 174,
Rosenborg Kvt.

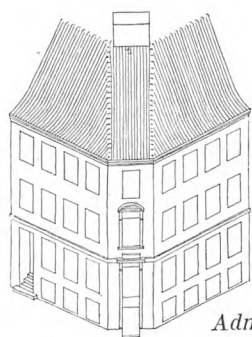
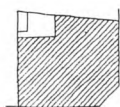
Amaliegade 14.

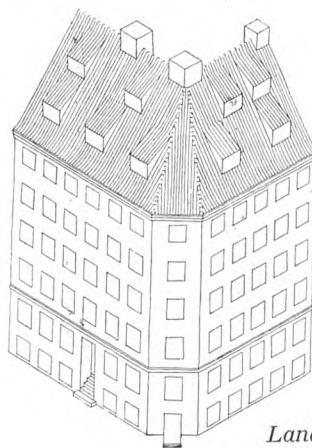
Overgaden oven Vandet 20.

Ved Stranden 14.

Admiralgade 21.

Landemærket 17.

Klassicistisk Hus med to korte Sidefløje, opført omkring 1800. Det klassicistiske Borgerhus bygger videre paa den Eigtvedske Rokoko; i Facaden bliver det den væsentligste Ændring, at Detaillerne udformes i klassisk Manér. F. Eks. bliver den lodrette Deling accentueret ved at Førstesalens yderste Vinduesfag omgives med en Indfatning, der for oven er kronet med en konsolbaaret, halvrund eller trekantet Gav. (I Admiralgade 21 er det Hjørnefaget, der fremhæves paa denne Maade). Facadens lodrette Opdeling forsvinder efterhaanden; paa Torvegadehuset er det saaledes kun de forsænkede Murfelte mellem de tre midterste Vinduer, der antyder Husets Midterakse. I Senempiren er der kun Tale om en vandret Deling, og Dekorationen anbringes etagevis; er der Indfatninger om Vinduerne, gælder det alle vedkommende Etages Vinduer, undertiden samtlige Vinduer over Kordongesimsen, idet der saa er mindre Variationer i de forskellige Etager. Da man i første Halvdel af 1700-Tallet fra »Familiehuset« gik over til Etagehuset, fastholdt man Stueetagen som den fineste. Med Rokokoen bliver Førstesalen »beletage« baade i Palæet og i Borgerhuset; i Overensstemmelse hermed udformes Stueetagens Facade som en Underetage, ofte med Kvaderfugning udført i Puds. Ogsaa dette Træk overtager Klassicismen, og det holder sig gennem hele den temmelig lange Stilperiode; i de seneste Aar hænder det dog ikke saa sjældent, at Kvadreringen »tværes« ud over hele Facaden fra Sokkel til Taggesims. Den strenge, logiske Arkitektur er blevet til en ren udvendig Dekoration.

Det var frem for alt Arkitekten C. F. Harsdorff, der — gennem sin Lærergerning paa Akademiet — kom til at præge det klassicistiske Borgerhus, især i Aarene efter den store Brand i 1795.

FRA BISPETID TIL NUTID

Torvegade 35.

Matr. Nr. 115,
Christianshavns Kvt.

Opført omkring 1810-20. Gadehus, Sidehuse og Baghus danner et firfløjet Anlæg med fire Lejligheder i hver Etage. Der er en Hovedtrappe i Forhus og Baghus og en Køkkentrappe i hvert af Sidehusene.

I det voksende Etageantal og især i Grundenes stærkere Bebyggelsesgrad mærker man, at det for Alvor begynder at knibe med Pladsen inden for Voldene. Det er ikke blot ved Nybygninger, dette Forhold gør sig gældende — ogsaa Grunde med ældre Bebyggelse udnyttes stærkere. Der bygges baade én og to Etager paa Gadehusene, og Gaardene fyldes op med Side- og Bagbygninger (Se Berggade 70-76 B). Da dette stadig ikke kunde tilfredsstille det stærkt stigende Boligbehov, delte man Lejlighederne, og der indrettedes nye overalt, hvor det var muligt. Selv inde under Tagskraaningerne og oppe paa Hanebaandslofterne boede Folk under de usleste Forhold; det var saaledes intet Under, at Koleraen, der holdt sit makabre Indtog i Byen 1857, greb saa forfærdende om sig.

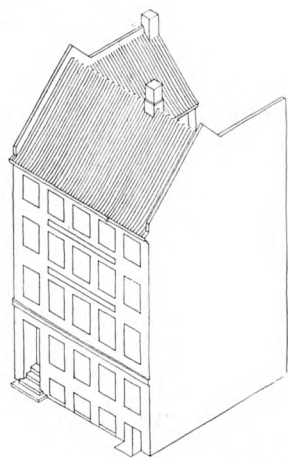
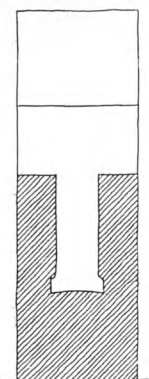
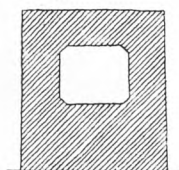
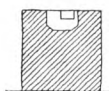
Klosterstræde 23.

Matr. Nr. 71 & 72,
Frimands Kvt.

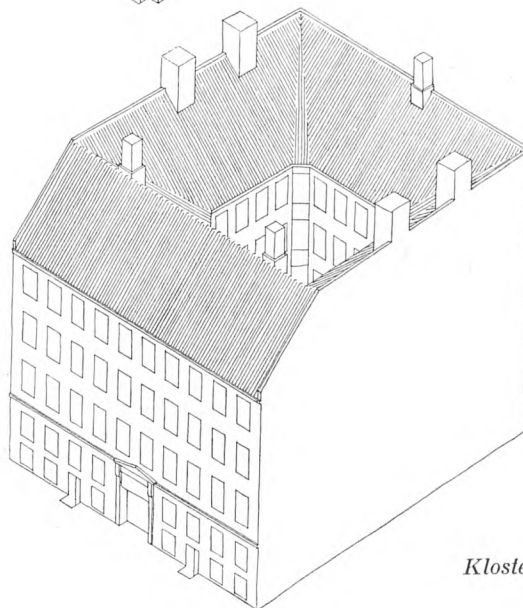
Opført 1837-38. Forhus med to lange Sidelænger, indeholdende to Lejligheder i hver Etage — i Hovedtrækkene en Fordobling af den — især i Klassicismen — saa almindelige Sidehusplan. Som tidligere nævnt sker der ingen væsentlige Ændringer i denne ikke særligt lykkelige Hustype før efter Aarhundredskiftet, da Boligbyggeriet, der hidtil havde været varetaget næsten udelukkende af Haandværksmestre, for Alvor blev taget op af Arkitekterne.

Store Kongensgade 67.

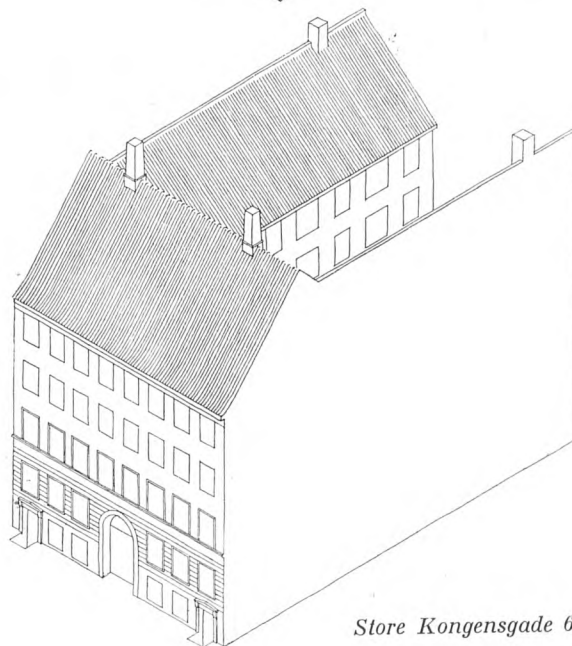
Matr. Nr. 57 & 58,
Sankt Annæ Vester Kvt.

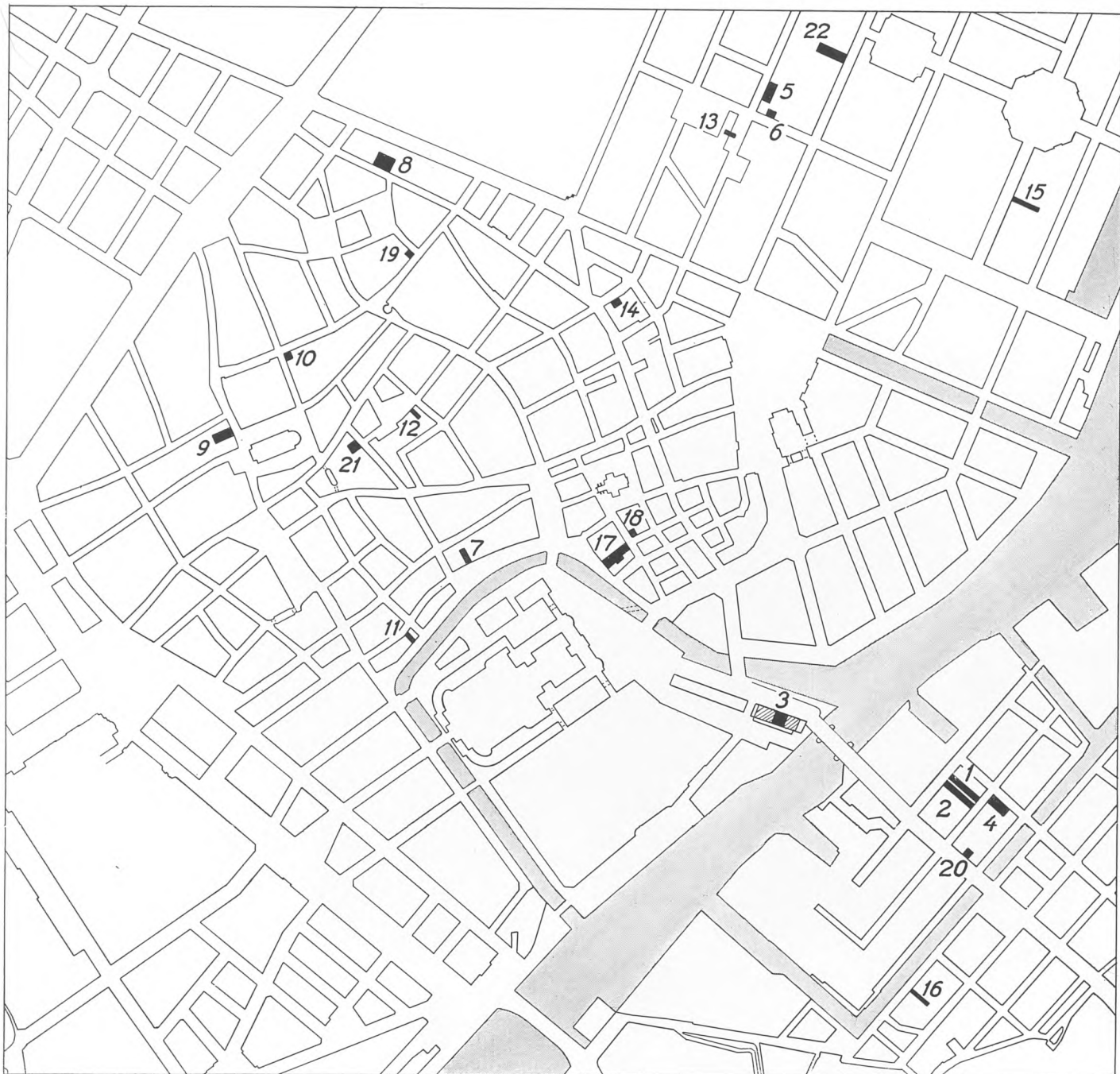
Torvegade 35.

Klosterstræde 23.

Store Kongensgade 67.

Oversigtsplan over de foran gengivne Bygningstyper. 1 : 10 000.

B: Henviſning til Berggreens Karréplaner fra ca. 1887.

1: Strandgade 30, Matr. Nr. 43, Christianshavns Kvt., jfr. S. 44-45. 2: Strandgade 28, Matr. Nr. 44, Christianshavns Kvt., jfr. S. 44-45. B. 3: Nybørs 7-9, Matr. Nr. 63-69, Strand Kvt., jfr. S. 44-45. 4: Sankt Annæ Gade, Matr. Nr. 137-143, Christianshavns Kvt., jfr. S. 46-47. B. 5: Borgergade 70-76 B, Matr. Nr. 122-125, Sankt Annæ Vester Kvt., jfr. S. 46-47. 6: Dronningens Tværgade 32, Matr. Nr. 359, Sankt Annæ Vester Kvt., jfr. S. 46-47. 7: Gl. Strand 46, Matr. Nr. 13, Strand Kvt., jfr. S. 48-49. 8: Aabenraa 32, Matr. Nr. 248 A & B, Rosenborg Kvt., jfr. S. 48-49. 9: Nørregade 3, Matr. Nr. 31, Nørre Kvt., jfr. S. 48-49. 10: Fiolstræde 18, Matr. Nr. 195, Klædebo Kvt., jfr. S. 50-51. 11: Magstræde 3-Nybrogade 16, Matr. Nr. 16, Snarens Kvt., jfr. S. 50-51.	12: Graabrødretorv 3, Matr. Nr. 110, Frimands Kvt., jfr. S. 50-51. B. 13: Borgergade 43, Matr. Nr. 184, Sankt Annæ Vester Kvt., jfr. S. 50-51. B. 14: St. Regnegade-Didrik Badskjærs Gang, Matr. Nr. 201, Købmager Kvt., jfr. S. 50-51. 15: Amaliegade 14, Matr. Nr. 121, Sankt Annæ Øster Kvt., jfr. S. 52-53. B. 16: Overgaden oven Vandet 20, Matr. Nr. 192, Christianshavns Kvt., jfr. S. 52-53. 17: Ved Stranden 14, Matr. Nr. 154, Øster Kvt., jfr. S. 52-53. 18: Admiralgade 20, Matr. Nr. 164, Øster Kvt., jfr. S. 52-53. B. 19: Landemærket 17, Matr. Nr. 174, Rosenborg Kvt., jfr. S. 52-53. B. 20: Torvegade 35, Matr. Nr. 115, Christianshavns Kvt., jfr. S. 54-55. 21: Klosterstræde 23, Matr. Nr. 71 & 72, Frimands Kvt., jfr. S. 54-55. 22: Store Kongensgade 67, Matr. Nr. 57 & 58, Sankt Annæ Vester Kvt., jfr. S. 54-55.

IV. CHRISTIAN IV.s BYPLANARBEJDER

SUMMARY	P. 58.
CHRISTIAN IV	S. 59—60.
ARBEJDER PAA SLOTSHOLMEN	S. 60—62.
<i>Søarsenalet og Tøjhushavnen S. 60. Knippelsbro og Børsen S. 62.</i>	
ÆNDRINGER I DEN GAMLE BY....	S. 63—64.
BREMERHOLM OG SKIPPERBODERNE.....	S. 64—67.
<i>Skipperboderne S. 65. Gadenavne og Husnumre S. 66.</i>	
CHRISTIANSHAVN	S. 67—73.
<i>Byens daarlige Havneforhold S. 67. 1. og 2. Byplan S. 68—72.</i>	
<i>Fæstning og Købstad S. 72—73.</i>	
GRUNDKØB OG HAVNEUDVIDELSER.....	S. 73—76.
<i>Rosenborg S. 74. Havnen udvides mod Nord S. 75.</i>	
KORTLÆGNING	S. 76—80.
BEFÆSTNINGS- OG BYPLAN AF 1625-27	S. 81—87.
<i>Sankt Annæ Skanse S. 81. Østervold afstikkes S. 82. De store Dæmninger S. 82. De 3 Hornværker S. 83. Oktogonplanen S. 84—85. Den store Stenbro S. 85. Nyboder S. 86.</i>	
SKIFTENDE PLANER	S. 88—90.
<i>Byplan af 1640 S. 88—89 (delvis Skraagadeplan S. 87).</i>	
<i>Østervold S. 89. Schiørts Fæstningsplan 1640—42 S. 90.</i>	
PERIODEN AXEL URUP	S. 91—93.
<i>Sankt Annæ Skanse fortsat S. 93.</i>	
BYPLANEN AF 1649	S. 94—96.

TOWN PLANNING BY KING CHRISTIAN THE FOURTH

The town planning activities of King Christian the Fourth have proved to be of such importance to the general development of the town that it seems natural to devote a special chapter to them.

The first large-scale undertaking of the king, a thorough reconstruction of the mediæval fortifications that surrounded the city, has been made the subject of a special chapter entitled *Fæstningen* (*The Fortress*).

On Slotsholmen (the holm on which the castle was situated) and in the other central parts of the city, his various works include the characteristic naval base (page 60) and Børsen (the stock exchange, page 62). Rosenborg (cf. page 59) was built at about the same time (cf. page 74). These and other buildings still stand as grand examples of the building style of that age.

The king was greatly interested in the navy and the development of the harbour; for the sailors and workers attached to the navy he built rows of small houses, *Skipperboderne* (pages 65 and 66), and in 1617 the king began the erection of a fortress town, Christianshavn (*Christian's Port*), partly by filling in the shallow strip of water on the far side of the southern inlet to the harbour. This work is shown in the illustration at the lower picture at page 71, while a great part of the works from that period are shown on the map at the upper part of the page.

The king's interest in the development of the harbour brought about an extensive northward expansion of the city during the following period. In 1627, steps were taken to fortify the entrance to the harbour, where block-houses were first built (point A and B, page 75). The Custom House was moved to point A where the building of an extensive citadel, *Sct. Annæ Skanse*, was commenced (illustrations pages 81, 84, 93, 94 and 95).

About 1627 a new city was planned on lands acquired by the king for a farm in 1606 (later Rosenborg), and protected by a new line of fortifications linking up with *Sct. Annæ Skanse*. The first project seems to have envisaged an octagonal plan (cf. page 84).

The first building enterprise on the area — *Nyboder* — for the sailors and workers attached to Holmen (the Royal Dockyard) appears to have been erected on the octagonal plan, which was later replaced by a diagonal system of streets (at pages 86 and 88, see also the map at page 94), which finally developed into a plan where the chess-board principle was adhered to as far as possible.

The fortification plan for the new area was likewise subjected to drastic alterations. The redoubt with the three horn-shaped outworks was replaced by a somewhat less extensive series of bastions, the axis of which was shifted north, see page 93, where number 4 shows the redoubt coinciding with the nucleus of the present *Kastel* (*The Citadel*).

During the year 1648, in which year the king died, a survey of the city and its environs was carried out (see page 76—80) and a map of Copenhagen was produced forming the basis for schemes which led to a town plan and a fortification plan approved by King Frederik the Third in 1649. The original plan has been lost, but a map made by a spy, and preserved in the Royal Army Record Office in Stockholm (fig. at page 94) has apparently formed the basis for the map at page 95, which is alleged by Pufendorff to represent the plan approved in 1649. Pufendorff's map is in several respects in accordance with the one shown at page 79.

THE NAVY-BASE AND
CHRISTIANSHAVN

DEVELOPMENT OF THE
HARBOUR

FORTIFICATION AND
TOWN PLAN OF 1625
—27

TOWN PLAN OF 1649

CHRISTIAN IV.s BYPLAN- ARBEJDER

Christian IV
i Samtale med en Ingeniør ved Rosen-
borg.
Efter Maleri paa Rosenborg.

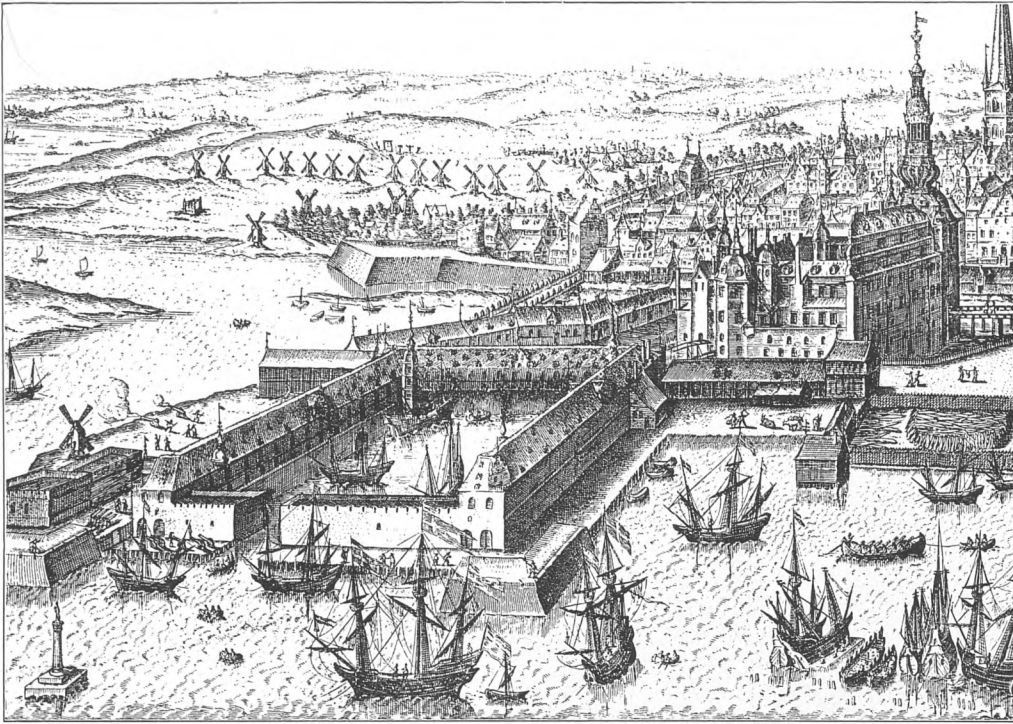
Naar man bringer Christian IV.s Bidrag til Københavns Udviklingshistorie som et særligt Afsnit, skyldes det, at hans Virksomhed kom til at betyde saa meget for Byen og dens Vækst. Man har ofte kaldt ham Københavns anden Grundlægger, og de bevarede Bygværker fra hans Tid staar endnu som synlige Panter paa, at man ikke med Urette har fæstnet denne Betegnelse paa den virkelystne Konge. Men selv om det ikke lader sig bortdiskutere, at Christian IV har betydet overordentlig meget for Byens Udvikling, var Hovedstadens Udvidelser i denne Tid dog ikke Resultat af lange og vel gennemtænkte Overvejelser og en paa Forhaand lagt Plan — det var snarere saaledes, at et Stykke Arbejde, som blev tilendebragt, trak det følgende med sig. Saaledes begyndte Kongen sine store Byudvidelser med at lægge henholdsvis en Herregaard, Rosenborg, og en ny Købstad, Christianshavn, paa hver Side af den gamle Hovedstad, to Anlæg, der tilsammen vilde virke stærkt hæmmende paa Københavns Udviklingsmuligheder. Det var dog Kongens Initiativ, der førte til den store Udvidelse af Byen, Havnen og Befæstningen, selv om det først blev hans Søn og Sønnesøn, der drog den fulde Konsekvens af hans Foretagsomhed, og først den sidstnævnte, Christian V, efterlod Hovedstaden med en velafrundet og rationel Befæstningslinie, den naturlige Slutsten paa Bedstefaderens Planer.

Der var overordentlig stor Forskel paa den Residensstad, den 18-aarige Kong Christian IV overtog med Regeringen, og den, han godt 70 Aar gammel lod gaa i Arv til Efterfølgeren paa Tronen. Det København, som var Skuepladsen for Christian IV.s pragtfulde Kroningsfestligheder i 1596, var en helt igennem gammeldags Stad med middelalderlige Mure og Taarne, primitive Havneforhold og ringe Udstrækning. Og skønt det paa Grund af Pengeknaphed, foraarsaget af de faldende Konjunkturer, langt fra lykkedes Kongen at realisere alle sine Ideer, efterlod han sig en Hovedstad i en mere moderne, udvidet og forskønnet Skikkelse, en By, der var værdig til at regnes blandt Europas fornemste Stæder — et Byanlæg, der ganske vist ikke var fuldt udbygget, ja til Dels endnu stod paa Projektets Stadium, men hvis Udviklingslinier for de følgende Aarhundreder var fastlagt i Christian IV.s Tid.

Christian IV.s Modernisering af den gamle Hovedstad maa ses i Sammenhæng med hans Virksomhed som By- og Fæstningsbygger i det davæ-

V. Lorenzen: Chr. IV.

CHRISTIAN IV.s BYPLAN- ARBEJDER

Tøjhushavnen.

Udsnit af van Wijks Perspekt 1611, som viser Christian IV.s planlagte Tøjhushavn med de omgivende Bygninger. Til venstre Tøjhuset, til højre Proviantgaarden. Fløjen ind mod Byen kom ikke til Udførelse. Yderst til venstre i Billedet ses den murede Skanse, som siden blev »det store Bryghus». Original i Nationalmusæet.

(Udsnit af samme Perspekt ses S. 64).

rende Danmark, inklusive de skaanske Landsdele, Norge og Hertugdømmerne. Den var dels dikteret af hans — og Tidens — merkantilistiske Indstilling, som tilstræbte Beskyttelse og Fremme af Handel og Industri, men ikke mindre af hans Omsorg for Rigernes Forsvar. Derfor er hans Fæstningsanlæg og hans Bybygningsarbejder tit kædet saa tæt sammen, at det er vanskeligt i de enkelte Tilfælde at give den ene eller den anden af disse Arter Byplanlægning Forrangen, og dette gælder ikke mindst i Hovedstaden. Det var nok Hensigten at skabe en blomstrende Handelsby, at drage Fordel af denne gamle Øresundshavns fortrinlige Beliggenhed; men Kongens forskellige Byplanarbejder var saa godt som alle i første Række hidkaldt af militære Hensyn; det gjaldt at skabe de bedste Havneforhold for Orlogsflaaden og, som det fandt sit Udtryk i et Kongebrev af Aar 1600, en befæstet Hovedstad: »til forefaldende Nødtørft og Lejlighed dette ganske Lands (Sjællands) Indbyggere til et Værn, Tilflugt og Beskyttelse.«

Det første store Foretagende, Christian IV lod sætte i Værk til Udvidelse af Københavns By og Befæstning, var Opførelsen af Søarsenalet Syd for Slottet. Allerede i 1596, da han selv overtog Regeringen, var der Tale om det nye Rustkammer, Kongen »naadigen var tilsinds at ville lade indrette«, og 1598 var Planerne saa vidt, at man kunde afmærke Byggepladsen og begynde at nedramme Pæle til Fundamenterne. Det nye Arsenal optog nemlig ikke alene den Del af Slotsholmen, hvor der før havde ligget forskellige Værksteder og Magasiner af lignende Art (bl. disse Christian III.s Bindingsværkstøjhus og Frederik II.s Provianthuse), det strakte sig langt ud i Kallebodstrand, der her blev opfyldt med »Jord, Grus og Møg«. Efter Planen skulde det være et 4-fløjet Komplex af meget betydelige Dimensioner, nemlig tre lige høje Bygninger mod Nord, Øst og Vest, af hvilke den første aldrig blev opført i den paatænkte Længde, mens de to andre staar endnu, Proviantgaarden og Tøjhuset. Hertil kom en fjerde noget lavere Længe, der har maattet vige Pladsen for det kgl. Bibliotek. Gennem denne var der Indsejling til det firkantede, udgravede Bassin mellem de fire Fløje, en Ekviperingshavn for Orlogsskibene. Den var hegned af Mure, der til Dels staar endnu og danner Grænsen for den nuværende Bi-

ARBEJDER PAA SLOTSHOLMEN

Søarsenalet og Tøjhushavnen.

V. Lorenzen: Chr. IV, S. 64, jfr. Otto Blom: Københavns Tøjhus, Hist. Tidsskrift, 6, I, S. 549 ff.

CHRISTIAN IV.s BYPLAN- ARBEJDER

Bruun I, S. 494.

Blom, o. anf. Sted S. 599 f.
Se ogsaa Charles Christensen i
Hist. Medd. 3, II, S. 11 ff.

Om Slotsholmens Udvidelse se
ogsaa S. 157-161.

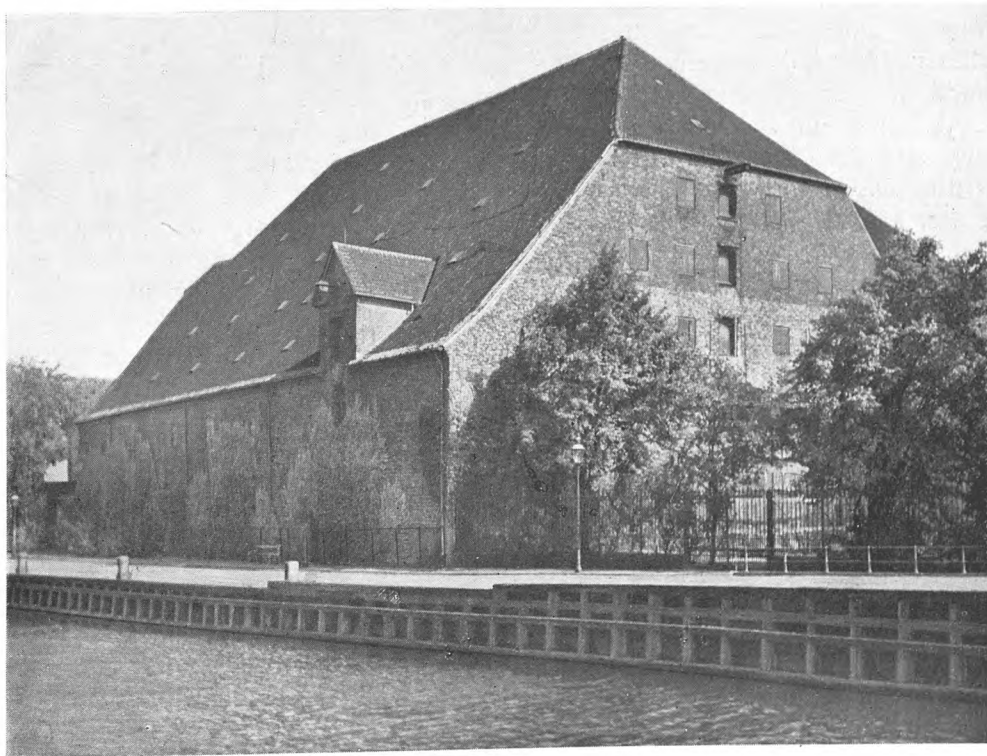
Se især Ramsing: Bidrag til
Københavns Topografi, Hist.
Medd. III, S. 47 ff.

bliotekshave. Udgravningen af denne »ny Skibshavn« — eller Tøjhusgraven, som den senere blev kaldt — blev paabegyndt i 1603; men Opførelsen af de omgivende Bygninger stod paa indtil omkring 1615, idet Projektet som allerede nævnt ikke blev gennemført helt efter den oprindelige Plan. Wijks Prospekt fra 1611 var saaledes tildels et Fremtidsperspektiv.

Christian IV.s Tøjhuskompleks vakte almindelig Beundring ogsaa ud over Landets Grænser, ikke mindst fordi det »dannede ligesom en Gaard, hvori de Skibe, der skulde udrustes, kunde ligge uden at blive bemærkede. Saaledes kunde Kongen af Danmark udruste en Flaade, uden at nogen havde Anelse derom«.

Paa Wijks Billede ses Vest for Tøjhuset en større Bygning med fladt Tag, omgivet af en Brystningsmur med Tinder og Skydeskaar. Det er den Skanse »den murede Runddel bag ved Tøjhuset«, som blev bygget 1610 og følgende Aar, og som dannede en af Bastionerne i det Befæstningssystem af Brandmure og »Runddele«, der i de følgende Aar blev opført til Beskyttelse af Slotsholmens vestlige Side. Allerede 1616 blev Skansen ved Tøjhuset imidlertid forsynet med et Tag og »forordineredes« 1619 til et »Bryggers«, det nu saa velkendte Christian IV.s Bryghus, der dog paa Grund af andre Ombygninger og Brande ikke staar i sin oprindelige Skikkelse.

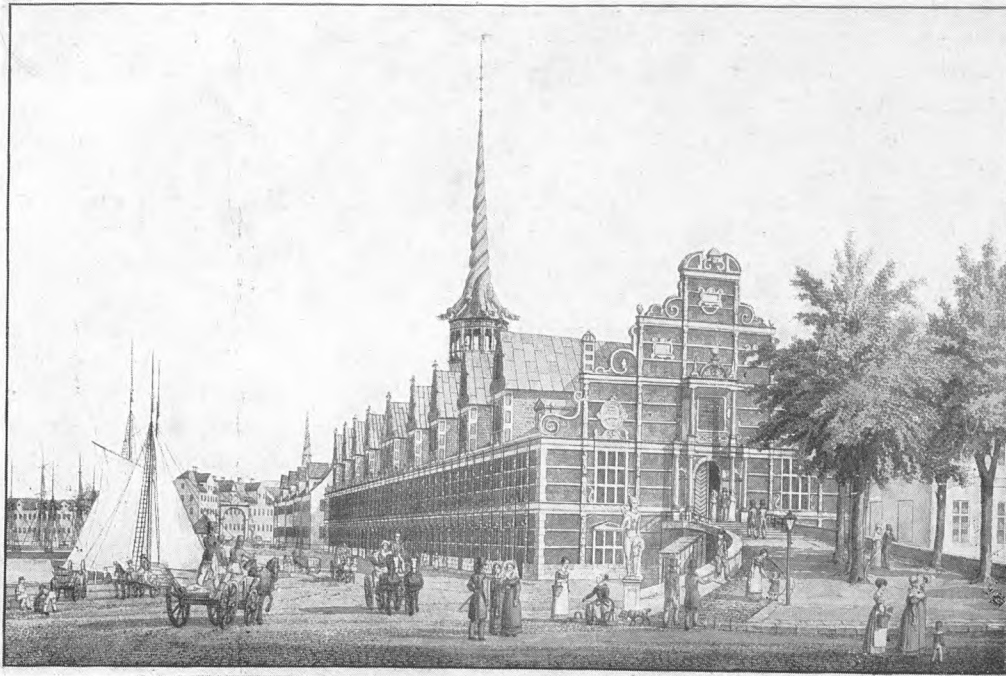
Som Slotsholmen saaledes øgedes i Omfang baade mod Vest og Syd, blev der ogsaa foretaget Opfyldninger mod Nord, hvor den mindre og den større Skarnholm fra gammel Tid laa mellem Slotsholmen og Byen. Begge Skarnholme var i 1549 af Christian III overladt Borgerskabet til Bradebæk (d. v. s. Tjæringsplads) og Ladested og var siden ved Opfyldninger — de flade Grunde mellem dem benyttedes som Losseplads — blevet forbundet saavel indbyrdes som med Slotsholmen. Opfyldningen synes især at have taget Fart, efter at Christian IV i Aarene 1614-19 havde bygget Løngangen — den lukkede Forbindelsesvej mellem Slotsholmen og Kvarteret omkring Vandkunsten —, og det indvundne Terræn blev efterhaanden udnyttet til privat Bebyggelse. Borgerne tilholdt sig Ejendomsretten til en Del af Grundene i Kraft af det gamle Gavebrev paa Skarnholmen, og til Trods for, at Christian IV saa med Modvilje paa dette »Fylde bag Stalden« og i det

Christian IV.s Bryghus.

Brugen af denne Bygning som Bryghus blev opgivet efter Branden 1767. Senere anvendt som Magasin. (Jfr. Illustrationen paa forrige Side).

CHRISTIAN IV.s BYPLAN- ARBEJDER

Børsen

*i 1830'erne set fra Holmens Bro.
Efter Akvarel af H. G. F. Holm.*

hele taget var imod en Bebyggelse saa nær op ad Slottet »paa Skarnholmen, som Byen given er af de fremfarne Konger til at sætte deres Baade og hænge deres Fiskeredskaber paa«, afhændede Kongen dog selv adskillige Grunde paa Skarnholmen. Og da Kanalen ved Gammelstrand saa nogenlunde havde faaet sin senere Bredde, opførte han umiddelbart Nord for Slottet dets Staldbygning og Ridebane.

Naar Slotsholmens Omraade ogsaa blev øget mod Øst, stod det i Forbindelse med Anlægget af Christianshavn, som nedenfor nærmere omtales. Ogsaa her blev der fyldt op med Renovation, saa den Dæmning blev til, der dannede det ene Udgangspunkt for den i Aarene 1618-20 byggede Christianshavnsbro eller den »store Amagerbro«, den senere Knippelsbro. Som et Udslag af Christian IV.s Iver for at støtte Handelslivet i Hovedstaden, blev i de samme Aaringer Grundvolden lagt til Børsen, færdigbygget i de følgende Aar op til 1631. Den maa ses i Forhold til Kongens og Tidens merkantilistiske Indstilling, efter hvilken Statsmagten paa enhver tænkelig Maade skulde støtte og organisere Næringslivet, og dens Placering syntes ideel, nær Indløbet til den gamle Havn og med Kajplads ud til dette, saavel som til en gravet Kanal paa den modsatte Side over imod Tøjhuskomplekset. Oprindeligt var Bygningen jo en virkelig Varebørs med 40 Kræmmerboder, 20 paa hver Side i nederste Etage, Oplagsrum for grovere Varer, og en stor Sal i andet Stokværk, hvor Detailhandelen med de finere Varer fandt Sted. For saa vidt var hele Anlægget ikke uden Slægtskab med den middelalderlige Bodebebyggelse, der havde været forbeholdt visse Næringsdrivende.

Saavel Terrænet mellem Børsgraven og Proviantgaarden som mellem Børsen og Knippelsbro blev i Christian IV.s Tid bortsolgt og privat bebygget; men samtlige borgerlige Indbyggere paa Slotsholmen blev baade i gejstlig og verdslig Henseende lagt under den nye Købstad Christianshavn.

I det store og hele havde Slotsholmen i Løbet af Christian IV.s Tid faaet det Omfang, den senere beholdt, og skønt Gadeføringen ikke er den samme som i hans Tid, saa lidt som den nu bestaaende Bebyggelse, udgør hans Tøjhuskompleks tillige med den farveprægtige Børs et iøjnefaldende Træk i Byens Fysiognomi.

Børsgraven forsvandt ved Knippelsbros Ombygning 1868-69.

Knippelsbro og Børsen.

1ste Knippelsbro opføres
1618-20.

Børsen fuldføres 1631.

Om Børsen og dens Beliggen-
hed se Illustrationer S. 71.

CHRISTIAN IV.s BYPLAN- ARBEJDER

ÆNDRINGER I DEN GAMLE BY

V. Lorenzen, o. anf. Værk,
S. 81 f, jfr. K. D. V, S. 7.

O. Nielsen IV, S. 82, S. 314,
jfr. K. D. II, S. 618.

O. Nielsen IV, S. 82, S. 414 f.

Det har ingen byplanmæssig Interesse, at et af Christian IV.s allerførste Byggearbejder gik ud paa at forsyne det gamle Blaataarn paa Københavns Slot med et højt, leddelt Spir, øverst oppe prydet med tre Kroner, den ene over den anden. Man skal heller ikke her komme nærmere ind paa Omtale af andre af Christian IV.s Monumentalbygninger, der endnu pryder København. Det maa dog nævnes, at det sengotiske Raadhus i 1606-10 blev ombygget i Renæssancens Aand, og at Gammeltorvs Brønd, »det kostelige Kobberbækken«, den bekendte Springvands-Fontæne, i Overensstemmelse med Tidens æstetiske Krav blev flyttet midt ud paa Pladsen og opstillet efter Raadhusfacadens Midterakse.

Kongens Omsorg for Stadens Raadhus førte dog ogsaa til Foranstaltninger af byplanmæssig Betydning, idet han i 1606 befalede: »at de Huse og Vaaninger, som staaar sønden næst op til Raadhuset indtil alle tre Gader aldeles udi Grunden bliver nedbrudte, og at Pladsen bliver ryddeliggjort, den Gamle Torv dermed at forvide og rundt omkring Raadhuset at gøre udi eet«. Anlægget af det statelige Bycentrum med Gammeltorv og Nytorv som een sammenhængende Plads omkring det moderniserede Raadhus skulde dog ikke alene være Byen til »Prydelse«, ogsaa til ikke ringe Fordel paa Grund af de bedre Pladsmuligheder for Torvehandelen. Men Borgerskabet maatte rigtignok selv betale Udgifterne i Form af en ekstraordinær Byskat.

Ogsaa mod Øst blev Byplanen ændret ved Anlæg af et Par helt nye Gader. 1620 sluttede Christian IV Kontrakt med en Murermeister, »at han skal af Grund opmure og forfærdige den Vor Plads, som Vi fra Købmagergaden og ud til Pilestræde haver ladet igennem bryde, og skal foreskrevne Plads opbygges med 28 Vaaninger, 14 paa hver Side af Gaden — — —«. Disse i Kontrakten nærmere beskrevne Bygninger langs den 12 Alen brede Gade skulde huse tyske Silkevævere, som paa Grund af Religionskrigene havde maattet forlade deres Hjemstavn, og som Kongen havde indkaldt. Det var hans Hensigt at oprette en hjemlig Silkeindustri, som det dog ikke lykkedes at holde gaaende i ret mange Aar, hverken med Statsdrift eller senere som privat Foretagende, og i Aarene efter 1627 afhændedes Husene i Silkegade efterhaanden fra Kronen. Ogsaa Gadenavnet Gammelmønt er betegnende. Denne Gade blev anlagt paa det gamle Clara-Klosters Grund, der hvor den kgl. Mønt havde til Huse igennem en længere Periode, og hvor der en kort Overgang havde været Giethus (Kanonstøberi). Her havde Christian IV ladet bygge en Række »Boder« (Tjenesteboliger for Haandværkere o. a. Folk i Statens Tjeneste), der efterhaanden blev afhændet, og her havde han ogsaa planlagt Opførelsen af en ny Kirke, hvad der imidlertid ikke blev til noget paa Grund af Kalmarkrigen; siden blev

Silkeboderne.

1 : 2 000.

Arkitekt Chr. Christensens Rekonstruktion, indtegnet paa moderne Matrikelkort. De smaa Grunde er siden næsten alle lagt sammen til større; men der kan endnu konstateres Overensstemmelse mellem Boderne og de nulidige Skel.

Efter V. Lorenzen: Chr. IV og K. D. III, S. 62 ff.

»samme Plads til andre borgerlige Bygninger af Henrik Müller forventt og bebygget«. Ogsaa Løvstræde, i sin Tid anlagt paa det gamle Graabrødreklosters Grund, blev udvidet under Christian IV. »18^e Marts 1620 gav jeg Knud Grubbe 1600 Daler in specie for en Gaard i Kiøbenhavn, hvilken jeg lod afbryde og lægge til en Plads, hvor som jeg lagde en Gade af Købmagergade i Løvstrædet«, skriver Christian IV i sin Kalender.

Christian IV.s omfattende Modernisering af Københavns Befæstning i Aarene 1606 ff. medførte en Del mindre Gadeomlægninger og Reguleringer, hvor Byomraadet blev udvidet, saaledes ved Vestervold og Vandkunsten, men navnlig ved Østerport, idet Voldlinien her blev lagt i en Bue ned over Bremerholm, saaledes at Dele af denne med de forskellige maritime Etablissementer stadig laa uden for Befæstningen, mens andre, derunder den gamle Slotshave, kom indenfor.

Denne Opdeling af det gamle Bremerholm fik saa varig Karakter, at den selv nu, længe efter at Christian IV.s Vold er sløjft, og Graven foran, den senere Holmens Kanal, er tilkastet, sætter Præg paa Byplanen. Terrænet, der laa udenfor Volden, afgav gennem Aarhundreder Plads for de maritime Etablissementer for endelig i det 19. Aarhundrede at blive frigivet til borgerlig Bebyggelse som Gammelholm-Kvarteret. Den nye Bydel inden for Bremerholms Vold fik efterhaanden og ikke mindst paa Grund af den store Brand i 1795 samme Præg som den gamle By, et Præg, den først i vore Dage er begyndt at miste.

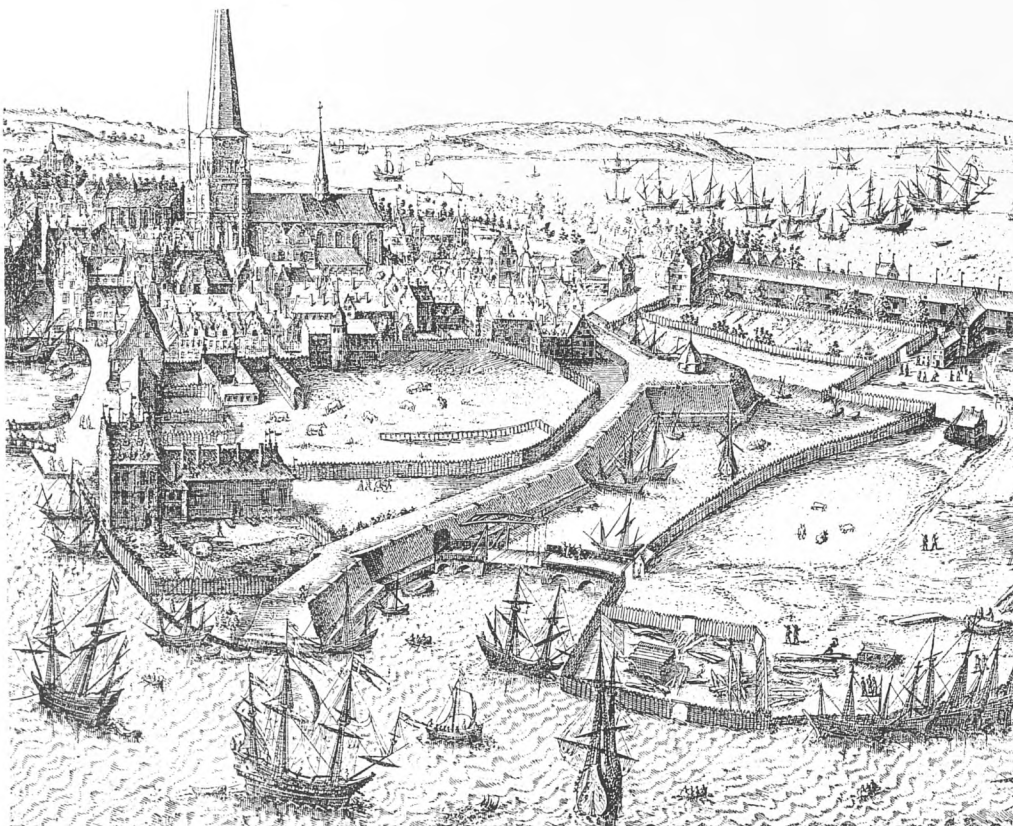
Efter at Bremerholm ved Opfyldningen af Dybet i det 16. Aarhundrede var blevet gjort landfast med Byen, blev dens efterhaanden ved andre Inddæmninger øgede Areal stadig benyttet til Orlogsværft, og forskellige Bygninger opførtes, bl. a. den lange Reberbane med Sejlhuset, Christian III.s Tøjhus, der endte som det Boldhus, der gav Boldhusgade Navn, og den store Ankersmedie, en Overgang Toldbod og siden ombygget til Holmens Kirke.

CHRISTIAN IV.s BYPLAN-ARBEJDER

O. Nielsen IV, S. 418 f.

BREMERHOLM OG SKIPPERBODERNE

Se herom S. 165.

Den kgl. Urtegaard.

Udsnit af Wijks Slik. Man ser Christian IV.s Østervold. Del indhegnede Areal inden for Volden gav Plads for Skipperboderne. Uden for Volden ses Flaadens Anlæg. I Baggrunden Reberbanen. Den senere Holmens Kirke ses i Forgrunden til venstre. (Se ogsaa Udsnit af samme Prospekt S. 60).

CHRISTIAN IV.s BYPLAN-ARBEJDER

H. D. Lind: Kristian den Fjerde og hans Baadsmændsboder, i Fra Arkiv og Museum III, S. 332 f.

O. Nielsen IV, S. 95 f.

Skipperboderne.

Om Rosenborgs Tilblivelse se S. 73 ff.

Lind, o. anf. St. S. 177 ff.

Kirken kom til at ligge inden for Christian IV.s Vold, da denne som allerede nævnt delte Bremerholms udstrakte Omraade i to skarpt adskilte Arealer. Wijks Prospekt giver et udmærket Overblik over Forholdene umiddelbart efter Anlægget af den nye Voldlinie. Paa det her gengivne Udsnit ser man navnlig den Del af Bremerholm, der blev indlemmet i Bygrunden. I Forgrunden er der gennem Voldporten (ombygget 1614-18) over en muret Vindebro (opført 1610-13) Adgang til den Del, der skulde bevare Navnet Bremerholm, indtil det blev afløst af Gammelholm, og hvor Værfterne laa. Sejlhuset med Begyndelsen af Reberbanen ses yderst til højre over for den nye Østerport, der laa et Stykke ude paa nuværende Kongens Nytorv. Inden for Volden ser man forrest Smedien, som senere blev Holmens Kirke, og bag denne Boldhuset, til højre for hvilket Admiralgaarden med det spirprydede runde Taarn ligger. Den store indhegnede Plads foran denne er Slotshaven, den kgl. Urtegaard, hvor der tillige var Rendebane og Turneringsplads. »Den er temmelig smuk, deri er Ringrenden«, siger en Rejsende i Aaret 1600 om Kongens Have ved Ankersmedien. Det er vel ogsaa den, der omtales som Slottets Kaalhave i 1595, da der blev indforskrevet Træer og Urter fra Holland. Omtrent samtidig holdt man et Par Rensdyr paa Holmen, men naar Prospektet viser græssende Køer, kan det dog tænkes at være en ret ny Tingenes Tilstand. Maaske var Havens Beplantning paa det Tidspunkt ryddet under Hensyn til de forestaaende Forandringer.

Efter at Haven ved Rosenborg var anlagt uden for Byen, blev den gamle Slotshave overflødig, og Pladsen kom til at tjene andre Formaal. Her opstod en helt ny Bydel, de ny Baadsmændsboder, Tjenesteboliger for det Mandskab, man i en langt senere Tid kaldte »Holmens faste Stok«. Man tillagde Kongen selv Æren for Ideen, og det ansaas næsten for Majestætsforbrydelse, da Professor Christoffer Dybvad paastod, at den var hans, »at han havde til Hove angivet og en Del effektueret, at Kongens Skibsfolk skulde ligge paa Holmen i København«. Men paa den anden Side var der allerede under Christian III blev bygget lignende Huse paa »den Jord hos Skt. Nikolaj Kirkegaard og paa Bremerholm, at sætte Tømmermænd udi og andre Slotstjenere«. Man kender ikke meget til Gangen i Christian IV.s Byggeforetagende, kun at det paabegyndtes i 1614, og at det samlede Antal

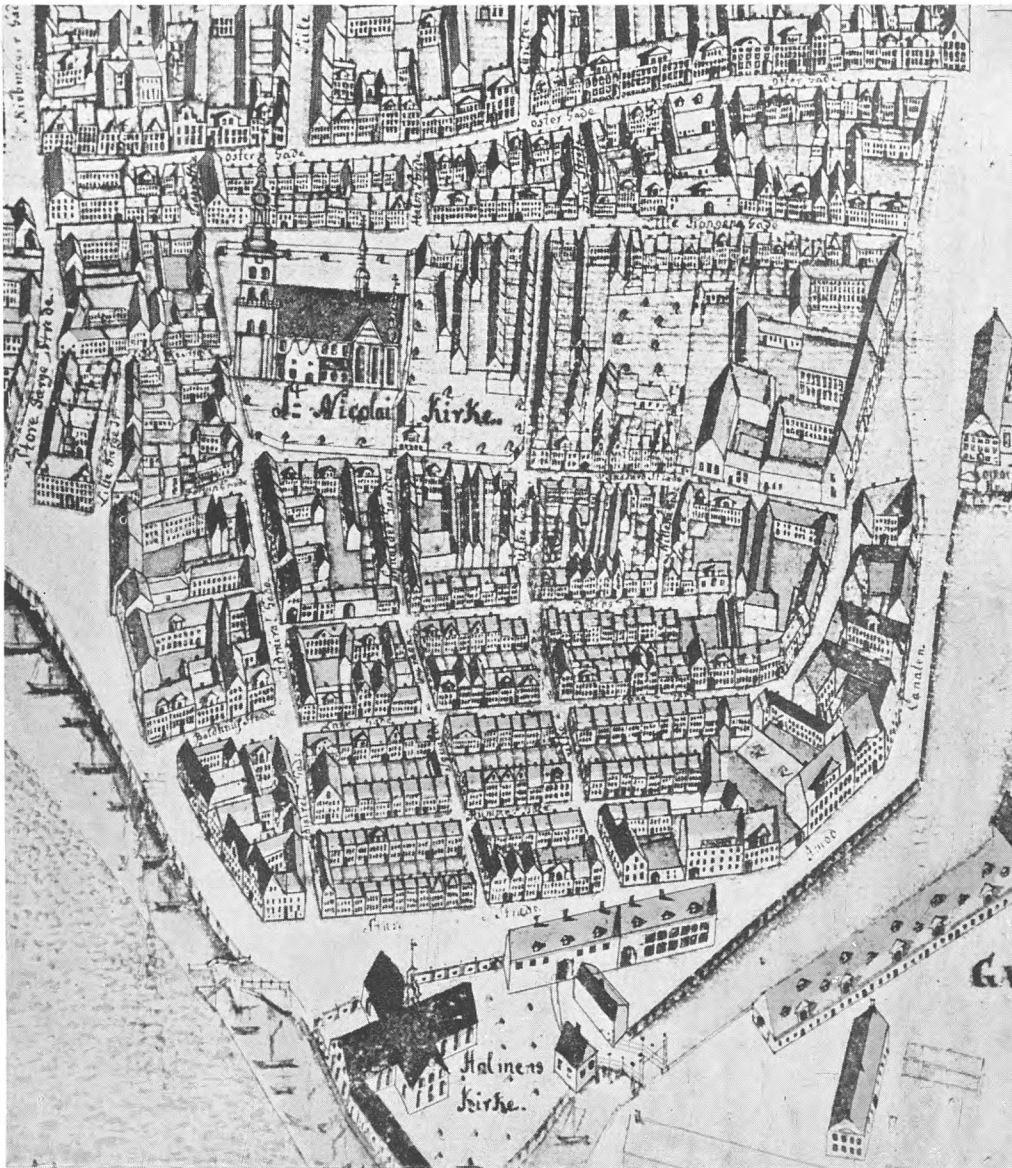
Skipperboderne.

1 : 2 000.

Skipperboderne fremtræder som Rækkehuse med ganske smaa Lødder. Boderne er opført paa et Areal af den kgl. Urtegaard Syd for Dybensgade. Se Billedet forrige Side.

Efter Geddes Kort 1757.

CHRISTIAN IV.s BYPLAN- ARBEJDER

Skipperboderne ca. 1760.

Del af Geddes eleverede Kort. Boderne ses Syd for Dybensgade (jfr. foranstaaende Plan).

Original i Stadsarkivet, fotograferet med infrarøde Straaler af M. Falk.

Huse synes at have været 130. Det var en Bebyggelse, væsensforskellig fra ældre Tidens, aabenbart anlagt efter Skakbrætprincippet, dog ikke i dettes ideelle Form, idet Gaderne ikke skar hinanden under helt rette Vinkler. Forøvrigt var det en typisk Rækkehusbebyggelse paa smaa Parceller, hvad ældre Kort og til Dels ogsaa den nuværende Matrikelinddeling tydeligt viser. Men Omraadet blev hurtigt for lille til at kunne huse mere menige Medlemmer af Orlogsmagten, og Kvarteret fik paa Grund af de efterhaanden finere Indvaanere: »Skippere, Styrmand, Højbaadsmænd og andre Hans Majestæts Skibsofficerer«, derimellem paa et givet Tidspunkt ogsaa Rigsadmiralen, Navnet Skipperboderne. Allerede efter Svenskekrigen blev de imidlertid i ret stort Antal solgt eller pantsat til deres Beboere eller andre for resterende Lønninger, og endelig 1694 blev de alle solgt paa Auktion og var efter den Tid i Privateje. Kvarteret, der flere Gange i det 17. Aarhundrede var udsat for Brand, saaledes 1642, 1643, 1690, nedbrændte totalt under Branden 1795.

»Kgl. Majestæts ny Huse i den gamle Have« blev ogsaa kaldt »de ny Boder«, før Navnet Skipperboderne blev fæstnet, og siden hed de slet og ret »Numrene«, fordi der var malet Husnumre paa dem alle, i Datiden en ret enestaaende Foreteelse. Enestaaende var det ogsaa, at de blev for-

H. D. Lind: Nyboder og dets Beboere, S. 4 f.

K. D. V., S. 699 ff.

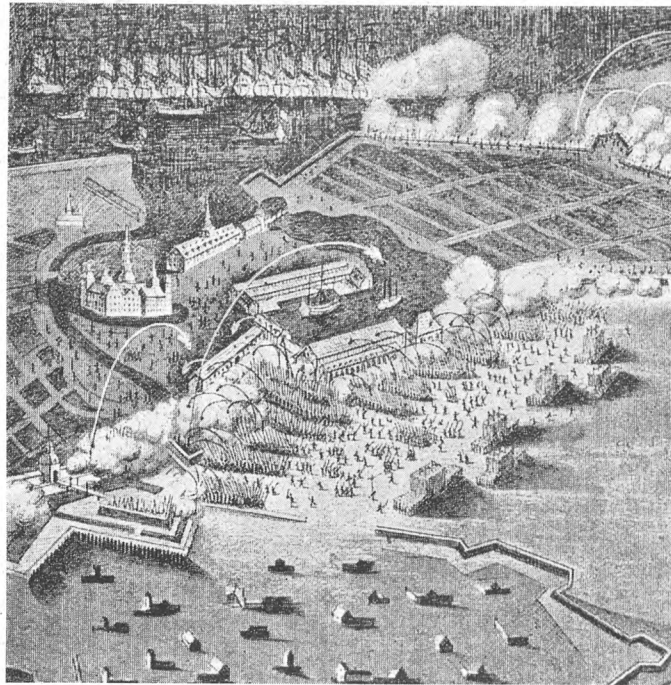
Gadenavne og Husnumre.

Lind, o. anf. St., S. 329.

O. Nielsen IV, S. 97.

CHRISTIAN IV.s BYPLAN- ARBEJDER

Slotsholmen med Proviant- havnen og Christianshavn.

*Udsnit af Billede af Stormen paa Kø-
benhavn fra Pufendorff: »De rebus a
Carolo Gustavo gestis«, 1696. Her gen-
givet efter Bruun II. I Midten Slots-
holmen med Støttet, Børsen og Tøjhus-
komplekset. Bagved til højre Christians-
havn. I Forgrunden Angrebet paa Løn-
gangen. Yderst til venstre ses Vesterport.*

Jfr. Plan med Nyboders Gade-
navne, S. 88.

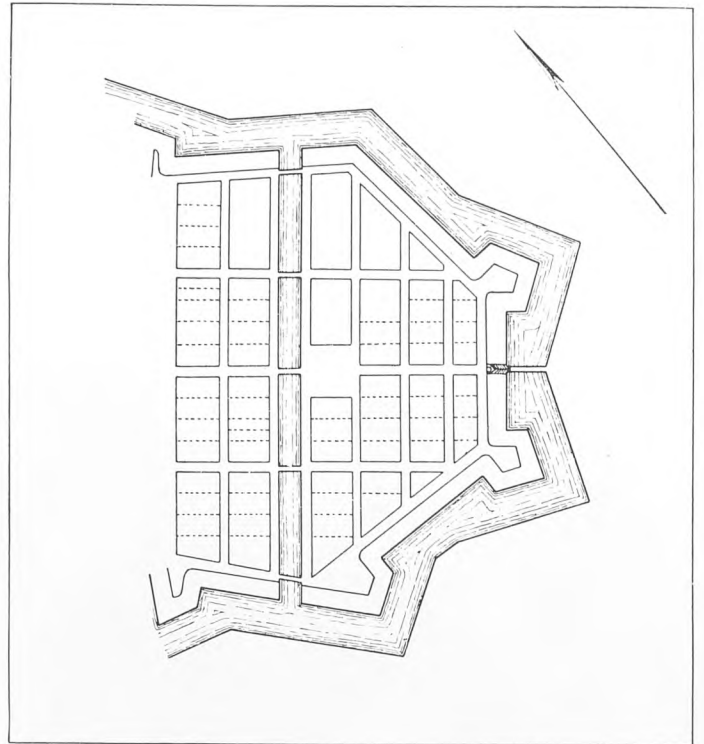
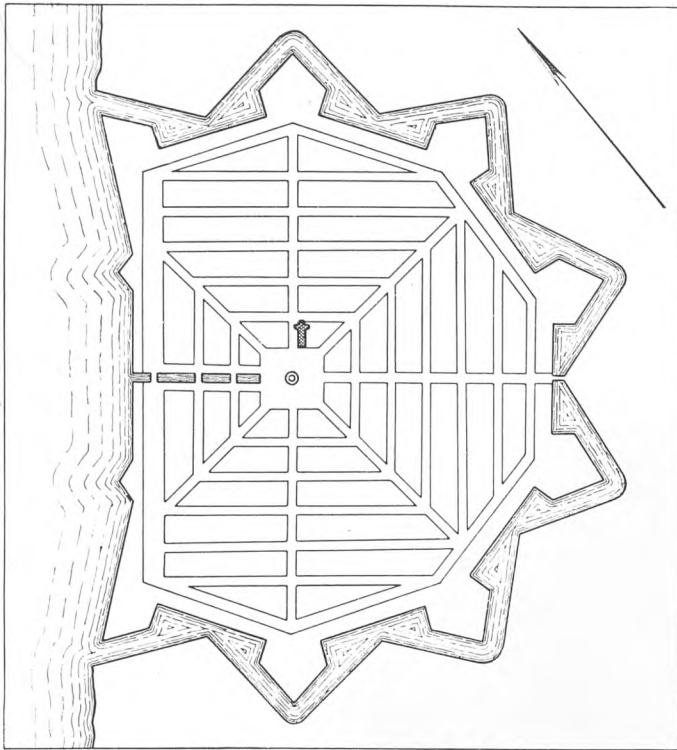
synet med Gadenavne paa alle Hjørnehuse. Og endelig var selve Gade-
navnene af speciel Art. Det var første Gang, der i Hovedstadens Historie
var Tale om paa een Gang at skulle forsyne et helt Kvarter med Gadenavne,
og følgelig ogsaa første Gang, Christian IV fik Lejlighed til at anvende
sin senere brugte Metode, der forøvrigt foregreb Nutidens Navngivning.
Gaderne i Skipperboderne blev nemlig af ensartet Type og saa godt som
alle mindende dels om selve Beboerne, dels om Beboerne i det Element, de
særligt var knyttet til. De syv Gader hed: Admiralgade (muligt et ældre
Navn), Skvaldergade (nu Nikolajgade), Ulkegade (senere Holmensgade,
nu Bremerholm), Størestræde (nu Holmens Kanal), Skippergade (nu
Laxegade), Delfinstræde (nu Dybensgade) og Hummergade. Som det vil
ses, er kun et enkelt af de gamle Navne bevaret til Nutiden.

CHRISTIANSHAVN

Byens daarlige Havne- forhold.

For den øgede Skibsfart med de dybere gaaende Fartøjer var Hoved-
stadens gamle Naturhavn mellem Byen og de udenfor liggende Holme
efterhaanden ganske utilstrækkelig. Og dette var ikke i mindre Grad
Tilfældet, fordi Havneløbet sandede mere og mere til med Dynd og
Grus, som Møllegraven førte med sig, og fordi Borgerne trods alle For-
bud benyttede netop den vestlige Del af Havnen henimod Møllegraven
som Losseplads. Hertil kom, at Løngangens Anlæg fra 1614 skabte en ny,
større Landdannelse paa den samme Kant. Resultatet blev, at Handels-
fartøjerne ofte ankrede op uden for Havnen paa »Strømmen« mellem Byen
og Amager, og netop samme Dag, som Kontrakten om Arbejderne paa
Christianshavn er dateret, blev der udstedt et Forbud herimod, fordi det
var »Flaaden, Havnen, Ind- og Udsejling til Skade og Forhindring.«

Foruden i det gamle Havneløb — fra Bommen ved Renteribygningen
(overfor nuværende Holmens Kirke) til Møllegraven — var der dog Anlægs-
muligheder ved Sankt Annæ Bro uden for Østerport, og som Vinterhavn be-
nyttedes Grønnegaards Havn paa Sydsiden af Rævshalen — i sin Tid over-
draget Borgerskabet af Christian III, muligvis til Erstatning for Opfyld-
ningen af »Dybet« mellem Byen og Bremerholm. Anlægget af Christians-
havn kan paa sin Maade betragtes som en Udvidelse af netop denne Grønne-
gaards Havn; men paa Baggrund heraf virker det besynderligt, at Christians-

havn fra første Færd var bestemt til at udgøre en selvstændig Købstad, en Konkurrent til Moderbyen København.

Den i 1606 paabegyndte Modernisering og Udvidelse af Københavns gamle Fæstningsværker vilde give Byen en bedre Beskyttelse mod Landsiden, og den nye Voldlinie tværs over Bremerholm dækkede i nogen Grad Indsejlingen til den gamle Havn. Flaadens Anlæg paa Bremerholm laa helt uden for Forsvarslinien, og Slotsholmen med de i Sejllobet fremskudte Nyanlæg laa ligeledes ubeskyttet mod Søsiden. Først Anlægget af Christianshavns Volde og Bastioner sluttede Fæstningsringen omkring det middelalderlige København og Christian IV.s militære Anlæg paa Slotsholmen og Bremerholm, saa det om Anlægget af denne nye Fæstningsby i et Kongebrev af 1618 hed: »paa vort Land Amager en Befæstning ... Vor Skibsflaade, Tøjhus, Slottet og den ganske By, som største Magt paaliggende ere, til Defensiven og Forsikring«. Kongebrevet paalagde en ny Skat, som skulde bestride Udgifterne ved Anlægget af det nye Forsvarsværk.

Paa det Tidspunkt var Arbejdet paa Christianshavn imidlertid forlængst sat i Gang. Allerede 1. September 1617 havde Kongens Ingeniør, Johan Semp, haft sit Projekt til Bebyggelsen færdigt, og 7. December samme Aar var der oprettet Kontrakt med ham om at foretage Voldarbejderne og Opfyldningen, dog ikke efter den Plan, han først havde udarbejdet, en Plan, der vel saa meget interessant og dekorativ ud paa Papiret, men hvis Udførelse i Virkeligheden vilde være stødt paa adskillige praktiske Vanskeligheder. Begge Projekter gik imidlertid ud paa at skabe, ikke blot en Fæstning, et stærkt Brohoved paa den anden Side Strømmen mellem Byen og Amager, men intet mindre end et helt nyt Byanlæg, en kombineret Fæstnings-, Havne-, Kanal- og Torveby.

Selv om Johan Semps første Byplanforslag ikke opnaaede Godkendelse og alt i alt ikke kan ses at have haft Indflydelse paa Udformningen af den Byplan, der dannede Grundlaget for den 3 Maaneder senere afsluttede Kontrakt, har det dog Interesse som et Forsøg paa at realisere en Bytype, der var yndet af Datidens Teoretikere; Christian IV havde faa Aar før ladet

Til venstre:

Christianshavn I.

1 : 10 000.

Johan Semps 1. Byplanforslag af 1. September 1617.

Efter V. L. I, II.

Til højre:

Christianshavn II.

1 : 10 000.

Johan Semps 2. Byplanforslag af 7. December 1617, indtegnel paa Kort af ca. 1636.

Efter V. L. I, VI.

V. Lorenzen: Chr. IV, S. 84 ff.

Den hollandske Ingeniør Johan Semp har paa dette Tidspunkt medvirket ved Udførelsen af Fæstningsgraven langs Vestervold. (Rentemeester-Regnskaber 1616-17).

Johan Semps 1. Byplanforslag af 1. Septbr. 1617.

Jfr. Christian IV.s noget senere Plan S. 84.

CHRISTIAN IV.s BYPLAN-ARBEJDER

Glückstadt 1826.

1: 10 000.

Den anden Plan.

Se S. 68.

Anlæg efter Skakbrætprincippet.

Glückstadt anlægge efter det samme Princip, og siden skulde det ogsaa blive bragt i Forslag ved Anlægget af »Ny-København«.

Projektet var udformet efter Datidens Mode med den italienske abstrakt-geometriske Bytype som Mønster, et polygonalt Centralanlæg med Radialgader ud fra en Midterplads. I Centrum var der placeret et kvadratisk Torv foran Kirken i Nord, og fra det udstraalede 8 Trafikaarer, nemlig 7 Gader samt en Dobbeltgade paa hver Side af en Kanal, der førte fra Torvet ud til Sejløbet. Befæstningen var naturligvis paa moderne Vis Jordvolde med fremspringende Bastioner. Men Semp's første Projekt til Christianshavn brød med de gængse Principper, for saa vidt som Radialgaderne ikke alle løb direkte til Bastioner, ligesom Torvet var af usædvanlig ringe Størrelse og Gadeføringen i det hele taget meget uhensigtsmæssig, ikke mindst i Betragtning af, at det var Mening, at hele Byen skulde opdeles i ganske smaa Grunde, hver paa ca. 24 × 24 Alen, og hver beregnet til Bolig for een Husstand. Det skulde efter Planen blive til ialt 934 eller til en Befolkning for den nye Bydel paa ca. 5000 Mennesker. Med denne tætte Bebyggelse vilde Anlægget være blevet et »Skipperboderne« i forstørret Udgave.

Den endelige Bebyggelsesplan for Christianshavn blev langt fra saa demokratisk, ligesom man opgav det kunstlede Centralanlæg. Ganske vist kender man ikke den nye »Afridsning«, Johan Semp leverede, og som blev fulgt under de omfattende Jordarbejder; men et Par bevarede Planer af yngre Dato, fra Tiden omkring 1630, svarer nøje til Beskrivelserne i den førnævnte Kontrakt af 7. December 1617. Ved denne forpligtede Johan Semp sig i første Række til at anlægge den nye Bys Volde og kun delvis til at planere og opfylde selve Bygrunden. Og, som det hed, »skal jeg begynde paa samme Værk straks paa Foraaret, og næst Guds Hjælp fuld-færdige det paa to Aarstid.«

Det paa dette Tidspunkt endnu udøbte Christianshavn var stadig et manglekantet Anlæg, og Forbilledet var fremdeles en italiensk Bytype, men nu en mere regulær, opdelt efter Skakbrætprincippet, saa Gaderne skar hinanden i rette Vinkler. Byen blev delt i to symmetriske Halvdele af Torvegade; men vinkelret paa denne løb efter hollandsk Mønster en

*Huse paa Christianshavn.
Grundmurede Huse fra Christian IV.s
Tid, Strandgade Nr. 28-32.*

CHRISTIAN IV.s BYPLAN- ARBEJDER

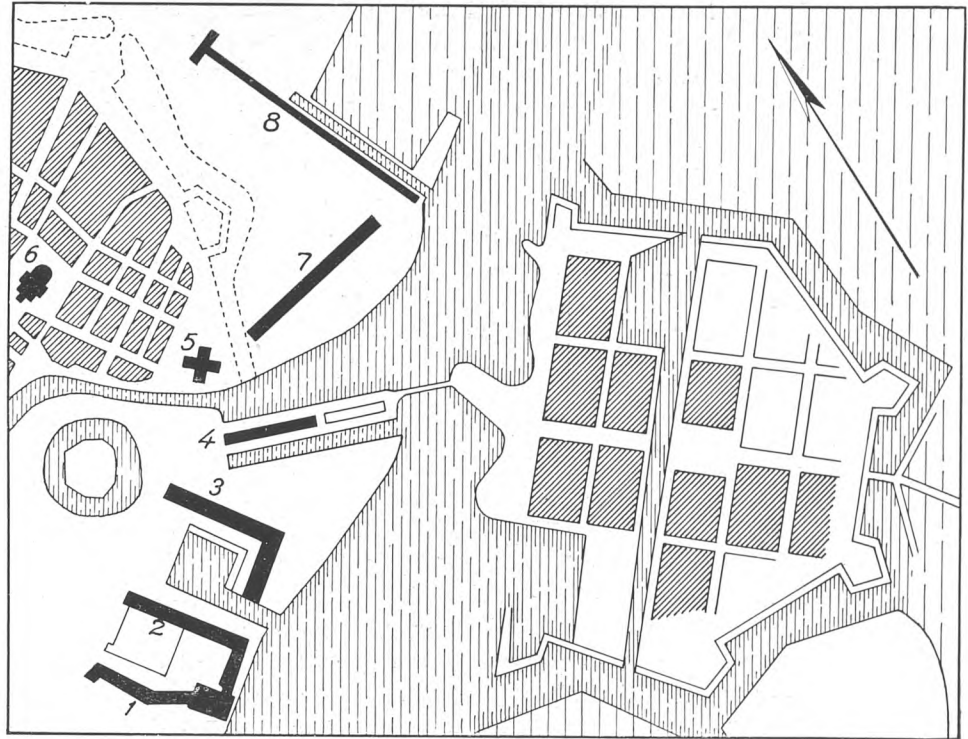
*Store Søndervoldstræde
set fra Dronningensgade. Se nede-
staaende Plan.*

bred Kanal tværs igennem Byen. Det betød en absolut Udvidelse af Havnemulighederne, idet der da var Kajplads saavel langs Strandgade, dengang umiddelbart ud til Vandet, som paa begge Sider af »Farten gennem Byen«. Det nye Bykvarter var da heller ikke tænkt bebygget med Smaahuse, men bestemt til at rumme anselige Købmandsgaarde, der kunde drage Fordel af de gode Havnemuligheder. Derfor blev Grundene

*Store Søndervoldstræde
følger med sin brudte Gadelinie det
første Christianshauns Vold. Den
stærkt optrukne Linie angiver Nutidens
Matrikelskel, der endnu viser Voldens
videre Forløb.
1 : 2 000.*

CHRISTIAN IV.s BYPLAN- ARBEJDER

Børsen, Provianthavnen,
Christianshavn.

1 : 10 000.

1 Bryghuset.

2 Tøjhuset.

3 Proviantgaarden.

4 Børsen.

5 Holmens Kirke.

6 Nikolaj Kirke.

7 Sejlhuset paa Bremerholm.

8 Reberbane.

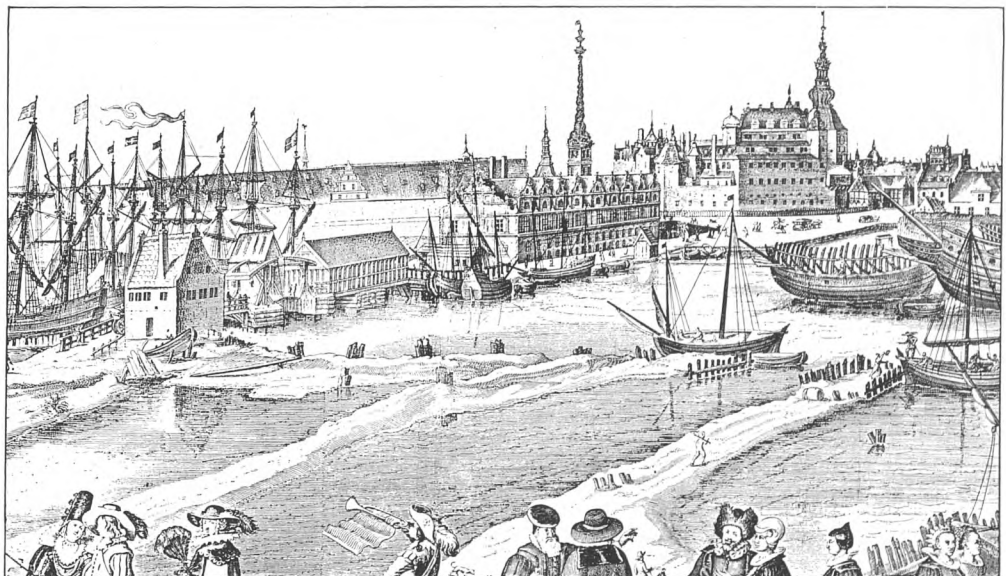
Efter V. L. 1, XVIII.

Bebyggelsen skrider kun lang-
somt frem.

Lassen: Københavns Befæst-
nings Historie S. 124 ff.

af betydelig Størrelse, de fleste paa 48×96 Alen, altsaa 7-8 Gange saa store som efter det første Projekt. Der findes stadig i Strandgade grundmurede Huse fra Christian IV.s Tid.

Forøvrigt rejste Bebyggelsen sig kun langsomt til Trods for de Privilegier og Friheder, hvormed Indbyggerne blev benaadet. Selv om Grundene blev bortgivet uden Vederlag til dem, der vilde bebygge dem, var dette en kostelig Affære, idet Byen jo tildels var afstukket og udlagt i det blanke Vand paa de lave Strandgrunde og tildels paa den Landtunge, Rævshalen, der fra Amagers Kyst strakte sig over mod Københavns siden. Johan Semp havde efter sin Kontrakt kun været forpligtet til at anlægge Volden og Gravene, »grave en Fart gennem Byen .... dyb lige med Gravene, som gaar omkring Byen, saa man med Baade og Pramme kan komme ind og

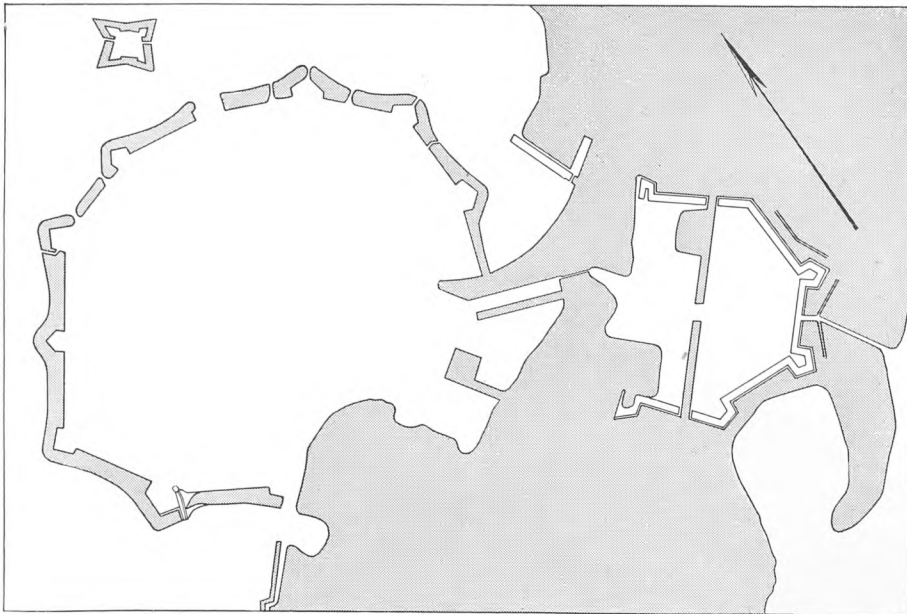

Opfyldning til Anlægget af
Christianshavn.

I Baggrunden Børsen, Københavns
Slot og Tøjhuskomplekset samt den
overdækkede Knippelsbro med Hans
Knips Hus.

Stik efter Maleri ca. 1630.

CHRISTIAN IV.s BYPLAN- ARBEJDER

Fæstningen 1627.

1 : 20 000.

*Christian IV.s første Befæstningstlinie
samt Fæstningen Christianshavn.*

Udsnit af Kort fra ca. 1648.

V. L. 1, XII.

Middelfejl 2 %.

ud af Havet paa begge Sider«, samt »en firsidig Plads samt dets Gader at forhøje . . . med sin tilbørlige Højde, 1 Alen højere end det grønne Land er der, som det højeste nu er udi samme nye By, og saa at den kan være fri for Vand og have sit Udløb i Stranden af Gaderne« — Opfyldningen af de enkelte Grunde blev overladt Ejerne. Baade 1624 og 1634 blev der udstedt strenge Paabud om at bebygge Christianshavns Grunde; men en Synsforretning af 1635 viste, at et større Antal af dem endnu laa øde, og at der paa adskillige kun var opført ubetydelige Smaahuse.

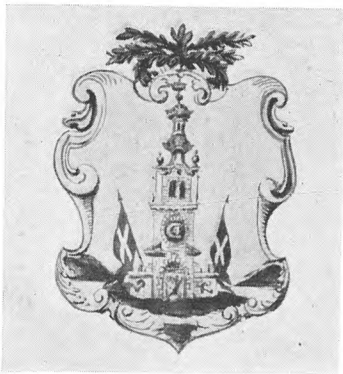
Planerne medførte paa et andet Punkt en Ændring af de bestaaende Havneforhold, idet den forudsatte Opfyldning af en Del af det Vandareal, Staden allerede i 1556 af Christian III havde faaet anvist som Vinteroplagsplads for Borgernes Skibe, den saakaldte »Grønnegaards Havn«. Paa det opfyldte Areal er senere bl. a. Christianskirken opført.

O. Nielsen IV, S. 182 ff.

Forbindelsen mellem Slotsholmen og Rævshaleholmen, der ved en Dæmning stod i Forbindelse med Amager, havde fra gammel Tid bestaaet i en Færge, der ved den nye Bys Anlæg blev erstattet med en Bro over Havneløbet, »den store Amagerbro«, som nu kaldes Knippelsbro. Broen, der udførtes 1618-20 fik fire Fag, hvoraf Faget nærmest Christianshavn og de to Fag ved Slotsholmen blev faste, medens det fjerde forsynedes med to Vindeklapper. Broen havde oprindelig den mærkelige Overbygning, som ses paa det Side 71 gengivne Stik efter Maleri fra 1630.

Christianshavn, der fra Begyndelsen var tænkt som en selvstændig Købstad, fik først 1634 sin egen Byfoged og Kæmner og endelig 8. Juni 1639 sine egne Købstadprivilegier og et selvstændigt Byvaaben samt egen Magistrat. Den udgjorde saaledes et fuldstændigt Bysamfund uden noget retsligt Fællesskab med Hovedstaden, og som før nævnt blev tilmed Bebyggelsen paa Slotsholmen, tildels opført af Københavns Borgere, indlemmet i den nye Købstad. Selv da Christianshavn maatte dele Skæbne med Hovedstaden under Svenskerne's Belejring, optraadte de to Borgerskaber stadig som afsondrede Enheder, og de nye Privilegier blev udstedt enslydende for begge Købstadssamfund, saaledes at Christianshavn og København hver for sig blev frie Stabelpladser. Allerede længe før den Tid havde der imidlertid fra Hovedstadens Side været protesteret mod det naturstridige Forhold med de to Nabokøbstæder, og forskellige Retstrætter havde ogsaa fundet Sted, blandt andet som Følge af Københavns Krav paa Retten til

*Christianshavn Købstad
1639 - 1674.*

*Christianshavns Byvaaben.
Efter det originale Privilegiebrev af
1639 i Stadsarkivet.*

GRUNDKØB OG HAVNE- UDVIDELSER

Om Kongens Grundkøb se og-
saa S. 222 ff. og Fig. S. 223.

K. D. I, S. 389 ff.

K. D. I, S. 394.

Jfr. Fig. S. 223.

O. Nielsen IV, S. 358.

Grønnegaards Havn. Selv om Christianshavn efterhaanden blev bebygget i større Udstrækning, førte den nye By ikke netop en opblomstrende Tilværelse, og det endte da ogsaa med, at den i Aaret 1674 blev »indkorporeret og indlivet« i Hovedstaden.

Med Anlægget af Christianshavn var Befæstningslinien omkring Hovedstaden saa nogenlunde sluttet, skønt man ved Placeringen i nogen Grad havde taget Hensyn til Naturforholdene, og Anlægget derved kom til at ligge noget skævt for den gamle By og dens Befæstning. Det fremskudte stærke Fort betød i hvert Fald en Sikring imod Angreb fra Søsiden og fra Nord.

Men da Byomraadet i Christian IV.s sidste Aar ved de store Indlemmelser mod Nord øgedes til omtrent sin tredobbelte Størrelse, kunde Christianshavn ikke mere dække den meget forlængede Kystfront.

Samtidig med at Christian IV i Aaret 1606 paabegyndte en Modernisering af Hovedstadens Fæstningsværker, foretog han et omfattende Opkøb af »Borgernes Haver« uden for Voldene. Størstedelen af disse store Omraader var allerede overgaaet i privat Besiddelse og maa saaledes allerede paa et tidligere Tidspunkt være tabt som Led i Stadens egentlige Markjorder.

Christian IV har næppe paa dette Tidspunkt tilsigtet en egentlig Byudvidelse. Den i 1606 paabegyndte Regulering af den gamle Befæstningsring krævede mere Plads, saa allerede denne Plans Gennemførelse nødvendiggjorde Arealerhvervelser uden for de gamle Volde; men hertil har knyttet sig Ønsket om en ny Lysthave til Erstatning for den nedlagte Del af den gamle kongelige Lyst- og Køkkenhave paa Bremerholm og i Forbindelse dermed Anlæg af en ny Ladegaard til Slottet.

At Oprettelsen af en ny Ladegaard har spillet en Hovedrolle i Christian IV.s Overvejelser vedrørende Grunderhvervelserne kommer tydeligt til Udtryk i Rentemesterregnskaberne for 1606, der taler om: »Det ny Lysthus, Kgl. Majestæt naadigst vil lade af Grunden opmure paa den Plads, Hans Majestæt haver købt her udenfor København til den ny Ladegaard, som her sammesteds er begreben at indrette.«

Nogle af Haverne har haft Karakter af Lystejendomme for en Del af Stadens Borgere, som her kunde søge bort fra den tæt befolkede By, hvor Sundheds- og Renlighedstilstanden almindeligvis var meget daarlig. En stor Del af disse Haver købte Christian IV i 1606, idet han den 14. Februar dette Aar fik Skøde paa 25 Haver, af hvilke flere — efter Købesummens Størrelse at dømme — maa have været meget betydelige. 20. Februar 1606 afkøbte Christian IV for 200 Daler Staden København den Staden tilkommende Jordskyld for disse Haver. Den 24. September samme Aar fik Christian IV atter Skøde paa en Del Haver, denne Gang 14, hvoraf flere ligeledes maa have haft en betydelig Størrelse.

Foruden de i de to nævnte Skøder opkøbte 39 Haver maa Kongen endnu have opkøbt eller mageskiftet sig til et Par Haver, idet Stadens Borgmestre og Raadmænd i Skrivelse af 29. September 1606 erklærer, at Kongen nu ialt har afkøbt Staden den denne tilkommende Jordskyld for ialt 41 Haver.

Af Skøderne fremgaar det ikke klart hvilket Areal, der saaledes kom i Kronens Eje; men efter de senere Omstændigheder synes det i store Træk at være hele det Areal, hvis Grænse fulgte Stadsgraven uden for gammel Østervold, en Vej (den senere Farimagsvvej) fra Nørreport til Helsingørsvejen, langs denne til Sortedamssøens nordre Hjørne, derfra ud til den daværende Kystlinie og langs denne til den gamle Forstad uden for Østport. Det samlede opkøbte Haveareal skønnes at være 3-400 Tdr. Land. Paa det Tidspunkt var det imidlertid saa langt fra Christian IV.s Mening at

lægge dette Areal til Bygrunden, at han tværtimod købte det fri for den sædvanlige Jordskyld til Magistraten og saaledes fuldstændigt unddrog det Byens Raadighed. »Huset i Lysthaven«, som siden ved Forandringer og Tilbygninger blev til Rosenborg Slot, var fra først af opført som Hovedbygning til Ladegaarden, hvis Økonomibygninger laa Nord for det. Selve det lille Slot blev ikke blot som andre Herregaarde omgivet med Grave, men ogsaa med Volde og Bastioner, en hel lille Fæstning, hvis Forsvarsevne dog maa have været af problematisk Værdi.

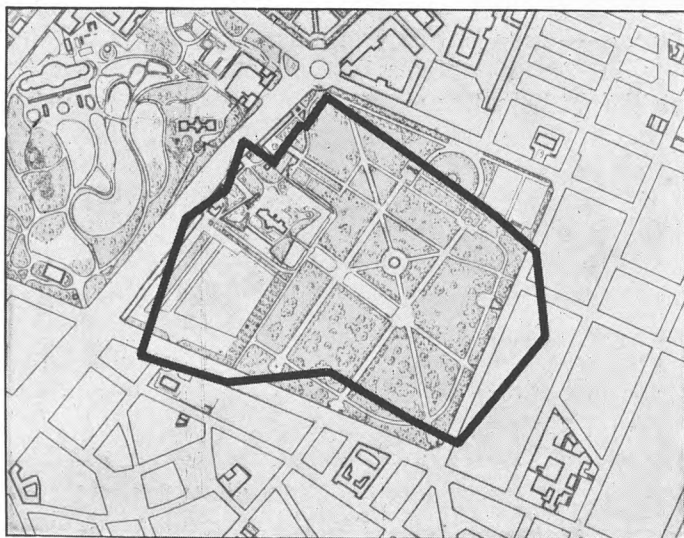
Grænsegrøfterne og Gravene omkring Borgpladsen blev fyldt med Vand 1619, idet Kongen dette Aar lod Voldmester Jørgen Drycker grave »en Grav« (en Grøft eller Rende) fra Sortedamssøen til Havens nordvestlige Hjørne. Renden — senere kaldet Peymanns Rende — udgik fra Sortedamssøen et Stykke Syd for nuværende Gammeltoftsgade.

Fra den 5. Marts 1624 fik de til Ladegaarden og Kongens Lysthave knyttede Bebyggelser Navnet Rosenborg. Efter Anlægget af en ny Ladegaard ved Sankt Jørgens Sø blev Ladegaarden nedlagt 1623, og Dele af Arealet blev herefter inddraget i Rosenborg Haves Omraade ved en Regulering af dets Grænser. Andre Dele af de Arealer, Kongen erhvervede, blev efterhaanden inddraget under de store Byplanarbejder, som dels paabegyndtes, dels gennemførtes i Christian IV.s Tid, og som senere vil blive nærmere omtalt, saaledes Anlægget af Nyboder med Kirken Sankt Annæ Rotunda, samt endvidere de store Befæstningsanlæg Sankt Annæ Skanse og den nye Østervold mellem denne Skanse og Nørreport. En Del af Arealet bortsolgte af Kronen, bl. a. et betydeligt Areal ved Stranden til »Det islandske Kompagni«, der her byggede en Reberbane; men Kronen købte atter Grunden med de opførte Bygninger af Kompagniet. Det hele blev siden indlemmet i det Areal, hvorpaa Amalienborg Slot og omliggende Kvarter, kaldet Amalienborgkvarteret eller Frederiksstaden, er opført.

Endvidere blev alle Grunde i nuværende Gothersgade, Store Kongensgade, Borbergsgade, Adelgade o. s. v. bortskødet af Kronen; dette var ogsaa Tilfældet med Grundene uden for Østervold, men inden for Farimagssvejen, og mellem Sortedamssøens nordlige Ende og Stranden, hvoraf det fremgaar at ogsaa disse Arealer (bl. a. omtrent hele den senere Classens Have og Arealet mellem denne og Kastellet) hørte med til de af Christian IV købte Havearealer. Derimod havde Brugerne af Haver og Vænger mellem Farimagssvejen og Sortedamssøen altid Magistratens Fæstebrev.

CHRISTIAN IV.s BYPLAN-ARBEJDER

Rosenborg bygges som Ladegaard.

Rosenborg Have.

1 : 10 000.

Havens Areal paa Christian IV.s Tid, indtegnet paa et moderne Korti.

Efter V. L. 1, XV.

CHRISTIAN IV.s BYPLAN- ARBEJDER

Havnelobet.

1 : 20 000.

Søkurver efter Ramsing I, iøvrigt efter V. L. I, XII. A og B de to Blokhuses Beliggenhed, jfr. Tekst S. 76.

Med mørk Tone er vist Dybder over 5 m, med Mellemtone Dybder mellem 1 og 5 m.

Havnen udvides mod Nord.

Et af de interessanteste Kapitler i Københavns byplanmæssige Udvikling begyndte, da Christian IV i 1623 nedlagde Ladegaarden ved Rosenborg, efter at den i en kort Aarrække havde beslaglagt store Dele af det i 1606 erhvervede Omraade.

Var Christian IV.s Interesse for Omraadet Nord for Østervold oprindelig knyttet til Anlæg af Ladegaard og Lystslot i frie, landlige Omgivelser, viste det sig hurtigt, at Stedet havde Interesse i en helt anden Forbindelse. Arealets Beliggenhed ved Stranden — den store Sejlrende fra Nord til Københavns Havn — førte til, at en væsentlig Del af det blev inddraget i Planer af ganske anden Art og med væsentlig større Rækkevidde. At der som netop nævnt i 1621 blev afstaaet et udstrakt Kystomraade til Islandsk Kompagni tyder imidlertid paa, at Kongens Interesse for denne Søfront først vaagnede paa et senere Tidspunkt.

Kystlinien til Sankt Annæ Bro var dengang kun almindelig Strandbred, der ikke maatte benyttes til Udlosning; kun ved selve Broen kunde Fartøjer lægge til. De af Christian IV i 1606 opkøbte Haver uden for Østervold strakte sig helt ud til denne Kystlinie, dog næppe sydligere end til Sydenden af den Grund, Christian IV 1621 overdrog til det islandske Kompagni.

Anlægget af Christianshavn hidførte ikke den Forbedring af Havneforholdene, man havde paaregnet. Tværtimod, den nye Knippelsbro var en alvorlig Gene for Skibsfarten, og Strømforholdene foraarsagede, at Orlogsskibene maatte opankres Nord for Broen paa Strømmen eller i Krabbeløkke Havn — den Vig, der endnu var til Rest af det gamle Dyb mellem Byen og Bremerholm — og i brandfarlig Nærhed af Koffardifartøjerne. Her laa de ogsaa ret ubeskyttet mod Overfald fra Søsiden.

Man bestemte sig derfor til at sikre Indløbet ved Opførelsen af to Blokhuse (»Bolværker«), det ene nær Sjællandskysten, det andet lige overfor paa den yderste Spids af Refshalegrunden.

Kongen kunde saaledes den 20. Februar 1624 notere i sin Skrivekalender:

»Udi Havnen for Kjøbenhavn bleve sjunkede adskillige store Skibe og tvende Bolværker derpaa bygte. I blandt de Skibe, som bleve sjunkede, var der tvende, som gjorde den første Rejse til Ostindien.«

Paa denne Tid var Opførelsen af den nye Toldbod ved Knippelsbro paa Christianshavn i fuld Gang, saa Placeringen af disse Bolværker (Blokhuse) synes ene at være sket med Flaadens Tarv for Øje; men man indsaa snart, at Toldboden ogsaa burde flyttes ud til det nyskabte Havneindløb, saaledes at ogsaa Søarealet imellem dette og Christianshavns Bro blev inddraget i Stadens Havneomraade, og at Indløbet burde beskyttes yderligere ved Anlæg af en Skanse.

Blokhuseene maa være bygget i Løbet af Aaret 1624.

Endnu i 1626-27 blev Blokhuset ved Amagerland sikret med 8 store Stenkister; men af Betydning for Udviklingen paa Sjællandssiden blev det navnlig, at Blokhuset her i 1627 blev sat i Forbindelse med Kysten ved en Bro og indrettet til Toldbod.

Sandsynligvis er Toldboden ved Sankt Annæ Bro taget i Brug i Sommeren 1627. Dette var en skelsættende Begivenhed i Byens og Havnens Udviklingshistorie. Hermed var Havnens Udstrækning mod Nord fastslaaet for de følgende Aarhundreder lige indtil vor Tid.

Omtrent samtidig med Toldbodbygværket paabegyndtes Projekteringen af en Række Anlæg, der blev Indledning til en Epoke, hvor et nyt Byomraade Nord for den ældste By blev udbygget efter vekslende Befæstningsplaner og Byplaner.

Selv om Christian IV.s Indsats har været bestemmende for denne gennem mere end et Aarhundrede fortsatte Planlægning, hersker der dog megen Uklarhed om den nærmere Udvikling, navnlig for saa vidt angaar den betydningsfulde Periode fra 1623 til Kongens Død 1648. Nogle Holdepunkter til Belysning heraf kan opnaas gennem Datidens Kort sammenholdt med Regnskabsuddrag.

Et værdifuldt Planmateriale foreligger let tilgængeligt i de af Vilh. Lorenzen udgivne Samlinger af haandtegnede Kort over København.

For at lette en Sammenligning mellem foreliggende Kort er de omfotograferet paa transparent Papir i Maalforholdet 1:10 000, saaledes at en direkte Sammenligning, dels mellem Kortene indbyrdes, dels med nutidigt Kortmateriale, er muligjort. Endvidere har man søgt at danne sig et Skøn over de respektive Korts Middelfejl.

CHRISTIAN IV.s BYPLAN-ARBEJDER

K. D. II, S. 728.

Jfr. Danske Samlinger, 2. Række, Bind III, S. 372.

Toldboden flyttes.

R.A.: Rentem. Udg. Regnskab 1623-24, Fol. 111 b.

I Juli 1627 blev der afregnet med Tømrermesteren Jørgen Hansen »for noget Arbejde, han haver forfærdiget paa Blokhuset, som Tolderen skal have sit Værelse udi«.

K. D. III, S. 73.

OPMAALING OG KORTLÆGNING

Ved Middelfejl forstaas her den sandsynlige relative Fejl paa en maalt Strækning. Paa Kortet er maalt det størst mulige Antal af hinanden uafhængige Afstande mellem Punkter, der kan identificeres paa et moderne Kort. Da en Del af de undersøgte Kort kun indeholder faa saadanne Punkter, kan Middelfejlen kun give et tilnærmet Udtryk for Nøjagtigheden af disse Kort.

CHRISTIAN IV.s BYPLAN- ARBEJDER

*Det ældste Københavnskort
ca. 1590.*

*ca. 1 : 10 000.
Middelfejl ca. 11 %.
Original i Det kgl. Bibliotek.*

Det ældste Københavnskort — tidsfæstet til ca. 1590 — giver Indtryk af, at der kun har foreligget et ret mangelfuldt Kortmateriale paa dette Tidspunkt. Det er dog navnlig den forvanskede Fremstilling af Forholdene ved Nørreport og Forløbet af Volden Nord for denne, der skæmmer Kortet. En Forklaring herpaa kan muligvis søges i, at det sumpede Kvarter inden for denne Del af Volden ikke har været inddraget i den formentlig ret primitive Opmaaling af Gadenettet, der har ligget til Grund for Kortet.

Se Fig. S. 78.

Projektering og Gennemførelse af Christian IV.s Befæstningsplan af 1606 har formentlig nødvendiggjort en Opmaaling og Kortlægning, og Kort fra den nærmest følgende Tid giver et noget mindre fortegnet Billede af det ældre Befæstningsanlæg. Nøjagtigheden er dog stadig ringe, hvilket tyder paa, at der næppe er gennemført nogen Kontrol af Hovedmaalene for det ældre Byomraade, idet en Kontrolmaaling gennem den gamle Bys Gadenet sikkert har voldt betydelige Vanskeligheder. Kortmateriale fra Perioden 1600-1625 indgaar som Plangrundlag for de omkring 1625-1627 igangsatte Projekteringsarbejder.

Christian IV.s egenhændige Breve, VII, Tillæg S. 44 f. Det fremgaar af bevarede Regnskaber, at Jakob Rettich opholdt sig her i Landet de sidste Maaneder af Aaret 1626 og de første af 1627. R.A.: Rentem. Udg. Regnskab, 1626-27, jfr. D. Kanc. Rentek. 1588-1660, Diverse Akter og Dokumenter vedr. Afregning og Kvittance IV A, Læg 2.

For Terrænet uden for Voldene har man formodentlig helt manglet Kortmateriale. Dette gælder ogsaa det Forstadsomraade, Christian IV havde erhvervet uden for Østervold; men det vides, at Kongen har forberedt sine store Ingeniørarbejder her ved at lade dette Omraade opmaale.

Der foreligger et egenhændigt Udkast til en Ordre af Christian IV. En af hans Ingeniører, Jakob Rettich, skulde begive sig fra Tyskland, hvor Kongen dengang opholdt sig, til København for at optage en Plan over Om-

CHRISTIAN IV.s
BYPLANARBEJDER

Grundkort fra ca. 1624.
1 : 20 000.
Benyttet til Indtegning af senere
Projekter.
Efter V. L. 1, V.
Middelfejl ca. 9,5 %.

raadet mellem Østervold fra Holmens Kirke til Nørreport, Sortedamssøen og Vartov og Kystlinien fra Blokhuseene til Holmen. Denne Opmaalingsplan er ikke bevaret; men det kan formodes, at den i Forbindelse med ældre Planmateriale har dannet Grundlaget for den følgende Tids Projekter for dette Omraade, hvor Rosenborg-Skansens og Islandske Kompagnis Reberbane fremtræder som de faste Punkter, hvilket kunde tyde paa en forudgaaende Opmaaling. I hvert Fald maa der være foretaget en Indmaaling af de to nævnte Lokalteter i Forhold til Befæstningslinien af 1606.

Af Kortmateriale synes der saaledes i Tidsrummet ca. 1625-1648 at have foreligget Kort over det ældre Befæstningsanlæg, Slotsholmen og Bremerholm, suppleret med nødtørftige Opmaalinger af det umiddelbart Nord for Fæstningen liggende Omraade, medens Terrænet omkring Søerne og mellem disse og Staden paa enkelte Planer er løst skitseret ud fra ret vage Forestillinger om disse Omraaders Topografi. Det bastionære Anlæg omkring den nye Ladegaard har dog været nogenlunde korrekt indmaalt, medens de fremskudte Befæstningsanlæg omkring Sankt Jørgens Sø er ret unøjagtigt indtegnet. Et af Kortene viser Gadenettet ud for Østervold, tilsyneladende skitseret paa fri Haand, men formentlig baseret paa et foreliggende Kortgrundlag (Rettichs Opmaalingsplan?). De fra denne Tidsperiode bevarede Kort udviser Projekter, der som nævnt maa være indtegnet paa et eller andet foreliggende Kortgrundlag. Projekt og Kortgrundlag kan saaledes hidrøre fra forskellige Tidsperioder og maa bedømmes hver for sig; men det er som oftest vanskeligt at udrede den Blanding af Projekt og Virkelighed, Kortene udviser.

Det ses i forskellige Tilfælde, at den, der har arbejdet med Projektering af et bestemt Anlæg, har samlet sin Interesse om dette og de nærmest liggende Lokalteter, medens fjernere Omraader fremtræder helt fortegnet.

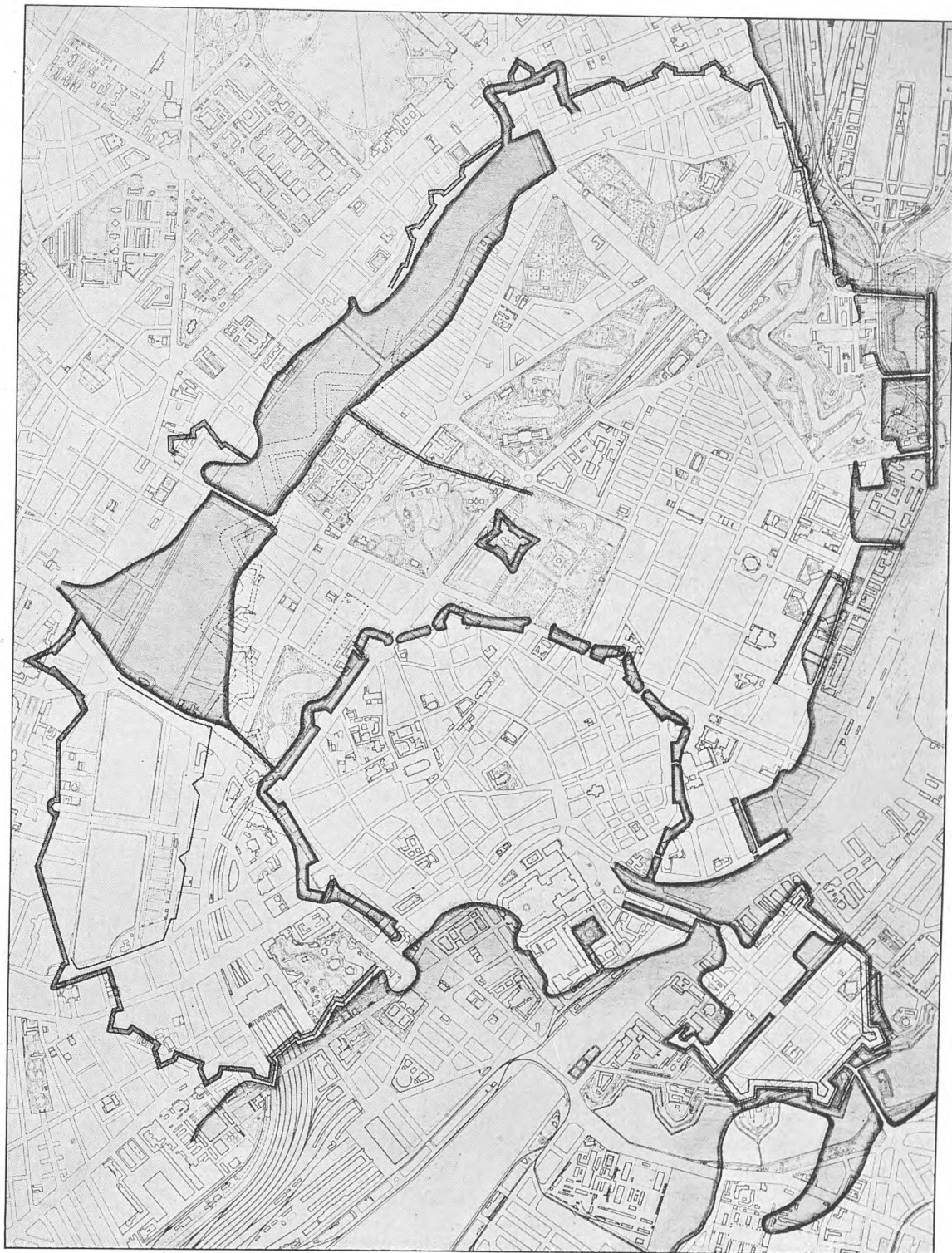
Efter at Ingeniør Axel Urup, som det senere skal omtales, havde overtaget Ledelsen af Fæstningsarbejderne, lod han Staden kortlægge, hvilket fremgaar af et Notat af 4. Juni i Fæstningsregnskaberne for 1648. Det drejer sig om

V. L. 1, IV og V.

V. L. 1, IV, Middelfejl 2,4 %, jfr. Fig. S. 84.

Byen opmaales og kortlægges 1648.

**CHRISTIAN IV.s
BYPLAN-
ARBEJDER**

Et af Urupperiodens fremragende Kortarbejder, indtegnet paa et moderne Kort.

1: 20 000.

Kortet, der maa være tegnet paa Grundlag af det i 1648 fremstillede Københavnskort, viser hele del af Christian IV.s Befæstningsværker omfaldede Omraade, udmaalt med en Nøjagtighed, der viser god Overensstemmelse med nutidige Kort. Mærk bl. a. nuværende Vodroffsvejs Sammenfald med den fremskudte Befæstningslinje foran Sankt Jørgens Sø og Jarmers Taarns Beliggenhed midt i Bastionen. Søernes Begrænsning følger meget nær 5 m Kurven. De maa derfor antages at være nøjagtigt indmaalt i Planen i Modsætning til de ældre Korts mere skilserede Form.

Der er vist Kystliniens og Fæstningsværkernes Indmaaling særlig Interesse. Detail af Forholdene ved Sankt Annæ Bro ca. 1648 er gengivet senere (S. 82). Med en svag Priklinie er skitseret et Befæstningsanlæg helt fremme ved Søerne.

En Række af Kortets Detaljer viser nøje Overensstemmelse med de S. 94 og S. 95 givne Kort.

Efter V. L. 1, XII, der har Middelfejl 2%.

en Udbetaling i Anledning af Assistance til de to Ingeniørkaptajner Georg Hoffmann og Peter Buysser, som i Foraaret havde opmaalt og kortlagt Byen.

Dette Københavnskort er ikke bevaret; men det er øjensynligt benyttet som Grundlag for Indtegnning af forskellige af Urup-Periodens Projekter.

Opmaalingen maa være udført med en efter den Tids Forhold betydelig Nøjagtighed og hæver sig i hvert Fald højt over den forudgaaende Tidsperiodes Kort.

En Plan (V. L. 1, XVII) giver nogle Træk af en Opmaaling strækkende sig fra Islands Kompagnis Reberbane over Bremerholm og Slotsholmen, til Dels i Forbindelse med en Vinkelmaaling, gennemført med Benyttelse af nogle af Stadens Taarne. Der er en snæver Forbindelse mellem dette Kortværk og de to Ingeniørers Opmaaling, idet Planerne XII og XVII har en indbyrdes Middelfejl paa kun 0,6 pCt. Det paa Grundlag af Opmaalingerne udarbejdede Kort har omfattet den ældre By og Christian IV.s Fæstningsanlæg efter 1606-Planen, Kystlinien, Sørerne og de fremskudte Befæstningsanlæg ved disse (V. L. 1, XII, XIII og XXIII). Foruden Rosenborg, Nyboder m. m. viser de bevarede Planer ogsaa forskellige af Urupperiodens Projekter, dog uden Angivelse af i hvilken Udstrækning de er bragt til Udførelse.

Et i det kgl. Krigsarkiv i Stockholm opbevaret Københavnskort viser Overensstemmelse med adskillige her i Landet bevarede Kortfragmenter, deriblandt ogsaa et ellers ukendt Projekt til Forlængelse af Vestervold og Anlæg af Frederiksholm-Kvarteret. Det er formodentlig ad illegal Vej naaet til Sverige som et saakaldt Spionkort og maa siden have tjent til Forlæg for det kobberstukne Kort i Pufendorffs: *De rebus a Carolo Gustavo gestis*, idet de to Kort stemmer overens i alle Enkeltheder.

Nær beslægtet hermed er et Kort i det kgl. Bibliotek, visende Københavns Fæstningsværker med den gamle Vester- og Nørrevold. Paa det er indtegnet Svenskerne's Løbegrave foran Vestervold under Belejringen 1658.

Dette Kort ligner igen Christoffer Heers fra ca. 1660, hvor Byplanen er den samme som paa de ovennævnte Kort; men der vises en tredie Udgave af Vestervold. De mindre Afvigelser fra Planen paa det kgl. Bibliotek kan bl. a. hidrøre fra, at de paagældende paa denne viste Værker kun har foreligget som Projekt.

De tre sidstnævnte Kort kunde tyde paa, at det af Urup omtalte Københavnskort har foreligget med forskellige af Urupperiodens Projekter indtegnet. Muligvis har Kopier af Opmaalingsplanen af 1648 med den af Frederik III i 1649 approberede Befæstnings- og Byplan foreligget i flere Eksemplarer og er fra Tid til anden blevet benyttet til Indtegnning af forskellige afvigende Projekter, ligesom foreliggende Eksemplarer har været benyttet til Indtegnning af aktuelle Situationer som f. Eks. de paa Lorenzen 1, Plan XXIII angivne Detailler vedrørende Belejringen 1658. Grundlaget for samtlige Kort synes at have været en og samme Opmaalingsplan.

Foruden de nævnte indbyrdes Afvigelser saavidt angaar Projekter til Udvidelse af Befæstningen paa Strækningen fra Nørreport til og udover Kallebod Strand viser Kortene ogsaa to indbyrdes afvigende Planer for Sankt Annæ Skanse. Forklaringen herpaa udledes af Fig. S. 93, hvor Nr. 3 angiver Urups 1. Projekt, der synes at svare til den approberede Plan og i hvert Fald er gengivet paa de to nævnte svenske Planer og Pl. XXIII. Skansen er imidlertid udført som vist paa Fig. Nr. 4 og er med denne Beliggenhed gengivet paa Pl. XIII og paa Christoffer Heers Kort.

De forskellige fra Urup-Tiden bevarede Kort viser — selv om de indtegnede Projekter ikke er fuldt identiske — nøje Overensstemmelse med Hensyn til en Række formentlig fra den oprindelige Opmaaling af 1648 stammende Enkeltheder, saaledes Søernes Form (omtrentlig begrænset af 5 m Kurven), ligesom Forløbet af Kystlinien viser en Række karakteristiske Træk, der gaar igen i forskellige Kort.

CHRISTIAN IV.s BYPLAN-ARBEJDER

V. L. 1, XII, Middelfejl ca. 2 %.
Gengivet S. 79.

V. L. 1, XIII, Middelfejl 2 %.

V. L. 1, XVIII.
Middelfejl ca. 2,6 %.
Gengivet S. 94.

Erik Dahlbergs Spionkort fra August 1658 er derimod meget unøjagtigt. V. L. 1, XXII.
Middelfejl ca. 9,5 %.
Gengivet S. 206.

Pufendorffs Kort gengivet S. 95.

Christoffer Heers Kort.

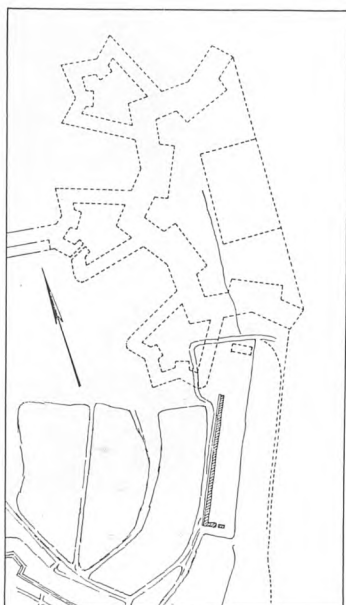
V. L. 1, XXIII, Middelfejl ca. 1,9 %.
Gengivet S. 98.

En Redegørelse for senere Opmaalingsarbejder findes i Ove Kjeldsens Forord til Geddes Kort af 1757, udgivet i 1940 af Københavns Kommunalbestyrelse.

CHRISTIAN IV.s BYPLAN- ARBEJDER

BEFÆSTNINGS- OG BYPLANER AF 1625-27

Jonas Heinemarchs Bygningsregnskaber med tilhørende Materialregnskaber for »Kgl. Majestæts Bygning ved St. Annæ« fra 1628 $\frac{1}{1}$ -1641 $\frac{1}{5}$ og hans Efterfølger som Tolder, Henrik Müllers, tilsvarende Regnskaber fra 1627-1646 samt Axel Urups Fæstningsregnskaber 1647-56. Ved en Gennemgang af en Del i Rigsarkivet beroende Regnskaber udover Rentemestrenes har det været muligt at finde Oplysninger, der kan virke vejledende for en Udredning af Sankt Annæ Skanses Bygningshistorie.

Sankt Annæ Skanse,
1. Projekt 1625-27.

1 : 20 000.

Efter V. L. 1, IV. Middelfejl 2, 4 $\frac{0}{10}$.

Christian IV.s egenhændige Breve II, Side 53 f. — Den Ingeniør, der omtales, kan muligvis være Richard Doucette, som opholdt sig her i Landet fra 1626 $\frac{20}{11}$ til 1627 $\frac{19}{3}$ (R.A.: Rentem. Udg. Regnsk. 1626-27).

Efter den store Udvidelse kunde Havnen ikke anses for tilstrækkelig sikret ved de to Blokhuse, og allerede i April 1625 omtales den Skanse, Kongen er »tilsinds i Fremtiden uden (for) Flaaden at lade bygge ved Sankt Annæ Bro«. Men fra først i den følgende Maj Maaned og til Nytaarstid 1627 opholdt Chr. IV sig — paa Grund af sin Deltagelse i Trediveaarskrigen — i Tyskland, saa Skansebyggeriet blev foreløbig ikke aktuelt. Først i Efteraaret 1626 — og maaske under Paavirkning af Krigens uheldige Forløb — synes Kongen atter at have beskæftiget sig med Spørgsmaalet, idet han paa det Tidspunkt lod et Par af sine »Ingeniører« rejse fra Hovedkvarteret i Tyskland til København; den ene var den før nævnte Jakob Rettich, der skulde opmaale og kortlægge Omraadet Nord for den gamle By, netop det Omraade, som man dengang betegnede som liggende ved Sankt Annæ Bro.

Der blev i de følgende Aar ført en Række specielle Regnskaber over »Kgl. Majestæts Bygning ved St. Annæ«, men de er først bevaret fra Januar 1628. Ad anden Vej vides det dog, at Aaret 1627 blev benyttet til forberedende Arbejder, saaledes Anlæg af en Tømmerplads, og man har maaske Lov til at antage, at Planen for det paatænkte Anlæg er blevet afsat i Marken under Christian IV.s Ophold i sin Hovedstad i Aarets første Maaneder.

Da Krigsbegivenhederne fremdeles nødte Kongen til at opholde sig i Tyskland, var det herfra, han i den følgende Tid foretog sine Dispositioner. Fra Stade udstedte han den 25. Marts 1627 med Rigsraadets Samtykke sit aabne Brev om Udskrivning af en Importtold paa Salt, Silke og Klæde, »eftersom Vi naadigst for godt haver anset en ny Bygning ved St. Annæ Bro her for Vor Købstad København at lade forfærdige til Vores Skibsflaades, Holmens, Tøjhusets, Slottets, Byens og anden Rigens Defension og Forsikring«, ligesom Tolderne i Sundet i April samme Aar fik Ordre til at opkræve en speciel Lastetold, saa længe Befæstningsarbejderne stod paa.

Indførselstolden af 1627 blev fornyet Gang paa Gang, da Arbejdet trak i Langdrag, og da »Kongelig Majestæts Bygning ved St. Annæ« i Tidens Løb blev et meget elastisk Begreb, som kom til at omfatte meget andet end Skansebyggeriet, f. Eks. Opførelsen af »Nyboder« og »Sankt Annæ Rotunda«. Disse to Arbejder gav senere Anledning til yderligere Skatte- og Toldpaalæg.

Selv om Kongen udstedte saavel Forordningen om Toldafgifterne som Bestillingen for »Bygningsskriveren« under sit Ophold i Tyskland, har Planerne for Arbejdet formodentlig ligget fast allerede inden hans Afrejse i Februar 1627. Sandsynligheden taler ogsaa for, at han selv har været med til at godkende Placeringen af den nye Skanse, og formodentlig er det denne, der hentydes til, naar han faa Dage før sin Afrejse skrev til en af Rentemestrene: »Du skalt tilholde den Ingeniør, at han slaar de Pæl, jeg beføl hannem, førend han drager bort, hvilke Du skalt lade sætte saa fast i Jorden, at de dennem lader staa!«

Arbejdets Overledning havde Kongen overdraget sin Svigersøn, Statholderen Frands Rantzau, medens den daglige Ledelse var betroet Bygmester Hans von Stenwinckel (d. y.).

Imidlertid hengik der et Par Aar, inden Arbejdet paa selve Skanseanlægget kom i Gang. Den samtidige Optegnelse, at København i 1629 begyndte at udvides fra Østervold til Sankt Annæ Bro, bekræftes af Regnskaberne. Saaledes blev der den 20. Oktober 1629 udleveret Materialer »till Pæle i Marken ved St. Anne, som Hans Majestæt lod afmaale Volden«, og atter i samme Maaned »leveret Daniel Baltzersen at afpæle St. Anne Værk med«. I det sidste Tilfælde drejer det sig aabenbart om selve Skansen, medens den omtalte Vold er den nye Befæstningslinie fra denne til Nørreport.

Det var nemlig Hensigten at inddrage hele Terrænet mellem Skansen og den gamle Østervold i Bygrunden, og i den følgende December Maaned blev denne nye Befæstningslinie yderligere markeret, idet der blev arbejdet saa-

vel »udi et Dige, som hans Majestæt lod grave fra den nørre Port og ned til Sankt Annæ Bro«, som »udi den Grøft«, Kongen lod grave paa samme Strækning.

Sankt Annæ Skanse fremtræder efter Planerne som et betydeligt, væsentlig mod Landsiden orienteret Anlæg. Ud fra en mod Søsiden skarpt afskaaret bastionær Kærne strakte sig tre Hornværker udformet som Kroneværker med tretakket Krone.

Det er karakteristisk for Datiden, at en betydelig Del af Anlægget fra først af er projekteret ude i Vandet til Trods for de dermed forbundne betydelige Vanskeligheder. Arbejdet med de store Fangedæmninger i Sundet, der blev sat i Gang 1630, maa have været meget besværligt og har strakt sig over et betydeligt Aaremaal. Saa sent som 1636 og 1637 udføres endnu et betydeligt Antal »Stenkister« (Tømmerkister fyldt med Sten); men Arbejdet synes derefter i Løbet af 1638 at være gaaet i Staa for først at genoptages som Led i de under Axel Urups Ledelse gennemførte afsluttende Befæstningsarbejder. Medvirkende til denne Standsning kan have været den Usikkerhed med Hensyn til Planernes endelige Udformning, der synes opstaaet omtrent paa dette Tidspunkt (se senere).

I det vidtløftige System af Fangedæmninger indgik Forbindelsesdæmningen mellem Toldbod-Blokhuset og Kysten. Den havde i 1632 afløst Broen fra 1627.

Toldboddæmningen afgrænsede Skansens rektangulære Kerne mod Syd og havde sit Modstykke i den saakaldte »anden Dæmning« mod Nord. Begge blev forbundet ved »den lange Dæmning«, der strakte sig ca. 500 m mod Nord, hvor den ved en tredie Tværdæmning, ca. 200 m lang, den saakaldte »nordre Dæmning«, stod i Forbindelse med Kystlinien.

Paa Grund af manglende Bilag meddeler Regnskaberne ikke, hvornaar de sidstnævnte Dæmninger blev anlagt; men begge eksisterede i 1636, da de omtales i den nedenfor nævnte Kontrakt.

Paa den lange Dæmning synes der at være arbejdet i 1632 og 1636, ligesom det vistnok maa dreje sig om den, naar Daniel Baltzersen i 1633 faar udleveret Materialer til »et Pæleværk han ... efter højbemeldte Hans Majestæts Befaling skal færdiggøre og bukke udenfor Stenkisterne«. Og samme Aar blev der udleveret ham Tømmer »til Bedding, som Stykker skal staa paa, paa den yderste Dæmning ved St. Anne Ny Værk«. Fangedæmningerne synes saaledes at have været benyttet til Opstilling af Kanoner for at beskytte Indløbet.

Det betydelige Tømmerarbejde med de forskellige Dæmninger havde allerede fra Arbejdets Begyndelse krævet, at der blev indrettet en Tømmerplads (Delehave) i den umiddelbare Nærhed. En saadan blev da ogsaa anlagt i 1627 og maa efter Regnskaberne have ligget nær ved Toldboden, »imellem Vejen fra Kgl. Majestæts Lysthave til Toldboden« og den Vinkel, Graven langs Østsiden af »Hornværket ved Kompagnihuset« dannede med Hovedgraven omkring Skansen.

Regnskaberne fortæller om hyppige Storme, der hindrede Arbejdet og foraarsagede forstyrrende Dæmningsbrud, hvilket naturligvis sinkede dette i Forvejen med Datidens primitive Arbejdsmetoder og Redskaber besværlige Opfyldningsarbejde. Maaske var de ogsaa medvirkende til, at det til sidst gik helt i Staa og først blev genoptaget flere Aar senere. »Den lange Dæmning« voldte naturligvis de største Kvaler. Den danner endnu Kernen i »Langelinie«.

Da Daniel Baltzersen i 1638 fik betalt sit resterende Tilgodehavende, siges det, at han ialt havde forfærdiget 56 Stenkister. Der var i Tiden fra Oktober 1630 til December 1636 ialt tilført godt 20 000 Baade med Sand til en Pris af 1 Mark Stykket.

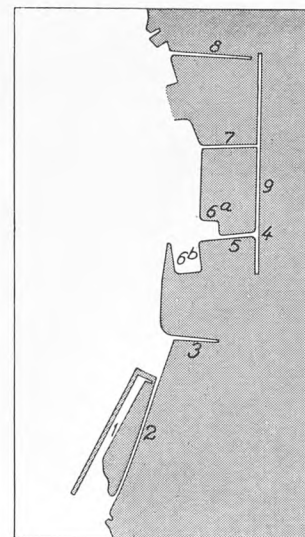
CHRISTIAN IV.s BYPLAN-ARBEJDER

Den nye Østervold afstikkes.

Planerne maa antages at være approberet af Kongen i Tidsrummet 1625-1627.

De store Dæmninger.

Jfr. Fig. S. 79.

Forholdene ved Sankt Annæ Bro ca. 1648.

1 : 20 000.

Graa Tone angiver her Vand.

1. Det islandske Kompagnis Grund.
  2. Dæmningen ud for islandske Kompagnis Grund.
  3. Sankt Annæ Bro.
  4. Toldboden.
  5. Toldboddæmningen.
  6. a og b Kalkhusets formentlige Plads (henholdsvis i 1631 og 1634).
  7. Den vanden Dæmnings.
  8. Den nordre Dæmning.
  9. Den lange Dæmning.
- Detail af Lorenzen 1, Pl. XII.

CHRISTIAN IV.s BYPLAN- ARBEJDER

I April og Maj 1631 blev der »bukket Pæle for Dæmningen, som gøres ud til Toldboden«, og den 16. August 1632 fik Daniel Baltzersen Afregning for sit Arbejde paa denne Dæmning. Han havde først »gjort en Dæmning ud til Toldboden med Pæle og Flager og des Tilbehør 26 Roder lange.

En Entreprenørkontrakt afsluttet den 7. Juli 1636 med Jørgen Andersen af Helsingør og den kendte Borgmester paa Christianshavn Jakob Madsen giver Indblik i Datidens Arbejdsforhold. Der blev sluttet Akkord

»om saa mange Stenkister, som kan sættes fra Norden Toldboden og til den anden Dæmning, til hvilke Stenkister de selv paa deres egen Bekostning og Eventyr skal forskaffe alt, hvis der til hører, godt Gullands Fyrretømmer og Deler, og dem i alle Maade vel forvare med Hakkebolter og Spiger. Og samme Stenkister selv og at lade ophugge og med deres eget Folk dem at lade udføre, og med Sten og Sand dem nedsynke, eftersom de andre, der paabegyndt er, forefindes i Længden og i Bredden, og ellers dem i alle Maade vel forvare, som de vil ansvare og være bekendt. Og naar samme Stenkister fuldfærdig er, skal de af Bygmestrene besigtiges, om de saa lovlig er, som det sig bør og udlovet er. Og naar de saa lovlig findes færdiggjort, er dem for hver Kiste lovet og tilsagt fem Hundrede og fyrretyve Rigsdaler, og skal Pengene dem forstrækkes, eftersom Arbejdet gaar fort til. Og dersom nogle af samme Stenkister bliver paa dybere Vand udsat, end de som allerede sat er, og der befindes mere af Tømmer og andet at medgaa, end til de forrige, da skal de besigtiges og af Part (d. v. s. à parte) betales«.

Med de nævnte to Mænd samt Tolderen i Helsingør, Villum Mortensen, var der samme Aar i Januar kontraheret om Fuldførelsen af Nyboder, og nu paatog de sig ogsaa at gøre Skansen færdig. Arbejdet ved Nyboder gennemførte de; men Udviklingen hindrede dem i at føre Skansearbejderne til Ende.

De 3 Hornværker.

Se Fig. næste Side.

De tre store Hornværker blev imidlertid paabegyndt efter den fastlagte Plan. I Februar 1630 udleveredes der Materialer til Opførelsen af et Hus i »det middelste Hornværk«, og samme Aar i Juli til »Rækker« (Rækværk) omkring det samme Anlæg samt Materialer »til at afpæle det Hornværk, som han (d. v. s. Voldmester Thomas Hansen) nu skal arbejde paa ved Tømmerhaven«. Imidlertid synes dette ikke at være blevet til noget, for Aaret efter er der atter Tale om »at afpæle Hornværket ved Kompagnihuset«, og det maa dreje sig om det samme Hornværk. I Juli 1631 var der endelig udleveret Materialer til et Hus »ved det øster Hornværk at forvare Redskabet udi, som bruges paa Værket«. Naar man her bruger Betegnelsen Øst om et Anlæg, der i Virkeligheden laa mod Nord, stammer det vel fra, at man i det hele taget bibeholdt den gamle Betegnelse Østervold for den nye Voldlinie, skønt denne i Virkeligheden vendte mod Nordvest!

En Afregning den 27. Juli 1637 med Voldmester Thomas Hansen for det Arbejde, han til denne Dag har udført paa »alle tre Hornværker, Dæmninger og Flakværker« viser, at Sankt Annæ Skanse har været sat i Arbejde efter Planen med de tre store Hornværker mod Landsiden og 2 Flakværker, hvormed øjensynlig menes Halvbastionerne imod Søsiden, som var anlagt i det »flakke« Vand.

Det synes fra første Færd at have været Tanken at lade det store Skanseanlæg, hvis midterste Hornværk strakte sig henved $\frac{1}{2}$ km ind i Land, indgaa i en ny Befæstningslinie, der i en Bue skulde føres fra Nørreport uden om Rosenborg Slot med Tilslutning til netop det nævnte Hornværk. Denne projekterede Fæstningsring afgrænsede et ca. 70 ha stort Omraade, som naturligt vilde kunne sammenknyttes med den gamle By, en Byudvidelse, der vilde betyde en Fordobling af Stadens Omraade og en Forøgelse af dens Havnefront med ca. 1 km.

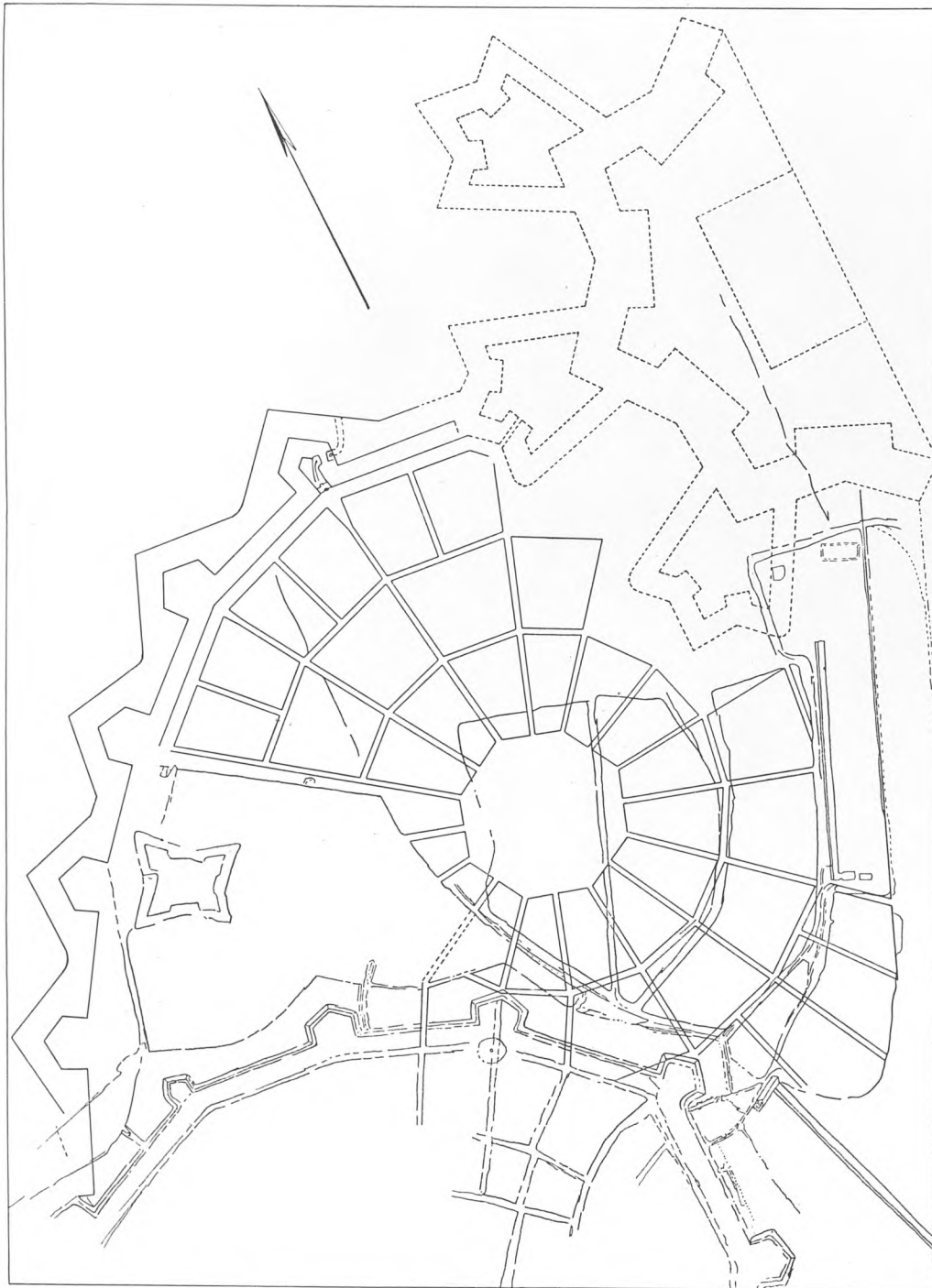
Byplanen for det nye Byomraade med den nye Fæstningsring og Sankt Annæ Skanse var konstrueret som en Helhed og udformet efter det af Da-

tidens Byplanlæggere yndede polygonale System. Byanlægget formedes med en Centralplads, en saakaldt Vaabenplads, som Midtpunkt, hvorfra udstraaede Radialgader, der var orienteret efter Fæstningsringens Bastioner. Saa-danne Anlæg var nemlig i udpræget Grad skabt ud fra militære Hensyn. Centralpladsen var ikke alene beregnet til Torv, men, som Navnet Vaabenplads — piazza d'armi — siger, til Opstilling af Tropper, der herfra hurtigt kunde naa ud til truede Steder i Befæstningslinien under et eventuelt Angreb. Det var en Bytype, som Datidens Eksperter i Fæstningsbyggeri, Italienerne, havde udformet allerede i det 16. Aarhundrede. Det første Forslag til Christianshavns Byplan var som før nævnt af denne Type, og endnu ca. 1640 arbejdede man her i Norden med lignende Tanker, jfr. et Forslag til Regulering af Kalmars gamle By.

CHRISTIAN IV.s BYPLAN-ARBEJDER

Befæstningsplan og Byplan som en Enhed.

Se Plan S. 68 t. v., S. 69 og S. 85.

Oktogonen. Befæstningsplanen og Byplanen af 1627.

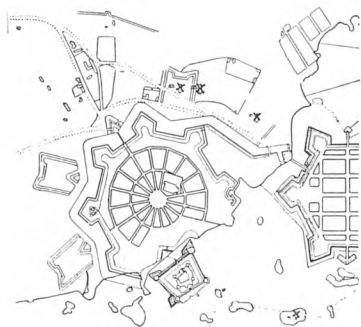
1 : 10 000.

Planen viser Vejene uden for Østervold og Tilslutningen til den gamle Byplan løst skitseret. (Muligvis efter Rettichs Opmaaling). Planen er paa dette Punkt temmelig unojaglig.

Helsingørvej er vist som en enkelt Linie begrænsende Rosenborg Have mod Øst. Efter V. L. 1, IV.

Middelfejl ca. 2,4 %.

CHRISTIAN IV.s BYPLAN-ARBEJDER

Kalmar.

1 : ca. 30 000.

Stjerneplan som Forslag til Regulering af den gamle By ca. 1640.

Efter A. Lilienberg: Stadsbildningar och Stadsplaner i Götåälvs mynningsområde. 1928.

Det langvarige Skabelonararbejde, der tyder paa et omfattende og kompliceret Anlæg, sandsynliggør Tanken om et Slot paa det paa Fig. forrige Side angivne 150 × 240 m store Areal — Skansens Kerne.

Den store Stenbro.

R.A.: Rentem. Udg. Regnskab 1629-30, Føl. 217 og 218 a.

Medens den første Plan for Christianshavn straks blev afløst af en efter Skakbrætprincippet udformet Plan, synes Stjerneplanen for det nye Byomraade, Ny-København, igennem en Aarrække at have været en Realitet og virkelig at have sat sine Spor i Kvarterets Bebyggelse, og dette til Trods for at den her slet ikke lod sig gennemføre i sin ideelle Skikkelse.

Det var ikke som paa Christianshavn, hvor Byplanlæggeren frit havde kunnet disponere over ubebygget, ja uopfyldt Terræn. Her skulde det regulære Polygonalanlæg klemmes ind mellem givne snævre Grænser. Der skulde tages Hensyn til Rosenborgs udstrakte Omraade, begrænset mod Øst af den gamle Helsingørvej, og til selve den gamle By. Som det synes har man ogsaa respekteret Islandske Kompagnis Plads. Kun mellem Rosenborg og Skansens midterste Hornværk kunde Polygonplanen udfolde sig i sin rene Form med Stjernepladsens Midte som Centrum. Denne Sektor paa knap 90°, den eneste faste Del af Stjerneplanen, har formentlig været bestemmende for Skansens Placering. Bemærkelsesværdige er i øvrigt de Forsøg, der er gjort paa at tilpasse Planen efter nogle af de eksisterende Gader foran den gamle Østervold. Et Par af Ringgaderne følger saa nøje henholdsvis Bredgade og Store Strandstræde, at man kan være tilbøjelig til at mene, at Byplanlæggeren har ladet sig inspirere til hele Anlægget af disses Forløb. Disse Dele af det til Projekteringen benyttede Kort fremtræder kun som løst skitserede med væsentlig ringere Nøjagtighed, end Planen i øvrigt udviser.

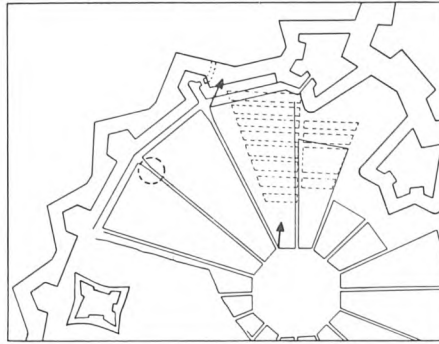
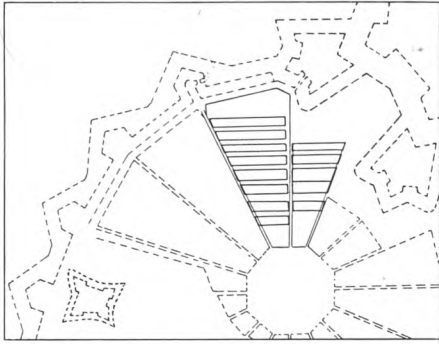
1629-30 blev der gennem 69 Uger arbejdet paa en »Skabelon efter det Slot, som ved St. Annæ Bro skal bygges«. Muligvis betyder »Slot« i denne Forbindelse blot det samme som Kastel eller Skanse; men man kan næppe helt se bort fra den Mulighed, at ogsaa Sankt Annæ Skanse — som senere dens Afløser Citadellet — har skullet rumme et kongeligt Slot.

Man kunde tænke sig dette placeret med pragtfuld Beliggenhed ud mod Sundet inden for det Rektangel, der ses paa Planen over Skansen. Dette kunde dog ogsaa angive Rammerne for et Havnebassin. I hvert Tilfælde svarer det nøjagtigt til det Rektangel, som indrammede Toldboddæmningen — »den anden Dæmning« — og et Stykke af »den lange Dæmning«, og disse genfindes paa den anden Side som en Realitet paa senere Planer. Deres fortsatte Tilstedeværelse er yderligere Bevis for, at Skanseanlægget blev paabegyndt efter Planen fra 1627. Men denne var i en vis Periode ikke blot Rettesnor for Fæstningsarbejderne, den dannede ogsaa Grundlaget for den første Udbygning af det nye Byomraade, Anlægget af Nyboder, ja var muligvis medbestemmende ved Placeringen af Sankt Annæ Rotunda.

Samtidig med at man i December 1629 havde afgrænset det nye Byomraade, var der sket Forberedelse til Anlæg af en ny Vej, der straks blev kaldt ved det klingende Navn »den store Stenbro«, som den ofte skulde nævnes med i de kun ca. 35 Aar, den eksisterede. De første Oplysninger om dens Tilblivelse vidner om, at den ikke bar dette Navn med Urette. Den 27. Januar 1630 fik to Vognmænd »deres bevilgede Betaling, dem af Kgl. Majestæt underdanigst haver tilkommet, for 708 Læs Kampsten, de haver aget for Kgl. Majestæt til den store Stenbro ved Østervold«, og samtidig havde andre leveret yderligere 323 Læs, saa det ialt blev over 1000.

Denne Vej var — maaske med en lidt ændret Beliggenhed — en af Stjerneplanens Diagonalgader, der over Centralpladsen skulde forbinde Terrænet ved den gamle Østerport med den nye, der var projekteret i Flanken paa en af Bastionerne i det paatænkte Voldanlæg. Den skulde afløse den gamle Helsingørvej — af hvilken et Stykke endnu er bevaret mellem Adelgade og Borgergade —, der løb op til det nordøstre Hjørne af Rosenborg Have og videre ud mod Sortedamsdæmningen (nu Østerbrogade).

Denne nye Helsingørvej, hvis Retning synes bestemt af Polygonplanen, dannede ikke blot en direkte Forbindelseslinie mellem den nye Østerport og

den gamle Bydel. Den tjente ogsaa paa den heldigste Maade de første Indbyggere i Ny-København som Forbindelse med deres Arbejdsplads.

Den første, men ogsaa den eneste, bymæssige Bebyggelse, der blev opført efter Stjerneplanen af 1625-27, var nemlig Christian IV.s nye Baadsmændsboder.

Tre af Hovedgaderne i dette Anlæg var fastlagt ved den nævnte Byplan, nemlig »den store Stenbro« og de to Øst for denne liggende Radialgader. Den midterste af disse er den senere Borgergade. Denne minder saaledes endnu sammen med den bevarede Stump af den store Stenbro, nuværende Gammelvagt, om den mærkelige Oktogonplan.

Som allerede nævnt havde Skipperboderne ikke kunnet rumme det nødvendige Antal menige Søfolk, og i en Henvendelse til Rigsraadet 1631 fremsatte Christian IV selv Motiverne for det nye Anlæg:

»Det er Rigsraadet bekendt, med hvad Besværlighed man bringer Søfolket til Veje, naar Flaaden skal udrustes, og at det Kongerige Norge ved Søkanten fast er ganske øde formedelst den Udskrivning, som aarligens sker. Hvorfor der vil tænkes paa Middel, at man kan akkomodere Søfolket bedre med Besoldingen og Lossementer, saa at de udaf andre intet graveres, som nu sker«.

CHRISTIAN IV.s BYPLAN-ARBEJDER

Nyboder.

Til venstre:

1. Udbygning efter Oktogonplanen.
1 : 20 000.

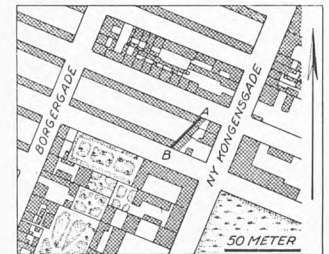
Den 2. Helsingørvej (den store Stenbro) orienteret efter den nye Østerport. Nyboders Stokke Øst for denne.

Efter V. L. 1, IV og XVIII.

Til højre:

De 2 Sektorer af Nyboder er ved Afsætning i Marken forskudt noget mod Øst. Tilsvarende Forskydninger i Befæstningsplanen lader sig ikke rekonstruere.
Efter V. L. 1, IV og XV.

Nyboder.

Rester af den østlige Skraagade i Nyboder.

1 : 5 000.

Efter Geddes Kort 1757.

Det ældste Nyboderhus.

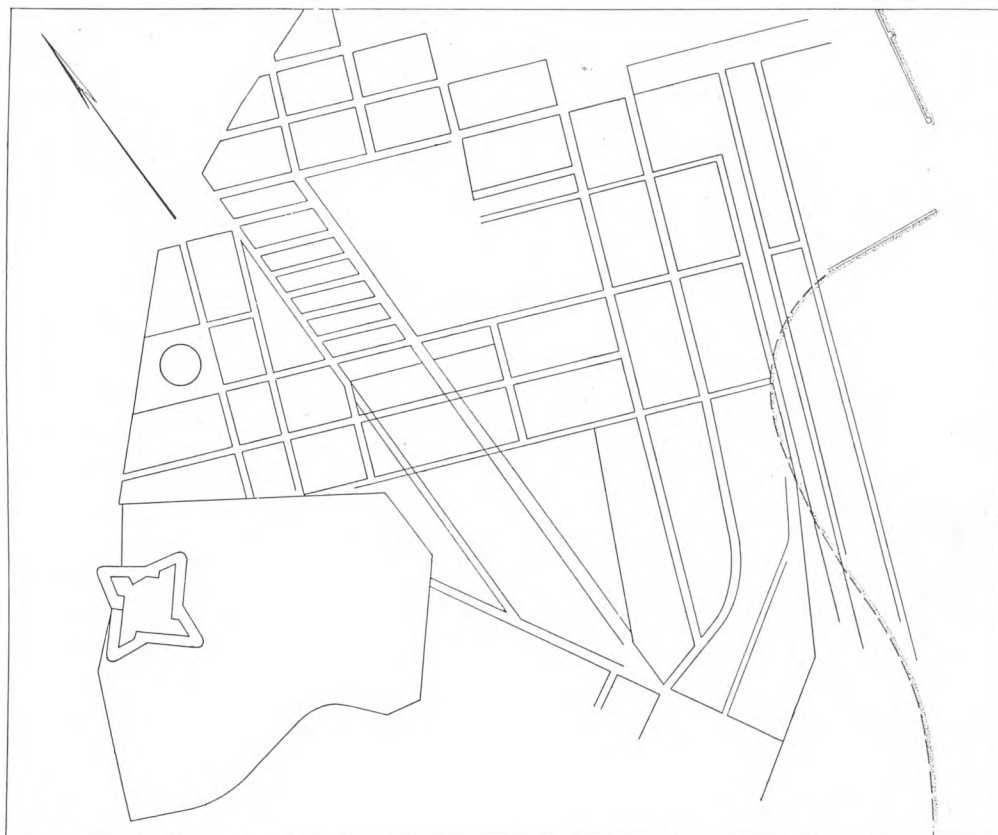
Den eneste endnu bevarede Længe af Christian IV.s Nyboderhuse. (Beliggende ved Sankt Pauls Gade).

Fot. i Bymuseet.

CHRISTIAN IV.s BYPLAN-ARBEJDER

Byplan for Ny-København.

1 : 10 000. Tekst S. 88.
 Første Forsøg paa at indarbejde det tidligere Gadenet i en Skakbrætplan, formentlig ca. 1640. Planen viser den store Stenbro og den tredie Helsingørvej. Vest for denne ses en foreslaet Placering af Sankt Annæ Rotunda.
 Ejfter V. L. 1, VII^a. Middelfejl 6,6 %. (Den skitserede Befæstningslinie er her udeladt).

Den store Stenbro

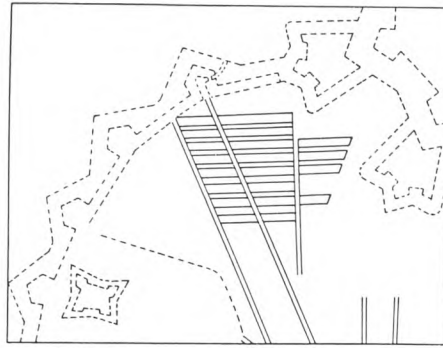
spores endnu i Nybodergaden Gammelvagt (øverst i. v.) og i Matrikelskel i Karreen nederst i. h.
 1 : 10 000.

Raadet bifaldt disse Tanker, og Resultatet blev en Forordning af 28. Januar 1631 om en Skibsafgift, der skulde dække Udgifterne ved Opførelsen af Boliger for Baadmandskabet paa et bekvemt Sted nær ved Holmen. Inden en Maaned var forløbet, var Arbejdet i fuld Gang, saa Planerne maa være udarbejdet en rum Tid før denne Dato. Men faa Maaneder efter var Christian IV indforstaaet med, at de indvundne Beløb kun vilde forslaa lidet: »Efterdi jeg ikke kan se, at de Boder til Søfolket med den Indkomst, som dertil deputeret er, ud i 60 Aar kan blive færdig«, skrev han til Rigsadmiralen og paalagde ham at bevæge Rigsraadet til at sørge for større Bevillinger: »Mig at foretrække Penningen og siden tage Snak derfor, som hidtil sket er, ded er intet min Lejlighed«.

Kongen maatte imidlertid nøjes med den først bevilgede Afgift, hvis Værdighed ganske vist siden blev forlænget, og Byggeriet sattes i Gang, ikke i Holmens umiddelbare Nærhed, men mellem Rosenborg Have og Kastellet, dog med den store Stenbro som direkte Forbindelsesvej. Baadmandsboderne eller »de ny Boder«, som de kaldtes i Modsætning til de gamle, Skipperboderne, der ogsaa i sin Tid havde baaret nævnte Prædikat, blev saaledes den første Bebyggelse i Ny-København. Det var en meget særpræget Bebyggelse, Rækkehuse med mellemliggende Haver og Gaarde og med snorlige Gader, der var 25 Alen brede, en slaaende Modsætning til den gamle Bys ofte kun 4-5 Alen og i hvert Fald aldrig 25 Alen brede Gader. Opførelsen af de ialt 619 Boder eller Huse, der blev bygget under Christian IV, strakte sig over Aarene 1631-39.

Kongen har formentlig ved Planens Udarbejdelse betjent sig af sin Tilsynsførende ved Skanseanlægget, Bygmesteren Hans von Steenwinckel. Nyboders Anlæg blev ogsaa henregnet til Kgl. Majestæts Bygning ved Sankt Annæ, eftersom Indtægterne af den forordnede Skibsafgift skulde tilgaa Bygningskriveren (Jonas Heinemarch), som skulde gøre Regnskab for de indvundne Midler og deres Anvendelse.

CHRISTIAN IV.s BYPLAN-ARBEJDER

Arealet Vest for den nye Sømandsby var forbeholdt til Kirkegaard og en Kirkebygning Sankt Annæ Rotunda for det nye Kvarter; men der kendes fra Nyboders Paabegyndelse ikke noget Udkast til disses Placering, saa det ser ud, som om der ikke blev rørt ved dette Areal, før Kirkens Placering blev endelig fastlagt ca. 1640.

Det synes, som om man 1640 definitivt har opgivet den stjerneformede Byplan. Den Del af Nyboder, der blev opført Vest for »den store Stenbro«, maa være anlagt efter et afvigende Projekt, idet disse Stokke afgrænses af en Skraalinie parallel med den store Stenbro i ca. 100 m Afstand. Denne mærkelige Afskæring skyldes, at man her havde projekteret en Gade, igen en ny Helsingørvej. »Den store Stenbro« havde som nævnt ført til en projekteret Østerport, anbragt i en af Fæstningsringens Bastioner. Nu ansaa de sagkyndige en saadan Placering for gammeldags. Fæstningsportene skulde nu anbringes midt paa en Kurtine, og i Overensstemmelse med dette Krav sigtede den tredie Helsingørvej da ogsaa mod Voldlinien midt imellem to Bastioner. Men den er næppe nogensinde blevet anlagt, idet Planen, hvori den indgik, snart blev opgivet.

De to Parallelgader har dog sat Spor i den senere Planlægning, saaledes som Kortskitsen S. 87 (Lorenzen 1, VII) viser.

Denne Byplanskitse har en betydelig Interesse, fordi den paa sin Vis foregriber den endelige Byplan for Ny-København.

Den bevarede Kortskitse viser, hvorledes man vilde forene dette vifteformede Gadenet, hvori indgik alle tre Helsingørveje, baade den ældre, den store Stenbro og den helt nye, med en Opdeling af det resterende Omraade efter det nu saa yndede Skakbrætprincip, idet dette dog naturligvis ikke

Gadenettet ved Nyboders Anlæg.

1 : 20 000.

Det er uvist, om Parallelgaden til »den store Stenbro« er orienteret efter Fæstningsplanen af 1627 eller en senere Plan. Efter V. L. 1, IV, VII og XXIII.

Byplan og Fæstningsplan af 1640.

Den tredie Helsingørvej.

Se Fig. S. 87, 88 og Margin S. 89.

Til venstre:

Gadenavne i Christian IV.s Nyboder.

1 : 10 000

Konsekvensen i Christian IV.s Gadenavne er senere blevet brudt, idet flere af Gaderne er staaet sammen og har faaet Navn efter Søhelle; man har dog stadig den Fornemmelse, at Gader med Blomster- eller Dyrenavne ligger ude mellem Nyboders lave gule Husrækker. ITidens Løb er følgende Ændringer sket:

Løvegade	nedlagt
Nellikegade	} Fredericiagade
Bjørnegade	
Kaninstræde	
Balsamgade	} Olfert Fischersgade
Ulvegade	
Salviegade	} Sankt Pauls Gade
Enhjørningsgade	
Pindsvinegade	
Katlegade	nedlagt
Meriansgade	} Gernersgade
Kamelgade	
Hundestræde	
Timiansgade	nedlagt
Tulipangade	} Suensonsgade
Elefantgade	

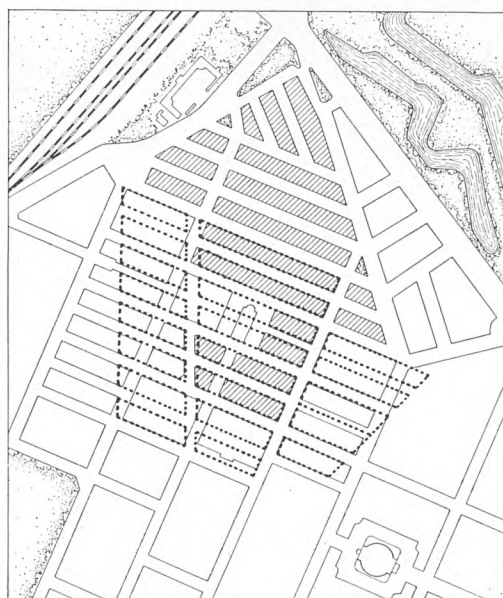
Efter V. L. 1, XVIII og Lind: Nyboder.

Til højre:

Christian IV.s Nyboder, indtegnet med Punktering paa moderne Plan.

1 : 10 000.

Stjerneplanens Ringgader er i Nyboder erstattet af et System af Parallelgader vinkelret paa den mellemste Radialgade (senere Borgergade). Efter V. L. 1. XVIII.

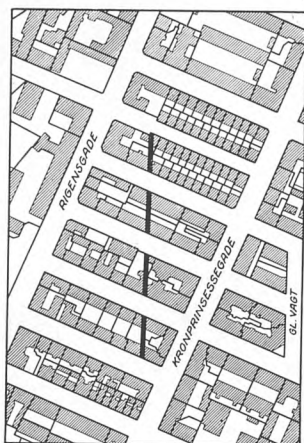
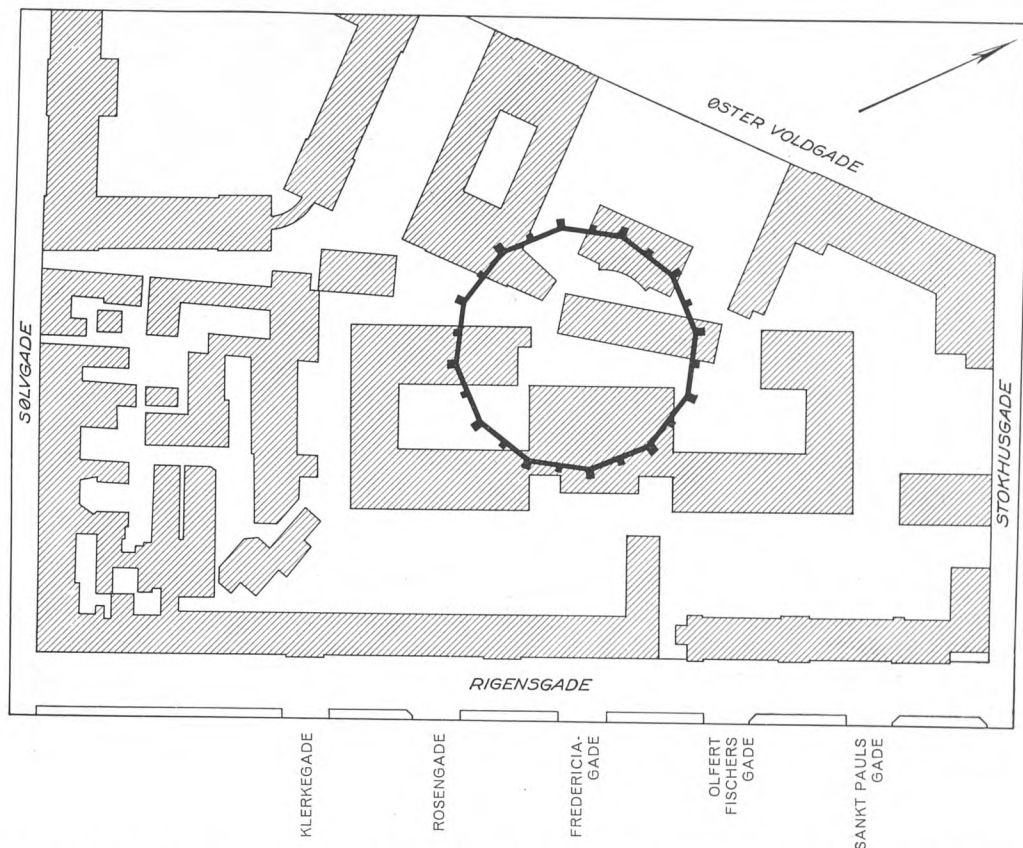
CHRISTIAN IV.s BYPLAN-ARBEJDER

Sankt Annæ Rotunda.

1 : 2 000.

Indtegnel paa et moderne Kort efter Jordfund ved Arkitekt Charles Christensens Udgravninger 1925. Polyteknisk Læreanstalts nye Bygninger ved Østervoldgade indtegnet af Arkitekt, M. A. A., Gjerløv Knudsen.

Kirken var 100 Alen i Diameter, tolvkantet med 24 Stræbepiller. Sidefladerne skulde være 25 Alen til Gesimsen og skulde hver afsluttes med en Gavl. Det hvalvede Loft skulde bæres af 48 fritstaaende Søjler i 3 koncentriske Ringe. Sankt Annæ Rotunda paabegyndtes i 1640; men efter nogle Aars Arbejde gik Byggeriet i slaa paa Grund af Penge-mangel. I 1660 blev Kirken endeligt opgivet, og Kongen tillod Borgerne at hente Sten fra Kirken.

Den tredje Helsingørvej

blev aldrig udført; men dens Afsætning har sat sit Spor i et skraat Skel i Karreerne mellem Kronprinsessegade og Rigersgade.

1 : 5 000.

Østervold.

Fig. næste Side f. o.

V. L. 1, XXII, se S. 206.

lod sig gennemføre i det færdigt udbyggede Nyboder. Ved Stranden dukker første Gang Dele af det Kanalsystem op, som vedblev at spørge i den følgende Tids Byplanlægning; men det samlede Resultat forekommer alt andet end heldigt, en mærkelig Sammenblanding af flere forskellige Principper.

Paa den nye Østervold var der i det store og hele ikke blevet arbejdet, siden Diget og Grøften blev anlagt i December 1629. Kun i Aarene 1631-32 var der udført visse Jordarbejder paa »det Værk uden det Nørre Port ved Rosenborrig«, formodentlig den nedenfor omtalte Bastion ud for Kongens Have. Der har tillige som tidligere omtalt været arbejdet paa Skansens Hornværker og de store Dæmninger i Stranden ud for Skansen, og der synes ikke at kunne rejses Tvivl om, at disse Arbejder maa være udført efter en til Oktogonen svarende Plan.

Det er uvist, hvor meget der ud over de ovennævnte Arbejder er foretaget paa den i 1629 afstukne nye Østervold, der vel maa formodes at være i væsentlig Overensstemmelse med Oktogonplanen, som har været gældende et godt Stykke ind i Trediverne.

Der er bevaret en Plan med Angivelse af den nye Østervold og Sankt Annæ Skanse i nøje Overensstemmelse med Oktogonplanen, men uden dennes Byplan. Planen er muligvis, som af Vilh. Lorenzen angivet, fra 1630, men kan ogsaa tænkes at være af lidt senere Dato.

Paa Planen staar ud for Østervold anført: »das neuwe angelegte Werk«. Hvor megen Vægt der kan tillægges denne Paategning kan ikke bedømmes ud fra det foreliggende Materiale. Den bestyrker dog den Opfattelse, at der ind i Trediverne har været arbejdet efter denne Plan.

For øvrigt har Eftertiden ikke taget det saa nøje med Ændring af de i denne Tidsperiode udførte Jordværker. Saaledes maa de tre store Hornværker i Land senere være blevet næsten fuldstændigt nedbrudt. Et enkelt af dem (det midterste) ses dog paa et Spionkort af 1658.

Da det i 1642 truede med Krig, var Rigsraadet mere villigt til at gaa ind for en Udbedring af Hovedstadens Forsvar. Det lykkedes at bevæge Adelen til at yde en Ekstraskat:

»Eftersom af Rigens Raad fornøden eragtes til Landsens Defension en real Fæstning at skulle opbygges, hvorudi Hustruer, Børn, Moblia og andet, som sig selv ikke kunde forsvare, maatte ind salveres . . . . .«

Men noget spydigt, synes det, og formodentlig en Hentydning til det ødsle Kirkebyggeri, slutter Rigsraadets Indstilling med at udtale Haabet om, »at samme bevilgede Hjælp og Penge bliver til det destinerede Brug anvendt«. Det indkomne Skattebeløb, 38 000 Rdlr., kunde dog ikke bestride Udgifterne til Voldarbejdet.

Udførelsen blev betroet den danske Ingeniør Hans Jakobsen Schiørt, der gik i Gang i de sidste Uger af August 1642 med en Arbejdsstyrke paa ca. 100 Personer, deraf et betydeligt Antal Kvinder. Kontrakten med ham synes først at løbe fra 27. August 1642, og fra denne Dag skete alle Udbetalinger til ham »for Voldarbejde ved det ny Værk uden Østerport, han paa sin egen Bekostning og Materialier forfærdiget haver fra den anlagte Kastel ved Sankt Annæ Bro indtil det Bolværk ved Kgl. Majestæts Have«.

Det skred imidlertid langsomt med Fuldendelsen, og under Torstensonkrigen 1643-45 havde man i Hovedsagen maattet forlade sig paa de fremskudte Forsvarsværker ved Søerne, »efterdi . . . . at derudi med mindre Folk og Umage kunde holdes Vagt end i Byen« og Voldene »fast over alt fandtes brøstfældige, i Synderlighed imod Vores Have og for Nørreport, hvor og ingen Værker ere«.

Man har beklaget, at Planen til Schiørts Arbejder ikke synes kendt i Nutiden. Der findes imidlertid Materiale, som giver en Forestilling om disse Arbejder, saaledes det Kortblad fra ca. 1640, fra hvilket den S. 87 gengivne Byplanskitse er taget.

Paa dette Kortblad er foruden Gadeprojektet for den nye Bydel løst skitseret et Forslag til en ny Østervold, der rummer $6\frac{1}{2}$ Bastion fra Nørreport (dennes Bastion inclusive) til Sankt Annæ Skanse. Schiørts Projekt til Østervolds Anlæg maa formodes netop paa denne Strækning at have haft $6\frac{1}{2}$ Bastioner. Den hollandske Resident i København, der i en Indberetning gav sin Regering detaillerede Oplysninger om den nye Befæstningslinie, Voldens Højde og Gravens Bredde, vidste, at der skulde være $6\frac{1}{2}$ Bastioner fra Kysten (hvor han dog maa mene Kastellet) til Nørreport. Dette maa saaledes for Østervolds Vedkommende have været en ny Plan. Efter Stjerneplanen skulde her kun være 5 Bastioner.

Der kendes endnu et Kort fra Tiden, som netop viser $6\frac{1}{2}$ Bastioner fra Kysten til Nørreport og navnlig er af Interesse, fordi det tillige viser den nye Voldlinie sammen med et af den første Skanses Hornværker (se hostaende Figur). Meget taler for, at disse Kortskitser er Forarbejder til Schiørts Plan.

Det fremgaar af den ovenfor omtalte Indberetning af den hollandske Resident, at allerede det Projekt, der har dannet Grundlag for Schiørts Befæstningsarbejder, er blevet mødt med Kritik af andre sagkyndige. Det var for gammeldags, Bastionerne for smaa og Kurtinerne for lange, hævdede man og paastod tillige, at det var Hans Majestæt, der vilde have det udført saaledes. End ikke Kongens egen Søn, den udvalgte Prins Christian, havde større Tiltro til Faderens Sagkundskab. »Jeg haver fornemmet«, skrev han i Maj 1642, altsaa under Arbejdets Forberedelse, »at Hans Majestæt haver afstukket det Værk uden om Byen. Det var godt, om man hørte manges Mening, som forstod det«.

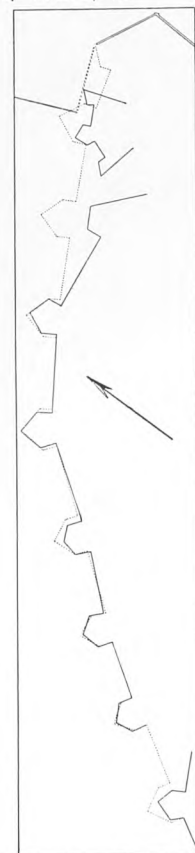
Schiørts Fæstningsarbejder gav senere Anledning til en Meningsudveksling mellem den gamle Konge og Rigsraadet, der i en Skrivelse af 5. December 1646 underdanigst henstiller, »at de Ingeniører, som nu er her tilstede, maa

Fæstningsplan ca. 1627.

1 : 20 000.

Udsnit af V. L. I, V.

Fæstningsplan ca. 1640.

Schiørts Plan.

1 : 20 000.

Efter V. L. I, VII^a.

CHRISTIAN IV.s BYPLAN- ARBEJDER

Chr. IV.s egenhændige Breve,
Bd. IV.

gøre deres Betænkning, hvorledes København bedst og bekvemmest kunde fortificeres — og at det siden paa Foraaret med Arbejdet maatte paabegyndes ...«. Paa dette Tidspunkt har der allerede været arbejdet ca. 4 Aar efter Schiørts Fæstningsplan.

Kostelige er de Randnoter, Kongen har tilføjet. Naar Rigsraadet anmoder ham om at tilforordne »Conducteurs« og andre Tilsynshavende, hedder det: »Hvem skal betale dem«, og Anmodningen om, at Kongen »naadigst vil lade Materialier til, som (d. v. s. hvad) dette Vinter kunde bestilles og forfærdiges«, faar det lakoniske Afslag: »Ikke en Skovl eller Hjulbør!« Af største Interesse er Svaret paa Raadets Begæring: »at Eders kgl. Majestæt naadigst vilde lade sig befalde, at den gamle Vold saalænge maatte blive staaende, indtil det ny Værk kunde være bragt udi Defension, efterdi Byen ellers er ganske aaben ...«. Hertil bemærker Kongen: »Ded kan nu intet mere ske, thi der er Hul nok allerede derpaa!«

Raadet lagde særlig Vægt paa, at Kongen vilde forordne en, som kunde have »general Inspektion« over hele Værket.

Kongen skriver faa Dage efter bl. a.: »Havde de Godtfolk, Adel og Uadel, i de forrige Tider villet gøre mig det til Vilje, som de nu erbyder sig at gøre, da havde København for 20 Aar siden været in Perfectione«. »Ingeniør og andre, som til Verket kan bruges, er ved Haanden, og Fortifikationen er lagt, som den skal ligge, saa at de ikke kan tage Fejl af den ...«

Vi sporer i Christian IV.s sidste Aar en tiltagende Vaklen i Planer for Afgrænsning og Udnyttelse af det store, nye Byomraade. Med Stjerneplanens Bortfald indtræder for de nærmest følgende Aar en Opløsning af Byplanen, og Rigsraadets Angreb paa Befæstningssystemet maa trods Kongens bitre og afvisende Svar have gjort Indtryk.

PERIODEN AXEL URUP

K. D. V, S. 676.

I 1647 overdrages Ledelsen af de forestaaende Befæstningsarbejder til den danske Herremand, Ingeniøren Axel Urup som Generalinspektør. Urup var navnlig kendt fra Anlægget af Fæstningen Christianspris i Holsten. De nærmere Bestemmelser er angivet i Kongens Brev af 22. Maj 1647.

Der udskrives i forskellige kongelige Reskripter saavel nye Grundskatter som Arbejdsydelse, og som Begrundelse for disse nye Byrder anføres i et Reskript af 16. Maj 1647 til Borgmester og Raad i København, at »den højeste Nød udfordrer, at Vor Købstad Københavns Fortification med det første bliver forfærdiget ...«.

Urups Bestalling indeholder ingen Instrukser for hans Virksomhed ud over Tilkendegivelsen af, »at Vi naadigst haver for godt anset, at Du over den nye Fortifikation og Arbejde, her for vor Købstad København nu gøres, skal have Direktion ...«, og han faar endvidere Tilladelse til at antage en Regnskabsfører og tre Kaptajner som Medhjælpere; af de bevarede Regnskaber fremgaar det ikke med Sikkerhed, hvilke Arbejder det var, som blev sat i Gang en Maanedes Tid efter hans Udnævnelse; men enkelte Ordre til ham synes at vise, at han foreløbig maa have arbejdet videre efter den af Schiørt lagte Plan for Østervold.

Axel Urup kom kun til at lede Arbejdet paa Hovedstadens Befæstning i godt 7 Maaneder, inden den gamle Konge døde den 27. Februar 1648.

Naar Urup straks har maattet gaa i Gang i Marken, maa dette tilskrives Kongens Utaalmodighed og det Pres, han har været ude for fra Rigsraadets Side. For den nye Generalinspektør, der omtrent ved denne Tid maa have igangsat det omfattende Kortlægningsarbejde, der ses at have dannet Grundlaget for den følgende Tids Planlægning, kan det næppe have været belejligt at gaa i Gang med mere omfattende Arbejder, førend det nye Københavnskort i Begyndelsen af 1648 har foreligget. Planlægningen maa have været fuldført 1649, hvilket i Betragtning af Opgavens Omfang og de omhyggelige Forarbejder, der vides at være udført, maa anses for en frem-

Voldarbejdet fortsættes.

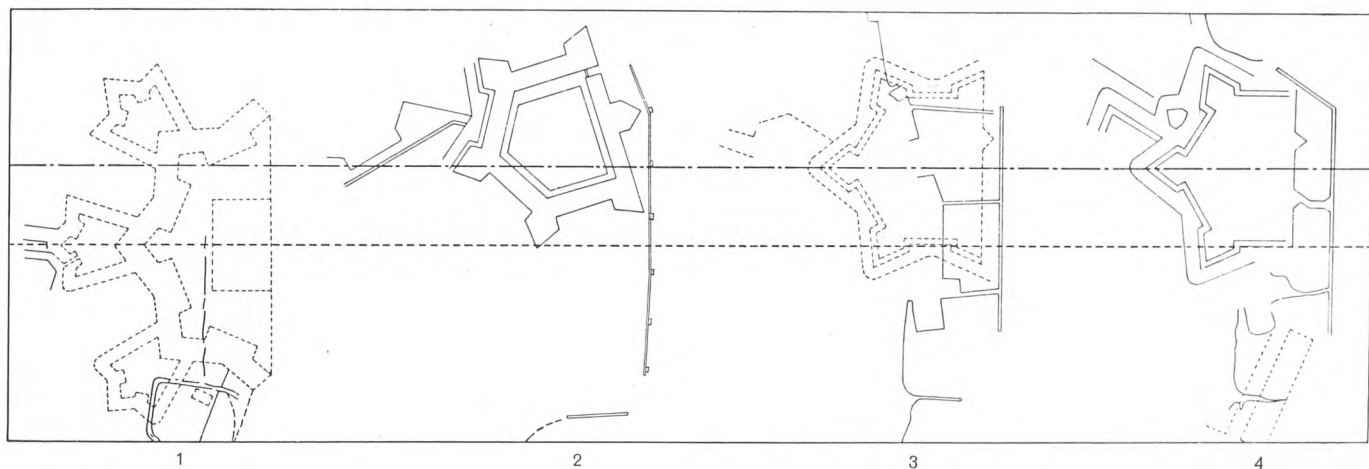
Christian IV.s Død.

ragende Præstation. De Arbejder, Urup har maattet udføre ved de gamle Anlæg, inden de grundlæggende Opmaalingsarbejder var fuldført, maa derfor sikkert have været af henholdende Natur.

Hvad angaar selve den nye Østervold, fik Christian IV Ret, naar han overfor Rigsraadet havde hævdet, at Fortificationen var lagt, hvor den skulde ligge. Schiørts 6½ Bastion fra Nørreport til Kastellet indgaar ogsaa i den følgende Tids Planer, paa hvilket Stade af Udførelsen de saa ellers har befundet sig. Derimod synes den ændrede Beliggenhed af Sankt Annæ Skanse, som blev et af Resultaterne af Urups Virksomhed, at have medført tilsvarende Ændringer i den nordlige Del af Voldlinien; men her har Arbejdet næppe været synderlig fremskredet, at dømme baade efter Rigsraadets Udtalelser og den Tilstand, Volden her var i endnu en halv Snes Aar senere under Belejringen.

*København og Christianshavn.
1 : 20 000.
Planen viser eksisterende og projekterede
Befæstningsanlæg.
Formentlig delvis Kopi af det 1648 ud-
førte Københavnskort. Søerne er her rig-
tigt indmaalt (Begrænsningerne svarer
til 5 m Kurven).
Efter V. L. 1, XIII.
Middelfejl 2 %.*

Sankt Annæ Skanse.

1: 20 000.

1. Planen af 1627. 2. Formentlig Schiørts Plan. 3. Urups 1. Skitse. 4. Endelig Placering efter Urups Plan.

1. sammenholdt med 3. og 4. viser, at de store Dæmninger 1629-38 er udført nøje efter Plan 1. Den stærkt forskudte Beliggenhed paa Plan 2, kan muligvis skyldes unojaglig Indtegning af Skansen eller Dæmninger.

Den i 3. angivne Beliggenhed synes efter de bevarede Kort at svare til den i 1649 approberede Plan, men ændret under Udførelsen som angivet i 4. Skansens Hovedakse er paa 1., 3. og 4. orienteret Øst-Vest som paa det nuværende Kastel, men er i 3. og 4. forskudt ca. 200 m mod Nord i Forhold til 1.

Urupplanens øst-vestgaaende Hovedakse er sammenfaldende med den tilsvarende Akse i det nuværende Kastel.

Der er dog ogsaa andre Ingeniører, der har søgt at faa Indflydelse paa Planerne for Københavns nye Befæstning. 1648 forsøger Otto Heyder at paakalde Kongens Interesse for et Projekt, der er væsentligt afvigende fra de godkendte Projekter og saaledes næppe har haft Indflydelse paa disse.

Ogsaa Schiørt, der Jan. 1642 var udnævnt til Oberstløjtnant paa Akershus i Norge, har til Frederik III overleveret et »Afrids«, der angiver, hvorledes han mener, København bedst kan befæstes. Selv om Kongen beder ham skriftligt indsende sine Tanker herom, kan de formentlig lige saa lidt som Heyders Projekt have faaet en afgørende Indflydelse paa de 1649 approberede Planer, der i hvert Fald tydeligt er bygget paa det af Urup tilvejebragte helt nye Kortgrundlag, der sandsynligvis hverken kan have været Heyder eller Schiørt bekendt.

Selv om man ikke har fuld Klarhed over Omfanget af de under Axel Urups Ledelse udførte Arbejder, staar det fast, at der under hans Ledelse som Generalinspektør kom Orden i Planlægningen og det til Grund for denne liggende Kortmateriale.

Et enkelt af de Anlæg, der var udført i den forløbne Tid, har haft Urups særlige Interesse i hans Projekteringsarbejde; det var det store System af Fangedæmninger, der findes nøjagtigt indmaalt paa et af Kortværkerne fra denne Tid, og som har dannet Grundlag for en ny Sankt Annæ Skanse, der ligesom den tidligere skulde danne Afslutning paa den nye Østervold med »den lange Dæmning« som Begrænsning til Søsiden. Dette til Trods for, at Fangedæmningerne kun delvis har passet som Indfatning for Urupplanens nye Skanse, hvis Hovedakse er forskudt 200 m mod Nord. Det Misforhold, der herved er opstaaet, ses i den nærmest følgende Tids Planer klaret, dels ved at forkorte Skansens Basis med ca. 200 m, dels ved at føre en skraa Fangedæmning fra den lange Dæmning mod Nordvest. De detaljerede Undersøgelser vedrørende disse Fangedæmninger viser, at denne Forskydning af Skansen ikke kan være gennemført, før den nye Beliggenhed er fastlagt gennem den endelige Stadfæstelse af Axel Urups Fæstningsplan.

Fælles for alle denne Perodes Planskitser er Tanken om en Forskydning af Skansen mod Nord i Forbindelse med en Udrykning af Voldlinien og dermed en væsentlig Udvidelse af Byomraadet i Forhold til Planen af 1627. Det er vanskeligt at udrede en Begrundelse for, at man har forladt den oprindelige, over et Cirkeludsnit konstruerede, Fæstningspolygon og erstattet den med en væsentligt fladere Bue. Der er en Mulighed for, at den stedfundne Forskydning af Skansens Midtakse 200 m mod Nord, saavel som den senere gennemførte Forskydning mod Vest, skyldes Ønsket om at komme ind paa lavere Vand og derved opnaa en bedre Jordbalance.

København 1649.

1 : 20 000.

Spionkort i det kgl. Krigsarkiv i Stockholm. Formentlig Forlæg for Pufendorffs Kort.

— Se næste Side —.

Projekt til Bebyggelse af Ny-København og Befæstningsanlæg viser Overensstemmelse med Pufendorffs Kort.

Efter V. L. 1, XVIII.

Middelfejl 2,6 %.

Det kan af en af de bevarede Planer ses, at man allerede tidligere har gjort Forsøg paa at erstatte det ældre Skraagadesystem med et regelmæssigt, rektangulært Gadesystem. Urup viderefører denne Tanke med streng Konsekvens. Trods den faktiske Tilstedeværelse af »den store Stenbro« betragtes den i Urupperiodens Byplan som ikke eksisterende, bortset fra den Del, der ligger inden for det nyanlagte Nyboders Omraade.

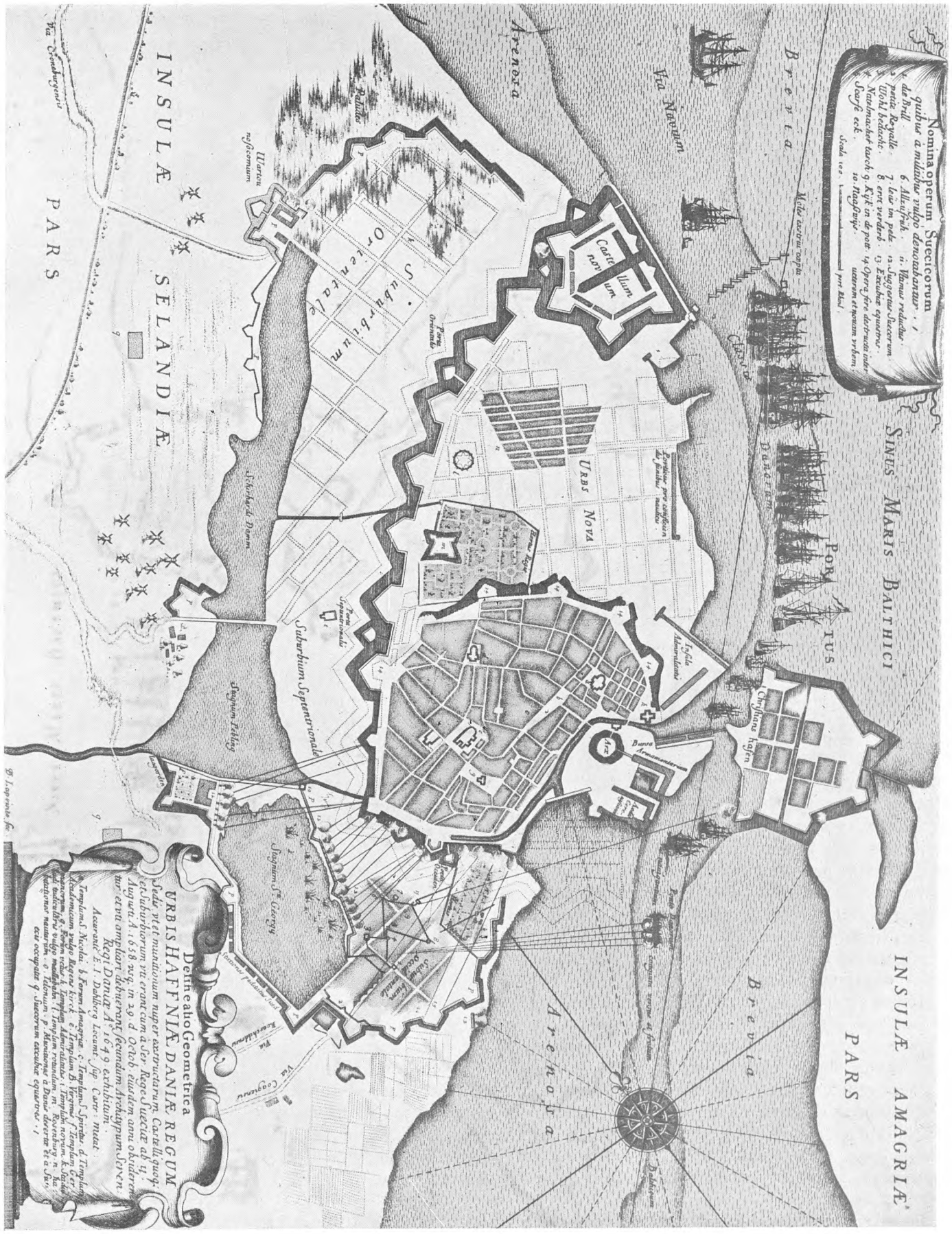
Nyboder, hvis Gadenet var orienteret vinkelret paa det ældre Systems nord-sydgaaende Hovedgade — den senere Borberggade —, indpasses i det nye, retvinklede Gadenet ved at opbygge dette efter disse to paa hinanden

BYPLANEN AF 1649

Fig. næste Side:

København 1649.

Pufendorffs Kort.

Nomina operum Suecicorum quibus a multis regio denominatur

1. de Brille
2. de Brille
3. de Brille
4. de Brille
5. de Brille
6. de Brille
7. de Brille
8. de Brille
9. de Brille
10. de Brille

URBS HAPFNIA DANIE REGUM

Definitio Geometrica

Urbis Hapfnia Danie Regum definitio Geometrica est, quae a Rege Christiano IV. Danico in anno 1646. aedificata est, et a Rege Christiano V. Danico in anno 1699. exhibitum.

Rege Christiano IV. Danico in anno 1646. aedificata est, et a Rege Christiano V. Danico in anno 1699. exhibitum.

vinkelrette Hovedretninger. Ind over den endnu ikke endeligt demolerede Østervold projekteres en ny snorlige Gade — den nuværende Gothersgade —, i hvilken den nye Bydels Gadenet mødes med den gamle Bys Gader, der forlængedes ud over det nedlagte Fæstningsterræn. Planen viser en helt ny Gade, Ny Adelgade, i Forbindelse med det paa Planen antydede Kongens Nytorv.

Det er andetsteds paavist, hvorledes en Kopi eller Genpart af denne Plan, der til vore Dage er bevaret i Stockholm, maa være benyttet til Forlæg for det Københavns-Kort, som ledsagede Pufendorffs Skildring af Carl Gustavs Bedrifter, og som udtrykkelig siges at være i Overensstemmelse med den Tegning til Byens og Befæstningens Udvidelse, som i Aaret 1649 blev forelagt den danske Konge.

I Titelfeltet paa Pufendorffs Kort findes en latinsk Paaskrift, der i Oversættelse lyder:

Geometrisk Afridsning af Byen København, Danmarks Kongers Sæde, ligesom af de Befæstninger, der nylig er blevet opbyggede, tillige af Kastellet og Forstæderne, saaledes som de var, da de blev belejrede af Sveriges stormægtigste Konge fra 2. August Anno 1658 indtil d. 29. Oktbr. i det samme Aar og saaledes som de burde udvides i Henhold til den Tegning, som Aar 1649 blev forelagt Danmarks stormægtigste Konge (efter nøjagtig Gengivelse af E. I. Dahlberg, Øverstbefalende over Militærlejren).

Det maa herefter være berettiget at betragte dette Kort som et Udtryk for de af Axel Urup 1648-49 udarbejdede Planer, der i 1649 har kunnet forelægges Kong Frederik III. til Godkendelse.

Axel Urups Befæstnings- og Byplanarbejder danner Overgang imellem Christian IV.s og Frederik III.s Regeringstid. Det er vanskeligt af de foreliggende Planer at bedømme, i hvilket Omfang Christian IV har haft Andel i Planerne. Det synes i hvert Fald ikke at have været Christian IV.s Tanke at nedlægge den store Stenbro, idet han i 1647 placerer den nye Admiralgaard ved denne Gade, der har givet bekvem Forbindelse med Baadsmansboderne. I 1661 støder man endnu paa en Klausul: »saa længe den store Stenbro bliver ved Magt«. Kongens Indflydelse kan snarere have givet sig Udtryk i de store Kanal anlæg, der viser en vis Overensstemmelse med den af Kongen approberede Christianshavnsplan. I Planerne er ligeledes opretholdt Tanken om det store Skanseanlæg ved Indsejlingen til Staden, omend med noget afvigende Beliggenhed og Udformning. Udviklingen medførte, at det endelig udførte Projekt — »Kastellet Frederikshavn« — ikke blev opkaldt efter Christian IV, men efter hans Efterfølger.

Stadfæstelsen af Axel Urups Planer sker straks efter Frederik III.s Tronbestigelse. Axel Urups Planer maa saaledes betragtes som Udtryk for en Overgangsperiode, hvis Projekter i hvert Fald ikke kan regnes klart hørende under Christian IV.s Befæstnings- og Byplanarbejder.

Det var ikke lykkedes Christian IV at føre Arbejdet med Københavns Udvidelse og Nybefæstning til Ende; men Fortifikationen var i store Træk lagt, hvor den skulde blive liggende gennem de følgende Aarhundreder, og selv om Kastellet blev væsentligt forskelligt fra Sankt Annæ Skanse, og Voldlinierne af hans Efterkommere blev lagt længere ud mod Syd og paa Christianshavn, var det dog det Grundlag, han havde skabt, der arbejdedes videre paa, og Christian IV.s Virksomhed var i det store og hele Forudsætningen for det Voldenes København, som bestod indtil midt i det 19. Aarhundrede.

Først senere blev hans Drøm om det store Havneareal fra Knippelsbro til Toldboden til Virkelighed.

CHRISTIAN IV.s BYPLAN- ARBEJDER

Jfr. S. 109.

Lorenzen: Problemer 1600-1660, S. 213.

Man ved, at Frederik III selv allernaadigst havde underskrevet og approberet et Kort over den nye Bydel »dens Anlæg og Uddelelse«.

Kongens Tanker skulde saaledes nærmest være udtrykt ved den S. 87 gengivne Plan, der opretholder Skraagadeforbindelsen mellem Bremerholm og Nyboder.

V. NY-KØBENHAVN

SUMMARY	P. 98.
BYPLANEN AF 1649	S. 99—105.
<i>Forordningen af Marts 1650 S. 100. Privilegier S. 100. Forstæderne S. 101—103. Sankt Annæ Skanse ombygges S. 104—105. Ny-København efter Svenskekrigen S. 105.</i>	
BYPLANEN AF 1662	S. 106—108.
<i>Forordningen af Marts 1663 S. 107. Ny Østerport og en ny Skraagade til denne S. 107—108.</i>	
KONGENS NYTORV	S. 109—114.
<i>Byggeregler S. 109. Krindsen S. 110—114. Ny Trafikordning S. 114.</i>	
SOFIE AMALIENBORG	S. 115—119.
<i>Havnefronten S. 116—118. Slotsprojekter S. 118—119.</i>	
FREDERIKSSTADEN	S. 119—129.
<i>Skøde til Magistraten S. 119—120. Byggeregler S. 121—122. Tommerpladserne flyttes S. 122—123. Vandafledningen S. 124—125. Frederiksstaden erobres af Aristokratiet S. 125—129. Frederikskirken S. 127—128. Byplanens Fordele og Mangler S. 128—129.</i>	
TREKANTEN NORD FOR KONGENS HAVE	S. 130—132.
<i>Statsinstitutioner S. 130—132. Bebyggelsesplan 1754 S. 131. Sølvgades Kaserne S. 131—132. »Grønland« S. 132.</i>	
TREKANTEN VED TOLDBODEN	S. 133—136.
<i>Toldbodvejs Opfyldning S. 133. Fortsættelse af Frederiksstadens Plan S. 134. Frihavnsprojektet 1769 S. 134. Toldbodens Udvidelser S. 135.</i>	
ADELGADE-BORGERGADEKVARTERET	S. 137—142.
<i>Kvarterets Forfald S. 137. Ombygningsforslag S. 137—138. Nye Skraagadeforslag S. 138—139 og 141. Stadsingeniørens Gadeplan S. 140 og 142. Saneringsplaner S. 139—142.</i>	

NEW COPENHAGEN

The grandiose building plan for New-Copenhagen from the year 1649 (see e. g. fig. at page 99) on account of various circumstances was carried out only piecemeal, and the development proceeded only at a slow pace. After the siege 1658-60 Henrik Rüse built Kastellet (the Citadel) as shown in the map at page 104. In 1662 Rüse was commissioned with the task of designing a new plan for the entire New-Copenhagen, which gave proper consideration to the comprehensive purchases of land undertaken by Queen Sofie Amalie east of the street Norgesgade. The citizens, however, did not comply with the demands made that they should at once build on the sites parcelled out, an unbroken street frontage being now demanded for the first time. About Rüse's proposal for the removal of Østerport (Eastern Gate), see fig. page 108.

Connected with the construction of New-Copenhagen was the lay-out of Kongens Nytorv, conceived as a monumental square, surrounded by distinguished buildings, the first effort to introduce architectural control with the street fronts in Copenhagen. In the middle of the square the equestrian statue of Christian the Fifth was erected, and the grounds surrounding it were, in the course of time, laid out in different manners, latest in 1915-16, and occasional regulations of the square were likewise undertaken.

In 1667 the road to the Custom House — Toldbodgade — was removed to an embankment, which after the construction of Kvæsthusgade in 1688 was extended to Nyhavn (Newport), and eventually straightened out when the timber yards were laid out in the years after 1706 (fig. pages 117 and 119).

Both Christian the Fifth and Frederik the Fourth entertained plans for the building of a new palace on the site of Sofie Amalienborg, but after the fire in 1728 the area was used partly as a garden, partly for drill grounds. In 1749 Frederik the Fifth donated the whole area for the construction of Frederiksstaden (see fig. at page 119). This new section of the town was to be laid out and developed with houses of the greatest possible artistic quality according to a plan by Eigtved. The sites were donated to interested parties, who undertook to build according to the directions given, and four outstanding noblemen were given the sites for the four town-houses surrounding the central square, Frederikspladsen, Frederik Square (see fig. pages 126 and 129), the erection of a church was also a part of the town plan. On the square the equestrian statue of Frederik the Fifth was erected in 1771. After the burning down of Christiansborg in 1794 the palaces at Amalienborg became Royal residences, and Harsdorff built the Colonnade. The building of the church was entrusted to successive architects, Eigtved, Thura, and Jardin, but the work was discontinued in 1770, and was not resumed till 100 years later, when it was paid for by Tietgen and was carried out on the drawings of F. Meldahl. The new section was comparatively quickly developed, but not as the harbour and commercial quarter which had originally been planned. From a town planning point of view, it is rather unfortunate that this exclusive section takes up one of the most important harbour fronts of the city.

The area between Nyboder, Kongens Have, and Østervold (Eastern Ramparts) is shown at pages 131 and 132 and the area between Frederiksstaden and the present Toldbodvej at page 133. In the eastern part of the area a Customs warehouse was later erected. The Adelgade- and Borbergade-section (page 137 ff.) gradually became a pronounced slum section, and since about 1910 a radical re-development of major parts of it has been discussed, and various plans proposed. In 1942 the local authorities adopted the re-development and slum clearance plan shown at page 142. On the left the Adelgade-Borbergade section is seen, which is supposed to be partially re-developed after the clearance of the slum buildings. Two new connecting streets leading to the harbour through Frederiksstaden are planned.

TOWN PLAN OF 1662

see page 106.

KONGENS NYTORV

pages 109-114.

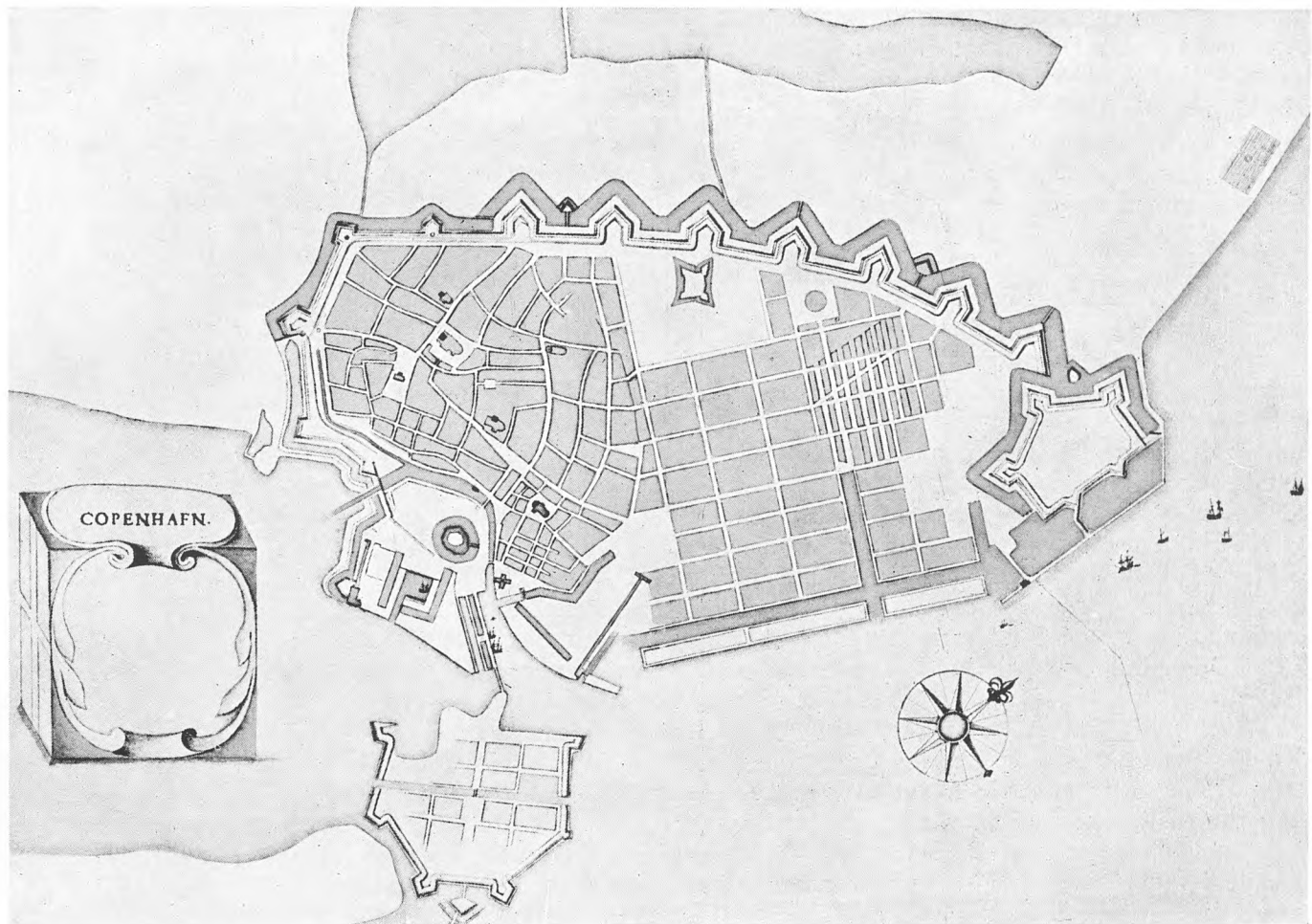
FREDERIKSTOWN

see especially the plan at page 123, text pages 118-129.

THE AREA NORTH OF KONGENS HAVE

ADELGADE BORBERGADE

NY-KØBENHAVN

BYPLANEN AF 1649

Københavnskort fra ca. 1660.

ca. 1 : 20 000.

Tegner Christoffer Heer, Fæstningsingeniør.

Heers Tegning viser — indtegnet paa et af Urup-Periodens Københavnskort — Projekter til: Sankt Annæ Skanse, den nye Østervold og Ny-Københavns Byplan, formentlig i væsentlig Overensstemmelse med Planerne af 1649. Byplanen omfatter den nye, snorlige Gothersgade, Omraadet Nord for denne og Tilslutningen til den gamle By, derunder Kongens Nytorv.

Gl. kgl. Sml., 716 Fol. Kliché: Flemming Dahl: »Københavns Bystyre».

Jfr. Pl. S. 94 og 95 og V. L. 1, XXIII.

Planen af 1649 for Ny-København fremtraadte som et lødigt Byplanarbejde, klart og fast i Linierne. Planens bærende Tanker var for det første, at hele Kystlinien mellem Bremerholm og Toldboden blev Havnefront og ved Anlægget af en Kanal inden for og parallel med selve Havnekajen — i Lighed med de noget tidligere Planer for Christianshavn — endda en dobbelt Havnefront, og for det andet, at denne Havnefront skulde være nær forbundet med det bagved liggende Kvarter. Fra Havnekanalen førte ikke mindre end fire Tværgader op til den fra Kongensgade (nuværende Gothersgade) til Østerport gaaende Hovedgade, og en bred Tværkanal med Kajgader paa begge Sider var projekteret fra Havnen helt op til Store Kongensgade.

Kanalgaden laa i direkte Forlængelse af Nybodergaderne: Nellikegade, Bjørnegade og Kaninstræde, der alle skulde kaldes: Kirkegade, fordi Sankt Annæ Rotunda laa som point de vue for Gaden. Denne Gadestrækning — i Dag kaldet Fredericiagade — fra Rigensgade til Ny Toldbodgade var den ene, i Vest-Øst gaaende, Hovedakse i Urups Projekt, medens Borbergade var Projektets anden Hovedakse, som gik i Nord-Syd og vinkelret paa den første. Da saavel Kirkegade som Borbergade var gamle Nybodergader, blev det derved muligt for Urup at søge Nyboderkvarteret indordnet i den skakbrætmæssige Opdeling af hele Omraadet, hvor alle i Vest-Øst gaaende Gader lagdes parallelt med Kirkegade (Fredericiagade) og alle i Nord-Syd gaaende Gader parallelt med Borbergade.

Denne stort anlagte Byplan kom imidlertid paa Grund af forskellige Forhold, for hvilke der i det følgende vil blive redegjort, kun stykkevis til Udførelse, og den bærende Tanke i Planen: Baglandets Udformning som et Handelskvarter i nær Tilknytning til Havnen, gik fuldstændig tabt.

Trods den radikale Omformning maa Planen af 1649 dog siges at være bygget over den ældre Skraagadeplan, hvad navnlig Kanalsystemet viser; kun har Skakbrætsystemet, der allerede var bragt i Anvendelse paa den ældre Plan, her bredt sig over næsten hele Omraadet.

Straks efter Nytaar 1650 fik Axel Urup Ordre til snarest at begynde paa saavel Befæstningsarbejderne som Anlægget af den nye Bydel.

I den derpaa følgende Marts Maaned blev der udstedt en Forordning om Byggeriet i den nye Bydel. Det hed deri: »hvor nogen Gade, Torv eller Plads rammer paa nogens Have, Fiskepark eller anden Jord, da skal Gade, Stræde, Torv eller Plads have sin Gænge, og Plank(eværk)et efter som Gade, Stræde, Torv eller Plads kommer at gaa, forflyttes«. Skar de nye Gader nogen af de forhaandenværende Bygninger, skulde der i hvert enkelt Tilfælde tages Stilling til, om de foreløbig kunde blive staaende. Der blev ogsaa fastsat Regler for, hvorledes de Lodsejere, som mistede deres Ejendom, skulde have Erstatning udlagt andetsteds. Det blev fremhævet, at det i første Række var Kronen, Adelen og Gejstligheden, som bar Udgifterne ved Anlægget af den nye Befæstning, »og hvis Overdrift, som af gemene Bys Mark hertil behøves, udi ringe Konsideration kommer imod saadan bemeldte mærkelig og store Forbedring og Befæstning«. Derfor skulde »alle Forstæder udi denne ny Bys Anlæg vige for Byens Befæstning, Gader, Stræder, Pladser og Bygninger efter Vort naadigste underskrevet Korts videre Udvisning, og ligesom Forstæderne med deres Haver og Bygning viger (for) Byen, saa skal (der)næst Byens Marker og Jorder udenfor Byen vige for de ny Haver, som skal anlægges«. Der skulde altsaa i eller uden for Byen anvises de enkelte Erstatning for, hvad de mistede; men til Gengæld var de forpligtede til inden tre Aar enten at bebygge Bygrundene »med forsvarlig Købstadsbygning« eller at indhegne Havelodderne. Undlod de dette, vilde de miste Retten til deres Grunde. Ligeledes skulde de, som ønskede Byggepladser udvist ved »den forordnede Kanal og i saa Maade nyde hvis Herlighed, saadanne Pladsers Belejlighed medfører«, inden to Aar forsyne dem med det nødvendige Bolværk.

Den 29. Maj fik de forventede Indbyggere veritable Privilegier. Først og fremmest blev der tilsagt »alle og enhver, som vilde bygge og bo udi den Ny-Københavns By«, samme Privilegier som Indbyggerne i selve København, og dernæst fik de, enten de opførte nye Huse, eller de flyttede deres ældre Bygninger, 12 Aars Frihed for Skat saavel som for Indkvartering, idet de endvidere i samme Tidsrum toldfrit maatte indføre de nødvendige Byggematerialer. De, der valgte Plads langs de projekterede Kanaler og følgelig skulde foretage omfattende Inddæmninger og Opfyldninger, vilde faa Ret til Kajpladsen langs deres Grunde; dog maatte de »ikke gravere Skive og Skuder over den sædvanlige Taxt, som af Borgmester og Raad sættes«. Og de fik 15 Aars Frihed for Skat og Indkvartering.

Privilegiernes sidste Paragraf betød for saa vidt en Indskrænkning i de nye Indbyggers Rettigheder, idet den forbød Bebyggelse af Fortovene i den nye By. »Hvem i saa Maader vil have Skur, Udbygning eller Svibuer for sit Hus, han skal dermed indvige paa sin egen Grund, og Gaden, som er ordineret, beholder sin Bredde ubehindret«. Dette Paabud blev der for øvrigt senere Anledning til at indskærpe, idet Indbyggerne ikke rettede sig efter det. Overtræderne blev truet med at miste deres Ejendomme.

I de følgende Aar blev der udstedt talrige Skøder paa Grunde i de projekterede Gader, navnlig i det første Par Aar af 1650'erne, men i øvrigt helt til Svenskekrigens Udbrud, ja endnu under denne. Det viste sig imidlertid, at de gamle Lodsejere ikke var alt for villige til at efterkomme de kongelige Paabud. En ny kongelig Forordning paabød nu alle og enhver uden Hensyn til Stand at rette sig efter »forrige udgangne Befalning for Fortifikationen at vige og gøre ryddelig, hvor Byens Gader, Pladser og

NY-KØBENHAVN

Slægtskab med ældre Planer.
(Jfr. Plan S. 87).

Forordning af 26. Marts 1650

Til det følgende:
O. Nielsen IV, S. 452 ff,
jfr. de citerede Steder i K. D.

K. D. V, S. 330, 11. Januar
1650.

K. D. III, S. 327 f, 26. Marts
1650.

Havebyerne uden for Fæstningen ses paa Pl. S. 94 og 95.

K. D. III, S. 328-334 ff.

Privilegier for Ny-København.

K. D. III, S. 335 f.

K. D. V, S. 397, 26. Marts
1656.

K. D. III, S. 421 f, 11. Juni
1653.

Ordren konciperet af Axel Urup, Holberg: Danmarks Riges Historie, 1856, III, S. 104.

NY-KØBENHAVN

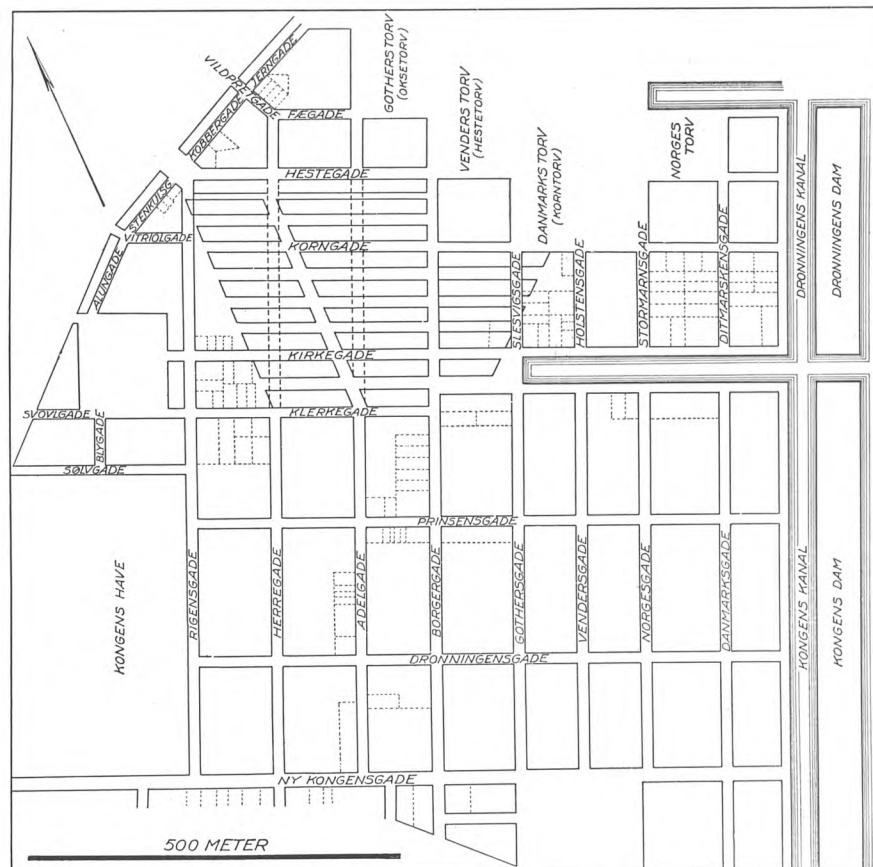
Ny-København. Projekt af 1651
indtegnet paa Kort fra 1649.

1 : 10 000.

Efter V. L. 1, XIX og O. Nielsen V,
S. 30.

Planen viser den oprindelige Skraa-
gadeplan afløst af en Gadeplan efter
Skakbrædsystemet. Planen bibeholder
den oprindelige Nybødergade »Borger-
gade« medens af tidligere Skraagader
kun en mindre Del af »den store Sten-
bro« bibeholdes. Planen blev iøvrigt ikke
gennemført i sin Helhed, idet Prinsens-
gade kun gennemføres gennem en en-
kelt Karré og Dronningensgade fik en
ændret Beliggenhed jof. Plan Side 106.

Kvarteret Øst for den nuværende St.
Kongensgade, paa Planen benævnt
Golthersgade, gennemføres først senere
i helt ændret Skikkelse jof. Afsnittet
om Frederiksstaden Side 119 f. f.

Stræder skulle gaa«, idet de ellers kunde risikere, at deres Huse blev brudt ned med 8 Dages Varsel.

K. D. III, S. 347 f, 21. Juli
1650, S. 356, 21. December
1650. Den paagældende fik
iøvrigt siden Skøde paa flere
Grunde ved Tornebuske- og
Rosenborggade. En anden
Mand fik 22. Maj 1650 Skøde
paa en Byggeplads ved den
nye Nørreport i Voldgaden,
dog med Forpligtelse »den
gamle Vold, for saa vidt han
tilkommer at afbrydes«. (Las-
sen S. 69).

Se Fig. S. 206.

Forstæderne.

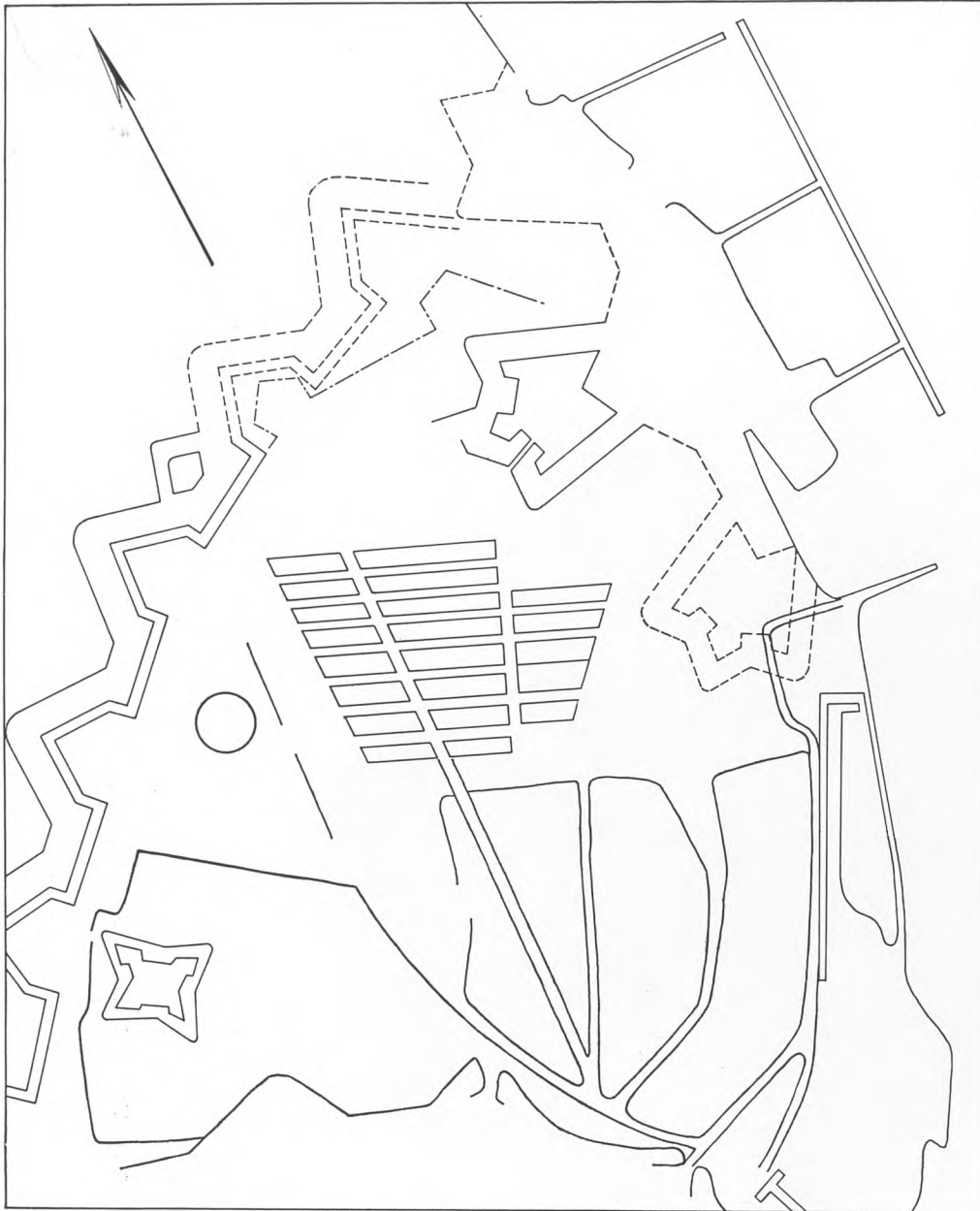
Den gamle Forstad uden for
Østerport.

Pontoppidan: Origenes Hafni-
ensis S. 285.

De, der overtog Byggegrunde, hvor den gamle Østervold laa, maatte selv lade de erhvervede Arealer planere, hvilket i visse Tilfælde kunde volde stort Besvær. Saaledes klagede en Mand, der havde overtaget en Grund i Rosenborggade, »at hannem en Byggeplads er udvist og tilmaalt langs udi den dybe gamle Grav udenfor den gamle Vold, hvor han ikke alene med stor Bekostning haver maattet nedbryde den gamle Vold, men endogsaa hente Jord andetsteds fra til at opfylde Graven, eftersom Jorden, som tages af den nederbrudte Vold ikke nær dertil kunde forslaa«. Skal man tro det Spionkort, som den svenske Generalkvartermester, Løjtnant Erik Dahlberg egenhændigt udførte under et Ophold i København i August Maaned 1658 umiddelbart før Udbruddet af den anden Karl Gustavs-Krig, fandtes der endnu paa det Tidspunkt større Rester af de gamle Stadsgrave ved Østervold.

Som allerede berørt i det foregaaende var det forhaandenværende Gadenet inden for den nye Østervold dels af ældre, dels af nyere Oprindelse, idet det enten skrev sig fra den gamle »Forstad udenfor Østerport« eller fra de under Christian IV foretagne Anlæg. Man har en ældre Beskrivelse, der i Forbindelse med bevaret Kortmateriale giver et udmærket Indblik i Forholdene omkring Aar 1650.

»Ved Holmen, hvor Hans høje Excellences Gaard (Charlottensborg) er nu bygt, løb samme Tid det lille Strandstræde til den islandske Reberbane. Dernæst ligeud for Gammel Østerport var Store Strandstræde og stødte med Reberbanen tilsammen, strækkende langs den samme og bestaaende i adskillige Frugthaver med nogle smaa Huse bebyggt. Fra Holmen, for begge disse Gader var en Længde Huse bygt, langs med Byens Graver, hvilke Huse formedelst Kongens Torv nu kaldet blev nedbrudt. Fra Mer-

Ny-København
 med omliggende Befæstningsanlæg ca.
 1650.
 1 : 10 000.
 Rekonstrueret efter V. L. I, II, IV, VII
 XVIII.

lings Hus var en krum Gade, udi den yderste Ende helt bred. Samme blev kaldt Bredegade (tidligere benævnt: den brede Gade fra Marken og ind imod Byens Grav). Merlings Hus stod lige for en Gade, som nu kaldes Ny Kongensgade (d. v. s. Store Kongensgade, tidligere Sankt Annæ Stræde eller Blegstræde). Denne var ubebygget og bestod ganske i Haver med nogen smaa Huse og Admiral Lindenovs Gaard (d. v. s. Admiralgaarden). Fra fornævnte Merlings Hus løb skraa til og igennem de ny Skipperboder en ganske ubebygget Gade med idel Haver (d. v. s. »den store Stenbro«). Atter fra samme Hus løb en Gade langs med Hans Kongelige Majestæts Have (den ældre Helsingørvej, af hvilken en Rest til vore Dage er bevaret i Helsingørsgade), hvilken med ringe Huse paa den ene Side var bebygget, som endnu er at se, og havde alt dette Navn af St. Annæ. Udenfor, runden omkring dette, saa og de ny Boders Grund, var en ganske øde og overgroet Mark, hvilken da intet Navn havde«.

Dette vifteformede, til Dels selvgroede Gadenet havde man som før nævnt søgt at forene, i første Omgang med Polygonplanen, i anden med

Merlings, rettere Merles, Hus laa, hvor nu Store Nordiske Telegrafsekselskabs Bygning ligger.

Bredgades ældste Forløb har en umiskendelig Lighed med de gængse »Forter«, d. v. s. Drivveje til Kvæget, og dens ældre Navn kunde ogsaa tyde paa, at den har haft sit oprindelige Udspring fra en saadan.

NY-KØBENHAVN

1649-Planen fremmes kun langsomt.

K. D. I, S. 763 ff.

Jfr. Lorenzen: Problemer 1600-1660, S. 218 ff.

De nye Haveforstæder.
Jfr. Pl. S. 94 og 95.

Forstæderne forsvinder.

Demarkationslinien af 1661.
Jfr. S. 212.

det senere valgte Skakbrætprincip; men Planen af 1649 tog kun saa meget Hensyn til det, at den bibeholdt Stykket af den »store Stenbro« igennem Nyboder. Ellers skulde samtlige ældre Gader vige for en gennemført regulær Inddeling.

Det skred kun langsomt fremad med Bebyggelsen af den nye Bydel. Skønt det ikke lader sig gøre at følge Udviklingen i Enkeltheder, viser Grundtaksten af 1661, at der endnu paa dette Tidspunkt kun var opført Nybygninger i meget ringe Omfang. I Sankt Annæ Kvarter registreredes der da ca. 220 Huse, Boder og Vaaninger foruden to-tre Gaarde og nogle Haver; men disse Tal gælder aabenbart Bebyggelsen i den gamle Forstad. Som »de ny opbygte Vaaninger« opføres kun en Snese Huse og 5 Gaarde! Paa lignende Maade var det gaaet med Befæstningsarbejderne. Axel Urup havde beholdt Overledelsen til 1656, da Henning Quitzov blev udnævnt til Overdirektør for Fortifikationen. Men der stod efterhaanden færre og færre Pengemidler til Raadighed for Arbejdet. Og fra de talrige Beretninger fra Tiden omkring Belejringen er det kendt, at Københavns Volde da befandt sig i ufærdig Tilstand. Det bekræftes af Dahlberg, der blandt Befæstningens svageste Punkter angiver Voldstykket fra Rosenborg til Nørreport, den Del af Befæstningslinien, det havde paahvilet Borgerskabet at fuldføre. Om Kastellet, som Sankt Annæ Skanse nu benævnedes, udtaler Generalmajor Joachim v. Breda i November 1657 bl. a., at selv om det »nicht in seiner Vollkommenheit ist«, var det dog saa vidt fremme med sine Volde og Grave, at det i Fjendehaand kunde blive en Trusel mod Byen.

I nøje Forbindelse med Anlægget af de nye Gader staar Udlægget af den Haveforstad uden for Voldene, der findes afsat paa Planen af 1649. I samme Periode, hvori Grunde bortskødedes i selve Ny-København, blev der i vid Udstrækning afhændet Havelodder uden for Byen baade ved Øster- og Vesterport, idet det i mange Tilfælde udtrykkelig blev bemærket, at Overtagerne havde mistet deres tidligere Grunde enten paa Grund af de nye Gaders Anlæg eller for »Fortifikationens« Skyld. Men det var saavel Byggegrunde som Havelodder, der blev anvist. De nye Forstæder vilde saaledes komme til at erstatte den gamle Havebebyggelse i »Forstaden for Østerport«. Ogsaa her blev Skakbrætsystemet anvendt uden Hensyn til de skævt afskaarne Grunde, som nødvendigvis maatte opstaa, navnlig langs Sortedamssø og Udenværkerne foran Vesterport. Karakteristisk er Udlægget af den 70 Alen brede Palmallegade uden for Østerport, hvor det af Tiden saa yndede Boldspil kunde drives. Iøvrigt fik alle Gaderne Navne, til Dels gruppevis ordnede, som i Ny-København. I den østre Forstad saaledes Landskabsnavne som Jyllands-, Skaane- og Sjællandsgade, foruden de mere lokalt bestemte som Helsingørsgade, Sundgade, Strandgade og Søgade.

En af Belejringens Følger var, at der blev sat Punktum for Udviklingen af Forstadsbebyggelsen mellem indre og ydre Befæstningslinie. Allerede da Svenskerne første Gang nærmede sig Hovedstaden, blev der givet Ordre til at stikke Forstæderne i Brand, naar deres Tropper viste sig foran Byen. Den hurtigt sluttede Roskildefred hindrede imidlertid, at Planerne blev realiseret, og det blev først Alvor, da Carl Gustavs Hære i den følgende August Maaned 1658 atter nærmede sig Staden. Det er bekendt, hvorledes Synet af de brændende Forstæder af Carl Gustav blev følt som et Varsel om den haarde Modstand, han vilde møde. Kirken uden for Nørreport blev sprængt i Luften, og alle andre Bygninger i Forstaden der og foran Vesterport blev brækket ned eller brændt, »de mange skønne Huse, værd nogle Tønder Guld«. De blev ikke genopført, idet Fæstningen København 1661 fik sin første Demarkationslinie. Der maatte ikke bygges mellem Søerne og Volden, og det blev endda forbudt Bønderne i begge Sundbyer paa Amager at genopføre deres Gaarde. De skulde i Stedet for flytte ind og bo

paa Christianshavn. Denne sidste Forordning blev aldrig ført ud i Virkeligheden.

Der havde efterhaanden været udnævnt forskellige Inspektører for Københavns Befæstning. Da den hollandske Ingeniør Henrik Rüse 1661 fik Bestalling som Generalkvartermester og Overinspektør over Rigets Fæstninger, var den Opgave, der i første Linie førte til Indkaldelsen af denne fremragende Teoretiker og Praktiker paa Fortifikationsvidenskabens Omraade, en Modernisering og Ombygning af Sankt Annæ Skanse efter tidssvarende Principper.

Rüse benyttede Skansen i den Form, den havde faaet igennem 1650'erne, som Fundament for sit eget moderne Citadel, ligesom den »lange Dæmning« indgik i Kastellet som dettes »Contrescarpe«. Et af Rüse undertegnet Kort fra 1666 giver Overblik over »Citadellet Frederikshavn«, som det opstod i Løbet af faa Aar under hans Ledelse.

Saa vidt Forholdet kan bedømmes efter det bevarede Kortmateriale, viser de tre vestligste Bastioner — Kongens, Dronningens og Prinsens Bastion — og Graven foran disse en væsentlig Overensstemmelse med den under Urups Ledelse anlagte Skanse, der som tidligere nævnt er rykket ca. 50 m mod Vest i Forhold til den i 1649 approberede Plan. Fra Urups Plan stammer endvidere Bornholms Ravelin, ligesom Grønlands Bastion svarer til den Halvbastion, der har dannet Østervolds Afslutning. Ny er derimod Grevens og Prinsessens Bastioner, der dog synes at støtte sig til Urupplanens to Halvbastioner og to Redaner mod Søsiden. Længden af det nuværende Kastels mod Langelinie vendende ca. 100 m lange Kurtine svarer nøje til Afstanden mellem Urupplanens to Redaner.

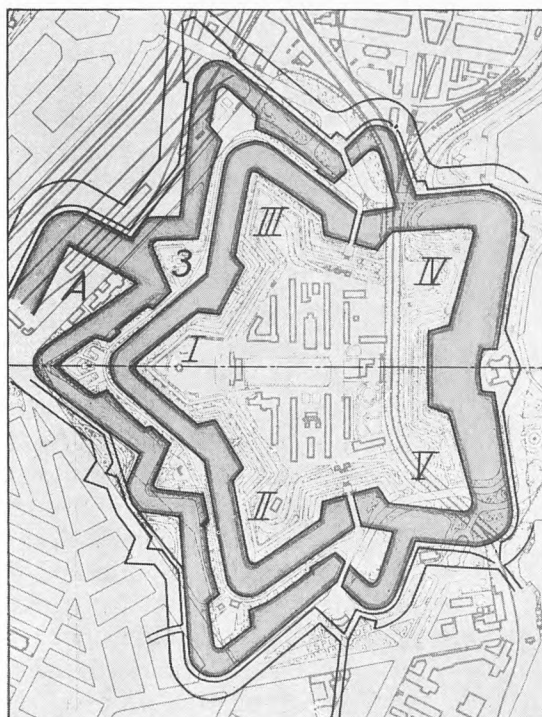
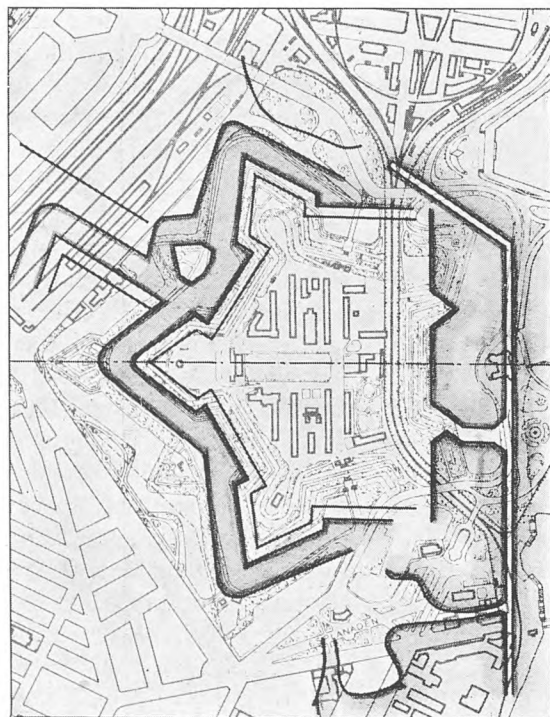
Rüses i øvrigt meget omfattende Arbejder ved Kastellet har foruden Anlægget af det kunstfærdige System af Udenværker — de 4 Raveliner, de 3 Kontregarder m. v., der yderligere udvidet med Glaciser og Reduiter bredte sig stjerneformigt over Forterrænet — bestaaet i en Forstærkning af selve Kastellet; men selve Kastellets Hovedværker fremtræder endnu som et synligt Udtryk for Urupperiodens betydeligste Værker. Det Forhold, at Axel

NY-KØBENHAVN

Henrik Rüse faar Overledelsen.

Sankt Annæ Skanse ombygges.

Jfr. Fig. S. 93.

Til venstre:
Urups Skanse
indtegnet paa et
moderne Kort.
1: 10 000.

V. L. 1, XIII og 2, 1.

Til højre:
Rüses Kastel.
1: 10 000.

V. L. 2, III^a.

- A: Grønlands Bastion.
- 3: Bornholms Ravelin.
- I: Kongens Bastion.
- II: Dronningens Bastion.
- III: Prinsens Bastion.
- IV: Prinsessens Bastion.
- V: Grevens Bastion.

Urup havde Sæde i den Kommission, der i 1661 var nedsat for at bedømme Rüses Planer til Citadellets Modernisering, og i den i 1666 nedsatte Kommission til Besigtigelse af de udførte Værker, bestyrker ogsaa Opfattelsen af den nye Plan som en Videreføring og Modernisering af Urups, men ikke som et Brud med denne.

Til dette Fæstningsbyggeri knyttede sig et Byplanarbejde af betydelig Interesse, nemlig Anlægget af den Garnisonsby, der opførtes paa den frie Plads mellem Kastelets Bastioner. Tanken om Skansen som Rammen om et anseligt kongeligt Slot dukker her op igen for dog atter at opgives.

Borgerne i Hovedstaden betragtede imidlertid det nye Citadel med noget blandede Følelser, nemlig som rettet ikke saa meget mod eventuelle ydre Fjender som mod dem selv, skønt de baade under Belejringen og under Statskuppet i 1660 havde aflagt øjensynlige Beviser paa deres Loyalitet mod Kongehuset. Det siges, at direkte Henvendelser til Kongen foraarsagede, at Byggeriet virkelig blev indstillet for dog siden at blive genoptaget og ført videre med fornyet Kraft.

Som foran omtalt var det ikke gaaet særlig hurtigt med Bebyggelsen af de nye Kvarterer efter Planen af 1649. Endnu 1661 var der ikke Tale om at fravige den, og der blev udstedt en Del Skøder paa Grunde, f. Eks. ved den nyafstukne Kongensgade, ved Prinsens Kanal, mellem Ditmarskensgade og Dronningens Kanal, ved den nyafstukne Adelgade o. s. v. Men samme Efteraar udgik der et Kongebrev med en kraftig Paamindelse til de efterladende Skødehavere. Det blev strengeligen og alvorligen befalet dem inden Aar og Dag at opsætte forsvarlig Købstadsbygning, ligesom de inden for samme Frist skulde lade deres Fortøve brølægge, »saafremt de ej samme deres Skøder og Byggepladser uden videre Proces vilde have forbrudt«.

Det kan ikke forbavse, at den helt konsekvente Gennemførelse af det nye rektangulære Gadesystem maatte volde overordentlige Vanskeligheder, og allerede paa Planer fra 1670 saavel som paa senere Planer ser vi, at man har givet op over for Store og Lille Strandstræde og ladet dem indgaa i Projekterne, skønt de tydeligvis falder helt uden for disses oprindelige Rammer. Det samme blev til Slut Tilfældet med det kendte Stykke af Helsingørvejen, nu Helsingørsgade; men det er, som om man ikke har villet vedkende sig dette lille Brud paa Skakbrætsystemet, idet Planerne længe her kun viser den rektangulære Karré mellem Adelgade og Borgergade, og først senere Kort røber, at Gaden var bibeholdt.

Men navnlig de store Haver, der laa længere ude i Terrænet, viste sig at blive en væsentlig Hindring for Gennemførelsen af Urups Plan.

Ny-København efter Svenskekrigen.

V. L. 2, V, se S. 106.

Dronningens Grundkøb.

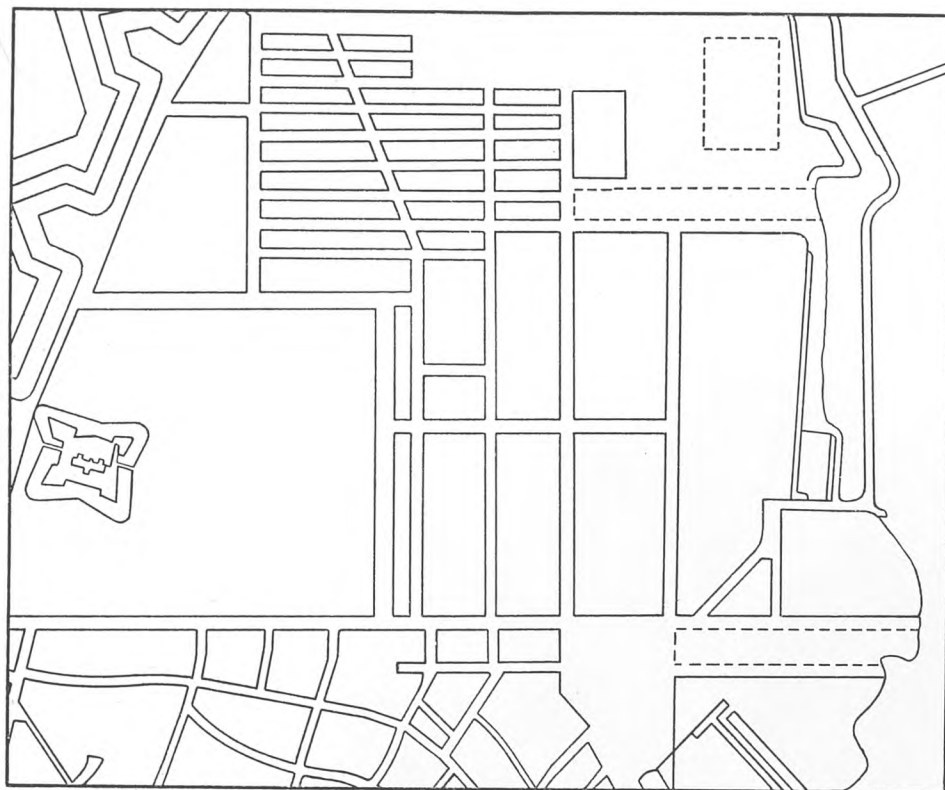
Fr. Schiøtt: »Nogle Blade af Sankt Annæ Kvarters Historie« i Architekten Bd. VIII, S. 515 ff. og Bd. IX, S. 246-47.

Efter at Dronning Sofie Amalies Lysthave uden for Vestervold, hvor nu Tivoli og Hovedbanegaarden er beliggende, var blevet ødelagt under Københavns Belejring 1658-60, opkøbte Dronningen i Aarene straks efter 1660 en Del Haver i Arealet mellem Norgesgade (nu Bredgade) og den daværende Kystlinie, bl. a. det islandske Kompagnis Omraade langs Vejen ud til Sankt Annæ Bro med Kompagniets Reberbane paa denne Vejs østlige Side.

Reberbanen blev bygget efter Christian IV.s Bevilling af 8. Februar 1621. Grunden skulde være 660 Alen lang og 108 Alen bred, og langs Grundens vestre Side skulde der imellem Reberbanen og Borgernes Haver være en 18 Alen bred Gade. Denne Gade svarer omtrent til nuværende Amaliegade.

Allerede Grundtaksten af 1661 nævner Dronningen som Ejer af et stort Antal »Boder«, »Vaaninger« og »Haver«. Endvidere købte Dronningen den mellem Blegstræde (senere Ny Kongensgade, nu Store Kongensgade) og Norgesgade (Bredgade) beliggende Pomeranshave, hvor nu Marmorkirken er opført.

Dronningens Erhvervelse af disse samlede Arealer har aabenbart hindret Gennemførelsen af Urups Plan med de to Tværgader ud til Havnelinien.

Byplanen af 1662.

1 : 10 000.

Efter V.L. 2, V. Middelfejl 0,8 %.

I Slutningen af Aaret 1662 blev det overdraget den nye Leder af Befæstningsarbejderne, Henrik Rüse, ogsaa at lægge en Plan for det nye Kvarter, og straks efter Nytaar 1663 fik han Ordre til at »lade Gaderne afpæle efter den af ham gjorte Afridsning paa de Steder, her i Staden, hvor Gaderne forandres skal.« 4 Dage senere udkom der yderligere en Forordning, der truede dem, som »modvilligen optog« de satte Markeringspæle med Straf som for »vitterligt Tyveri«. Af den oprindelige Plans Gader finder vi mellem Gothersgade og Dronningens Tværgade, Adelgade udlagt i 20 Alens Bredde, Borbergade i 16 Alens (10 m) Bredde (hvad der ligger under Planens almindelige Maal); Prinsensgade er kun gennemført i Karreen mellem Adelgade og Borbergade i 20 Alens (12,5 m) Bredde, og Gadens Videreføring er derefter opgivet ligesom den anden fra Kongens Have mod Havnen gaaende Gade; disse to Gader er erstattet med een Gade — Dronningens Tværgade — i noget større Bredde end efter den oprindelige Plan, nemlig 24 Alen (15 m). Langs Kongens Have udviser den nye Plan et bredt pladsagtigt Gadeparti, hvor det var Hensigten at anlægge en Spillebane, Palmaille, til Boldspil. At de to gennem Haven planlagte Gader er opgivet, konstaterer man i vore Dage med Tilfredshed. Endvidere finder vi Gothersgade og Store Kongensgade i 24 Alens Bredde (15 m). Planen afsluttes med den i Forhold til den oprindelige Plan noget forskudte Bredgade, der er gennemført i 24 Alens (15 m) Bredde. Ved denne standser Dronningens Tværgade foran Dronningens store Grund, det senere Amalienborg. De Gader, der er udlagt efter Rüses Plan, synes gennemført med noget større Bredde end forudsat i Urups Plan. Foruden den oprindelige Plans to gennemgaaende Tværgader til Havnen gik ved den reviderede Plan iøvrigt hele Havneprojektet tabt tillige med et andet Hovedmoment, Sankt Annæ Rotunda og Pladsen om denne, idet Kongen opgav at fuldføre Kirken og overdrog Grunden til Henrik Rüse. Denne havde jo slet ikke samme frie Spillerum som Urup, navnlig paa Grund af de stærkt ændrede Forhold mellem Bredgade og Stranden.

Henrik Rüse lægger en ny Plan for Ny-København.

Adelgade-Borbergade Kvarteret isoleres, idet de mod Havnen førende Gader efterhaanden opgives.

NY-KØBENHAVN

Fornyset Utilfredshed blandt Borgerne.

A. Liljefalk i Hist. Medd. IV, S. 202 ff.

Forordning af Marts 1663.

K. D. III, S. 578 ff.

Krav om sammenhængende Facadebebyggelse.

Fornyset Uvilje mod Rüse.

En ny Østerport og en ny Skraagade til denne.

Se Fig. S. 101.

Trods de nu gennemførte Lempelser i Gadeplanen mente Borgerskabet at have Grund til Misfornøjelse. Der gik Rygter om, at de lange, lige Gader blev anlagt af specielle Grunde. »Man siger,« hed det i Februar, »at saa snart Vinteren hører op, skal de begynde at gøre Gader fra Citadellet gennem alle Gaarde og Haver, som ligger i Vejen intet undtaget, hvilket skal være til stor Skade.« Men det var endda ikke det værste. Det var atter Mistroen til det nye Kastel, som gjorde sig gældende; som det senere blev sagt: »Man har udstukket Gaderne gennem Haver og skønne Huse og opsat Tegn, hvor de skal gaa igennem, at de kan spille fra Citadellet med Stykker ad alle Gader!« Der blev imidlertid ikke nu taget Hensyn til Utilfredsheden blandt Borgerskabet. 28. Marts 1663 forelaa trykt den kgl. Forordning, som var udstedt den 18. Marts, med nærmere Regler for Byggeriet i Ny-København. Nu skulde det »Afstik« paa Byens Gader, som Henrik Rüse havde ladet afmærke med »Stager til Efterretning«, følges. Det blev befalet alle Vedkommende i Kongens Gade, tidligere kaldet Gothersgade, i Borbergaden og i den nyanlagte Dronningens (Tvær)gade »strax at afbryde, hvis som for Gaderne hinderlig findes, mens de udi Norges Gade skal afbryde indtil Husene i den gamle Gade.« Enhver skulde indhegne sin Grund inden 10 Dage, ellers vilde Plankeværkerne blive flyttet paa de paa-gældende Ejeres egen Bekostning, og alle Bygninger, som laa i Vejen for de nye Gadelinier, skulde være brækket ned inden den følgende 1. Juni. Inden Udløbet af samme Frist skulde ligeledes enhver »omkring deres Grund lade Gaderne forhøje og brolægge den halve Part, hvilken dem af en »Landemeter« for Betaling kunde blive afmaalt, om de det begærendes vorder.« Ejere, der ikke var i Stand til at bebygge deres Grunde, skulde for en rimelig Betaling overlade dem til andre Liebhave.

»Og skal ingen paa deres Grund maa lade indrette større Haver, end Bredden kan være af deres Huse til Gaden, med mindre det sker med deres Naboers Bevilling, at Haverummene kan blive større, dog at ingen Plads ud til Gaden ledig bliver bestaaende, men med Huse bebyggt.« Hermed var det fastslaaet, at Gaderne i den nye Bydel skulde forsynes med en sammenhængende Facadebebyggelse. Det er første Gang i Byens Historie, et saadant Paabud forekommer.

At heller ikke den enevældige Konges strenge Paabud blev efterlevet saa hurtigt som ønskeligt ses af, at man godt et Aarstid senere fandt det fornødent at udstede Forordningen paany med akkurat samme Ordlyd, og endnu 1668 udkom en Forordning, der indskærpede »alle og enhver (i den nye Bydel), som ej deres Pladser allerede havde ladet indhegne eller deres Gade og Fortov brolægge« hurtigst muligt at opfylde deres Forpligtelser mod Fortabelse af deres Grunde.

Borgerskabets Harme over de nye Gadeanlæg havde i første Række været rettet mod den Fremmede, Rüse, som man aabenbart vilde vælte Ansvaret for den nye Plan over paa: »Medens Kongen var i Frederiksborg har Monsieur Rüse ikke vovet at komme paa Gaden, da man offentlig har svoret ham Døden« skrev i April 1663 den svenske Gesandt, der ogsaa vilde vide, at »Iværksættelsen af den kgl. Befaling om Gadernes Renovation (∴ Fornyelse) var sat i Bero.« Ret beset var Rüse helt uden Skyld, idet han havde overtaget Projektet med de lige Gader efter sine Forgængere. Hans »Afstik« var i Virkeligheden kun en modificeret Udgave af Planen 1649.

Paa Datidens Planer over Ny-København holdes almindeligvis et bredt Bælte Syd for Kastellet uden for den projekterede Bebyggelse. Om det har været Tanken at holde et aabent Skudfelt foran Skansen, eller det skyldtes, at man endnu ikke havde sløjffet den første Skanses Hornværker, maa staa hen. Efter Planen af 1649 var en Del af dette Omraade tænkt udlagt til Anlæg af flere store Torve, et Projekt, som Rüse helt lod falde. Rüses Kastelsplan af 1666 viser derimod et interessant Projekt for Hovedvejene

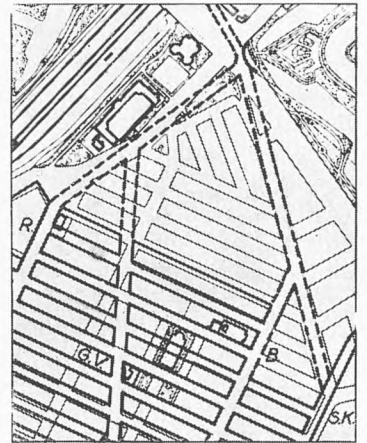

Store Kongensgade.

Knækket i Nyboders Husrække er bestemt af den sidste Østerport. (Se Planen nedenfor).

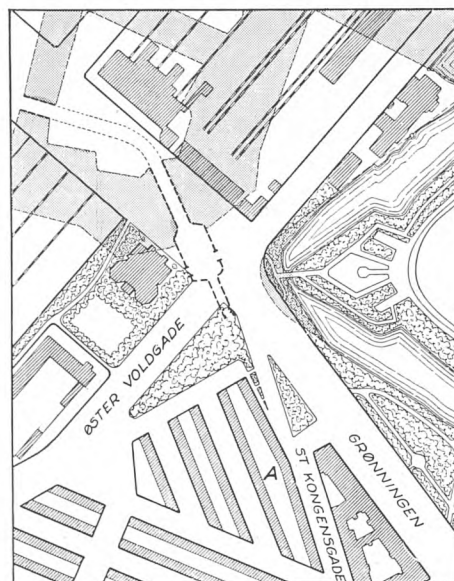
over dette Omraade, og efter dette tænkes Østerport flyttet umiddelbart op til Graven foran Møens Kontregarde.

Det er tredje Gang, Portens Beliggenhed skal ændres, og ligesom tidligere med afgørende Indvirkning paa Udformningen af Gadenettet. Forbindelsen med Østerport havde ved de ældre Skraagadeplaners Omdannelse efter Skakbrætsystemet faaet et temmelig daarligt Forløb. Ruses Plan viser et helt nyt Skraagadesystem orienteret mod den nye Port, saaledes en Skraagade, der optager Store Kongensgade og Borgergade, en anden, der optager Rigensgade, og en tredje, der danner en Forlængelse af »den store Stenbro«. Har det været Ruses Tanke at genoplive denne som den oprindelige Hovedgade i Ny-København, blev den i hvert Fald ikke videreført, og af Gaden eksisterer nu — som allerede omtalt — kun en lille Gadestump i Nyboder, den nuværende Gammelvagt; de andre Skraagader genfinder vi i Nutidens Gadenet, dog for Store Kongensgades Vedkommende med et Knæk, der endnu ses i de nyere Nyboderhuse. Østerport, der paa Planen af 1670 endnu er vist ud for Rigensgade, fik nemlig ikke helt den paa Planen af 1666 viste Beliggenhed. Efter i 1680'erne at være blevet flyttet lidt mod Nord, blev den 1708 atter flyttet noget længere mod Syd.

Ruses Skraagadeplan 1666, indtegnet paa nutidigt Kort. 1 : 10 000. Efter V. L. 2, III².

Om Østerports Flytninger se ogsaa S. 208.

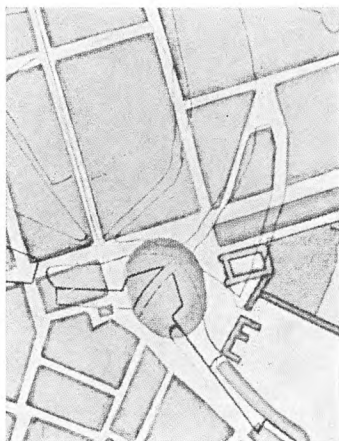

Sidste Østerport.

Beliggenheden indtegnet paa nutidigt Kort. Ved A ses Knækket i Husrækken, jfr. ovenstaaende Fotografi. 1 : 5 000. (Se Billedet overst).

NY-KØBENHAVN

KONGENS NYTORV

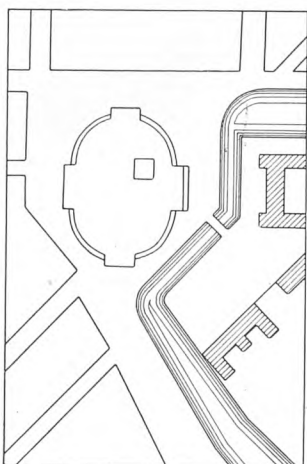

Kongens Nytorv.

1 : 10 000.

Det ældre Gadenet uden for Østerport, indtegnet paa Plan fra ca. 1695. Udsnit af V. L. 2, II°.

Byggeregler for Kongens Nytorv.

Kongens Nytorv ca. 1673.

Projekt 1 : 5 000.

Da Planerne om Bebyggelse af Gammelholm droftedes, kom Spørgsmaalet om at forbinde Holmens Kanal med Nyhavn aller frem. (B. R. F. 1859-60, S. 292). Efter V. L. 2, VII.

Der blev som senere omtalt ikke Tale om at gennemføre det storlaaede Kanal anlæg fra Planen af 1649. Kun Tværkanalen med tilhørende Dobbeltgade (hvor nuværende Fredericiagade løber) forekommer paa enkelte senere Planer, men blev tilsidst opgivet. I Mellemtiden var der imidlertid opført et andet anseligt Anlæg af samme Art, nemlig Nyhavns-Kanalen. Denne maa dog navnlig ses i Forbindelse med Anlægget af Kongens Nytorv.

Blandt det, Planen af 1662 har tilfælles med Planen af 1649, er en stor Plads mellem den nye og den gamle Bydel. Pladsen var allerede antydet paa den Side 87 gengivne ældre Plan, som søgte at kombinere Skakbrætprincippet med Forstadens Gadenet; men herpaa var den projekterede Plads orienteret noget anderledes, nemlig vinkelret paa den gamle Helsingørvej.

Foreløbig laa Arealet imidlertid hen i et sørgeligt Uføre. Ganske vist var den gamle Østerport revet ned og Volden sløjfet; men da man ikke kunde vælte Arbejdet med at planere den nye Plads over paa Private, skete der en Tid intet. Det ujævnede Terræn bredte sig i Bakke-Dal og fik af »den gemene Mand« Øgenavnet Hallandsaas, et Navn, der forøvrigt holdt sig længe efter, at Torvet var anlagt, ja endnu findes anvendt 100 Aar senere.

I de følgende Aar blev der lejlighedsvis bortskødet flere Grunde omkring det nye Torv, og 1663 fik Rüse Ordre til at lade det brolægge i Forbindelse med Anlægget af den nye Kongensgade til Kastellet.

I Aaret 1669 tilskødede Frederik III sin uægte Søn, Ulrik Frederik Gyldenløve, den store Grund, hvorpaa »Hans høje Excellences Hus«, senere kaldt Charlottenborg, i de følgende Aar blev opført. Nu skulde det være Alvor med Anlægget af Torvet, og 1670 blev der udstedt Ordre til omgaaende at brolægge det, ligesom de, der havde Grunde ved Torvet, fik Befaling til at lade brolægge foran disse. Og der blev fremsat det sædvanlige Krav om Opførelse af tilbørlig Købstadbygning. 1672 udgik der imidlertid et Paabud, der havde længere Rækkevidde og dertil udpræget Nyheds-Karakter. Det blev nemlig forbudt Grundejerne at opføre Bygninger ud til Torvet medmindre de var af to Etagers Højde, og endda skulde de saa vidt muligt bygges efter samme Model. Det er det første Forsøg paa at indføre Facadecensur i København, og der opstod virkelig efterhaanden en fornem Randbebyggelse omkring Torvet. Den ene herskabelige Gaard rejste sig ved Siden af den anden, og mens Voldstrædet langs den gamle Østervold nærmest havde været en Baggyde, vendte alle de nye, anelige Bygninger paa denne Side af Torvet Facaden ud imod dette.

Trods den monumentale Randbebyggelse kunde det nye »Kongens Torv«, som Navnet maatte blive, ikke helt tilfredsstille Tidens Krav til en veludformet Plads. Kun mod Nord var den rektangulært afsluttet, mod Syd var Afgrænsningen mindre regulær, takket være Bebyggelsen paa Holmen. Om man muligvis har paatænkt en Udvidelse af Pladsen i denne Retning, lader sig næppe oplyse; men omtrent samtidig med Gyldenløves Palæ blev Gjethuset opført, og med Placeringen af det i lige Linie med Frederik II.s gamle Sejlhus, mistede man Mulighederne for at udlægge Pladsen helt firkantet.

Da den store Grund blev udlagt til Gyldenløve i 1669, var Anlægget af Nyhavn allerede projekteret og den nye Kanal afsat paa det af Kongen approberede General-Karte, som det synes i den Udstrækning, den senere fik. Senere var der imidlertid Planer fremme om at føre den igennem langs Facaden af Gyldenløves Palæ og videre forbi Gjethuset, saa den blev sat i Forbindelse med Holmens Kanal, Resterne af de gamle Voldgrave Syd for det nye Torv. Skønt Christian V selv havde givet denne Plan sin Paategning: »Efter denne Afridsning skal Kanalen forfærdiges«, blev Projektet aldrig udført, og Nyhavn fik ved Anlægget sin nuværende Udstrækning. Der var Planer om at paabegynde Udgravningen fra 1670 og fremefter, indtil Ar-

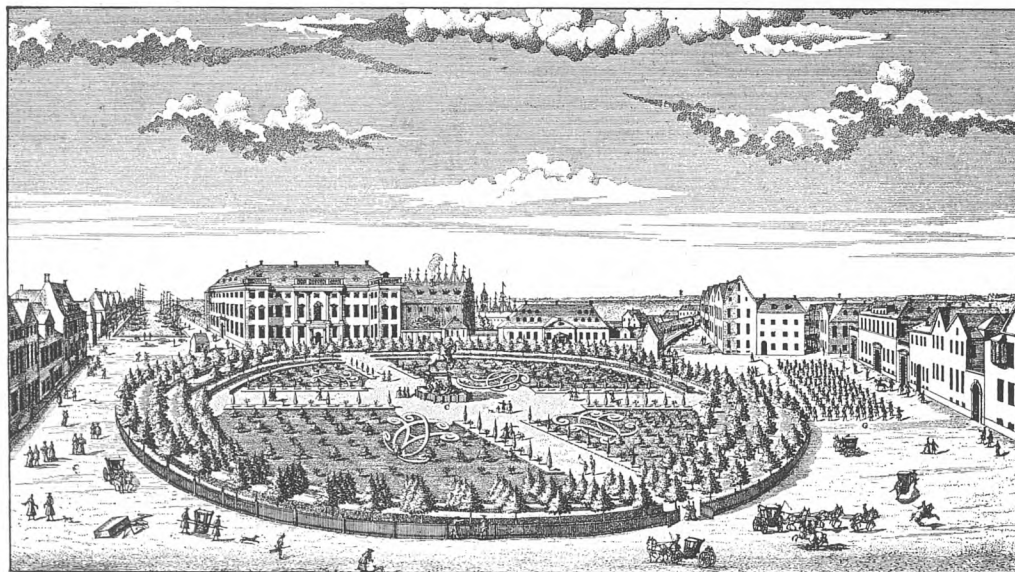
bejdet virkelig gik for sig i 1673. Oprindelig havde de, der besad Grunde ud til den projekterede Kanal, faaet Paabud om at lade deres Pladser »indpæle«; men det var endt med, at Magistraten blev beordret til at lade Arbejdet udføre paa de paagældende Lodsejeres Bekostning, saa langsomt havde de efterkommet det givne Paalæg. Til Gengæld fuldførte Oberst Niels Rosenkrantz selve Udgravningen »med manges Forundring paa en ganske kort Tid«.

Kongens Nytorvs Historie blev helt til den nyeste Tid præget af Omsorgen for Kongemindesmærket i Pladsens Centrum. Her laa oprindelig et Corpsde-Garde, et Vagthus, som i 1680 blev flyttet paa Statens Bekostning, mens man paalignede Lodsejerne omkring Torvet Udgifterne »noget andet til Stadens Zirats og deres Fornøjelse, som Huse og Gaarde der sammesteds ejer, at lade indrette«, aabenbart »Krindsen«, det ovale Haveparti, der kom til at optage Størstedelen af Pladsen, og i hvis Midte Christian V.s Rytterstatue blev opstillet. Samtidige Billeder giver en Forestilling om Anlæggets Karakter i Datidens stive Havestil med klippede Træer og Hække, kunstfærdigt arrangerede Blomsterrabatter og Spadseregange.

Anlægget forsvandt samtidig med Anlægget af Frederiksstaden, sandsynligvis paa Frederik V.s eget Initiativ, idet den kongelige Favorit A. G. Moltke den 10. September 1749 tilskrev Kancelliet, at »Hans Majestæt allernaadigst haver resolveret at lade den om Statuen paa Kongens Torv beplantede saakaldte Runddel oprømme og Træerne borttage, saa Statuen skal blive frit staaende.« Paabudet synes saaledes at skyldes æstetiske Hensyn; men senere vilde man vide, at der ogsaa var taget praktiske, at man ønskede Torvet frilagt som Paradeplads, fordi den militære Eksercerplads paa Amalienborg netop var blevet nedlagt.

Formodentlig er Pladsen i Følge derom udgaet Ordre samtidig blevet brolagt, skønt man allerede i 1777 fandt det nødvendigt at gøre Arbejdet om igen. Kongens Nytorv skulde nu belægges med »terningformige Brosten i 8 Tommer højt Sand«, idet tillige Pladsen ved Nyhavn mellem Charlottenborg og Strandstræde skulde hæves i Niveau. Men ligesom Pladsen foran Hovedvagten skulde afmærkes med en Rad hugne Kampesten, ansaa man det for nødvendigt at anlægge »et Fortov eller Indfatning« af samme Materiale, dog hellere af bornholmske Sandsten, rundt om Rytterstatuen.

Der skulde ogsaa lægges Fortove i 4½ Alens Bredde langs alle Bygninger rundt omkring Torvet, med »smaa udsøgte Sten«, som var behageligere at gaa paa end de terningformede, og alle Rendestene skulde omlægges.

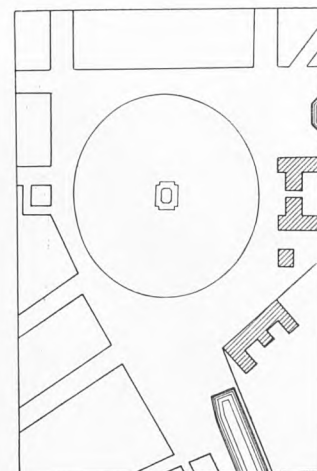
NY-KØBENHAVN

Krindsen.

Krindsen anlægges og fjernes igen.

O. Nielsen V, S. 43f, jfr. K.D. VI, S. 739f.

Bruun III, S. 420, jfr. R.A.: Sjæll. Tegn. 1749/422, m. Indlæg.

Kongens Nytorv ca. 1695.

»Krindsen«s Diametre er henholdsvis 191 Alen og 158 Alen. Efter V. L. 2, XXI³.

Kongens Nytorv ca. 1718.

Sel fra St. Kongensgade. Efter Tegning af Marselis. Haveanlægget er i Datidens stive Stil med klippede Træer og Hække og kunstfærdige Blomsterrabatter.

NY-KØBENHAVN

»Hesten« istandsættes.

Marquard: Abraham Cæsar Lamoureux, i Fra Arkiv og Museum, 2. Rk. I, S. 237 ff.

Hesten omstøbt i Bronze 1946, rekonstrueret af Professor Utzon-Frank.

Ved samme Lejlighed blev »Hesten« istandsat, som det allerede var sket flere Gange før, saaledes i 1717 og 1726, samt i 1751. Harsdorff og Wiedevelt havde undersøgt Statuen, der var helt faldefærdig; men den Istandsættelse, de foreslog, og som vilde koste 6-7000 Rdlr., blev ikke til noget. Kongen havde nemlig allerede overdraget Reparationen til Ingeniørkorpset efter et Overslag paa 1226 Rdlr. 28 Skilling. Og i dette var endda indbefattet Op-hængningen af »Jernkæder paa samme Maade som omkring Statuen paa Amalienborg i nogen Afstand fra det gamle Gitterværk, samt endvidere den af Jern-Gitterværket indesluttede Plads at lægge med bornholmske Sandsten«.

Kongens Nytorv fik hermed det Udseende, som kendes fra Prospekterne fra første Halvdel af det 19. Aarhundrede, da Kaneture omkring »Hesten« var en yndet Vinterforøjelse for Københavnerne. Statuen synede imidlertid kun lidt paa det store Torv, og med Tiden rejste der sig Stemmer for paany at tilplante Pladsen, saaledes da Brolægningen igen skulde fornyes, hvilket bevirkede, at dette Foretagende strakte sig over en længere Aarrække.

Sagen gav Anledning til vidtløftige officielle Skriverier, saavel som til Kommentarer og Diskussion i Dagspressen, og Folkevittigheden hæftede — i Lighed med hvad der havde været Tilfældet i Torvets første Dage — et Tilnavn til Pladsen, som den henlaa, uden at Brolægningen kunde bringes i Orden. Schæfferhøj blev den kaldt efter den Borgmester, der stod for Brolægningen, og som fandt sig foranlediget til at lade de udvekslede Aktstykker trykke i en Piece.

Oprindelig havde det set ud til at skulle gaa saare let, skønt Torvet aldrig var blevet virkelig planeret, saa Vandet kunde faa ordentligt Afløb. Derfor var Stenbroen naturligvis altid fugtig og laa ikke fast, hvorfor man i 1834 ved den forestaaende Omlægning, ansaa det for mest hensigtsmæssigt at »forhøje Torvets Midte mod Statuens Plads, saaledes at Vandet derfra kunde have Fald til alle Sider«.

Statuen agtede man altsaa ikke at røre. Den kom ikke Byen ved, fordi den tilhørte Staten. Men da man ikke havde faaet noget Svar fra Rentekammeret paa en Forespørgsel om, hvordan Statuepladsen og det forhøjede Torv bedst kunde bringes i Forbindelse, havde man paabegyndt Brolægningsarbejdet. En Trediedel af dette var udført, da Rentekammeret i Oktober 1835 pludselig gjorde Indsigelse mod Fortsættelsen. Og det følgende Foraar fremkom Akademiet med en Udtalelse om, at Brolægningen, saaledes som den var »intenderet og paabegyndt i høj Grad vansierer det skønne Torv«. Et Par Ingeniørofficerer paaviste omtrent samtidig, at Vandet udmærket kunde ledes bort uden den paatænkte Forhøjelse; og i samme Forbindelse fremsatte Ingeniørkorpsets Chef den Tanke, at Statuen skulde omgives af »en lille Have, bestaaende af Blomsterpartier og fine ædle Træsarter, omgivet med et Jerngitter«. Derved vilde man ikke blot genoptage den ældre Tids Traditioner — den paabegyndte Opfyldning vilde heller ikke blive slet saa iøjnefaldende. Akademiet bifaldt siden dette Forslag, skønt det maatte »andrage paa Vedligeholdelsen af den erkendte Skønhed, som hidtil udmærkede dette Parti af Hovedstaden og fraraade Fortsættelsen af den allerede paabegyndte Opfyldning, hvorved endog Pladsen hæver sig op foran en Del af Bygningerne, fra flere Standpunkter overskærer dem og skjuler deres Forbindelse med Torvet«. Brolægningen burde følgelig holdes i samme Højde som i 1777-78.

Skønt Borgmester Schæffer navnlig — støttet til en ældre Forordning — holdt sig til Paastanden om, at man først og fremmest burde tage Hensyn til det Nyttige mere end til de æstetiske Værdier, veg han ikke tilbage for ogsaa at diskutere disse. Han hævdede, at da Forskrifterne af 1672 »om at bygge paa én Maner og efter én Bygnings-Model« ikke var blevet

Ny Beplantning foreslaas.

fulgt, men Husene ved Torvet opført af mange forskellige Bygmestre i Løbet af mere end 150 Aar, manglede »Pladsen og dens Bygninger det til det Skønne i Arkitekturen henhørende første Attribut: Regularitet, og kan det derfor ikkun være et og andet enkelt Objekt, saasom Statuen eller nogle blandt Bygningerne, betragtet isoleret, der kan give Bidrag til Forskønnelse«. Og hvad angaar Haveanlægget, maatte »den Agtelse, der skyldes Kunst-Akademiets høje Stifter, højsalig Kong Frederik den 5te, der har ytret en aldeles modsat Mening og paa den støttet en allerhøjeste Befaling om at oprømme Haven, vel kunne medvirke til, at ingen Have igen anlægges«.

Enden blev dog, at der blev nedsat en Kommission for at overvaage Brolægningen efter en ny Plan, og efter denne skulde der uden om Statue og Gitterværk anbringes »en Platform af oval Dannelse«, hegnet af et Jerngælender, og en aaben Rendesten, hvortil de forskellige Dele af Torvet skulde gives Fald.

Brolægningsarbejdet blev endelig afsluttet den 4. September 1841. I Kommissionens sidste Møde tog man Stilling til de omdiskuterede Haveanlæg, idet den nystiftede Forening til Hovedstadens Forskønnelse havde foreslaaet Planen realiseret. Et enkelt Medlem af Kommissionen indvendte, at man i saa Tilfælde maatte sløjfe de to makadamiserede Gangstier, der netop var anlagt tværs over den ovale, forhøjede Plads. »Deres Opretholdelse lod sig nemlig næppe forene med den Fredning et slikt Anlæg kræver, saa meget mindre, som Skildvagten, paa hvis Tilsyn Forslaget regner, nu er blevet inddraget«. Men de tre andre Kommissionsmedlemmer var enige om, at Anlægget var ønskeligt, og at Vanskelighederne maatte kunne overvindes, hvis blot de fornødne Midler kunde skaffes til Veje.

Der gik imidlertid nogle Aar, inden Sagen blev gennemført af Overpræsident Lange, der for at imødekomme det ofte udtalte Ønske om en ny »Krinds«, havde ladet Slotsgartneren paa Frederiksberg, Forstraad Rothe, udarbejde et Forslag til et »gartnerisk forskønnende Anlæg« omkring Statuen. Rothe paaviste først, at Vejen fra Bredgade til Østergade, selv om man nedlagde Gangstierne, kun vilde blive $\frac{1}{15}$ længere, »saaledes en næsten forsvindende Størrelse ved Siden af det Uheldige i at vænne Befolkningens Blik til ikke at stødes over den Disfiguration af en Plads, hvoraf den skulde lære at se noget skønt . . . Om det ogsaa er bekendt at Kunstforstandige ikke kunne antage Statuen . . . for at have nogen betydelig Kunstværdi, saa skønner jeg dog ikke rettere, end at den, fordi den er der, fortjener at holdes i Agt og Ære«. Men Statuen fyldte saa lidt paa det store Torv. »Fire Grupper af Træer vilde paa en skøn Maade udfylde Savnet«, idet Anlægget iøvrigt skulde tilplantes med mindre Buske.

Kommunalbestyrelsen bifaldt Forslaget, og ved kgl. Resolution af 13. September 1855 gav Indenrigsministeriet Tilladelse til Beplantningen.

Tiden skulde imidlertid medføre, at man nærmede sig endnu mere til de ældste Tilstande. Først gennemførte man dog en Omordning af Torvet ved Nyhavn, hvor »Bethelskibet« i en Aarrække havde virket skæmmende og været Skydeskive for Vittighedsbladene. Det skete efter en Plan af Arkitekterne Magdahl Nielsen og Fritz Koch, fremgaaet som Resultat af en Konkurrence, Forskønnelsesforeningen havde arrangeret. Planen indeholdt ogsaa Forslag til et mindre Anlæg mellem det kgl. Teater og Magasin du Nord, et Forslag, der først blev behandlet et Par Aar senere, da Parkudvalget omredigerede det og i Stedet foreslog at indrette nogle beplantede »Refuger«, som det dengang hed. Men Magistraten forkastede Planen.

En eventuel Omdannelse af Torvets Centrum havde ogsaa været drøftet under Forhandlingerne i 1904, og pudsigt nok var en Taler gaaet ind for et Arrangement omtrent som det, Schæffer i sin Tid havde tilsigtet, og som da var blevet fordømt: »Hvorfor ikke gaa til det, som findes ved alle Torve i Italien, at Torvet falder ind ad Midten til, saaledes at det

NY-KØBENHAVN

Stadsarkivet: Brolægningen af Kongens Nytorv 1834-42. Kgl. Kommissorium af 28/12 1839.

Der var anlagt en Gangsti fra Østergade til Bredgade, en anden fra L. Kongensgade til Nyhavn; men efter Planen skulde Pladsen belægges med et Netværk af hinanden krydsende Gangstier.

Ny Beplantning.

Villads Christensen: København 1840-57, S. 172 f, jfr. Stadsarkivet, 2. Sekr. 1855/1342.

R. Rothe: Nogle yttringer om forskjønnelse af de offentlige pladser i Kjøbenhavn. Dansk maanedsskrift 1862, S. 257.

B.R.F. 1904-05, S. 1020 ff.

Forslag om Anlæg mellem Teatret og Magasin du Nord.

B.R.F. 1904-05, S. 1046. 1906-07, S. 2079 ff, jfr. 1913-14, S. 1403.

Statuen foreslaas anbragt i en Fordybning.

NY-KØBENHAVN

Kongens Nytorv ca. 1848.

Kanefart omkring »Hesten» var en yndet Sport, den gav dog Anledning til Klager, f. Eks. Politivennen 29/2 1800. Efter Akvarel i Bymuseet af N. Koch.

«Vilde man gjøre Noget ved Kongens Nytorv, da forekommer det os, at en stor Trægruppe midt paa Torvet, der skjulte den klodsede, værdiløse Statue og ydede Vandrerens over Torvet Læ og Skygge, var det ene Rigtige.» (Fædrelandet 28/10 1855).

Kongens Nytorv ca. 1860.

Træerne er lige udplantet. Foto hos F. Hendriksen.

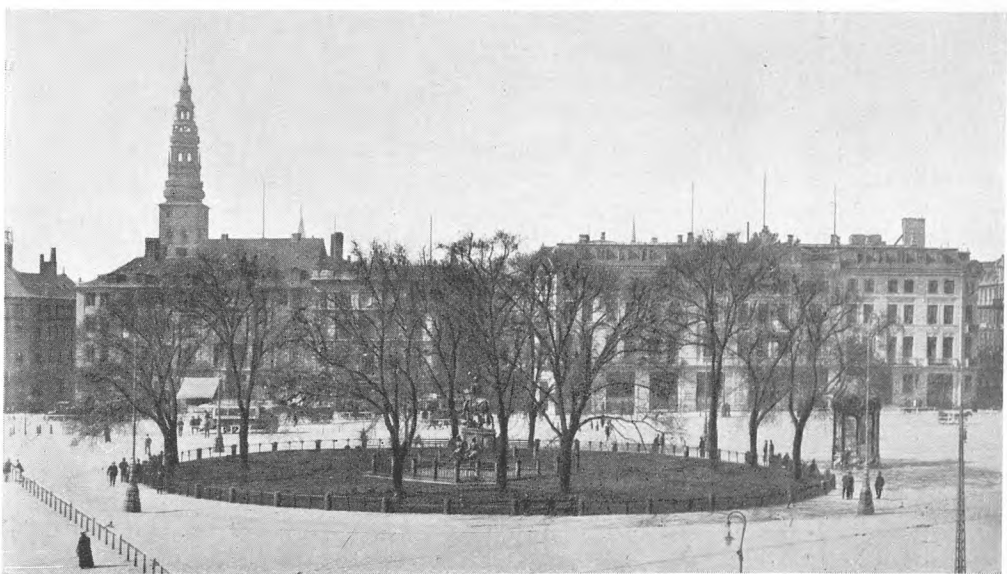

Kongens Nytorv 1915.

De i 1850'erne plantede Træer er blevet store og dominerende.

Foto F. Hendriksen.

«At anvende Træplantning paa store offentlige Pladser kan i mange Tilfælde være fuldt berettiget og anses for heldigt, hvor de tilstødende Bygninger ere af meget ulige Beskaffenhed eller Pladsens Størrelse og uregelmæssige Form gør det ønskeligt, eller endelig som paa Kongens Nytorv, hvor der paa Midten af Pladsen findes et Monument, som man ikke ønsker at fjerne, men helst maa skjule paa Grund af dets ringe Kunstværd.» (Erklæring af Etatsraad, Arkitekt Herholdt B.R.F. 1885-86, S. 403).

Kongens Nytorv 1922.

*Træerne i den ydre Oval (Krindsen) er ved at vokse til.
Foto i Bymuseet.*

dannede en Art Tragt, hvorfra Rytterstatuen hævede sig, saaledes at man kunde faa noget af Trappeafsatsen at se, der nu ligesom skjules i en Rendesten. Statuen vilde da præsentere sig bedre, og noget af det trykkede og i Jorden synkende vilde maaske forsvinde«.

Borgmester Marstrand havde paa sin Side hævdet, at man ikke kunde tænke paa Udvidelse af »Grøntplænen« i Midterpartiet paa Grund af Sporvejsliniernes Udvikling og Placering, og dog blev det netop Hensynet til de trafikale Forhold, som bevirkede, at man tilsidst genoprettede »Krindsen«, skønt i noget ændret Skikkelse.

Det blev fremhævet af de to Borgerrepræsentanter, som i 1914 forelagde Planen til Nyordningen, at det uden Overdrivelse var livsfarlige Færdselsforhold, som herskede paa Kongens Nytorv: »Den Forbedring, der maa tilstræbes, maa bestaa i, at den størst mulige Del af Torvet fredlyses, reserveres den gaaende Færdsel, uden at den kørende Færdsel derved hæmmes, kun at den ledes ad bestemte naturlige Veje, der let fattes og ledes af de gaaende«. Kørsel burde ikke være tilladt paa Kryds og tværs, men kun langs Torvets Omkreds. Og dette Princip — prøvet i Praksis ved Opstilling af midlertidige Stakitter for at markere de nye Kørebaner — blev fulgt ved Magistratens endelige Forslag til en Nyordning, fremsat i 1915, efter at man Aaret før havde vedtaget at lægge en Sporvejsløjfe, Linie 7's Endestation, paa Kongens Nytorv, og det forøvrigt før havde været paa Tale, om man skulde forlægge alle Sporvejslinier til Midten af Torvet ligesom paa Raadhuspladsen.

Der skulde nu omkring Haveanlægget med Statuen anbringes et ovalt Plateau, i Udkanten beplantet med to Rækker Træer. Det var i det hele taget Meningen at føre Torvet tilbage til den oprindelige Skikkelse, ikke blot for at tjene æstetiske Formaal, »at give selve Torvepladsen en fast, let overskuelig Form«, ogsaa for at imødekomme den nye Tids Krav, idet »Fodgængere paa den allerstørste Del af Torvet, naar de skal gaa over dette, vil være beskyttede ...«, ligesom de efter det nye Arrangement vilde føle det mere, som om de gik igennem et Anlæg, mod tidligere uden om et saadant.

Marstrand bemærkede vel, noget spydigt, at da man ikke havde kunnet magte det æstetiske Arrangement af Torvet, vilde man altsaa beplante det, saa man overhovedet ikke kunde se Husene, og det hele blev en Have. Det endte alligevel med, at Nyordningen blev gennemført i Overensstemmelse med Forslaget, og saaledes fik Kongens Nytorv den Skikkelse, det har beholdt til Dato.

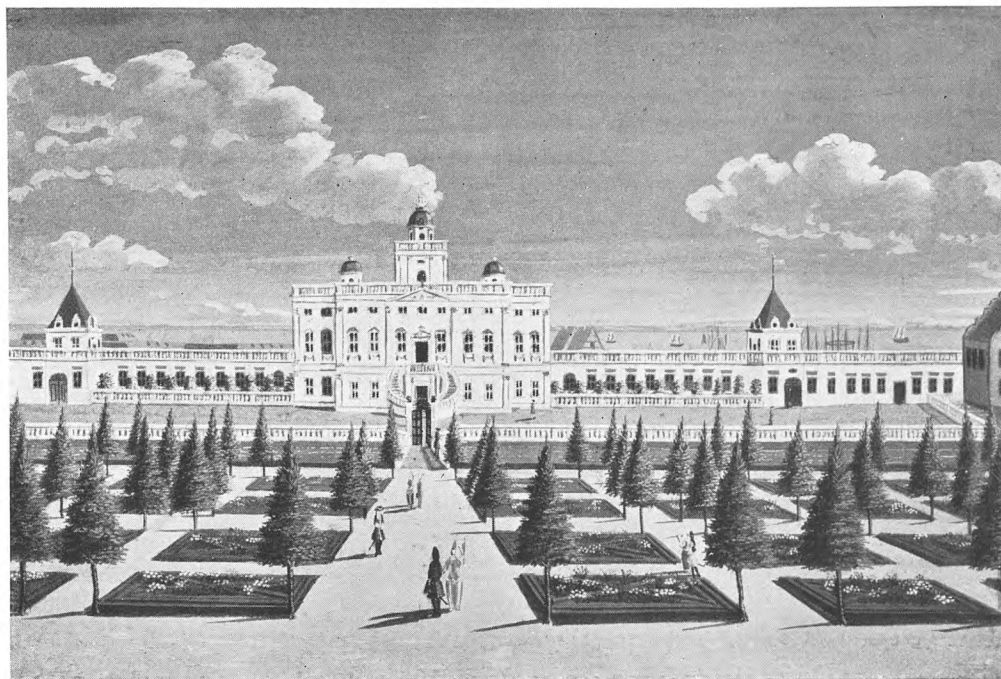
Ny Trafikordning.

B.R.F. 1913-14, S. 1401 ff.,
S. 2112-15, S. 2158-79.

B.R.F. 1914-15, S. 2199-2228, jfr. Tillæg S. 548-607, 1915-16, S. 234-269, jfr. Tillæg S. 45 f.

Det oprindelige Forslag havde kun haft een Række Træer; men Havearkitekt Joh. Lassen og Arkitekt Kaj Gottlob havde foreslaet to som i den oprindelige Krinds.

Sofie Amalienborg, set fra Dronningens Have.

Gouache af J. J. Bruun 1740. Original paa Rosenborg.

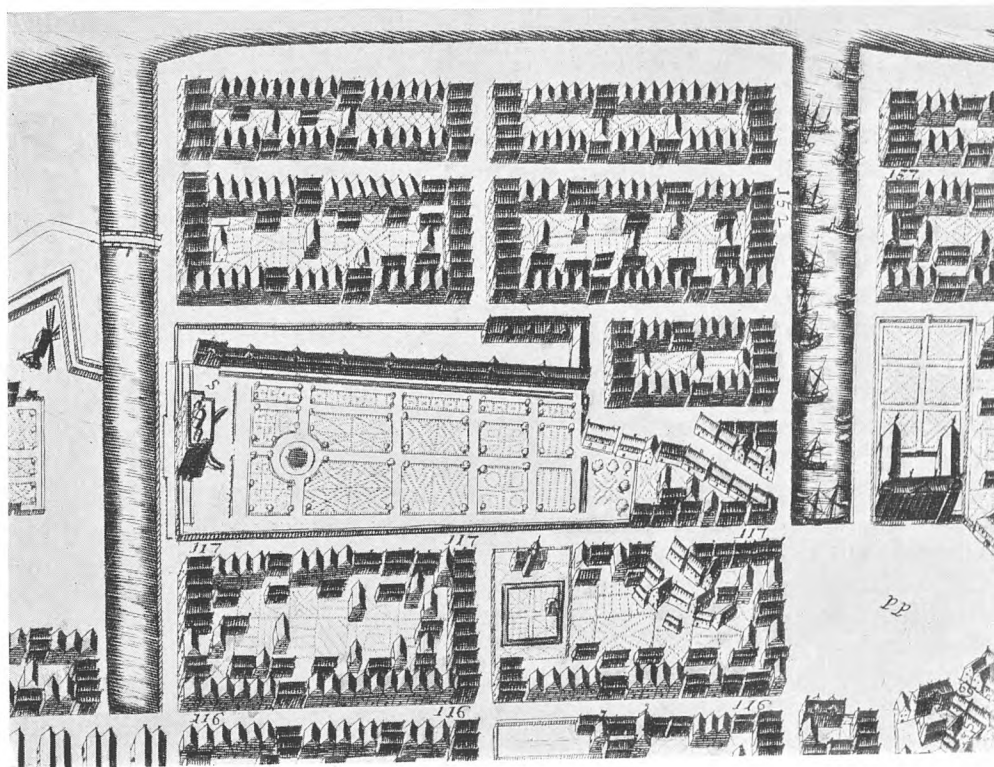
SOFIE AMALIENBORG

Fr. Schiøtt i Architekten, Bd. IX, S. 248 ff.

O. Nielsen V, S. 39.

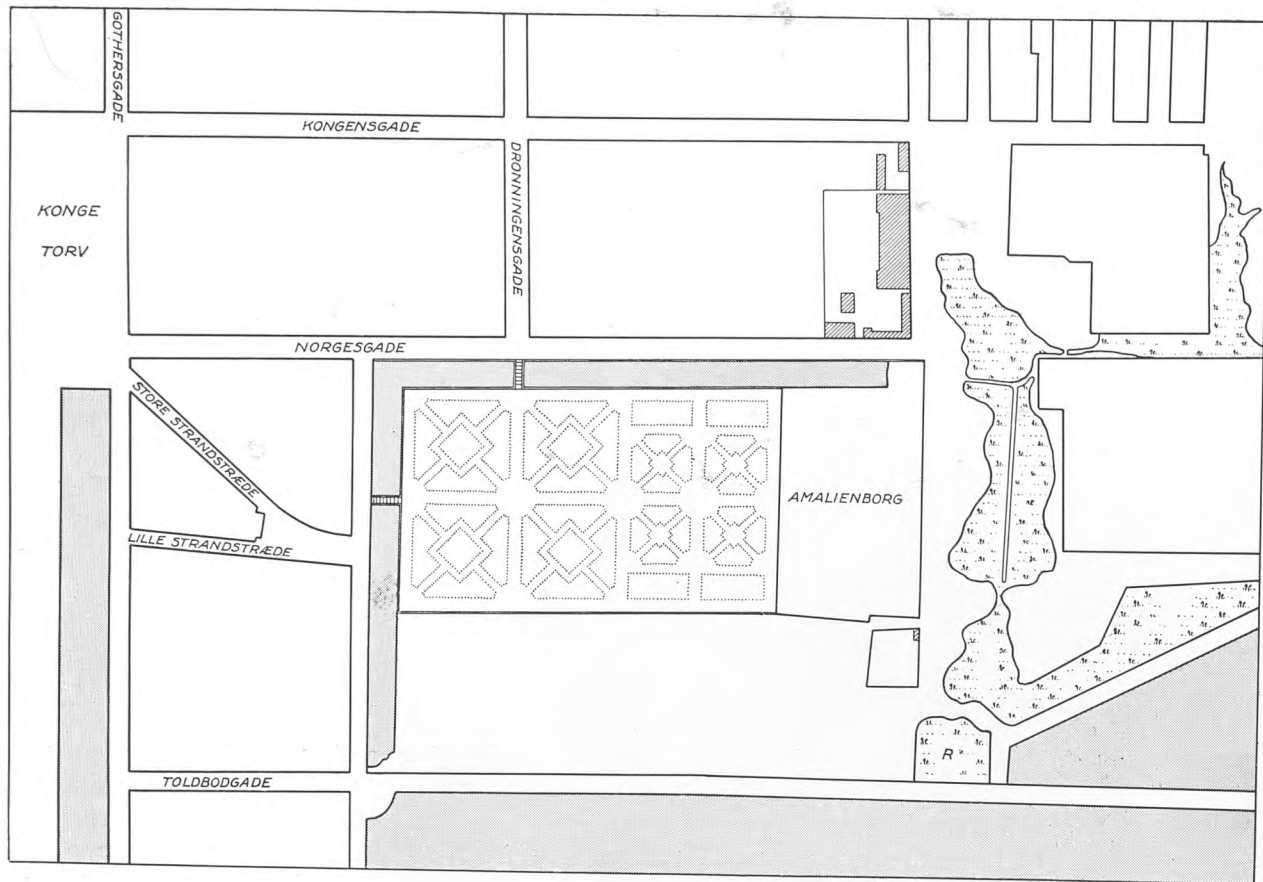
Paa den store Grund, Dronning Sofie Amalie havde samlet Øst for Norgesgade, opførtes i Aarene 1667-73 »det store Lysthus i Hendes Dronninglige Majestæts Have«, ogsaa kaldet Sofie Amalienborg eller Amalienborg Slot.

Hovedbygningen med Pavilloner og Sidefløje laa ved den projekterede Kanalgade (ved nuværende Fredericiagade), der ses til venstre paa Resens nedenstaaende Prospekt, og strakte sig fra Norgesgade (Bredgade) til den til Økonomibygning omdannede Reberbane. Den paa Resten af Arealet anlagte Have kaldtes almindeligt Dronningens Have i Modsætning til Kongens Have ved Rosenborg, Benævnelser, der synes at gaa tilbage til Christian V.s Tid.

Amalienborg-Kvarteret 1676.

Udsnit af Resens Fugleperspektivkort 1676, en Blanding af Prospekt og Projekt. Prospekt er i Hovedsagen Amalienborg Slot med Have og Islandske Kompagnis Reberbane, samt Nyhavn og Charlottenborg (t. h.). Projekt er Karreerne ud mod Havneløbet (for oven), samt Tværkanalen Nord for Amalienborg. Nord ikke opadvendt. Se Nordpil.

Sofie Amalienborg blev Dronningens Enkesæde til hendes Død 1685 og gik blot 4 Aar efter til Grunde ved den største Teaterbrand i Københavns Historie. Ilden opstod i et interimistisk Operahus, der var sammenbygget med Slottet, og ødelagde tillige dettes Hovedbygning og den vestlige Sidefløj. Det blev ikke genopbygget; men det følgende Aar blev Haven nyanlagt under Ole Rømers Ledelse og efter hans Plan. Efter den blev Sankt Annæ Gade (nu Sankt Annæ Plads) ført tværs over Havens sydlige Del ud til Bredgade, og 30 Alen brede Kanaler gravedes langs Haven mod Bredgade og Sankt Annæ Gade.

Selve Haven blev helt omreguleret, og Jord fra Udgravningen af Kanalerne samt fire Vandbassiner i den sydlige Del anvendtes til at hæve Terrænet med mindst $\frac{1}{2}$ Alen.

Ruinerne af Slottet og de tilbagestaaende Bygninger blev efterhaanden helt nedbrudt, ogsaa Kirken, som ellers kort efter Branden var overladt Københavns Garnison. Den stod dog endnu i 1701. Da den viste sig at være for lille til Garnisonskirke, skænkede Christian V i 1697 en Grund paa det nordøstre Hjørne af Adelgade og Dronningens Tværgade til Opførelse af en saadan, idet Byggematerialerne hertil i størst mulig Udstrækning skulde tages ved Nedrivningen af Kirken paa Amalienborg og dens Nabobygning. Kirken blev imidlertid ikke opført her, men paa det lille Stykke af Amalienborg Have, der var blevet skaaret fra ved Anlægget af Sankt Annæ Gade. Det øgedes med en Nabogrund i Lille Strandstræde, købt for det Beløb, der var indkommet ved Salget af Grunden i Adelgade. Garnisons Kirke blev opført her 1703-06.

Toldboden havde staaet i Forbindelse med Byen ved en Vej langs den vestlige Side af Reberbanen; men efter at denne var inddraget i Sofie Amalienborgs Have, blev Toldbodvejen forlagt til dens østlige Side paa en

Amalienborg-Kvarteret ca. 1695.

1: 5 000.

Den af Ole Rømer anlagte Slotshave. Toldbodgade projekteret gennemført i lige Linie til Toldboden.

Efter V. L. 2, XX¹.

Louis Bobé: Operahusets Brand, d. 19. April 1689. Fr. Schiøtt i Architekten, Bd. IX, S. 281 f.

V. L. 2, XX².

Garnisons Kirke.

Fr. Weilbach: Garnisons Kirke, S. 10 ff. og S. 56, Bilag 4.

Sst., S. 21 ff.

Havnefronten.

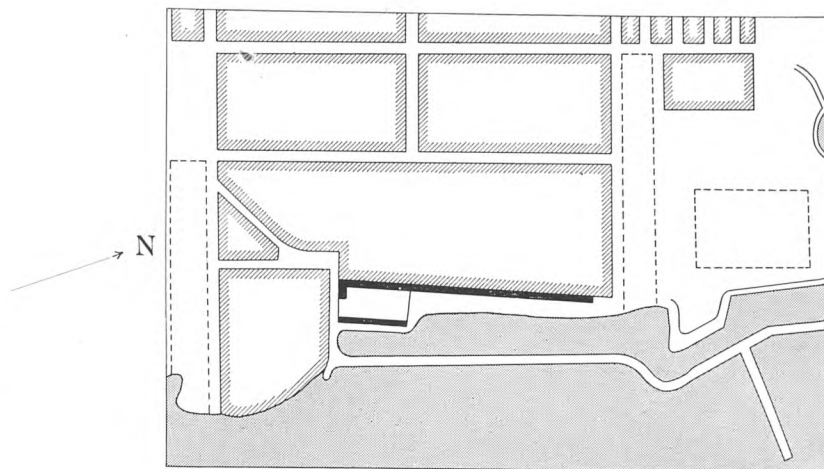
NY-KØBENHAVN

Amalienborg-Kvarteret ca. 1670.

1 : 10 000.

Islandske Kompagnis Reberbane er optrukket med sort. Den af Henrik Rüse anlagte, bugtede Vej til Toldboden (senere Toldbodgade) ses. De projekterede Kanaler (l. v. Nyhavn, l. h. den aldrig fuldførte Dronningens Kanal) angivet med punkterede Linier.

Efter V. L. 2, V.

Toldbodgade.

indpælet og opfyldt Dæmning i Strandkanten — parallel med Norgesgade (Bredgade), som det fremgaar af et Kort fra 1670. Dæmningen var ved det ældste Stykke af Sankt Annæ Gade forbundet med Strandstræderne, og mod Nord forbandtes den med Toldboden ved den nye Vej, som Henrik Rüse anlagde i Henhold til Kontrakt af 28. Juni 1664. Punkt 7 i denne bestemte, at der skulde anlægges en Halvbastion ved Dronningens Have ud for Reberbanen; den skulde tilsluttes Citadellet ved en Vold med foranliggende Grav, og paa dennes Yderside skulde Toldbodvejen anlægges, brolagt og saa bred, at 2 Vogne bekvemt kunde passere hinanden, samt saa høj, at den kunde befærdes uden Hindring af Søen.

Kvæsthusgade.

I Aarene 1684-86 byggedes Kvæsthuset (paa det Sted, hvor nu Det forenede Dampskibsselskabs Bygninger ligger), og 1688 blev Kvæsthusgade anlagt. Sankt Annæ Gade forlængedes ned til denne, og antagelig er omtrent samtidig Toldbodvejen ført igennem fra Dæmningen til Nyhavn, et Stykke, der fik Navnet Toldbodgade. Resten kaldtes stadig Toldbodvejen, formodentlig fordi denne Strækning, der endnu i mange Aar var halvt interimistisk, manglede Bebyggelse langs Siderne og saaledes ikke fandtes værdig til at betegnes som Gade.

H. D. Lind: Søkvesthusets Historie, Hist. Medd., 1. Rk., Bd. I, S. 468, og samme Forfatter: Bidrag til Københavns Historie, Kong Christian den Femtes Tid, Hist. Medd., 1. Rk., Bd. I, S. 187 ff.

Hvad angaar den i Planerne for Ny-København forudsatte Regulering af Kystlinien i Forbindelse med omfattende Opfyldninger af hele Forstranden mellem Sankt Annæ Gade og Kastellet, var der i det forløbne lange Tidsrum saaledes intet sket udover Toldbodvejens Anlæg paa en smal Dæmning i Strandkanten. Mellem Stranden og Nyboder bredte sig udstrakte, vandfyldte Lavninger, der sammen med Amalienborg-Området spærrede Forbindelsen mellem Kysten og de bagved liggende Kvarterer.

Vilh. Lorenzen: Problemer 1660-1757, S. 158.

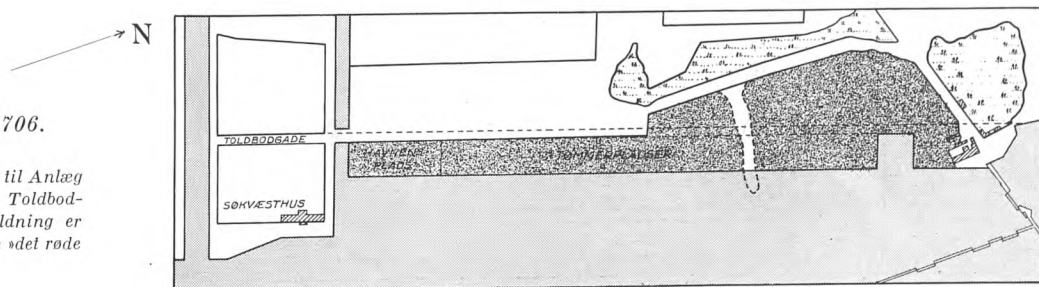
En Udbygning af Havnefronten maatte saaledes udgaa fra Sankt Annæ Gade, og med Anlægget af en Tømmerhavn paa Strækningen mellem den og Toldboden aabnedes der endelig Mulighed for at udnytte den ca. 600 m lange Havnefront. Det var i 1706, Frederik IV imødekom et Andragende fra Byens Tømmerhandlere ved at bestemme, at der skulde udlægges et 75 Alen bredt Areal Øst for Toldbodvejen til Tømmerpladser, og nogle Aar

Tømmerpladserne ca. 1706.

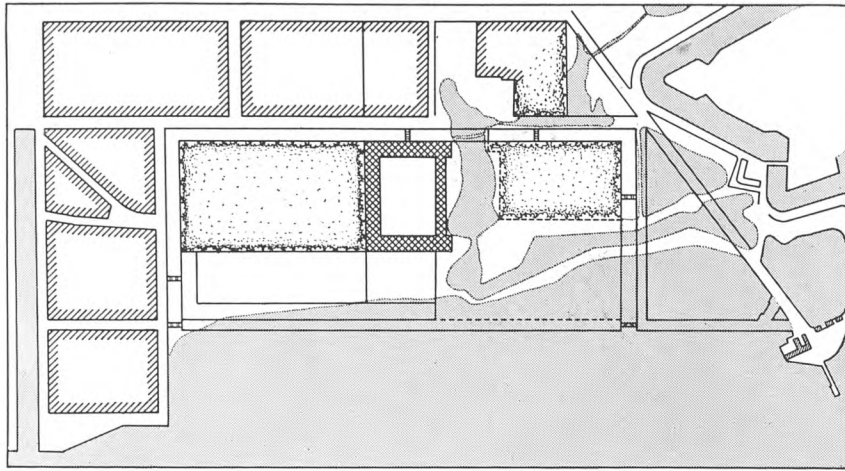
1 : 10 000.

Af Kongen approberet Projekt til Anlæg af Tømmerpladserne ud for Toldbodgade. Den projekterede Opfyldning er vist med mørk Tone. Til højre »det røde Have».

Efter V. L. 2, XXVIII^a.

NY-KØBENHAVN

Tessins Slotsprojekt 1694.

1 : 10 000.

Til venstre for Bygningen Haveanlæg, til højre (i den tidligere Peder Reedtz Have) Ridebane.

Toldbodgade tænkt anlagt som Strandpromenade til Toldboden (yderst t. h.). Efter V. L. 2, XXI.

senere blev der efter nye Ansøgninger bevilget Indehaverne en lignende Række 40 Alen dybe Grunde paa Gadens Vestsider, hvor de vilde bygge sig »Vaaninger«. Paa et endnu senere Tidspunkt, i 1715, var 11 Pladser dog stadig »uopfyldte og aaben Sø«; men da Toldbodvejen i 1719 blev brolagt som »den realeste og længste Gade i Staden« og fik Navnet Ny Toldbodgade, kan man regne med, at den brydsomme Opfyldning Øst for den var tilendebragt og Bolværker sat.

I Løbet af godt og vel 12 Aar var saaledes Kystlinien reguleret — et efter Datidens Forhold anseligt Ingeniørarbejde — og hermed var endelig »Christian IV.s Drøm om en effektiv Udvidelse af Havnen fra Bremerholm og helt op til Toldboden« blevet virkeliggjort.

Lidt Syd for Toldboden blev der dog levnet et lille uopfyldt Bassin, der uddybedes som en særlig Toldbodhavn og i Folkemunde fik Navnet: Det røde Hav.

Den nuværende Toldbodvej blev anlagt i 1690, men synes at have haft en Forløber saa tidligt som 1627, da der blev anlagt en Vej fra Toldboden til Transport af Byggematerialer til Nyboder og Sankt Annæ Rotunda. Den forekommer imidlertid ikke paa nogen af Planerne til Ny-København.

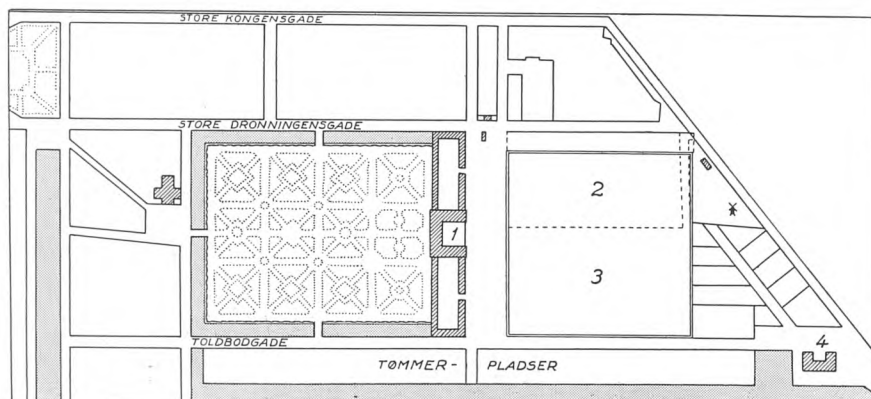
Den tidligere omtalte Tværkanal fra Axel Urups Plan med tilhørende Kajgader kom aldrig til Udførelse, skønt den stadig forekommer paa den følgende Tids Planer og endnu spores paa et Projekt fra ca. 1728. Den sydlige Kajgade havde bestemt Sofie Amalienborgs nordlige Facadelinie, og den nordlige — nuværende Fredericiagades Facadelinie — dannede Sydgrænsen for den store Have, der strakte sig derfra op mod Toldbodvej, og som i sin Tid havde tilhørt Kansleren Peder Reedtz, siden Dronning Charlotte Ama-

Toldbodvej.

Slotsprojekter.

V. L. 2, XXXIII³.

Frederik IV opkøber Grunde til et Residensslot.

Projekt til Slot ca. 1728.

1 : 10 000.

Plan til Opførelsen af et nyt Slot i Amalienborg-Kvarteret (1) samt Anlæg af en firkantet Plads (3), der skulde omfatte Størstedelen af den tidligere Peder Reedtz Have (2). Denne tilhørte efter Reedtz Dronning Charlotte Amalie, Frederik IV, Prins Karl og, da Kortet blev tegnet, Konrad Bechen. Kortet viser tillige en Udstykningsplan til Grundene mellem Møllen og Toldboden (4). Efter V. L. 2, XXXIII¹.

NY-KØBENHAVN

Ragnar Josephson: Tessin i Danmark, S. 20 ff, S. 28, S. 43 ff.

V.L. 2, XXI^a.

Fr. Schiøtt i Architekten, Bd. IX, S. 289.

Lorenzen: Problemer 1660-1757, S. 162 ff.

lie, og endelig erhvervedes af Frederik IV, der tilkøbte sig alle Grundene mellem Amalienborg og Toldbodvej.

Han paatænkte nemlig intet mindre end Opførelsen af et nyt Residensslot paa dette Sted, en Plan, han havde taget i Arv fra sin Fader. Christian V havde allerede 1687 ladet udarbejde et Projekt til Opførelse af et nyt Slot i det gamles Sted paa Slotsholmen; men efter Sofie Amalienborgs Brand henvendte Kongen sig — vistnok i 1693 — til den svenske Arkitekt Nicodemus Tessin (den Yngre) og anmodede ham om at give Tegning til en Slotsbygning med tilhørende Ridebane, der skulde ligge i Sofie Amalienborgs Have og Dronning Charlotte Amalies Have.

En stor Model af Tessins Projekt var i 1697 udstillet i København, og Projektet havde vundet Kongens udelte Bifald. Det kom alligevel ikke til Udførelse »formedelst paakommende Krigsuroligheder og andre besværlige Konjunkturer«, som Kongen skrev i sit Testamente 1698. Sammesteds udtalte han Ønsket om, at Sønnen og Efterfølgeren vilde realisere Planen; men som bekendt optoges den første Snes Aar af Frederik IV.s Regeringstid af den store nordiske Krig, under hvilken Samarbejde med en svensk Arkitekt jo ikke var tænkeligt, og Frederik IV nøjedes med en Ombygning af Københavns gamle Slot i Aarene 1724-27.

Endnu Aaret efter synes Kongen dog at have syslet med Tanken om et anseligt Lystslot i Amalienborg Have, som forøvrigt i de foregaaende Aar flere Gange var paatænkt omlagt. Nord herfor var Terrænet — især den østlige Del — længe meget sumpet og moradsagtigt, indtil der efterhaanden blev tilført en Del Fyld, og navnlig ved Oprydningen efter Branden 1728 blev der kørt store Mængder Sten og Grus herud, saa det omsider blev muligt at udnytte dette udstrakte Sumpterræn. Foreløbig blev der blot ikke Tale om at udnytte det til borgerlig Bebyggelse.

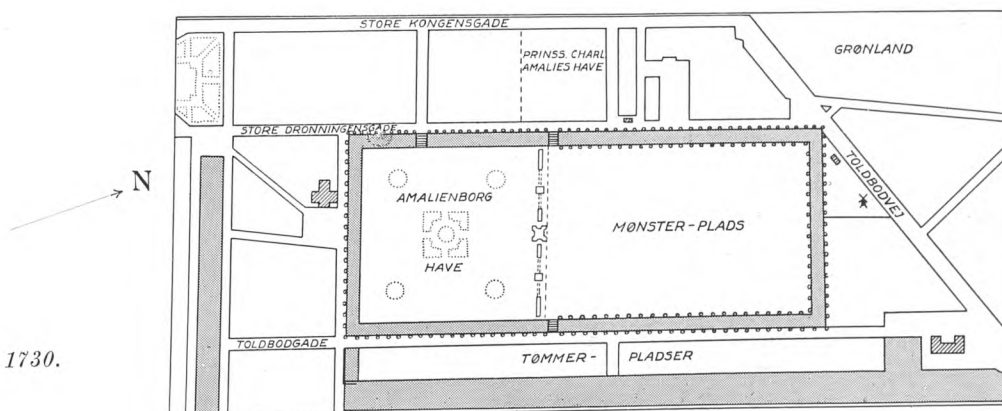
Hele Terrænet blev omkring 1730 reguleret efter en Plan af den kgl. Bygmester E. D. Häusser. Omraadet blev delt, og den sydlige Del paany anlagt som Have omkring forskellige Lystpavilloner, mens den nordlige blev en stor aaben »Mønsterplads«, en Eksercerplads for Militæret.

Ved denne Regulering gik den store Tværkanal fra Urups Plan definitivt tabt og blev ikke genoptaget i noget senere Projekt. Men heller ikke dette Dobbeltanlæg — med Have og Eksercerplads — fik nogen lang Levetid.

FREDERIKSSTADEN

Skøde til Magistraten.

1749 fejredes den oldenborgske Kongestammes 300 Aars-Jubilæum med store Festligheder. Frederik V ønskede tillige at sætte Jubelfesten et mere varigt Minde: Intet mindre end en helt ny og prægtig Bydel, der til evig Erindring om dens kongelige Grundlægger skulde kaldes *Frederiksstaden*, og i Skøde af 6. Dec. 1749 overdroges Amalienborggrunden Magistraten til Udstykning. Overdragelsen omfattede Mønsterpladsen og Amalienborg Have.

Amalienborg-Kvarteret ca. 1730.

1 : 10 000.

Efter V. L. 2, XXXIII^a.

Planen til det nye Kvarter, saavel som Udformningen af de Betingelser, hvorefter det skulde bebygges, skyldtes Hofbygmester Nicolai Eigtved, der ligeledes skulde overvaage, at Arbejdet blev gennemført i Overensstemmelse med Forskrifterne, og selv udføre eller revidere de paakrævede Facadetegninger. Grunden blev som nævnt tilskødet Magistraten; men den administrative Ledelse af Udførelsen var allerede 12. September 1749 blevet overdraget Københavns Magistrat ved kongeligt Reskript, hvoraf nogle Uddrag skal citeres:

Saasom Vi have taget i allernaadigst Overvejelse, at Amalienborg Have med dertil liggende Mønster-Plads i Vores kongelige Residensstad København kan blive særdeles bekvem til at bebo for de Negotierende, i Henseende den ligger nær ved Havnen og Toldboden, og saaledes ikke lidet kan kontribuere til Kommerciens at facilitere og befordre, det og vilde blive baade til Nytte og Zirat for Staden, naar denne Plads blev bebygget, og til Fordel for Indvaanerne, som kunde have Lyst til at bygge, men dertil kunde fattes belejlig Plads og Grund, saa have Vi, af kongelig Omhu for Vores kære og tro Undersaatters Velfærd, allernaadigst overladt og afhændet, ligesom Vi og hermed overlader og afhænder forommeldte Amalienborg Hauge og Mønster-Plads til dem af Vore Undersaatter, som paa samme Plads og Grund ville bygge, og det paa efterfølgende Maade og med saadanne Konditioner:

1. De, som ville bygge, skal bekomme Pladserne til fri Ejendom, og at enhver Bygge-Plads i sin Længde og Bredde skal vorde opmaalt og anvist, samt enhver efter Forlangende af Stads-Konduktøren Maale-Brev meddelt.

4. Den paa hele Pladsen forfattede og approberede Tegning skal i alle Maader følges og ej ud til Runddelene bygges, uden efter de over enhver af samme Gaarde især forfattede Tegninger, siden Egaliteten, der fornemmelig bør observeres, saavel som ellers overalt ved Bygningerne, der alle til Gaden bør være af Grundmur, iagttages, at Vinduerne blive satte i lige Linje.

7. Til desto mere Kommodité for dem, som etablere sig i denne Del af Staden, skal der blive bygget en Kirke i Nærværelsen.

8. Og, som det er fornøden, at der foruden den Aabning eller saakaldet ny Gade, der udløber til Vandet imellem Pladserne, endnu paa de bekvemteste Steder bliver fire Aabninger igennem Tømmerpladserne fra Gaden ud til Stranden, saa skal dertil købes og udlægges nogle Tømmer-Pladser, hvis Bekostning igen skal refunderes paa den Maade, at der til en Kendelse af hver Bygge-Plads skal betales ved Skødets Annammelse noget vist, som dog ej maa overgaa 30 Rdl. af en hel Plads, der bestaar af 30 Alen til Gaden, og saa videre, i Proportion af Grundens Bredde, som enten kunde være 30 eller 40 Alen til Gaden, ligesom Omstændighederne vare og Liebhaberne maatte findes.

9. Om en eller anden vil opføre saa vidtløftig en Bygning, at han dertil behøver to à tre Pladser, da kan det hannem, i Fald det ikke var nogen anden til Hinder eller Præjudice, og efter Omstændighederne, om det var muligt, forundes. Ligeledes maa det allernaadigst tillades, at en Plads deles i 2de Dele eller to Pladser i tre Dele, om dem, som vil bygge, synes at en fuld Plads var ham for stor eller bred til Gaden.

Allerede tre Dage senere opfordrede Magistraten ved Raadstueplakater Lysthavende til at tegne sig for Byggegrunde paa Amalienborg, og den 3. Oktober tilsagde et nyt Reskript Magistraten Skøde paa »Amalienborg Plads«, dog undtagen »de Pladser, paa hvilke kommer til at staa de 4 Hotels«. Og et Reskript af 10. Oktober meddelte de nærmere Byggeregler:

R.A.: Sjæll. Tegn. 1749, Nr. 425, Fol. 315 ff.

Bruun III, S. 92.

R.A.: Sjæll. Tegn. 1749, Nr. 461, Fol. 346.

NY-KØBENHAVN

Byggeregler.

R. A.: Sjøll. Tegn. 1749, Nr. 476,
Fol. 357 f.

Nikolaj Eigtved.

»Efterat Vi allernaadigst have resolveret, at den udi Vores kongelige Residens-Stad København saakaldede Amalienborger-Hauge og derhos tilliggende Mønster-Plads maatte bebygges, samt ladet Eder tilkendegive, at de sammesteds byggende skulde vorde overladt fri Grund og Plads med videre, saa have Vi nu ved Os elskelig Nikolaj Eigtved, Voris Oberst-Lieutenant og Ingenieur-Kaptajn, over den ganske Plads ladet optage en General-Plan og Grundtegning, hvilken herhos følger, og Vi allernaadigst ville, saavidt muligt være kunde, af de Byggende maatte følges, som I paa bedste Maade maa søge dertil at persvadere, dog saaledes at enhver tillades at tage saa stor eller liden Plads, som Hand selv kunde have Lyst at bygge paa.

Mens betræffende de opførende Bygninger, saa tilskikke Vi Eder ligeledes herved en over Kvarterernes Façade til Gaden forfattet Tegning, hvorhos Vi dog, paa det, de Vedkommende ej formeget skulle ind-

Amaliegade 15 og 17,

opført i 1754 af Eigtved selv. Amaliegade 17 (til højre) giver et Indtryk af, hvordan man helst vilde have Kvarteret bebygget. Amaliegade 15 er senere forhøjet.

skrænkes, ville allernaadigst have tilladt, at ethvert Hus faar sit aparte Tag, og maa bygges 2 eller 3 Etager højt, som enhver af de Byggende finder for godt, saa maa og Portene anbringes udi Midten eller ved Siden, som Liebhaberne selv ville, alene at Vinduerne have lige Linje og Flugt, samt at der til Gaden, følgelig Vores allernaadigste Reskript af 12. Septembris sidstleden bygges af Grundmur, da Vi udi øvrigt ville allernaadigst have befaleet, at til hver af disse ny Bygninger vorder Os forevist Tegning, førend dermed vorder begyndt.»

Bruun III, S. 95, jfr. Partikullærkammerets Resol. Protokol 1750, Nr. 41-44, Fol. 122 ff.

9. Maj 1750 udstedtes der endelig Gavebreve paa de fire store Byggegrunde omkring »Frederikspladsen«. Modtagerne var Grev Chr. Fr. Levetzau, Baron Joachim Brockdorff, Konferensraad Severin Løvenskjold og Grev Adam Gottlob Moltke, der fik henholdsvis nordvestre, nordøstre, sydøstre og sydvestre Grund. Alle forpligtede sig til at bygge efter Eigtveds Tegninger, og der tilsagdes »i Henseende til Bygningens store Bekostning« de tre førstnævnte Grunde »evig« Fritagelse for Indkvartering, mens Skødet til Grev Moltke tillagde Grunden alle de grevelige Hoteller i Privilegierne 1671 forundte Friheder.

Eigtveds Planer og Tegninger synes ikke overleveret til vor Tid; men det bevarede Kortmateriale tillader at skønne over Forholdene umiddelbart før og nogle Aar efter Bebyggelsen. Et Kort fra 1740 giver en Forestilling om

V. L. 2, XXXVI.

Terrænets Udseende, som det var, da Stadskonduktør P. M. Balle i 1749 opmaalte Grundene. Og et Kort fra Midten af 1750'erne viser Hovedlinierne i Eigtveds Plan, som den var approberet ved Reskriptet af 12. September 1749. Den maa paa det nærmeste have haft denne enkle Form med een Gade i Nord-Syd (Amaliegade) lidt Øst for Omraadets Midterakse — parallel med Hovedaksen i Axel Urups Plan for Ny-København — og een Tværgade i Øst-Vest (Frederiksgade) — parallel med Urups Tværakse — med den Kirke, Reskriptet i Punkt 7 havde stillet i Udsigt, liggende som point de vue paa Bredgades vestre Side.

Amaliegades Beliggenhed lidt Øst for Omraadets Midterakse skyldtes, at der ikke var regnet med Facadebebyggelse ud til Ny Toldbodgade, idet Grundene langs Amaliegades Østside strakte sig helt ud til denne og var hegnet med 5½ Alen høje Plankeværker, indtil det 1756 blev paabudt at opføre Hegnmure af »egal Højde«. Det var ellers forbudt at bygge ud til Toldbodgade, og Thuras Ønske om, at Ejerne her skulde have Lov til at bygge grundmurede Stalde, Pakhuse og lign. Bygninger, som ikke behøvede Ildsteder, blev nægtet Fremme af Hensyn til Flaadens Sikkerhed.

Kanalerne omkring Haven og Eksercerpladsen blev efter Bestemmelsen tilkastet, og de indvundne Arealer lagdes til de tilstødende Grunde undertagen mod Syd, hvor de øgede Sankt Annæ Gade, der senere fik Navnet Sankt Annæ Plads.

Eigtveds Plan forudsatte som nævnt ikke andre Tværgader end Frederiksgade, og denne var ikke ført længere end til Bredgade, saaledes at der ikke blev opnaaet nogen Forbindelse med Ny-København, ligesom denne Bydel i det hele taget ikke fik nogen Forbindelse til Havnen gennem Frederiksstaden, efter at Axel Urups før omtalte Kanalgade var opgivet. Den skulde dog efter Reskriptet af 12. September erstattes med en Aabning eller »saa kaldet ny Gade, der udløber til Vandet mellem Pladserne« — nemlig den senere Fredericiagade — ligesom der skulde lægges endnu 4 Aabninger, hver paa 22 Alen, igennem Tømmerpladserne ud til Stranden, hvorfor de Tilforordnede i Havne-Kommissionen 1749 fik Befaling til mod Godtgørelse at overlade de 4-5 Tømmerpladser, som var Havnens Ejendom, »til disse Aabninger«. Det viste sig imidlertid, at Tømmerpladserne kun spændte over 225 Alen, og Eigtveds Plan forudsatte desuden en Aabning paa ikke mindre end 200 Alen »midt for Byggepladserne«, aabenbart ikke saa meget af praktiske Hensyn, som fordi Pladsen med Palæerne og Kirken ikke skulde skjules af anden Bebyggelse, men i al deres Herlighed ligge frit ud til Havnen. Skulde dette Projekt gennemføres, vilde det imidlertid blive meget bekosteligt, og ved Magistratens Mellemløst endte det da ogsaa med en stærk Reduktion. Den Aabning, som allerede fandtes ved Toldboden, det førnævnte »røde Hav«, bevaredes, og ved Kvæsthuset blev der udlagt en »Allé eller Aabning« gennem Tømmerpladserne ud til Vandet paa 46 Alens Bredde; til Gengæld opgav man helt Aabningen paa 22 Alen ud for den senere Fredericiagade, og i Stedet for den ønskede Aabning paa 200 Alen (ud for Frederiksgade) nøjedes man med en paa 32 Alen. Den eksisterer iøvrigt den Dag i Dag — ganske vist lukket med en Gitterport til Toldbodgade — som et offentligt Gadestykke tværs over Larsens Plads.

»Om der med Tiden, naar der ses, hvad Fremgang Bygningerne faar, skulde behøves flere Aabninger eller den liden gjort større, kan det da og ske«, stod der i det afgørende kgl. Reskript; men der blev hverken Brug for det ene eller det andet, idet man blev klar over, at de store Tømmeroplæg dannede et alt for brandfarligt Naboskab, baade for Flaaden og det nye Kvarter. Der blev nedsat en Kommission, og Geddes Forslag om at flytte Tømmerpladserne til et nyt, opfyldt Terræn i Kallebodstrand bifaldtes i 1754. Da Opfyldningen naturligvis vilde tage sin Tid, og man straks ønskede Oplagene fjernet, blev Tømmerhandlerne midlertidigt henvist til den aabne

NY-KØBENHAVN

Se næste Side.

Jfr. Skødet til Staden af 6. Dec. 1749.

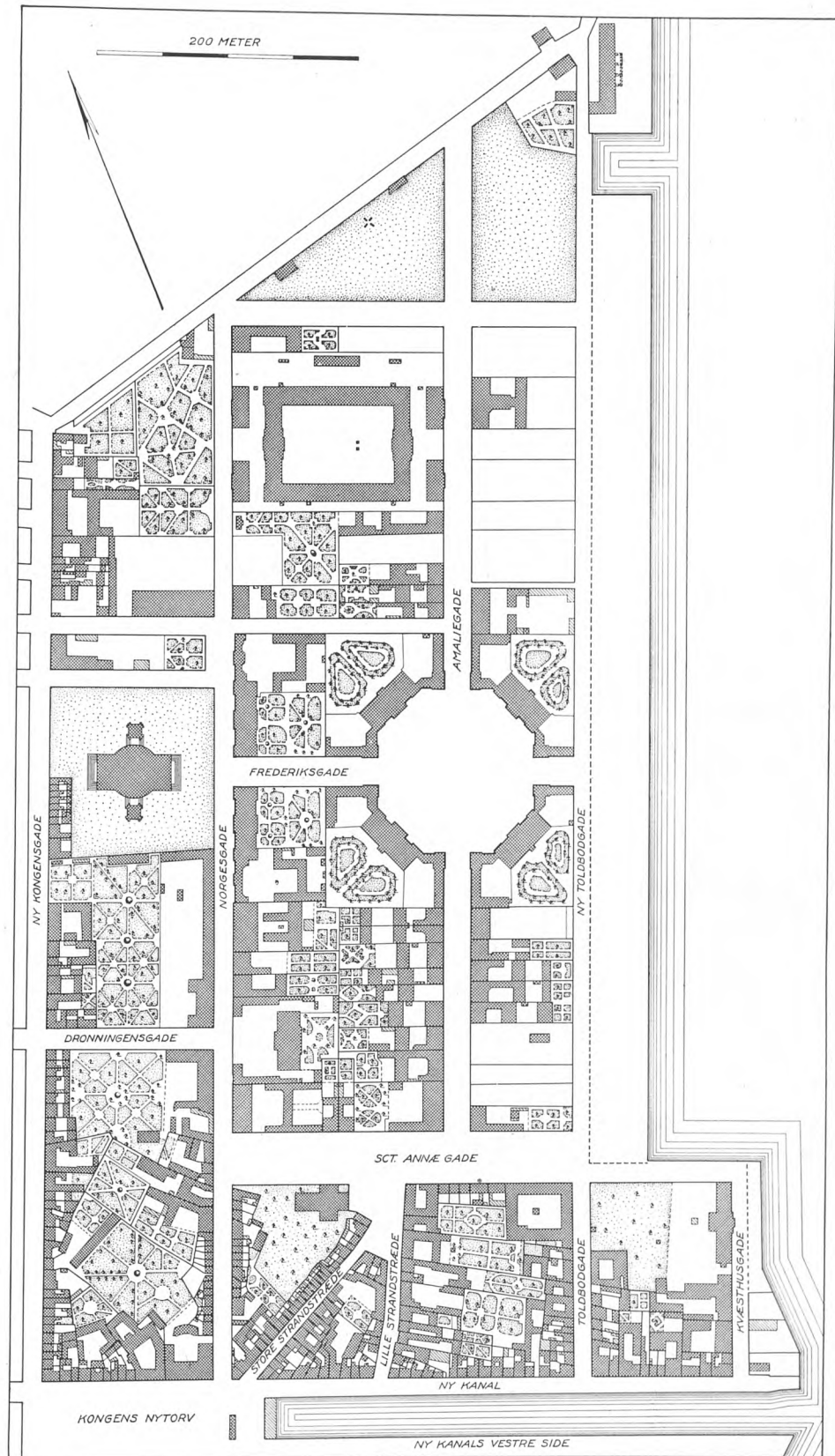
Bruun III, S. 108.

R.A.: Sjæll. Tegn. 1749, Nr. 426, Fol. 318; Nr. 567, Fol. 439 f.; Nr. 572, Fol. 444 ff.

Tømmerpladserne flyttes.

Bruun III, S. 105 f, jfr. R.A.: Sjæll. Tegn. 1755, Nr. 250-52, Fol. 300 ff.

Amalienborg-Kvarteret 1757.

1 : 5 000.

Man lægger Mærke til de mange store Haver. Nord for Marmorkirken ses endnu den sydlige Kajgade for den iøvrigt i Planen opgivne Dronningens Kanal. Denne Gade blev ikke opretholdt. Efter Geddes Kort.

Plads »Grønland« mellem Nyboder og Kastellet, samt til Sankt Annæ Rotundas nedlagte Kirkegaard paa Hjørnet af Voldgaden og Sølvgade. Alle Omkostninger ved Flytning og Nyindrettelse skulde »ske for Hans Majestæts Regning.«

Vandafledningen fra Nyboder og Kvarteret omkring Store Kongensgade havde hidtil haft sit Udløb ved Toldboden, hvilket imidlertid havde bevirket, at det var vanskeligt at opretholde Dybden i Sejlrenden ud for Toldboden. 1750 bestemtes det derfor efter Indstilling fra Havnekommissionen, at saavel det nævnte Afløb som Vandafledningen fra Amalienborg-Området fremtidig skulde føres »fra Toldbod-Vejen nedad til Garnisons Kirken« og videre til »Hukken af Kvæsthuset, som til den Ende fremdeles maatte konserveres, ligesom den nu er og befindes, paa det, at alt Mudder kunde standses og opmudres«. Dette maa vel forstaas saaledes, at der paa dette Tidspunkt allerede fandtes en Slamkiste ved Hukken (Hjørnet) af Kvæsthuset ved Rømer-Kanalens Udløb.

Vandafledningen.

R.A.: Sjæll.Tegn.1750,Nr.568,
Fol. 953 ff.

Imidlertid blev ogsaa denne Ordning snart utilfredsstillende, navnlig som Følge af den paabegyndte Opfyldning af Kanalerne omkring Frederiksstaden, og 1752 nedsattes en Kommission til Ordning af »Vandfaldet« (d. e. Vandafledningen) paa Amalienborg-Plads (d. e. Frederiksstaden), idet man tillige skulde tage Tilsandingsforholdene i Havnen og Kanalerne op til Drøftelse. Ret ejendommeligt virker det nu at læse, hvorledes »den store Mængde af hvid Sand (Gulvsand), som aarligen føres til København, skal være Hovedaarsagen, at Havnen og alle Kanaler saa stærkt opfyldes«, saa det befales Kommissionen at udfinde et Middel mod denne Kalamitet.

R.A.: Sjæll.Tegn.1752,Nr.385,
Fol. 990 ff.

Det var ligeledes paalagt Kommissionen specielt at beskæftige sig med de af Admiral Suhm »proponerede Vandfald«, og alle kunde være enige med ham, at »et eneste Udløb til Hukken ved Kvæsthuset var aldeles impracticable og vilde blive utilstrækkelig«. Det overlodes derimod til Kongen selv at afgøre, om han vilde følge Suhms Forslag — der gik ud paa at lade et andet Afløb føre tværs over Frederikspladsen, uimodsagt den mest direkte Vej — eller et andet, efter hvilket Vandet ad en Omvej førtes bagom Palæerne og Pladsen. Eigtved havde nemlig udtalt sin Frygt for, at

Kommissionens Betænkning
blev lagt til Grund for Reskript af 5. Januar 1753.
R.A.: Sjæll.Tegn.1753,Nr.7,
Fol. 15 ff.

»en Vandledning over Torvet eller Palais-Pladsen vilde foraarsage Vanzir paa dette mest betydelige Sted og medføre Stank og Urenlighed ved Rendernes Rensning, formedelst det fra Nyboders Distrikt og Kongens Gade kommende Vand, som idelig maatte have sit Løb derigennem.«

Renden over Pladsen maatte endvidere blive ret bekostelig, da den skulde sættes med hugne Sten og overdækkes med Planker.

Kongen foretrak Vandledningen bagom Pladsen. To Stenhuggere havde mod Erstatning andetsteds i Frederiksstaden afgivet deres Pladser, paa hvilke de endnu ikke havde bygget andet end nogle Skure, og Renden blev udlagt i 8 Alens Bredde fra Norgesgade til Amaliegade.

Resten af de afgivne Grunde kom ligeledes til Nytte; for Kongen fulgte ogsaa Kommissionen i dens Forslag om at lægge en Gade igennem det samme Terræn

»i en Aabning paa 20 Alens Bredde i lige Linje med Akademi-Gaden, som løber helt hen til Guldhuset (ved Nørrevold) og giver en god Prospekt ... efterdi I melder, at det ej alene vilde tilvejebringe en af de længste Gader her i Staden, men endog være til stor Nytte og Fordel om — det Gud forbyde — nogen ulykkelig Ildebrand i de Kvarterer skulde paakomme.«

Hermed var nuværende Fredericiagade endelig en Kendsgerning. Den havde arvet sin Plads efter Urups Tværkanal og havde allerede været bragt i Forslag, dengang Tømmerpladserne blev anlagt, da med Navnet Amalienborggade. Gaden blev ikke ført igennem til Ny Toldbodgade, fordi Tømmerhandler Niels Aagesens Hus i saa Tilfælde skulde have været nedbrudt; men det hed videre i Reskriptet:

Lorenzen: Problemer 1660-
1757, S. 161.

Bruun III, S. 90.

»hvad Vandets videre Løb omkring Hukken (Hjørnet) af Tømmerhandler Aagesens Bygning til Toldbodgade angaar, saa siden I formene, at

dertil ikke behøves større Aabning end 8 Alens Bredde, tillukt med Porte for begge Ender, lader Vi det dermed have sit Forblivende.«

Det var ogsaa ved Reskriptet blevet bestemt, at Vandet fra »det yderste af Nyboders Distrikt« skulde føres »langs den nordre Kant af Amalienborg Plads (in casu Frederiksstaden) til Toldbodgaden og videre langs samme Gade til Frederiksgade og Søen, alt ved de ordinære aabne Rendestene«. En ny Vej blev anlagt langs dette Afløb fra Bredgade til Ny Toldbodgade og beplantet med Allétræer uden dog at opnaa nogen officiel Betegnelse.

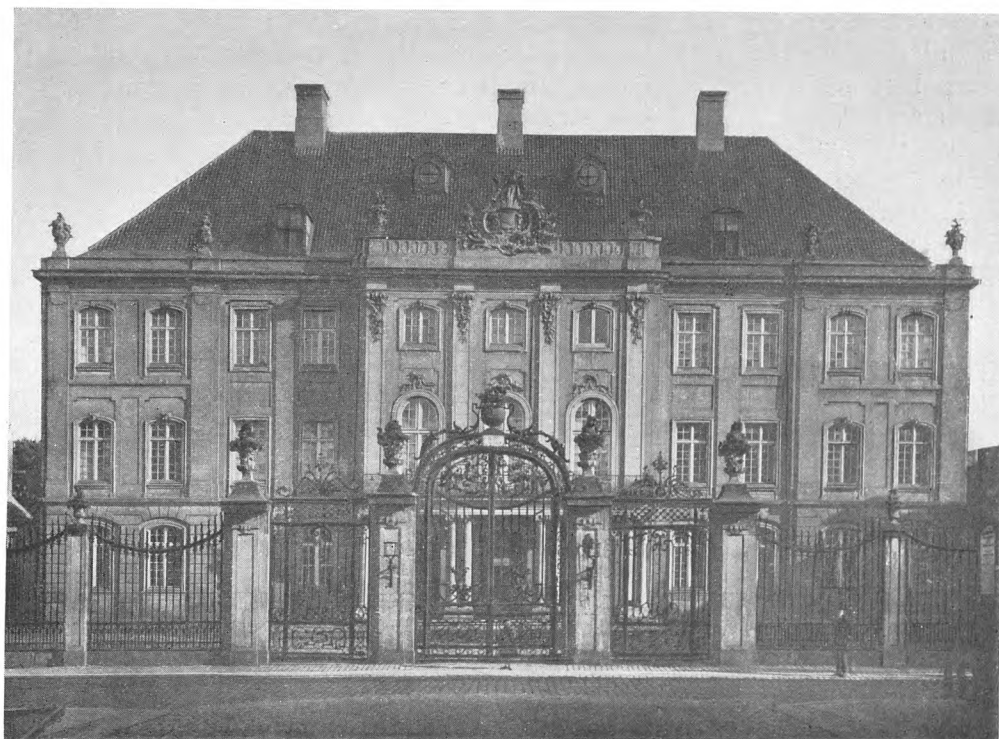
Endelig skulde »Regnvandet, der faldt paa Grønland«, og som tidligere løb under Toldbodvejen, hvor Udløbet nu stoppedes, fremtidig føres til Kastelsgraven, »som og at det farlige Vandløb og Udløb ved Toldboden som hidindtil har gjort Havnen stor Skade, herved bliver aldeles afskaffet.«

Bruun III, S. 104, jfr. R.A.:
Sjæll. Tegn. 1754, Nr. 320, Føl.
1018 ff.

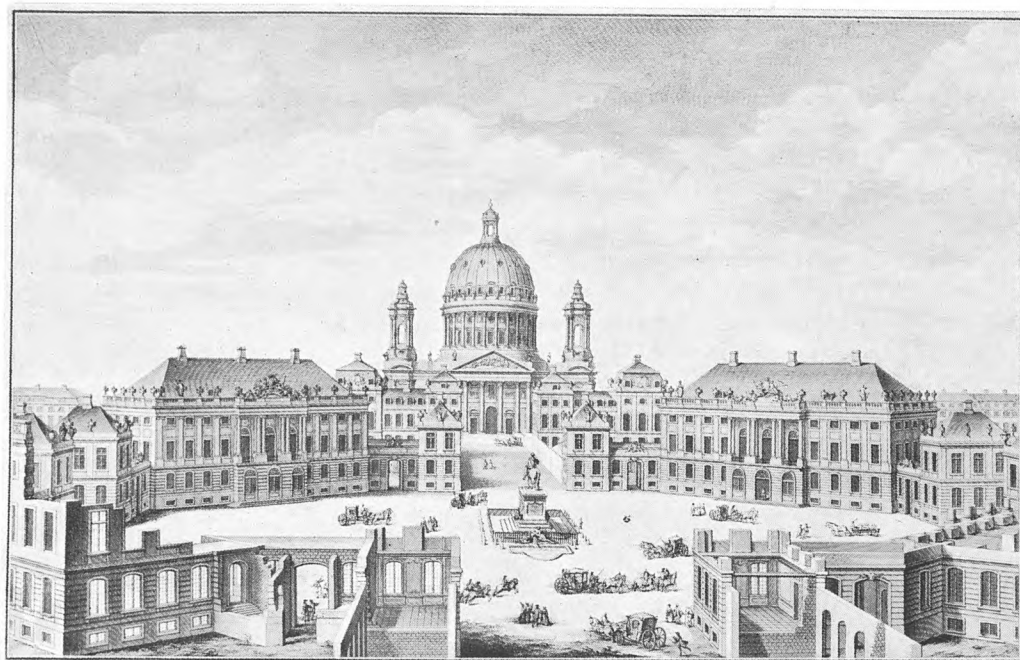
Magistraten vægrede sig længst muligt ved at overtage disse bekostelige Anlæg, som ansloges til at ville løbe op til over 20 000 Rdl. Man hævdede, at Udgiften for det første ikke vedkom Stadens Kasse, og for det andet vilde være umulig at udrede af denne, eftersom der ikke fandtes nogen Kassebeholdning! Yderligere paastodes det, at Staden i Virkeligheden havde Penge til Gode hos Kronen; men Kongen — som heller ikke i Øjeblikket havde likvide Midler til dette Formaal — vilde ikke at Arbejdet, »formedelst Mangel paa Penge skulde henligge til Skade for Beboerne ... og især for Kælderne, som nu hindres meget af Vand, hvorved endog Husene kan bedærvés.« Han paabød derfor, at Staden skulde optage et Laan til at bestride Udgifterne, saa vilde han iøvrigt »tænke paa ... at faa denne Gæld med Tiden afdraget.«

*Frederiksstaden erobres
af Aristokratiet.*

Frederiksstaden blev i Virkeligheden slet ikke, hvad den kongelige Grundlægger havde tænkt sig og Reskriptet ogsaa forudsatte, et Handels- og Forretningskvarter. Ganske vist var der adskillige Næringsdrivende, Tømmerhandlere, Fabrikanter, Urtekræmmere og Øltappere, blandt de første Lysthavende, som meldte sig, efter at Plakaten var blevet offentliggjort; men mange faldt fra, navnlig paa Grund af de strenge Regler for Byggeriet. Frederiksstaden blev til sidst en aristokratisk Bydel, befolket af Hoffolk og Em-

*Berckentins Palæ.
Nu Odd-Fellow Palæet.
Foto i Bymuseet.*

Amalienborg Plads med den af Jardin projekterede Marmorkirke. Slik efter Tegning af le Clerq.

bedsmænd, samt adelige og borgerlige Velhavere, og man taalte efterhaanden næppe nok Næringsdrivende i Kvarteret. Betegnende er Bemærkningen i Øltapper Niels Lunds Ansøgning om Tilladelse til et Bryggerprivilegium: han havde aldrig tænkt sig Muligheden af at skulle blive Ejer af en Gaard paa »saa dejligt et Sted som Amalienborg« — og lige saa betegnende er det Afslag, hans Ansøgning fik.

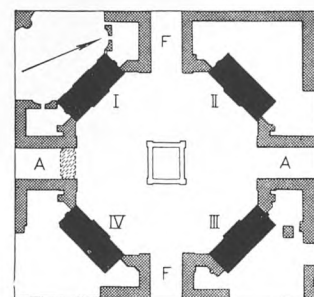
Det var Stadsbygmester Banner Mathiesen, der paa Stadens Vegne førte Tilsyn med Byggeriet i Frederiksstaden; men iøvrigt arbejdedes der efter Eigtveds Tegninger og under hans Ledelse. Hvad angik Palæerne omkring Frederikspladsen og Frederikskirken, støttede Eigtved sig til Udkast af den nürnbergske Arkitekt Markus Tusscher, ligesom det ogsaa var denne, der skitserede Opstillingen af Frederik V.s Rytterstatue midt paa Pladsen.

Broncestatuen blev bekostet af Asiatisk Kompagni og udført af den franske Billedhugger Jacques Saly, der indkaldtes her til Landet 1753. Da Grundstenen blev nedlagt ved Hundredaarsfesten for Enevældens Indførelse, 18. Oktober 1760, var Saly endnu kun midt i sine Forarbejder, og først den 1. August 1771 fandt Afsløringen Sted under store Festligheder. Iøvrigt havde Statuens uhyre Pris givet Anledning til en større Skandale.

Af de fire Palæer omkring Centralpladsen blev Moltkes færdigt 1754, Levetzaus og Brockdorffs 1760; Lövenskjolds Palæ var derimod endnu ikke fuldendt, da det 1754 solgtes til Enkegrevinde Anna Sofie Schack til Schackenborg, der lod det færdigbygge i Løbet af 1755. Allerede 1767 købte Christian VII Brockdorffs Palæ (nu Frederik VIII.s Palæ), som blev indrettet til Landkadetakademi og 21 Aar senere til Søkadetakademi.

Som bekendt endte det med, at Amalienborg blev den danske Konges Residens og alle de fire Adelspalæer kongelige Slotte. Da Kongefamilien stod husvild efter Christiansborgs Brand i 1794, købte Christian VII Moltkes Palæ, som nu kaldes Christian VII.s Palæ, og flyttede ind her 10. Marts 1794. Til Kronprinsen købte man det saakaldte Schackske Hotel, nu Christian IX.s Palæ, og Arveprins Frederik erhvervede det Raben-Levetzauske Palæ, nuværende Christian VIII.s Palæ. Alle ombyggedes og nyindrettedes, hvilket gav Anledning til Forhøjelse af Forbindelsesbygningerne mellem selve Palæerne og de tilhørende Pavilloner, men navnlig til, at Harsdorff byggede Kolonnaden, der allerede stod fuldført i November 1794. Hensigten med dette Bygværk var at skabe et Forbindelsesled mellem

Martin Due: C. M. Tusscher, S. 108 f, og Chr. Elling: Palæer og Patricierhuse, S. 14 f.

Amalienborg Plads.

1 : 5 000.

- I. Moltkes Palæ, nu Christian VII.s Palæ.
  - II. Levetzaus Palæ, nu Christian VIII.s Palæ.
  - III. Brockdorffs Palæ, nu Frederik VIII.s Palæ.
  - IV. Schacks Palæ, nu Christian IX.s Palæ.
- A = Amaliegade.
F = Frederiksgade.

de to Palæer uden at spærre for Trafikken over Pladsen, og den meget heldige Løsning fandt Arkitekten først frem til efter adskillige Udkast, af hvilke de første gik ud paa at opføre en Bygning med en eller flere Gennemkørsler. Den vilde i alle Tilfælde ikke have frembragt det smukke og fornemme Gadebillede, som Kolonnaden med Udsigten til Slotspladsen og Rytterstatuen nu danner.

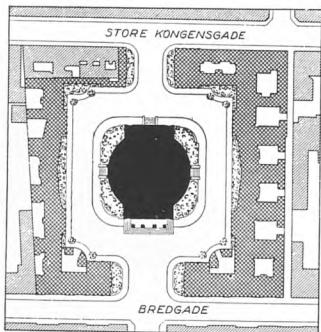
Frederikskirken.

Til det oprindelige, stort tænkte Bybillede hørte imidlertid Kirken, der, som Pladsen, fik Navn efter den kongelige Grundlægger og kom til at hedde Frederikskirken, men ofte, efter det Materiale, det var Hensigten at opføre den af, blev kaldt Marmorkirken.

Frederik IV.s Datter, Prinsesse Charlotte Amalie, skænkede sin Have — den sidste Rest af den kongelige »Pomeranshave« — til Opførelse af denne Kirke, som ikke blot skulde tjene som Sognekirke for den nye Bydel og de tilgrænsende ældre Kvarterer, men navnlig være et storslaaet Monument over den oldenborgske Kongestammes 300 Aars-Jubilæum. Grundstenen blev nedlagt under selve Jubelfesten i Oktober 1749 paa Festens sidste Dag, 30. Oktober, da Haven var blevet indviet til Kirkeplads af Sjællands Biskop.

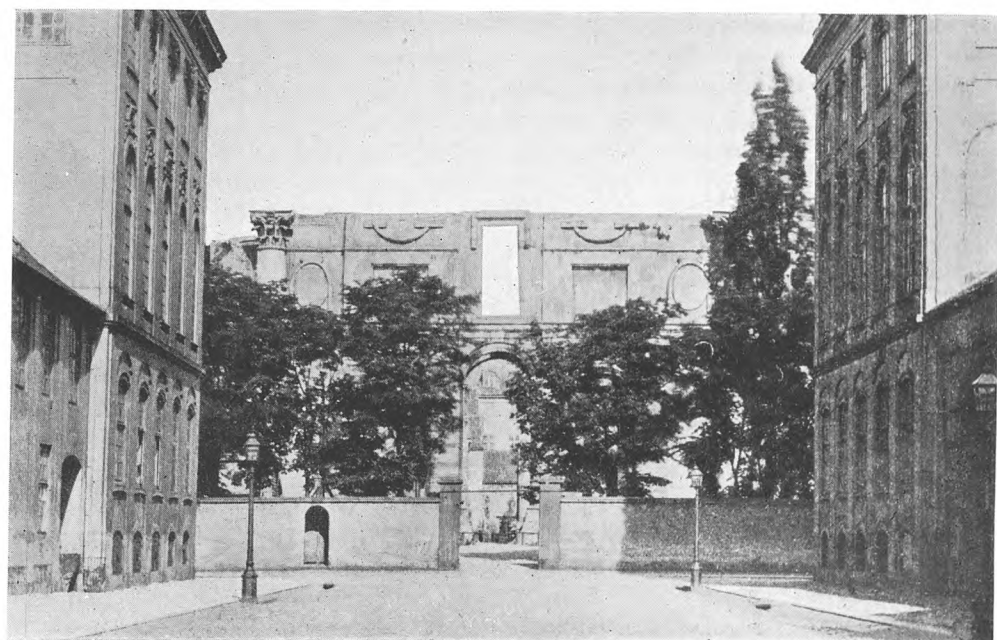
I Virkeligheden synes Kirkens Placering at have været bestemmende for Frederiksgades Beliggenhed og dermed naturligvis for hele Kvarterplanens Udformning — men det gik langsomt med dens Fuldendelse. Hverken Eigtved, Thurah eller deres Afløser, den berømte franske Arkitekt Jardin, opnaaede at se Kirken opført efter deres Planer. Arbejdet mødte stadig store Vanskeligheder, især efter at det var besluttet at bygge Kirken af norsk Marmor. Der medgik uhyre Kapitaler, hvorfor der tilsidst under Struensees Regime 9. November 1770 blev udstedt en kgl. Resolution, at Arbejdet paa Grund af de økonomiske Forhold skulde standses helt fra Udgangen af samme Maaned. I mere end 100 Aar derefter henlaa den mindre end halv-færdige Kirkebygning som en, ganske vist malerisk, Ruin, indtil C. F. Tietgen i Juni 1874 købte den med Forpligtelse til at fuldføre Arbejdet. Kirken blev endelig bygget færdig af F. Meldahl og indviedes 19. August 1894.

Indtil da var Frederiksstaden i Virkeligheden en Torso. For i Eigtveds Kvarterplan spillede Kirkebygningen saa afgjort en Hovedrolle. Det var, som antydet, dens Beliggenhed, der bestemte Frederiksgades, og Frederiksgade var trods sin kortere Udstrækning Planens Hovedakse, hvilket netop

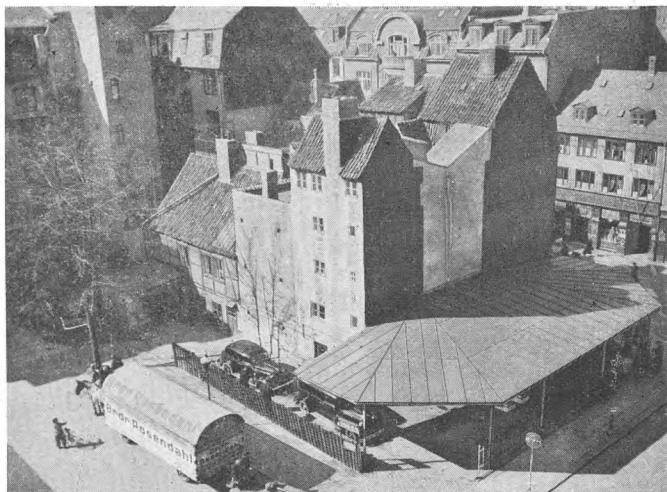
Bebyggelse omkring Marmorkirken.

Projekt af F. Meldahl 1877. Der er vist en Kulisse-Bebyggelse som Skærm for de smaa Ejendomme ved Store Kongensgade.

Marmorkirkens Ruin.

Fotografi ca. 1870.

var det særprægede ved Eigtveds Anlæg. Udformningen af den ottekantede Slotsplads var i god Overensstemmelse med fransk Tradition, og at lægge den i et Gadekryds var heller ikke noget ukendt i Baroktiden, saa lidt som at anbringe en Statue i Pladsens Centrum. Man kunde have ventet, at den længere Amaliegade vilde dominere hele Anlægget — men med Kirken som point de vue for Enden af Frederiksgade orienteredes Kvarteret afgjort mod Havnen. Herfra skulde Palæerne med Kirkens Kuppel som Baggrund øve deres stærkeste Virkning.

Det var jo i det hele taget den afgørende Forskel paa Frederiksstaden og de tidligere byplanmæssigt gennemførte Kvarterer, Ny-København og Christianshavn, at disse vel var anlagt regelret og velordnede i Overensstemmelse med Tidens Bygetanker, men helt uden Fantasi — Frederiksstaden derimod havde en virkelig kunstnerisk og monumental Grundplan. Og mens man ikke tog sig nærmere af Bebyggelsens arkitektoniske Karakter i de ældre Bydele, skulde det nye Kvarters Byggeri være af gennemført kunstnerisk Kvalitet. At den heraf flydende kritiske Censur bevirkede, at det ikke netop blev det driftige Havne-Kvarter, man havde forestillet sig, er en anden Side af Sagen.

Til den oprindelige Plan hører maaske ogsaa Placeringen af de to Palæer over for Frederikskirken, hvert paa sit Hjørne af Frederiksgade og Bredgade, skønt Grundene oprindelig ikke var saa store, og Bygherrerne derfor tilkøbte Naboejendommene. I alt Fald stilledes de i Rang med de fire »Hoteller«, idet de ligesom disse og med samme Motivering fik stedsevarende Frihed for Indkvartering. Palæet paa det sydlige Hjørne blev opført af den kendte Statsmand J. H. E. Bernstorff og det paa den nordlige af Baron Fr. Ludvig Dehn.

Derimod kan Eigtved næppe have Æren for, at Grev C. A. Berckentin byggede sit fornemme Palæ — nu Odd-Fellow Palæet — som point de vue for Enden af Dronningens Tværgade. Grunden her var nemlig efter Planen udstykket i tre Lodder, for hvilke tre Storkøbmænd, Wewer, Iselingen og Titken havde tegnet sig; men de veg alle for Berckentins Ønske om netop denne Plads, som skulde udnyttes paa saa statelig en Maade. Han fik Skøde paa Arealet i 1751 og Opførelsen tilendbragtes i Løbet af fire Aar med Johan Gottfried Rosenberg som Arkitekt under Eigtveds Kontrol.

Byggeriet i det nye Kvarter gik i det hele taget hurtigt fra Haanden. 1760 var paa det nærmeste alle Grunde bebyggede. Det eneste offentlige Bygværk i den nye Bydel, Frederiks Hospital, fuldførtes 1752-57.

De allerførste, som byggede »paa Amalienborg« var en Murermester og en Tømrermester, der opførte henholdsvis Nr. 7 og Nr. 9 paa Sankt Annæ Plads,

Bebyggelsen omkring Marmor-kirken. 1942.

Eltsraad Tielgen kunde ikke faa disse smaa Ejendomme til en rimelig Pris; derfor blev Meldahls Bebyggelsesplan aldrig gennemført.

Lorenzen: Problemer 1660-1757, S. 217.

Byplanens Fordele og Mangler.

Amaliegade Nr. 9.

El morsomt Eksempel paa hvordan man ustraffet kunde trodse selv den enevældige Konges Paabud. Ejeren fik i 1768 Afslag paa en Ansøgning om at maatte opsætte et Gitterværk ud til Amaliegade i Stedet for del grundmurede Forhus, han efter Byggebetingelserne havde Pligt til at opføre. Huset er endnu i Dag ikke bygget.

R.A.: Sjæll. Tegn. 1754, Nr. 484, Fol. 1199 ff.

Frederiksstadens Tværsnit
gennem Amalienborg med Marmorkirken som point de vue. 1934.
Aero Express, Eneret.

Fr. Weilbach: Dansk Bygningskunst i det 18. Aarh., S. 148, S. 152.

Fig. S. 121.

Munthe af Morgenstjerne:
Nicolai Eigtved, S. 139 ff.

og derpaa byggede Tømrermester Niels Aagesen i Amaliegade, hvilket for saa vidt blev skæbnesvangert nok, da hans Hus hindrede, at Fredericiagade blev ført igennem til Havnen. Der kan ogsaa være Grund til at nævne Amaliegade Nr. 15 og Nr. 17, der begge blev opført i 1754 efter Eigtveds Tegninger, og som stadig i Forbindelse med Nr. 11 og Nr. 13 i samme Gade, opført omtrent samtidigt, giver et fulgyldigt Billede af, hvorledes Datiden ønskede den nye Bydel bebygget.

Frederiksstaden fremtræder i København som et enestaaende Monument over en af Arkitekturens største Perioder. Kongehusets store Grundkøb skabte Muligheder for den samlede Opbygning af et nyt Kvarter paa et Tidspunkt, hvor Adelen og Dele af Borgerskabet var i Stand til at gennemføre en Monumentalbebyggelse af overordentlig høj Standard.

Palæbyggeriet ligger vor Tids Opgaver fjernt; men Københavns Forretnings- og Foreningsliv har dog været stærkt og rigt nok til at fylde de gamle Palæer og Patricierhuse med nyt Liv og derved bevare dem for Eftertiden.

Laa det udstrakte Amalienborgomraade gennem et Aarhundrede og spærrede for Udviklingen af Christian IV.s stort tænkte Byplan, saaledes som den fremtræder i Axel Urups ofte nævnte Projekt, var dog derved opnaaet det Gode, at den i det vestlige Byomraade paabegyndte kaotiske Byudvikling ved Bredgade mødte en fast Barriere.

Ser man paa Frederiksstadens Byplan som Led i Stadens samlede byplanmæssige Udvikling, maa fremhæves det uheldige i, at dette eksklusive Kvarter beherskede en af Byens vigtigste Havnefronter. Ny-Københavns Gadeforbindelse blev afskaaret af Dronningens Haver og Axel Urups brede, nordlige Kanalgade forsvandt i de senere Planer for Amalienborg. Toldbodgaden blev for et langt Aaremaal lukket, og først 1862 fik Ny Toldbodgade atter en nødtørftig Forbindelse med Amaliegade; men hele det store Havnekvarter ved Ny Toldbodgade ligger stadig afskaaret fra Forbindelse vestover, idet Slotspladsen, der helst skulde holdes fri for Lasttrafik, er den eneste Forbindelse til den smalle Fredericiagade.

Til det oprindelige Ny-København hørte ogsaa Arealet mellem Nyboder og Volden fra Østerport til Rosenborg Have, af Facon som en omtrent ligebeinet Trekant. Dets Udviklingshistorie, som til Dels er bestemt af, at det ved Christian IV.s Grundkøb kom i Kronens Eje (se Fig. S. 223), præger det den Dag i Dag.

Paa Grund af den projekterede, men ikke gennemførte, skraa Parallelgade til »den lange Stenbro«, havde Nyboder faaet den mærkelige skæve Afgrænsning imod Vest og blev heller ikke siden udbygget over denne Linie. Nybodergaderne Klerkegaden, Rosengaden, Kokkegaden, Balsamgaden og Salviegaden blev dog ført igennem ud til Rigersgade og efterhaanden mellem denne og Boderne bebygget med private Ejendomme ligesom Karreen mellem Klerkegade og Sølvgade.

Hermed fulgte man forsaavidt Planen af 1649 og de med den beslægtede Projekter; men hvad angik Arealet Vest og Nord for Nyboder, kom de paa dem foreslaaede Gade- og Karréplaner ikke til Udførelse, i første Tilfælde navnlig fordi man undlod at færdigbygge Sankt Annæ Rotunda.

Denne Kæmpebygning skulde have ligget som point de vue for Klerkegade og dens Forlængelser, under eet kaldt Kirkegade, samt i Fortsættelse heraf den aldrig fuldførte Tværkanal (Dronningens Kanal). Uden om den skulde der udsparres en stor, firkantet Plads, og hele Anlægget vilde have forsynet Ny-København med den Monumentalplads, Kvarteret savnede, indtil Amalienborg blev anlagt.

Efter Belejringen opgav man dette Kirkebyggeri, og efter at Sankt Annæ Rotunda en kort Overgang havde været benyttet til Stenbrud, købte Henrik Rüse Grunden og Bygningen, formentlig for at benytte den som Bolig! Dette opgav han dog. Han lod den nedbryde helt og opførte i Stedet for »en Gaard ... med fire Vaaninger«, som imidlertid kort efter blev overtaget af Kronen, der ikke siden gav Slip paa Arealet.

Mellem Rigersgade og Volden blev der i Tidernes Løb opført forskellige Statsinstitutioner. Ud til Rigersgade byggede Frederik III i 1668 Guldhuset til Brug for Borros alkymistiske Eksperimenter. Det laa til Dels paa Sankt Annæ Rotundas Plads og blev siden (fra 1674-83) Kvæsthus, derefter Klædefabrik, 1716 overtaget af Staten og drevet som »Det kgl. Uldmanufaktur«, indtil det 1816 blev indrettet til Garnisonssygehus, og bestod som saadant indtil vore Dage.

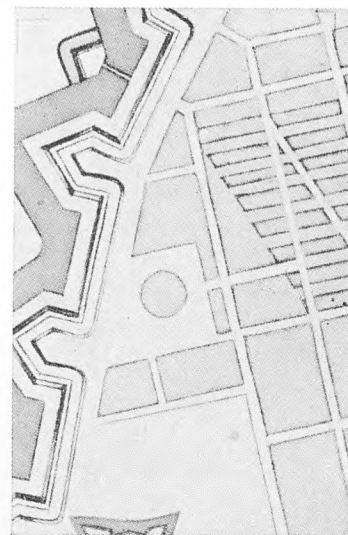
Stokhuset, det militære Fængsel, blev 1670 flyttet til Østervold, først Nord for Stokhusgade, senere til den endelige Plads Syd for. Det blev i 1741 tillige Straffeanstalt for de til Fæstningsarbejde dømte Slaver og tjente efter Fængslets Nedlæggelse som Militærdepot.

Mellem Stokhuset og Guldhuset laa en aaben Grund, vistnok den samme, som under Pesten 1711 blev indrettet til Annexkirkegaard for Holmens Kirke. Den blev i 1714 udlagt til Planteskole for Træbestanden paa Voldene.

Ud til Volden laa endelig den saakaldte Sankt Annæ Kirkegaard, et temmelig stort Areal, der længe forblev ubebygget. Det blev brugt til Eksercerplads »for de her i Staden liggende Regimenter, naar de ikke paa Grønland formedelst stærk Blæst ... kunne exercere!« Dette fremhævede Kommandanten, da en Vognmand i 1721 vilde leje Pladsen, og Kommercekollegiet mente desuden, at den Anvendelse, Vognmanden vilde gøre af Arealet, nemlig besaa det med Havre, ikke vilde give nogen smuk Anseelse indenfor Voldene i en kgl. Residensstad. Iøvrigt havde Pladsen trods de udstedte Paabud været benyttet som Losseplads, hvilket ogsaa var Tilfældet med Grunden Nord for den senere Voldplantage, i 1711 endnu »et uopfyldt Sted, af Vand og mange slemme Ting af Skarn og andet belagt.« Siden blev Sankt Annæ Kirkegaard overladt Enkedronning Sofie Magdalene, som brugte den til Græsgang for sine Malkekøer, om det nu kunde tjene til at give Byen større Anseelse.

NY-KØBENHAVN

TREKANTEN NORD FOR KONGENS HAVE

Projekt til Kvarteret mellem Østervold og Nyboder med Sankt Annæ Rotunda, ca. 1660.

1 : 10 000.
Udsnit af V. L. 2, I.

Statsinstitutioner.

Beliggenheden af Sankt Annæ Rotunda angivet S. 89.

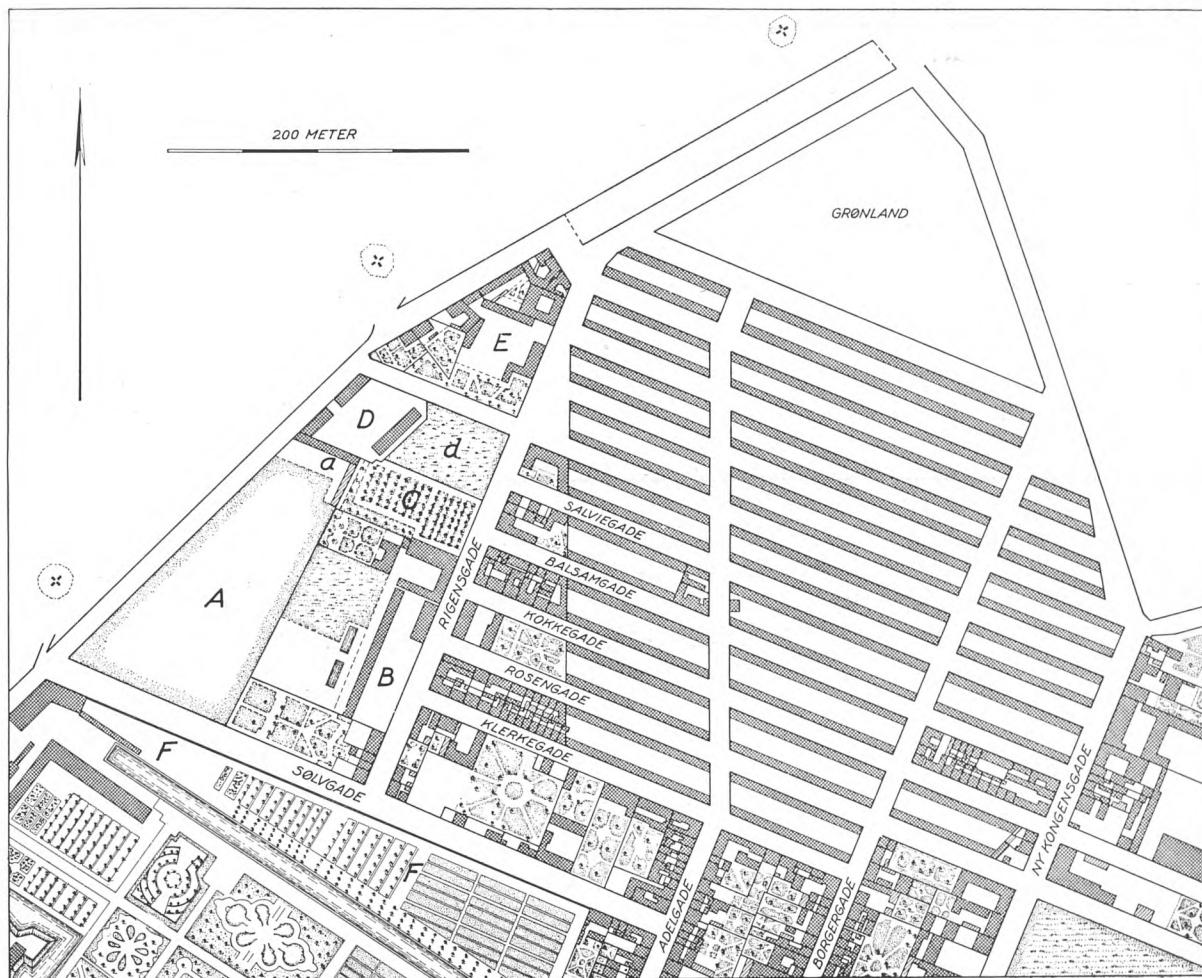
Trap 3. Udg. I, S. 273, jfr. O. Nielsen VI, S. 193 f.

Trap 3. Udg. I, S. 333, jfr. Bruun II, S. 196, S. 288.

O. Nielsen VI, S. 250, S. 266.

O. Nielsen VI, S. 266 f.

Kvarteret mellem Østervold og Kastellet. 1757.

1 : 5 000.

A,a Sankt Annæ Kirkegaard med Enkedronningens Hollænderihus.

B Guldhuset.

C Voldplantagen.

D,d Stokhuset med tilhørende, øde Plads.

E Nyboders Materialgaard.

F Del af Rosenborg Have, projekteret bebygget 1754.

Efter Geddes Kort.

Bebyggelsesplan 1754.

Sølgades Kaserne.

O. Nielsen VI, S. 265, jfr. R.A.: Jyske Tegnelser 1705, S. 409.

Bruun III, S. 234 f.

Arealet havde samme Anvendelse, da Magistraten i 1754 foreslog det udlagt til Bebyggelse. Dette Forslag var Led i et større, der planlagde en betydelig Udvidelse af Bebyggelsen inden for Voldene, navnlig mellem Nyboder og Østervold. Grundene skulde som sædvanligt skænkes dem, der agtede at opføre smukke og forsvarlige Bygninger derpaa. Først og fremmest vilde man udlægge selve Sankt Annæ Kirkegaard, »hvor Enkedronningens Køer græsede«, og dernæst et tilgrænsende Stykke af Guldhushaven, den øde Plads Nord for Voldplantagen, samt »Grønland«, ja endog et Stykke af Rosenborg Have og endelig Pladsen bag vor Frelsers Kirke paa Christianshavn. Selv om en kgl. Resolution bifaldt Forslaget, undtagen forsaavidt angik »Grønland«, blev Planerne aldrig realiseret.

Faa Aar efter blev Sankt Annæ Kirkegaard taget i Brug til et helt andet Formaal. Her blev Byens første offentlige Militærkaserne bygget.

Bortset fra Kastellet fandtes der overhovedet ikke offentlige Kaserne i København paa det Tidspunkt. Garnisonen havde ligget i Kvarter rundt om hos Borgerne, hvilket naturligvis maatte føles som en Byrde. Paa den anden Side protesterede Borgerskabet, da en Kommission i 1705 skulde udpege »en belejlig Plads . . . hvor Barakker (som man dengang sagde) for Vores Livgarde til Hest at logere udi, kunde bygges og opsættes.« De 32 Mænd havde udtalt Frygt for, at det kunde forvolde »skadelig Konsekvens« for Borgernes Næring, og navnlig understreget, at det vilde medføre Nedgang i Konsumtionsskatterne. Planen blev opgivet; men en privat Mand havde siden, i 1754, bygget en privat Kaserne for et Kompagni af Livgarden, »Gardergaarden« paa Vestergade.

Efter at St. Germain havde paataget sig Reorganisationen af det danske

Hærvæsen, skulde ogsaa Indkvarteringsspørgsmaalet ordnes paa mere tilfredsstillende Maade, og da det viste sig umuligt at skaffe det fornødne Antal Kvarterer, dukkede Tanken om Kaserneanlæg naturligt op paany. Atter satte Borgerskabet sig haardt imod Forslaget, og selv Politimesteren mente, at Byen umuligt kunde udrede Udgifterne. Intet hjalp. Magistraten fik i 1763 Ordre til hurtigst muligt at begynde »paa de til Garnisonens Indkvartering behøvende Barakkers Opbygning.«

Der blev ogsaa udført nogle Forarbejder i Grunden, men det endte med en Overenskomst, efter hvilken Militæretaten paatog sig at opføre den nye Kaserne mod passende Godtgørelse fra Borgerskabets Side. Og i 1768 stod den senere saakaldte Sølvgades Kaserne færdig, bygget efter Tegning af Jardin.

Kasernen beslaglagde kun et Stykke af Skt. Annæ Kirkegaard; men i 1770 blev Resten, tillige med Enkedronningens Hollænderhus, der laa op til Stokhusets Grund, overdraget Land-Militæretaten »til Brug og Benyttelse for kongelig Tjeneste«. Endnu nogle Aar senere henlaa Pladsen som begge de kaserneerede Regimenters »Møddingsted, udgravet i lutter Huller, fuldt af Vand og Urenlighed, hvor ingen Mennesker kan gaa«.

Bortset fra en Periode 1775-85, da den var overladt til Almindeligt Hospital og Christians Plejehjem, bestod Sølvgades Kaserne indtil Nutiden. Og hele Karreen mellem Sølvgade, Volden, Rigersgade og Stokhusgade blev efterhaanden beslaglagt af militære Etablissementer.

I 1926 overtog Staten imidlertid Sølvgades Kaserne som Kontorbygning for Statsbanernes Generaldirektorat og Vandbygningsdirektoratet, og fra 1928 er den øvrige Del af Karreen overdraget Danmarks tekniske Højskole, hvis Nybygninger efterhaanden helt vil afløse den gamle Bebyggelse.

Størstedelen af det trekantede Areal Nord for den her omtalte Karré, mellem Østervoldgade, Stokhusgade og Rigersgade, var ogsaa længe i Statens Besiddelse, idet Nyboders gamle Materialgaard laa her.

Det vedtagne Byggeprojekt af 1754 indeholdt ogsaa Tilladelse til at bygge en Del af Kongens Have, nemlig den Del, der stødte op til Sølvgades Sydside. Ringmuren ud til Gaden skulde i saa Tilfælde flyttes tilbage til den gennem Haven løbende lange Kanal. Heller ikke dette blev til noget; men Haven blev siden beskaaret mod Øst ved Anlægget af Kronprinsessegade.

Hvad angaar den aabne Plads »Grønland«, blev den endelig i 1785-95 lagt ind under Nyboder og følgelig bebygget med Rækkehuse, i Modsætning til Christian IV.s dog i to Etager. Efter denne og en tidligere Udvidelse optog Nyboder et Areal paa henved 14 ha, men blev ved den i Aarene 1853-78 gennemførte Sanering af Kvarteret indskrænket til mindre end det halve.

NY-KØBENHAVN

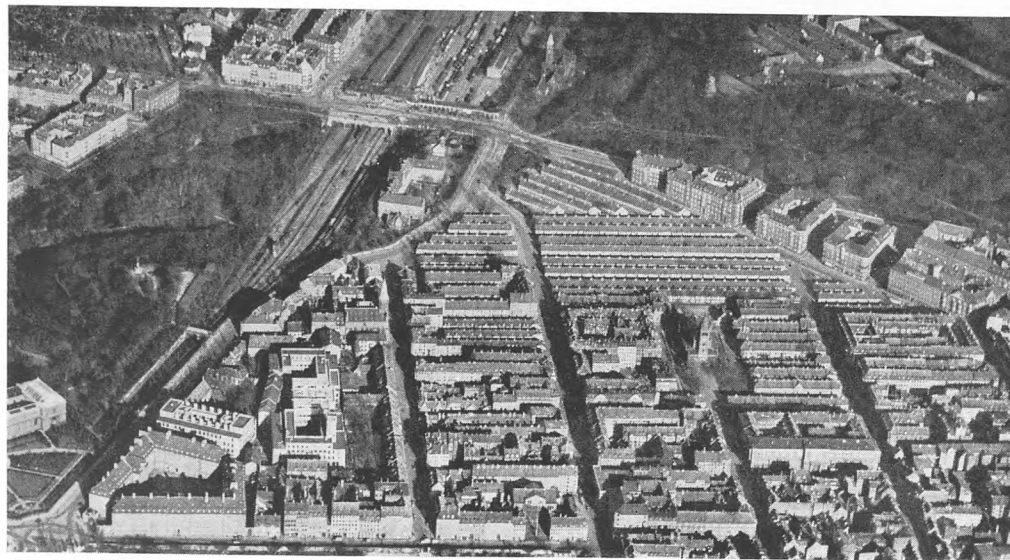
R.A.: Hof- og Militær-Etatens kgl. Resolutioner, 1770/80.

H. G. Olrik i Dansk Jernbaneblad 1928, Nr. 1569.

Nyboders Materialgaard.

Se herom S. 187.

»Grønland« under Nyboder.

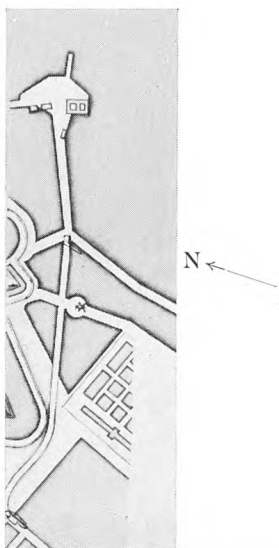

Kvarteret mellem Østervoldgade og Kastellet. 1939.

I Forgrunden til venstre Sølvgades Kaserne og bag den Danmarks tekniske Højskoles Bygninger. Nyere Bebyggelse har taget den største Del af Nyboders Plads.

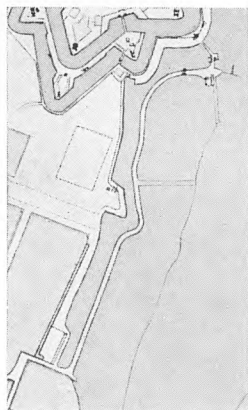
Aero Express. Eneret.

**NY-KØBENHAVN
TREKANTEN
VED TOLDBODEN**

Toldbodvej 1690.

1 : 10000.
Udsnit af Kort i Rigsarkivet (Landeta-
lens Generalkommissariat kgl. Ordre
1690 A 36).

Vejen ud til Toldboden, 1670.
1 : 20 000.

Senere reguleret som Toldbodgade, jfr.
Fig. S. 117-118.
Udsnit af V. L. 2, V.

Til højre:

Plan til Omlægning af Terrænet fra
1744, da det var Hensigten at opføre to
store Hømagasiner (L og K) paa den
Plads, der hidtil havde været overtadt
Klædefabrikant Dehn til Tørreplads.
Man ser Møllen ved Toldbodvej og den
kgl. Savmølle Syd for »det røde Have»,
samt Toldbod Vinhus over for Toldboden.
R.A.: Indlæg til General-Kommissariatet,
Kgl. Resol. og Ordre.

Til venstre:

Udsnit af Plan, der var bilagt den i
Teksten omtalte Ansøgning fra Møl-
leren om Tilladelse til at opfylde den tre-
kantede Grund Nord for Enkedronnin-
gens Have.
R.A.: Indlæg til Rentek. Ekspeditions-
protokol 31/1 1711.

Terrænet umiddelbart Nord for Frederiksstaden, Trekanten mellem denne og den nuværende Toldbodvej, havde sin egen Udviklingshistorie, der til Dels staar i Forbindelse med Toldbodens Vækst og Udnyttelsen af de gamle Tømmerpladsers Areal.

Trekanten stod i det væsentlige under Vand, ogsaa længe efter at Toldbodvej var anlagt i 1690, og til Dels endnu efter at den med Anlægget af Ny Toldbodgade i 1719 havde faaet sin endelige Indramning. Begge disse Gadeanlæg havde imidlertid Forløbere temmelig langt tilbage i Tiden.

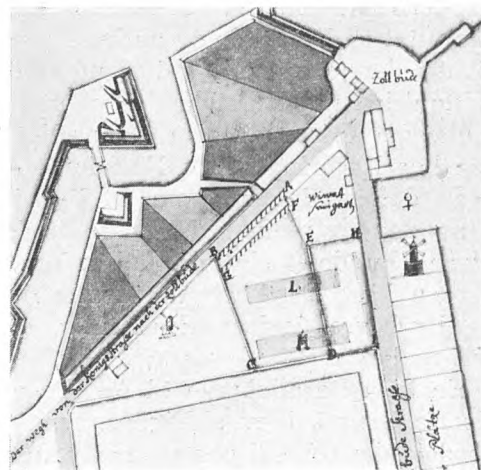
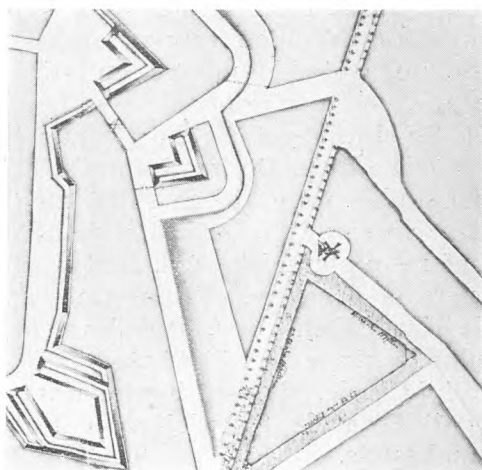
Samtidig med at Toldboden blev bygget i 1627, blev der anlagt en ny Vej »mellem Lysthaven (s: Rosenborg Have) og Toldboden«, en Vej, som imidlertid ikke senere omtales, saa lidt som den har efterladt sig Spor paa noget af Tidens Kort; men den maa vel for det første Stykkes Vedkommende have haft omtrent samme Forløb som nuværende Toldbodvej. Hovedforbindelsen mellem Toldboden og Byen blev dog allerede i Christian IV.s Tid den Vej, der blev anlagt paa den vestlige Side af Islandske Kompagnis Reberbane og, efter at denne var inddraget i Amalienborgs Grund, forlagt til en Dæmning paa den østlige Side. Denne Vej blev 1667 sat i Forbindelse med Toldboden ved den lange, bugtede Dæmning, Henrik Rüse havde anlagt uden for Voldlinien fra en Halvbastion omtrent ved nuværende Fredericiagade og til Kuppet. Dæmningen blev i 1719, efter Tømmerpladsernes Anlæg, reguleret og brolagt i lige Linie som Ny Toldbodgade.

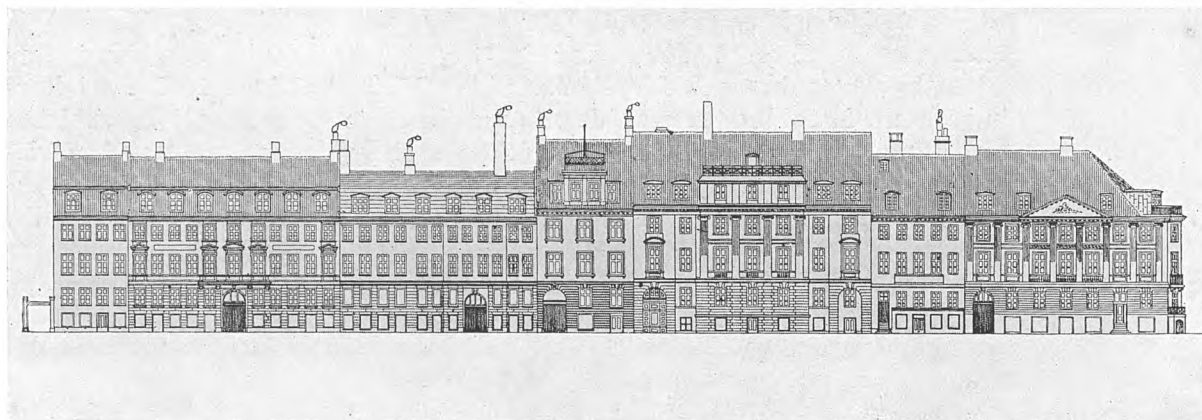
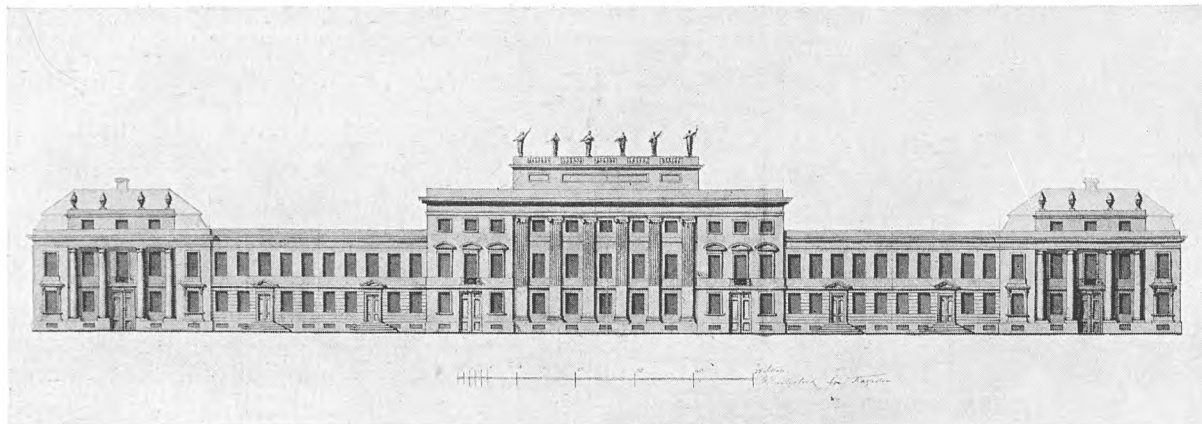
Allerede 1690 var imidlertid den nuværende Toldbodvej blevet anlagt fra Kongensgade til Toldboden. Ved denne Vej havde Christian V givet Bevilling til Anlæg af en Mølle til Kuppet's Behov, og i 1711 fremkom Mølleren — fordi »den møjsommelige lange Vej, han havde til Møllen, i hans høje Alderdom forekom ham besværlig« — med Ansøgning om at maatte bygge sig et Hus og derved indrette en Have »til nogen Madvæxter, Kaal og andet til Husholdnings Fornødenhed.« Han fik derpaa Skøde paa »Pladsen mellem Kuppet og Enkedronningens Have«, som han selv agtede at lade opfylde og bebygge. Han maatte dog kun opføre et en-Etages Bindingsværkshus, som skulde nedbrydes uden Erstatning, hvis man ansaa det fornødent af Hensyn til Kuppet's Sikkerhed.

Nogle Aar senere blev Arealet mellem »Mølleren's Plads« og Toldbodgade opfyldt ved Hjælp af Renovation.

En Del af Arealet var overdraget til Indehaveren af Toldbod Vinhus, en anden overladt en Klædefabrikant til Tørreplads, da det i 1744 blev bestemt, at der her skulde bygges to store Hømagasiner, en Plan, der imidlertid ikke kom til Udførelse inden Anlægget af Frederiksstaden. Men Planen til denne kaldte Kuppet's Kommandant frem til Protest.

Netop her manglede Kuppet jo et Glacis, og han foreslog, at ikke blot

Trekanten, men ogsaa næsten Halvdelen af Mønstringspladsen skulde udlægges som fri Plads foran Fæstningen (Esplanade). Frederiksstaden vilde paa den Maade have mistet henved en Fjerdedel af sit Areal; men der blev overhovedet ikke taget Hensyn til Forslaget. Derimod blev Esplanaden i dens senere Omfang udlagt 1781.

Ved Forlængelse af den i Frederiksstadens Plan indgaaende nye Amaliegade deltes Trekanten i to Dele. Der blev planlagt og til Dels anlagt en botanisk Have paa begge Sider af Gaden. Den mindre Afdeling mod Vest var aaben for Publikum i Tiaaret 1760-1770, hvorefter den blev overdraget Universitetet og faa Aar senere flyttet til Haven ved Charlottenborg.

Staten havde tilbagekøbt selve Grunden, og hvis det var gaaet efter Harsdorffs Plan, vilde den i Løbet af de følgende Aar være blevet forsynet med et meget karakteristisk Bygværk. Han anmodede i 1781 om at faa Arealet overladt med samme Rettigheder og Privilegier som Grundejerne i selve Frederiksstaden. Det var hans Hensigt at bygge otte Privatejendomme, der, indrettet til Butikker og andre Forretningslokaler, skulde fremme Handelslivet i denne Del af Staden, mens de tilsammen skulde udgøre en arkitektonisk Enhed med fælles, pyntelig Facade, der nærmest vilde give hele Anlægget Udseende som et anseligt Slot! Da Initiativet til Foretagendet laa hos Regeringen, fik Harsdorff det ønskede Skøde. Derimod opretholdt man det gamle Krav om, at Bygningerne skulde være »i een Flugt med hinanden og med de i samme Gade allerede værende Bygninger«, saa de Huse, Harsdorff sluttelig lod opføre, var af mere almindelig Art. Resten af Gaden blev først bebygget nogle Aar senere af den kendte Tømrermester og Bygherre Andreas Hallander, og hele Husrækken staar, saaledes som det nederste Billede viser, endnu i nogenlunde uforandret Skikkelse.

En kort Parallelgade til Amaliegade, Skippergade, planlagt bagom Harsdorffs Grund, blev aldrig gennemført, og 1792 enedes Grundejerne om at fordele dens Areal paa deres Grunde i Amaliegade.

Amaliegade (øverst).

Bebyggelse af en Strækning af Amaliegade.

C. F. Harsdorffs Projekt til 8 Huse (Rigsarkivet). Kliche: »Arkitekten C. F. Harsdorff« af Fr. Weilbach.

Amaliegade 37-49 (nederst) med den udførte Bebyggelse.

Opmaaling af Arkitekterne E. Madvig og P. Møhlhøj. Kliche: »Arkitekten C. F. Harsdorff« af Fr. Weilbach.

Fortsættelse af Frederiksstadens Plan.

Fr. Weilbach: Ejendommene Nr. 31-43 i Amaliegade, Hist. Medd., 2. Rk., II, S. 254 ff.

Nordre Toldbod ca. 1825.

Toldboden er set ude fra Bombroen med Toldbodvej midt for. Efter Tuschtegning af C. F. Christensen.

Frihavnsprojekt 1769.

Schovelin: Fra den danske Handels Empire I, S. 88 ff, S. 105 ff.

Det botaniske Haveanlæg paa Østsiden af Amaliegade var ikke blevet færdigt, og i 1769 betydede man fra Regeringen Grosserer-Societetet, at man var tilbøjelig til at udlægge en Plads ved Toldboden til et »Entrepôt eller Oplag for alle Slags fra Østersøen kommende og derhen gaaende Varer til videre Udskibning og Forsendelse til fremmede Steder«, altsaa en veritabel Frihavn. Efter Societetets Betænkning burde et Areal mellem Toldboden og Frederiksgade, 700 Alen i Længden og 76 i Bredden, indhegnes med en Mur, og der burde bygges et kæmpemæssigt Pakhus. Forslaget vandt velvillig Modtagelse; der blev udarbejdet baade Overslag og Planer, ja General-Kommercekollegiet fik 1770 Skøde paa saavel den nedlagte botaniske Have som de tidligere Tømmerpladser. Hele Projektet strandede imidlertid paa Struensees Stilling til Planen, og bedre gik det ikke et i 1771 fremsat Forslag om at lægge en Veterinærskole ved Toldboden.

Toldbodens Udvidelser.

Herman Andersen: Kjøbenhavns Toldbod fra de ældste Tider indtil vore Dage.

Saa meget kom der dog ud af Frihavns-Planen, at der blev bygget et Pakhus for kgl. Regning i 1779. Det var den første Udvidelse af Toldbodens Areal siden dens Anlæg ved Christian IV. Ganske vist var hans Toldbodbygning i 1735 blevet afløst af en ny, stadig den eneste som fandtes, og Toldbodens Areal var meget indskrænket, mod Vest afgrænset af Toldbodgaden, mod Syd af det førnævnte »røde Hav«. Efter at »Kieler Pakhus« var opført Syd herfor, blev Bassinet i 1782 opfyldt for at skaffe Oplagsplads, og denne blev yderligere forøget ved, at man inddrog den tidligere botaniske Have, hvis Port ud til Amaliegade nu blev Toldbodens Hovedindgang, mens Ny Toldbodgade som offentlig Gade blev spærret helt nede ved Skt. Annæ Plads.

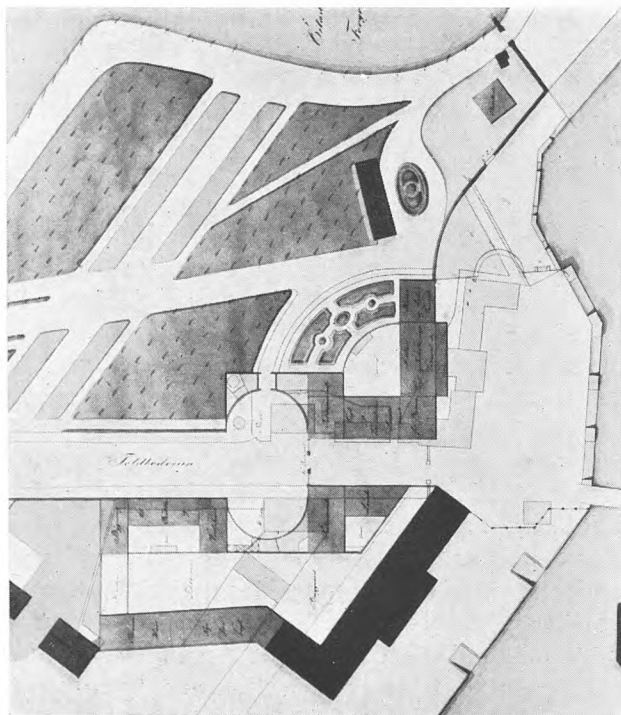
Siden da og indtil vore Dage er Toldbodens Areal blevet forøget næsten ustandseligt, bl. a. ved Overtagelse af de store Pakhuse, der i Slutningen af det 18. Aarhundrede for privat Regning blev bygget paa de tidligere Tømmerpladser Nord for Frederiksgade. Syd for denne var der fra 1780-1877 indrettet en »Bradebænk«.

1849 øgedes Toldboden med det saakaldte »Vestindisk Pakhus« og i 1860'erne med endnu to Bygninger paa Kompagniets Grund, tidligere anvendt af Militæret. Samtidig blev Ny Toldbodgade ved en Tværgade sat i Forbindelse med Amaliegade. I de samme Aaringer var der udført større Byggearbejder i Tilslutning til selve Toldkammerbygningen. C. F. Hetsch havde oprindeligt projekteret et storstilet Forlystelsesetablisement paa Hjør-

Ny Toldbodgade forbindes med Amaliegade 1862.

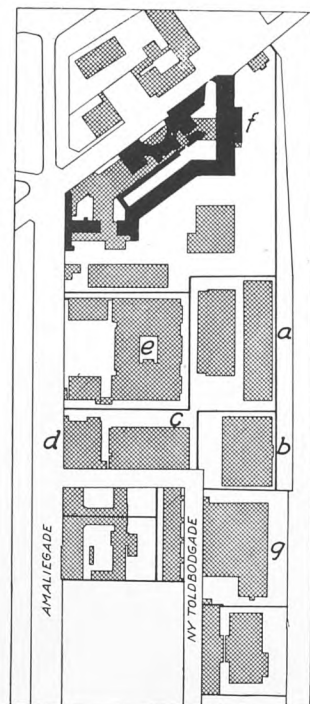
negrunden mellem denne Bygning og Amaliegade, et Anlæg med Koncert- og Festsal, Kafé- og Selskabslokaler, samt Butikker. Men denne Plan blev ikke realiseret. Derefter udarbejdede Hetsch en Række Planer til en Udvidelse af Toldvæsenets Bygninger, der tillige skulde give den nordlige Del af Toldbodvej med Adgangen til Toldboden igennem Gitterporten et monumentalt og tiltalende Præg. Først havde Hetsch tænkt sig en oval Plads paa tværs af Toldbodvej; men ved Udførelsen blev kun den Del af Pladsen, der laa Syd for Toldbodvej, halvcirkelformet, den nordlige Del derimod rektangulær. Begge var de flankeret af lave, en-Etages Bygninger med flade Tage, beregnet til Butikker og Kafélokaler, og hertil sluttede sig dels et Par »Beværnings-Pavilloner«, som skulde erstatte de nedlagte Værtshuse, Toldbod Vinhus og Brokkensbod, dels en Række Bygninger til Brug for Toldvæsenet, Vagt- og Visitationslokaler. Den sydlige halvcirkelformede Plads er forsvundet ved Opførelsen af Frilagerbygningen, og kun Udformningen af Havnevæsenets Administrationsbygninger Nord for Toldbodgade med den anselige Hovedbygning mod Toldboden, samt den lave Restaurant »Lumskebugten« mod Pladsen minder endnu om Hetsch's Plan. 1867 forsvandt endelig en af de Enklaver, der omfattedes af Toldbodens Arealer, nemlig det saakaldte »fattige København«, en primitiv Bebyggelse, opstaaet efter Branden 1795 og oprindelig tænkt som helt interimistisk! Den anden Enklave var Toldbod Vinhus med tilliggende Grund, som først blev overtaget af Toldvæsenet ved den større Regulering i 1894, da hele Toldbodens Bebyggelse blev omkalfatret ved Opførelse af det store Frilager, for hvilket den gamle Toldkammerbygning endelig helt maatte vige Pladsen. Endnu en Forøgelse var Erhvervelsen af »Gule Pakhus« i 1898, og samtidig blev Toldboden ved en Jernbane gennem Kastellet sat i Forbindelse med Frihavnen.

Hvad angaar den »nordre Toldbodplads« var den først i 1860'erne blevet inddraget under Toldbodens Arealer, idet Christian IV.s gamle »Bom« indtil dette Tidspunkt havde dannet Havnens Grænse mod Nord. »Søndre Toldbodplads« beslaglægger imidlertid stadig et langt større Areal og rummer Størstedelen af Toldvæsenets Bygninger, ligesom den efterhaanden har bredt sig ikke blot over en stor Del af »Trekanten«, men ogsaa over betydelige Arealer af selve Frederiksstadens.

136 TREKANTEN VED TOLDBODEN

NY-KØBENHAVN

Søndre Toldbod 1946.

1 : 5 000.

Med sort er indtegnet den ældre Toldkammerbygning og den Del af Hetsch's Anlæg, som forsvandt ved Opførelsen af det store Frilager.

a. Oplags-Pakhus fra 1779 (Kieler Pakhus). b. Vestindisk Pakhus, erhvervet 1849. c. Guidekasernen. d. Bygning, som den foreg. erhvervet i 1860-erne. e. Toldkammerbygningen fra 1875 paa »Del fattige København«s Grund. f. Ældre Toldkammerbygning. g. »Gule Pakhus«.

Nordre Toldbod.

1 : 2 000.

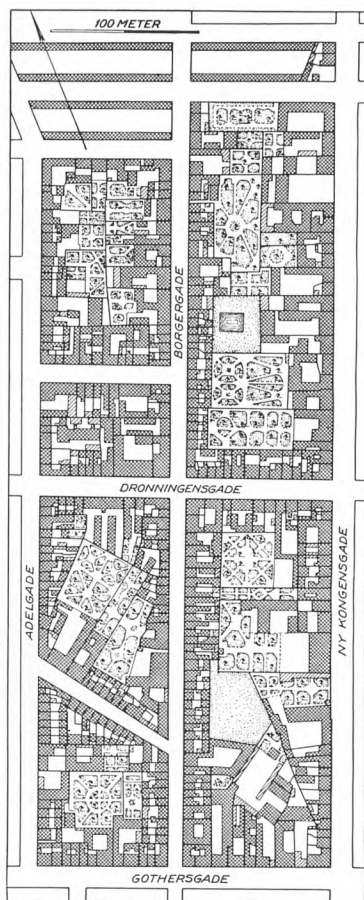
Udsnit af Hetsch's Projekt 1847. Havnevæsenets Administrationsbygning opførtes 1868 efter Tegning af Arkitekterne V. Dahlerup og F. C. Böttger omtrent med den paa Planen angivne Beliggenhed.

Rigsarkivet, Kortsamlingen.

NY-KØBENHAVN

ADELGADE-BORBERGADE KVARTERET

Kvarterets Forfald.

Karreer ved Borbergade.

1 : 5 000.

Ved Sammenligning med Figurerne S. 139 ses, at de store Haver senere er udnyttet til Opførelse af Side- og Baghuse. Endvidere ses de store Ejendomme ved nuv. St. Kongensgade og de ganske smaa Ejendomme ved Borbergade. Efter Geddes Kort 1757.

Ombygningforslag 1911.

1 : 1 000.

Udsnit og Projekt til Ombygninger i 3 Karreer ved Prinsensgade og Adelgade. Udarbejdet 1911 af Arkitekt H. Chr. Steen.

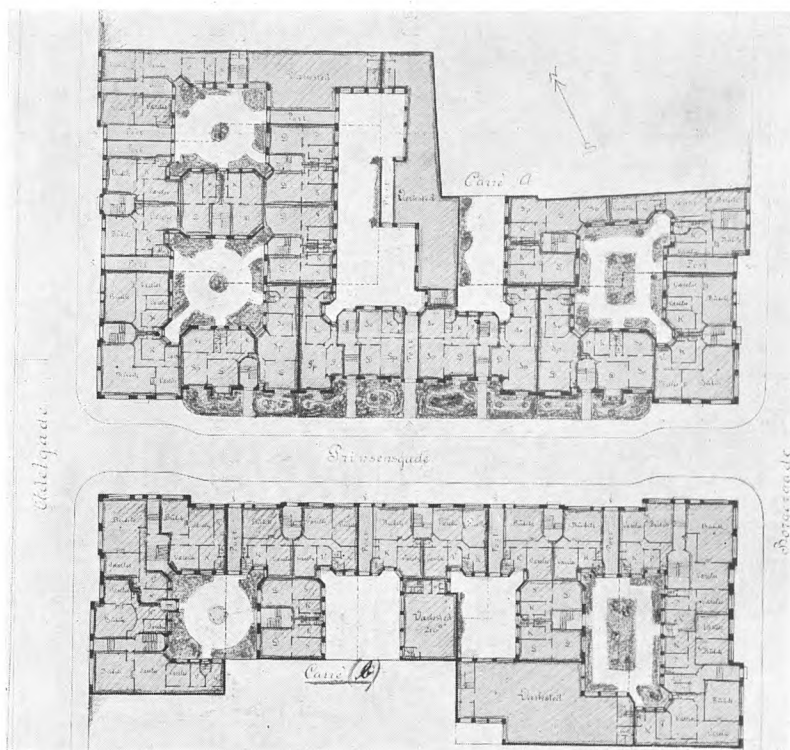
Man ser, at Projektet holder fast ved Traditionen om Baghuse og Sidehuse.

Efter at Adelgade- og Borbergadekvarteret ved den i 1662 gennemførte Ændring af den oprindelige Plan var kommet til at ligge i en vis Afsondretthed, udviklede Kvarteret sig hurtigere end de østlige Dele af Ny-København, men sikkert til at begynde med som et jævnt borgerligt Kvarter, gennemgaaende udstykket med meget smaa Grunde, der for saa vidt angaar Lodderne paa Borbergades Østside afgrænsedes skarpt mod de her beliggende store Havearealer. Borbergadekvarteret tabte herved Forbindelsen med det store Forretningskvarter, der efterhaanden voksede op omkring Store Kongensgade, og blev derfor ikke Genstand for Ombygning og Nybygning til Forretningsbrug paa samme Maade som dette.

Kvarterets gradvise Forfald skyldes dels den nævnte Afsondretthed, hvorved Tilskyndelsen til Ombygning af de gamle Bebyggelser formindskedes, dels Udstykninger i saa smaa Grundstykker, at en Ombygning vanskeligjordes. I de Karreer, hvor større Grunde endnu var opretholdt, brød ny Erhvervsbebyggelse imidlertid ind; men dette har snarere vanskeliggjort end lettet den senere Sanering.

I den første Tid af Kvarterets Bebyggelse skortede det ikke paa kraftige Henstillinger fra Kongens Side om at bebygge Grundene med gode Borgerhuse; men disse forandredes i Tidens Løb paa forskellig Maade til Udlejningskaserne, dels ved Bebyggelse af Baggrundene, dels ved Forhøjelse af Husene. Denne i de foregaaende 2 Aarhundreder skete almindelige Forringelse af Stadens ældre Bebyggelse er omtalt Side 42. Dette i Forbindelse med den i de senere Tider skete Ændring i Husenes Benyttelse »forstummede« efterhaanden Kvarteret. Samtidig med, at det udviklede sig som Opholdssted for adskillige lyssky og asociale Elementer og for daarligt stillede i Samfundet, skabtes der i betydeligt Omfang en vis smaaborgerlig Erhvervs-virksomhed. Den senere Bebyggelse, der havde fundet Sted paa de før nævnte store Grundstykker i Midtkarreer ved Adelgades Vestside, var ogsaa i overvejende Grad erhvervspræget, hvilket gjorde det naturligt ved Kvarterets Ombygning at tage særligt Hensyn til Erhvervsbebyggelse her.

Da Prinsensgade-Kvarteret efterhaanden deklasseredes, bl. a. gennem Tilflytning af de fra det berygtede Brøndstræde-Kvarter ved Nedrivningen

fordrevne Beboere, blev Forholdene saa utaalelige, at en Kreds af Lejere og Grundejere i 1909 dannede Foreningen »St. Annæ østre og vestre Kvarter« for at forbedre Tilstandene i Kvarteret. Allerede fra Oktober 1910 begyndte man at overveje en radikal Ombygning af hele det paagældende Kvarter (37 Ejendomme). Ombygningen af Kvarteret som Helhed motive- redes bl. a. med, at det var ugørligt at ombygge Husene enkeltvis. Til Ombygningen maatte man have Støtte fra Stat og Kommune, dels gennem den fornødne Hjemmel til Ekspropriation og dels gennem et Tilskud paa en halv Million Kroner anbragt som en yderste Prioritet. I Ombygningsplanerne indgik ogsaa Indretningen af en Del Værkstedslokaler. Man vilde dog overveje, om det ikke var mere tidssvarende at holde Bolig for sig og Værksted for sig.

Der var Liv i Sagen i 1913-1914 (Rigsdagen) og i 1916 (Borgerrepræsentation); men Magistraten mente ikke, at Tidspunktet var belejligt til at foretage Nedrivninger.

I 1919 blev af en privat »Komité til Prinsensgadekvarterets Ombygning« udkrevet en Konkurrence om Bebyggelse af Karreerne mellem Adelgade—Klerkegade—Borgergade—Helsingørsgade.

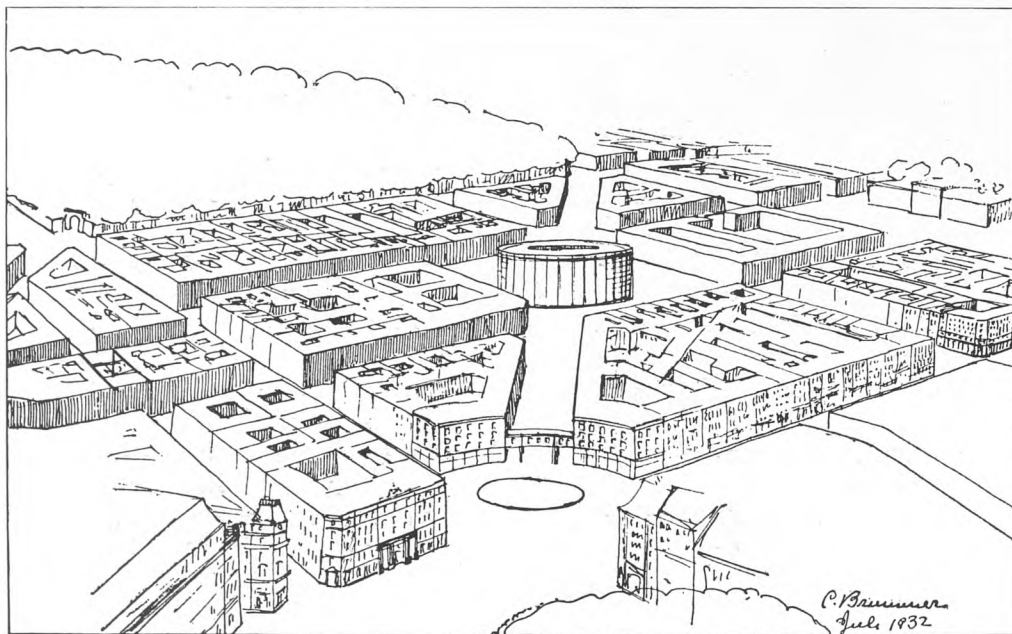
I Konkurrencebetingelserne hed det bl. a.: »Den fremtidige Bebyggelse tænkes for en væsentlig Del indrettet med de Formaal for Øje, der maa anses for tjenlige for Bevarelsen af den Borgerstand, Næringsdrivende og Forretningsfolk, der har sin naturlige Rod i Kvarteret, f. Eks. en Del Butikker og Værksteder i Forbindelse med Beboelse ...«.

Et Projekt af Arkitekterne Knud Christiansen og Steen Eiler Rasmussen fik første Præmie.

Forslaget er interessant ved at indeholde Projekt til »Værkstedbygninger« i flere Etager til Udlejning; men man forbløffes i Dag over, hvor tæt en Bebyggelse der dengang blev anset for forsvarlig.

Konkurrencen førte imidlertid ikke til noget Resultat i Praksis.

I 1932 fremsatte Arkitekt Brummer et Forslag til Indgreb i Kvarteret. Forslagets Hovedidé var en Skraagade fra Kongens Nytorv til Hjørnet af Sølgade og Kronprinsessegade med Indretning af et meget stort Parkerings- torv med Plads til 600 Vogne paa Arealet mellem Helsingørsgade—Adelgade—Dronningens Tværgade—Borgergade. Denne Skraagade viser paa en Maade tilbage til Chr. IV.s oprindelige Plan.

NY-KØBENHAVN

Nye Bebyggelsesplaner.

B. R. F. 1916-17, S. 1795-96.

Konkurrence om Prinsensgade- Kvarterets Ombygning.

Arkitekten 1919.

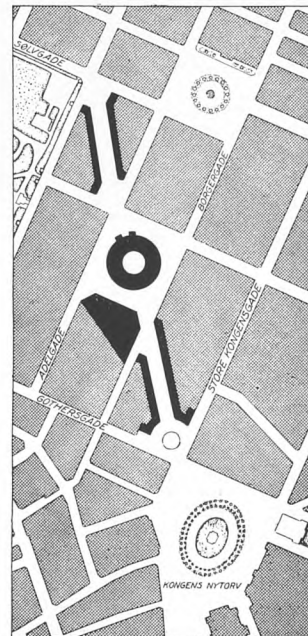
Nye Skraagadeforslag.

Se ogsaa Fig. S. 141.

Carl Brummers Forslag.

Plan 1 : 10 000.

1932 fremsatte Arkitekt Carl Brummer Forslag om en Skraagade fra Sølgade til Kongens Nytorv.

Magistraten var imidlertid meget betænkelig ved Tanken om en saadan Skraagade gennem Kvarterets faste, rektangulære Gadenet, og samtidig mente man, at der færdselsmæssigt vilde fremkomme uheldige Forhold ved Skraagadens Indmunding i Kongens Nytorv.

Da Presset af Byggeønsker blev stærkere og stærkere, fremsatte Stadsingeniøren i 1934 et Forslag til Gadeplan med Indstilling om Ekspropriationsbemyndigelse til Gennemførelse af Gadeudvidelserne for bl. a. at faa et Udgangspunkt for Behandlingen af kommende Byggesager. Planen regnede med Udvidelse af Adelgade til 15 m, Borbergade og Gothersgade til 20 m, og Forlængelse af Sølvgade fra Kronprinsessegade til den udvidede Borbergade. Endvidere forudsatte Planen, at Helsingørsgade og Prinsensgade blev nedlagt.

I 1936 fremsendtes Gadeplanen til Borgerrepræsentationen.

Saneringsplaner.

Imidlertid var Spørgsmaalet om Udarbejdelse af en Saneringslov kommet paa Tale (Betænkning afgivet af Indenrigsministeriets Saneringsudvalg 1938. Udvalget blev nedsat 19. Oktober 1935).

For Saneringsudvalget dannede Undersøgelsen af Adelgade—Borbergadekvarterets Forhold (bl. a. med Henblik paa den foreslaaede Gadeplan) et væsentligt Udgangspunkt ved Vurderingen af Saneringsproblemerne. Stadsingeniøren gjorde især opmærksom paa Sammenblandingen af Erhverv og

Karreen mellem Borbergade—
Dronningens Tværgade—
St. Kongensgade—Gothersgade.
1 : 2 000.

Til venstre:

Bygningerne fordelt efter Etageantal.

- 5—6 Etager.
- 3—4 —
- 1—2 —

Planen viser, hvordan de høje Huse er sprængt ind mellem lavere Huse.

Til højre:

Fordelingen mellem Erhverv og Boliger.

- over 75 % Erhverv.
- 25—75 % Erhverv.
- under 25 % Erhverv.

Det ses, at Erhvervsvirksomhederne navnlig præger Bag- og Sidehusene.

*Saneringskvarteret 1939.
Foroven til højre Amalienborg. For-
neden til venstre Kongens Have.
Aero Express Eneret.*

Beboelse i Kvarteret. En Undersøgelse havde saaledes vist, at godt Halvdelen af Etagearealet udnyttedes til Erhverv, f. Eks. som Værksteder. Det henstilledes, at man søgte at tage Hensyn til dette Forhold ved Saneringen.

Diskussionen om Saneringskvarteret blussede nu atter op. Ved en i 1939 af Akademiet udskrevet Guldmedaillekonkurrence om en Saneringsplan blev den mindre Guldmedaille tilkendt Arkitekt Erik Holst for et Projekt, der viste hele Kvarteret ændret radikalt med høje Bygninger og store Gaardarealer. Projektet indeholdt bl. a. den Idé at fortsætte Sankt Annæ Plads helt op til Kongens Have. Denne Idé var i Projektet vurderet ud fra et æstetisk Synspunkt; men den forlængede Plads skulde dog samtidig tjene til Adskillelse mellem det forudsatte Boligkvarter mod Nord og et paatænkt Erhvervs-kvarter mod Syd. Det er vistnok første Gang, Forslaget om Sankt Annæ Plads's Forlængelse er fremsat.

Guldmedailleprojekt 1939.

Efter at der ved Lov Nr. 212 af 31. Maj 1939 om Boligtilsyn og Sanering af usunde Bydele var skabt Grundlag for saneringsmæssig Indgriben og tilvejebragt Hjemmel for en dertil knyttet økonomisk Støtte, vedtog Magistraten i 1939 at nedsætte en Kommission til Udarbejdelse af Saneringsplaner for København. For denne Kommission fremsatte Stadsingeniøren et Forslag om Supplering af den i 1936 foreslaede Gadeplan for Kvarteret. Denne Supplering, hvis Gennemførelse blev muliggjort ved den nu paa-tænkte gennemgribende Sanering, gik ud paa for det første at forlænge Sankt Annæ Plads til Borgergade for at skabe en god Forbindelse til Havnen, for det andet at udspærre en Plads ved Krydset mellem Borgergade og Sølvgade i Forbindelse med en Gadepassage mellem Store Kongensgade og Borgergade i Marmorkirkens Akse.

*Stadsingeniørens Gadeplan
1939.*

Jfr. Fig. S. 142.

Denne Gadeplan, suppleret med Forslag til en Skraagade i Forlængelse af Toldbodvej til Borgergade, blev vedtaget den 26. Februar 1942 med den Ændring, at Borgergade og Sølvgade blev udvidet til 25 m, en Bestemmelse der blev indsat af Borgerrepræsentationen.

B.R.F. 1941-42, S. 1681-1752.

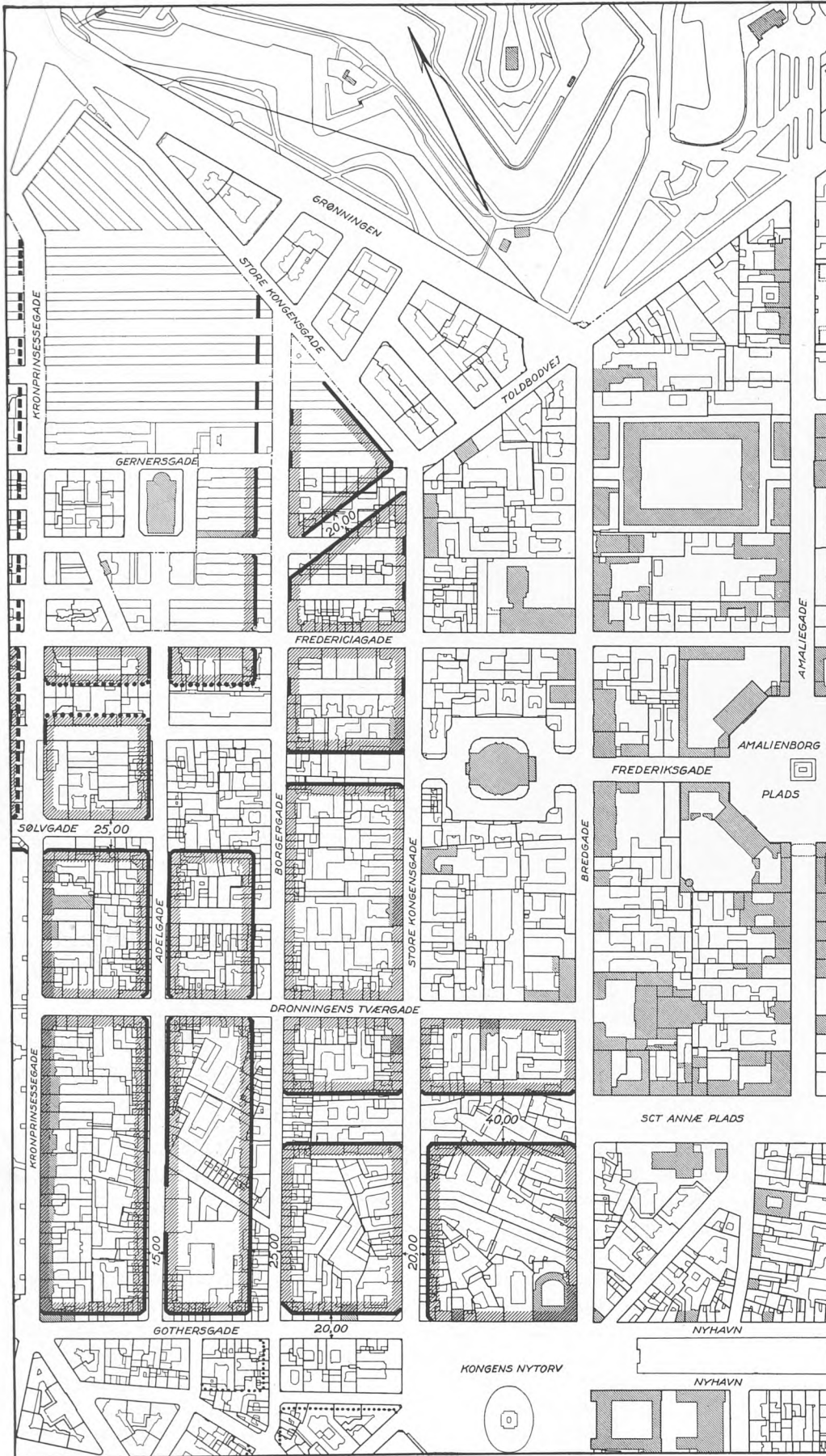
Forinden Planens Vedtagelse blev der som nævnt ført en meget varm Diskussion i Tidsskrifter og Dagspressen. Herunder fremsatte Arkitekt Egil

*Arkitekt Egil Fischers Plan,
bl. a. med Skraagader.*

NY-KØBENHAVN

Det vil ses, at der har været lagt afgørende Vægt paa at tilvejebringe den Forbindelse med Frederiksstadens Omraade og gennem dette til Havnen, som blev afskaaret ved Planen af 1662. Se herom S. 106 ff, jfr. Plan S. 123.

Gadeplan for Adelgade—Borgergadekvarteret.

1 : 5 000.

Stadsingeniørens Forslag med den af Borgerrepræsentationen 26. 2. 1942 vedtagne Ændring, hvorved Bredden af Borgergade og Solvgade blev fastsat til 25 m.

VI. BYUDVIDELSER

UNDER FREDERIK III (1648-1670) OG CHRISTIAN V (1670-1699)

SUMMARY	P. 144.
FREDERIKSHOLM	S. 145—148.
<i>Planlægning S. 145. Gaderne S. 146—147. Kvarterets Bebyggelse S. 147—148.</i>	
NY-CHRISTIANSHAVN	S. 149—154.
<i>Bebyggelsesplaner 1670—1691 S. 149—151. Volden forlænges mod Nord S. 150. Anlægget af Nyholm S. 151—152. Projekt til »Marineby« S. 152—154. Private Opfyldninger S. 154.</i>	

EXTENSIONS OF THE TOWN

The extension of Vestervold (Western Ramparts) out into Kallebodstrand caused the creation of a new section, built on reclaimed land by those who were willing to pay for the reclaiming work themselves. Both this section and the extension of the ramparts were presumed in the plan of 1649, but the final execution was not quite in accordance with this first plan, nor with the parcelling plan (fig. page 146), which provided for 224 building sites. Henrik Rüse carried out the final project, according to which only about 80 sites were laid out. According to the final project four streets were laid out connecting the two thoroughfares Frederiksholms Kanal and the street along the ramparts, thus linking the quarter with the old town.

Løngangsstræde was constructed on the site of the old mill pond, and a new square, Vandkunsten, came into existence, although only after considerable litigation and other difficulties.

In daily use the name Frederiksholm had to compete with the more popular name Kalleboderne, and the official street names, when finally decided upon, likewise had some difficulty in asserting themselves. Nor did the development of the section come off smoothly, as late as in 1677 it was still rather scattered. Fig. page 147 shows the development on a map from 1757.

South of Ny Kongensgade the Royal Material Storehouse was erected, after plans having been considered for the removal there of the Knightly Academy from Nytorv. Later the Horse Guard's Barracks were built and in the 1760s Kongens Bryghus (the King's Brewery). Prinsens Palæ (the Prince's Palace) had already been built 1743-44. In the years 1927-1937 it was considerably remodeled and extended when the National Museum was built, which also caused the demolition of the private houses in the block between the palace, Stormgade, Vester Voldgade and Ny Vestergade.

The extension of the ramparts of Christianshavn to Kallebodstrand gave rise to a plan for the development of the area thus gained, the idea of developing this part of Christianshavn being on the whole repeatedly considered, and it was i. a. contemplated to remove a part of the population of Nyboder there.

As early as in 1674 there were plans for extending the ramparts of Christianshavn north with seven bastions. The project for this extension was approved by King Christian the Fifth in the year 1682, and when the building of the ramparts had become a fact, a building plan for the development of the territory which would thus be gained was approved in 1691 (fig. page 152), which plan, however, was not adhered to.

Flaadens Leje, the Berth of the Fleet, see fig. page 150. In 1690 Nyholm was constructed as a badly needed supplement to the navy yard at Bremerholm which, incidentally, it was planned to extend at an early date, and during the first half of the eighteenth century there were several projects for the construction of a complete navy yard in connection with an entirely new section of dwellings for its personnel, all situated between Flaadens Leje and the extended ramparts. A proposal of 1740 (fig. page 153) obtained Royal approval, but was not carried out, except in so far as according to it Flaadens Leje was established in the extent which it has since had, and the planned monumental house construction was in part carried out. The premises of the navy yard nevertheless gradually came to occupy the greater part of the areas gained behind the line of ramparts, whereas several »Pladser« (docks) facing the harbour channel were reclaimed and laid out by private initiative. The residential quarters of Christianshavn, on the other hand, were not completed until more recent times.

FREDERIKSHOLM

Fig. page 145.

EXTENSION OF THE WESTERN RAMPARTS

THE STREETS

Fig. page 148.

NY-CHRISTIANSHAVN

EXTENSION SOUTH

EXTENSION NORTH

NAVAL BASE AND NAVY YARD

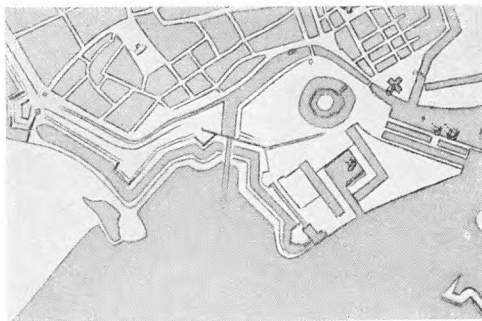
BYUDVIDELSER UNDER FREDERIK III OG CHRISTIAN V

Frederiksholm.

1 : 20 000.

T. v. 1660. Areal et endnu ikke fyldt op.
Efter V. L. 2, I.

T. h.: Den forlængede Vestervold og Opfyldning bag denne efter Plan 1670.
Efter V. L. 2, V.

FREDERIKSHOLM

Se Plan S. 94. Projektet til den nye Vestervold ses ganske svagt paa Pufendorffs Kort S. 95.

Planlægning.

Det første Projekt.
Se S. 146.

K. D. VI, S. 439.

Den endelige Plan.
(Findes ikke mere).

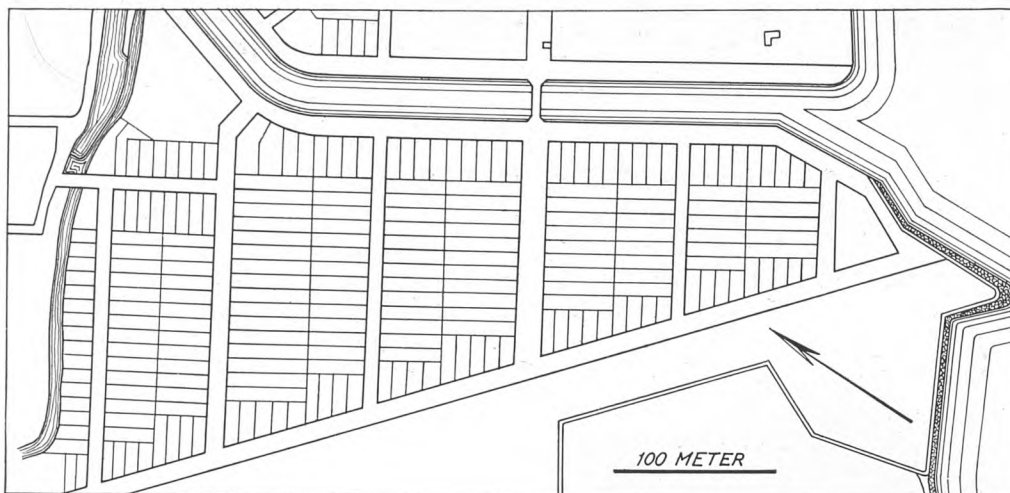
Geddes Kort (S. 147) viser Forholdene 1757.

Efter at Vestervold i 1668 var forlænget henved en halv Kilometer ud i Kallebodstrand, var det naturligt, at man udnyttede det under Vand staaende Areal mellem den nye Voldlinie og Slotsholmen til Anlæg af et nyt Kvarter i Byen. Den Omstændighed, at det nye Byomraade stod under indtil 1 m Vand, var i saa Henseende ikke nogen Hindring; der var almindeligvis Skarn og Affald nok til Opfyldning af nye Arealer.

Allerede Planen af 1649 havde forudsat den omhandlede Udvidelse af Byen og Fæstningen; men den nye Vestervold blev ikke anlagt helt i Overensstemmelse med Planen af 1649, og det samme gjaldt det nye Kvarter, som man dengang havde tænkt gennemskaaret af Kanaler paa Kryds og tværs. Nu nøjedes man med at sætte det gamle Havneløb i Forbindelse med Kallebodsund ved en enkelt Kanal, den nuværende Frederiksholms Kanal, der først blev endeligt reguleret nogle Aar senere.

Ved Anlægget af den nye Bydel brugte man samme Fremgangsmaade som i sin Tid paa Christianshavn. Her som der drejede det sig om Udstykning af et Terræn, der endnu delvis stod under Vand, og man tilbød Lysthavende at overtage Grundene i »det ny Værk bag Slottet« efter den af Kongen approberede Plan, idet de skulde forpligte sig til at opfylde og bebygge dem. Ogsaa paa anden Maade gik det som paa Christianshavn, idet en første og mere demokratisk Udstykningsplan blev vraget til Fordel for en anden, som forudsatte en mere sparsom Udparcellering. Der foreligger nemlig et udateret Projekt til det nye Kvarter, som planlægger en meget intensiv Udstykning af dette og forøvrigt ogsaa er noget afvigende i Gadeføringen. Efter dette Projekt skulde Kvarteret anlægges med ikke mindre end 224 Byggegrunde, placeret langs seks Tværgader, en enkelt kortere Forbindelsesgade mellem to af disse, samt Voldgaden og en Gade langs den paatænkte Kanal.

Imidlertid fik Henrik Rüse 16. Januar 1668 kgl. Befaling, at han »en rigtig Kart og Afstik lader forfærdige for de underdanigst supplikerende langs ved den ny Kanal udi det ny Værk bag ved Vores Slot her i København, hvorefter enhver som bygge vil sin Plads kan udvises og siden derpaa Vores egen Skøde underdanigst haver at søge.« Det er formentlig den i Henhold til denne Ordre udarbejdede Plan, som blev lagt til Grund for den endelige Udstykning i kun ca. 80 Byggepladser. Udstykningen tog sin Begyndelse 1. Juni samme Aar, da der blev beordret Opmaaling af den første Grund med senere Bortskødning for Øje, og i Løbet af de følgende 8 Aar blev der bortgivet henved 3 Fjerdedele af samtlige Grunde, det langt overvejende Flertal dog i Løbet af Aarene 1668-70. Til Trods for det betydeligt øgede Areal af de enkelte Grunde var der nogle Lysthavende, som overtog baade to og flere. Blandt de første Skødemodtagere kan nævnes Henrik Rüse og Niels Rosenkrantz, der overtog henholdsvis Nr. 1 og Nr. 2, samt den kendte Storkøbmand Vigant Michelbecker, der byggede en anelig ny Gaard paa sine Grunde, hvor nu Prinsens Palæ ligger, og efter hvem en Gade — omend ikke officielt — en Overgang havde Navn.

BYUDVIDELSER

Frederiksholm.

1 : 5 000.

Ikke anvendt Udparcelleringsplan fra ca. 1668. Efter V. L. 2, IV.

Som nævnt afveg ogsaa Gadeføringen paa den udaterede Plan fra den, der blev gennemført. For det første blev to af de afsatte 6 Tværgader opgivet — men det var navnlig Omraadets nordlige Del (ved det senere Løngangsstræde), der fik en anden Udformning end først planlagt. Som det ses, var Forbindelsen mellem det nye Kvarter og den gamle Bydel meget uheldig, hvilket især skyldtes, at man efter det første Projekt havde tænkt sig Møllegraven bevaret. Der var saaledes 1667 udstedt Forbud mod at »bruge det Vand udi den Kanal mellem Vesterport og Vores Løngang ... enten med Tvætten eller anden urenlig Brug ...«, idet det skulde anvendes i Kongens Bryggers. Men i 1669 hed det, at »Møllegraven og ... i en Gade skal forandres«, skønt det varede en halv Snes Aar, inden denne Plan blev ført ud i Virkeligheden. Da havde forskellige Lodsejere selv bekostet Graven opfyldt og ansøgte nu om at maatte overtage en Del af dette »Jordsmon til deres allerede havende Pladsers Forvidning og Bygning.« Saavel Ingeniøren Gotfred Hoffmann som Københavns Kommandant, Generalmajor Schack, samt et Antal udmeldte Borgere var blevet afæsket Erklæringer i Anledning af det fremsatte Ønske, og alle var enige om, at det »Byen til Gavn og Bedste skulde geraade, om en Gade langs med Supplikanternes Baghuse skulde gøres.« En kgl. Resolution bifaldt dette Forslag. Den endelige Plan (som ikke findes mere) har efter dette næppe indeholdt Anlægget af Løngangsstræde.

Derimod indeholdt den en øjensynlig Forbedring, idet der blev direkte Forbindelse mellem den nye og den gamle Bydel ved »den Gade, som skal gaa neder af Raadhusstrædet, fra Norden hen til Sydost«, eller som det andetsteds hedder »den Gade som gaar fra Gammeltorv langs neder ved den ny Kanal«, altsaa den Gade, som først kaldtes Slotsstrandens Gade, men siden fik Navnet Frederiksholms Kanal. Iøvrigt gav den langagtige Udstrækning af det nye Kvarter ikke Lejlighed til nogen kunstnerisk Indsats paa Gadeplanens Omraade. Den valgte Løsning med en Række Tværgader mellem Voldgaden og Kanalgaden var saa at sige den eneste mulige.

Men der blev Plads til et nyt Torv paa Grænsen mellem Kvarteret og den gamle By, hvor Vandkunsten havde staaet, og hvor det gamle Krudttaarn var blevet fjernet i 1669. Forskellige af de tilstødende Lodsejere havde derefter i Aarenes Løb udført temmelig omfattende Opfyldningsarbejder, og da der var rejst Tvivl om, hvem Grundene egentlig tilhørte, blev der nedsat en Kommission for at undersøge Sagen; den Mand, som efter Kommissionens Kendelse i Henhold til ældre Adkomster fik Raadighed over den største Del af Arealet, overdrog sine Rettigheder til Kronen.

Afstaaelsen var imidlertid kun sket under Forudsætning af, at Pladsen skulde forblive ubebygget til Kongens og Statens Tjeneste, hvilket da ogsaa

Gaderne.

Løngangsstræde.

K. D. VI, S. 422.

K. D. VI, S. 495.

K. D. VI, S. 703 f.

Frederiksholms Kanal.

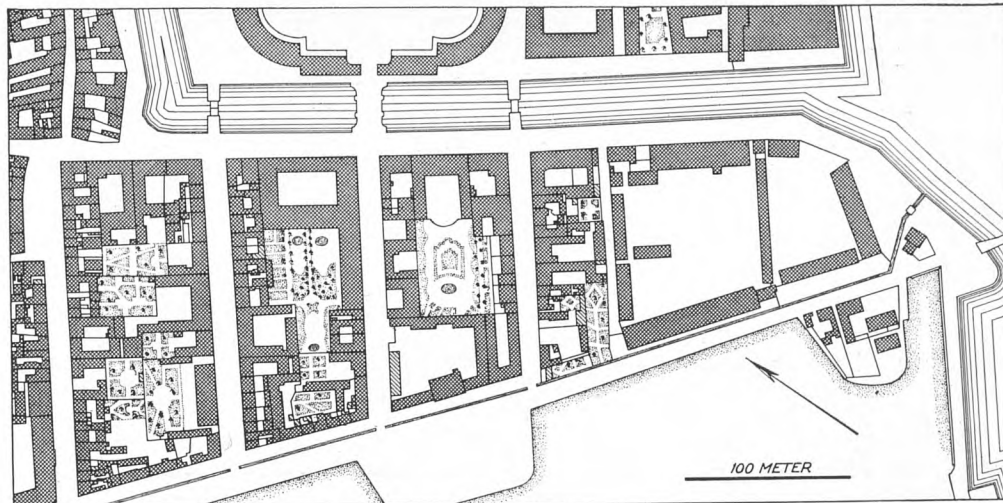
K. D. VI, S. 476, S. 512.

Vandkunsten.

O. Nielsen V, S. 52, S. 159 f.
jfr. K. D. VI, S. 519, VII,
S. 50 f.

BYUDVIDELSER

Frederiksholm.

1 : 5 000.

Efter Geddes Kort 1757.

K. D. VI, S. 608.

K. D. VII, S. 50 f.

Halmtorvet (nu Pladsen ved Lurbløasersøjlen).

O. Nielsen V, S. 151, jfr. S. 51.

K. D. VII, S. 77.

Se Fig. øverst S. 31.

Gadenavne.

O. Nielsen V, S. 50, jfr. de trykte Skøder i K. D. VI.

Kvarterets Bebyggelse.

O. Nielsen V, S. 48 f.

blev fastslaaet i en kgl. Forordning af 1673, der samtidig erklærede de til andre udstedte Skøder paa Arealet for kasserede. Pladsen synes dog fortrinsvis at være blevet benyttet som Losseplads; saaledes blev der i 1678 kørt over 200 Læs bort fra »den store Mødding, som i nogle Aar var blevet samlet paa Hjørnet af Magstræde«. Og endda maatte man endnu 1683 beordre Bortkørsel af »den store Parti Jord, som ligger paa Vandkunsten her i Staden« — ellers kunde man ikke faa Gaden ned til Kanalen ført igennem. Aaret efter blev det efter Forslag af Magistraten i Torveforordningen paabudt, at »Torvet ved forrige Vandkunst« skulde være Fisketorv.

Vestervolds Forlængelse gav iøvrigt Anledning til endnu en Torvedannelse, idet der, da Volden blev lagt længere ud, opstod et aabent Areal mellem Volden og Husrækken fra Vesterport ned til Vartov. Ogsaa her var der længe uryddeligt, og først i 1682 tog Magistraten Initiativet til at flytte »de store Bakker, som laa fra Vesterport til Hospitalet (Vartov)«, idet man ønskede Pladsen udlagt til Halmtorv. Dette blev da ogsaa bevilget i 1682, og ved den nævnte Forordning af 1684 blev der truffet yderligere Bestemmelser vedrørende Handelen paa »Vester Torv (som er den store Plads ved Vester Port under Volden)«.

I Begyndelsen havde man, som nævnt, givet det nye Kvarter mere ubestemte Betegnelser som »det ny anlagte Værk bag Slottet« el. lign. Det officielle Navn skulde være Frederiksholm, som dog selv i de kgl. Reskripter maatte konkurrere med Navnet Kalveboderne.

Heller ikke Gadenavnene blev straks fastslaaet med Undtagelse af Betegnelsen Ny Vestergade, der anvendes allerede i Skøderne, som derimod nævner den senere »Frederiksholms Kanal« som Slotsstrandens Gade og i et enkelt Tilfælde som Fisketorvet, hvilket formodentlig antyder, at man har paatænkt Anlægget af et saadant her langs den nye Kanal. Skøderne anvender iøvrigt i Flæng Navnene Slotsgade, Løngangsgade og Stormgade (Stormstrædet) om samme Gade, indtil det sidste Navn fæstnes. Ny Kongensgade blev en Overgang kaldt Prinsensgade, og det er allerede bemærket, hvorledes Ny Vestergade i Folkemunde længe hed Vigantsgade. Maaske har der, som Resens Perspektivkort synes at vise, været Forslag fremme om at give Gaderne paa Frederiksholm en Række ensartede Navne (Pavegade, Kejsergade o. lign.) analogt med Fremgangsmaaden i Ny-København; men et eventuelt Forslag fik i alt Fald ingen Succes.

Hvad angaar Bebyggelsen af Kvarteret, gik det ikke helt glat. Der blev i 1673 klaget over, at adskillige Lodsejere hverken havde bebygget eller blot indhegnet deres Pladser, »medens endog ... dem ... med en Del Tømmer, saa og Grus og Sten saaledes forfylder, at deres Naboer en fri og bekvem

Fart og Kørsel til deres Gaarde og Bygninger dennem betages ...», og man fandt det nødvendigt at nedsætte en Kommission, til hvilken Lodsejerne paa ugentlige Møder skulde kunne henvende sig med deres Klager, hvorefter der skulde gøres Indstilling til Kongen. Imidlertid synes der ikke at være opbevaret Underretninger om denne Kommissions Virksomhed. I 1677 var Bebyggelsen i Kvarteret endnu temmelig spredt. Der var opført 6 Ejendomme paa Stormgades Sydside, men kun 1 mod Nord, og paa de tilsvarende Sider af Løngangsstræde henholdsvis 3 og 4. Mens Ny Vestergades Sydside laa helt ubebygget, laa der 9 Ejendomme paa Nordsiden og i Ny Kongensgade 1 Hus mod Syd og 4 mod Nord. I Skøderne var det imidlertid paalagt Lodsejerne at bebygge deres Grunde inden 3 Aar efter Overtagelsen, og dette Krav blev forlangt gennemført inden Aar og Dag ved en Forordning af 1680. Man kom imidlertid til det Resultat, at det var nødvendigt at indrømme Begunstigelser for at faa Fart i Byggeriet, og i 1683 fik saaledes en Mand, der havde tilforhandlet sig en Byggeplads, hvor han til »Stadens Sirlighed en god og dygtig grundmuret Gaard agter at lade opsætte«, 3 Aars Skattefrihed. Senere samme Aar blev der tilsagt alle, som enten havde bygget eller vilde bygge »et grundmuret Hus ud til Gaden 34 Alen lang og 2 Loft høj eller og større«, Skattefrihed i ikke mindre end 10 Aar, mens de, der vilde bygge et 2-Etages Bindingsværkshus, blev fritaget for Grundskat i 6 Aar, for Indkvartering i 3.

Størstedelen af det Areal, der laa Syd for Ny Kongensgade, blev vistnok ikke udbudt til Lysthavende, og her blev i 1680erne den nye kgl. Materialgaard bygget for siden at blive udvidet ved Generhvervelse af nogle private Grunde. Det var ellers i 1695 paatænkt at lade et Stykke af dette Areal afgive Plads for nye Bygninger til det ridderlige Akademi, som havde til Huse paa Nytorv; men denne Plan blev opgivet. Her blev derimod senere Hestgardekasernen anlagt, mens Kongens Bryghus i 1760erne blev opført Syd for Bryghusgade. Allerede før den Tid havde Frederiksholm-Kvarteret faaet sin fornemste offentlige Bygning, idet Prinsens Palæ var blevet bygget 1743-44 paa den Plads, hvor i sin Tid Vigants anselige Gaard havde ligget. Iøvrigt prægedes Bydelen af adskillige fornemme Privathuse, til Dels bevaret den Dag i Dag, ligesom den Omstændighed, at ingen af de store Ildebrande har hærgnet Frederiksholm-Kvarteret, bevirker, at det har bevaret et homogent, gammeldags Præg. Ved Nationalmuseets Opførelse Aar 1927-1937 blev en Del af den ældre Bebyggelse mellem Stormgade og Ny Vestergade nedrevet og Prinsens Palæ væsentligt ombygget og udvidet.

BYUDVIDELSER

K. D. VI, S. 613.

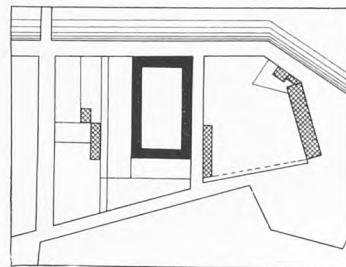
K. D. VI, S. 736 f.

K. D. VII, S. 43, S. 47, S. 50.

Den kgl. Materialgaard og Prinsens Palæ.

O. Nielsen V, S. 58.

Lorenzen: Problemer 1660-1757, S. 118, jfr. Krigskanceliet, Registratur over kgl. Expeditioner 1695/262-263.

Det riddertlige Akademi.

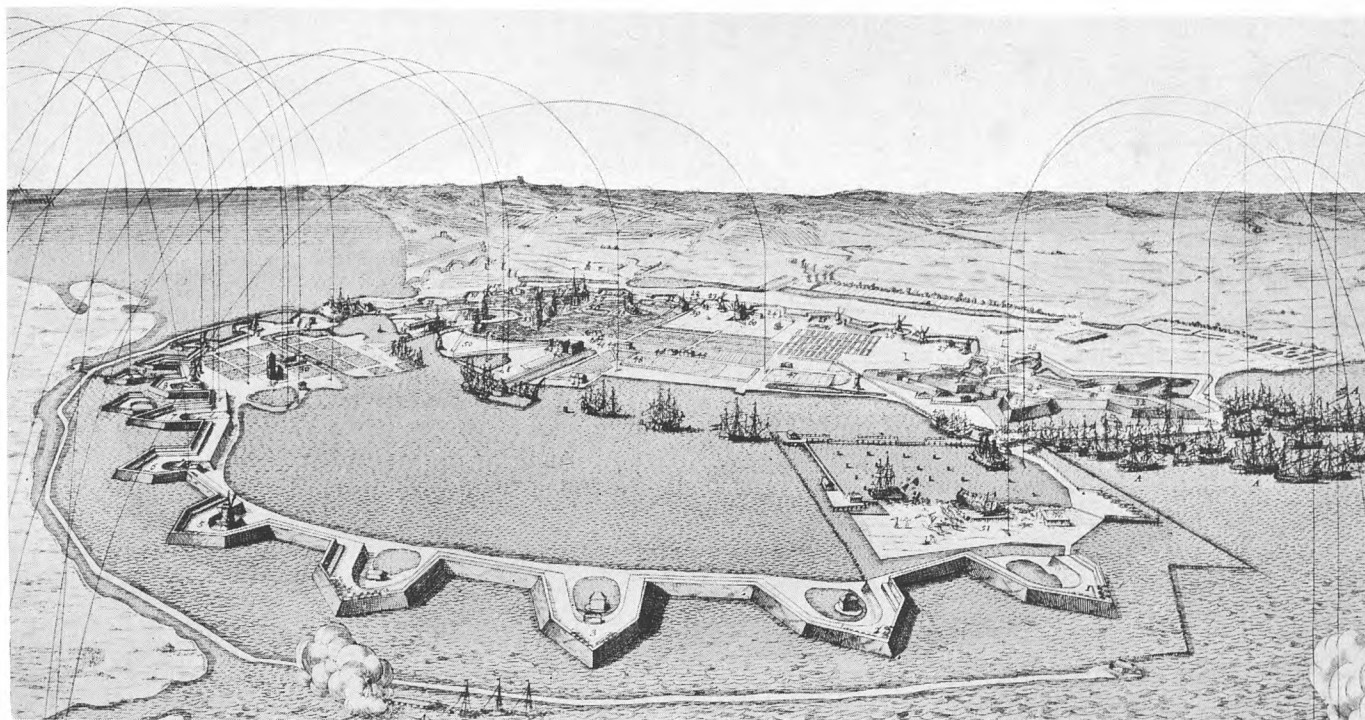
1 : 5 000

Projekt 1695.

Efter V. L. 2, XXII.

Frederiksholms Kanal.

Materialgaarden l. v.

Christianshavn.

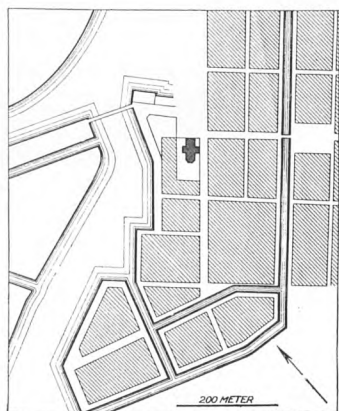
Udsnit af Sliik af Københavns Bombardement 1700. I Forgrunden ses Christianshavns »nye Værk«, der rækker fra Christian IV.s Christianshavn til venstre og til Nyholm med Skibsværfterne til højre.

Efter Sliik paa Det kgl. Bibliotek.

NY-CHRISTIANSHAVN

Bebyggelsesplaner 1670-1691.

Resens Plan se V. L. 2, XIII.

Christianshavn ca. 1670.

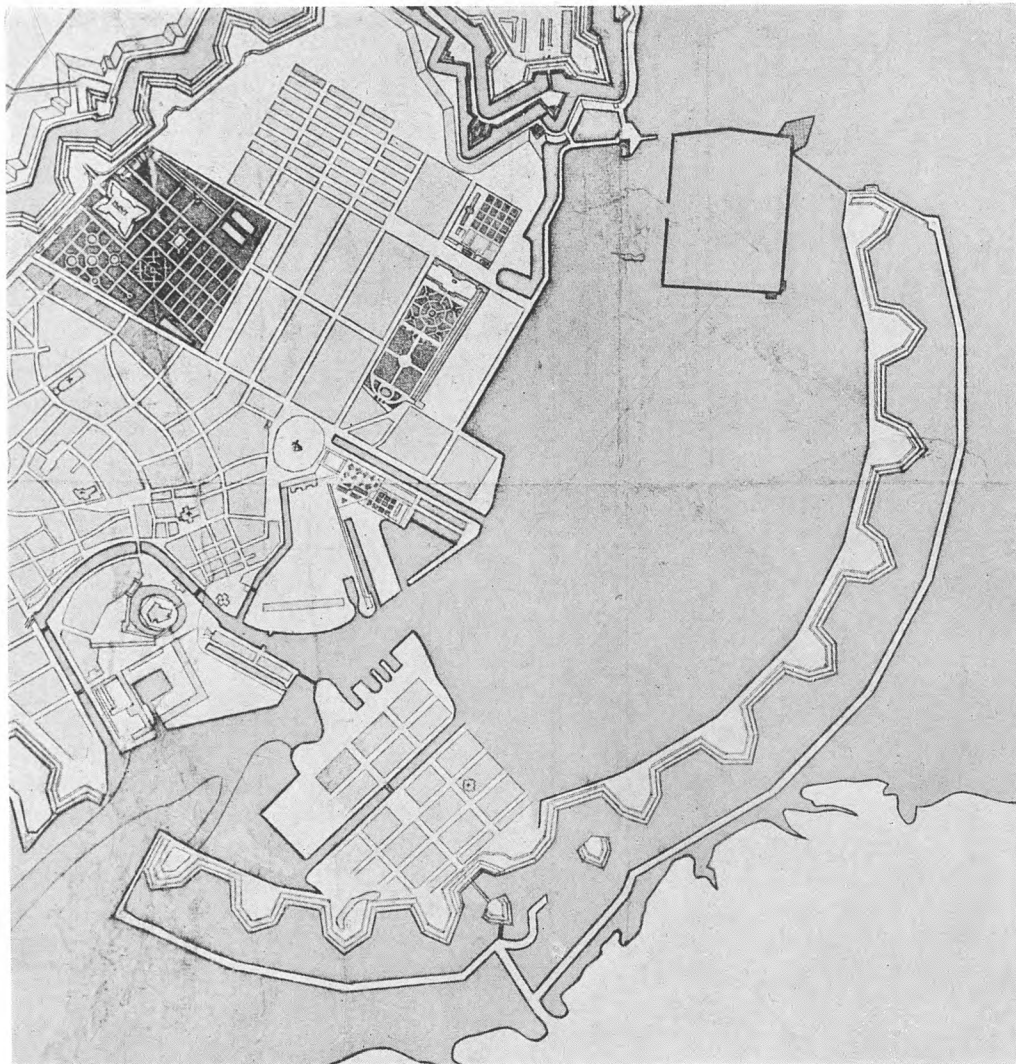
Hoffmanns Plan til Bebyggelse af det indvundne Omraade bag den forlængede Vold ved Kallebodsstrand. Staar i Forbindelse med det projekterede Anlæg af en reformert Kirke 1672.

Efter V. L. 2, VI.

R.A.: Krigskancelliet, Kgl. Expeditioner, Soetatens vedkommende. 1680, 56, 63 og 65.

Allerede efter Anlægget af Christianshavns Vold ned til Kallebodsund havde man paatænkt en Bebyggelse af det herved indvundne Terræn. Der foreligger en Plan til Bebyggelse af netop dette Omraade, som det hedder »neue Platze, nach der neuen Fortification erweitert und mit neuen Strassen verteilet«. De nærmere Omstændigheder ved Udarbejdelsen af dette Projekt kendes imidlertid ikke. Det er udateret, men har sandsynligvis Tilknytning til Resens Perspektivplan med dens storstilede Projekt til Københavns Udvidelse, ikke mindst paa Christianshavn. Det har saaledes en Kirkebygning projekteret paa samme Plads som denne, skønt saavel Karreerne som det indtegnede Kanalsystem varierer noget paa de to Planer. Det er indtil videre ikke oplyst, om denne Bebyggelsesplan staar i Forbindelse med Projekter, som vitterligt var paa Bane i Aaret 1680, og som drejede sig om nogenlunde det samme Areal eller i hvert Fald en Del af dette. Der blev da gjort Forestilling til Kongen, bl. a. om Nyordning af Indkvarteringen i Nyboder, der alene skulde forbeholdes »Søfolkene«, og det blev foreslaaet, at hans Majestæt »allernaadigst vilde behage for Tøjhusfolket, som nu bor i de ny Boder iblandt Søfolket, i den Sted at lade bygge Barakker, hvortil den Plads, hvor Hans kgl. Majestæts Laboratorium staar (dette Laboratorium laa, hvor nu B. & W's Maskinhal ligger), skulde være bedst tjenlig, saafremt Hans kgl. Majestæt vilde allernaadigst lade forflytte samme Laboratorium til en anden belejlig Plads«. Det blev resolveret, at der »forderligst« skulde udstedes behørig Ordre herom. Der synes i det hele taget at have været megen Tale om Christianshavns Bebyggelse, for omtrent samtidig faldt der ogsaa en kgl. Resolution, efter hvilken der til den følgende Sommer skulde tages fat paa de Barakker paa Christianshavn, hvor Bøsseskytterne skulde bo, og den Tegning, som ved samme Lejlighed stillede i Udsigt, forelaa i November Maaned samme Aar og fik Paaskriften: »Efter dette Dessein skal Barakker paa Christianshavn for Bøsseskytterne med Grundmur bygges«.

Tegningen eksisterer næppe mere, og Byggeriet blev ikke til noget. Iøvrigt fremgaar det jo ikke af Teksten, hverken Resolutionens eller Tegningens, om Bøsseskytternes Barakker skulde ligge ved Laboratoriet, der i hvert Fald trods Angrebet fremdeles hævdede sin Plads.

*Christianshavn 1692,
for Anlægget af Nyholm.*

1 : 20 000.

Forlængelsen af Christianshavns Vold mod Nord ved Anlæg af 7 Bastioner blev approberet 1682. Hosstaaende Kort fra 1692 viser det afsluttede Anlæg og den i Forbindelse hermed anlagte befæstede Flaadehavn »Hukket«.
Udsnit af V. L. 2, XIX.

Saa tidligt som 1674 havde der foreligget Planer til Bebyggelse af det indvundne Omraade mellem Christianshavns forlængede Voldlinie og det ligeledes forlængede Havneløb. Mod Nord var tænkt anlagt et Orlogsværft, og mellem dette og det oprindelige Christianshavn er der paa Resens Plan indtegnet et anseligt Beboelseskvarter, ligesom det gamle Christianshavn anlagt efter Skakbrætprincippet, men delt af Kanaler fra Havnen til en Kanal langs den nye Vold og med et meget stort Torv placeret vis á vis Amalienborg.

Det er saavidt vides det første af de Projekter til Bebyggelse af Ny-Christianshavn, der efterhaanden skulde komme til at foreligge. Man har ment, det blev udarbejdet af Gotfred Hoffmann, men det afviger en Del fra den Plan, han virkelig vides at have været Mester for.

I Aaret 1685, men før man satte Arbejdet paa den nordlige Voldlinie i Gang, syslede man med Planer for Bebyggelsen af det Areal, den skulde indramme. Den 3. Februar bifaldt Kongen den foreslaaede Placering af en Kirke for de Reformerte i Karreen netop Nord for den allerede under Opførelse værende Vor Frelsers Kirke. Den approberede Tegning er tydeligt nok Udsnit af en større Bebyggelsesplan; men mærkeligt nok fik Generalmajor Schack alligevel faa Dage efter Ordre til at lade udarbejde et »Dessein« af Christianshavn. Det er ogsaa mærkeligt, at Planen med Kirkepladsen ikke stemmer helt overens med Gotfred Hoffmanns Helhedsplan fra 1687, hans Dødsaar, men derimod med den Bebyggelsesplan for Chri-

Christianshavns Vold forlænges mod Nord efter en i 1682 approberet Plan. Christianshavns Anlæg, se S. 67 ff.

Lorenzen: Problemer 1660-1757, S. 82 f.

R.A.: Krigskancelliet, Protokol over udfærdigede Sager 1685, S. 55, S. 62, jfr. V. L. 2, XI¹.

Ny-Christianshavn.

1 : 20 000.

Udsnit af Golfred Hoffmanns Plan 1687 over København. Nord for den gamle Bydel paa Christianshavn er tænkt anlagt to Kvarterer, adskilt ved Kanaler. Udsnit af V. L. 2, XII.

Approberet Bebyggelsesplan for Christianshavn.

Se næste Side.

K. D. VII, S. 311.

Lorenzen: Problemer 1660-1757, S. 97.

R.A.: Krigskancelliet, Kgl. Expeditioner 3/1 1691.

Anlægget af Nyholm.

»Hukket« ses paa Fig. S. 150.

Chr. Elling og Viggo Sten Møller: Holmens Bygningshistorie. Kbh. 1933. S. 23 ff.

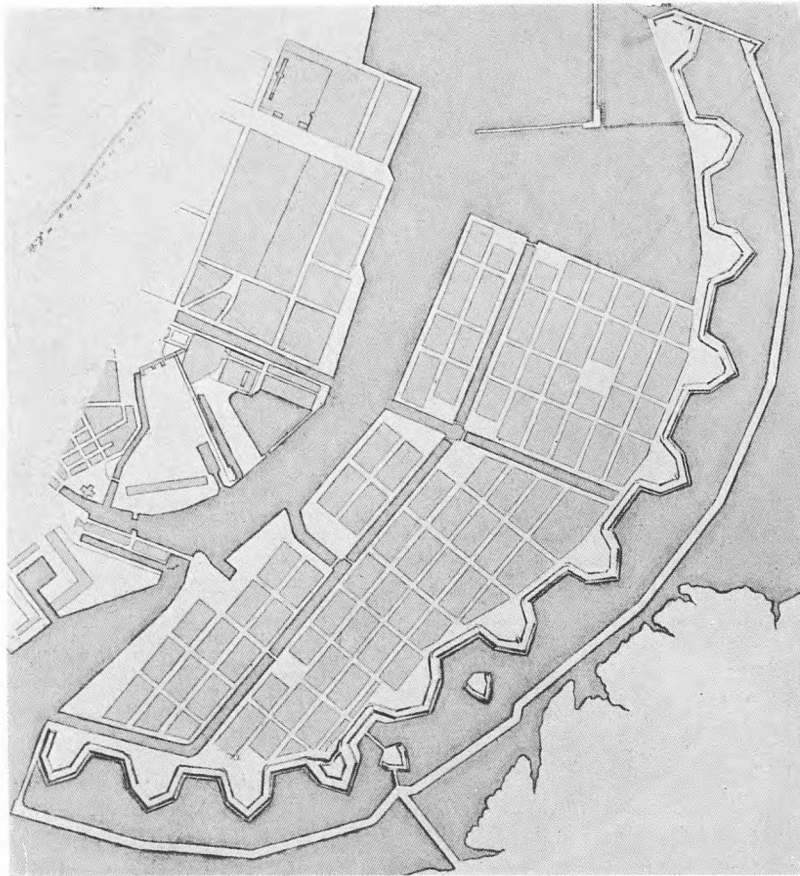
Christianshavn, der blev approberet 1691. I Hovedtrækkene er de to Projekter dog saa ens, at man maa tilskrive Hoffmann Æren for dem, saa meget mere som det var ham, der havde tegnet Kirke-Projektet. Muligvis har der foreligget et tredje Dessein, udført i Henhold til den nævnte Ordre af 1685, ja det synes som om der endda kan have været Tale om ogsaa en fjerde Plan, idet der 1690 gives Tilladelse til at nedlægge en Gade »efter det første Dessein«, saaledes at Pladsen i Stedet for skal udvises efter det andet Dessein. Og Aaret efter, i Januar 1691, blev der i hvert Fald approberet en i Modsætning til de andre stadig bevaret Bebyggelsesplan for Christianshavn.

Den staar altsaa i den nøjeste Forbindelse med Hoffmanns Plan af 1687, men modificerer denne noget. Saaledes opgiver den Hoffmanns ved Hjælp af Tværkanaler gennemførte Tredeling af Bydelen; men dette tør som allerede antydtes ogsaa skyldes ham, idet den er i Overensstemmelse med hans Plan til den Reformerte Kirke. Gadenettet er helt igennem projekteret efter det traditionelle Skakbrætprincip. Bemærkelsesværdig er Placeringen af den nye Tværkanal i Fortsættelse af Nyhavn, mens Længdekanalen — i Fortsættelse af den gamle Christianshavns Kanal og de med den parallelle Gader — korresponderer med Gadenettet i Ny-København. »Der er herved skabt de lange Flugtlinier — gennemført ogsaa for nye Gader i Amalienborgkvarteret — der er et særligt Virkningsmiddel i Barokkens Byplanlægning.«

Men det blev jo altsammen paa Papiret. Ganske vist resolverede Kongen — samme Dag som Kortet blev approberet — paa Forestilling af General Schack, at Byggepladserne paa Ny-Christianshavn kun maatte anvises i Samraad med den Ingeniør, der varetog Fortifikationens Tarv, men man naaede vist aldrig saa vidt som til at paabegynde Udstykningen.

Kun mod Nord, hvor forøvrigt baade Planerne af 1687 og 1691 havde ladet Plads aaben mellem det Areal, der skulde bebygges, og »Hukket« — aabenbart af Hensyn til eventuel Udvidelse af sidstnævnte — skete der noget. Her blev i 1690 Nyholm anlagt. Opfyldt mellem »Hukket« og Christianshavns Vold fik den sin mærkelige Facon og blev et haardt tiltrængt Supplement til Orlogsværftet paa Bremerholm.

Skønt Anlægget paa Nyholm i de første Aaringer tog sig ret beskedent ud, varslende det om de Retningslinier, Eftertiden skulde følge. Det var det første af de maritime Etablissementer, der efterhaanden skulde beslaglægge hele Omraadet, hvor man havde tænkt sig, Ny-Christianshavn skulde ligge. Man havde dog endnu ikke opgivet enhver Tanke om at udnytte i alt Fald en Del af Omraadet til Boligbyggeri.

Ny-Christianshavn.

1 : 20 000.

Udsnit af kgl. approberet Plan til Bebyggelse af Ny-Christianshavn, dat. 3/1 1691.

Udsnit af V. L. 2, XVIII.

Allerede i Christian V.s Tid havde man planlagt en Udvidelse af Nyholm. Det var jo ogsaa meget upraktisk at have en Del af Orlogsværftet paa Bremerholm og en anden paa Nyholm i den modsatte Ende af Havnen. Først under Frederik IV kom der for Alvor Gang i Overvejelserne. I 1720 blev der af Admiral Judichær fremsat et temmelig omfangsrigt Projekt, efter hvilket Flaadens Leje skulde udvides mod Syd, omtrent i Højde med Nyhavn, og der bagved skulde anlægges et anseligt Orlogsværft med adskillige monumentale Bygninger. Og endelig tog man Tanken fra 1680 op om et Supplement til Nyboder, ja maaske en Afløser heraf, idet der skulde anlægges et Beboelseskvarter mellem det nye Værft og Christianshavns Vold, men et Kvarter, der skulde være forbeholdt »Holmens Tømmermænd, Skipperne, Arkelimestre og andre Betjente, som til daglig Opvartning ved Holmen er appointerede«.

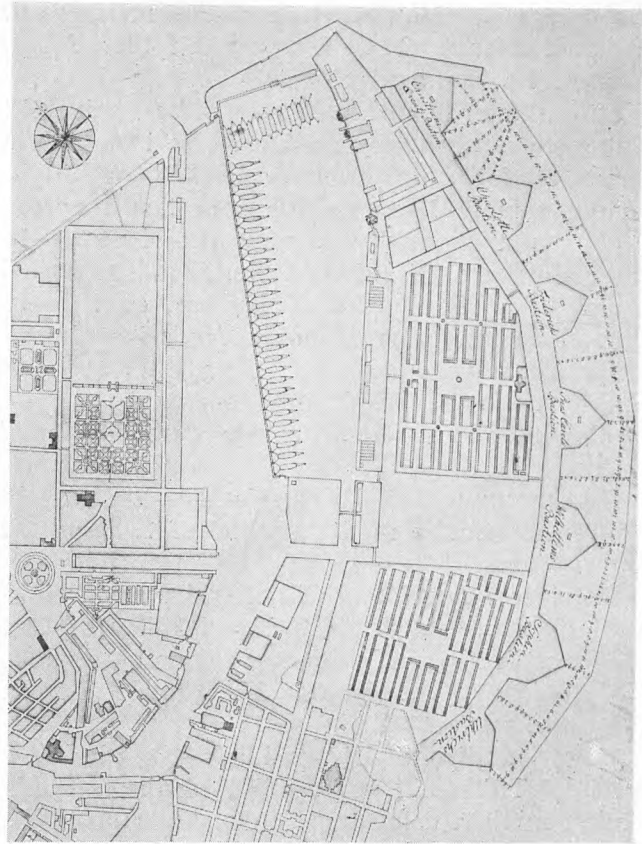
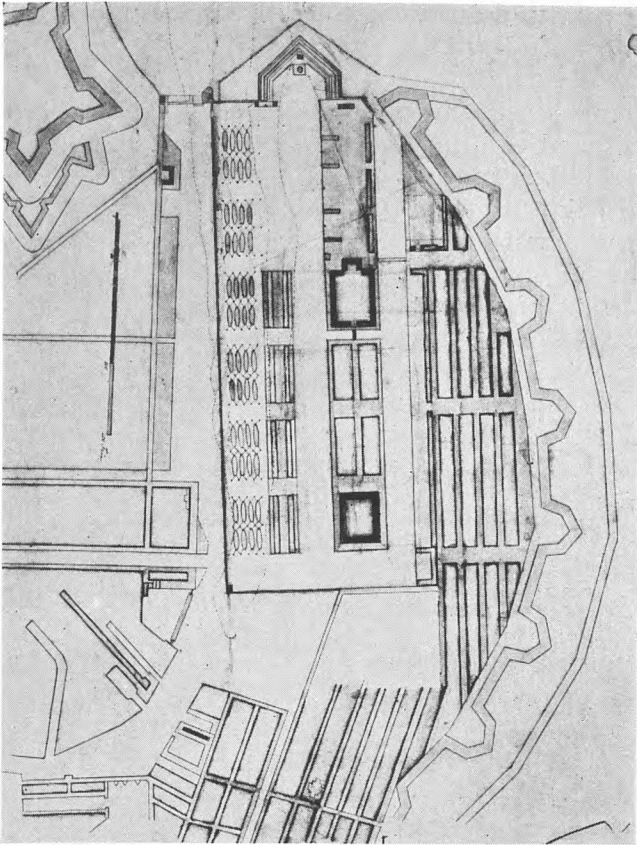
Fig. S. 153 t. v.

Imidlertid blev dette Projekt ikke realiseret, men 20 Aar senere taget under Overvejelse i noget ændret Skikkelse. Under Danneskiold-Samsøes Regime paa Holmen blev der 1740 forelagt Kongen Planer til Omregulering af Flaadens Leje saavel som Anlæg af et nyt Orlogsværft og en »Marineby« mellem dette og Christianshavns forlængede Voldlinie. Stort set var Opdelingen den samme som paa Judichærs Plan, men Udformningen i Enkeltheder afvigende og mere bestemt af kunstneriske Hensyn. Hvad angik det, som navnlig her har Interesse, Anlægget af det nye Beboelseskvarter, var det i vid Udstrækning afhængigt af Hoffmanns gamle Planer. Fra Planen af 1687 havde man overtaget Opdelingen i to adskilte Bydele, hver placeret omkring sit Torv; men Bydelene var nu ikke tænkt adskilt af en Kanal i Nyhavns Forlængelse, derimod af et temmelig stort, firkantet Bassin, idet man vilde lægge den nordlige Bydel omtrent helt op til Nyholm.

Fig. S. 153 t. h.

Projekt til »Marineby« paa Christianshavn.

Det nye Boligkvarter var beregnet til at kunne afgive Bolig for henved 3000 Mand — Matroser, Tømmermænd, Søartillerister, altsaa Folk som

Ny-Christianshavn.

1 : 20 000.

T. v. Projekt 1720 til Anlæg af et Marineetablissement. Flaadens Leje er tænkt udvidet mod Syd. Øst herfor en rektangulær Ø med et Orlogsværft og mellem dette og Volden et Beboelseskvarter, Tjenesteboliger for Holmens Personale. R.A.: Marinens Kortsamling, jfr. Elling og Møller o. anf. St., S. 38.

T. h. Projekt 1740 til Anlæg af et Marineetablissement. Flaadens Leje har faaet den Udformning, det siden beholdt. Øst herfor Orlogsværftets nye Bygninger og mellem delle Anlæg og Volden en Del af en paatænkt »Marineby«, en anden længere mod Syd i Tilslutning til det gamle Christianshavn. R.A.: Marinens Kortsamling, jfr. Elling og Møller o. anf. St., S. 66.

Kgl. Approbation 1740.

havde nær Tilknytning til de Marineetablissemeter, der skulde placeres mellem Bydelen og Flaadelejet. Og ligesom Kvarteret altsaa skulde tjene til Aflastning af Nyboder, havde denne Bebyggelse været Mønster for den, man paatænkte opført paa Christianshavn. Den skulde ogsaa herude bestaa af to-Etages Rækkehuse med fælles Gaard. Hele Bydelen skulde i udstrakt Grad hvile i sig selv, med egen Vandforsyning fra fem store Cisterner, hvis Beholdning eventuelt skulde suppleres med Regnvand, med eget Sygehus og Læge, samt Præstebolig og Kirke.

Den paatænkte Placering af Kirken minder om den senere gennemførte Placering af Marmorkirken. Kirken paa Christianshavn skulde nemlig ligge ud mod Volden som point de vue for den Tværgade, der gennemskar det store kvadratiske Torv.

Med stor Styrke gik Danneskiold-Samsøe som Holmens Chef ind for Gennemførelsen af denne Plan, der da ogsaa vilde medføre betydelige praktiske Fordele. For det første truedes Nyboder af Overbefolkning, og for det andet havde Indbyggerne faaet temmelig lang Vej til deres Arbejdspladser, efterhaanden som Skibsbyggeriet i større og større Omfang blev forlagt til Nyholm. Opførelsen af den nye Bydel vilde raade Bod paa disse Forhold, og endelig vilde der i paakommende Tilfælde altid være et Par Tusind Mand rede til Forsvar af Christianshavns Befæstning.

Projektet til Flaadeleje, Orlogsværft og Marineby blev approberet af Kongen i dets første Skikkelse; men allerede i Maj Maaned 1740 blev der ved en ny kgl. Resolution foretaget visse Ændringer i Planen, navnlig hvad angik Udformningen af den nye Bydel. Efter den nye Tegning havde man opgivet Bassinet mellem de to adskilte Kvarterer og var faldet tilbage til den gamle Plan med et Bassin Syd for Nyholm. Man havde derimod ikke genoptaget Hoffmanns Idé med en Kanal mellem de to Omraader, skønt de stadig optraadte med hvert sit Centraltorv. Den stedfundne Ændring havde praktiske Aarsager, idet — som det hed i Approbationen — »de Barakker, der

skal bygges for Matroserne, er flyttet nærmere til Christianshavn, dels fordi der ikke er saa dybt og lettere kan fyldes, dels for at flytte disse Bygninger længere fra Flaaden.

Endnu efter 1750 havde man ikke opgivet Planerne om at gennemføre Anlægget af »Barakbyen«. Det skete i Virkeligheden først med den omfattende Udvidelse af Nyboder 1756-58, en Udvidelse ved hvilken man anvendte samme Bygningstype som tænkt opført paa Christianshavn. Men opgav man Marinebyen, blev Projektet af 1740 alligevel bestemmende for Holmens Udviklingshistorie. Flaadens Leje blev indrettet efter Planen i den Udstrækning, det stadig har, og Projektets Tredeling af de maritime Etablissements, Nyholm, Frederiksholm og Arsenaløen, gør sig stadig gældende, selvom disse tre Anlæg, efter at man havde opgivet Marinebyen, efterhaanden blev stærkt udvidede og dermed — især for de to sidstnævntes Vedkommende — helt mistede deres oprindeligt planlagte rektangulære Facon.

Den monumentale Bebyggelse af »Holmen« blev ogsaa udført, til Dels i Overensstemmelse med Projektet af 1740, og eksisterer i stort Omfang den Dag i Dag.

Det første Areal paa Christianshavn, der i 1695 blev opfyldt paa privat Initiativ, Motzmanns Plads, blev i 1743 omdøbt til Christiansholm.

Bjørns Plads (nu Wilders, Krøyers og Grønlandske Handels Plads), hvor Opfyldningen paabegyndtes 1735, havde allerede 1750 omtrent samme Omfang som nu.

En privat Bro til Bjørns Plads byggedes 1736 for Enden af Strandgade. Paa det Tidspunkt var ogsaa Bodenoffs Plads opfyldt; men Vandet stod endnu mellem denne og Volden, hvor siden Artillerikasernen blev bygget.

Applebys Plads (hvor nu Sukkerfabrikken ligger) er ogsaa tilvejebragt ved privat Initiativ, til Dels i 1700-Tallet med senere Opfyldninger i 1890'erne.

Derimod blev der ikke Tale om Udvidelse af Christianshavns Beboelseskvarterer før ved Opførelsen af Ejendommene ved Burmeistersgade m. fl., Aladdin-Kvarteret, uden for Orlogsværftets Arealer.

NY-CHRISTIANSHAVN BYUDVIDELSER

Private Opfyldninger.

Bruun II, S. 721 f.

*Christianshavn
set fra Nord. Flyverfotografi 1939.
Aero Express Eneret.*

VII. HOLMENE

SUMMARY	P. 156.
SLOTSHOLMEN	S. 157—164.
<i>Absalons Borg paa Strandholmen, Byens Kastel S. 157—158.</i>	
<i>Slotsholmen dannes S. 158. Den private Bebyggelse S. 158—159.</i>	
<i>Broerne S. 160. Plan om et nyt Slot S. 161. Christiansborg S.</i>	
<i>162—163. »Den røde Bygning«. De private Palæers Overgang</i>	
<i>til Centraladministrationen S. 163—164.</i>	
BREMERHOLM	S. 165—168.
<i>Bremerholm S. 165—166. Omraadet deles af Christian IV.s</i>	
<i>Østervold S. 166. Gammelholm S. 166—168.</i>	

THE HOLMS (SLOTSHOLMEN AND BREMERHOLM)

Absalon's castle originally stood as an isolated Citadel on the low Slotsholm (Castle Holm) the original shoreline of which (see fig. page 157) has been established by modern investigations. The castle was entirely destroyed in 1368, and was later rebuilt and, in the course of time, extended to an irregular group of buildings characterized by the changing building styles of the different centuries, and several utility buildings were at various times built there. The holm was extended by reclaiming and partly through raising. During the reign of Christian the Fourth, it reached its present extent.

Between the castle and the town, as well as behind the exchange, several private buildings were erected (fig. pages 159, 160 and 161). After the construction of Christianshavn and Knippelsbro (see details at page 67 ff) about 1620, the general traffic was increasingly routed across the holm, which fact caused the latter to become connected with the town by several bridges. Among these, however, Løngangen (the Secret Passage) was reserved for the king, and formed a part of the special fortifications of Slotsholmen, which were abandoned in the 1660s. At the time of Christian the Fifth plans for a complete re-arrangement of the buildings of Slotsholmen were first brought up in connection with a projected but never executed plan for a castle (see plan at page 162). Frederik the Fourth rebuilt the old castle, and erected new stables.

Christian the Sixth built the first Christiansborg (see fig. page 163), replaced — after the different fires — in 1828 by C. F. Hansen's second and about 1918 by Thorvald Jørgensen's third castle. The private buildings between the castle and the town disappeared already when the first Christiansborg was built. The buildings behind the exchange gradually acquired an increasingly elegant character, and have to a great extent been taken over for the use of various Government departments, a development which commenced with the erection of Frederik the Fourth's chancellery building in 1715, and which will presumably be continued.

Bremerholm, like the Slotsholm, was a low shore holm (fig. page 165), on which King Hans built the first navy yard of the capital. The channel which then separated Bremerholm from the town was partly filled in by private initiative, and disappeared entirely after the siege in 1535-36. On Bremerholm, which was now a part of the mainland, several buildings in connection with the Royal shipyard were erected in the 16th century.

The old area of the holm was cut in two by the construction of Christian the Fourth's ramparts in 1606 (see also fig. page 165). On the ground inside the ramparts Skipperboderne (the Skipper Stalls) were erected (see page 64 ff). The part outside the ramparts was reserved for the use of the navy yard, and raised and extended to Nyhavn (Newport) which was excavated in 1681. About the same time Mastegraven (the Mast Pond) was constructed; nothing came of the projects once more to isolate the holm by connecting Nyhavn with Holmens Kanal.

Although already at the creation of Nyholm (New Holm) in 1690 (see page 151) it was planned to move all the activities of the navy yard there, the plan was not carried out. Not even the fact that the fire of 1795 originated at the holm, and thence spread to the town, had any effect in this respect, and Gammelholm (Old Holm), as it was later named, was not released for private development until 1858.

SLOTSHOLMEN

THE MEDIÆVAL
CASTLE

PRIVATE BUILDINGS

TRAFFIC LINES AND
BRIDGES

CHRISTIANSBORG

CHANCELLERY
BUILDINGS

BREMERHOLM

ROYAL SHIPYARD

THE SKIPPER STALLS

THE NAVY YARD AT
GAMMELHOLM

HOLMENE

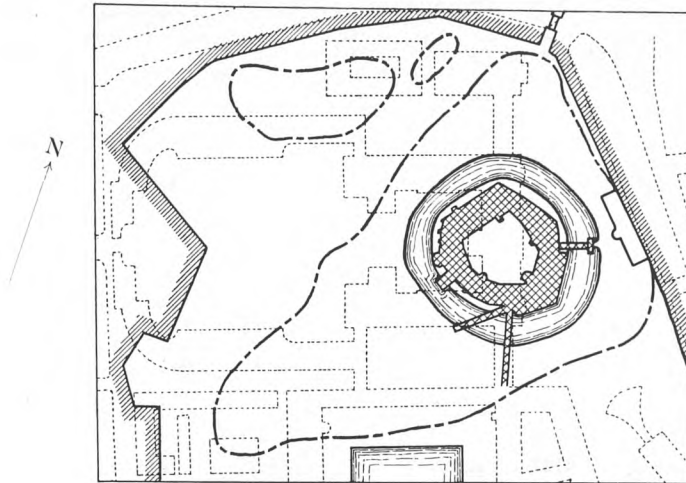
Strandholmen og Skarnholmene.

1 : 5 000.

Man ser den oprindelige Kystlinie (stiplel), Kystlinien paa Christian IV.s Tid (bræmmet) og det nuværende Slot m. m. indtegnel med punkteret Linie.

Inden for Voldgraven ses Københavns gamle Slot.

Efter Ramsing (Hist. Medd. 1, III, S. 48).

SLOTSHOLMEN

Absalons Borg.

Jfr. Fig. S. 15.

V. L. 1, I, gengivet S. 77.

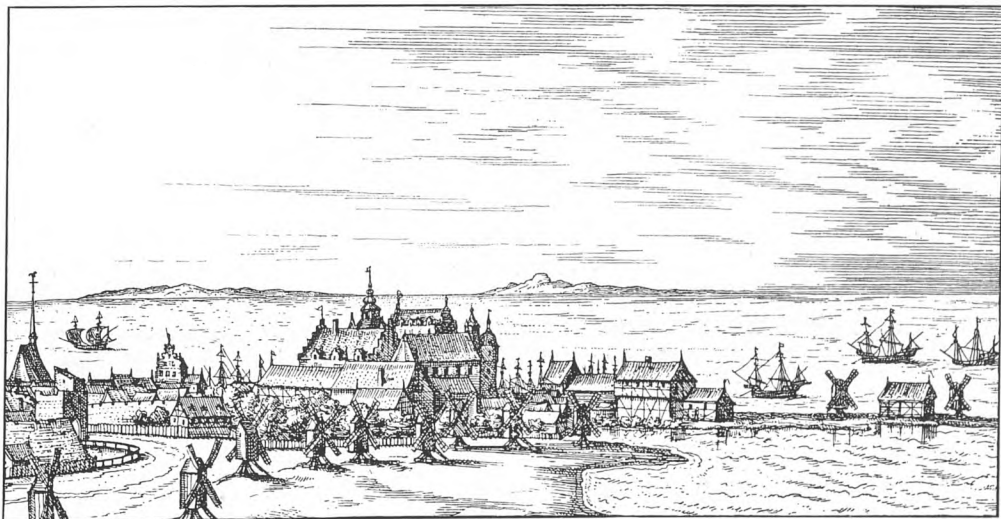
Hist. Medd. 1, III, S. 49 ff.

Byens Kastel.

Mens man ikke ved, hvem det var, der først lagde en Voldlinie omkring Danmarks senere Hovedstad, har man Saxos Ord for, at Absalon til Værn for Byen byggede den faste Borg paa en af de lave Strandholme i Rævshaledybet mellem den sjællandske Kyst og Amager.

H. U. Ramsing har, takket være Rosenkjærs og egne Grundundersøgelser, med ret stor Nøjagtighed kunnet fastlægge Slotsholmens og de nærliggende større og mindre Holmes oprindelige Kystlinier, og det har vist sig, at disse er saa nogenlunde rigtigt angivet paa det ældste Kort over København fra Tiden omkring Aar 1600. Borgen var bygget paa den brede, nordlige Ende af den trekantede Holm, hvis højeste Punkt laa 0,68 m over dagligt Vande. Anlægget af Københavns Hus, som det hed i Middelalderen, blev det første Trin i den Udvikling, som skulde gøre København til en anselig biskoppelig Stad og siden til de danske Kongers Residensby, og Slotsholmen blev Statsmagts Sæde til denne Dag.

Oprindelig laa det middelalderlige Kastel isoleret paa sin Holm helt uden for Byomraadet og stod kun i Forbindelse med dette ved en Bro paa den nuværende Højbroens Plads. Men Opfyldninger i Havnen og Stranden og de omfattende Byudvidelser, som blev foretaget af Christian IV og Frederik III, bevirkede, at Slotsholmen i Løbet af det 17. Aarhundrede blev helt indkapslet i Hovedstaden. Dette havde ogsaa Indflydelse paa Bebyggelsen. Mens denne først kun bestod af selve Slottet og dertil hørende Økonomibygning-

Slotsholmen 1587,

set fra Sydvest.

De forsk. Bindingsværksbygninger til højre i Billedet (Stalde, Tøjhus o. s. v.) laa ved nuværende Tøjhusgade.

Udsnit efter Braunius's Stik.

ger, kom den i Løbet af det 17. Aarhundrede ogsaa til at omfatte en ret udstrakt privat Bebyggelse. Og først i den senere Tid, har Udviklingen atter medført, at Størstedelen af den nuværende Slotsholm er forbeholdt Centraladministrationens forskellige Institutioner. Men paa Grund af den bibeholdt centrale Placering ledes fremdeles en stor Del af Byens almindelige Trafik gennem Omraadet.

Man ved ikke meget om Absalons Bygværk, der blev fuldstændig jævnet ved Lybækkernes Ødelæggelse 1368. Borgen blev imidlertid genopført inden for de gamle Voldgrave og Tid efter anden gennem de følgende Aarhundreder ombygget og fornyet, saa det uregelmæssige Komplex, der kendes fra senere Planer og Tegninger og en Model fra det 17. Aarhundrede, opstod. Foruden selve Slottet laa paa Holmen de nødvendige Udenomsbygninger som Stalde, Bryghus, Smedie og Vaskehus, samt en eller to Vejrmøller.

Mens det var Kong Hans, der inddrog Nabøen Bremerholm som Orlogsværft og dermed angav den Retningslinie, hvorefter dette Omraade skulde udnyttes gennem de følgende Aarhundreder, var det Christian III, som byggede det første Tøjhus paa selve Slotsholmen, en Bindingsværksbygning, som ses paa de gamle Prospekter fra Slutningen af det 16. Aarhundrede. Det var samme Konge, der viste Vej for den senere private Bebyggelse i Slottets umiddelbare Naboskab, skønt der tilsigtedes noget helt andet, da han ved et Kongebrev tillod Borgerne at opbygge et »Ladested og Bradebænk paa den Holm norden op til Vort Slots Vold«.

Omraadet synes efter Kongebrevets Ordlyd at have haft en temmelig stor Udstrækning i Længden og maa have indbefattet de Smaaholme og Grunde, der strakte sig Syd for det daværende Havneløb. Det fremgaar endvidere, at Kongebrevet, som det ofte var Tilfældet, ikke stiftede en ny Tilstand, men kun stadfæstede den allerede forhaandenværende, eftersom Stykket allerede var inddæmmet og sikkert ogsaa forlængst taget i Brug til Formaalet. Der blev dog ikke Tale om nogen Bebyggelse, bortset fra Redskabshuse o. lign., før Christian IV havde gennemført sin store Udvidelse af Slotsholmen, der gav den omtrent de Grænser, den stadig har.

Det synes, som om Resultaterne af Kongens Virksomhed har animeret de mere foretagsomme i Borgerskabet til at gøre ligesaa. Ligesom Opfyldningen paa Slotsholmen for en stor Del var udført ved Hjælp af Hovedstadens Dagrenovation, havde man ogsaa opfyldt Omraadet Nord for Holmen — som Christian III i sin Tid havde inddrømmet Borgerskabet til Losseplads — og det i saa stort Omfang, at den lille Ø, hvor Bradebænken først var blevet etableret, havde faaet Navnet Skarnholmen. Efterhaanden var denne blevet udvidet betydeligt og landfast med Slotsholmen, og nu blev den bebygget. Ingen synes at have haft noget at indvende herimod; men da Byen gjorde Forsøg paa at tilvende sig yderligere Terræn, helt hen mod den ca. 1620 opførte Løngang, for Christian IV i Harnisk. Opfyldningen her var foretaget paa hans Initiativ og for hans Regning. Den havde ikke kostet Borgerskabet »en dansk Skilling«. Kongen har i et Brev givet Udtryk for sin Mening om Sagen, et Brev, der ikke alene er karakteristisk for ham, men ogsaa meddeler flere oplysende Enkeltheder:

»Thi skulde Borgmester og Raad egne sig det til, som med Skarnagreene fyldt er, saa kom dem Tøjhuset med al den Cirkumferens . . . til paa den ene Side og paa den anden Side, fra Huset, som Baade staar i, indtil Amager Bro, som altsammen er fyldt ud af Skarnagreene af Byen. Med ded Fylden, der er sket bag ved Stalden, hvorfra de nu nyligen maatte vige, haver ded den Beskaffenhed, at dentid de gode Herrer en Part fik Lyst til at bygge deres Huse paa Skarnholmen, som Byen givet er af de fremfarne Konger til at sætte deres Baade og hænge deres Fisker-Redskab paa, da skulde de ensteds hen med ded, som der tages udaf Havnen, hvorfor de lagde det der (o: ved Løn-

HOLMENE

Jfr. dog Fig. S. 20.

Slotsholmen

dannes ved Opfyldninger og Sammensmeltning af Strandholmen og Skarnholmene.

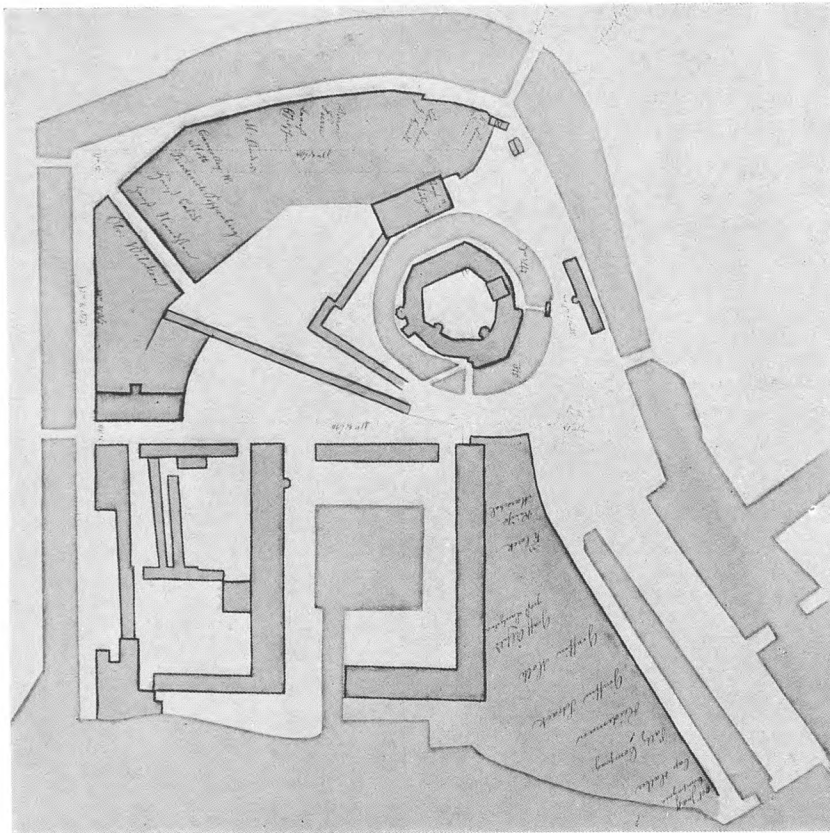
Om Tøjhushavn, Børs- og Knippelsbro se S. 60-67.

Den private Bebyggelse.

Se Fig. S. 160-161.

Møllerup og Bricka: Christian IV.s egenhændige Breve, V, S. 39, S. 42 f. (1641).

Slotsholmen ca. 1680.

1 : 5 000.

Mellem Slottet og Frederiksholms Kanals Staldbygningerne og Ridebanen, hvorfra den skraa Gade Trompelergangen fører til Stormbroen. Mellem Slottet og Kanalen ved Holmens Bro den gamle Kancellibygning. Gaden over for Gammelstrand hed Slotsholmen, Gaden ved Børsgraven »Bag Børsen«. Den private Bebyggelse er kun angivet ved Beboernes Navne.
Efter V. L. 2, X.

holdene nu helt ændret. Ikke blot var der naturligvis Trafik til Gaardene saavel mellem Slottet og Byen som bag Børsen; Slotsholmen var efter Anlægget af Knippelsbro blevet Alfarvej til Christianshavn og Amager, Byens Spisekammer. Brolægningen blev ganske vist som paa andre offentlige Pladser længe vedligeholdt af Staten; men de forskellige Broer var et Fællesanliggende; Knippelsbro krævede mange og kostbare Reparationer, hvortil Midlerne snart blev taget af Havnens, snart af Byens, snart af Statens Kasse, ligesom Amagerbønderne var forpligtet til en aarlig Afgift til dens Vedligeholdelse. Der var Forbud mod, at de benyttede Højbro — de skulde køre over Holmens Bro. Begge disse gamle Broer, af hvilke Højbro var den ældste (fra Middelalderen), var ofte blevet ombygget eller istandsat, og Vedligeholdelsen paahvilede Kongen og Staden i Forening.

Hertil kom efter Anlægget af Frederiksholm-Kvarteret to nye Broer, Stormbroen og Prinsens Bro, anlagt i 1682, samt en Overgang Broen til Slotsholmen ud for Knabrostræde, Rødebro eller Nybro, hvorefter Gadenavnet. Den skal være bygget som en Gangbro af Hensyn til Postgaarden paa Slotsholmen, men bestod længe efter at denne var flyttet, indtil den paa Grund af Brøstfældighed blev beordret nedlagt 1726.

Allerede med Opførelsen af Christian IV.s Skipperboder i Slottets gamle Urtehave paa Bremerholm var Byen vokset Københavns Slot mere ind paa Livet. Anlægget af Christianshavn havde ligeledes placeret det — og Slots- holmen i det hele taget — mere centralt i det samlede Byomraade, og efter at Frederiksholm var anlagt bag den forlængede Vestervold, var Indkapslingen næsten fuldstændig.

Stormbroen og Prinsens Bro blev bygget over den nye Kanal, som gav Slotsholmen en ny Afgrænsning mod Sydvest, Stormbroen til Afløsning af den murede Løngang, bygget omkring 1620 som Kongens private lukkede Kørevej fra Slottet til Staden. Den var tillige et Led i Befæstningen, som under Belejringen havde staaet sin Prøve: »hvor hardt derover kunde

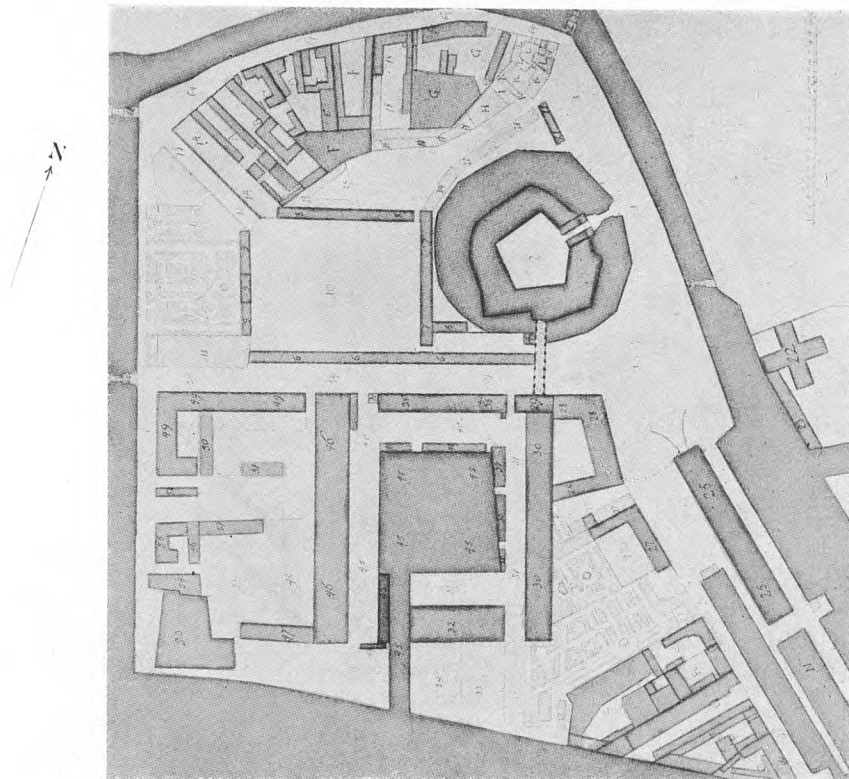
Broerne.

O. Nielsen VI, S. 360. V, S. 27-28.

O. Nielsen V, S. 25 f.

Løngangen og den gamle, murede Fæstning forsvinder 1668,

K. D. V, S. 762.

Slotsholmen ca. 1729.

Frederik IV.s regelmæssige Staldgaard har afløst de gamle Bygninger, og mellem dem og Frederiksholms Kanal er anlagt et Haveparti. Den gamle Kancellibygning er forsvundet og erstattet af »den røde Bygning«. Staldmestergaarden er opført langs Tøjhusgade. Bemærk Bryghusets skæve Grundplan, som hidrører fra, at det oprindeligt blev bygget som muret Bastion.

Efter V. L. 2, XXXI.

været rumlet, synderlig af de store Stykker, som der inde laa paa Gulvet og saa idelig fyrede udi Stormens Tid.« Men alligevel havde den og Slots-holmens Befæstning i det hele taget med de gammeldags, murede Bastioner været anset for et af Forsvarets svageste Punkter, hvorfor Fjendens Hovedangreb ogsaa blev sat ind her under den mislykkede Storm. Efter Anlægget af den nye Vestervold var det hele jo overflødigt og blev fjernet i Aaret 1668.

O. Nielsen VI, S. 48; Hist. Medd. III, S. 61.

Slottet kan ikke mere tjene som Kastel.

Der kunde endda have været nogen Mening i at bibeholde eller maaske endog forbedre disse Fæstningsværker, hvis der var Tale om, at selve Slottet endnu havde kunnet yde selvstændig Modstand. Men det var der ikke. Voldgrave og tykke Mure kunde ikke mere frembyde noget Værn mod den mere fremskredne Belejningskunst. Slottet selv svarede heller ikke til Tidens Krav. Hver svunden Periode havde sat sit Stempel paa det. Bygning føjede sig til Bygning med vælske Gavle og gotiske Kamtakker, hver efter sin Tids Stil, og over det brogede, uregelmæssige Komplex rejste sig Blaataarns tunge Murmasse med Christian IV.s kronede Spir. Haabløst gammeldags, i en Tid, der tilstræbte Regularité og Egalité.

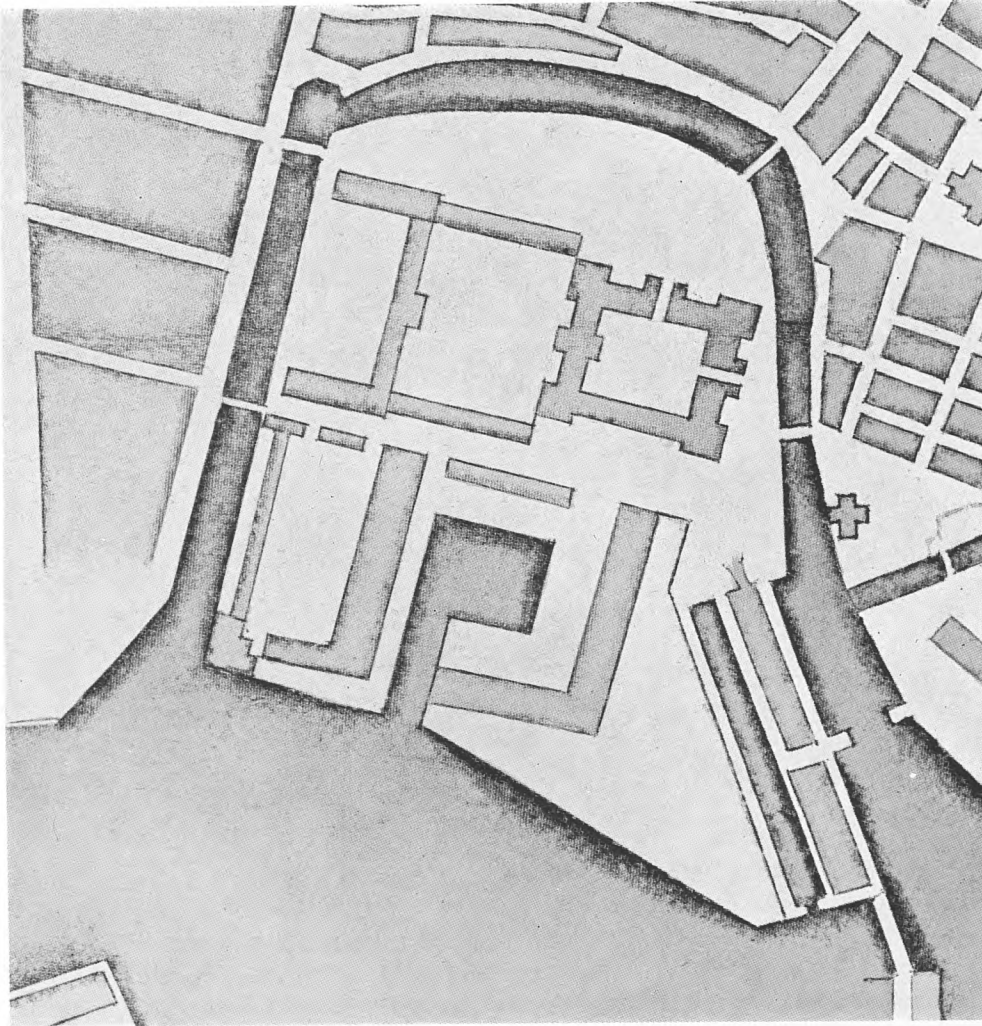
Og det samme Tilfældighedens Præg hvilede over de mange Udenomsbygninger paa Slotsholmen. Nogle af de ældste havde ligget langs nuværende Tøjhusgade, hvilket Forhold altsaa stadig afspejles i Nutidens Gadeføring. Iøvrigt nævnes der i 1660'erne tre Gadenavne paa Slotsholmen: Nybørs, Bag Børsen og Slotsholmen. Den sidste løb langs det gamle Havneløb paa Skarnholmen, hvilket Navn det i 1650 højtideligt var blevet forbudt at benytte.

Plan om et nyt Slot.

Lorenzen: Problemer 1660-1757, S. 120, jfr. samme Forf.: Lambert v. Haven.

Se Fig. næste Side.

I Christian V.s Tid dukkede første Gang Tanken om en gennemgribende Omregulering af Slotsholmens Bebyggelse op, en Regulering, der ikke alene paatænkte den private Bebyggelse Nord for Slottet fjernet, men selve dette erstattet af en kolossal Nybygning. Det var i Virkeligheden den første Plan til Anlægget af Christiansborg, som her blev fremsat, og Bygmester Lambert v. Haven tegnede Projektet, af hvilket alene Grundplanen er beva-

Slotsholmen, Projekt 1690.

1 : 5 000

Lambert v. Havens Slotsprojekt bygger bl. a. paa en Akse, som gaar gennem nuværende Ny Vestergade. Der er dog en Skævhed i Forhold til denne Gade. Efter V. L. 2, XXII.

ret. Til den firfløjede Slotsbygning sluttede sig en anselig, regelmæssig Staldgaard. Hele Anlægget var tydeligt orienteret efter Tøjhushavnen og Gadeføringen i Frederiksholm-Kvarteret, dermed tillige efter den senere Tøjhusgade. Som andet Steds omtalt, var der ogsaa i Christian V.s Tid Tale om at opføre det nye Slot, hvor det nylig nedbrændte Amalienborg havde ligget. Den svenske Arkitekt Tessin udarbejdede baade Planer og Model til dette Bygværk; der blev dog ikke noget af Slotsbyggeriet, hverken paa Amalienborg eller paa Slotsholmen.

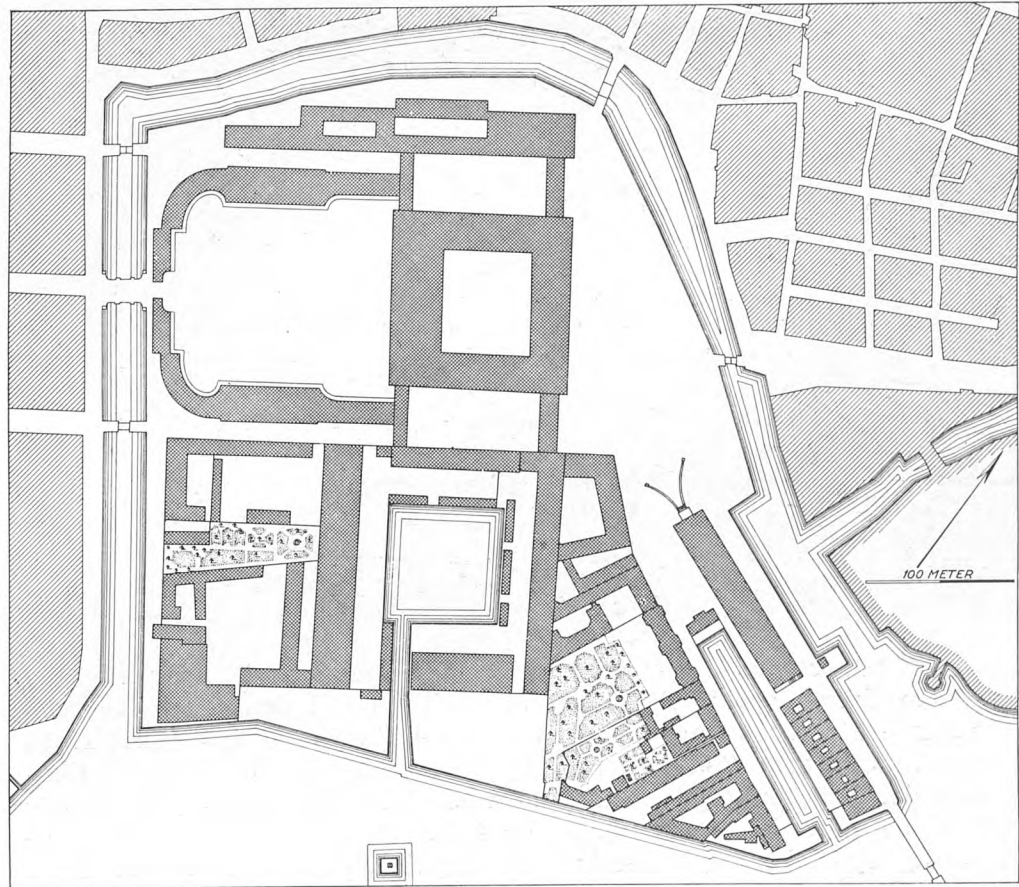
Selv om det ikke lykkedes Frederik IV at gennemføre Faderens Planer, skete der i hans Tid store Forandringer paa Slotsholmen. Det uregelmæssige Staldkompleks maatte vige for et mere velordnet, og den nye Staldmestergaard blev opført paa Hjørnet ud mod Kanalen med den lange Sidefløj langs nuværende Tøjhusgade. Endelig foretog Frederik IV sin Ombygning af selve Københavns Slot. Han »vilde beholde noget af den gamle Rede, hvori han og hans Forfædre vare opklækkede« og tilsigtede oprindelig kun en Hovedreparation; men Resultatet blev snarere en Fornyelse af ret uheldig Karakter med Blaataarn klemt inde mellem de palælige Fløje. Tilmed var Soliditeten ikke den bedste; de gamle Mure truede med at skride ud, og det var ikke udelukkende af Pragtlyst, at Sønnen, Christian VI, ca. 1740 lod sit ødselt udstyrede Rokoslot, Christiansborg, opføre. Af det er som bekendt kun Ridebaneanlægget tilbage efter Branden 1794, og af C. F. Hansens klassicistiske Slotsbygning fra Frederik VI.s Tid er efter Branden i 1884 kun Slotskirken tilbage. Men Thorvald Jørgensens Christiansborg optager

Se S. 118.

Frederik IV.s Byggearbejder.

Det første, andet og tredje Christiansborg.

Slotsholmen 1757.

1 : 5 000.

Efter Opførelsen af det første Christiansborg. Man bemærker bl. a. de store Haver bag Palæerne i nuv. Slotsholmsgade, Børsgraven mellem Børsen og Palæerne og »de syv Søstre« ved Børsen.

Ud for Indsejlingen til Provianthavnen ses Københavns Vartegn.

Efter Geddes Kort.

nøjagtigt samme Plads som sine Forgængere, saa Gadeføringen over Slotsholmen er stadig foreskrevet af det første Christiansborgs Placering, idet dog Passagen gennem Sankt Jørgens Gaard daterer sig fra C. F. Hansens Christiansborg, og Gaden langs Gammelstrand først er anlagt senere.

Hvis Christian VI havde realiseret sine Planer om at flytte Vesterport til ud for Ny Vestergade for ad Marmorbroen at skabe en pompøs Adgangsvej til det nye Slot, kunde det have faaet større Følger for hele Byudviklingen paa denne Kant.

Den private Bebyggelse Nord for Slottet forsvandt allerede med Anlægget af Christian VI.s Bygværk. Kun enkelte af Husene fik Galgenfrist som Oplagsrum og Bolig for de Tilsynshavende, samt selve Generalbygmesteren. De 14 Ejendomme blev betalt med godt 130 000 Rdlr. Selve Slottet kostede i Byggesum lige saa meget, som alt Hartkorn paa Sjælland dengang var værd.

Bebyggelsen mellem Børsen og Proviantgaarden blev ikke berørt af det nye Slots Anlæg. Men allerede under Frederik IV var man slaaet ind paa den Vej, som siden er fulgt. Hvor Henrik Müller i sin Tid havde bygget sit Hotel for fornemme Rejsende og sit berømte Boldhus, der med en Løngang til Brug for Majestæterne stod i Forbindelse med Slottet, lod Frederik IV i Aarene efter 1715 Kollegiebygningen opføre, ligesom Gehejmearkivet omtrent samtidig blev bygget mellem Proviantgaarden og Biblioteket, saaledes at Tøjhuskomplekset endelig blev lukket imod Tøjhusgade. De to nye Bygninger skulde erstatte den gamle Renteribygning, der laa paa selve Slotspladsen ved Kanalen i Nærheden af Holmens Bro, og som oprindeligt var opført som Toldbod.

Den private Bebyggelse »bag Børsen« havde i nogen Grad herskabelig Karakter, skønt der her ogsaa fandtes industrielle Virksomheder, blandt disse Saltkompagniet og Sukkerraffineriet, hvis Bygninger endnu er be-

Privatbebyggelsen Nord for Slottet forsvinder.

Bruun II, S. 683.

»Den røde Bygning«.
(Kollegiebygningen).

Slotsholmsgade.

Til højre Borsgraven.

Efter Tegning af H. G. F. Holm ca. 1850.

varet. Af »Palæerne« i nuværende Slotsholmsgade skal nævnes: Den Schackske Gaard, oprindelig opført for Feltherren i den »nederlandske« Renæssancestil med svungen Midtergavl mod Gaden og spirkrønet Trappetaarn til Gaarden. Ved Siden af ligger Lerches Gaard, bygget i 1740-41 som det Württembergiske Palæ. Den smukke Grønnegaard er eneste Rest af de udstrakte Haveanlæg, der i Fortiden hørte til denne Herskabsbolig og Naboejendommen, Anne Sophie Reventlows Gaard, der i Hovedsagen stammer fra Aarene omkring 1700. Da Frederik IV købte Gaarden og lod først sin Mætresse, Grevinde v. Schindelen, og siden sin Gemalinde til venstre Haand bebo den, kan man vel sige, at den allerede i den Tid fik en vis Tilknytning til Statsstyrelsen. Men først efter Kongens Død fik Dele af Centraladministrationen til Huse i Gaarden, som siden ved en Forbindelsesfløj af Harsdorff blev sat i Forbindelse med selve Kollegiebygningen. Ogsaa de to førstnævnte Gaarde er til forskellige Tidspunkter inddraget under Statsstyrelsen, der ligeledes er trængt frem paa den anden Side af Christiansgade, og som vel maa forudses med Tiden at ville erobre hele den private Bebyggelse paa Slotsholmen.

Danske Herregaarde og Slotte,
Ny Samling I, S. 22 ff, S. 56 ff.

Slotsholmen 1929.

Set fra Sydvest.

Hærens Flyvertropper. Eneret.

BREMERHOLM

Bremerholm m. m.

1 : 5 000,

indtegnet paa moderne Kort.

Det oprindelige Terræn er vist med Tone. Med Skravering er indtegnet Fæstningskanalen. Knækket i Kanalen skyldes Bastionen og ses i nuværende Holmens Kanal. a-b-c-d-e viser et Polygontræk, som ses paa en Opmaalingsplan fra ca. 1648, V. L. 2, XVII; c-d-e falder muligvis sammen med Indersiden af det gamle Voldanlæg.

Efter Ramsing og V. L. 2, XVII.

O. Nielsen I, S. 263 ff.

Udstykning Nord for Dybet.

K. D. II, S. 222-23.

K. D. I, S. 346-64.

Opfyldningen af Dybet begynder.

Oprindelig var Bremerholm, hvad Navneendelsen siger, en lav Holm i Stranden ligesom Slotsholmen og Skarnholmene. Bremerholms oprindelige Kystlinier er blevet fastlagt ved forskellige Grundundersøgelser, saaledes at den med nogenlunde Nøjagtighed lader sig indtegne paa et moderne Kort.

Man regner Kong Hans som den, der har reorganiseret den danske Orlogsflaade og tillige grundlagt dens Hovedværft paa Bremerholm. Mellem denne og Byen laa Gamlebodedyb eller, som man ogsaa slet og ret sagde: Dybet, et Sejlløb, der førte ind til Hovedstadens ældste Havn ved Gammelstrand. Nord for Dybet var Bebyggelsen op til Østergade ikke særlig intensiv, for saa vidt som her fandtes Sankt Nikolaj Kirkegaard og den gamle Østergaard, senere kaldt Vingaarden. I Forbindelse med denne nævnes endda en større aaben Plads, der lejlighedsvis blev brugt til Dystridt.

I Begyndelsen af det 16. Aarhundrede tog Udstykningen af disse Arealer Nord for Dybet Fart. Dels opstod nuværende Lille Kongensgade ved Opførelse af Tjenesteboliger for kgl. Funktionærer, dels blev Sankt Nikolaj Kirkegaard i nogen Udstrækning bebygget, og endelig blev ogsaa Terrænet Syd for denne og Vingaarden anvendt til Bebyggelse. Ogsaa her blev der baade Nord og Syd for nuværende Vingaardsstræde opført kgl. »Boder«, og adskillige fik anvist Jorder »imellem Møntergaarden og Bremerholm«, som det hed i Adkomstdokumenterne, idet Vingaarden en Overgang blev anvendt som kgl. Mønt.

Samtidig begyndte Opfyldningen af Dybet. I flere Tilfælde blev der udtrykkelig givet Tilladelse til at inddæmme Forstranden ud for Grundene Syd for Vingaarden, og i et enkelt paalægges det den nye Besidder at »bygge derpaa et godt Hus, og ikke saa højt at Vinduerne og Luften (!) paa Vor Vingaard dermed forbygges, saa at man ligevel kan se udi Stranden«. Magistraten tog Mønster efter Kronen og solgte de den tilhørende Grunde, der laa Syd for Nikolaj Kirkegaard og »norden op til det Dyb, som løber imellem Staden og Bremerholmen«.

Disse forskellige Afhændelser fandt navnlig Sted i de sidste Aar af 1520'erne; men inden længe forsvandt hele Dybet fuldstændigt. Christian III gav under Københavns Belejring, i November 1535, Befaling til »at forsynke Gamlebo Dyb og det andet (o: Kallebosund)«, saaledes at Byens Tilførselsveje fra Søen blev afskaaret. Det skete, ved at man sænkede adskillige Fartøjer. Efter Fredsslutningen foretrak man at gøre Afspærringen konstant og lod den gamle Indsejling opfylde helt. Bremerholm blev derved landfast med selve Bygrunden.

Foreløbig blev der dog ikke Tale om at udnytte dens Omraade til civile Formaaler bortset fra, at Christian III senere, da han lod Tjenesteboligerne ved Nikolaj Kirkegaard udvide, samtidig befalede at »lade bygge den Jord paa Bremerholm at sætte Tømmermænd udi og andre Slottens Tjenere«, uden at man ved, hvor udstrakt denne Bebyggelse blev. Under samme Konge og hans Efterfølger blev efterhaanden forskellige Bygninger opført, f. Eks. den lange Reberbane, nævnt første Gang 1555. Den blev senere forsynet med to Endepavilloner (Sejlhuset, opført 1579, og Holmens »Raadhus«, dens Retslokale). Christian III byggede ligeledes sit Tøjhus, »Gamle Tøjhus«, som man siden kaldte det til Forskel fra Christian IV.s »Ny Tøjhus«, men som ogsaa hed den gamle Smedie og tilsidt blev det Boldhus, som gav Navn til Boldhusgade. Grunden Nord for Boldhusgade overdrog Kongen i 1557 »til Borgeres og menige Indbyggeres Gavn og Bedste til at ind- og udskibe deres Gods paa.« Pladsen skulde brolægges, men maatte ikke bebygges. Faa Aar senere blev den dog tilskødet Byen til »evig Ejendom«, hvilket imidlertid ikke forhindrede, at Kongen, da Magistraten agtede at bebygge den, forlangte den tilbage igen, om ogsaa mod kontant Betaling, »idet samme Grund ikke kunde bebygges uden det skulde blive Skade for Kgl. Majestæts Gaard (ved Admiralgade), som den udi boer, som har Holmen i Befaling« o: den saakaldte Admiralgaard, nævnt saa tidligt som 1574, efter hvilken Admiralgade fik Navn.

Efter at Bremerholm ved Opfyldningen af Dybet og tilstødende Vandarealer var sat i Forbindelse med det gamle Byomraade, opstod her i Løbet af forholdsvis kort Tid et ret stort, til Dels bebyggeligt Areal, som, da der efterhaanden ogsaa var foretaget Opfyldninger Nord for den lange Reberbane, paa Christian IV.s Tid strakte sig helt til Nyhavn.

Da Østervold efter Befæstningsplanen af 1606 blev forlænget fra Østerport ind over Bremerholm til Stranden, blev dette store Omraade delt i to Dele. Omtrent midt paa Bremerholm blev der lagt en Bastion (hvis Vinkel endnu bestemmer Gadeknækket ved Landmandsbankens Bygning), og Kurtinen mellem denne og Østerports Bastion med foranliggende Stadsgrav havde samme Forløb som nuværende Holmens Kanal, mens Kurtinen fra Bastionen mod Syd med foranliggende Grav passerede umiddelbart Sydøst om Ankersmedien (nu Holmens Kirke), som det ses paa Wijks Prospekt.

Paa den Del af Omraadet, der kom til at ligge inden for den nye Befæstningslinie, opførtes Skipperboderne, mod Syd begrænset af det brede Størestræde (nu Holmens Kanal).

Uden for den nye Fæstningslinie, paa det Areal, der senere fik Navnet Gammelholm, laa Flaadens tekniske Anlæg med en udsat Beliggenhed, der kun delvis blev afbødet ved Anlægget af Christianshavn i 1617 og sikkert har tilskyndet Christian IV til at iværksætte sine Forholdsregler til Sikring af Indsejlingen nordfra.

Selv om Christian IV ved »Skipperboderne« Anlæg kraftigt øgede Antallet af Tjenesteboliger, endte det med, at denne nye Bydel mistede enhver Forbindelse med Holmen, og samtlige Ejendomme kom sluttelig paa private Hænder.

Sammenligner man Wijks Prospekt fra 1611, der viser Tilstanden umid-

HOLMENE

O. Nielsen II, S. 56, jfr. K. D. IV, S. 288.

O. Nielsen IV, S. 90 ff.

H. D. Lind: Christian IV og hans Mænd paa Bremerholm, S. 339.

O. Nielsen IV, S. 91, jfr. K. D. II, S. 308, I, S. 354-55, S. 472-73.

Se Fig. S. 165.

Christian IV.s Østervold gennemskærer Bremerholm.

Se S. 64.

Gammelholm.

Se S. 64 ff.

HOLMENE

delbart efter, at Østervolds Forlængelse var fuldbyrdet, med nyere Planer, genfinder man let paa de sidste baade den bugtede Holmens Kanal og den lange Reberbane. Og det var mellem disse, Bebyggelsen paa Gammelholm blev placeret. Terrænet Nord for Reberbanen regnedes ganske vist ogsaa med til Omraadet, men blev først noget senere reguleret, og Tyngdepunktet laa stadig Syd for Reberbanen.

Se herom under Kongens Nytorv, S. 109.

Dedenkolv: Gammelholm i ældre Tid, S. 20 ff.

Gammelholm 1757.

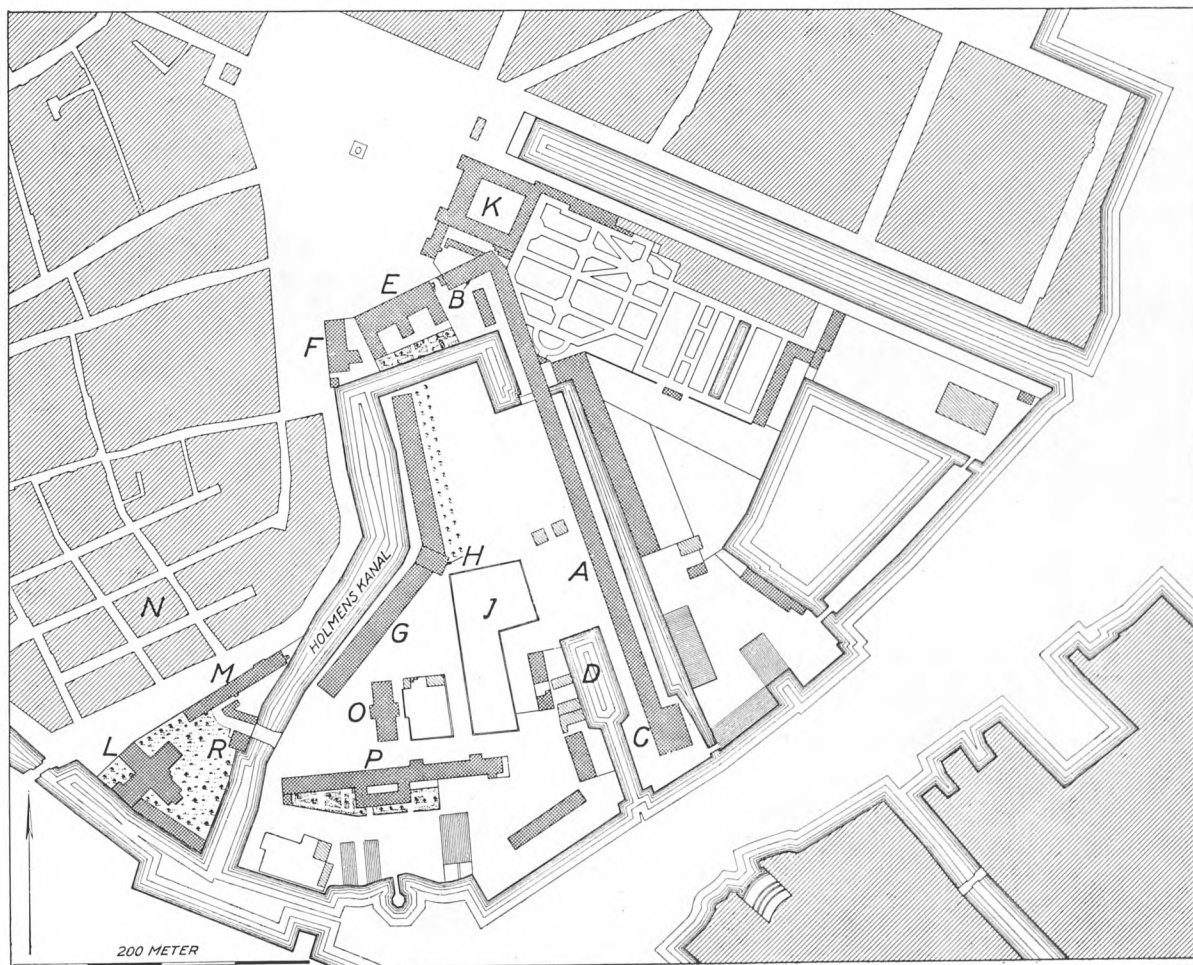
1 : 5 000.

A: Reberbanen. B: Frederik II.s Sejlhus. C: Oprindelig Holmens Raadhus. D: Tidligere Dok. E: Gjelhuset. F: Magasin. G: Det store Hovedmagasin. H: Midterpavillonen (senere Studenterforening). J: »Delehaugens». K: Charlottenborg. L: Holmens Kirke. M: Indgang til Holmen. N: Skipperboderne. O: Admiralitet. P: Smedie. R: Hovedvagt. Efter Geddes Kort.

Inden Udgangen af det 17. Aarhundrede havde »Gammelholm«s Terræn faaet den Udformning, som blev bibeholdt indtil 1850erne. Et Forsøg paa helt at isolere det ved at sætte Holmens Kanal i Forbindelse med den 1681 gravede Nyhavn blev ikke realiseret, saa lidt som det kun fra Resens Perspektivkort kendte Projekt til at opgive hele Arealet som Orlogsværft og anvende det til privat Bebyggelse. Alt, hvad der kom ud af denne Plan, var en Randbebyggelse af Charlottenborg Have ud til Nyhavn.

Omtrent samtidig med Udgravningen af Nyhavn, blev det store Bassin, Mastegraven, anlagt mellem denne og Reberbanen, og umiddelbart Nord for den sidste anlagdes den saakaldte Banegrav eller Chaloupgrav. Endelig arbejdede man ogsaa i de samme Aaringer paa Anlægget af en Dok Syd for Reberbanen, uden at man dog havde større Held med dette Foretagende, og der tilsidst ikke kom andet ud af det end et mindre Havnebassin. Noget senere satte man, formodentlig for at faa Strøm igennem den ellers stillestaaende Holmens Kanal, denne i Forbindelse med Chaloupgraven ved at føre den under Reberbanen.

Medens Nyhavn og Charlottenborg var orienteret efter Gadenettet i Ny-København og det nye Kongetorv, laa Sejlhusets Facade ud til og parallel med den Vej, der fra den gamle Østerport fortsatte i nuværende Lille

Strandstræde, og Gjethuset blev bygget i samme Flugt. Derimod blev en Magasinbygning i Tilknytning til det lagt parallel med Hotel du Nord (nuværende Magasin du Nord), og derved opstod en lille firkantet Plads som et Appendix til Kongens Nytorv. Anlæg af Holmens Kanal og Opførelsen af det Kgl. Teater Øst for den nye, brede Gade medførte en gennemgribende Forandring af Torvets Udformning paa dette Sted. Efter at Forbindelseskanalen var ført bagom baade Gjethus og Sejlhus, var de paa en Maade kommet til at ligge uden for »Gammelholm«s Omraade.

Paa dette blev der navnlig i første Halvdel af det 18. Aarhundrede opført adskillige Bygninger. Selv om man næsten straks efter Anlægget af Nyholm og Forlægningen af en Del af Flaadens Skibsværfter hertil nærrede Planer om med Tiden at flytte alle Orlogsværftets Etablissementer til Nyholm, skulde der gaa mere end halvandet Hundrede Aar, før disse Planer lod sig realisere. Og Orlogsværftet paa Gammelholm, som den nu kom til at hedde, blev i mange Henseender udbygget. Der opførtes en Række til Dels monumentale Bygninger, der skulde tjene saavel Administrationen som Driften, blandt disse det store Hovedmagasin, der i en stump Vinkel fulgte Holmens Kanal, idet Forbindelsen mellem de to lange Fløje dannedes af en tre-Etages Pavillon, den senere Studenterforeningsbygning.

Placeringen af Magasinet blev skæbnessvanger nok, og det viste sig, at Kanalen i givet Tilfælde ikke kunde fungere som Brandbælte. Det var i »Delehaugen«, den store Oplagsplads midt paa Gammelholm, Branden i 1795 opstod; Ilden bredte sig til Magasinet, og paa Grund af den stærke Storm antændtes Kvarteret paa den anden Side Kanalen, hvorefter en stor Del af Byen blev lagt i Aske.

Selv om det allerede før Branden var paapeget, hvorledes det var uheldigt, at Orlogsværftets Bygninger laa paa hver sin Side af Havneløbet, drog man imidlertid ingen Lære af de høstede Erfaringer. Man opførte tværtimod de nedbrændte Bygninger paa Gammelholm i forbedret Skikkelse, og først efter den uheldige Krig, Flaadens Formindskelse og Norges Tab 1814 blev Spørgsmaalet om en Flytning taget op til Behandling. Skønt den kgl. Resolution af 18. Juni 1817 fastslog, at Værfterne skulde samles paa Nyholm, skulde der forløbe mere end en Menneskealder, før Tanken virkelig blev realiseret og Gammelholm frigivet til privat Bebyggelse.

HOLMENE

Byggelinier mod Kongens Nytorv.

Se Fig. S. 84.

Gammelholms Bebyggelse i det 18. Aarhundrede.

Branden 1795.

Nye Planer om Rømning af Gammelholm.

Chr. Elling og Viggo Møller: Holmens Bygningshistorie, S. 138 f.

Indgang til Gammelholm.

Kanalen i. v., Børsen i Midten, Hovedvæglen og Holmens Kirke i. h. Akvarel af H. G. F. Holm. I Bymuseet.

VIII. ILDEBRANDE

SUMMARY	P. 170.
BRANDEN 1658	S. 171
BRANDEN 1685	S. 172—173.
<i>Reguleringskommissionen S. 172. Byplanmæssige Resultater S. 173.</i>	
BRANDEN 1728	S. 173—180.
<i>Reguleringskommissionen S. 174—178. Reguleringsplan S. 175. Byggeregler S. 179—181.</i>	
BRANDE 1749—1794	S. 181—182.
BRANDEN 1795	S. 182—190.
<i>Meyn og Rawerts Byplanforslag S. 182—184. Rentekammerets Bemærkninger S. 184. Reguleringskommission S. 185. Byplanmæssige Resultater S. 186—188. Husvildeforsorg S. 188—189. Byggeregler S. 189.</i>	
BRANDEN 1807	S. 191—194.
SAMLET OVERSIGT OVER ØDELÆGGELSERNE VED BRANDENE 1728, 1795 OG 1807	S. 193.

THE GREAT FIRES

Although most of the streets of the mediæval town plan are preserved in spite of rearrangements after the great fires of 1728 and 1795 and other fires, these nevertheless caused considerable improvements to the street system. The first attempt to create a main road in east-westerly direction in the old part of the town was made by the laying out of Nygade after the fire in 1685, and the first conflagration of 1728 caused a series of street regulations, although the proposals of the reconstruction committee (fig. at page 175) were not carried out in detail.

In particular the cutting through of Frederiksberggade and, e. g. the extension of Knabrostræde and Kokkegade, together with the laying out of Kultorvet, were of great importance. Several streets were straightened and widened, and in this connection it was provided that pavements should be kept clear of any building. The order demanding all walls to be built of solid masonry met, however, with strong disapproval, and had to be revised, the result being that a great part of the new buildings were erected in brick-and-timber. The figures at pages 181 and 190 illustrate typical houses erected after the fire of 1728, see also the drawing at page 180.

Another fire in 1749 brought about the widening of Raadhusstræde, whereas a large number of smaller fires in the following period did not cause any important changes.

In the second great conflagration of 1795, the main part of those districts of the town which were saved in 1728 were completely destroyed. Unfortunately, the plans for a thorough regulation of the devastated areas did not materialize even then.

The most significant results were the clearance of Højbroplads and the amalgamation of Gammel- and Nytorv. As a result of the new building code, all corners at street crossings were cut (see fig. page 266). The town itself changed in character due to new architectural standards, but a great many of the new buildings were nevertheless of poor quality. The figures at pages 189, 192, and 266 show streets influenced by architectural standards after the conflagration of 1795.

By the bombardement in 1807, yet another part of the town was destroyed, which caused the laying out of Hausergade with Hauserplads and Bispe-torvet.

The figure at page 193 indicates the quarters destroyed in the 3 great fires. The figure at page 194 illustrates the street regulations in the mediæval part of the town caused by the conflagrations.

RE-PLANNING AFTER
THE FIRES IN 1685 AND
1728

BUILDING PROVISIONS

THE FIRE OF 1795

REDEVELOPMENT AND
BUILDING CODES

THE FIRE OF 1807

EXTENT OF THE GREAT
FIRES AND REDEVEL-
OPMENT CAUSED BY
THEM

Amagertorv 1755.

Man faar et udmærket Indtryk af den brogede og mangeartede Bebyggelse, der prægede København før Branden 1795. Efter Akvarel af J. J. Bruun.

Naar Bebyggelsen i Gammel-København eller Hovedstadens middelalderlige Bydele i overvejende Grad bærer det 18. og 19. Aarhundredes Præg, skyldes dette navnlig de to Storbrande 1728 og 1795. Ved dem tilintetgjordes det ældre, langt mere maleriske Bybillede med Huse fra vidt forskellige Tidsaldre og Smagsperioder, gotiske Kamtakker, udsvejfede Renæssancegavle og brede Barokkviste Side om Side langs de smalle og krogede Gyder.

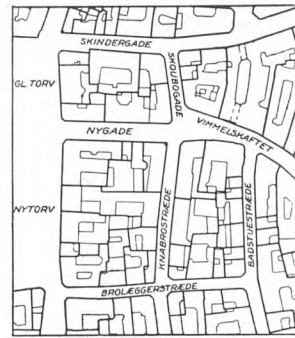
En Del af den efter 1728 genopbyggede By blev atter ødelagt ved Branden 1795 og Englændernes Bombardement 1807.

Hvad det derimod ikke lykkedes Ildebrandene at tilintetgøre, var Gammel-Københavns middelalderlige Gadeplan, som den Dag i Dag med sin snørklede og irregulære Linieføring staar i skarpeste Modsætning til de nyere Kvarterers regelrette, efter en Lineal trukne Gadenet.

Myndighederne bestræbte sig dog efter de tre store, saavel som efter de mindre, Ildebrande paa at drage nogen Fordel af de hændte Ulykker og navnlig forbedre de elendige Samfærdselsforhold i den tæt sammenklumpede By.

Det skal endda have været Tilfældet, at man saa langt tilbage som i 1368 ved Genopbygningen efter Lybækkernes skaanselsløse Ødelæggelse af Københavns Slot og By fik nogen Forbedring af den middelalderlige Byplan gennemført. Gadernes nye Belægning med Sandsten berørte forsaavidt ikke selve Gadeføringen; men ved denne Lejlighed skal ikke blot det gamle Gadekær være kastet til, samtidig forsvandt ogsaa de to Møllegrave.

Bevæggrundene til Byplanens Ændring i hine fjerne Dage unddrager sig nærmere Efterforskning, og først fra en langt senere Tid kan man efterspore bevidste, byplanmæssige Motiver bag Reguleringerne efter de enkelte Brande. Det vides iøvrigt ikke, om de relativt smaa Ildebrande i det 15.-17. Aarhundrede har hidført Ændringer af Gadeplanen. Da Forstæderne blev stukket i Brand ved Svenskernes Ankomst 1658, blev »hine skønne Huse udenfor Portene, grundmurede eller med Tømmer, kostbare nogle Tønder Guld«, ikke genopbygget, af Hensyn til det frie Skudfelt for Fæstningens Kanoner. Tidens Byplanlæggere fik saaledes ikke her Anledning til at øve deres Kunst. Desto mere kom de i Virksomhed inden for den udvidede Voldlinie, og her manifesteredes Tidens Bygetanker i de nye Kvarterer, Ny-København og Frederiksholm, med deres forud disponerede, faste og regulære Gadeplaner, som alt nævnt helt væsensforskellige fra det selvgroede, indviklede Gadenet i Gammel-København. Efter Ildebrandene ændredes Forholdene her dog efterhaanden noget i Retning af det mere moderne og hensigtsmæssige.

ILDEBRANDE

Nygades Gennembrud.

1 : 5 000.

Til venstre og i Midten: Forslag til Nygades Gennembrud. 1686.

Til højre: Gadeplan 1943.

P. L.: Ejendom, som ejedes af Peder Lassens Enke.

Forslagene er tegnet efter Planer i Rigsarkivet.

Begyndelsen blev gjort efter en mere betydelig Ildsvaade den 15. November 1685, da henved 40 Ejendomme blev lagt i Aske.

Ilden opstod i det snævre Badstuestræde og bredte sig langs dette op til Vimmelskiftet, ligesom den vestre Side af Skoboderne blev Luernes Bytte. Ilden hærgede ogsaa Bebyggelsen ved den blinde Gyde, Endeløs, der fra Brolæggerstræde løb mod Nord. Branden var meget vanskelig at standse, fordi Brandfolkene ikke kunde komme til i de smalle Gader og da navnlig ikke i det lukkede Stræde.

Da en Kommission fik kgl. Ordre til at overveje, »hvorledes Gaderne paa Brandstedet til Stadens Bedste og Indvaanernes større Sikkerhed, bekvemmeligst og bedst med de vedkommendes mindste Skade kan forandres«, hed det ogsaa videre i Instruksen, formuleret efter Indstilling af Politimesteren, Claus Rasch, at det skulde tages i Betragtning, »hvorledes i Særdeleshed en ny Gade fra Endeløs Stræde og op til Vimmelskiftet kan anlægges.« De tre tilforordnede, Politimesteren, Ingeniøren Gottfred Hoffmann og den kgl. Mathematicus Ole Rømer, kunde imidlertid ikke enes om en fælles Indstilling og afgav hver sin. Hoffmanns var den vidtløftigste — men tillige den mest interessante. For staar hans Ord til Troende, viser den, at Anlægget af Nygade skyldes Christian V selv. Om denne Nydannelse mæler den kgl. Ordre ganske vist ikke eet Ord; men Hoffmann kunde henvise til, at Majestætens Planer herom havde været ham bekendt i mange Aar, ligesom Kongen selv »noch vor wenig Tagen ihm auf dem Abriszen mit eigener Hand angewiesen und bezeichnet.«

Under Henvisning til disse kongelige Ønsker mente Hoffmann at maatte bringe den nye Gade i Forslag, idet han understregede, at det ogsaa vilde bidrage til at sikre Staden bedre i Ildebrandstilfælde og forøvrigt skabe en særdeles bekvem Forbindelse mellem de vigtigste Torvepladser og Byens Hovedgader, samt mellem Vester- og Østerport, en Forbindelse der indtil da paa en meget ubekvem Maade havde været afbrudt af Vimmelskiftets Gadeføring.

Endelig foreslog han at føre ikke blot Endeløs, men ogsaa Knabrostræde igennem til Vimmelskiftet, »dasz man also vom Strande eine gleiche ungebroschen Fahrt bisz an Marien Kirchhof hätte.«

Af Udvalgets to andre Medlemmer anbefalede Rømer blot, at Badstuestrædet blev udvidet med 3-4 Alen, og at Endeløs som en virkelig bred Gade paa 10 Alen blev ført igennem til Vimmelskiftet, men mente ellers ikke uden direkte Ordre at kunne befatte sig med Forslag om helt nye Gader. Rasch derimod bøjede sig loyalt for det af Hoffmann refererede kgl. Ønske og bifaldt Planen som gavnlige formedelst adskillige Aarsagers Skyld, saasom for Ildebrand og Troppers Marscheren! Han kunde derimod ikke anbefale, at Endeløs blev ført igennem, fordi Grundene derved vilde blive alt for smalle. Badstuestrædet, der ved Udløbet i Vimmelskiftet kun var 5¼ Alen bredt, burde udvides til henved 10 Alen, saa to Køretøjer kunde passere hinanden.

BRANDEN 1685

Bruun II, S. 267, 278, samt de i det følgende enkeltvis citerede i K. D. VII trykte Udtog af Sjæll. Tegn. med tilhørende Indlæg.

Reguleringskommissionen.

K. D. VII, S. 118.

Indlæg til Sjæll. Tegn. 1686 Nr. 29.

ILDEBRANDE

Den projekterede Forlængelse af Knabrostræde til Vimmel-skaffet blev først gennemført efter Branden 1728. Se S. 175-177.

Nygade blev sluttelig det eneste større Resultat af denne Regulering, selv om det varede adskillige Aar, inden den var fuldt anlagt. Baade den og Badstuestrædes Udvidelse blev ganske vist afmærket med Pæle allerede i Foraaret 1686. Men først i Februar 1691 skulde Gaden »med forderligste indrettes«, og Bygningerne paa den eksproprierede Grund paabødes stillet til Auktion. I Marts udgik der Ordre om at brolægge den, og i Juli indskærpedes det Rasch, at han med yderste Flid paadrivere, at Gaden det allersnæreste være kan, indrettes, brolægges og forfærdiges paa den Maade, som Ole Rømer havde faaet anvist. Nu vaagnede ogsaa Interessen for at faa ordnet Bebyggelsesforholdene langs den nye Gade. I August Maaned overdrog Kongen et Grundstykke til Peder Lassens Enke som Erstatning for »hendes iboende Hus's Nedbrydelse ved den ny Gades Indrettelse«; men endnu i 1695 modtog denne Dame en skarp Paamindelse, fordi hun stadig hverken havde opført passelig Bygning eller i det mindste en Brandmur ud til den nye Gade, »som meget vanheldes ved det, at hendes Plads ligger u-bebyggt«.

Nygades Anlæg betegner det første Skridt fremad mod en direkte Færd-selslinie gennem den gamle By fra Øst til Vest, og det næste skulde snart blive taget.

»Det er u-stridigt,« havde Rasch bemærket i et af sine Indlæg, »at ved saadanne snævre Gader som Badstuestræde for Ildebrande jo er en stor Aarsag til u-lykkelig Ildebrands Forøgelse, hvorfor eragtes tjenlig og for Staden gavnligt, at ikke aleneste samme Gade, mens endog alle deslige Tid efter anden vorder afskaffede og bedre reglerede.«

BRANDEN 1728

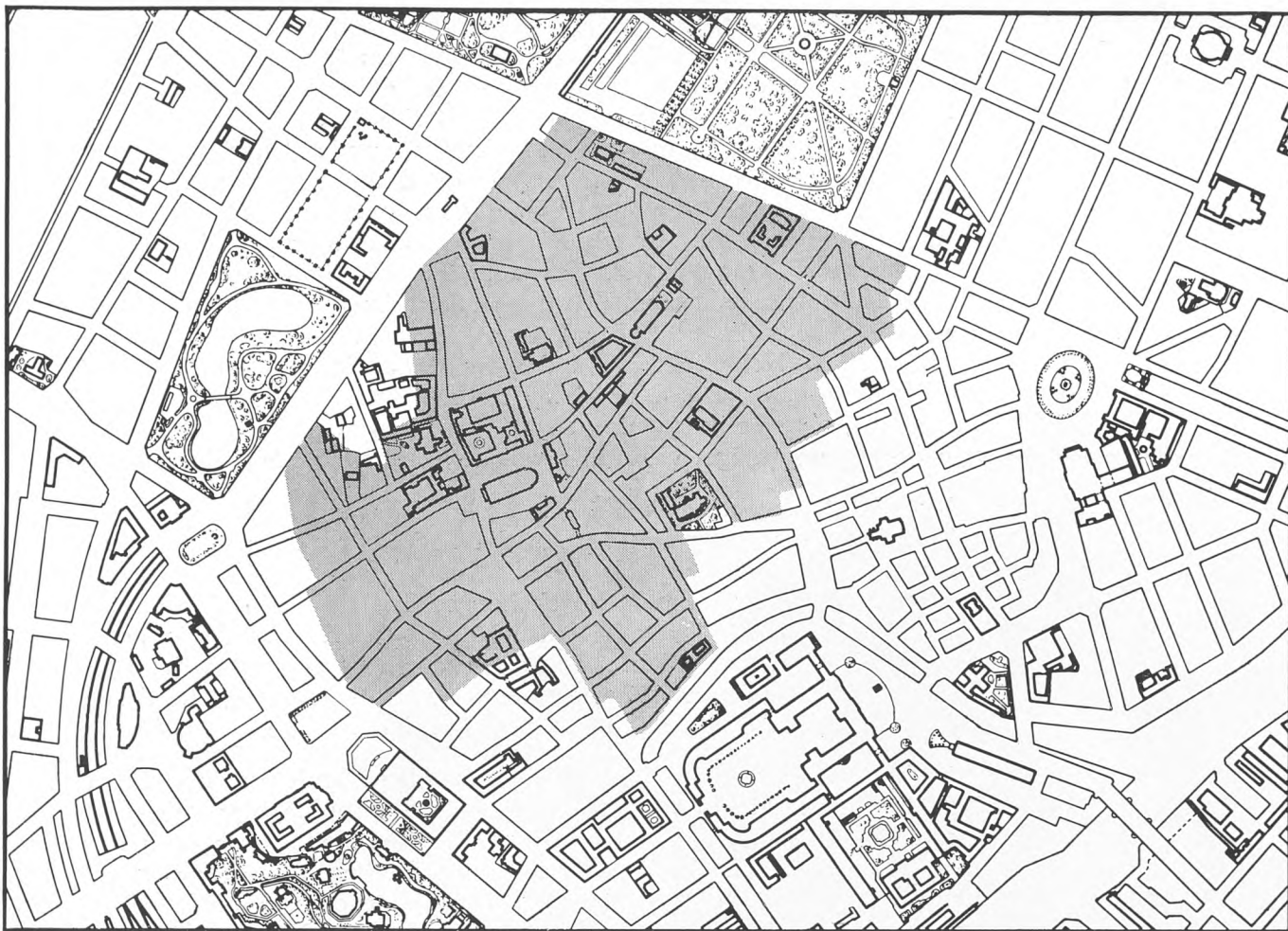
Ulykkeligvis skulde Lejligheden til en saadan Regulering snart tilbyde sig, idet den store Ildebrand 20.-23. August 1728 raserede Størstedelen af den gamle By. Ilden opstod ved et Barns Uforsigtighed, paastodes det, og da den endelig efter fire Dages Forløb blev slukket, var kun Kvartererne i Gammel-Københavns nord- og sydøstlige Hjørner i Behold, tillige med enkelte Husrækker i Vinklen mellem Vester- og Nørrevold. Resten var rygende Ruinhobe, hvor der kun stod et Par mirakuløst bevarede Huse tilbage, blandt disse Konsistoriums middelalderlige Bygning, der nu er Københavns ældste Hus. Her skal ikke tales om de mange dramatiske og brogede Episoder, der knyttede sig til Branden, men om Genopbygningsarbejdet efter denne.

Holbergs Levnedbeskrivelse ved Fr. Winkel Horn. S. 195 f.

Holberg har givet en morsom Skildring af en enkelt Side af Forholdene efter disse skæbnesvangre Dage:

»Da disse Ulykker omsider fik Ende, og man begyndte at tænke paa at bygge Byen op igen, viste det sig ret, hvor mange Projektmagere vor Hovedstad var hjem søgt af, thi lige saa mange Hoveder, lige saa mange Projekter, lige saa mange Hænder, lige saa mange Bygmestre, lige saa mange Huse, lige saa mange Raadsforsamlinger; man kunde sige, at hele Byen var bleven forvandlet til et stort *Collegium politicum*, i saadan Mængde syntes Politikerne at gro op af den brændte Bys Aske. Der var ikke den Sømmand, som ikke vidste Besked om adskilligt andet end Sømmandsvæsen, ikke den Skomager, som blev ved sin Læst. Særlig Prioriteterne, som næsten ethvert Hus er behæftet med, gav rigelig Anledning til Strid. Nogle vilde have den gamle Gæld udslettet, andre vilde have den bevaret, og atter andre vilde gaa en Middelvej, for ikke at tale om andre Ting, som i ikke ringere Grad satte Sindene i Bevægelse.

Under dette Røre skrev jeg for ikke at være den eneste, der sad ledig og ikke gav sit Besyv med, nogle Afhandlinger, i hvilke jeg grundig drøftede de mest omtvistede Spørgsmaal. Jeg har senere hørt, at Kongen læste dem mere end én Gang, og det glædede mig, at en saa udmærket Fyrste skænkede dem sit Bifald.«

Desværre kender man nu ikke mere disse Indlæg, som dog ogsaa synes at have beskæftiget sig mere med Ordningen af de økonomiske Forhold end med selve Genopbygningsarbejdet.

Der var imidlertid nok at gøre for driftige Byplanlæggere, og der blev gjort hæderlige Forsøg paa at faa noget godt ud af Ulykken. Men — som det udtrykkelig blev fremhævet — der var ikke Tale om at anlægge en ny By, kun om et genopbygge en gammel og afbrændt.

Det Forslag som *Kommissionen for Gadernes Regulering*, nedsat 5. November 1728, fremkom med godt en Maaned senere, var da heller ikke vidtgaende i den Forstand, at det fuldstændigt brød med den gamle Gadeplan. Det var langtfra. I Hovedsagen havde Kommissionen holdt sig til den mere snævre Opgave og fulgt Instruksens Ordlyd, »hvorledes Gaderne kunde udvides herefter til Commodité og Regularité«, og den paafølgende kgl. Resolution rettede sig næsten helt efter Kommissionsforslaget. Det gik navnlig ud paa at simplificere det middelalderlige Gadenets vildsomme Labyrinth ved gennemgaaende Færdselsaarer og enkelte større »Hovedgader«, dels ved Udretning og Udvidelse af allerede forhaandenværende Gader, dels ved Forlængelse af disse og Gennemskæring af de gamle, kompakte Karreer.

Mest gennemgribende blev Ændringen af Bydelen mellem Vestergade og Lavendelstræde, den ældgamle Bykærne, hvor de krogede og knækkede Smaagyder, Levn fra det allerførste København, maatte vige for den — endnu udøbte — nye Frederiksberggade med en Tværgade op til Vestergade. Hermed var der endelig skabt direkte Forbindelse gennem Byen fra Vester-

Branden 1728.

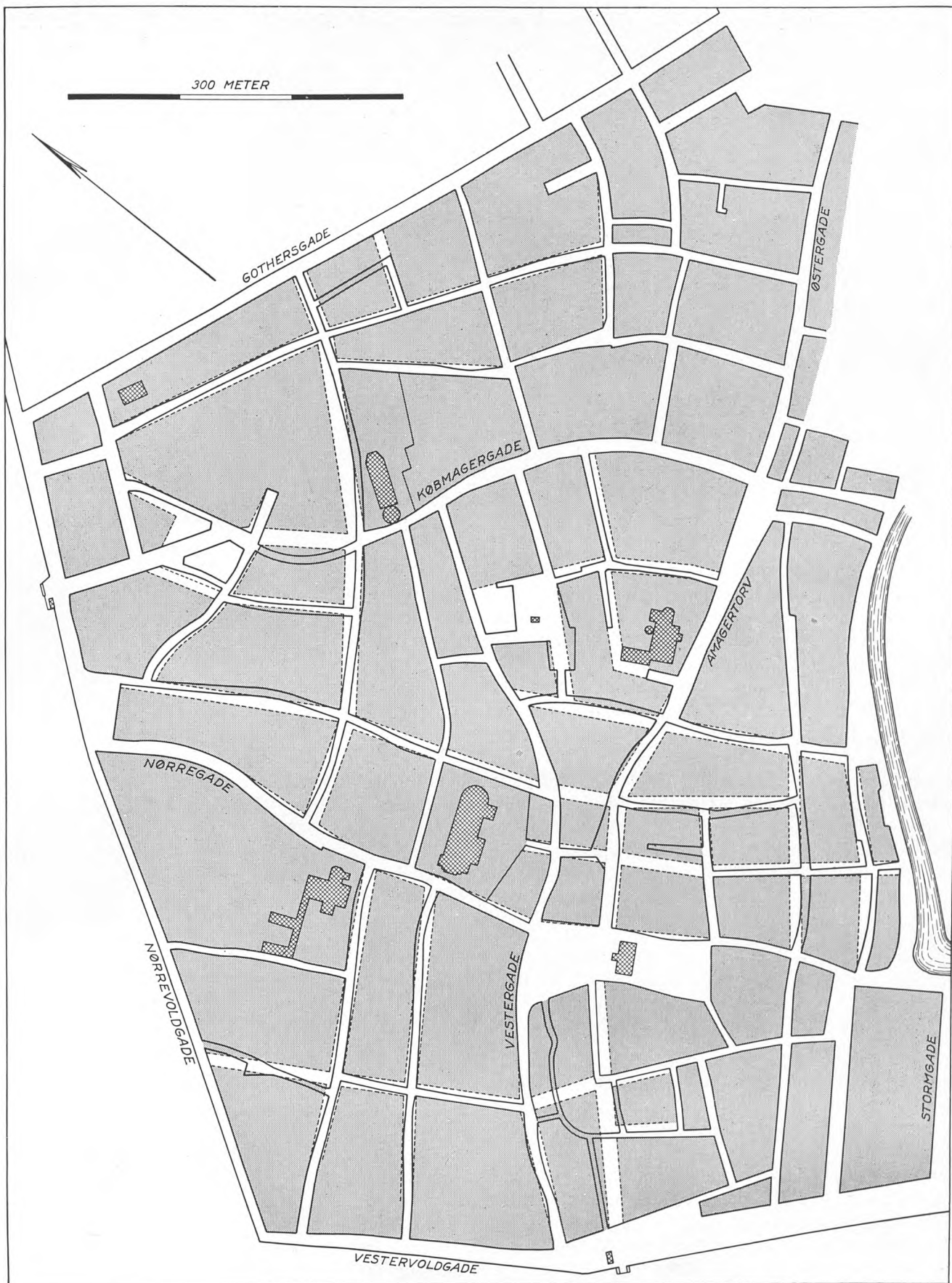
1 : 10 000.

Det af Ilden raserede Omraade er vist med Tone.

Reguleringskommissionen.

Bruun II, S. 615 ff; jfr. Indlæg til Sjæll. Tegn. 1728 18. Dec., Nr. 661 (i Rigsarkivet), trykt i *Nyt hist. Tidsskr.*, S. 294 ff.

De vigtigste Resultater af Reguleringen (jfr. Planen næste Side) var: Anlægget af Frederiksberggade og Smedebakken; Teglgaaardsstrædes Udretning; Kokkegades, Helliggejststrædes og Knabrostrædes Forlængelser, af hvilke den sidste forbindes med Endelosstræde; Kultortvets Anlæg; endelig blev adskillige Gader udvidet.

Reguleringsplanen 1728. 1:5 000. Med Tone er fremhævet de foreslaede Karreer. Alle Reguleringerne blev dog ikke gennemført. Efter Plan i Ingeniørkorpsets historiske Tegnearkiv.

Kultortorvet ca. 1750.

Ses fra Torvet mod Nørrevold. Nørreport i Baggrunden. Torvet frillagdes efter Branden 1728.
Efter Stik af J. J. Bruun.

port — der jo 1668 var flyttet fra sin gamle Plads — til Kongens Nytorv, den Trafikaare, som nutildags synes ganske uundværlig: Strøget. Den nævnte Tværgade indgik ligeledes som Led i en direkte Passage, nemlig fra Vandkunsten til Nørrevold, idet Teglgaastræde blev rettet og flyttet i Forlængelse af Larsbjørnsstræderne.

Som Paralleler til dette Gadestræk skulde Naboløs, Hyskenstræde og Klosterstræde udvides til 20 Alens Bredde for at skabe »en lige Vej fra Stranden op til Skindergaden«, ligesom der skulde føres en Gade igennem fra Badstuestræde til Fiolstræde, saa der blev direkte Forbindelse mellem Kompagnistræde og Nørrevold. Kortere Sidestykker hertil var Helliggestrædes Forlængelse over Ulfeldts Plads — den saakaldte Tugthusport sløjfedes — til Skindergade, og Knabrostrædes Forlængelse op til Vimmel-skaflet og Skoboderne, idet Endeløs-Strædet samtidig helt skulde forsvinde.

Paa den anden Led skulde endelig Skidenstræde og Landemærket gøres til Hovedgade paa 24 Alen mellem Nørregade og Gothersgade. Og endelig bifaldtes den Passus i Forslaget, som lyder:

»At bringe Købmagergade lige for Nørreport, dertil se vi ingen Apparence, men som igennem denne Port falder en stor Kørsel, især om Torvedagene, saa var en god Plads nær ved samme Port meget fornøden, og dertil skulle vi allerunderdanigst foreslaa nogle Stykker af Lille Købmagergade.«

Om Kultortorvet hermed blev foreslaaet i dets endelige Udstrækning, lader sig næppe afgøre, da Originalplanen, som ledsagede Forslaget, er forsvundet; men faktisk blev denne nye Plads en af Reguleringens betydeligste Følger.

Kommissionsmedlemmerne var selv indforstaaet med, at Resultatet af deres Anstrengelser var pauvert nok og kunde være blevet langt bedre, hvis de ikke skulde have taget økonomiske Hensyn, og de ledsagede deres Indstilling med nogle Bemærkninger, som viste, hvor helt anderledes de i modsat Fald vilde have grebet Sagen an og skabt et smukt og moderne Bybillede efter bedste Barokmønster med centrale Pladser og de saa yndede langstrakte Vuer gennem hele Staden:

»Thi dersom Eders kgl. Majestæts høje Intention er, at ingen Kostbarhed af Grund, Sted eller Vandværkers Render skal hindre Gadernes Regularitet, saa kunde vi projektere større Desseins end disse, som f. Ex. at ordonnere Trinitatis Kirke paa en stor rund Plads, hvor alle angrænsende Gader kunde møde hverandre, saa og at den ny Vestergade skulde føres lige til Ulfeldts Plads og igennem Ulfeldts Plads lige ud til Gothersgade, hvor der da kunde blive Lejlighed til at lade en Tværgade fra Stranden af indtil Nørrevold indskyde i bemeldte Hovedgade, og begge kunde saa regulaires indrettes, at man paa Centro af deres Kors staaende kunde se til Vesterport og Gothersgade, til Stranden og Nørrevold. Saavel som og at forskaaffe Helliggejstes Kirke den herlige Situation, at man fra Købmagergade kunde se ind paa dens Kirkegaard. Med andet mere, som vi i denne Forretning for ommeldte Aarsagers Skyld forbigaar.«

Trods al Tilbageholdenhed lod Programmet sig alligevel ikke gennemføre i alle Enkeltheder. Allerede den første kgl. Resolution havde fastslaaet, at »naar Gaderne ikkun saaledes blive udvidede efter den af Eder udi Kortet anviste Bredde, faar det udi det øvrige ved den forrige Gadernes Krumhed have sit Forblivende.« Og ved senere Kongebud reduceredes Kravene paa anden Maade.

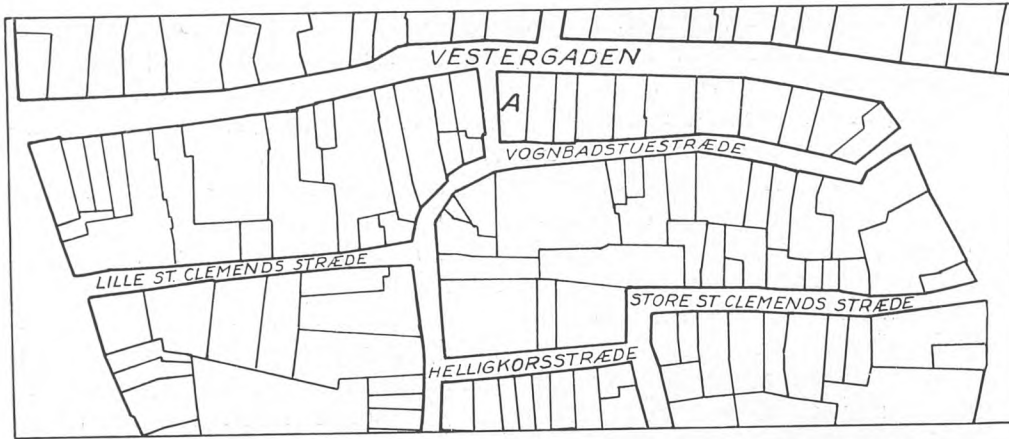
Indenfor Kommissionen havde der heller ikke været fuld Enighed. Et enkelt Medlem havde foreslaaet, at Kongen, af Hensyn til Gadernes Regulering, skulde købe samtlige Brandtomter og atter afhænde dem i mere eller mindre beskaaret Tilstand til de tidligere Indehavere. Men det blev kun til at man købte de Grunde, der var absolut nødvendige til Gadernes Udvidelse.

Medens Frederiksberggade, Smedebakken (nu den øverste Del af Kattesundet), Kultorvet, Kokkegades Gennemføring til Vimmelskafte, samt Knabrostrædes og Helliggejststrædes Forlængelser blev Kendsgerninger, sløjfede man Badstuestrædes Gennemføring til Fiolstræde; derimod blev Endeløs ikke nedlagt, men ved en Tværgade forbundet med Knabrostræde, saa den ophørte med at være en blind Gyde. Og mens de smalleste Gader var foreslaaet 16 Alen brede, ændredes dette til 10 à 12 Alen efter den gammel-

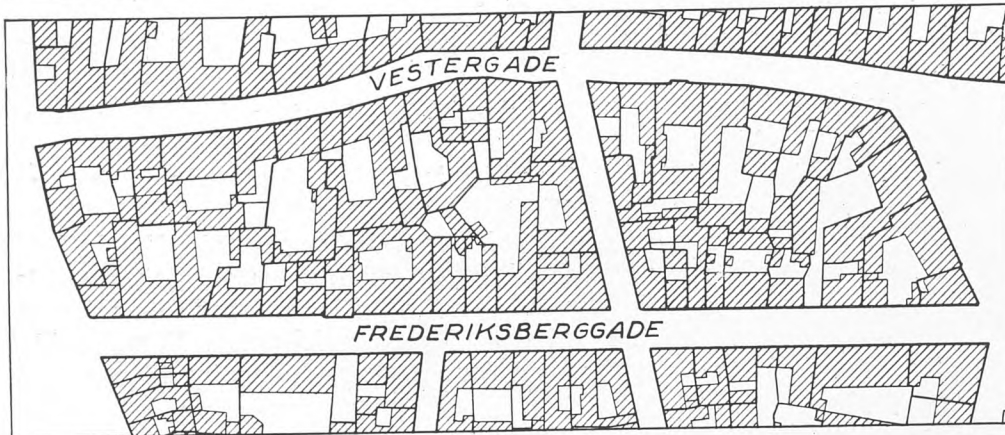
Købmagergade.

I Forgrunden den efter Branden 1728 opførte Marchalsgaard — nuv. Postgaard — samt flere typiske »Ildebrandshuse«.
Efter Fotografiet ca. 1880.

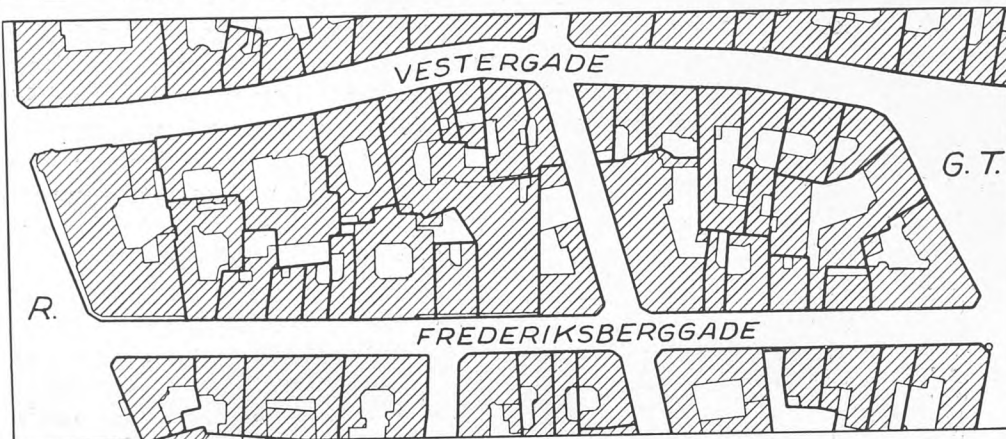
Vestergade-Helligkorsstræde
1689.

1 : 2 000.
A: Antiquitetsstræde.
Efter H. U. Ramsing.

Frederiksberggade 1757.

1 : 2 000.
Efter Geddes Kort.

Frederiksberggade 1944.

1 : 2 000.
R: Raadhuspladsen.
G. T.: Gammeltorv.
Paa 1757-Kortet er angivet 49 Lodder,
paa 1944-Kortet 30 Lodder mellem Ve-
stergade og Frederiksberggade. Det ses
saaledes, at en Del smaa Lodder er
sammenlagt.

kendte Regel, »at to Karether magelig kunde passere forbi hinanden.« I Hovedgaderne skulde derimod »tre Karether kunne passere hinanden, uden at de Gaaende forulempedes derved.« Men man opgav det absolutte Krav om 24 Alens Bredde. Alligevel blev en lang Række Gader temmelig betydeligt udvidet, snart paa den ene, snart paa den anden, snart paa begge Sider, ligesom Fortove paabødes, fra $1\frac{1}{2}$ til 3 Alens Bredde, alt i Forhold til Gadebredden. Og Fortovene skulde holdes ryddelige. Det blev forbudt at opsætte »Skurer« over Kældre og Hustrapper, og hvor der endelig behøvedes saadanne over Butikker og Kramboder, skulde de »indrettes paa den Maade, som dem ved Model foreskrevs«, ligesom de ikke maatte rage længere ud over Fortovet end fra $\frac{3}{4}$ til 1 Alen, alt efter Fortovets Bredde.

Det blev ogsaa forbudt at lade Trapperne gaa langt ud over Fortovet, og Kælderlemmene skulde i lukket Tilstand flugte med dette. Endelig skulde det mindske Brandfaren, at man ikke mere maatte anvende Tagrender af Træ, og at Skorstene ikke maatte sættes paa Træstole.

ILDEBRANDE

Byggeregler.

Frederik IV.s Plakater og Anordninger 1729, S. 2 f.

Angaaende Forordninger i Tilknytning til Ildebrandene se ogsaa S. 265 ff.

Frederik IV.s Plakater og Anordninger 1729, S. 5 f.

Bindingsværks-Baghuse godkendes.

Sst. 1729, S. 8, jfr. Indlæg til Sjæll. Tegn. 1729, 14. Maj, Nr. 272-81.

Indlæg til Sjæll. Tegn. 1730, 21. April, Nr. 163-65.

Foruden disse Regler indeholdt det kgl. Reskript af 18. Marts 1729 Paa-bud om, at Stadsbygmesteren med Stadskonduktøren skulde overvaage, »at Bryggeres, Bageres, Brændevins-Brænderes, Rotgieteres og deslige Professioners Brug og Værksteder« blev anlagt paa den sikreste Maade og især ikke for indknebt, med lette Adgangsforhold for Sprøjterne.

Det var jo navnlig en ny Storkatastrofe, man ønskede at forebygge, og hertil sigtede det naturligtvis ogsaa, naar det sammesteds paabødes at bygge »saa-vel Husene til Gaden, som hvis Huse, de enten til deres Værker eller i andre Maader indvendig i deres Gaarder behøver, af Grundmur inden og uden.«

Ikke mindst dette Forlangende rejste et Ramaskrig mellem de Brandlidte, der følte det umuligt at efterkomme de forskellige Krav. Alle, der skulde afgive deres Grunde eller Stykker af dem, var misfornøjede og hævdede, at deres Næring derved vilde blive ødelagt. Myndighederne bestormedes med Klager og Ansøgninger. Magistraten støttede de jamrende Borgere, og disse fandt endda Medhold hos flere af de tilforordnede Kommissionsmedlemmer. Kommissionen til Gadernes Regulering var i Marts blevet afløst af en *Bygningskommission*, der foruden Ernst, Paulli, Krieger, Banner Mathiesen og Balle bestod af Københavns Præsident, Etatsraad Johan Schrader, samt Stadshauptmanden Michael Fieldsted. Ved Plakaten af 3. Maj 1729 toges det første Skridt paa Tilbagetoget. Hans Majestæt havde

»ikke aleneste funden for godt at gøre Forandring i sin om Gadernes Indrettelse allernaadigst gjorde Anordning, men endogsaa dem af Indbyggerne, som for deres Næring og Brug at fortsætte, maatte have fornøden deres Baghuse først at opføre og ej for Haanden formaar samme uden af Bindingsværk at opsætte, i saavidt saadan at tillade, dog skulde de forsikre Bygnings-Kommissionen, Bygningen inden en vis Tid til Gaden at opføre.«

Bestemmelsen fik temmelig uheldige Konsekvenser, for nu lod Folk i udstrakt Grad Grundene mod Gaden ligge hen som øde Tomter og byggede Baghusene, ofte 4-5 Etager høje, af Bindingsværk, disse »høje Svovlstikk-huse, som kan overspyde den ganske Stad, saa snart de kommer i Brand,« skrev Grev C. D. Reventlow i en Forestilling til Kongen i April 1730. Da havde han i næsten et Aar været Oberdirecteur for Bygningskommissionen, efter at han i et letsindigt Øjeblik ved det kgl. Taffel havde udtalt sig om, at han vilde være den rette Mand til at sætte Fart i Hovedstadens Genopbygning. Der kunde været noget om det, eftersom han som Præsident i Altona havde forestaaet denne Bys Genrejsning efter en lignende Katastrofe. Det skal ogsaa lades ham, at han sparede sig ikke. Lange og vidtløftige er de Forestillinger paa Dansk eller Tysk, han i Tidens Løb — om ogsaa kun »ugierne« — besværede sin kongelige Svoger med, og som i stort Omfang laa til Grund for siden udstedte kgl. Anordninger. Straks ved sin Tiltrædelse fik han udvirket, at »Naboerne maatte tilforhandle sig de smaa og ilde situerte Grunde,« en priselig Foranstaltning, hvis Sidestykke man først finder i den nyeste Bygnings- og Byplanlovgivning. Forordningen standsede det allerede paabegyndte Jobberi med de Grundstykker, paa hvilke der ikke kunde opføres nogen manerlig og forsvarlig Bygning. Eventuelle Spekulanter kunde herefter ikke se nogen Fordel ved at opkøbe dem til en billig Penge, for de tilpligtedes at overlade dem til Ejeren af en tilstødende Grund for samme Pris, som de selv havde givet. Reventlow havde ogsaa udvirket Reskriptet, der tilholdt Greverne nu at benytte Lejligheden til at opføre de »Hoteller«, som de efter Loven var pligtige til; men iøvrigt var det hans stadige Klage, at Bygningskommissionen saboterede hans Arbejde, navnlig ved ikke at paase, om Forskrifterne blev fulgt, idet der byggedes saaledes, »at Staden fremdeles skal være exponeret til Ulykke og det for nogle skarnsagtige Lavs-Mestre, som forstaa ej deres Kunst og som ej respekterer Hans kgl. Majestæts naadigste Ordre og Mandater.«

Ikke alene var det fortrinsvis Bindingsværks-Baghuse, som blev bygget; men de var ikke engang i Overensstemmelse med Reglerne. Paa de ca. halvtredie Hundrede Grunde, der var mere eller mindre bebygget inden For-aaret 1730, var Forskrifterne overtraadt paa omtrent de 100. Det var navnlig galt med den forbudte Anvendelse af Trætagrender, ligesom med de ligeledes forbudte »paa Træ-Stole anlagde Skorstene«, ja endog Skorstene gennemskaaet af Bjælker forekom hyppigt.

Trods alle Lempelser og udstrakt Hjælpsomhed fra det Offentliges Side — Tilskud og Tilførsler af billige, ja gratis Byggematerialier, »aldrig har Sten, Træ og Kalk været billigere i København«, siger en Samtidig — gik det kun langsomt med Byggeriet i Frederik IV.s Levetid.

Kongens Død gav Stødet til nye Henvendelser, og i Januar 1731 blev det, »da den største Del af Staden endnu ligger u-opbyggt og i sin Aske«, tilladt enhver, »paa hvad Sted i Staden det end maatte være at opsætte forsvarlige grundmurede og Bindingsværkshuse, baade ud til Gaden og inden i Gaarden.«

Dette i Forbindelse med den nystiftede Københavns Brandforsikring satte omsider Gang i Byggeriet, saa Hovedstaden næsten blev helt genopført i Løbet af de følgende Par Aar og »af meget smuk Anseelse«. Faktisk opførtes langt mere anselige Huse end før, da hver Familie gerne havde haft sit. Nu byggedes store, dobbelte Bygninger med 3 Etager og Kælder, bedre indrettet og mere solidt bygget end de gamle. »Men,« siger Danske Atlas, »om dette ikke er drevet altfor vidt, og Naboens Exempel har fristet de Byggende til at gøre over deres Evne, det er et andet Spørgsmaal ... Saa meget har man set, at visse altfor prægtigt anlagte Huse have haft den tredie eller fjerde Ejermand, førend de bleve fuldførte.« Og Holberg, som ellers var begejstret nok for Byens og Bygningernes regulære Udseende, havde sine Betænkeligheder:

»Straks efter den store Ildebrand begikkes den Fejl, at Stadens Borgere ikke rettede Husene efter Indbyggernes Proportion, thi endskønt Staden nu haver ej flere Huse, end den havde før Branden, saa haver den dog een Gang saa mange Køkkener og Værelser, og saasom de samme ikke med Beboere kan besættes, saa kan ikke mere svares Renterne for de paa Gaardene laante Kapitaler, hvilket ses af de mange Auktioner, som aarligen ske paa saadanne Huse, hvilke Kreditorerne maa lade sig tilslaa.«

Og videre fortæller han, at naar Landejendommene steg i Pris, saa var det fordi de, som havde

»Kapitaler af rede Penge, driste sig ikke mere til at sætte dem udi Københavns Huse... som uanset de ere blevne assurerede og derfor kunde holdes for at være langt sikrere Panter end tilforn, have tabt fast den tredie Del af sit Værdi.«

Paa et givet Tidspunkt havde Reventlow foreslaaet delvis at standse Genopførelsen af de offentlige Bygninger, indtil det private Byggeri var kommet nogenlunde i Gang; men ogsaa dette satte Kongen sig imod. Tværtimod blev Arbejdet paaskyndt det mest mulige, hvilket i nogen Grad gik ud over Soliditeten; men iøvrigt opførtes Raadhus, Kirker og andre offentlige Institutioner paa deres gamle Plads, uden at Byplanen derved blev forandret i større Udstrækning, naar man ser bort fra, at Universitetskarreen afgav nogle Arealer til Skidenstrædes Udvidelse. Derimod ændredes naturligvis Bygningernes Udseende efter Tidens Smag, som naar Christian IV.s Renaissance-Raadhus omdannedes til en typisk Barok-Bygning, men stadig paa sin gamle Plads mellem de to Torve.

Ogsaa de private Huse fik Tidens Stempel; typiske »Ildebrandshuse« med den brede Kvist ses f. Eks. stadig paa Graabrødretorvs Sydside. Forbilledet

ILDEBRANDE

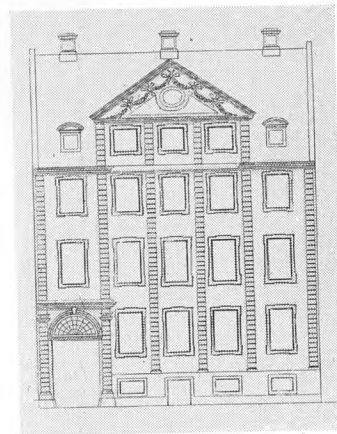
§ 8 i Plakater af 18. Marts 1729 lød: At ingen Tagrender maa efterdags paa Huse indrettes og at Gesimserne paa alle Bygninger skal gøres af de dertil brændte Sten, hvorover Taget frit kan have sit Vandfald.

Bindingsværks-Forhuse godkendes atter.

Jfr. »Ildebrandshuset« fra 1734 S. 190.

Københavns Brandforsikring stiftes Aar 1731.

Bruun III, S. 640.

Typetegning.

En af Kriegers Typetegninger fra 1729, der tjente som Forbillede for adskillige af de efter Branden 1728 opførte private Huse.

»Ildebrandshuse«,

opført efter Branden 1728. Facaden er grundmuret, Resten Bindingsværk. De brede Kviste præger endnu Bebyggelsen paa Graabrødretorvs Sydside. Fotografii hos F. Hendriksen.

Fig. S. 177.

Bruun III, S. 2.

Branden 1749.

C. F. Reiser: Ildebrands-, Levned- og Forfølgelseshist., ved O. Nielsen, S. 48. Bruun III, S. 109 f.

Se S. 119 ff.

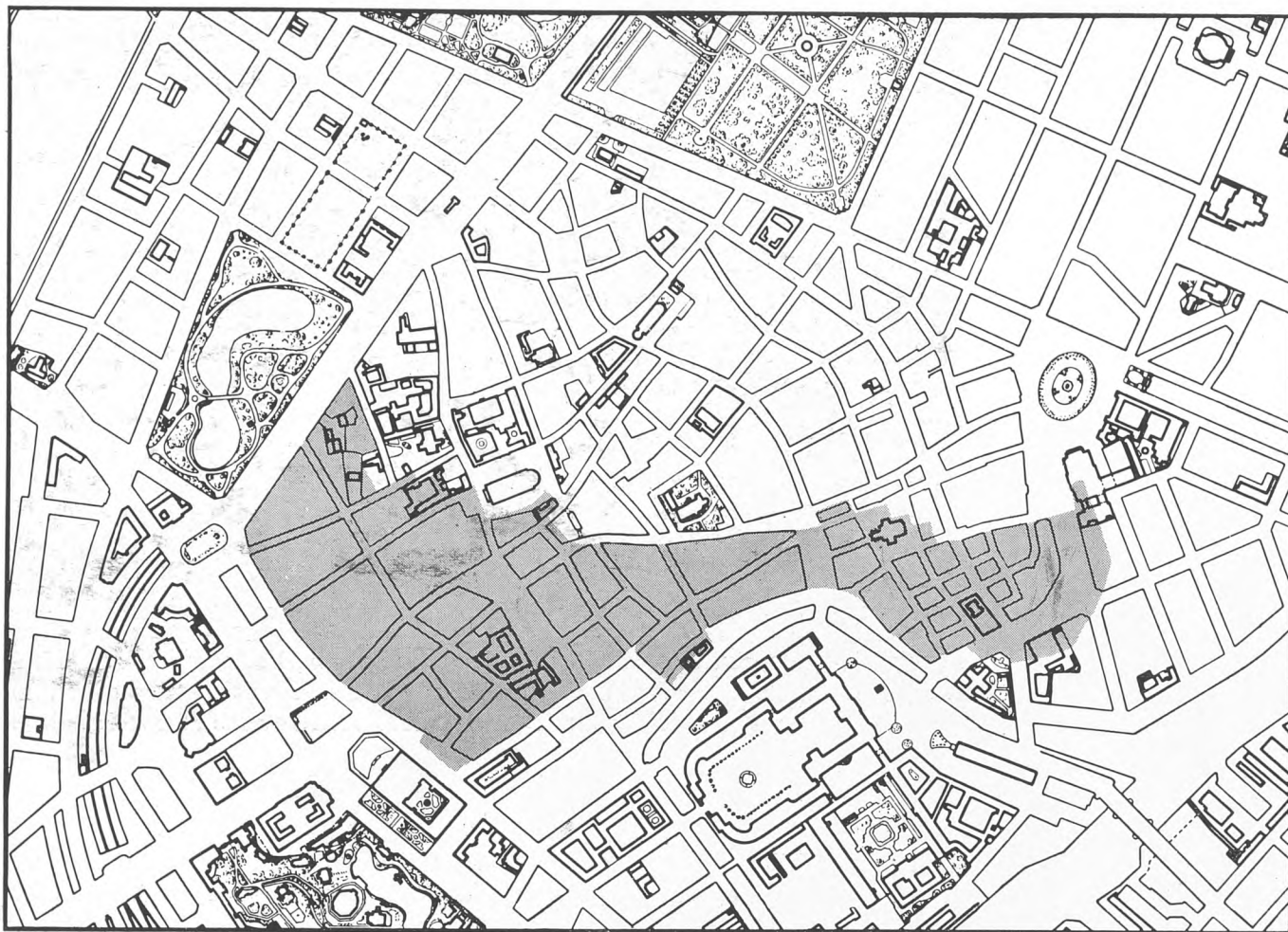
Christiansborg Slots Brand 1794.

var i mange Tilfælde nogle Typetegninger, udgivet af Krieger i 1729. Blandt de mere anelige og særprægede kan derimod nævnes den saakaldte Marchalsgaard paa Købmagergade, nuværende Postgaard.

Men takket være de mange Indskrænkninger i de rationelle Byggeforskrifter, ikke mindst Ophævelsen af Paabudet om Grundmur, en Lempelse, der ganske vist i 1737 paany blev »aldeles ophævet og igenkaldet«, blev København atter i overvejende Grad en Bindingsværksby og stadig en meget brandfarlig By.

Blot en Snes Aar efter Storbranden truede Katastrofen atter, da der en Oktobernet 1749 udbrød Ild i et Hus paa Hjørnet af Farvergade og det meget snævre Raadhusstræde. Ilden greb om sig og fortærede 11 Gaarde, inden det lykkedes at standse den ved Nedrivning af nogle Huse. Det førte til en Udvidelse af Gaden, nødvendig paa Grund af »den stærke Passage«; men her som andre Steder førte Indrykningen til, at enkelte Grunde blev næsten ubrugelige. Man maatte saaledes give Urtekræmmeren paa Hjørnet af Raadhusstræde og Nytorv Tilladelse til at lægge sine Trapper mere end halvtredie Kvarter ud paa Fortovet, »da han efter Gadens Udvidelse er saa indkneben i sin Bod, at han næppe har Rum til at tage imod dem, han skal have Næring af.«

Samme Aar — 1749 — blev Jubelfesten for den oldenborgske Kongestammes 300 Aars Jubilæum fejret, og Kongen bortskænkede Amalienborg Have og tilstødende Eksercerplads til Byggegrunde. Herfor redegøres nærmere under Afsnittet »Frederiksstaden«. Her skal kun mindes om, at Ildebranden i 1728 for saa vidt havde skabt Forudsætningerne for dette Anlæg, som man efter den førte store Mængder Grus og Sten fra Oprydningen herud som Fyld, og Frederik IV lod Terrænet planere og indrette til Have og Eksercerplads. Skønt det nye Kvarters fornemste Smykke, de fire »Hoteller«, var opført som private Palæer, skulde de dog frembyde et kærkomment Tilflugtssted for den efter Christiansborgs Brand i 1794 husvilde Kongefamilie.

Slotsbranden havde direkte truet selve Hovedstaden; men det var lykkedes at hindre Flammehavet i at springe til den anden Side Kanalerne, selv om Hjørnehuset paa Vandkunsten og Raadhusstræde flere Gange var antændt, og Husrækken ved Gammelstrand uafslædig maatte overøses med Vand. Og havde den almindelige Tro slaaet Fejl, at det i høj Grad brandfarlige Slot var »en Salamander, der kunde leve i Ilden«, satte man for Byens Vedkommende sin Lid til dens fortræffelige Brandvæsen, der betragtedes som Mønster til Efterligning for andre Hovedstæder. Et Utal af Ildsvaader — der registreres 455 i Tidsrummet 1772-87 — var det da ogsaa lykkedes at kvæle i Starten. Man havde yderligere efter Slotsbranden foretaget adskillige Sikkerhedsforanstaltninger. Det nyttede altsammen alligevel intet, da det kom til Stykket. Næppe et Aar efter Christiansborgs Brand fløj Gnisterne fra den brændende By ind over Slotsholmens sodsværtede Ruiner.

Den nye Kæmpebrand i Dagene 5.-7. Juni 1795 raserede til Dels de samme Kvarterer som Branden i 1728, selv om Ilden opstod i et helt andet Hjørne af Byen, i et af Tømmermagasinerne paa Gammelholm. En stærk Østenvind førte Flammerne ind over Staden, helt til Nørrevold, hvor de endelig blev standset om Eftermiddagen den 7. Juni, og da var omtrent en Fjerdedel af Byen blevet deres Bytte. Der brændte i 55 Gader ialt 941 Ejendomme, heraf i Øster Kvarter 298, i Nørre Kvarter 209, i Vester Kvarter 206, i Snarens Kvarter 123, i Strand Kvarter 81, i Klædebo Kvarter 14 og i Fri-mands Kvarter 10.

Man stod i en lignende Situation som i 1728, og der blev omgaaende truffet Foranstaltninger til Byens Genopbygning. Allerede 10 Dage senere leve-

Branden 1795.

1 : 10 000.

Det af Ilden raserede Omraade er vist med Tone.

Bruun III, S. 665.

BRANDEN 1795

Bruun III, S. 696-711.

Meyn og Rawerts Byplan-forslag.

Branden 6. Juni 1795,
set fra Nybrogade.

Kvarleret omkring nuværende Højbro-
plads lægges øde.
Efter G. L. Lahde.

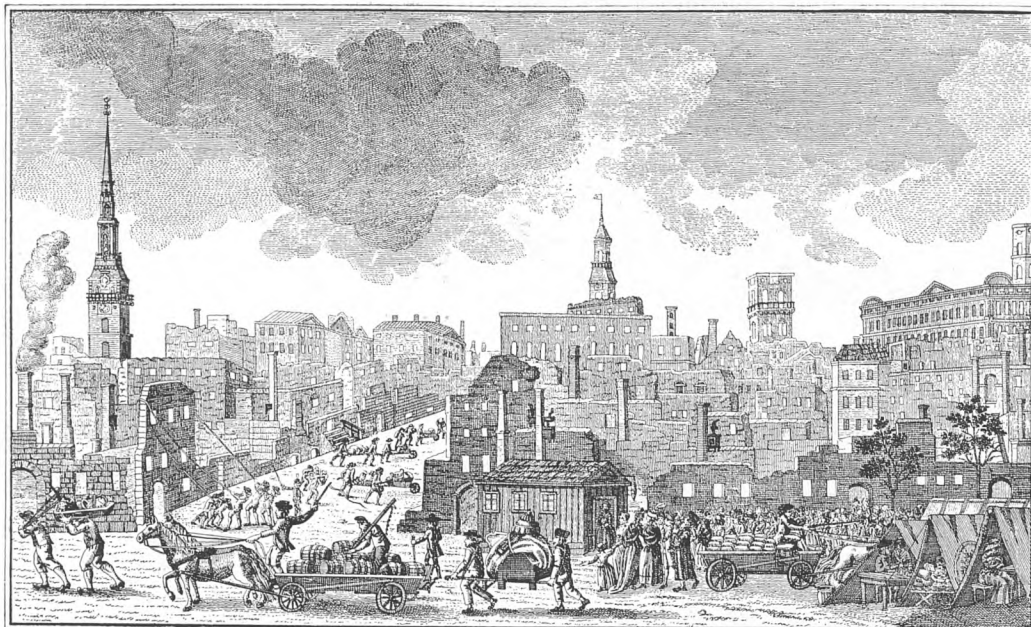
J. H. Rawert: Udførlig Beretning om den Plan, der blev lagt og udført i Anledning af den store Ildebrand i København 1795, efter hvilken den afbrændte Deel af Staden mere regulær, beqvem og brandsikker kunde opbygges. København 1800.

rede Stadsbygmesteren og Stadskonduktøren, Professorerne Meyn og Rawert, et omfangsrigt Forslag til Magistraten, udarbejdet med en Frist af 2 Gange 24 Timer. De indledede med at ytre deres Tanker om en Generalplan og dens Gennemførelse:

»Fatte vi den rette Mening af den forelagte Opgave, saa skulle vi, ved at udkaste vor generale Plan, tænke os Gaderne eller de opførende ny Bygninger anlagte, saa meget muligt efter rette og lige Linjer; imellem de ny anlæggende eller rettede Gader og den øvrige Del af Byen en god Kommunikation; samt at Gaderne til Byens Brandsikkerhed bekomme tilstrækkelig Bredde, og ved aabne Pladser at afsondre visse Dele og Strækninger, for derved at standse Ildens ellers altfor hastige Udvidelse, naar den har grebet om sig i det Store.«

Samtidig satte de deres Fortrøstning til, at Grundejerne »ikke saa meget ville paase egen Fordel, som meget mere paaskønne, at vi i dette Øjeblik fundere en Plan for Evigheden, som vore Efterkommere enten vil yde os og vore Børn Tak for eller og bebrejde os for evig, at vore Hensigter ikke strakte sig videre end til at søge egen og nærværende Fordel«. Man stod altsaa ligesom i 1728 med et pompøst Ombygningsprogram. Man mødte dog ganske den samme Modstand, og Meyn og Rawert var da ogsaa fuldt indforstaaet med, at en saa overordentlig Omvæltning i den gamle Byplan vilde medføre Vanskeligheder baade med Hensyn til Grundejerns Rettigheder og Omlægning af Vandledninger og Brolægning og synes stillet overfor disse Vanskeligheder i væsentlig Grad at have udformet deres Generalplan efter de bestaaende byplanmæssige Forhold.

Skønt Meyn og Rawert i det store og hele havde lempet sig efter det gamle Grundanlæg, forekom en Del Ændringer i Gadenettet dem nødvendige. Navnlig maatte flere Gader, nemlig »Hummer- og Dybengsgaden, Nelikestrædet, Smedens Gang, Fortunstrædet og St. Kirkestræde rent falde bort« og de andre smaa Gader udvides til en Bredde af 18 til 20 Alen. Lidt mærkeligt forekommer nu Forslaget om at sløjfe Læderstrædes Forbindelse med Højbrostræde og i Stedet for lade det fortsætte i en Tværgade op mod Helligøjststræde (nu Niels Hemmingsens Gade). Herved skulde

Den nedbrændte By 1795.

Udsigt fra Vesterport. Yderst til venstre Frue Kirke, derefter Helligaandskirken, Nikolaj Kirke og Christiansborg Slot. Efter samtidigt Stik af Friedrich.

imidlertid de smalle Grunde mellem Læderstræde og Amagertorv kunne faa en bedre Facon, især naar der byggedes mere ud paa Torvet, saa den »hornagtige Form af samme blev rettet noget«.

Hvad der vilde ændre Bybilledet mest var dog Forslagene om fremtidig ikke at bebygge Terrænet mellem St. Færgestræde og Højbrostræde, nuværende Højbroplads, samt om ikke at genopføre Raadhuset paa dets gamle Plads — i begge Tilfælde navnlig for at skabe Brandbælter mellem de forskellige Bydele. Gadenettet i Byens vestlige Hjørne ønskedes derimod ikke ændret i større Udstrækning; dog foresloges der anlagt enkelte nye Tværgader, baade for at vinde flere Byggepladser, »som og for at afkorte Passagen omkring de store Karréer paa denne Kant af Byen«, idet man tillige udtalte Forventningen om, at de indførte Forandringer vilde hidføre en Ændring i de respektive Kvarterers sociale Standard:

»Naar det ny Anlæg og Forandringerne med Smaagaderne omkring Nikolaj Kirke blev udført, kan man vente at sammesteds vil blive opført større og anseligere Bygninger end tilforn; der vil altsaa mindre blive Sted til Vaaninger for fattige Familier. For dem vil der derimod blive Plads i de Gader oppe mod Volden, hvor Grundene formedelst deres mindre nærsomme Beliggenhed ikke vil blive saa kostbare.«

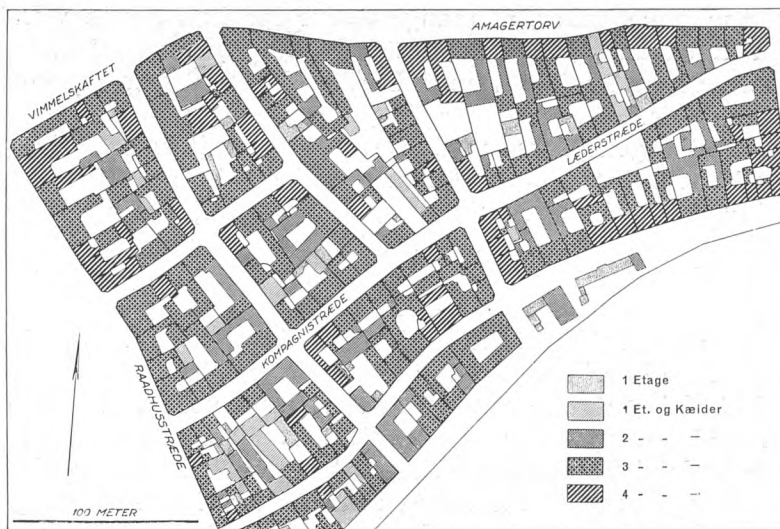
Yderligere antydedes det, at man burde tilstræbe en Opdeling i Bebyggelsen efter Erhverv. Da en stor Del af de Næringsdrivende i Frederiksberg- og Vestergade drev en betydelig Handel med Bønder, hvortil forredes megen Plads, kunde Bryggergaardene i disse to Gader maaske flyttes til Byens Udkanter »saasom langs Vestervold op ad til Nørregade«, hvor der tilmed kunde fremskaffes store og rummelige Grunde. Bryggerierne behøvede netop en sund, fri Luft, og Beliggenheden her var mindre farlig end midt i Byen, ligesom det kunde være Bryggerne ligegyldigt, hvor de boede af Hensyn til deres Næringsvej. Og endelig maatte man ønske Garverier og Sukkerhuse helt fjernet fra Byens Omraade.

Som saa mange andre Forslag blev ogsaa dette til Dels paa Papiret. Det skulde jo først til nærmere Behandling i Rentekammeret, Datidens Finansministerium, der som venteligt i første Række understregede, at der hovedsagelig maatte tages økonomiske Hensyn, at »ikke Bygningernes Skønhed, men alene deres Betyggelse imod Ildsvaade ved Gade-Linjernes Anlæg bør komme under Betragtning.« En saa dybtgaaende Omlægning som Forslagets

Rentekammerets Bemærkninger.

Den genopbyggede By.

Etageantal 1801.
 Kvarteret omkring Kompagnistræde-
 Læderstræde 1795.
 Signaturerne angiver Antallet af Etager.
 Der ses nogle af Branden 1795 raserede,
 endnu ubebyggede Grunde.
 Efter Brandkort i Stadsarkivet. Jfr.
 Rawerts Bog.

vilde blive alt for kostbar. Den gamle Brolægning burde blive liggende, og Gadeudvidelserne skulde saavidt muligt ikke tages fra begge Sider, men fra een, ligesom man forøvrigt bifaldt, at der toges Hensyn til de forhaanden-værende Fundamenter. Man var ogsaa til Dels enig med Forslaget, hvad angik Udvidelser og Nedlæggelser af de forskellige Gader. Hummergaden, Smedens Gang, Endeløsstrædet, Sluttergaden, Lille Færgestræde og Hendrikfyrengang burde forsvinde, derimod hverken Dybensgade, Fortunstrædet eller Nellikestrædet, der tværtimod skulde forlænges ud til Størestrædet (Holmens Kanal). Der maatte heller intet skæres bort af Amagertorv, og Læderstræde skulde opretholdes i dets gamle Længde, mens man bifaldt Indretningen af de forskellige nye Tværgader, saavel som i Princippet Anlægget af Højbroplads og Raadhusets Flytning.

Man burde vel ogsaa i Overensstemmelse med Forslaget bestræbe sig paa at faa sammenlagt saa mange som muligt af de alt for smaa Grunde; men hvad der var berørt angaaende Bryggeriers, Garveriers og Sukkerhusets Flytning, ansaa man for en Sag, der var forbundet med saa mange Vanskeligheder og Bekostninger, at den ikke kunde gennemføres.

Reguleringskommissionen.

Imidlertid blev heller ikke Rentekammerets Forslag til Virkelighed i fuld Udstrækning, skønt der straks ved kgl. Resolution blev givet Tilladelse til at paabegynde Byggearbejderne paa de Steder, hvorom der var Enighed i begge Forslag. Det gjaldt jo om at fremme Genrejsningen mest muligt; men det blev en *Reguleringskommission*, bestaaende af Borgmestrene Hiorthøy og Flindt, Raadmændene Wulf og Lund, foruden Meyn og Rawert, samt den senere Vægterinspektør Berg, der efter forudgaaende Forhandlinger og Undersøgelser fremlagde Detaillerne til endelig kgl. Approbation.

Det gik igen som i 1728. Grundejerne skænkede ikke Evigheden eller Efterkommerne det Hensyn, Rawert havde haabet, de holdt sig til det nærværende, klamrede sig til hver Kvadrattomme af deres Grunde og vilde ikke trods den rundelige Erstatning rykke deres nye Bygninger tilbage. De paaberaabte sig Ejendomsrettens Hellighed og Ukrænkelighed, ja rent ud nægtede at afstaa noget som helst. Man havde nærmest ventet direkte Modstand, da Stadskonduktøren skulde afsætte den første Grund til Bebyggelse, en Grund, hvoraf der netop skulde afgives en Del til Gadens Udvidelse.

Baade paa Grund af Modstanden og de store Udgifter ved Gennemførelsen, opgav Regeringen adskillige af de paatænkte Forbedringer. Ikke en eneste Gade blev over 16 Alen bred, skønt der først var foreslaaet 18, ja 20 Alens Brede for Hovedgadernes Vedkommende. Men det var jo alligevel et Frem-

skridt, naar man betænker, at mange Gader før kun havde været 8 Alen brede, som Kattesundet, Hestemøllestræde, Admiralgade, Nikolajgade og Lille Kirkestræde, andre 9-10 Alen, f. Eks. Brolæggerstræde, Mikkelbryggersgade, Holmensgade.

Af de til Nedlæggelse foreslaaede Gader forsvandt kun Ll. Færgestræde, Endeløs og Hendrikfyrengang. Hummergade, om hvis Sløjfning der havde været almindelig Enighed, bibeholdtes, fordi Lodsejerne ved Størestrædet havde stillet sig vrangvillige og alle villet bebygge deres smalle Grunde, som man ellers ansaa tjenlige til Sammenlægning. Man havde ganske vist kunnet bevæge nogle af dem til at lægge deres Sidehuse saaledes, at deres Gaardsrum stødte sammen, hvilket i alt Fald gav »dobbelt Lysning og friere Luft«; men naar de ikke kunde enes om at lægge de smalle Grunde sammen, var det ingen Forbedring at gøre dem dobbelt saa lange ved Nedlæggelse af Hummergade, hvorfor denne Plan blev opgivet. Det blev heller ikke til noget med de nye Gader i Voldkvarteret, og de mest befærdede Hovedgader blev kun i yderst ringe Omfang forandret, saaledes hverken Frederiksberggade, Nygade eller Vimmelskaftet. De to førstnævnte havde Rentekammeret ellers ment burde udvides til 20 Alen — men Rawert var gaaet imod. Grundene ved Frederiksberggade vilde i saa Fald »blive alt for indskrænkede til de betydelige Næringsdrifter, som i denne Gade overalt havde været etablerede«. Man slog sig til Taals med, at den dog var 16 Alen bred ligesom den nylig anlagte Kronprinsensgade, og efter Beboernes Ønske, saavel som under Hensyn til de der værende solide Fundamenter, forblev den uforandret,

»kuns at der nøjere paases for Fremtiden, at Fortovene for Husene, som allevegne, saa især og i denne Gade, der har saa stærk en Passage, holdes saa ryddelige, at der aldeles ej hensættes noget, at Kælderhalsene ej springe for vidt ud, og Trapperne saalidt her som andre Steder gaar ud over de foreskrevne 18 Tommer«,

næsten en nøjagtig Gentagelse af Paabudet fra 1728. Det forbødes ogsaa Farvere, som igen maatte nedsætte sig her, at hænge deres forarbejdede Varer til Tørring saa langt ud over Gaden, som det før havde været Skik.

Klædeboderne, Badstuestræde, Snaregade, Naboløs og Hyskenstræde forblev uforandrede, og det samme gjaldt Smedens Gang, der ellers var bestemt til Nedlæggelse, men bevarede, fordi der inderst i den var blevet staaende 4 Huse, som det vilde blive for dyrt at købe.

Sparsommelighed til det yderste var i stor Udstrækning det Motto, man maatte arbejde under; derfor lykkedes det langtfra at afskaffe de mange »Huk« og Bugtninger, og Gaderne vedblev i mange Tilfælde at have det gamle, bugtede Forløb, ligesom f. Eks. den smalle Del af Holmensgade af samme Aarsag blev bevaret.

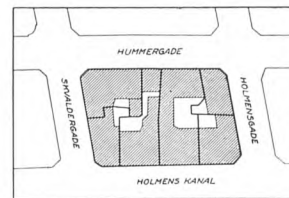
Man var imidlertid i Kommissionen klar over, at ikke alt var efter Ønske, og at der kunde blive rejst Indvendinger, og man havde paa Forhaand Svarret parat:

»Før denne Ildebrand indtraf, forundrede alle sig meget over, hvorfor de meget skæve Gader og Grunde, udi den 1728 afbrændte Del af Staden, ikke bleve rettede og gjorde mere regulære, da dog dertil den Gang var saa god Anledning. Men ogsaa denne Gang forblev alt ligesaa skævt og uregelret som tilforn, hvilket har opvakt hos mange for nærværende Tid ligesaa stor Forundring. Vore Efterkommere vil og sikkert sige det samme om os, som vi have sagt om hine vore Forgængere. Ved nærmere Overvejelse og Bekendtskab med Tingene vil man finde, at den forment Regulering ikke var mulig, uden overordentlig store Omkostninger.«

To Ting af Betydning lykkedes det dog at sætte igennem, trods Indvendinger og Bekostning, og Ideen til begge skyldtes Rawert. For det første

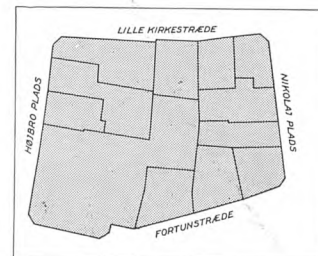
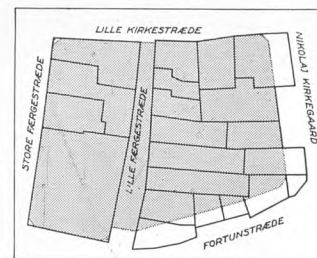
ILDEBRANDE

Byplanmæssige Resultater.

Karré ved Holmens Kanal.
1 : 2 000.

Det ses, at man har bestræbt sig for at lægge Gaardene sammen.
Efter Berggreens Karréplaner, 1888.

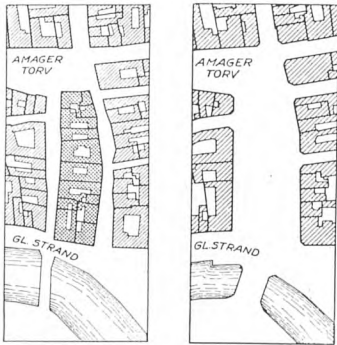

Regulering 1795.
1 : 2 000.

Kvarteret omkring Lille Færgestræde. Foroven for Branden 1795. Forneden efter Branden.

ILDEBRANDE

Højbro Plads.

1 : 5 000.

Til venstre ses de Bygninger, som ryddedes mellem Højbrostræde og Store Færgestræde.

Efter Geddes Kort 1757.

Til højre ses Pladsen 1944.

Bruun III, S. 730 ff, jfr. Rawert, S. 133 ff.

Salg af Stadens udenbys Jorder.

Rosenborg Have beskæres.

Rawert, S. 142, jfr. Samling af Bestemmelser vedr. Københavns Kommune 1607-1839, S. 213, og Langberg og Langkilde: Dansk Byggesæt omkr. 1792 og 1942, S. 22.

Bruun III, S. 734 f.

Bruun III, S. 728 ff.

blev Raadhuset ikke genopført paa dets gamle Plads, selv om mange ankede over, at man ikke gjorde Brug af de svære Grundmure og hvælvede Kældere. Gammel- og Nytorv blev til een Plads, og selvbevidst skriver Planens Fader:

»Hvad Staden har vundet i Skønhed ved denne store og herlige Plads falder hver Mand i Øjnene og ikke mindre have de angrænsende Beboere profiteret ved denne friere Udsigt.«

For det andet maa Ideen til Højbro Plads, som man i Dag ikke kan tænke sig at undvære, tilskrives Rawert. Planen hertil ansaas i Begyndelsen »som et flygtigt og ikke nøje nok overtænkt Indfald. Mange ansaa det endog vel dristigt at foreslaa de skønneste og mest nærsomme Pladser i Staden sløjfede, og som i den Henseende vare ubetalelige.« Men Rawert havde alene Stadens og ikke enkelte af dens Beboeres Interesse for Øje. Og han havde gode, nyttige Grunde for Forslaget.

»Det var at ønske, at Byen paa flere Steder med den Lethed kunde inddeles i visse Afsnit, ved deslige aabne Pladse. Skadeild vilde da ikke saa hastig og let kunne forplante sin voldsomme Virkning.«

Forslaget vandt i alle Tilfælde højere og allerhøjeste Bifald og blev gennemført trods de store Udgifter. En Indsamling blandt Ejerne af de tilgrænsende Grunde gav kun 2 700 Rdl., mens der krævedes et Beløb paa omtrent 56 000!

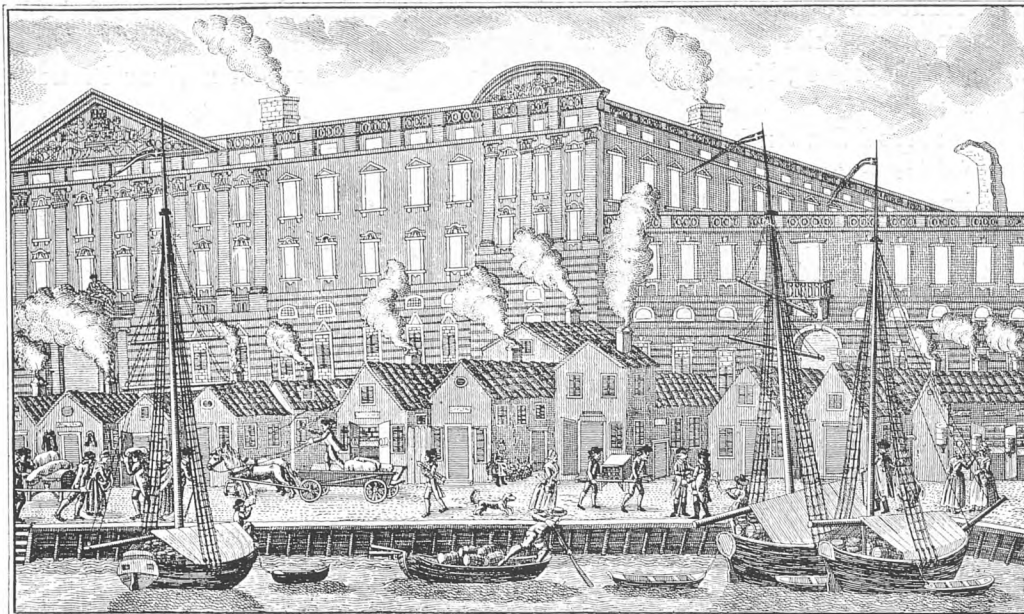
Desuden vilde der imidlertid medgaa ca. 300 000 Rdl. som Erstatning til Grundejere, der havde mistet større eller mindre Arealer ved Gadeudvidelserne, og der blev nedsat forskellige Kommissioner for at overveje, hvorledes det samlede Beløb skulde fremskaffes. Forskellige Udveje blev bragt i Forslag, og der opnaaedes sluttelig Tilladelse til Salg af en Del af Stadens udenbys Jorder. Nogle af disse, i umiddelbar Nærhed af Fæstningsterrænet og saaledes udsatte for ved en senere Lejlighed at blive »anset uundværlige for Stadens Sikkerhed og Fortificationens Nytte«, blev behæftet med de saakaldte »røde Servitutter«.

Fra først af havde der naturligvis ogsaa været Tale om straks at afhænde de Arealer af Kongens Have, som ved kgl. Resolution af 11. September 1795 var overdraget Byen »til Hjælp til de Udgifter, der vil medgaa i Anledning af Gadernes Regulering i København«. Ideen til denne Overdragelse skyldes vistnok ogsaa Rawert, der oprindeligt havde tænkt sig et Stykke af Haven langs Gothersgade udlagt til Bebyggelse. Det kom imidlertid til at dreje sig om

»en Strækning af Rosenborg Have paa omtrent 89 Alen i Bredden og 627 Alen i Længden fra Gothersgaden til Sølvgaden, til en ny Gades Anlæg paa 20 Alens Bredder, saaledes at Gaden skilles fra Haven med en Indhegning . . ., og at Forhusene i den ny Gade vende mod Haven, og Baghusene, samt Gaardspladserne der imod grænse til Adelgadens Baghuse og Grunde, ligesom og den saakaldte Sorte Christians Krog vil blive at forlænge for at løbe i den ny Gade.«

Foreløbig blev Salget af disse Grunde opsat, fordi mange af de »afbrændte Grunde« stadig laa ubebyggede. Først 1797 blev den nye Gade afstukket, og 1800 begyndte Bortsalget af Grundene. 1804, da Gaden aabnedes for Trafikken, stod fem Nybygninger færdige. Gaden, der ikke fik noget af de Navne, Rawert havde bragt i Forslag: Havegade eller Gavegade, men efter Magistratens Indstilling kom til at hedde Kronprinsessegade, er saaledes ogsaa en af Storbrandens Følger.

I den nye Højbro Plads's umiddelbare Nabolag, blot skilt derfra ved en enkelt smal Karré, gav Branden ogsaa Anledning til Oprettelse af en ny Torveplads, der dog først efter en rum Tids Forløb blev endelig reguleret. Her laa i de første Aaringer efter Branden Skt. Nikolaj romantiske Kirkeruin, »forfalden som Levninger af et gammelt Bjergslot«, med halvt forvitrede

Frederiks Koloni.

Den ejendommelige Husvildebebyggelse paa Slotspladsen eksisterede endnu 4-5 Aar efter Branden. Efter samtidigt Stik af Friedrich.

Mure, sønderslagne og ødelagte Gravmæler. Der havde rejst sig stærke Protester, da der straks efter Branden var Tale om at nedlægge denne Byens »ældste og største« Kirke, som man sagde; men af økonomiske Grunde blev det endelig besluttet i 1804, og selve Kirkebygningen blev nedbrudt i Aarene 1814-17. Taarnet blev staaende til Brug for Brandvæsenet. Paa den Maade kunde det jo ligesom sone, at det efter Rawerts Paa-stand ofte »havde givet Eksempel paa Taarners Skadelighed« og maaske ogsaa var Aarsag til Kirkens endelige Ødelæggelse. Paa Kirkegaarden, nedlagt fra 1800, havde Grønhandlere og Slagtere længe Stade med deres Vogne, indtil det i 1838, trods mange Betæneligheder ved at forstyrre Gravfreden, blev bestemt, at faste Slagterboder skulde opføres. De sidste af disse blev først fjernet i 1917.

Saa lang Bestandighed fik et andet Produkt af Ildebranden, den saakaldte Frederiks Koloni, ikke. Skønt den fra først af kun var et rent interimistisk Foretagende, vil det være naturligt at omtale den her. Den dannede dog i 4-5 Aar et karakteristisk og mærkeligt Træk i Byens Fysiognomi.

Som et Led i Bestræbelserne for at imødegaa Bolignøden efter Branden, blev der allerede 17. Juli givet Tilladelse til at bebygge Slotspladsen med midlertidige Beboelser, paa Betingelse af at Huse med Skorstene skulde opføres af Mur og Bindingsværk med Tegltag eller Tag af Græstørv over Brædder, at de Byggende skulde underkaste sig enhver til Orden og Renlighed sigtende Foranstaltning, og at Hytterne skulde nedrives, naar som helst det blev forlangt af Myndighederne. Den sidste Bestemmelse hindrede i Begyndelsen Tilslutning, indtil der fastsattes en mindste Frist paa 3 Aar. Pladsen blev bebygget med parallelle Længer, vinkelret paa Slottet, med Gader paa 8 Alen og to Hovedgader paa 18 Alen, og Gaderne havde Navne: Christiansgade, Frederiksgade, Augustagade o. s. v. Der blev ialt 83 Boliger, hovedsagelig i Smaakøbmænds og Haandværkeres Besiddelse.

»Med Rørelse ser man en lille Købstad rejse sig paa Slotspladsen,« skriver Tode, »... de røde Tage og de vajende Vimpler af Skibene og bag dem de store Stenmasser, Christiansborg har efterladt sig, giver det hele betragtet fra Østen en vis Lighed med en lille Søhavn i Norge og gør det til en Sjældenhed, som er værd at rejse til Hovedstaden for.«

Det skyldes dog næppe den nye »Bydels« Værdi som Turistattraktion, at Nedbrydningsfristen i 1798 blev forlænget et Aar; men da det i 1799 viste sig, at der var handlet med Husene — en Trediedel var solgt af Bygherrerne,

Husvildeforsorg.

»Frederiks Koloni«.

Bruun III, S. 720 ff.

Klassicistiske Huse.

Bebyggelsen i del København, der blev genopbygget efter Branden 1795, falder i to Kategorier: Den mere enkle Bebyggelse, Lejevaaninger og jævne Borgerhuse; og Rigmandsgaardene med tydeligt Præg af den klassicistiske Arkitekturmode, baade ude og inde. Som Typer paa den sidste Kategori ligger Gammeltorv Nr. 18 og 22. Nr. 22 blev opført for Storkøbmanden O. B. Suhr 1796.

Se ogsaa S. 192.

Bruun III, S. 718 ff.

og et lige saa stort Antal Familier havde endda samtidig Lejlighed andetsteds i Byen — blev Ansøgningen om yderligere Frist afslaaet; i Sommeren 1800 var ethvert Spor af Frederiks Koloni forsvundet.

Anden interimistisk Bebyggelse blev staaende endnu længere. Teltlejrene, der efter Branden havde præget Byen — og hvoraf den største paa 300 Telte laa paa Nørrefælled, indrettet med Kloaker og Vandlejninger — var snart blevet afløst af talrige »Hjælpevaaninger« ved Filosofgangen, Østerport, Toldboden og flere Steder, simple og lave Bindingsværkshuse, til Dels rejst ved privat Godgørenhed. Nævnes kan det ogsaa, at Christiansborgs Ruiner brugtes til Boliger for de Brandlidte; saaledes blev den 4 Etager høje Garderstald bragt under Tag og benyttedes til Beboelse for 300 fattige Familier lige til 1803.

Byggeregler.

Bruun III, S. 741 ff, jfr. Rawert, S. 31 ff. Se iøvrigt S. 265.

Rawert, S. 3.

Som i 1728 havde man hurtigst muligt efter Branden udstedt nye rigoristiske Byggeforskrifter, og som i 1728 maatte man paa Grund af Borgernes idelige Klager atter trække i Land og slække paa Kravene. Til Dels var det endda de samme, som havde været fremsat allerede dengang. De gik naturligvis navnlig ud paa at begrænse Brandfaren. Det udvendige Træværk havde saaledes vist sig meget farligt:

»Til Ildens hastigere Fremgang bidrog fornemmelig den stærke Sommerhede og Tørke, som paa den Tid havde vedvaret i nogle Uger; thi derved var alt udvendigt Træværk paa Husene, af Tagvinduer, Udlæggere, Gesimser og Tagrender, blevne saa antændelige, at de ligesom Svovlstikker strax fængede Lue af enhver paafaldende Funke.«

Man maatte dog moderere de strenge Forbud mod Tagrender og Udlæggere af Træ, ja tillade Træluger i Stedet for de forlangte Jerndøre, naar de kun var i Plan med Muren, saa Gnister ikke kunde ligge i Karmen og fænge. Skorstensankre skulde derimod fremtidig være af Jern og Gesimserne mures.

Først og fremmest havde man dog paabudt Grundmur baade i For-, Side- og Baghuse — en Bestemmelse, der 1805 blev opgivet for Forstædernes Vedkommende — og Byggehøjderne blev reguleret. Navnlig kom to af Paabudene i udstrakt Grad til at præge Bybilledet.

Facadernes mange og tætsiddende Vinduer havde været karakteristiske for det 18. Aarhundredes Huse. De var jo ofte forklædte Bindingsværksbygninger, en tynd Skalmuring dækkede den enlige Bjælke mellem Vinduerne.

»Ildebrandshus«.

Hus paa Hjørnet af Krystalgade og Fiolstræde, opført 1734 paa en Tomt efter Branden 1728 og skaanet under Bombardementet 1807.

Nu paabødes det, at Pillerne mellem dem skulde være mindst 1 Alen bred, et Krav, der dog siden nedsattes til 21 Tommer for Huse, der ikke var over 12 Alen brede.

Og Bygningerne paa denne Størrelse fik ligeledes Tilladelse til at nøjes med skraa Hjørner paa $3\frac{1}{2}$ Alen. Mens alle Hjørnehuse tidligere havde været bygget helt ud paa Grunden med Murene i skarpe Vinkler, var det nemlig blevet bestemt, at samtlige Hjørner skulde »brækkes« paa 5 Alen, naturligvis for at lette Passagen i de snævre Gader. Disse skraa Hjørner danner stadig et gennemgaaende Træk i Københavns Gadebillede.

Bygningernes Udseende tog man sig i denne Omgang ikke af; tværtimod hed det: »hvilken Højde, Vedkommende forresten kunde efter Forgødtbefindende anvende til saa mange Etagers Indretning, som ske kunde«. Men siden 1728 havde nye Arkitekturmoder, Rokokoen og derpaa Klassicismen, vist sig i Hovedstaden. Man tilstræbte Ro og Enkelhed, i højere Grad end under den trods al Regularitet farveglade Barok, og dette havde allerede før Branden fundet Udtryk i den Krig, der var indledt netop mod de i mange Kulører og med malede Dekorationer prydede Kvisthuse. Endnu faa Aar før Branden fandt disse dog stadig behjertede Forsvarere, der gik til Angreb mod den overhaandtagende Mode at hvidte Husene udvendig, en Mani, som mere og mere greb om sig, saa man til Slut maatte tro, »at København er forflyttet til Møens Klint«. Man fandt det skrækkeligt, om den nye Kalkmode skulde sejre og Byen virkelig miste »det behagelige Udsyn over en Række buntede, mangehaande farvede Huse«.

I Byggeperioden efter Branden og til omkring Aarhundredskiftet var Hvidtekostens Tilhængere derimod i Majoritet. Nu havde den klassiske Smag sejret, og der protesteredes mod, at de stærke Kulører, »denne latterlige Grille«, prægede Gadebilledet.

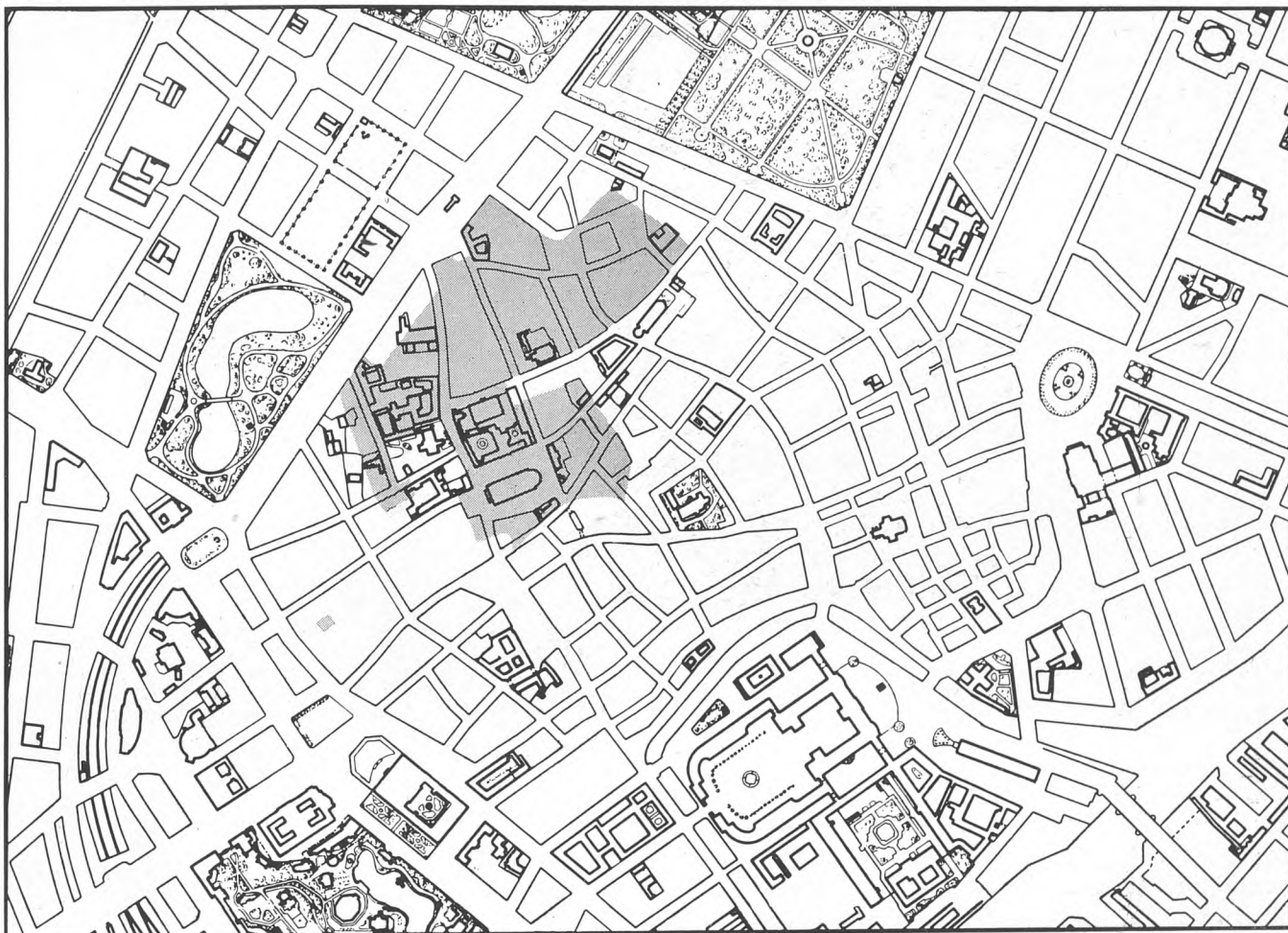
Det hjalp ikke stort, at man fra modsat Side krævede Politiet sat i Aktion, fordi de hvidtstraalende Huse kunde give Anledning til Øjensygdomme! Men man kunde trøste sig med, at »Gadernes Støv, Skorstenenes Røg og fugtige Uddunstninger« hurtigt forvandlede det Hvide til en »smudsig, styg, graa og sortagtig Farve«, og praktiske Hensyn banede derfor Vej for det afdæmpede, graalige Gadebillede, hvori København i Frederik VI.s Dage faldt til Ro.

Der var stor Forskel baade paa Udseende og Kvalitet af de efter Branden

Krav om brudte Hjørner, se f. Eks. Fig. S. 192.

Hugo Matthiessen: »Københavnske Gader«, S. 51.

Bruun III, S. 748.

Branden 1807.

1 : 10 000.

Det af Ilden efter Bombardementet
2.-5. September raserede Omraade
er vist med Tone.

1795 byggede Huse. Det var jo i »den florissante Periode«, da de store Handelherrer tjente gode Penge; paa deres nye Boliger sparedes intet, de blev søjleprydede og pilastersmykkede Palæer som Erichsens paa Kongens Nytorv og Gustmeyers i Gaden Ved Stranden. Ogsaa mange smukke og gedigne Borgerhuse opførtes i den nye Smag. Det kneb mest med Boliger til de mindrebemidlede. I Smaagaderne var Nybygningerne af tarvelig Kvalitet. Og bedre blev dette Forhold ikke, da en ny Katastrofe efter faa Aars Forløb ramte København.

BRANDEN 1807

Englændernes Bombardement i de første Septemberrdage 1807 førte til en tredie Storbrand, ganske vist ikke af samme Omfang som i 1728 og 1795. Man regner med, at en Tolvtedel af Byen brændte. Angrebet var skaanselsløst rettet mod Kvarteret omkring Frue Kirke, og foruden Kirken brændte mange Gader, deriblandt ogsaa Omraadet mellem Larslejstræde, Volden, Frederiksborggade, nuværende Hausergade og Suhmsgade. Tillige en Del af Købmagergade og Vestsiden af Graabrødretorv.

Rubin: 1807-14, S. 459.

Rawert og Meyn maatte atter i Funktion. Sammen med dem beordredes Borgmester Schiøtt, Raadmand Lange og Oldemand, Købmand Jessen til at træde sammen for at udarbejde en Plan til Byens Genopbyggelse efter de gældende Anordninger. Forholdene skulde benyttes til at skaffe Gaderne den i 1795 fastsatte Bredde af henholdsvis 18 og 16 Alen for de mere eller mindre befærdede.

Det kneb ogsaa denne Gang meget med at faa Byggeriet i Gang. I adskillige Aar var Byen præget af Bolignød, og navnlig de »lavere Klasser« mang-

Vestergade.

Husrækken er typisk for den mere jævne Bebyggelse efter Branden 1795. Jfr. Billedteksten S. 189.

lede Husrum. Endnu i 1812 maatte man lokke med Begunstigelser for dem, der byggede Boliger for Middelstanden til billig Leje inden Udgangen af Aaret 1813. Og der byggedes paa Grund af Mangel paa Materialer og følgelig taarnhøje Priser utilladeligt slet: »Præmierede Smaalejlighedskaserner, opførte med Ler, af Brokker og Halvsten, med tynde Bjælker, paa Forhaand forsynede med Jernkramper for ikke at brase sammen».

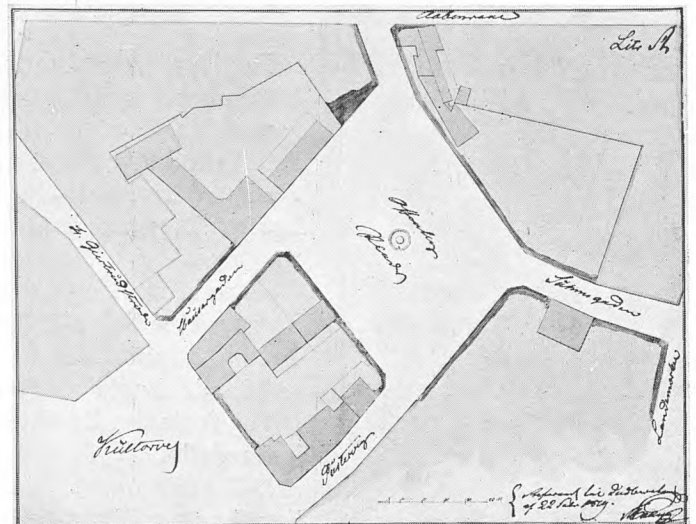
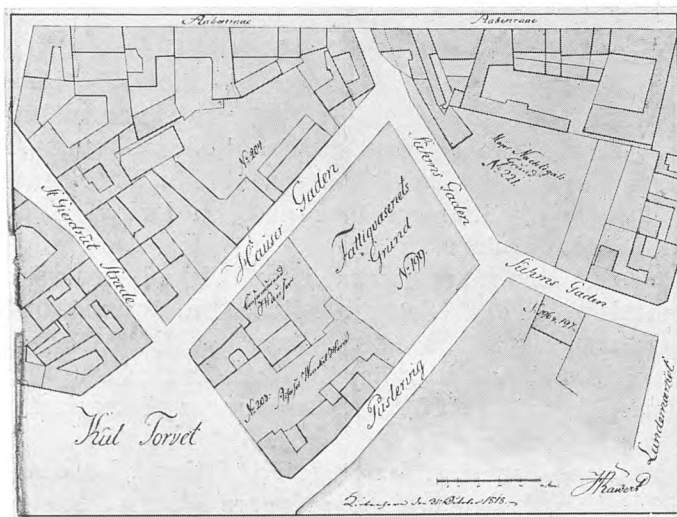
Karakteristikken skal dog ikke gælde de Huse, der opførtes af en af Tidens større Bygherrer, den Mand, som gav Navn til baade en Gade og en Plads: Conrad Hauser. Udlæg af Hauser Plads var den eneste betydelige Ændring af Byplanen efter Branden 1807.

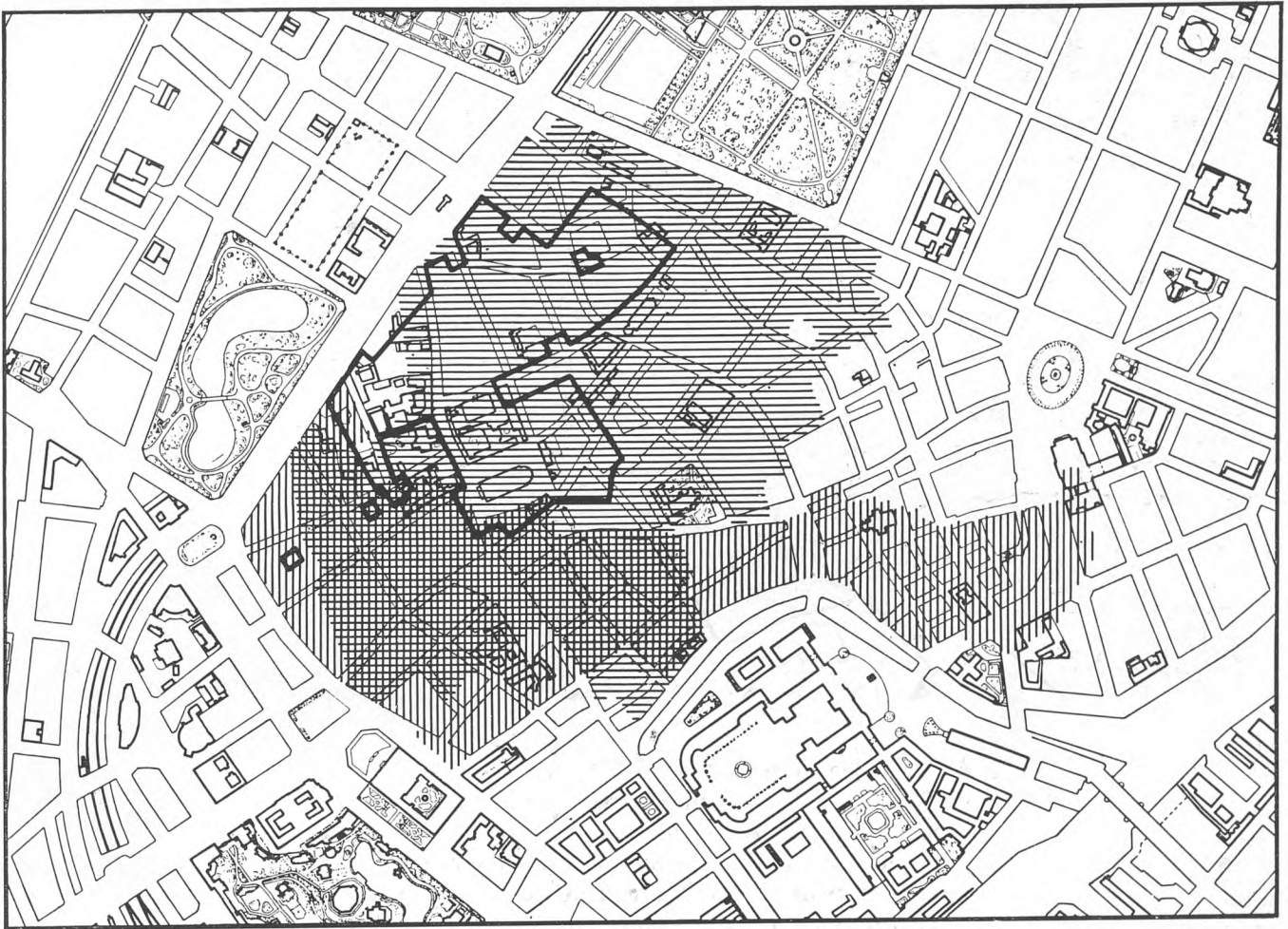
Hauser havde allerede 1811 opført samtlige til det Tidspunkt byggede Huse i den nyanlagte Gade fra Kultortvet til Aabenraa, som derpaa havde faaet Navnet Hausergade. Derpaa fik han i 1819 en stor Brandtomt, hvor der før

Forneden til venstre: Kvarteret ved Hausergaden. 1818.

Ca. 1 : 2 000.
Tegning af H. Rawert.
Stadsarkivet. Jfr. H. Langberg: Fra Torv til Torv.

Forneden til højre: Forslag til Hauser Plads af Stadsbygmester Malling, 1819.
Ca. 1 : 2 000.
Stadsarkivet. Jfr. H. Langbergs ovennævnte Bog.

Brandenes Hærgen.

1 : 10 000.

Vandret Skravering angiver Omfanget af Ildebranden 1728, lodret angiver Branden 1795. Med svær sort Linie er angivet det Omraade, der ødelagdes 1807. Det ses, at disse tre store Brande tilsammen har hærget det meste af den gamle By.

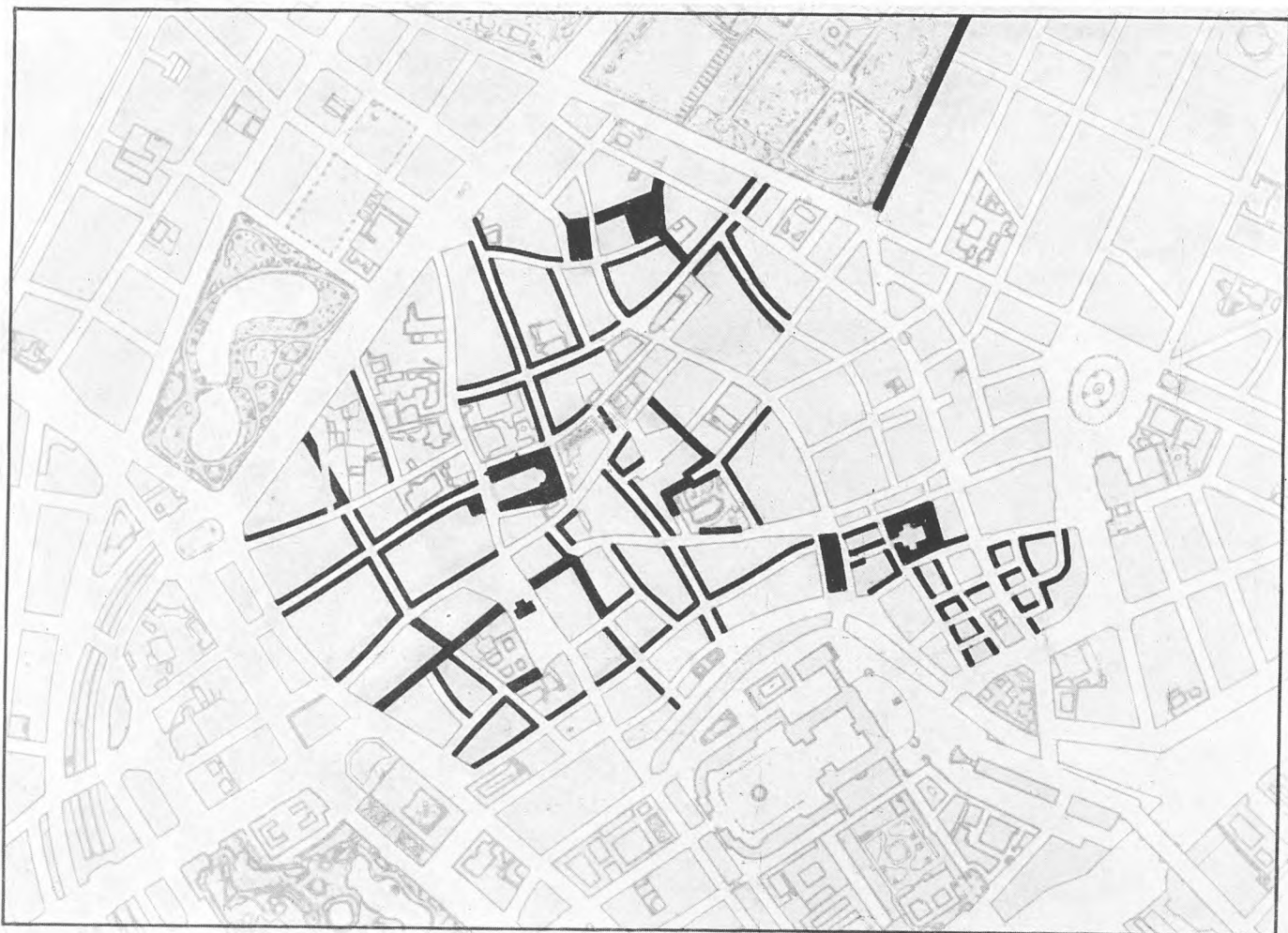
V. Lorenzen: Vor Frue Kirke, S. 120. Jfr. C. F. Hansens Embedspapirer i Rigsarkivet, samt O. Mackeprang: Bispetorvet, Salmonsens Leksikon-Tidsskrift 1944, Sp. 785-87.

havde ligget et Tvangsarbejdshus, udlagt til offentlig Plads og planeret, skønt det ikke lykkedes ham at faa et offentligt Springvand etableret. Han havde endda faaet Kongen til at interessere sig derfor. Pladsen kaldtes i Folkemunde naturligt Hauser Plads; men selv vilde han egentlig, den skulde hedde Suhms Plads. I flere Aar fungerede den som Hjælpetorv til Kulturvet, skønt den førte en underlig uofficiel Tilværelse, ikke udlagt ved nogen kgl. Resolution. Endnu i 1837 var Ejeren af en tilstødende Grund i Vildrede med til hvilken Side, han skulde vende Facaden af det Hus, han agtede at bygge. Først Aaret efter afgjordes endelig Spørgsmaalet. Fattigvæsenet, som Grunden tilhørte, beordredes til at »overlade den saakaldte Hauser Plads til Staden som et Hjælpetorv til Kulturvet«.

Den lille Plads foran Frue Kirkes Hoveddør, nuværende Bispetorv, blev udelukkende af æstetiske Grunde udlagt efter Forslag af Kirkens Bygmester, C. F. Hansen. I sin Betænkning om Nyopførelsen gentog han, hvad han havde skrevet til Kancelliet om Grundene paa Hjørnet af Studiestræde:

»Da disse Grunde er lige for den store Portal til den nye Frue Kirke, vilde det være saare ønskeligt at komme i Besiddelse af samme, efterdi der, ved at tillægge Nørregade paa dette Sted en 16 Alen eller mere af disse Grundes Dybde, vilde forskaffes en passende Plads, hvorfra man fik det rigtige Synspunkt af den for Kirkens Hoved-Indgang staaende svære Colonnade.«

Siden 1807 har ingen Storbrand hærget København og givet Anledning til mindre eller større Omdannelser af Byplanen. Hvor denne er ændret

skyldes det den tekniske Udvikling, der ganske vist ikke har kunnet faa Bugt med den middelalderlige Gadeplan, som man ved Reguleringerne søgte at tilpasse efter den voksende Trafik. De store Ildebrande satte dog deres Præg paa Københavns Bebyggelse, saa det endnu kan ses den Dag i Dag. Flertallet af de nu bevarede gamle Huse inden for det ældste Byomraade er »Ildebrandshuse«, enten det nu er Barokkens Kvisthuse fra 1730'erne eller de klassicistiske Borgerboliger fra Frederik VI.s Dage.

Udviklingen af Ildslukningsredskaberne og den bedre Organisation af Brandvæsenet har naturligvis en stor Andel i, at ingen Ildebrande har kunnet tage Overhaand som i gamle Dage. Hertil bidrager ogsaa den nyere Bygningslovgivning, der præger Nybyggeriet i den indre By.

Carl Bruun indleder 3. Del af sin Københavns Historie med følgende Karakteristik af den Smagsretning, der beherskede Byens Genopbygning efter Branden 1728: »Datidens almindelige Borgerhuse, hvoraf der den Dag idag findes mange omkring i Stadens forskellige Kvarterer, fremviste som oftest kjedsommelige Flader afbrudte af talrige Vinduer; Facaderne vare uden al Profilering og afsluttedes i Regelen foroven af et gavllignende Midtparti, eller om man vil: en Kvist midt over Huset, hvilket var høieste Mode og ansaas for særlig pynteligt«.

Senere har Meningerne om denne Byggeperiode delt sig, og en Strøm-kæntring til Fordel for det Bybillede, Ildebrandshusene har skabt, medførte en vis Konflikt med byplanmæssige og sundhedsmæssige Hensyn, der før eller senere vil kræve en Sanering af de daarligste af de paagældende Kvarterer, ligesom man maa fastholde Kravet om en Række højst paakrævede Forbedringer til Fuldbyrkelse af de Byplanopgaver, som Genopbygningen efter de store Brande efterlod uløste.

Gennemførte Reguleringer.

Med sort Farve er vist de trods all betydelige Gadeudvidelser og Gennem-brydninger, der i Dag staa som Resultatet af Reguleringsarbejdet efter Brandene i 1728, 1795 og 1807.

De vigtigste Resultater af Reguleringerne efter de forskellige Brande var:

- 1685 Anlægget af Nygade.
- 1728 Anlægget af Frederiksberggade, Kattesundet og Knabrostrædes Forlængelse samt Kulturvet.
- 1795 Anlægget af Højbro Plads og Foreningen af Gammel- og Nytorv. I Forbindelse med Branden 1795 kan videre nævnes Anlægget af Kronprinsessegade (sammenlign Side 187).
- 1887 Frilæggelsen af Frue Plads og nuværende Bispetorv samt det senere Anlæg af Hauser Plads.

IX. FÆSTNINGEN

SUMMARY	P. 196.
BISPETIDENS FÆSTNING	S. 197—199.
<i>Borgen S. 197. Absalons Vold S. 197. Anlæggene forstærkes S. 199.</i>	
FÆSTNINGSANLÆGGENES OVERGANG TIL KRONEN	S. 200—201.
CHRISTIAN IV.s FÆSTNINGSPLAN AF 1606	S. 202—205.
<i>Fæstningsværkerne optager mere Plads S. 204. Fæstningen 1624 S. 204—205. Den ydre Forsvarslinie S. 205.</i>	
FÆSTNINGEN 1658	S. 206.
FÆSTNINGEN UDVIDES OG OMBYGGES	S. 207—211.
<i>Byportene flyttes S. 207—208. Langebros Oprindelse S. 209. Christianshavns Vold forlænges mod Nord S. 210—211. Flaadens Leje S. 211. Den nye Vold S. 211.</i>	
DEMARKATIONSBESTEMMELSER	S. 212.
FÆSTNINGEN 1840	S. 213.
FREMSKUDTE VÆRKER	S. 214—216.

THE FORTRESS

Through his castle, which was constructed to afford protection against the piratical attacks of the Vandals, Absalon made Copenhagen a fortress of importance, measured by the standards of his time.

The situation and extent of the fortifications may be seen from fig. p. 15, cfr. fig. p. 199. The low ramparts with a crest of palisades (see illustration at p. 204) were, towards the end of the middle ages, replaced by townwalls and towers, and the gates were later protected by outer fortifications (fig. p. 201). With a view to the water supply of the moats, extensive embankments were constructed, resulting in »Søbæltet« (The Lakes) coming into existence and being extended. The maintenance of these fortifications was originally entrusted to the local authorities of the City of Copenhagen, but general taxes were levied too, especially after Christian the Fourth had begun modernizing the fortress.

Although an earthen mound had been made behind the town wall, the fortifications were not up-to-date as huge earthen ramparts with protruding bastions had become common during the Renaissance. During the period from 1606 to 1624 Christian the Fourth had the town walls replaced by such ramparts, the line of fortifications at the same time being extended from »Østerport« to »Stranden« (fig. p. 203). In 1617, the building of the independent, fortified town of Christianshavn was commenced on the island of Amager, which was to strengthen the defence against attacks from the sea. In line with the Lakes, Christian the Fourth had retrenchments and advanced positions constructed (p. 205).

In connection with the great expansion of the town towards the north undertaken by that king, the construction was begun of the new »Østervold« from »Rosenborg« to »Skt. Annæ Skanse«, which was built at the same time, and was later re-modelled by Henrik Rüse into the »Frederikshavn Citadel« (»Kastellet«), in connection with the completion of the new »Østervold« under Frederik the Third. As a consequence of the experience gained during the siege of 1658, Frederik the Third had »Vestervold« as well as »Christianshavns Vold« extended to the channel of »Kallebodstrand«. »Langebro« was built for military reasons (cfr. fig. at p. 207 and 209). Christian the Fifth had »Christianshavns Vold« extended north (fig. at p. 210), among other things, to protect the new naval base and the extensions of the navy yard (fig. at p. 211). Through these measures, the fortifications had reached the limits which they retained until they were demolished (see fig. p. 216).

The line of demarcation laid down in 1661 prohibited the rebuilding of the suburbs destroyed during the siege of 1658, and although plans were entertained to build new suburbs in connection with one of the many projects to replace Christian the Fourth's fortifications by a more advanced belt of outworks, such plans did not materialize. These plans did not even materialize when it had been proved, in 1807, that it was possible unopposed to bombard the capital due to the absence of such fortifications. The line of demarcation, on the other hand, was repeatedly altered. A committee appointed in 1754 discussed a plan to push the line of fortifications farther out at Kallebodstrand (p. 215), along the coast of Zealand as well as along the coast of Amager.

About the year 1700 the fortress had reached the extent shown at p. 213.

THE CASTLE

THE MEDIÆVAL FORTRESS

EXPANSION TOWARDS
THE NORTH
CFR. TOWN-PLANNING BY
CHRISTIAN IV AND NEW
COPENHAGEN
P. 59

EXPANSION AND RE- MODELLING OF THE FORTRESS

LINE OF DEMARCATION

THE FORTRESS

FÆSTNINGEN

BISPETIDENS FÆSTNING

Borgen.

København har allerede i tidlig Middelalder udviklet sig til en befæstet By, et Forhold der skulde faa indgribende Indflydelse paa Stadens Udseende og byplanmæssige Udvikling. Allerede Absalons faste Borg, hvis Opførelse paabegyndtes i Foraaret 1167 paa den lave Strandholm, gjorde Havn til et fast Punkt i Kampen mod Datidens vendiske Sørøvere, og Borgen har vel ogsaa været det lille Bysamfunds vigtigste Værn mod fjendtlige Overfald. Borgens Opførelse blev bestemmende for Udviklingen og Bebyggelsen af Slotsholmen helt op til vor Tid. Paa Ruinerne af Absalons af Lybækkerne i 1368 nedbrudte Borg genopstod og udviklede sig de senere Kongeborge, Slotsholmen og dens Bebyggelse voksede i Omfang, og Terrænet hævedes højt over Strandholmens og Skarnholmens oprindelige, lave Jordsmon.

Absalons Vold.

Fig. S. 220 viser den ældste Vold, indtegnet paa et nutidigt Kort.
Jfr. Fig. S. 15.

En endnu mere afgørende byplanmæssig Betydning maa tilskrives det Voldanlæg, hvormed Byen tidligt er blevet omgivet. Tidspunktet for det første Voldanlæg kan ikke fastslås; men det vil være naturligt at henføre det til Tiden omkring Borgens Anlæg. Voldliniens Forløb er temmelig nøje fastlagt ved senere Tidens Undersøgelser. Dermed fortælles ogsaa noget om Tidspunktet for Voldanlæggets Tilblivelse, idet Voldliniens Forløb tyder paa, at der paa dette Tidspunkt foruden den ældste Bydel omkring Vestergade maa have været en østligere Havneby under Udvikling. Befæstningsanlægget omtales i Stadsretten af 1254 og maa altsaa være anlagt inden denne Tid.

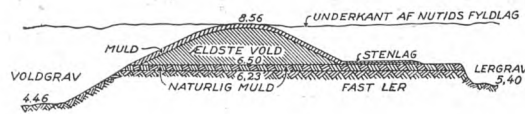
Det første Voldanlæg, almindeligt betegnet som Absalons Vold, strakte sig fra den daværende Strandlinie ved Løngangsstræde langs Vester Voldgades nuværende Facadelinie fra Farvergade til det karakteristiske Knæk ved Jarmers Taarn, fulgte herfra Boulevardlinien til Nørregade og den skraat afskaarne Facadelinie til Fiolstræde, videre i omtrent samme Retning til Gothersgade, langs denne til Store Regnegade, hvorfra Voldlinien gik mod Sydøst til Østergades Udmunding i Kongens Nytorv og endelig med Retning omtrent Syd naaede den daværende Kyst ved Vingaardsstræde.

Det er som nævnt ikke let at se anden Begrundelse for Fæstningsringens efter Forholdene betydelige Udstrækning mod Øst, end at Byen har udviklet sig i denne Retning, saaledes at det her opstaaede Østertorv har dannet en naturlig Afslutning for Byen. Nutidens Viden om den oprindelige Havn giver derimod ingen Forklaring paa Voldliniens Føring langt uden om de Bebyggelser og Handelspladser, der formodes at have ligget tæt ved den daværende Kystlinie. Naturforholdene har muligvis i nogen Grad været bestemmende, idet man vel kan have tillagt det Betydning at faa det ved Nørreport liggende Højdepunkt, Klokkehøjen (Kote ca. 9,0), hvor senere Byens Stormklokke blev anbragt, med ind under Byomraadet.

En rummelig Udformning af befæstede Byer var dog i tidlig Middelalder ikke ualmindelig. (Jfr. Bemærkning herom S. 22.)

Naar man ved Voldens Planlæggelse har overvundet de Betæneligheder, der maa have gjort sig gældende ved Bygning, Opretholdelse og det fremtidige Forsvar af den 2400 m lange Befæstningslinie, som den lille By næppe kan have præsteret Mandskab til, kan dette kun tilskrives en fremsynet Bedømmelse af Byens Vækst og Udviklingsmuligheder paa Grundlag af Stedets naturlige Betingelser og en allerede foreliggende livlig Handelsvirksomhed. Formodninger herom bestyrkes ved Byens Navn, Købmandshavn, som efterhaanden fortrængte det gamle Navn, Havn. Allerede det første beskedne Voldanlæg har betydet en skarp og klar Afgrænsning af Byomraadet og markeret det skarpe Skel mellem By og Land, der karakteriserede Middelalderens Byer.

Naar Voldanlægget i den følgende Tid viste saa betydelig Stabilitet, at det med Hensyn til Linieføring ikke undergik nogen væsentlig Forandring i de følgende 500 Aar, er dette Udtryk for Rækkevidden af den byplanmæssige Disposition ved Byomraadets Afgrænsning og kan ikke tilskrives, at den første Vold har været noget særlig anset Fæstningsværk.

Snit gennem den ældste Vold
Syd for Larslejstræde.
Efter Ramsing III, S. 5.

Volden har, som det fremgaar af senere Udgravninger Syd for Larslejstræde, paa denne Strækning fremtraadt som et afrundet Dige af ca. 2 m Højde med en Voldgrav foran, hvis Udgravning maa have svaret til den i Volden indeholdte Fyld. Det under Vartovs Vestfløj afdækkede Profil har vist en noget afvigende Udformning. Voldkronen har været forsynet med en Plankebefæstning bestaaende af lodrette Egeplanker, mellem hvilke der var flettet en Plankeklædning af vandrette Planker.

De gamle Stadsretter giver et vist Indtryk af »Byens Planker« — ikke mindst af denne Befæstnings Primitivitet.

I Stadsretten af 1254:

»§ 9. Dersom i Fredstid Gravene forringes eller Plankerne falder ned ved nogen Mands Forseelse eller Vanrøgt, skal han inden 3 Dage begynde at istandsætte dem og bringe dem tilbage til deres forrige Stand. Frygtes der for Krig, skal de istandsættes samme Dag; gør han det ikke, skal Borgerskabet gøre det og overtage i hans Hus, hvad der kan findes som Pant, og siden skal yderligere en Bøde ansættes paa ovennævnte Maade efter Brødens og Trodsighedens Størrelse.«

Denne Bestemmelse gentages med omtrent samme Ordlyd i § 18 i Stadsretten af 1294, hvorefter der yderligere tilføjes:

»§ 84. Fremdeles skal den, som stiger over de Tømmerstokke, der beskytter Havnen, ifalde samme Straf. Men den, som (trænger ind) under Plankerne eller løsner Plankerne for at komme ind, skal straffes med tilsvarende Bøde. Den som bortfører Sten, fremskaffet til Stadens Befæstning, skal ifalde den samme nævnte Straf.«

Voldgravene har oprindelig ikke været vandfyldt, i hvert Fald ikke i deres fulde Udstrækning.

Hvis den ældste Vold foruden Porten for den vestfra kommende Vej, som af Ramsing hævdet, har haft to Porte for Alvejen fra Roskilde, bekræftes Formodningen om, at denne Alvej har delt sig vifteformigt efter at have passeret Bækken mellem Serridslev og Havn, saaledes at to Veje har ført gennem Nørreport til den ældste By ved Sankt Clemens, medens en eller to Veje, nærmest følgende nuværende Købmagergade og Pilestræde, efter Borgens Opførelse har dannet Hovedforbindelsen til denne. Østerport har oprindelig ført ud til Byens Jorder langs Stranden; senere har en Vej fra Østerport ført til en Skibsbro, Sankt Annæ Bro, ved den nordlige Sejlrende, Refshaleløbet.

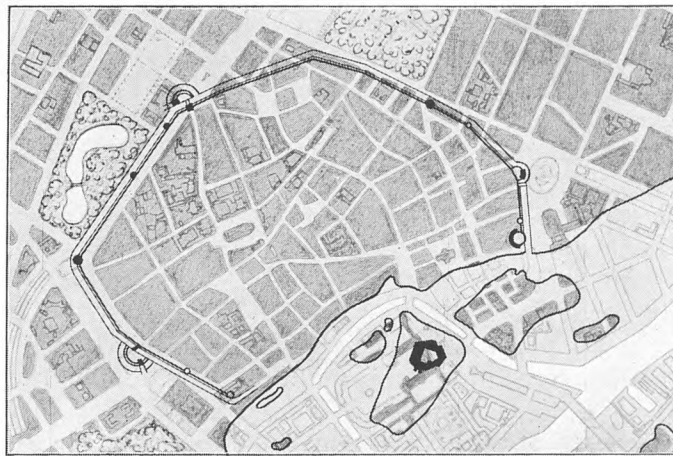
Efter Absalons Død 1201 fortsattes Arbejdet paa Københavns Befæstning, dog i de nærmest følgende Aarhundreder uden at fjerne sig væsentligt fra det oprindelige Voldsystem fra Absalons Tid. Paa et tidligt Tidspunkt er opført et muret Taarn »Kringelen« tæt ved Østerport; senere er andre murede Taarne blevet opført. »Smørhætten« paa Østervold, »Løvetaarnet« ved Vesterport, »Hanetaarnet« — hvis Beliggenhed er markeret i Nørre Voldgades nordlige Kørebane — og »Jarmers Taarn«, hvis Ruin endnu findes, stammer fra Begyndelsen af det 16. Aarhundrede. Plankebefæstningen afløstes efterhaanden af en Bymur.

Voldanlæggets Primitivitet kunde give Indtryk af, at det oprindelig har fremtraadt som en Indhegning af Byområdet, saaledes som det ofte var Tilfældet i tidlig Middelalder. Hosstaaende Bestemmelse tyder dog paa, at man har tillagt Anlægget en vis krigsmæssig Betydning.

FÆSTNINGEN

Den middelalderlige Befæstningslinie, indtegnet paa nultidigt Kort.

Fund af Murrester angivet med sort. Befæstningen synes enkelte Steder skudt lidt frem foran den ældste Vold (jfr. Fund fra denne paa Varlovs Grund. Ramsing III, S. 7).

Jfr. de tilsvarende Bestemmelser i de ældre Stadsretter S. 261.

Et Billede af Forholdene paa Kristoffer af Bayerns Tid giver Stadsretten af 1443, 5. Kapitel:

»§ 2: Hvo som stiger over Byens Mur eller Planker eller over Byens Fæstning eller bryder Planker ud, han give Kongen 40 Mark og Byen 40 Mark.

§ 3. Om Dige eller Planker fordærvs, eller nederfalde for nogen Mands Forsømmelse i Fredsens Time, da skal han som det Rum tilhører det bøde og bedre inden 20 Dages Rum, siden hannem tilsiges. Ræddes man og for Orlog, da skal han bøde i samme Dag. Gør han det ikke, da skal han sættes udi Stadens Gemme og tage siden af hans Gods og bøde og bedre det med saa meget som vederbør og dertil skal han give Kongen sex Mark og Staden sex Mark for Uhørighed.«

K. D. I, S. 169.

»§ 27. Hvo som løsner Planker eller kryber under dem ind eller ud, eller tager Sten bort, som er til Stadens Værn lagte og til sammen baarne bøde 40 Mark halvt Kongen og halvt Staden.«

K. D. I, S. 232.

Byens Planker nævnes endnu i 1523 (Strækningen ved Studiestræde).

Anlægget forstærkes.

Allerede fra Absalons Tid eller den nærmest følgende Tidsperiode har man tilstræbt at faa Gravene vandfyldt. Der er med dette for Øje foretaget omfattende Arbejder for at opstemme Vandet fra Egnens Bække og Aaer og lede det ind til Staden og dennes Fæstningsgrave, ligesom der i Tidens Løb er gennemført en Uddybning af Gravene, der ogsaa er udvidet i Bredde.

Der er S. 239 ff. nærmere redegjort for Vandtilledningen til Staden og Fæstningsgravene.

Som andet Steds nærmere omtalt er Afløbet fra det ved Opstemninger dannede Vandreservoir i Søernes Dal ført gennem Graven foran Vester vold til Stranden, og Vandet i denne Grav, »Vester Grav«, er paa et tidligt Tidspunkt blevet opstemmet til en Højde, der næppe kan have ligget over ca. 5,0 m.

For at man senere med Tilløb fra Vestergrav har kunnet opnaa Fyldning af Graven foran Nørrevold med rimelig Vanddybde, maa en betydelig Uddybning være foretaget, ligesom det har været nødvendigt at lægge Dæmninger, »Bjørne«, over Graven for at holde Vandet opstemmet i Forhold til den lavere liggende Grav foran Østervold.

Ramsing mener ud fra Købmagergades ældste Navn, Bjørnegade, der omtales Aar 1377, at kunne slutte, at der har været en »Bjørn« paa dette Sted, saaledes at Graven paa den Tid maa have været vandfyldt.

Lassen, Bilag 1.
K. D. I, S. 190.

Voldanlæggets Forbedring har gennem Tiderne ligget Borgere og Bystyre paa Sinde. I et Brev af 3. September 1455 beder Christian I alle Grundejere i København om at hjælpe »at planke, broe og fastgøre forskrevne vor Kiøbstad Kiøbenhavn, som de gjøre, der Huus eller Jord have i Malmø, Kiøge og i andre vore Kiøbstæder i Danmark — — —«.

Befæstningen maa allerede tidligere være blevet forstærket, først med et enkelt muret Taarn, »Byens Taarn«, der omtales i Jordebogen af 1377. Flere murede Taarne omtales i Jordebogen af 1496, og denne Udvikling fortsættes i det følgende Aarhundrede, ligesom Plankebefæstningen strækningsvis blev afløst af en Bymur. Dele af disse middelalderlige Mure og Taarne er blevet blotlagt ved Udgravninger i den nyere Tid; kun af eet af Fæstningstaarnene, Jarmers Taarn, findes endnu synlige Murrester.

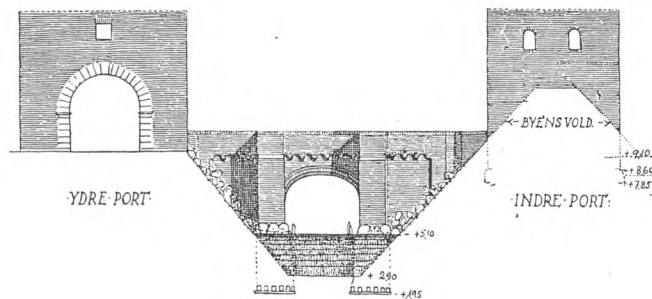
En yderligere Forbedring af Befæstningen gennemførtes i denne Periode ved Anlæg af Udenværker, »Runddele«, ved de tre Porte, der ligeledes blev forsynet med dobbelte Porttaarne.

Med Artilleriets øgede Virkningsevne tabte de middelalderlige Murværker deres Betydning. Hovedvægten lagdes i den følgende Tid i stigende Grad paa Voldenes Forbedring. Det første Middel, man i Slutningen af det 15. Aarhundrede her som andetsteds bragte i Anvendelse, var at styrke Ringmuren ved en bag denne opkastet Vold. Om et saadant Anlæg tales der i et Brev af 20. Maj 1530 til Christian II, hvori Hans Mikkelsen fortæller, at Borgerne »have forhøjet Volden videre udi Byen, saa høj som Muren er høj til«.

Planerne maatte under disse Forhold i stigende Grad gaa ud paa Udvidelser og Forbedringer af Volde og Grave. Herpaa tyder bl. a. et Brev af 11. September 1558 fra Christian III, hvor Kongen med Hensyn til »den Befæstning, som skulde foretages for Vor Kiøbstad Kiøbenhavn«, insisterer paa, »at Graven bliver gjort 100 Sko bred og 40 Sko dyb«, ligesom Kongen, hvis det er gørligt, ønsker 6-7 Alen Vand i Graven. Det er saaledes betydelige Udvidelser af de oprindelige, beskedne Grave, der her er Tale om.

Disse Anlæg har gennem Tiderne tynget haardt paa Borgerskabet. Dette kommer bl. a. til Udtryk i Christian III.s Skrivelse af 12. September 1558 »til dem af Adel, som have Gaarde i Kjøbenhavn«: »Vid at Os elskelige Borgemestre og Raadmænd udi Vor Kiøbstad Kiøbenhavn have nogetid siden berettet for Os, hvorledes at, efterdi der var stor Brøst paa deres Byes Befæstning, og vore Undersaatter der sammesteds have der til Behov forvendt en stor Omkostning paa, og beklage, at Adelen og Herre-Klostrene have der mange Gaarde udi Byen, som ingen Hielp gjordes af til Byens Befæstning«; som Følge af denne Klage paalægges der derefter ogsaa Adelsgaardene en Afgift til Befæstningen.

Københavns Fæstningsværker havde som andre Byers været Borgerskabets Ejendom og deres Vedligeholdelse et kommunalt Anliggende; men Christian III fandt det efter Byens Erobring i 1536 klogest ikke fremtidig at forlade sig paa Borgerskabet. Selv om han tillod det at beholde Serridslev Mark, vilde han »selv være Københavns Stad med sin Befæstning mægtig«. Fra da af var Hovedstadens Forsvar et Statsanliggende; det Skyts, der skulde bruges, udleveredes af Kongen, og Fæstningsværkerne blev Statsejendom. Det vil dog af det følgende ses, at Bekostningerne ved Nyanlæg og Vedligeholdelse ogsaa senere i betydeligt Omfang blev paalagt Borgerne.

FÆSTNINGEN

Ramsing III, S. 12.

Lassen, S. 8-9.

Udgifterne til de nævnte betydelige Befæstningsarbejder var medvirkende til, at Staden maatte sælge en Del af sine Ejendomme, hvorved den mistede Størstedelen af sit Jordegods inden for Voldene og især næsten alle sine Grunde i Rosengaarden.

BEFÆSTNINGSANLÆGGENES OVERGANG TIL KRONEN

Lassen, S. 10.

Nørreports Taarne.

Opmaaling af indre og ydre Porttaarn i Nørreports Bolværk. Fra det indre Taarn (i. h.) førte en muret Bro over Graven til Forværket (Dvænger eller Ravelin), i hvis Vold det ydre Porttaarn stod.

Se Planen S. 201.

Efter Ramsing III, S. 21.

FÆSTNINGEN

Der byggedes under Christian III en ny Grav og Skanse ud for Sankt Clara Kloster ved Regnegade, og Portene — særlig Nørreport og Vesterport — forsynedes med nye Udenværker; der arbejdedes saaledes ved Nørreport 1540 og i de følgende Aar ved Vesterport, og 1546 eftergav Christian III Borgerne Byskat, fordi de havde udlagt Penge til »theris byes rundeell fore Vesterportt«.

Jfr. S. 165 og 166.

Byvolden blev ført over det allerede da opfyldte Løb (Dybet) mellem Vinngaarden og Bremerholm, og der blev her anlagt en ny Bastion, der senere under Christian IV blev udbygget (Bastionen ved Iskulen).

Christian III lod endvidere paa Slotsholmen opføre det ældste Tøjhus, hvor nu Rigsarkivet er beliggende, og paa Bremerholm (i Admiralgade) Admiralgaarden som Bolig for Holmens Admiral, samt i Bremerholms Nærhed, d. v. s. i Lille Kongensgade, Østergade og Vingaardsstræde, Huse for Flaadens Skippere og Folk, der var knyttet til Hofholdningen.

Skr. af 20. Marts 1567, 9. Juni 1568 og 31. Aug. 1572 fra Frederik II til Kbhvn.s Indvaanere. R. A.: Sjæll. Tegn.

Trods de omfattende og bekostelige Arbejder, der i Christian III.s Tid synes gennemført paa Befæstningen, klagede hans Efterfølger gentagne Gange højlydt over Fæstningens Forfald. »Bespotteligt og forhaaneligt« fandt Kongen det, at nogle af hans Landsknægte, der havde gjort Mytteri uden for Voldene havde »understandet sig at begive sig herind i Byen paa de Steder, som Byen ikke have været befæstet«. Trods Christian III.s pompøse Overtagelse af Ansvaret for Befæstningen rettedes Kongens Beklagelser alligevel stadig mod Borgerskabet og Borgmestre og Raad, dog at de fik Tilladelse til at oppebære visse Afgifter til Dækning af Udgifterne ved Befæstningsarbejderne.

Frederik II.s Skr. af 30. Juni og 12. Juli 1581. R. A.: Sjæll. Tegn.

Borgerskabet var dog efter Svenskekrigen og den derpaa følgende Dyretid ikke i Stand til fortsat at bære de Byrder, Befæstningsarbejderne paalagde dem, og Kongen maatte 1573 stille Arbejderne i Bero; de genoptoges først 1581, men da ogsaa med forøget Energi og Paalæg af nye Byrder paa Adelen og Borgerskabet.

Frederik II fik i sine Bestræbelser for at vedligeholde og forbedre Stadens Volde virksom Støtte af Stadens Statholder, Kristoffer Valkendorf. 1581 blev der udført Skansearbejder ved Nørreport, og Volden fra Nørreport til Østerport »blev sat med stor Kamp«. 1583 udføres der Arbejder ved Vesterport. Her sattes Forværket, der indtil da havde været en Ravelin omgivet af Grave, i direkte Forbindelse med Hovedvolden, idet Voldgraven mellem Hovedvolden og Ravelinen (Møllegraven, Vestergrav) paa en Strækning tilkastedes. Det blev saaledes nødvendigt først at bygge en muret Hvælving i denne Del af Voldgraven, saa Møllevandet fremdeles kunde have uhindret Løb til Møllen ved Vandkunsten. Hvælvingen ligger fremdeles under Raadhuspladsens Kørebane ud for Helmerhus og under dettes sydlige Ende.

1584 byggedes en Hvælving under Volden ved Møntergade til Afledning af Vandet fra de inden for Volden liggende Arealer, der henlaa i en Sump — sandsynligvis grundet paa »Byens Rende«s Forfald. Ligeledes opsattes her samme Aar en Brønd af hugne Sten, hvis Rester er fremdraget i Nutiden. Brønden gav Navn til Store og Lille Brøndstræde. De af Frederik II i Tiden efter 1574 opførte to Provianthuse paa Slotsholmen, eet ved hver Ende af Christian III.s Tøjhus, dannede Grundlag for Christian IV.s Provianthavn.

Det er vanskeligt at afgøre, hvorvidt de idelig gentagne Klager over Hovedstadens Befæstningsanlæg er Propaganda, møntet paa den Modstand, hvormed de stadige Byrder utvivlsomt er blevet mødt, eller om Anlæggene virkelig ha. været saa forfaldne, som Frederik II giver fornyet Udtryk for i sine Henvendelser af 1581.

For Renæssancens Fæstningsbyggere har det middelalderlige Befæstningsanlæg, enten det nu har været mer eller mindre forfaldent, i hvert Fald staaet som ganske utidssvarende, hvorfor Christian IV 1606-24 foretog en gennemgribende Ombygning af Voldene til et Befæstningssystem af ældre hollandsk Type med smaa Bastioner og lange Kurtiner.

Den 29. Marts 1600 skrev Kongen til Rigets Raad om dettes Støtte til, »at Københavns Befæstning kan blive forbedret og noget videre udlagt, end som den nu er«; men Rigsraadet har aabenbart ikke ment, at Arbejdet var paakrævet, idet der ikke i de nærmest paafølgende Aar foretoges større Nyanlæg ved Befæstningen, men kun mindre Vedligeholdelsesarbejder, samt Fortsættelse af Opfyldningen omkring Slotsholmen, saa dennes Areal udvidedes betydeligt.

I Brev af 6. December 1606 henvendte Kongen sig atter til Adelen og fik aabenbart denne Gang paa Landstinget den 14. Januar 1607 Rigsraadets Tilsagn om Støtte.

Planerne til den nye Befæstning har sikkert paa dette Tidspunkt ligget fuldt færdige, og i den nærmest følgende Tid udsendtes en sand Byge af kgl. Skrivelser med Udskrivninger af Skatter og Pligtarbejde saavel til Riddereskabet paa Sjælland, Lolland og Falster som til en Række »menige Kronens Tienere« og mange andre inden for de samme Landsdele.

I Brev af 18. Marts 1607 »Til borgemestere och raad wdi Kiøpenhaffn« meddelte Kongen, at han, »anseende den foretagne Bygning paa Befæstningen her for Byen, udi Synderlighed at ske Byen og dens Indbyggere til Gavn og Gode, naadigst haver betænkt og for godt anset, att Byen paa sin egen bekostning skulle lade opbygge og forferdige den rundeell och skantze, som skall henlægges emellom Nørre- och Wester port (d. v. s. Jarmers Skanse) her wden for byen«, paalagde Byen at udskrive en Skat til dette Formaal.

Selv »de Højlærde udi København« gaar »denne ene Gang« ikke Ram forbi, men maa ogsaa for deres Vedkommende yde Skat af Huse og Lejevaaninger.

Arbejdet ved Moderniseringen af Stadens Befæstning var saaledes nu i fuld Gang og fortsattes gennem en længere Aarrække, dog med en Afbrydelse under Kalmarkrigen. Arbejdet var i store Træk færdigt 1624. Et Spionkort 1624, V. L. 1, III, gengivet S. 205, viser det færdige Anlæg.

Vedrørende Arbejdets Gang kan anføres, at der begyndtes med en hel Nybefæstning, hvor den gamle Befæstning var særlig svag og ringe, nemlig paa Strækningen fra Østerport nedover Bremerholm og Slotsholmen. Endvidere toges der, som foran nævnt, fat paa en Styrkelse af det udsatte Knæk ved Jarmers Taarn.

Da de farligste Afsnit saaledes var i nogenlunde Orden, medførte Kalmarkrigen (1611-13) en Standsning i Arbejdet; men kort efter Krigens Afslutning blev det genoptaget, denne Gang samtidigt paa Afsnittene fra Slotsholmen til Nørreport og fra Østerport til Nørreport, idet de middelalderlige Bymure paa disse Strækninger blev fjernet og Taarnene nedrevet til Voldkronen og deres nederste Del anvendt som Krudttaarne; en ny Vestervold opførtes uden for den gamle Voldgrav (Møllegraven, Vestergrav) fra Vandkunsten til Vesterport.

Af Stadens 3 Hovedporte blev Østerport nybygget ved Udrykning af Voldlinien her. Ombygningen af de to gamle Porte, Nørreport og Vesterport ud for Nørregade og Vestergade, paabegyndtes henholdsvis 1616 og 1617, hvorved de begge fik en monumental Opbygning med rig Anvendelse af Stenhuggerarbejde; deres indre Portbygninger blev 1619 forsynet med et højt Spir.

FÆSTNINGEN

CHRISTIAN IV.S FÆSTNINGSPAN AF 1606

Jfr. Plan S. 199 af den middelalderlige Befæstning.

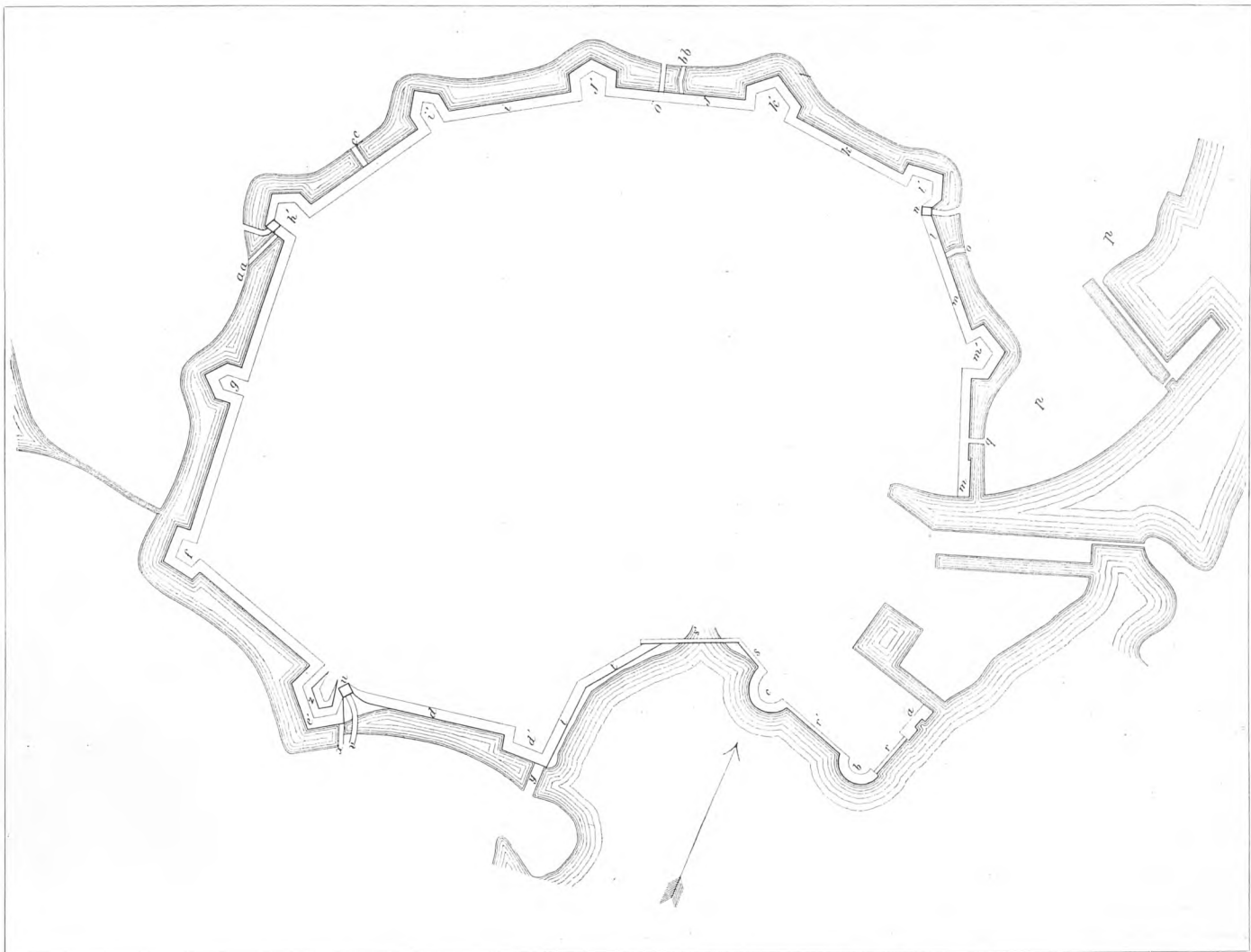
K. D. VI, S. 16.

Skr. af 17. Januar og 22. Februar 1607. (R.A.: Sjæll. Tegn.) her efter Lassen.
K. D. V, S. 20.

K. D. V, S. 13.

Skr. af 23. April 1609. R.A.: Sjæll. Tegn.

Christian IV.s første Fæstningsanlæg.

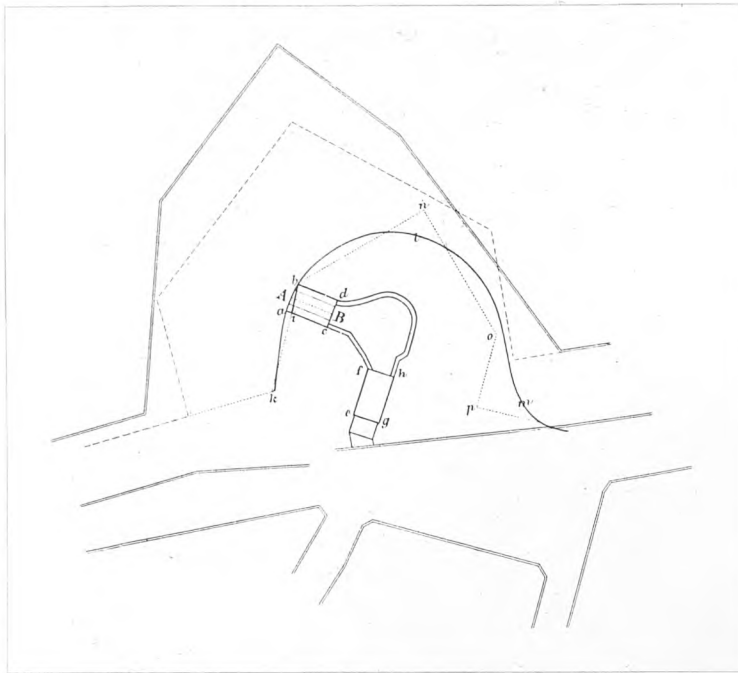
1 : 10 000.

Arbejdet paabegyndt 1606 med Anlæg af Østerports Runddel og tilstødende Kurtline (l' og l). Ny Østerport (n) og Jarmers Skanse (f) blev anlagt 1607. Runddelene: Ud for Ny Tøjhus (a), bag Tøjhuset (b) og ved Slotsherrens Stald (c) opførtes 1607-09, Murene (r, r' og s) dog først 1614. Skansen ved Iskulen (m') med Kurtinen (m) 1608, Broerne ved Vesterport (v) og til Bremerholm (q) 1610. Runddelen ved Farveriet (d'), Skt. Gertruds Skanse (i'), Skansen ved Lønporten (j'), Skt. Clara Skanse (k') med tilstødende Kurtiner paabegyndtes 1615, Nørreports Runddel (h'), Lønporten (ø) og Kammene ved disse (aa og bb) samt Vesterports ydre Portaarn i 1616. Den nye Runddel (g) mellem Jarmers Skanse og Nørreport blev anlagt 1618, og samme Aar anlagdes Kammen ved Vesterport (x), Løngangen (s'). Kallen paa Vesterports Runddel (z) blev anlagt 1619 og Kammene (y og cc) 1620.

Efter Lassen, Bilag VI, Tekst S. 25-46.

Lønporten, der sikkert fra Christian III.s Dage kun tjente som en bekvem Adgang til Borgernes Haver uden for Østervold og eventuelt som en Udfalds-port i paakommende Tilfælde, blev nu sammen med Broen over Voldgraven ombygget for at tjene Christian IV som Adgangsvej til Rosenborg. Voldene forhøjedes overalt og blev følgelig ogsaa betydeligt bredere end hidtil. Ved Udførelsen af Østervold med dens to Skanser paa Strækningen fra Østerport til »Kgl. Maist.s Lysthave« krævedes følgende Maal: Hovedvolden 7 Alen høj og yderligere forsynet med et 3 Alen højt Brystværn med en Jordbænk paa den indvendige Side. Voldens Bredde foruden Brystværnet skulde være 20 Alen, hvortil kom en Gang, »Barm«, udenfor, imellem Voldfoden og Gravranden, til Beskyttelse af Voldfoden og til Passage ved Reparation af Vold og Grav. Graven skulde have en Bredde paa 62 Alen og være 5 Alen dyb. Ved Vestervolds Udførelse Syd for Vesterport krævedes de samme Maal, blot var Voldbredden her 22 Alen, saa de nævnte Maal kan vel regnes som Standardmaal ved Arbejdets Udførelse.

Lassen, S. 39.

Nørreports Bolværk.

Den buede Linie k l m viser Bolværkets Grænse mod den ydre Fæstningsgrav. a-b-d-c og e-f-h-g angiver henholdsvis ydre og indre Portlaarn i den gamle Port. Priklinien k-b-n-o-p viser Nørreports Runddel som anlagt af Christian IV i 1615. Den ydre punkterede Linie viser Bastionen efter Frederik III.s Befæstningsarbejder. Den yderste dobbelte Linie angiver Ahlefeldts Bastion, som den stod, indtil Voldene faldt. Efter Lassen, Bilag IV.

De nye Grave krævede nye Dæmninger («Kamme» eller »Bjørne«).

Ved Udløbet i Havnen indgik Graven som en Udvidelse af Havnens Areal, en Udvidelse, der dog var forbeholdt Flaadens Virksomhed paa Bremerholm, og ad hvilken denne fik sine Tilførsler af Materialer, i Særdeleshed Tømmer o. lign.

De gennem Tiderne foretagne Udvidelser af Befæstningsanlæggene skete — bortset fra de Volde, der i det 16. Aarhundrede var opkastet mod Fæstningsmurens Byside — væsentlig paa Bekostning af Byens Tilliggende uden for den oprindelige Voldlinie, og allerede de efter Befæstningsplanen af 1606 foretagne bastionerede Anlæg krævede omfattende Erhvervelser af de omkring Byen liggende Jorder. Den stedfundne Fremrykning og Udvidelse af Østervold har sikkert været medvirkende til Christian IV.s i 1606 paa-begyndte store Grundkøb.

De i den følgende Tid udførte store Udvidelser af Befæstningsanlæggene er omtalt under Christian IV.s Byplanarbejder.

De store Omraader af Byens Tilliggende, som i Tidernes Løb var blevet oversvømmet af de omfattende Opstemninger af Søer og Vandløb, der betingede Vandtilførselen til Staden og dens Fæstningsgrave, er andetsteds omtalt.

Vi kender fra et haandtegnet Kort fra 1624 Fæstningen København, saaledes som den fremtræder som Resultat af Christian IV.s Modernisering efter tidlig Renæssancetype med lange Kurtiner og smaa Bastioner, et Befæstningssystem, som faa Aar senere delvis nedbrydes og erstattes med den nye Østervold i Tilknytning til Kongens store Byudvidelse mod Nord.

Selv om Kortet, som af Tegneren angivet, ikke er i bestemt Maal, har det dog, ligesom andre Spionkort, givet en god Oversigt over Art og Omfang af de paa det paagældende Tidspunkt (1624) foreliggende Anlæg.

De skiftende Faser af denne næsten eksplosive Udvikling af Byen og dens Havnefront og dermed ogsaa af dens Befæstning, er skildret under Christian IV.s Byplanarbejder; til Dels ogsaa som Led i den nye Bydel »Ny-København«s Udviklingshistorie. En Række af de i disse Afsnit gengivne Kort viser Befæstningsanlæggenes Udvikling med Overgangen til senere Renæssancetype med kortere Kurtiner og større Bastioner, en Udvikling der videreførtes under Frederik III og ved senere Udvidelser.

Fæstningsværkerne oplager mere Plads
(jfr. bl. a. ovenstaaende Fig.).

Se Fig. S. 223.

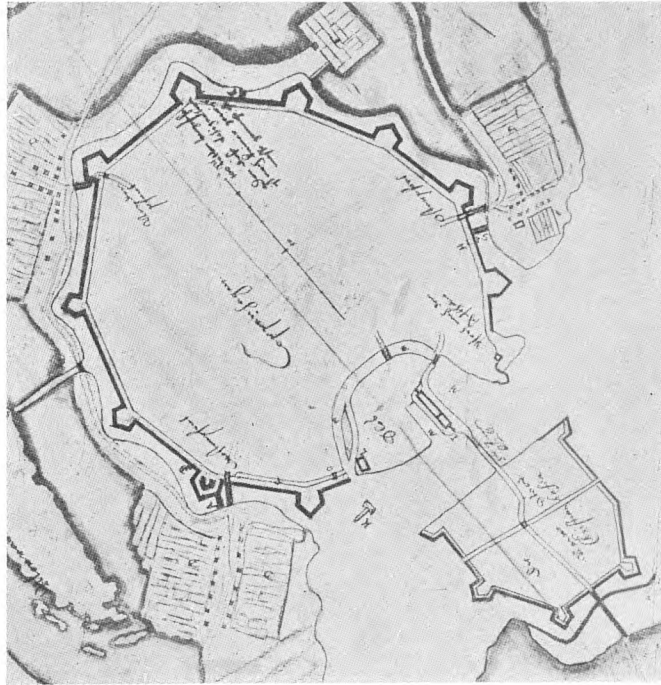
Se S. 81 ff.

Opstemninger og Oversvømmelser.
Se S. 239 ff.

Fæstningen 1624.

Se Fig. næste Side.

FÆSTNINGEN

Fæstningen 1624.

ca. 1 : 20 000.

Spionkort i det Kgl. Krigsarkiv Stockholm, sign.: Heinrich Thome, Ingeniør, 1624. Kortet er ude af Maal; men det indeholder indgaaende Oplysninger om Fæstningsanlægget paa det paagældende Tidspunkt.

Udsnit af V. L. 1, III.

Den ydre Forsvarslinie.

Terrænet omkring Søerne.

V. L. 1, XII, se S. 79.

Den befæstede Ladegaard.

Chr. IV.s Erhvervelse af Jorder til den nye Ladegaard og Frederiksberg Kommunes Opstaaen paa det derved samlede Omraade er nærmere omtalt S. 224.

Vartov ved Trianglen.

Ravnborg Skanse.

Jfr. V. L. 1, XXII, gengivet S. 206.

Som Led i Befæstningsplanen af 1606 maa Christian IV have forberedt en større Omkalfatring af hele Omraadet omkring Søerne. 1619 havde han ved et Mageskifte erhvervet Brugsretten til disse af Magistraten, dog under den udtrykkeligt fremhævede Forudsætning, at de skulde vedblive at være »Byens Grave«, hvad der end menes med dette ikke helt klare Udtryk. Ganske vist eksisterer der et Projekt, efter hvilket Voldlinien om Københavns By virkelig var skudt frem bag Søerne, saa disse vilde være kommet til at ligge som regulære Voldgrave. Men bortset fra, at den aldrig blev realiseret, er denne Plan af langt yngre Dato, og de ydre Fæstningsværker, Christian IV byggede, støttede sig ganske vist til Søerne, men laa i Hovedsagen uden for disse. Denne Forsvarslinie blev udbygget gennem en længere Aarrække og kom til at bestaa af Volde — Retrenchementer — fra Sundet og Kallebodstrand til henholdsvis Sortedamssø og Sankt Jørgens Sø og til Dels langs denne, samt tre befæstede Brohoveder uden for Søerne ved Adgangsvejene til Byen. Det første af disse, og det som fik den største Betydning for Byens almindelige Udvikling indtil vore Dage, var den nye store Ladegaard, der blev anlagt uden for Sankt Jørgens Sø — efter at Ladegaarden ved Rosenborg i 1623 var blevet nedlagt — og som i Aarene 1623-25 blev udbygget som en regulær Fæstning med Volde og Bastioner.

Som et andet fremskudt Fort blev det nye Vartov bygget, efter at Ladegaarden var færdig. Det skulde som Forsørgelsesanstalt erstatte det gamle Vartov, den fhv. Rosbæk Mølle, hvortil Lemmerne fra Helligaandshospitalet var overflyttet 1607, efter at Christian IV havde overtaget Hospitalets Bygninger inde i Byen til Brug for sit nye »Børnehus«.

Det tredie Brohoved, Ravnborg Skanse, blev først anlagt i 1640'erne, da der under Torstensonkrigen i det hele taget udførtes adskillige Befæstningsarbejder uden for Byen.

De fremskudte Forsvarsværker ses paa adskillige af denne Tidsperiodes Kortværker, og de tre Hovedværker findes endnu angivet paa omstaaende Spionkort fra 1658, der iøvrigt synes at have vist de fremskudte Værker uden for Vestervold særlig Opmærksomhed.

Alle tre Anlæg gik til Grunde under Belejringen, samtidig med at Forstæderne uden for Vester- og Nørreport blev ødelagt.

Fæstningen 1658.

Udsnit af et Spionkort i det kgl. Krigsarkiv i Stockholm, her efter V. L. 1, XXII.

»Denne Charta och Afriktning hafwer General Quarleermästare Lieutenanten Erich Dahlbergh hembligen medt egen Handh förfärdigat utj Kiöpenhamn». Man ser Resterne af Voldgraven, som horte til den gamle Fæstning, ligge som Vandhuller mellem Kongens Have og Kongens Nytorv. Kortet viser, at et af Kastelets Hornværker (stærkt forlegnet) har været langt fremskredet.

Formentlig tegnet delvis med Benyttelse af foreliggende, ældre Kortmateriale.

Den af Christian IV omkring Aar 1627 paabegyndte Udvidelse af Fæstningen mod Nord er saa nøje sammenknyttet med Byplanerne for det af den nye Fæstning omsluttede Omraade, at en detailleret Beskrivelse har fundet Plads under Afsnit: Christian IV.s Byplanarbejder.

De fra denne Tidsperiode bevarede Kort er en Blanding af Projekt og Virkelighed, der i høj Grad vanskeliggør Bedømmelsen af, hvor meget af de store Fæstningsprojekter, der er blevet udført i Marken. Et af General-Kvartermester, Løjtnant Erich Dahlbergh egenhændigt udarbejdet Spionkort fra 1658 giver dog formentlig et ret godt Billede af Befæstningsanlæggene paa det paagældende Tidspunkt. Man sporer endnu den delvis demolerede, gamle Østervold. Sankt Annæ Skanses mellemste Hornværk er endnu bevaret som Led i det samlede Skanseanlæg. Volden synes kun ombygget med Bastioner

FÆSTNINGEN 1658

Fæstningsplanen af 1649: Se Fig. S. 94 og 95.

FÆSTNINGEN

Fæstningens Udvidelse mod Syd.

1 : 20 000.

*Forlængelsen af Vestervold udført 1668.
Christianshavns Vold forlængedes 1663
mod Syd.*

Her efter V. L. 2, V, 1670.

af ny Type fra Nørreport mod Nord. At dømme efter Søernes Form synes Tegneren at have støttet sig til ældre Kort. Indtegnning af Kastellet er formentlig støttet paa Kendskab til den 1649 approberede Plan, idet Tegneren har overset, at Kastellet ved Afsætning i Marken er flyttet længere ind i Land i Forhold til »den lange Dæmning« (nuværende Langelinie).

FÆSTNINGEN UDVIDES OG OMBYGGES

(se ovenstaaende Fig.).

O. Nielsen V, S. 2 ff.

Byportene flyttes.

Ny Vesterport.

Ny Nørreport.

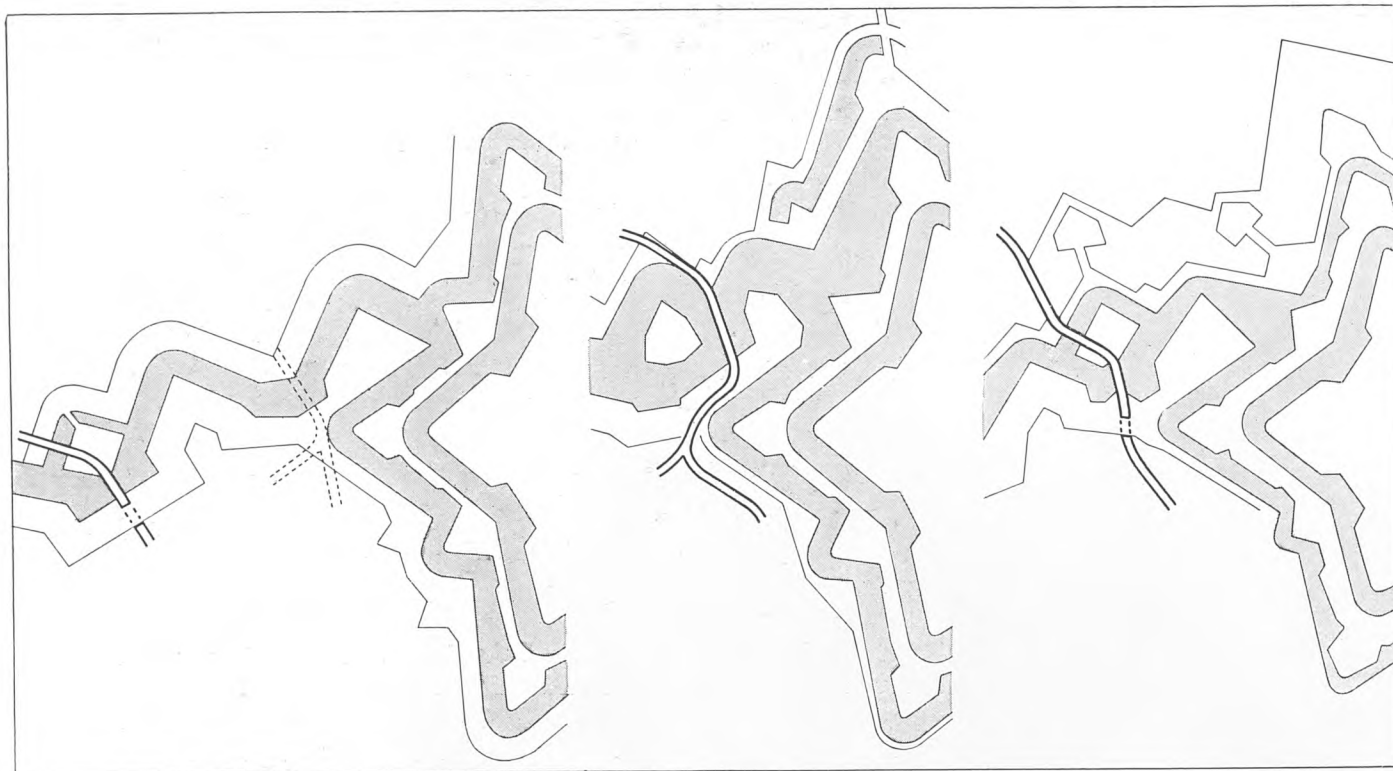
O. Nielsen V, S. 4 f.

O. Nielsen V, S. 51, jfr. S. 151,
S. 4 f., S. 54, S. 5.
Se Fig. S. 31.

Allerede Planen af 1649 havde foregrebet Vestervolds Forlængelse ned til Sejlløbet i Kallebodsund og et tilsvarende Anlæg af et nyt Bykvarter bag den forlængede Voldlinie. Stormen paa København havde ogsaa fuldtud vist, hvor nødvendigt det var at styrke Hovedstadens Befæstning paa dette Sted, som Svenskerne ved her at føre Hovedangrebet, havde udpeget som et af Forsvarsliniens svageste Punkter.

Imidlertid forløb de første Aar af 1660'erne med Opførelsen af Kastellet, samt Udbedringer af Øster- og Nørrevold; først 1667 blev Arbejdet paa den nye Vestervold iværksat under Ledelse af Københavns Kommandant, Niels Rosenkrantz, og fuldført i Løbet af de følgende Aar, i hvilken Periode man ogsaa tilendebrogte den tilsvarende Forlængelse af Christianshavns Vold »langt udi Stranden mod Kongens Bryggers«. Saavel paa Københavns- som paa Christianshavns siden drejede det sig om Anlæg af 3 nye Bastioner, hvoraf en paa hver Side dog kun var en udvidet ældre Halvbastion. I samme Tidsperiode blev ogsaa andre af de forhaandenværende, gammeldags og smaa Bastioner gjort større. Vesterport blev i Aaret 1668 nedrevet for at blive genopført i ny Skikkelse lidt længere mod Syd, omtrent ud for Sankt Clemens Stræde, nu behørigt anbragt paa Kurtinen mellem to Bastioner. Først den store Brand 1728 aabnede i Tilslutning til den 1680 anlagte Nygade Mulighed for Gennembrud af en Hovedgade — det nuværende »Strøget« — i Tilslutning til den nye Port.

Ogsaa Nørreport blev flyttet og som Vesterport fornemt bygget med kunstnerisk Udsmykning, ligesom de begge blev udstyret med foranliggende Raveliner, mens de gamle Portbygninger, som havde lidt meget under Belejringen, blev anvendt som Krudttaarne. Hans Steenwinkel havde 1670 »forfattet en sirlig Model« til den nye Nørreport, og den blev opført Aaret efter, nordligere end før, paa Kurtinen mellem to Bastioner. Ligesom Vesterports Flytning gav Anledning til Dannelsen af »Halmtorvet« mellem Volden og Vartov, opstod nuværende Nørretorv, hvor Voldlinien blev lagt længere ud til den nye Nørreport, som ved en helt ny Gade, Frederiksborggade, blev sat i Forbindelse med Byens Gadenet.

Østerport er den af Byens Porte, der har haft den mest omtumlede Skæbne. Oktogon-Planen og den mod Porten førende Skraagade, »den lange Stenbro«, forudsatte, at den blev anlagt paa gammeldags Maner i Siden af en Bastion; den blev dog i Overensstemmelse med de nyere Fortificeringsregler lagt paa Kurtinen mellem to Bastioner. Her stod den vistnok færdig fra 1647. Rüse var imidlertid ikke tilfreds med denne Placering, og hans Forslag om at lægge Porten i selve Sankt Annæ Skanses Udenværker blev fulgt, omend efter længere Tids Forløb. Først i 1685 opnaede Gotfred Hoffmanns »Dessein wegen Aufführung der Oster Pforte« kgl. Stadfæstelse. Dette Portanlæg bestod dog ikke ret længe. Efter at der var anlagt en ny Ravelin i Voldgraven, blev Østerport flyttet mere mod Syd og stod færdig her 1708.

Østerports Flytninger

Se Fig. S. 84, 94 og 95.

Foroven:

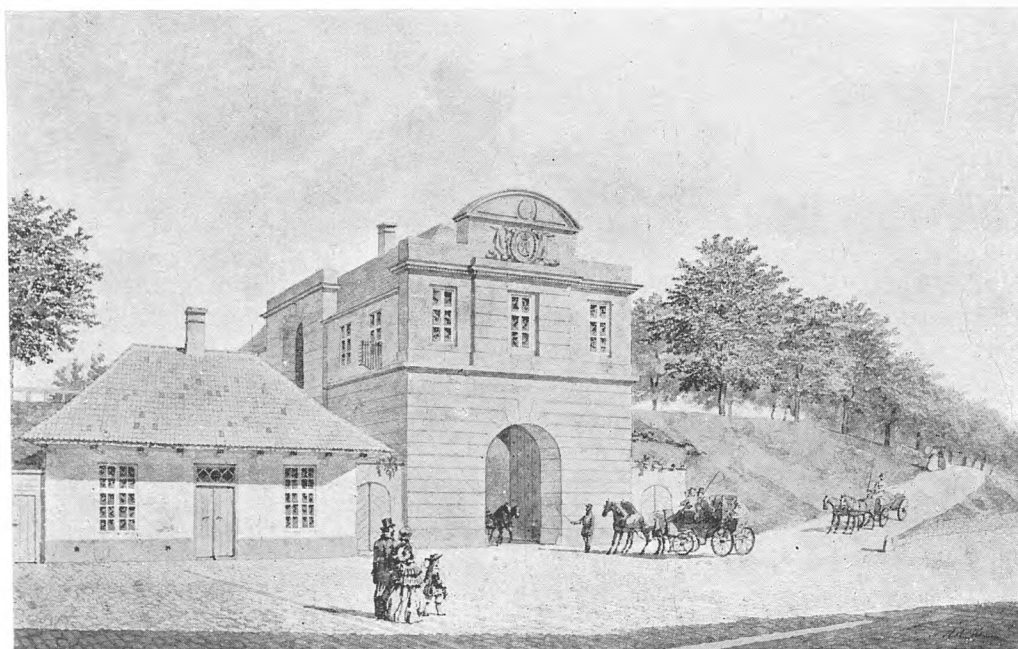
De tre Østerporte.

1 : 10 000.

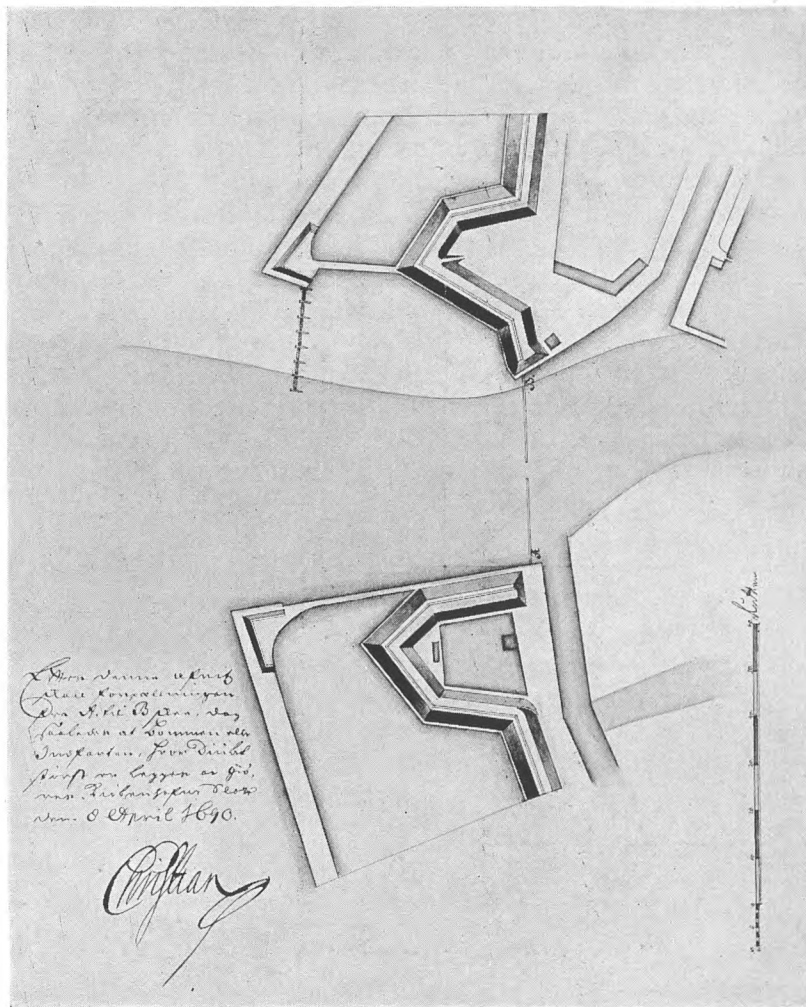
Til venstre: Østerport 1647, samt Rüses Projekt til Flytning.

I Midten: Porten, som den blev bygget i 1680'erne. Til højre: Porten fra 1708. V. L. 2, III², 1666, og V. L. 2, XXXIV, 1737.

R.A.: Indk. Sager til Krigskancelliet. 1190/178.

Nørreport set fra Byen, 1840.
Efter Akvarel af H. G. F. Holm.

Langebros 1690.

ca. 1 : 6 000.

Udsnit af V. L. 2, XV².

Langebros Oprindelse.

De forlængede Voldlinier ud mod Sejlløbet i Kallebodstrand bidrog til at udforme Københavns Byplan, baade paa Christianshavn og Frederiksholm, og gav bl. a. Stødet til, at Knippelsbro, der helt fra det første Anlæg af Christianshavn havde tjent som Forbindelsesled mellem denne Bydel og den gamle Hovedstad, i 1690 fik sit Sidestykke længere mod Syd, den Bro, der siden fik Navn efter sin Længde. Men det varede en rum Tid, mere end et Aarhundrede, før den kom til at tjene den almindelige Trafik.

Oprindelsen var en Spærrebom over Sejlløbet bygget som et Led i Københavns Befæstning, senere benyttet til den militære Færdsel.

Christian V, der i næsten lige saa høj Grad som sin Farfar, var interesseret i Hovedstadens og dens Befæstnings Trivsel og Forbedring, opnoterede hvert Aar, hvad han mente burde gennemføres af nyttige Foranstaltninger, og paa hans Ønskeseddel stod igennem de sidste Aar af 1680'erne stadig Anlægget af en Bom tværs over Kallebodsund fra Bryghuset til Christianshavn. 1683 var der udgaaet Ordre til at spærre Sejlløbet paa denne Maade, og i 1685 var det atter blevet paalagt Gotfred Hoffmann at anvise den belejligste Plads for Bommen; samme Aar havde den udarbejdede Plan for Pæleværket opnaaet kgl. Approbation. Men det blev aabenbart først til Alvor med Foretagendet i 1690, og den Plan, som da vandt kgl. Anerkendelse, findes endnu. I en senere paa Aaret fremkommen Forespørgsel fra Holmens Chef, Admiral Span, udbad denne sig kgl. Resolution om »den Løbebro i Kalleboe skulde forfærdiges efter hosfølgende Afrids«. Desværre kendes denne Plantegning ikke mere, og der vides i det hele taget ikke noget nærmere om, hvilke Overvejelser der har ført til Anlægget af denne

Bommen i Kallebodsund.

Elling og Møller: Holmens Bygningshistorie, S. 20, jfr. R. A.: Kongehusets Arkiv, Christian V.s egenhændige Optegnelser.

R. A.: Søetatens Krigs-Kancelli, Udfærdigede kgl. Expeditioner 1683/23, 1695/43, 1690/28.

Sst. 1690/68 og 79.

første Langebro, udover at den skal være anlagt for »Rondens« Skyld, d. v. s. af Hensyn til Inspektionen paa Fæstningsvoldene. Og da Københavns Kommandant, General Schack, senere samme Aar foreslog, at Bommen skulde kunne aabnes, saa Fiskerne fik fri Fart igennem Kallebodsund om Dagen, blev det befalet »at gøre en saadan Bom eller Aabning paa den der allerede gjorde Gang«.

Denne første Langebro har aabenbart kun været en Gangbro, der dog snart maa være blevet afløst af en Kørebro. Hvornaar vides ikke, men skønt den stadig var Militærets Ejendom, kom den dog ved flere Lejligheder til at gøre civil Tjeneste, nemlig i de Tilfælde, Knippelsbro skulde repareres og ikke lod sig befare.

Som foran nævnt blev ogsaa Christianshavns Vold i Aaret 1663 forlænget, foreløbig ud til Kallebodstrand; men det varede endnu nogle Aar, inden man drog de fulde Konsekvenser af Christian IV.s Havneudvidelse mod Nord, markeret ved de to Blokhuse ud for Toldboden. Resens Perspektivkort fra 1674 røber imidlertid, at der allerede paa det Tidspunkt har fore-

FÆSTNINGEN

Christianshavns Vold forlænges mod Nord.

Lorenzen: Problemer 1660-1757, S. 81 ff.

Fæstningsprojekt ca. 1680.

Ca. 1 : 20 000.

Som Projekt er vist Forlængelsen af Christianshavns Vold. Bomlobet er spærret, og en ny Indsejling er vist Øst for »Hukket«.

Original i Krigsarkivet i Stockholm. Her efter Fotokopi, som er stillet til Raadighed af Dr. phil. Vilhelm Lorenzen.

FÆSTNINGEN

ligget et storstilet Projekt til Udvidelse af Hovedstaden, især paa Christianshavnsiden. Her vises første Gang Christianshavns halvmaaneformede Voldlinie i den Udstrækning, den virkelig siden fik. Ganske vist foreligger der ogsaa et andet Projekt, velsagtens noget senere, efter hvilket der nok skulde anlægges en Befæstningslinie paa 7 Bastioner Nord for det gamle Christianshavn, men som lod Plads aaben mellem de to Anlæg. Men denne noget ejendommelige Plan blev ikke fulgt ved den endelige Udførelse.

Flaadens Leje.

Inden denne fandt Sted, var der imidlertid skabt et Anlæg, som fik stor Betydning for Havnens og dermed Christianshavns Udviklingshistorie. Paa Resens Plan ser man stadig Orlogsflaaden opankret paa »Strømmen« ud for Amalienborgkvarteret, mens der Nord herfor, hvor Blokhuset paa Refshalegrunden var placeret, vises et større Anlæg, »Kongens Holm«, et Anlæg, som bringer Christian IV.s Tøjhushavn i Erindring og aabenbart skulde tjene som Orlogsværft. Paa det Tidspunkt lader det til, at man endnu ikke har paatænkt nogen Flytning af Flaadens Leje, hvis man ellers kan give Opankningen paa Strømmen denne Betegnelse.

Elling og Møller: Holmens
Bygningshistorie, S. 12 ff.

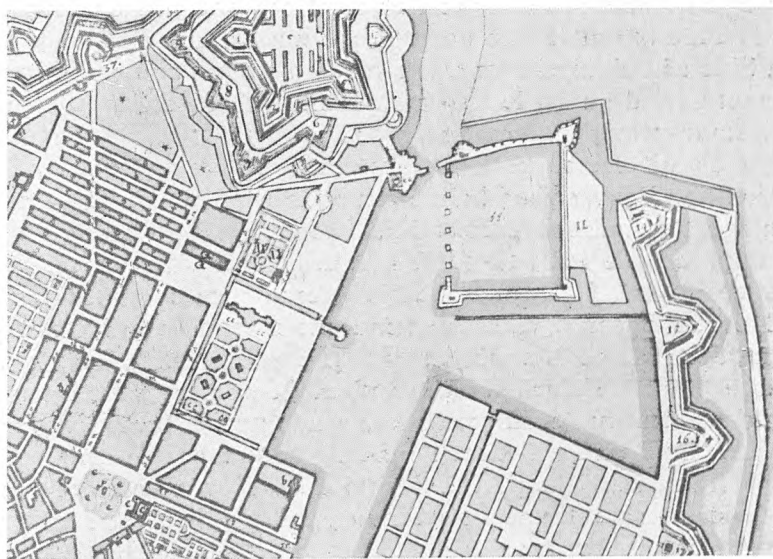
Men netop her i »Dybet paa Pladsen ved Toldboden« blev der 1680 i »Hukket«, som man kaldte det, anlagt et Flaadeleje, inden for en trapezformet Pælesætning, der ganske vist var saa tæt, at smaa Baade eller Joller ikke kunde slippe igennem, men som kun dannede et meget ufuldstændigt Værn mod eventuelle Angreb fra Søsiden. Nogle Aar senere ses da ogsaa to Tegninger af Gotfred Hoffmann, som havde anlagt selve »Hukket«, at være paategnet kongelige Resolutioner. Efter den ene af disse skulde »die Werk vor die Flotte« anlægges, mens den anden foreskrev, hvorledes Bolværket uden for Flaaden skulde udføres. Ingen af disse Planer synes bevaret; men muligvis har man en Gengivelse af dem paa Hoffmanns blot to Aar senere udfærdigede Plan over hele København, hvor det nye Flaadens Leje netop ses vel beskyttet af bastionære Anlæg. Af disse blev dog kun et enkelt udført.

R. A.: Krigskancelliet, Kgl.
Expeditioner Søetaten vedk.
1685.

Kort Tid efter Anlægget af Flaadens Leje blev Planerne om Udvidelse af Christianshavns Vold med de syv Bastioner fra Hukket og ned til det gamle Christianshavn genoptaget, og denne Befæstningslinie blev i 1682 approberet af Christian V. Arbejdet kom i Gang 1685 og var i Hovedsagen afsluttet i 1692, da der blev slaaet en Medalje til Minde om Fuldførelsen. Der blev vel i Tidernes Løb udført forskellige Forbedringer og Udbygninger af Voldlinien; men hvad der har Interesse i byplanmæssig Henseende er, at Forløbet af den ikke blev ændret, Grænserne for Christianshavns Udvidelsesmuligheder var afstukket.

Den nye Vold.

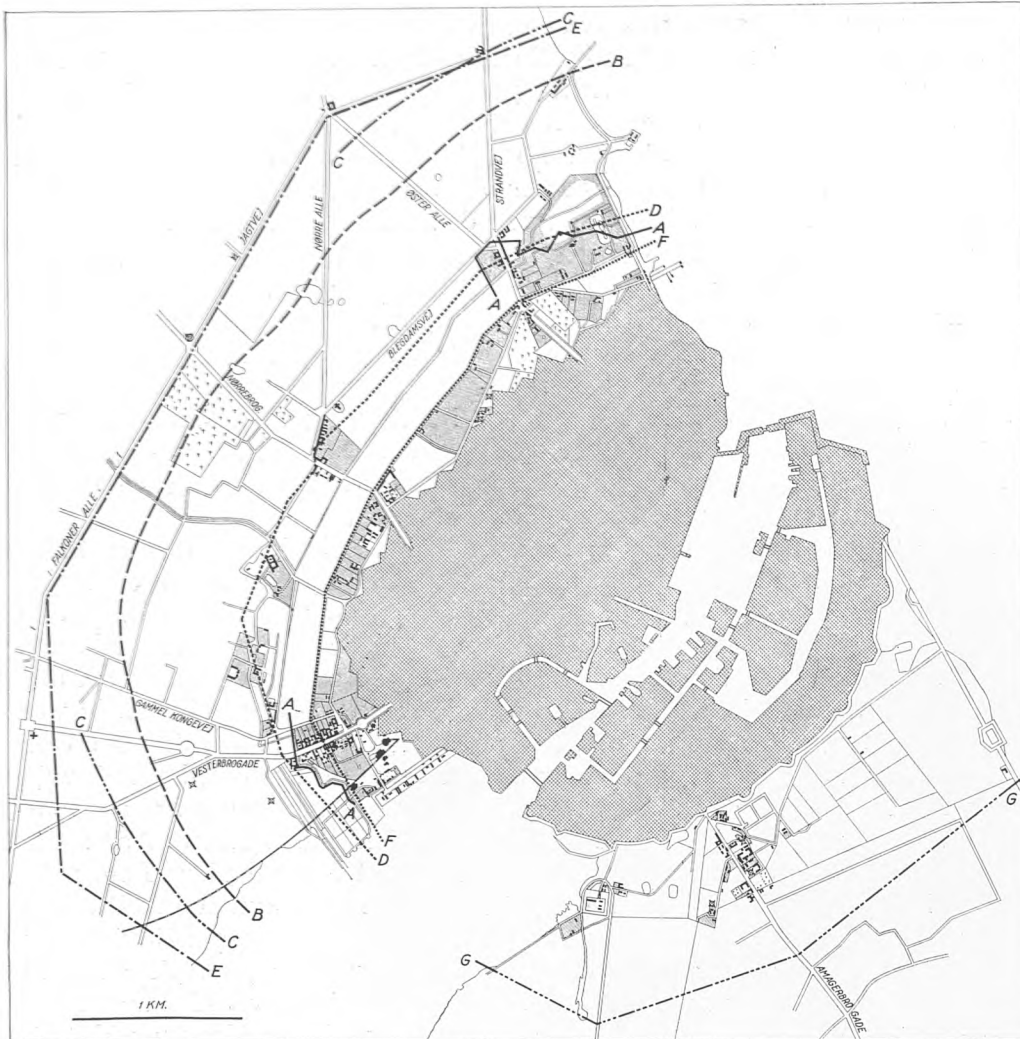
Lorenzen: Problemer 1660-
1757, S. 90 ff.

*Befæstet Flaadehavn (»Hukket«)
1687.*

1 : 20 000.

Udsnit af Kort, her efter V. L. 2, XII.

Demarkationslinier.

A—A: 1661.

B—B: 1682.

C—C: 1755.

D—D: 1798.

E—E: 1810.

F—F: 1852.

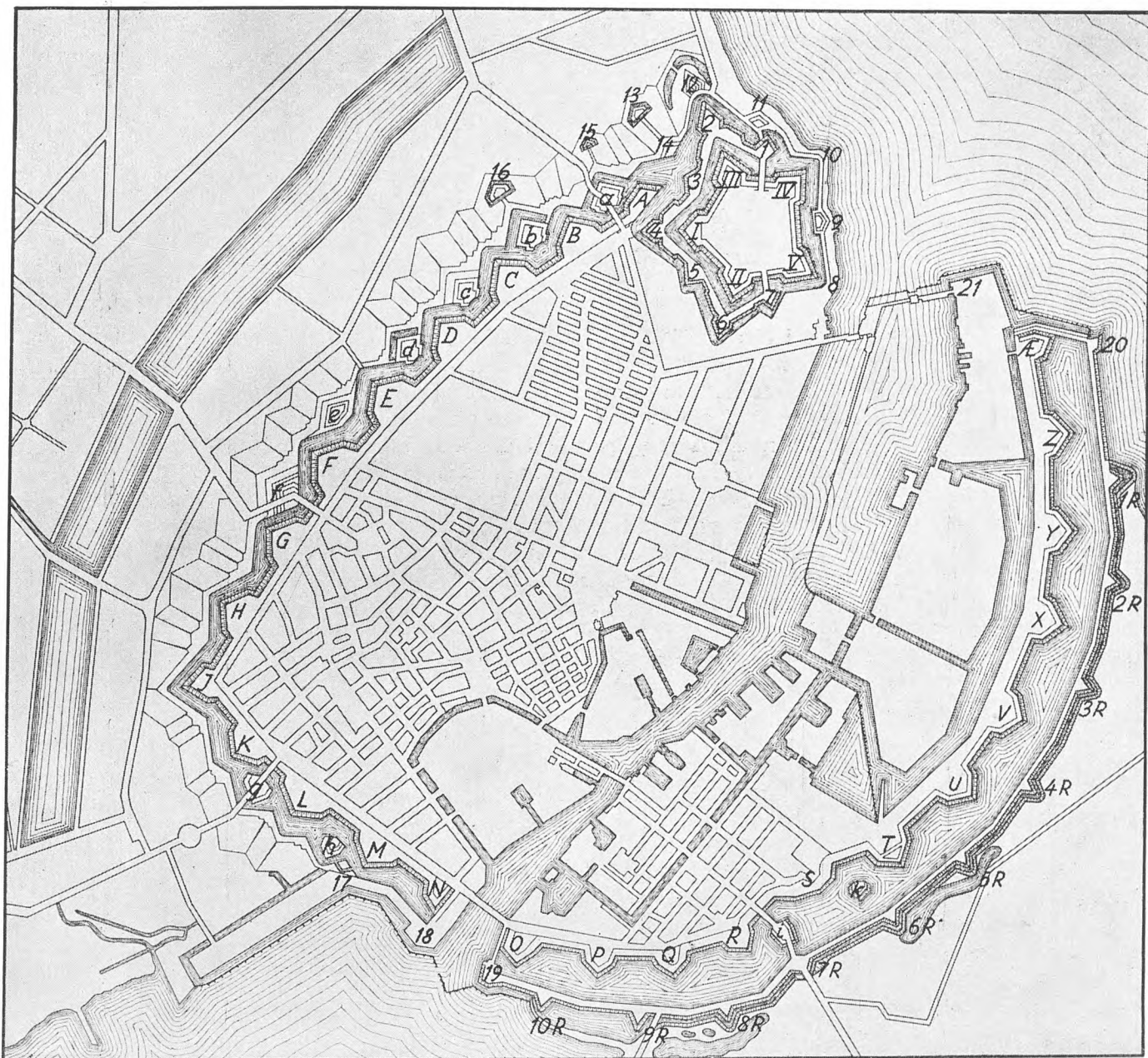
G—G: Demarkationslinie paa Amager.
Efter Kort i J. F. Købke: »Historiske
Oplysninger om Københavns Fæstnings-
værker paa Sjælland med foranliggende
Demarkationslinie«, København 1858.

Efter den ved kgl. Resolution af 4. Juni 1661 paalagte Demarkationsbestemmelse, maatte der ikke bygges mellem Søerne og Byens Volde. De tidligere paa dette Terræn opstaaede Forstæder laa da fuldstændig i Aske. Ved kgl. Forordning af 1682 om Købstæderne paalagdes der København ligesom disse en almindelig Demarkationslinie 2000 Alen fra Voldene — selv Gravning af Grøfter og Fiskedamme forbødes. Fra det i Forordningen indeholdte almindelige Paabud om at »flytte ind i Byen« undtages »de Huse, som er paa den anden Side af Peblinge-Søen«. Ejerne af disse havde nemlig kun 20 Aar tidligere faaet Grund anvist her som Erstatning i Anledning af den da gennemførte Demarkationsbestemmelse.

Allerede 1755 var Demarkationsbestemmelserne lempet ved en kgl. Forordning, der tillod Bebyggelse i baade een og to Etager. Men et Kommissionsforslag om nye Forstadsbebyggelser inden for nye Udenværker, anlagt efter Scholtens approberede Plan af 1717, blev ikke ført ud i Virkeligheden.

Hvis dette Projekt, i Hovedtrækkene overensstemmende med Christian IV.s, var blevet realiseret, vilde Englænderne næppe have kunnet gennemføre deres ødelæggende Bombardement af Byen i 1807. Skønt man som Følge af de sørgelige Erfaringer atter planlagde en ny ydre Forsvarslinie, nu en Række fremskudte Enkeltforter, »saa at Overgangen over Søerne kunde dækkes og Fjenden holdes i tilbørlig Afstand fra Fæstningen«, blev ogsaa denne Plan hurtigt opgivet. Men i 1810 blev Omraadet omtrent til Jagtvejen bestemt som Demarkationsomraade, for hvilket der kom til at gælde meget strenge Byggeregler.

DEMARKATIONSBESTEMMELSER

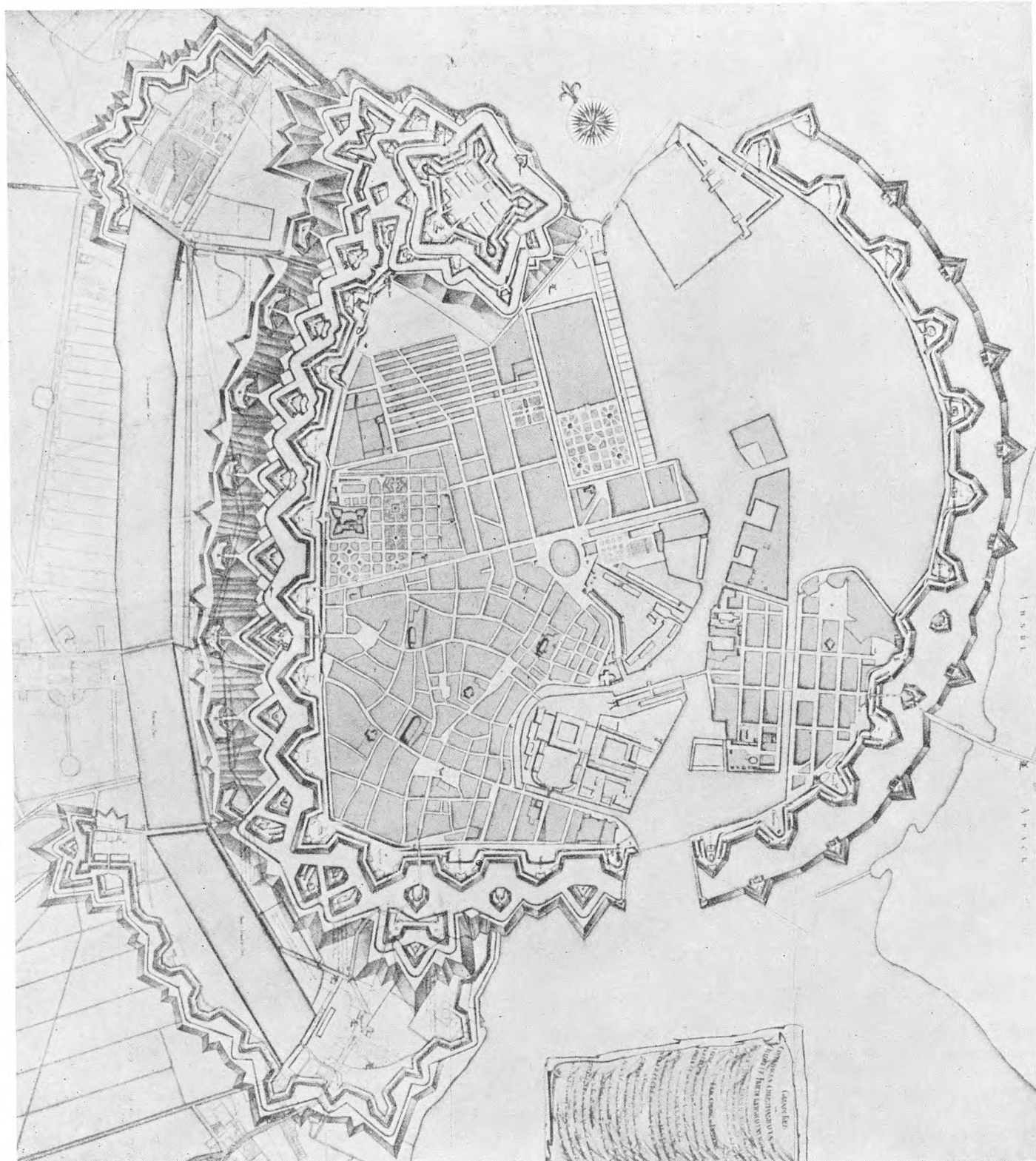
Fæstningen ca. 1840. 1 : 20 000. Efter samtidige Kort.

Signaturforklaring: I. Kongens Bastion. II. Dronningens Bastion. III. Prinsens Bastion. IV-V. Grevens Bastion. 1. Norges Ravelin. 2. Lollands Kontregarde (Lynette). 3. Bornholms Ravelin. 4. Møns Kontregarde (Lynette). 5. Fyns Ravelin. 6. Falsters Kontregarde (Lynette). 7. Sjællands Ravelin. 8. Toldbod Batteri. 9. Pinnebergs Redout (Ravelin). 10. Islands Søbatteri. 11. Hults Søbatteri. 12. Færø Redout. 13. Spitzbergen Lynette. 14. Hellands Redout. 15. Gronlands Lynette. 16. Østerbros Lynette. 17. Holckens Lynette. 18. Rysenstens Køkkenkurv. 19. Kalvebod Køkkenkurv. 20. Quintus (Christiani Quinti Lynette). 21. Sixtus (Christiani Sexti Bastion). 1 R.-10 R. Første til tiende Redan.

Bastioner: A Grønlands, B Rosenkrantz's, C Peuchlers, D Quitzows, E Rosenborg, F Stadsoberstens, G Ahlefeldts, H Hanens, J Helmers, K Schack(en)s, L Gyldenløves, M Holck(en)s, N Rysenstens, O Kalvebod, P Enhjørningens, Q Panterens, R Elefantens, S Løvens, T Ulriks, U Prinsesse Sofie Hedevids, V Prins Vilhelms, X Prins Karls, Y Prins Frederiks, Z Dronning Charlotte Amalies, Æ Christian V.s.

Raveliner: a Østerport, b Peuchlers, c Quitzows, d Rosenborg, e Stadsoberstens, f Nørreport, g Vesterport, h Gyldenløves, i Amager Ports, k Løvens.

Kilder: Københavns Fæstningsværker [Opmaaling i Stadskonduktørens Arkiv ca. 1858. Plan i Krohn: Kastellet's Volde. Dessinateur Köhnkes Kort 1813 (i Bymuseet)].

Den i Urupperioden opstaaede Tanke at skyde Fæstningslinien ud til Søerne, saaledes at disse som kæmpemæssige Voldgrave kunde indgaa i Forsvarssystemet, genopstod i General Jobst v. Scholtens Planer til Nybefæstning af Hovedstaden som Led i Overvejelser, der var en Følge af Karl XII.s Landgang i Humlebæk i Aaret 1700. Planerne gennemførtes ikke.

Efter Trearskrigen dukkede Planerne om fremskudte Forter atter frem

Fremskudte Værker.

1 : 20 000.

Projekt af Scholten 1717, indtegnet paa et Kort fra 1744.

Her efter V. L. 2, XXVI.

FÆSTNINGEN

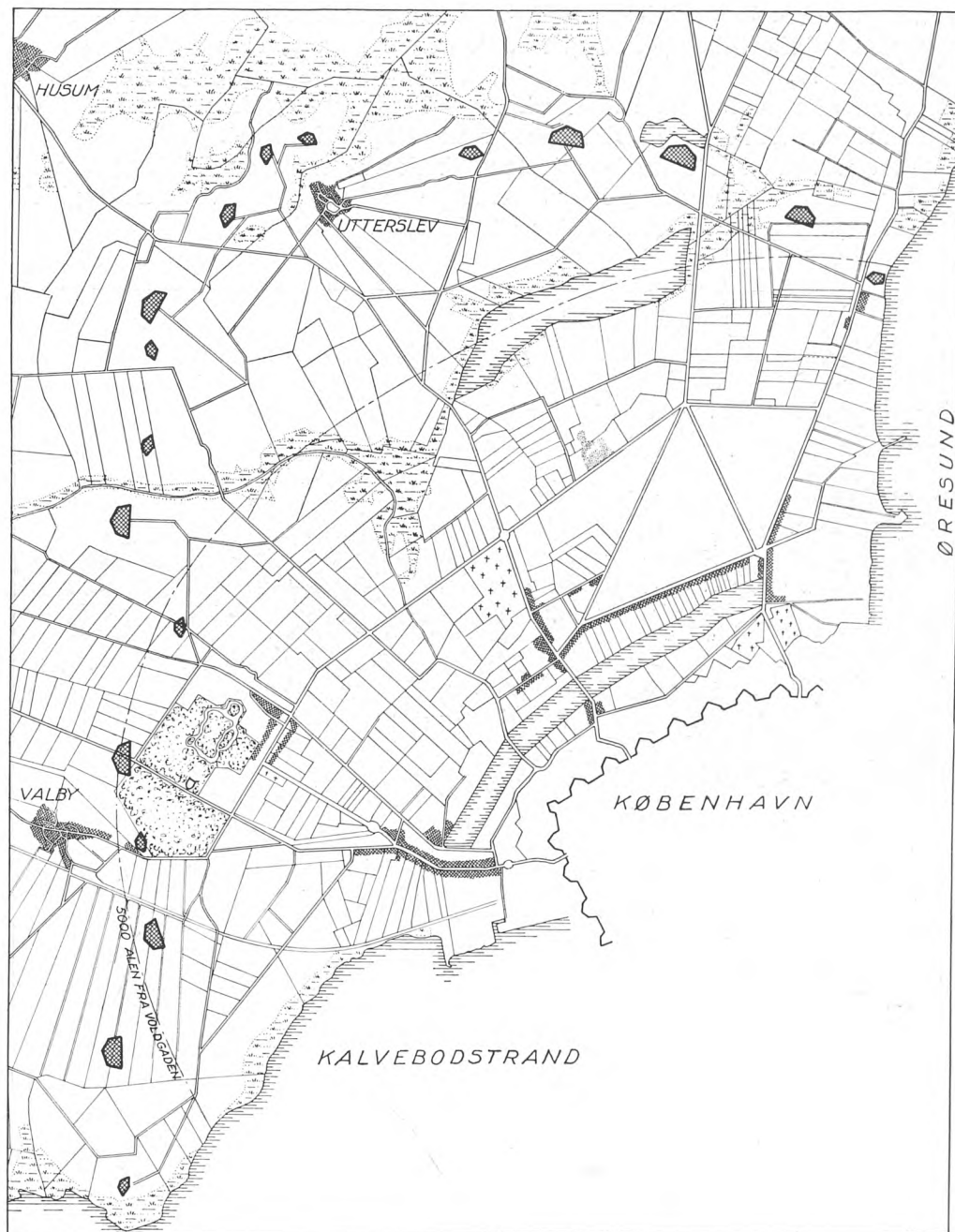
i Diskussionen og førte bl. a. til Schlegels Forslag af 1853, der ligeledes ikke blev gennemført.

Diskussionen om fremskudte Fæstningsværker fortsattes under stærke Brydninger imellem de politiske Partier og endte med Anlægget af den »provisoriske« Landbefæstning, der blev paabegyndt i 1886. Til Fæstningsanlæggene knyttede sig to betydelige Oversvømmelsesomraader.

Ved Fæstningsanlæggets Udførelse laa det helt uden for Byen, og først ved de store Indlemmelser i 1900-1901 kom en mindre Del af Husumenceinten, Fæstningsgraven ved Søborghus Kro samt Kastrupfortet inden for Byens Grænser.

Ved Lov af 1909 om Befæstningsanlæg bestemtes det, at de til Københavns Landbefæstning hørende Anlæg, der ikke fremtidig skulde indgaa som Led i Søbefæstningen, vilde være at desarmere senest 1922.

Der er Enighed om, at de nedlagte Befæstningsanlæg fremtidig vil kunne

Fremskudte Fæstningsværker.

1 : 50 000.

Generalmajor Schlegels Forslag til fremskudte Fæstningsværker 1853.

(Ingeniørkorpsets historiske Tegningsarkiv I-8-46-11).

Ideen var en Række fremskudte Fæstningsværker paa Højderne uden for Byen og i passende Afstand — mindst 5 000 Alen — fra Voldgaden. Det mentes nemlig: »At forhindre et Bombardement er kun muligt ved, at der udenfor Forstæderne anlægges isolerede selvstændige Forts som ved Paris, saa at Kjøbenhavns Vold kun tjener til Sikkerheds-Enceinte mod et voldsomt Angreb efter at bemeldte Forts ere erobrede».

(Skr. fra Ingeniørkorpset til Kongen, 15. Febr. 1844).

Forslaget fremtraadte som et Led i Bestræbelserne for at afløse den gamle Fæstning, hvis Nedlæggelse paa dette Tidspunkt var under Forberedelse, med et fremskudt Befæstningsanlæg; men ved Loven af 6. Juli 1867 blev Nedlæggelsen vedtaget, uden at der var truffet Bestemmelse om at erstatte de nedlagte Værker med en ny, fremskudt Befæstningslinie.

udgøre et værdifuldt Led af Egnens grønne Omraader, ikke mindst den i et skovfattigt Terræn liggende Vestenceinte. Da denne endnu i et vist Omfang benyttes af Militæret, er — ud over de Arealer, der er overgaaet til Københavns Kommune — kun en mindre Del mellem Husumvej og Frederikssundsvej aabnet for Offentligheden. Beklageligvis er de forskellige fremskudte Forter og Batterier, der er beliggende paa Egnens forskellige Højdepunkter, paa et tidligt Tidspunkt bortsolgt til privat Benyttelse; det smukt beliggende Bagsværd Fort samt Taarbæk Fort og Buddinge Batteri er dog endnu i Statens Eje.

Krigsministeriet tilskødede i 1924 den i Utterslev Mose indgaaende Del af Husumenceinten til Københavns Kommune, og ifølge en Overenskomst af 27/11 1925 mellem Staten og Kommunen vedrørende forskellige Mageanlæg blev Kommunen Ejer af Fæstningsgraven ved Søborghus Kro.

De af Christian IV og efterfølgende Konger udførte Anlæg for at sikre den gamle By og dens Havneanlæg mod Søsiden er senere blevet udvidet, navnlig efter at Beskydningen af København Aar 1700 havde gjort en mere fremskudt Befæstning ønskelig. Paa lignende Maade, som det var sket i Christian IV.s Tid, hjalp man sig i 1712 med at danne en Slags Forter ved at grundsætte nogle gamle Orlogsskibe — Trekroner og Prøvestenen. I 1786 gennemførtes Anlægget af Trekroner som et egentligt Fort.

Først efter at Bestemmelsen i store Træk var taget om Nedlæggelse af den gamle Landbefæstning, blev Søforterne Trekroner, Prøvestenen og Mellemfortet anlagt i Henhold til Lov af 31/3 1858.

FÆSTNINGEN

B. R. F. 1925-26, S. 635-677, 856. Ordningen medførte ogsaa Magelæg mellem Københavns og Gentofte Kommuner af nogle mindre Arealer. B. R. F. 1924-25. S. 730.

Søbefæstningen.

Fremskudte Fæstningsværker.

1 : 150 000.

Til Dels efter Ingeniørkorpsets: »Kort Beskrivelse af de ny Befæstningsanlæg ved Kjøbenhavn« 1889. Senere anlagte Fæstningsværker er medtaget.

Kortet angiver Vestenceinten og de i Befæstningslinien indgaaende Oversvømmelsesomraader.

Forter og Batterier er angivet med henholdsvis større og mindre Stjerner.

Uden for Kortudsnittets Rammer falder Mosede Batteri, Kongelunds Batteri, Dragorfortet, Saltholmsfortet og Saltholms Flakfort.

Mens Kastrupfortet og Charlottenlundfortet er overgaaet til vedkommende Kommuner, er Søforterne Trekroner og Prøvestenen i 1933 overdraget til Københavns Havnevesen.

X. BYOMRAADETS VÆKST

SUMMARY	P. 218.
BYEN OG BYJORDERNE	S. 219—222.
<i>Byen S. 219—220. Byjorderne S. 220—222. Serridslev By og Mark overgaar til København S. 222.</i>	
CHRISTIAN IV.s BYUDVIDELSER	S. 222—227.
<i>Grundkøb S. 223. Frederiksberg-Enklaven dannes S. 224—225. Ryvangen erhverves S. 226. Fæstningsomraadet S. 226—227.</i>	
INDLEMMELSER	S. 227—230.
<i>Christianshavn S. 227. Kirkens og Kronens Enklaver S. 227. Fæstningsarealerne S. 228—229. De store Indlemmelser 1901-02 S. 229—230.</i>	
OPFYLDNINGER	S. 230—236.
<i>Opfyldninger i ældre Tid S. 230—232. Nyere Opfyldninger S. 232—234. Kommunens Opfyldninger S. 235. Inddæmning af Kalvebod Strand S. 236.</i>	

THE GROWTH OF THE TOWN AREA

The town of Havn was only a part of the landed property which Valdemar the Great donated to Absalon before 1167; although it was situated in the middle of the District of the Castle of Copenhagen, it nevertheless formed a separate community having own laws. The town-site proper was bounded by »Absalon's Vold« (Absalon's Ramparts), whereas the town commons must be supposed to have extended to the later boundaries on Valby, Solbjerg (Frederiksberg), Utterslev and Gentofte. The extent of the town lands was increased in the course of time. When in 1523 the lakes were further dammed up on account of the fortification of the town, Frederik the First donated the arable land of the destroyed village of Serridslev to the Corporation of Copenhagen (fig. page 222). The town's possession some time later of the towns of Nyby and Emdrup, on the other hand, did not last very long, and their areas were not actually made a part of the town lands (page 221).

The town site received its first major extension during the reign of Christian the Fourth (fig. page 223). The king acquired large areas west of St. Jørgen's Lake, which were added to the king's new farm, and were thus lost to the town, since the independent municipality of Frederiksberg grew up on the lands of the farm, which also embraced the fields of the old village of Solbjerg. Also Bispeengen, formerly under Utterslev, was added to the farm and hence to Frederiksberg, whose boundary lines on Copenhagen have, in the course of time, undergone various changes (see page 224—225).

In return for the rights to the lakes and the so-called Kalvehave, the town received Ordrup Lake, some fish-ponds, and Ryvangen, the boundary line of which on Gentofte was adjusted in rather recent times (page 226).

The extension of the fortifications gradually absorbed the major part of the town lands, but Christian the Fourth's construction of the new Østervold (Eastern Ramparts) led to a considerable enlargement of the town site proper. Here the so-called Ny-København (New Copenhagen) with the Amalienborg section arose.

Christianshavn, which had originally been developed by Christian the Fourth as an independent country town, was incorporated into the town in 1674. The new Frederiksholm section was laid out in the 1660es on reclaimed land behind the extended Vestervold (Western Ramparts).

At different times various royal and ecclesiastical enclaves passed to the town (page 227-229).

The greatest enlargement of the town area was effected through the annexation of the whole of Brønshøj as well as parts of the parishes of Hvidovre and Sundby in the years 1901-02 (fig. page 229). Since then only minor alterations of the boundaries have taken place.

In the course of time the town area has been enlarged by reclaiming and dumping on a greater or smaller scale. Thus the Slotsholm grew, and the already mentioned sections of Frederiksholm and Christianshavn came into existence. Also the shore north of Nyhavn was regulated in this manner, and here, in 1707, the timber yards were constructed which in 1765 were removed to other reclaimed land at Kallebodstrand. By fillings-in the area of the municipality has been enlarged by about 520 ha in Sjælland (Zealand) and by about 450 ha in Amager (fig. page 231 and 233).

From this century may be mentioned the fillings-in at Svanemøllebugten, Islands Brygge, the eastern shore of Amager, and Kalvebod Strand.

Formerly permission to reclaim land was given partly to private persons, partly to the port, the municipality, or other public authorities. There is probably now a tendency to let the town-planning authorities have a voice in this matter, and only to grant permission to reclaim land to the municipality, the port authority, or a government agency.

THE TOWN AND THE TOWN-LANDS

EXTENSION OF THE TOWN BY CHRISTIAN IV

THE SEPARATION OF FREDERIKSBERG FROM THE TOWN-LANDS OF COPENHAGEN

RYVANGEN

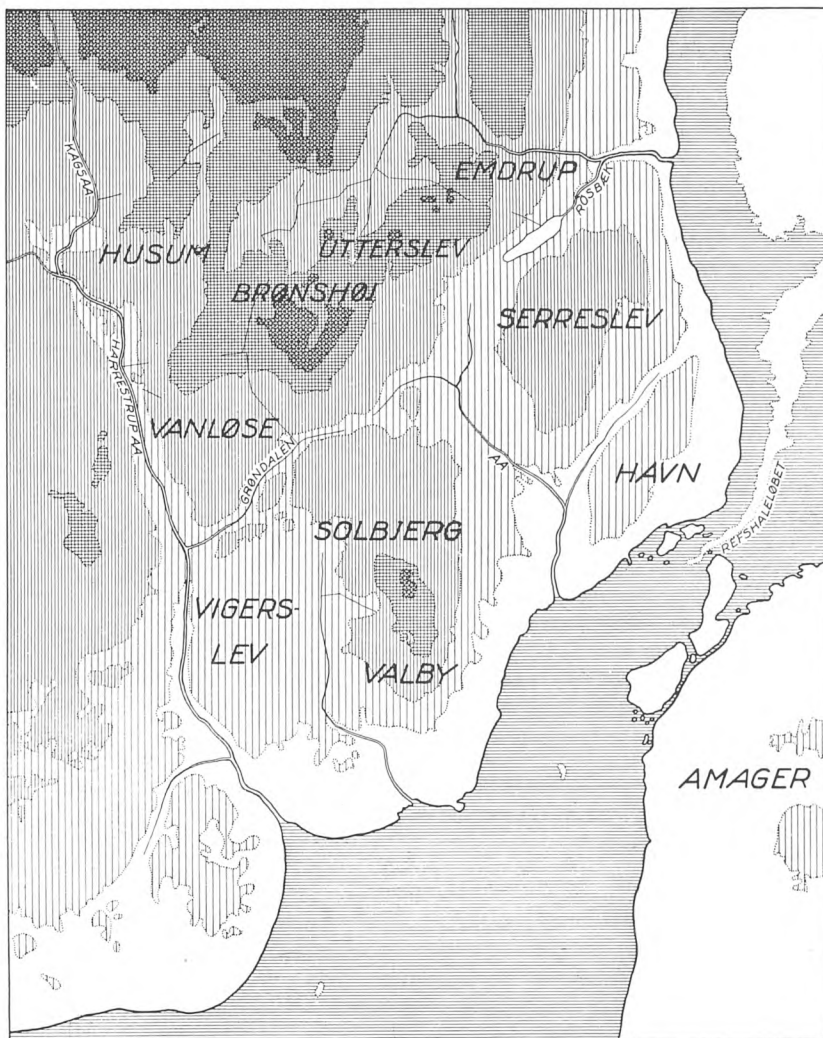
EXTENSION OF THE TOWN TOWARDS THE NORTH

CHRISTIANSHAVN (see also page 67) FREDERIKSHOLM (see also page 145)

INCORPORATIONS IN THE YEARS 1901—02

RECLAIMING OF LAND

Havn og omliggende Terræn paa Absalons Tid.

1 : 100 000.

Viser Højdeforhold, Kystlinie, Søer og Vandløb, samt de oprindelige Landsbyers omtrentlige Beliggenhed.

Højder paa Landjorden:

	over 30 m		5-10 m
	20-30 m		0-5 m
	10-20 m		

Efter Ramsing I.

Byen.

Jfr. S. 15 ff.

O. Nielsen I, S. 2.

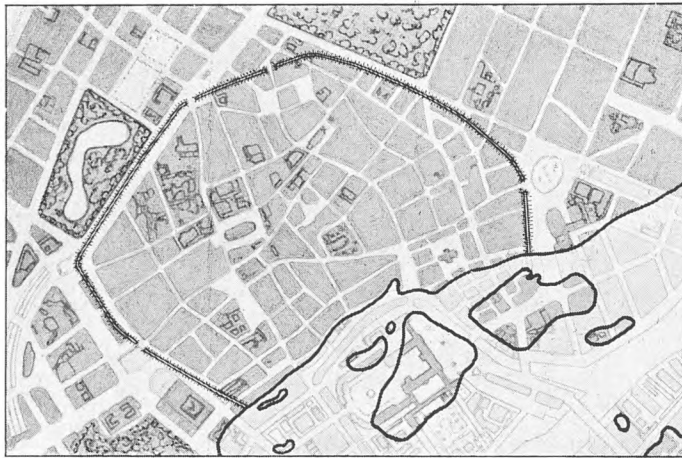
K.D. I, S. 1 ff. I 1525 hedder det udtrykkeligt: »Særresløff By og Mark... i Københavns Birk beliggende« (S. 361), og efter senere Jordebøger laa tre andre Landsbyer ogsaa under Birket.

Selve Byen Havn, *ipsa villa de Hafn*, med dens Tilliggende var kun en Del af det Jordegods, Kong Valdemar den Store skænkede Absalon, og denne igen overdrog til Roskilde Bispestol efter i 1167 at have anlagt Borgen Havn, *Castrum Hafn*, paa en Holm i Sejlløbet Syd for Byen. Pavebullen, der siden stadfæstede Absalons Gave, opregner det samlede Gods, men efter Datidens Skik med upræcise Angivelser, som ikke tillader i Enkeltheder at skønne over de respektive Gaardes eller Godsers nøjagtige Tilliggende, ligesom det heller ikke af Ordlyden fremgaar, om Havn, dengang Overdragelsen til Absalon fandt Sted, var en Købstad eller Handelsplads eller maaske kun en Landsby som de andre, der hørte under Absalons Borg.

Paa den Tid Pavebrevene blev udfærdiget, betragtedes Havn dog som det vigtigste Led i Gaven. Den nævnes altid først, som et særligt Omraade og som Hovedsædet, hvorefter følger Sædegaarden i Utterslev med Tilliggende, nemlig Serridslev, Solbjerg, Vanløse, Valby og Vigerslev. I senere Tid knyttes dog kun fire af disse Landsbyer og ikke Vanløse til Københavns Slot som dettes Birk (eller Fogedi), der til alle Sider indeslattede Staden København og bortforleenedes sammen med denne, det hele altsaa en Enhed. Men skønt Slotshovedsmanden paa den egentlige Ejers, Bispestolens og senere Kronens, Vegne var det samlede Omraades højeste Øvrighed, dannede

Borgersamfundet alligevel tidligt en Stat i Staten med visse fastlagte Sædvaner og Love, for en stor Del udtrykt i Stadsretterne af 1254 og 1294 og lignende biskoppelige og senere kongelige Forskrifter. Alligevel kommer paa den anden Side denne Byens Placering som Enklave paa flere Maader til at spille en Rolle ved Udformningen af dens territoriale Rettigheder.

BYOMRAADETS VÆKST

Middelalderbyen.

1 : 20 000.

*Absalons Volds afgrænsede Bygrunden i det middelalderlige København. Syd for Byen ses de forskellige Strandholme (senere Slotsholm og Skarnholme).

Arealet inden for Voldene var ca. 70 ha. Efter Ramsing I, indtegnet paa moderne Kort.

Angivelsen af Stadens ældste Porte skyldes Ramsing (den ved Skt. Gertruds Stræde viste Port findes ikke i Planerne af de senere middelalderlige Fæstningsværker).

Med Hensyn til disses Udstrækning i den ældst kendte Tid, er det let nok at bestemme selve Bygrundens Omfang — dens Udstrækning vises af Absalons Vold — men det volder større Vanskelighed at komme til Klarhed over Byjordernes oprindelige Afgrænsning.

Forskellen mellem dengang og nu ligger imidlertid ikke alene i Arealets Størrelse. I Middelalderen var Byomraadet nemlig ikke blot et kommunalt Administrationsomraade — økonomisk og retsligt — men tillige i dets fulde Udstrækning Stadens Ejendom. Nu til Dags er Byomraadet derimod udelukkende et kommunalt Administrationsomraade, og Stadens Ejendomsbesiddelser inden for Omraadet har for saa vidt ikke noget med den oprindelige Ejendomsret til dette at gøre, som de hidrører fra senere Erhvervelser.

Udviklingen har endvidere bevirket, at der i Nutiden ikke mere skelnes mellem selve *Bygrunden*, d. v. s. det bymæssigt udnyttede Omraade, og *Byjorderne*, der forhen var udlagt til Agerbrug og Græsgange, i enkelte Borgers eller borgerlige Korporationers Besiddelse, et Skel, det vil være naturligt at opretholde i en Redegørelse for de Ændringer, Byens Omraade er undergaaet gennem Tiderne, idet der da dels bliver Tale om Bygrundens Udvidelser — som hovedsagelig skete paa Byjordernes Bekostning — dels om Byjordernes Vækst.

Byjorderne.

Det hører ogsaa med til Billedet af ældre Tiders København, at der ikke blot inden for Byjordernes, men ogsaa inden for selve Bygrundens Grænser fandtes Omraader, der var unddraget saavel Stadens Ejendomsret som dens Administration, nemlig Grundejendomme i Kronens (d. e. Statens) eller — i Middelalderen — Kirkens Besiddelse. Disse Forhold har deres Rod langt tilbage i Tiden og synes kun naturlige, naar man forstaar, at Hovedstaden i sin Tid stod i Afhængighed til et Herskab, som ikke alene havde Højhedsret, men ogsaa Ejendomsret til det samlede Byomraade, et Afhængighedsforhold, som det først efterhaanden lykkedes Staden at frigøre sig fra.

Selv om København var Led i et større Hele, har Købstadens specielle Domæne uden for Bygrunden, altsaa Byjorderne, sikkert fra ældgammel Tid været afgrænset fra de tilstødende Landsbyers Jorder inden for Bir-

BYOMRAADETS VÆKST

Jfr. Fig. S. 224.

O. Nielsen I, S. 9.

O. Nielsen I, S. 2 f.

Nystrøm I, S. 33 f.

O. Nielsen I, S. 101, 104 ff.
K. D. I, S. 333 f. (Nr. 231),
S. 357 ff. (Nr. 233-37). Ser-
ridslev By var ligesom Resten
af Birket afbrændt og øde.

*Midlertidig Besiddelse af Nyby
og Emdrup Marker.*

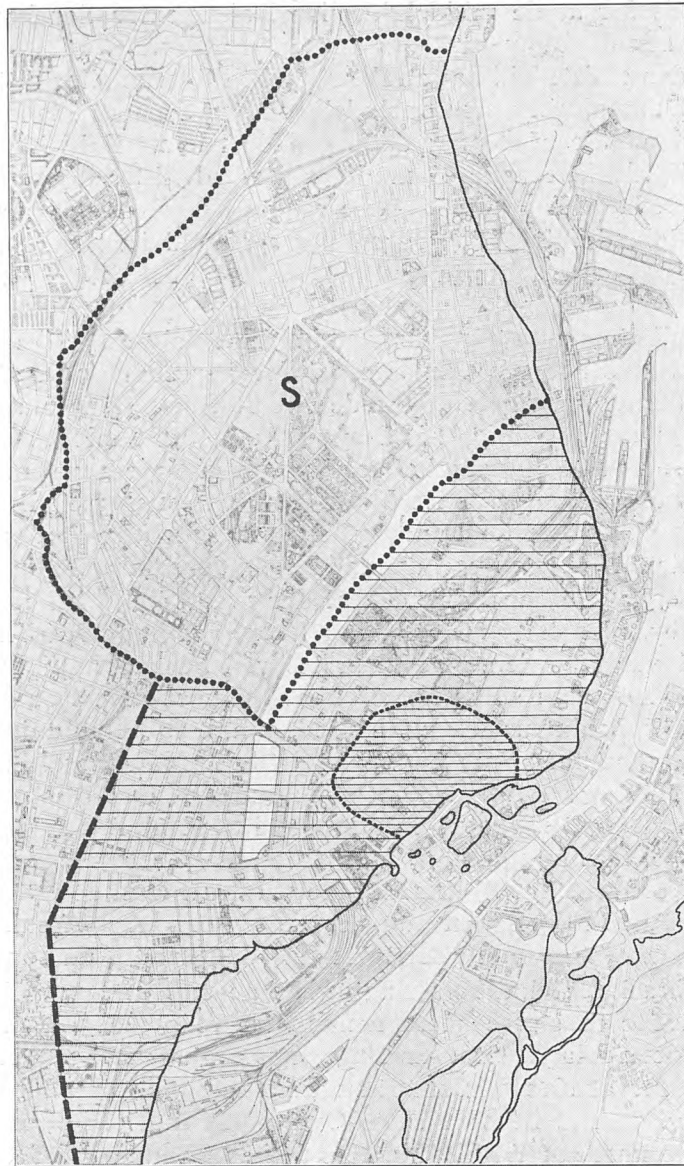
O. Nielsen I, S. 6, K. D. II,
S. 274 (Nr. 326), I, S. 349.

ket. Til Trods for at de middelalderlige Dokumenter tier herom, og man følgelig kun kender Byjordernes Grænser fra ret sen Tid, kan det dog skønnes, at de i den ældste Tid har strakt sig ud til Søerne eller rettere til Vandløbet i den Dalsænkning, som oprindeligt indtog Søernes Plads — og muligt paa den anden Side af denne; dette gælder i hvert Fald Strækningen fra nuværende Gyldenløvesgade og mod Sydvest ud til Stranden. Hvor nu Skt. Jørgens Sø er, laa Byens Enge — den senere Kalvehave — paa begge Sider af det Vandløb, der fra Bispeengen her søgte ud i Stranden, og desuden hørte Skt. Jørgens Mark paa den anden Side Engdraget med til Byens Jorder.

Disse Lokaliteters nøjagtige Grænseskel lader sig dog ikke fastslaa med fuldstændig Sikkerhed, end mindre da der her som andre Steder bestod en vis fælles Brugsret til de udyrkede Arealer, der gerne laa som Grænseløst mellem de forskellige Landsbyers Agerland. Saaledes havde Københavns Borgere Ret til at græsse deres Kvæg paa Overdrevet mellem Sundet og Serridslev Bymark lige til Rosbækken i Fællesskab med Bøndernes Kreaturer fra den sidstnævnte Landsby, en Ret, der bekræftedes første Gang ved Stadsretten 1254, og hvad angaar Forholdene længere mod Vest, blev det saa sent som i 1690erne hævdet, at der »var ingen Skel mellem København og Valby, men havde Horn mod Horn, saalænge Marken var usaaet og Kornet ej var i Jorden.« Dog kendtes ved samme Lejlighed den Grøft ved Magt at være, som siden har trukket Grænselinien. Her mødtes Valby Overdrev og Københavns Vestre Fælle, om hvis Tilknytning til Hovedstaden Meningerne har været delte, idet det baade har været hævdet, at den »fra Arilds Tid« har tilhørt Byen, men ogsaa, at den først samtidig med Oprettelsen af Nyby Ladegaard i 1548 kom i Stadens Besiddelse.

Det sindrige Dæmningsanlæg, der formentlig allerede under Absalon skabte det første kunstige Sjøomraade Nord for nuværende Gyldenløvesgade, formindskede samtidig Engene og derved Byjordernes Areal. Ved senere Opstemninger blev Sjøbæltet yderligere udvidet, nemlig da Frederik I efter Byens Erobring i 1523 lod Fæstningsværkerne udbedre, navnlig ved at tilføre Voldgravene en større Vandmængde. De forhøjede Dæmninger bevirkede, at Vandet ødelagde Stadens Enge, og Borgerskabet mente sig forurettet, til Trods for at Kongen som Erstatning foreløbig overlod dem Rosbæk Mølle og tillod dem at beholde deres Overdrift trindt om Københavns Stad, som de havde haft »af Arilds Tid«. Men netop denne deres Overdrift var blevet »bestemmet (opstemmet) med Damme (Dæmninger) og Vand, saa den bedste Part af deres Græsgang var dem dermed betaget«. Ved Mellemkomst af fremtrædende Stormænd, baade verdslige og gejstlige, udvirkedes det derfor »paa det Hans Naade og Danmarks Riges Raad kunde have des ydermere Villighed og Tjeneste af Københavns By« og paa det, at samme »Københavns By maatte des ydermere bygges og befæstes«, at Kongen overdrog Staden »al Kronens Rettighed i Serridslev By og Mark uden for København i Københavns Birk liggende« mod en aarlig Afgift, hvorefter Roskilde Kapitel to Aar senere til Byen solgte den resterende Del af samme Bymark. Herved kom København i Besiddelse af hele Terrænet mellem de to nordre Søer (Sortedamssøen og Peblingsøen), den senere Ladegaardsaa, Lersøen, dens Afløb Rosbæk og Øresund.

Nogle Aar senere var Byen en Overgang ogsaa i Besiddelse af Terrænet Vest herfor, Nyby og Nyby Fang mellem Solbjerg Bys og Stadens egne Marker, som Christian III 1539 overdrog til Magistraten. Ordlyden af Kongebrevet er imidlertid ikke bevaret, saa man ved ikke, hvad det i Enkeltheder gik ud paa, og allerede i 1548 besluttede Kongen at indrette Nyby som Avlsgaard til Københavns Slot. Som Erstatning fik Hovedstaden nu Emdrup By med dens fire Gaarde; men heller ikke Besiddelsen heraf blev af varig Karakter. Der var ikke i noget af disse Tilfælde Tale om en virkelig Ind-

Københavns Byomraade 1523.

1 : 50 000.

Efter Indlemmelsen af Serridslev Mark, S. Med tætlere Skravering vises Bygrunden, afgrænset af »Absalons Vold«, med mere aaben Skravering de middelalderlige Byjorder.

Serridslevs Areal, S. ca. 890 ha

Aaben Skravering ca. 685 ha

Tæt Skravering ca. 72 ha

Kystlinie efter Ramsing, indtegnet paa moderne Kort.

lemmelse i Byjorderne. Magistraten optraadte udelukkende som Godsejer med Fæstegaardene »i Befaling«, og disses Marker dyrkedes paa sædvanlig Vis af de paagældende Landsbyers Bønder.

Anderledes med den i 1523 under Belejringen nedbrændte Serridslev By, hvis Marker udtrykkeligt blev overladt Borgerskabet »til Forte og Fægang«, fælles Græsmarker, og i Overensstemmelse hermed blev Størstedelen af Arealet da ogsaa udlagt til Østre og Nørre Fælleder. At der kunde blive Tale om at bruge Marken til bymæssig Bebyggelse, laa dengang og i Aarhundreder derefter uden for alle Muligheders Grænser. De Forstæder og den Havebebyggelse, der allerede i det 16. Aarhundrede voksede frem foran alle Byens Porte, viste dog, at København nu ikke mere kunde trives inden for »Absalons Vold«.

Under Christian IV kom den første virkelige Udvidelse af Bygrunden, der omvendt maatte føre til en Formindskelse af Byjordernes Areal. Begyndelsen blev gjort, da Kongen 1606 købte talrige Borgeres »Haver« mellem Nørre- og Østerport, skønt han paa det Tidspunkt endnu næppe tilsigtede en Byudvidelse, men vilde bruge Grundene til Anlæg af en ny Ladegaard.

Serridslev By og Mark overgaar til København 1523.

Øster og Nørre Fælled.

CHR. IV.s BYUDVIDELSER

Christian IV.s Grundkøb. (Se ogsaa S. 73 ff.)

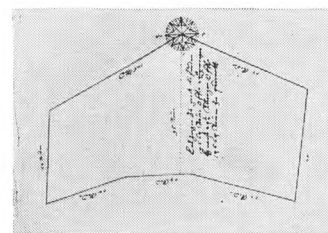
1 : 20 000.

Udstrækningen af Christian IV.s Grundkøb Nord for Byen er paa Kortet angivet med Skravering. Afgrænsningen maa lages med Forbehold. Med punkterede Linier vises Rosenborg, samt Christian IV.s Voldlinie omkring den gamle By. Endvidere er den ydre Befæstningslinie, som navnlig blev udført under Torstenssonfejden 1643-45, indtegnet tillige med Søerne i deres daværende Form og den daværende Kysllinie (efter V. L. 1, XII). Slotsholmen fik allerede i Christian IV.s Tid omtrent sit nuværende Omfang, medens Christianshavns Areal siden blev forøget betydeligt.

Chr. IV.s By udvidet med »Ny-København» og Christianshavn (se Fig. S. 94 og 96).
 Areal Aar 1650 ca. 200 ha (excl. Slotsholmen og Christianshavn 42 ha) (se Fig. S. 25).
 — — 1750 - 300 - (excl. Vandarealet) (se Fig. S. 26).
 — — 1850 - 346 - (se Fig. S. 27).

BYOMRAADETS VÆKST

Buysers Opmaaling af Kalvehaven.

1 : 20 000.

R. A.: Danske Kancelli. Indk. Breve 1622, 27. Marts.

Kalvehaven m. m.

1 : 20 000.

Christian IV.s Erhvervelser Vest for Byen omfattede den gamle Skt. Jørgensgaards Mark, en Del af Byens Overdrev og den saakaldte Kalvehave. Størstedelen af disse Arealer blev lagt ind under den nye Ladegaard og gik dermed tabt for Hovedstaden. Arealerne uden for Søen omfatter ca. 120 ha.

Indtegnet paa moderne Plan efter Ramming: Christian IV.s Mageskifter og Erhvervelser, Hist. Medd. 2, IV, S. 289 ff.

I 1606 paalagde Christian IV Staden at opstuve den efterhaanden helt tørlagte Skt. Jørgens Sø af Hensyn til Hovedstadens Befæstning, og da Magistraten derefter i 1619 ved et Mageskifte maatte overlade alle tre Søer foruden Lersøen til Kongen, var det et Led i Christian IV.s Planer om at skabe en ydre Forsvarslinie langs Søerne, hvor den befæstede nye Ladegaard, Afløseren af den ved Rosenborg, skulde danne en af »Bastionerne«. Den nye Ladegaard skulde tillige være et storslaaet og omfattende Anlæg, hvis Jorder omfattede saavel Nyby Ladegaards som hele Solbjerg Bys Marker, og hertil blev endvidere lagt Sankt Jørgens Mark — »den bedste Del af Ladegaardens Jorder« — som Kongen købte af Vartov Hospital 1621, samt Kalvehaven.

En Del af denne var allerede overdraget Kongen sammen med Søerne i 1619, nemlig »Kalvehavens Jord og Eng, sønden ud med Peblingsøes Dæmning, som var forandret og inddiget under eet med Skt. Jørgens Sø«. Nu i 1621 mageskiftede Kongen sig til den resterende Del mod »Vederlag i Jeffntoffte (Gentofte) Mark her ved Byen«. Denne Del af Kalvehaven laa altsaa uden for Skt. Jørgens Sø i dens daværende Udstrækning og synes efter en bevaret Opmaalingsplan at have strakt sig langs den senere Ladegaardsaa op mod Bülowvej, altsaa omfattende netop den Grund, hvorpaa selve Ladegaarden blev bygget.

Herudover fik Kongen ved samme Lejlighed den »Oredrift Københavns By haver haft mellem forbemeldte Kalvehave, Ladegaardsmark (d. e. Nyby Mark), Solbjerg Mark og den gemene Adelvej, som nu løber fra Valby til København«. Alt i alt var det betydelige Arealer, med Skt. Jørgensgaard næsten 120 ha, der gik tabt for København ved den Lejlighed, og som stadig i Hovedsagen er unddraget Kommunens Raadighed. Disse Arealer udgør nu den østlige Del af Frederiksberg Kommune, hvis hele Omraade derimod i alt væsentligt falder sammen med de gamle Ladegaardsmarker. Ladegaardsmarkerne fik nemlig deres ganske specielle Udviklingshistorie. Allerede 1651 opstod Ny-Amager eller Ny-Hollænderby, idet Frederik III lod baade Ladegaarden og Ladegaardsmarkerne bortforpagte til 20 Amagerbønder, som byggede deres Gaarde paa begge Sider af nuværende Allégade. Efter

Kalvehaven mistes.

Frederiksberg-Enklaven dannes.

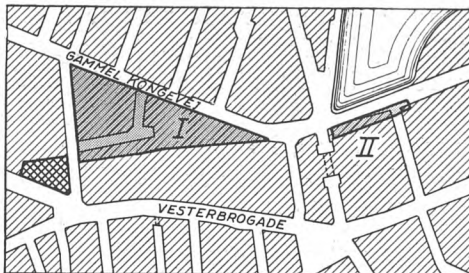
BYOMRAADETS VÆKST

Mindre Indlemmelser.

1 : 10 000.

I: Verner Dams Grund, indlemmet i København 1758. II: Indlemmet i København delvis 1862, hell 1881. Begge fra Frederiksberg.

Det krydsskraverede Areal synes overgaaet til Frederiksberg fra København paa mindre formel Maade ca. 1800, jfr. Ejler Nystrom: Frederiksberg, S. 15.

Bispeengen.

1 : 20 000.

Indtegnet paa moderne Kort. Areal ca. 9,5 ha.

Kgl. Resolution af 5. Juni 1758. O. Nielsen I, S. 7.

Frederiksbergenklaven (nuværende Frederiksberg Kommune) omfatter nu et Areal paa ca. 870 ha.

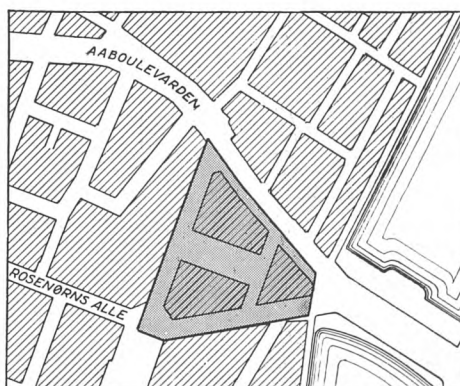
Svenskekrigens Ødelæggelser kunde de imidlertid ikke svare deres Afgifter, og sluttelig fratog man dem deres Jorder, der siden blev udlagt til Græskobler. Byen bestod dog stadig som en Husmandsbebyggelse og fik, efter at Frederiksberg Slot var bygget, Navn efter dette, ligesom den takket være Slottet voksede noget, saa Indbyggerantallet omkring Aar 1800 var ca. 1200. Men det var først Demarkationsliniens Flytning i 1852, der gav Stødet til Bebyggelsens Udvikling. 1857 fik den sin egen Kommunalforfatning og 1866 samme Næringsfrihed som Købstæderne. Forskellige Omstændigheder har bevirket, at Frederiksberg, til Trods for at Bebyggelsen har samme Præg som København — og naturligvis kun fik dette Præg paa Grund af Naboskabet — og til Trods for at Byen siden 1901 ligger fuldstændig indkapslet i Københavns Kommune, stadig udgør en selvstændig Kommune.

Ogsaa Bispeengen blev ved Christian IV.s Virksomhed lagt ind under Ladegaarden og gik derved tabt for København. Den var oprindelig et Tilliggende til den gamle Hovedgaard i Utterslev, og efter at denne med andet Bispegods var konfiskeret ved Reformationen, blev den i 1560 atter overladt til Roskilde Bispestol og Superintendentens Underhold for i 1623 at tilbagekøbes til Kronen og lægges under Ladegaarden.

Frederiksbergs Omraade har dog senere været Genstand for enkelte Reguleringer. Den saakaldte Verner Dams Grund lagdes 1758 fra Amtet til Byen, og i 1924 er Trekanten mellem Aaboulevarden, Rosenørns Allé og Julius Thomsens Gade, netop den Grund, hvor den gamle Ladegaard stod, overgaaet til Københavns Kommune.

Derimod blev Arealet mellem Skt. Jørgens Sø og Vodroffsvej lagt fra København til Frederiksberg, og nedenfor vil det blive omtalt, hvorledes oprindelige Dele af Københavns Jorder, som f. Eks. Dronningens Enghave, en Overgang laa under Frederiksberg.

Ligesom Ladegaardsanlægget berøvede ogsaa Christian IV.s Befæstningsarbejder København meget af dens Tilliggende. Paa en vis Maade udgjorde Voldanlæggene stadig en integrerende Del af Byen og skulde i høj Grad tjene denne til bedste; men Byens Volde vedblev at være det egentlige Skel

Ladegaardsterrænet.

1 : 10 000.

Trekanten mellem Aaboulevarden, Rosenørns Allé og Julius Thomsens Gade, den gamle Ladegaards Grund, Areal ca. 3,5 ha, overgik 1924 fra Frederiksberg til Københavns Kommune. Forhandlinger herom førtes allerede i 1897 (B.R.F. 1897-98, S. 321-38).

mellem By og Land, og Fæstningsarealerne var Kongens eller Statens, og der blev i hvert Fald ikke ydet Jordskyld af dem. Derfor hed det i den nye Jordebog, der blev indrettet i 1620, at Byens Rettigheder var forringet i adskillige Punkter.

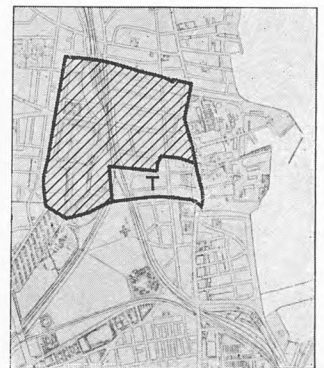
»Saaledes var mange Huse, Haver og Jorder omkring Byen fra Øster og til Vester Port, som Byen haver Jordskyld af, til Byens Grave, Skanser og Volde, hvor Behov gjordes at forvide og forbedre afskaffet — — Sammeledes Teglgaardens inddigede Jord og Papegøjestangens Plads, som laa norden for kgl. Majestæts Have og ny Byting, afbrudt — — — Desligeste er og Byens Jord og Fægang fra højbemeldte kgl. Majestæts Have og i Nør til Sortedams Bro til hans kongelige Majestæts Brug med Træværk og Grøft hegnet og inddiget — — — Item er og Kalvehavens Jord og Eng, sønden ud med Peblinge Søes Dæmning, forandret — — —«
Og i denne Opremsning er endda ikke medregnet Tabet af Resten af Kalvehaven tillige med Overdrevet og Sankt Jørgens Mark, af hvilken sidste Ejendom der dog næppe er ydet noget til Byen.

Godtgørelse for Retten til Søerne og Kalvehaven fik Staden udlagt ved Byjordernes yderste Grænseskel mod Gentofte Sø, ja den endnu mere fjerntliggende Ordrup Sø blev givet i Mageskifte for Fiskeriet i Søerne tillige med tre Fiskedamme ved Vartov, formodentlig Rester af Rosbæk Mølledam. Møllen havde i sin Tid været undtaget, da Serridslev Mark blev overdraget til Byen, og til den var siden henlagt Strandvangen, den nordligste Del af Serridslev Mark, som 1530 af Staden var mageskiftet til Dekanaten ved Vor Frue Kapitel og siden inddraget under Kronen ved Reformationen. Vartovs Tilliggende bestod i 1607 af denne Strandlod, tillige med Rughaven, den senere Tuborg Vang, der laa som en Enklave i Københavns Bymark. Til Erstatning for Resten af Kalvehaven og Overdrevet fik København nemlig et Stykke af Gentofte Bymark, den saakaldte Ryvang, paa de to Sider omsluttende Rughaven, som mod Syd stødte til de tre Fiskedamme. Helligaandshospitalet hørte ganske viste under Københavns Fattigvæsen; men da dette nærmest var en Statsinstitution, laa Vartov under Amtets Jurisdiktion og blev forøvrigt bortsolgt fra Hospitalet i 1729. Oprettelsen af Ejendommen Store Mariendal førte til nogle mindre Omlægninger; men først 1907 blev det mærkelige Grænseskel reguleret ved et Mageskifte mellem Københavns og Gentofte Kommuner.

Gennem Middelalderen havde Københavns Fæstningsværker som andre Byers været Borgerskabets Ejendom og deres Vedligeholdelse et kommunalt Anliggende. Frederik I animerede da ogsaa Borgerne til at forstærke Fæstningen ved sin Overdragelse af Serridslev Mark. Ved Skæbnens Ironi blev det hans egen Søn, Christian III, der som Angriber først skulde prøve Fæstningens nye Styrke, og efter Byens Erobring fandt han det klogest ikke fremtidig at forlade sig paa Borgerskabet. Selv om han tillod det at beholde Serridslev Mark, vilde han »selv være Københavns Stad med sin Befæstning mægtig«. Fra da af var Hovedstadens Forsvar et Statsanliggende; det Skyts, der skulde bruges, udleveredes af Kongen, og Fæstningsværkerne blev Statsejendom, Enklaver i Byen, selv om Bekostningerne ved Nyanlæg og Vedligeholdelse i alt Fald til Dels blev paalagt Borgerne.

De Befæstninger, som blev foretaget baade under Christian III og Frederik II, satte kun i ringe Grad Spor paa Hovedstadens Byplan. Til Gengæld fik Christian IV.s Virksomhed i saa Henseende desto større Følger. Ovenfor er det nærmere omtalt, hvorledes hans allerede nævnte store Grundkøb siden førte til en omfattende Udvidelse af baade Bygrund og Fæstningsværker, noget han imidlertid næppe tilsigtede allerede i 1606. Dette Aar paabegyndte han nemlig en Modernisering af den gamle Befæstning, hvis Mure blev erstattet med Volde, samtidig med at de gammel-dags Rondeller blev ombygget til Bastioner. Dette nye Anlæg krævede større

Ryvangen erhverves.

Ryvangen.

1 : 50 000.

Indtegnet paa moderne Kort. T: Tuborg Vang, der til 1907 laa som en Enklave af Gentofte Sogn i Københavns Kommune.

Arealet af T er ca. 13 ha.

Del skraverede Areal er ca. 65 ha.

Fæstningsomraadet.

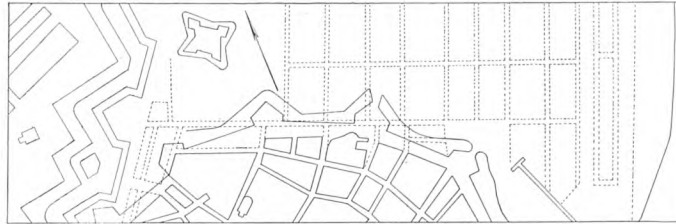

BYOMRAADETS VÆKST

Frigjorte Arealer.

1 : 20 000.

Ved Nedlæggelsen af den gamle Østervold indgik dens Arealer i Bygrunden. Udsnit af Byplanen af 1649. (V. L. 1, XVIII).

Plads end de gamles Bymure; der maatte eksproprieres en Del Haver og andre Ejendomme, eller man magelagde saadanne med andre af Kronens Grunde. Paa den anden Side blev Bygrunden udvidet der, hvor de nye Volde blev lagt uden for den gamle Befæstningslinie, saaledes ved Østerport, hvor Voldlinien blev trukket tværs over Bremerholm, langs Vester-vold, hvor Halmtorvet siden opstod, og ved Vandkunsten. Det sidste Sted helt til Byens Fordel, fordi de nye Værker her blev anlagt ved Opfyldning i Stranden.

Af langt større Betydning var imidlertid det senere Anlæg af den nye Østervold (fra Nørreport til Kastellet). Arealet mellem den og Sundet blev indlemmet i Bygrunden, hvis Størrelse saaledes blev omtrent tredoblet. Ved Anlægget af det nye Kvarter, Ny-København, blev Omraadet vel ikke i fuld Udstrækning tilbagegivet Byen, idet navnlig Rosenborg med Kongens Have, samt Nyboder og Kastellet vedblev at høre under Staten. Derimod øgedes Bygrunden, ved at Pladsen, hvor den gamle, nu overflødige, Østervold havde ligget, blev frigivet til Bygepladser.

Christian IV oplevede ikke at se sine Planer realiseret i deres fulde Udstrækning; men hans Efterkommere arbejdede videre paa det samme Grundlag. Skønt de yderligere udvidede Befæstningen og gav den det Omfang, den beholdt, indtil Voldene faldt, betød dette dog ikke ny Beslaglæggelse af Borgernes Jorder, idet disse Arbejder hovedsagelig foretoges til Søsiden og ved Opfyldninger. Det var saaledes til Dels Tilfældet, da Frederik III byggede Kastellet, og navnlig ved Udvidelsen af Christianshavns Vold under Christian V, men ogsaa da den førstnævnte Konge anlagde »det ny Værk bag Slottet« i Kallebodstrand og øgede Bygrunden med Frederiksholmskvarteret. Siden blev Frederiksstaden mellem Ny-København og Stranden anlagt paa et gennem Tiderne opfyldt Terræn.

INDLEMMELSER I BY-OMRAADET.

Christianshavn indlemmes 1674.

Det er allerede nævnt, at Grundene i *Ny-København* vendte tilbage i Byens Besiddelse, og 1674 indlemmedes *Christianshavn*, der i hele sin Levetid som selvstændig Købstad havde ført en hensygnende Tilværelse, stærkt hemmet af Naboskabet med Moderbyen. I 1749 skænkede Frederik V Staden Grundene i *Frederiksstaden* eller *Amalienborg-Kvarteret*.

Ved Christian IV.s og hans Efterfølgeres store byplanmæssige Indsats fik Byen saaledes betydelige Udvidelser, hidrørende fra Nedlæggelsen af den gamle Østervold, fra de i Ny-København og Frederiksstaden indgaaende Omraader, samt fra Christianshavn og de betydelige Opfyldninger i Stranden.

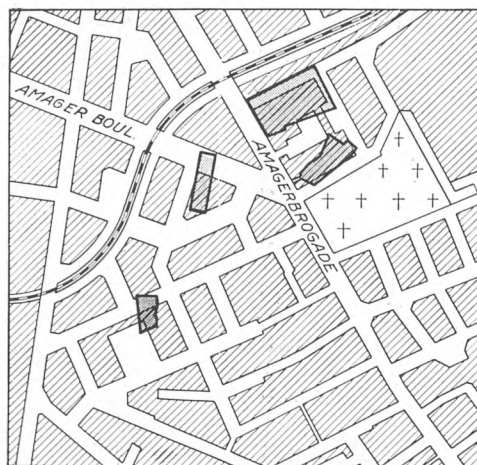
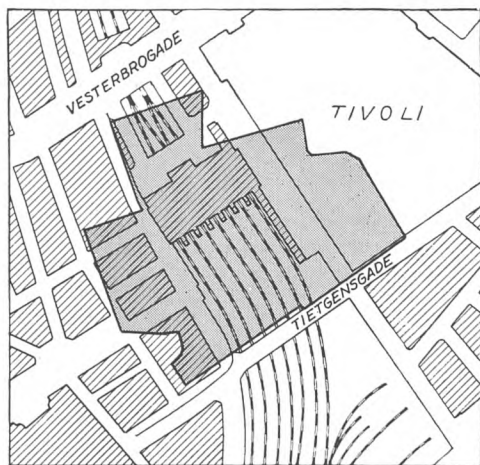
Byens Areal inden for Voldene voksede herved fra ca. 72 ha i Aar 1600 til ca. 300 ha i 1757 (Geddes Kort).

Kirkens og Kronens Enklaver.

Den gamle *Østergaard* eller *Vingaarden*, en Overgang omkring Aar 1500 Slottets Lysthave og siden Møntergaard, blev udparcelleret til Byggegrunde i Frederik I.s Tid, og paa samme Maade gik det dens Forgænger i Pilestræde, dog først efter Reformationen, idet den i 1497 var blevet udlagt til Byggeplads for *Clare Kloster*. Ogsaa Byens andre Stiftelser kom jo ved det store Skisma i Kronens Værge og øgede siden Stadens Beboelsesarealer, saaledes baade *Sankt Gertruds Kloster* og *Graabrødreklostret*. *Helligaandshospitalet* blev derimod opretholdt som Fattigstiftelse, indtil Christian IV

Se Fig. S. 29.

BYOMRAADETS VÆKST

Til venstre:

Dronningens Enghave.

1 : 10 000.

Til Dels indlemmet 1848 og 1867, helt 1881. Areal ca. 9 ha.

Til højre:

Mindre Indlemmelser.

Nogle Enklaver i Amagerbrogadekvarteret (Matr. Nr. 21-24 af Christianshavns Fælle) indlemmedes 1904 i København fra Sundbydistriktet. Areal ialt ca. 1 ha.

erhvervede Bygningerne og indrettede dem til Tugthus. Kirken var dog allerede 1537 blevet Sognekirke, og 1607 blev Hospitalets Urtegaard udlagt til Kirkegaard. En Del Grunde blev efterhaanden bortsolgt, og endelig afhændede Christian IV i 1650 hele *Tugthuskomplekset* med dets Grunde til en af Byens Borgere. Paa lignende Maade overgik de talrige enkelte Huse og Gaarde, som de gejstlige katolske Institutioner havde besiddet, til Byen.

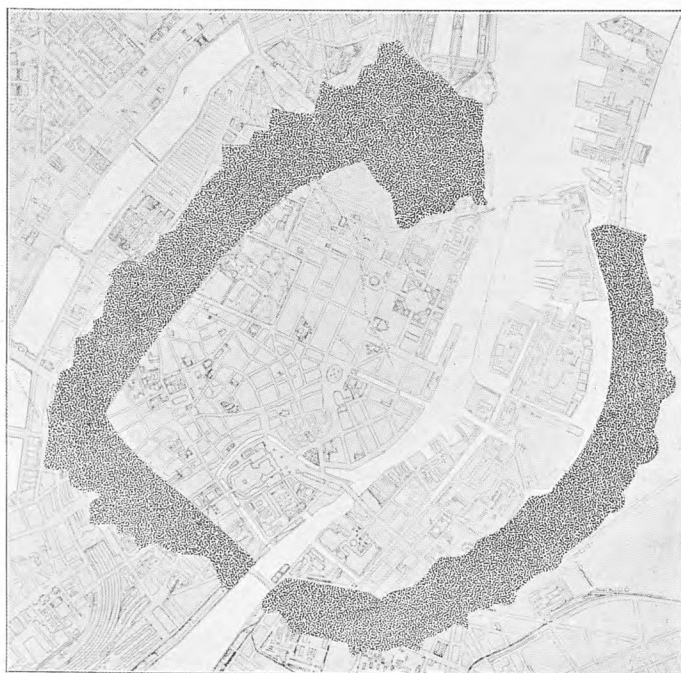
Ogsaa Kronens tilkøbte Ejendomme uden for Voldene er til forskellige Tider vendt tilbage til Byen. Allerede Christian IV afhændede sine Grunde ved Sortedamssø, og den Dyrehave, han havde ladet indrette, synes igen at være blevet udlagt til Byen. Frederik III lod kort efter sin Regeringstiltrædelse bortsælge Grunde baade ved Vesterport og navnlig for Enden af Sortedamssø, begge Steder efter en regulær Udstykningsplan med lige Gader, krydsende hinanden i rette Vinkler, og regelmæssige, firkantede Arealer. Og under Christian V blev det i 1674 fastsat, at alle af private ejede Grunde uden for Portene skulde yde Jordskyld til Byen, hvadenten de var solgt fra Kronen eller havde Magistratens Fæstebreve.

Endnu langt ned i Tiden ejede Kronen dog adskillige Enklaver i Bymarkerne, saaledes t. Eks. *Dronningens Enghave*, der først var erhvervet af

Se Fig. S. 94 og 95.

O. Nielsen VI, S. 359 ff.

Se Fig. foroven t. v.

Fæstningsarealer 1850.

1 : 40 000.

Den juldte udbyggede Fæstning indtog 1850 et meget betydeligt Areal (ca. 260 ha). Hele Kommunens Areal 1867: 2140 ha.

BYOMRAADETS VÆKST

Fæstningsarealerne.

Se Fig. nederst S. 228.

Endnu i Byggeloven af 1889 var Citadellet Frederikshavn i Henhold til denne Lovs § 1 unddraget Lovens Virkekreds; denne Særbestemmelse er ophævet i Byggeloven af 1939.

De store Indlemmelser 1901—02.

Se »København. De indlemmede Distrikter«.

Christian IV og efter en noget omskiftende Skæbne havnede hos Dronning Sofie Amalie, efter hvem Arealet fik Navn. Det henlaa derefter under Amtets Jurisdiktion, indtil det 1848 og 1867 delvis og 1881 helt indlemmedes i København.

Indlemmelsen af Fæstningsarealerne fra Kallebodstrand til Kastellet var dog en af de mest revolutionerende Begivenheder i Byens Historie. Det var jo ikke blot meget betydelige Arealer, der herved blev givet tilbage til Byen; men navnlig muliggjorde det, at dens Udvikling for Alvor kom i Skred. Af det Omraade, der efterhaanden inddroges af Kastellet med foranliggende Glacier, blev ved Landfæstningens Nedlæggelse kun Glacierne frigivet til bymæssig Benyttelse, medens Kastellet stadig forblev under Kronen (Militæret).

Den Vækst af Byomraadet, for hvilken der foran er redegjort, er i væsentlig Grad sket paa Bekostning af Byens eget Tilliggende — dens Markjorder. Disse er dog ogsaa i Aarhundredernes Løb undergaaet ikke uvæsentlige Forandringer; Gevinst og Tab er foran opgjort, bortset fra de betydelige Omraader, der er indvundet ved Opfyldning af Vandarealer.

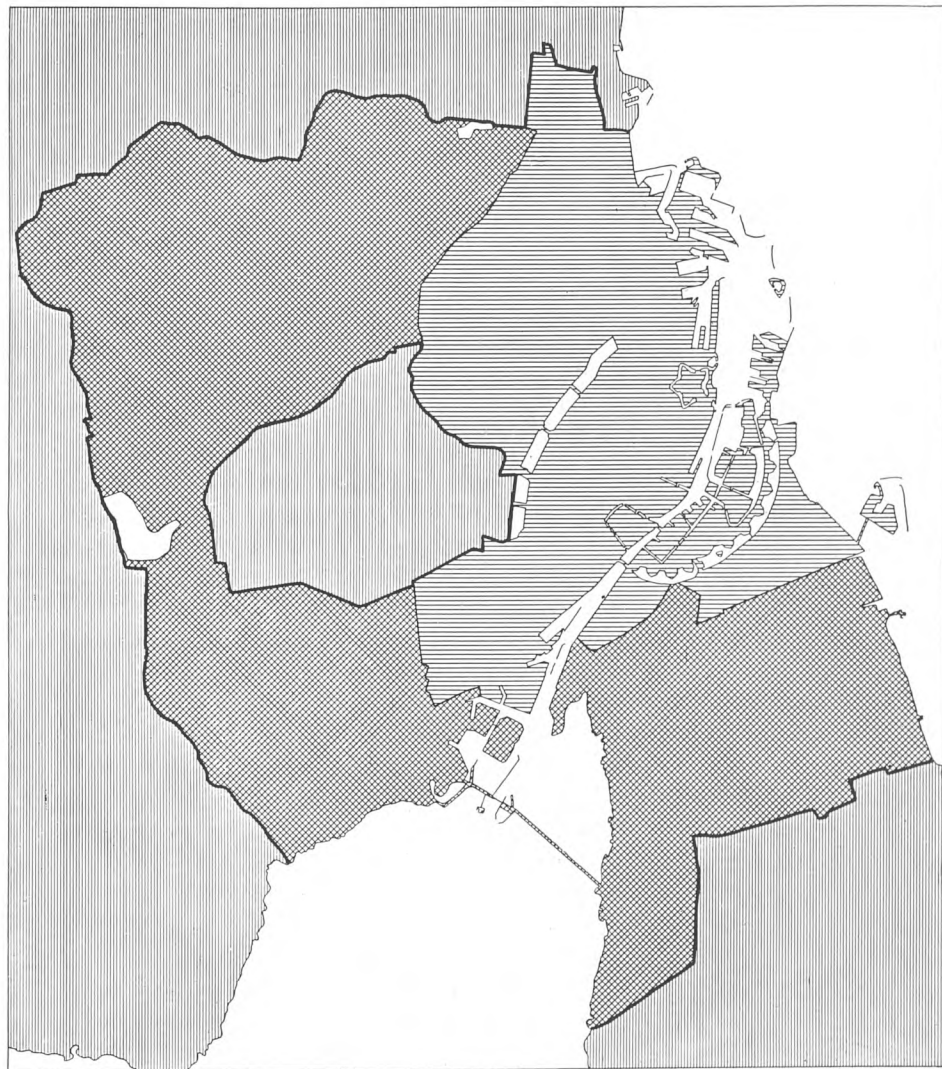
Der er andetsteds redegjort for den Udvikling, der førte til den største af Byens arealmæssige Udvidelser, nemlig da ikke mindre end syv Landsbymarker i 1901-02 gik op i Byomraadet: Af Hvidovre Sogn Vigerslev, Valby og Kongens Enghave, hele Brønshøj Sogn med Byerne Vanløse,

København 1945.

1 : 100 000.

- Arealer indlemmet 1901-02.
- Staden 1900.
- Fremmede Kommuner.

Der er ikke skelnet mellem Opfyldninger før og efter 1900. Hele Kommunens Areal i 1945: ca. 7420 ha.

Brønshøj, Utterslev og Emdrup, samt begge Sundbyerne paa Amager. De indlemmede Distrikter, det gamle Københavns Birk, omfattede en Del af det Jordegods, som havde været Kærnen i Absalons Godsbesiddelse, og gik saaledes helt op i Hovedbyen inden for Omraadet, idet dog væsentlige Dele paa Grund af Frederiksbergs særlige Udvikling var unddraget Indlemmelsen. At der ikke ved Indlemmelserne — saaledes som ved Overtagelsen af Serridslev Bymark i 1523 — var Tale om Agerbrugsarealer, Jorder »til Forte og Fægang« siger sig selv; den Kendsgerning, at man ved at høre de respektive Landsbynavne brugt, slet ikke mere kommer til at tænke paa de gamle Bondebyer, men paa de fuldt bymæssigt udbyggede Distrikter, viser bedst, hvilken Fart Udviklingen har taget i den forløbne Del af det 20. Aarhundrede.

Siden da er foruden den foran nævnte Indlemmelse i 1924 af en Del af den gamle Ladegaard, kun mindre betydende Ændringer i Kommunegrænsen gennemført. Her skal kun omtales den som Led i Utterslev Moses Anlæg som Naturpark skete Indlemmelse af Arealer af Gladsaxe og Gentofte Kommuner.

Allerede tidligt var Byen vokset et godt Stykke ud i Stranden over den oprindelige Kystlinie. Dennes Forløb er fastslaaet ved Udgravninger og Jordbundsundersøgelser, dog naturligvis uden at Udviklingen i alle Enkeltheder kan beskrives. Syd for Nikolaj Kirke laa Dybet — endnu mindet i Navnet Dybengsgade — mellem Byen og Bremerholm. Kystlinien strakte sig lidt Syd for Vingaardsstræde, gennem Fortunstræde og langs Gammelstrands Husrække, gennem Snaregade, atter langs Sydsiden af Magstræde og videre i sydvestlig Retning over mod Hjørnet af Tietgensgade og Tivoli. Endnu i 1511 var den oprindelige Kystlinie i Snaregade ikke væsentlig forrykket. Ejerne af Nordsidens Grunde havde »Fortov« ned til Stranden, og Byen maatte afkøbe dem denne Strandret, da de opfyldte Grunde Syd for Gaden blev bortsolgt i 1520erne. Omtrent samtidig bebyggedes ogsaa Grundene Syd for Magstræde, mens Terrænet mod Øst, nu Gammelstrand, først blev opfyldt, da Valkendorf i 1581 byggede det nye Vejerhus »udi Stranden, som ingen havde tænkt eller troet, at der skulde nogen Tid have kunnet staa Hus derpaa«, og faa Aar efter lod sætte et Bolværk af hugne Sten. Dybet var derimod blevet opfyldt allerede under Christian III i 1540erne, hvorved Bremerholm var blevet landfast med Byen.

Som omtalt medførte Christian IV.s Modernisering af det gamle Voldanlæg en Udvidelse af Bygrunden ved Vandkunsten, idet den nye Vold blev lagt uden for den gamle kombinerede Mølle- og Fæstningsgrav. Omtrent samtidig svækkedes Strømmen gennem Havneløbet paa Grund af Løngangens Anlæg, og dette bevirkede en ny Landdannelse i Stranden, som yderligere blev øget, da Borgerne anvendte Stedet til Losseplads og iøvrigt direkte hjalp til ved at paafylde Opmudring fra Stranden. Ikke desto mindre bestred Christian IV paa sin sædvanlige bramfri Maade, at Borgerskabet havde nogen som helst Ret til dette Omraade, og han trak naturligvis det længste Straa, selv om Grunden først efter hans Død, i 1658, blev bortsolgt til Anlæg af et Glasværk. Hele Terrænet blev imidlertid reguleret efter Frederiksholms Anlæg og Slotskanalens Udgravning, og denne Grund forsvandt som selvstændig Ejendom, idet en Del af Arealet blev lagt sammen med Nabogrundene i Magstræde og saaledes alligevel kom Byen til Gode.

Borgerne havde ogsaa deres Andel i Opfyldningen af Skarnholmen, saa denne sluttelig blev forenet med Slotsholmen. Hverken Omraadet ved Børsen, Sørsenalet eller paa Bremerholm, blev straks indlemmet i Byen, og det mest storstilede af alle Christian IV.s Anlæg, det i Hovedsagen ligeledes paa opfyldt Terræn anlagte Christianshavn, forblev endda foreløbig en selv-

BYOMRAADETS VÆKST

Jfr. Fig. S. 219.

Kommunens Areal 1902:
ca. 7000 ha.

OPFYLDNINGER

Ramsing: Bidrag til det gamle Københavns Topografi, Hist. Medd. II, S. 105 ff, S. 40 ff.

Opfyldninger i ældre Tid

Se Fig. S. 220.

BYOMRAADETS VÆKST

Opfyldte Arealer.

1 : 100 000.

Oprindelig Kystlinie (efter Ramsing I), indtegnet paa et Kort med Kystlinien 1944. De prikkede Arealer angiver Opfyldninger i Vandet; men de lave Strandenge m. m. er ogsaa hævet ved Opfyldning. De prikkede Arealer har føjet ca. 520 ha til paa Sjællandssiden og ca. 450 ha paa Amager — altsaa en meget betydelig Areallivækst.

Bruun II, S. 367.

stændig Købstad. Frederiksholm-Kvarteret var et Biresultat af Frederik III.s Befæstningsarbejder — maaske allerede foregrebet under Christian IV — men de udstrakte Opfyldningsarbejder, som blev foretaget under Christian V, kom i første Række Statens militære Etablissementer til Gode og blev altsaa unddraget Stadens Raadighed. Det drejede sig især om Udbygningen af Christianshavns Vold til dens nuværende, halvmaaneformede Udstrækning og Anlægget af Nyholm. Privat Ejendom blev dog den i 1695 paabegyndte Motzmanns Plads.

I Ly af Christian V.s fremskudte Bastioner voksede efterhaanden nye Bykvarterer op ved Opfyldninger i det lave Vand.

Christianshavn blev aldrig udbygget til de større Beboelseskvarterer, som adskillige Projekter fra Tiden omkring 1700 viser. Og endnu i 1737 laa Motzmanns Plads som en ubetydelig, enlig Ø i det udstrakte aabne Vand mellem Nyholm og Christian IV.s Christianshavn. Men i de følgende Aartier udformedes efterhaanden de forskellige Holme og Pladser, omtrent som de endnu findes.

I Frederik IV.s Tid fandt der navnlig Opfyldninger Sted langs Kystlinien ud for Amalienborg Have, ligesom ogsaa selve denne, tillige med det tilstødende, sumpagtige Terræn, blev planeret og opfyldt, dels ved Hjælp af Skrald, dels ved Udjævning af »store Amalienborg Banke«. Det blev imidlertid navnlig Anlægget af en Tømmerhavn, en lang Række Tømmerpladser, der gav Anledning til, at Byomraadet voksede et Stykke ud i Stranden. Allerede 1703 var der udgaaet Ordre til Magistraten om at udpege en Plads, hvor Tømmerhandlerne fremtidig kunde have deres Oplag, idet de »til Kørselens og Fartens mærkelige Hindring med deres Tømmer og Deler i saa stor Mængde belægger og opfylder Pladserne langs hen fra Vejerhuset og paa begge Sider af Kanalen bag Slottet (Frederiksholms Kanal)«. En Del af Tømmerhandlerne indkom et Par Aar senere med Anmodning om, at der maatte udvises dem Pladser ved Kvæsthuset, og skønt de selvsamme tillige med deres Kolleger vægrede sig ved at flytte, da deres Ønske blev opfyldt,

Bruun II, S. 509 ff, jfr. K. D. VII, S. 705, Nr. 1060, S. 797, Nr. 1238, jfr. Afsnittet: Frederiksstaden.

Tommergraven 1888.

Fotografi taget fra Ballon over Tivoli. I Forgrunden Rudolph Berghs Hospital, i Baggrunden Geværfabrikken og de lavvandede Grunde, som senere blev opfyldt til Islands Brygge-Kvarteret København før og nu. 1938.

maatte de dog parere Ordre, saa der i en Aarrække efter 1707 blev udført ret omfattende Opfyldningsarbejder i Havnen.

Tømmerpladserne mellem Toldboden og Kvæsthuset bestod kun til 1755, og efter en Overgang at have været anbragt paa »Grønland«, den store aabne Plads foran Kastellet, blev de i 1765 flyttet til et nyt, opfyldt Terræn, nemlig den Plads i Kalveboderne, hvorfra de først forsvandt i 1899.

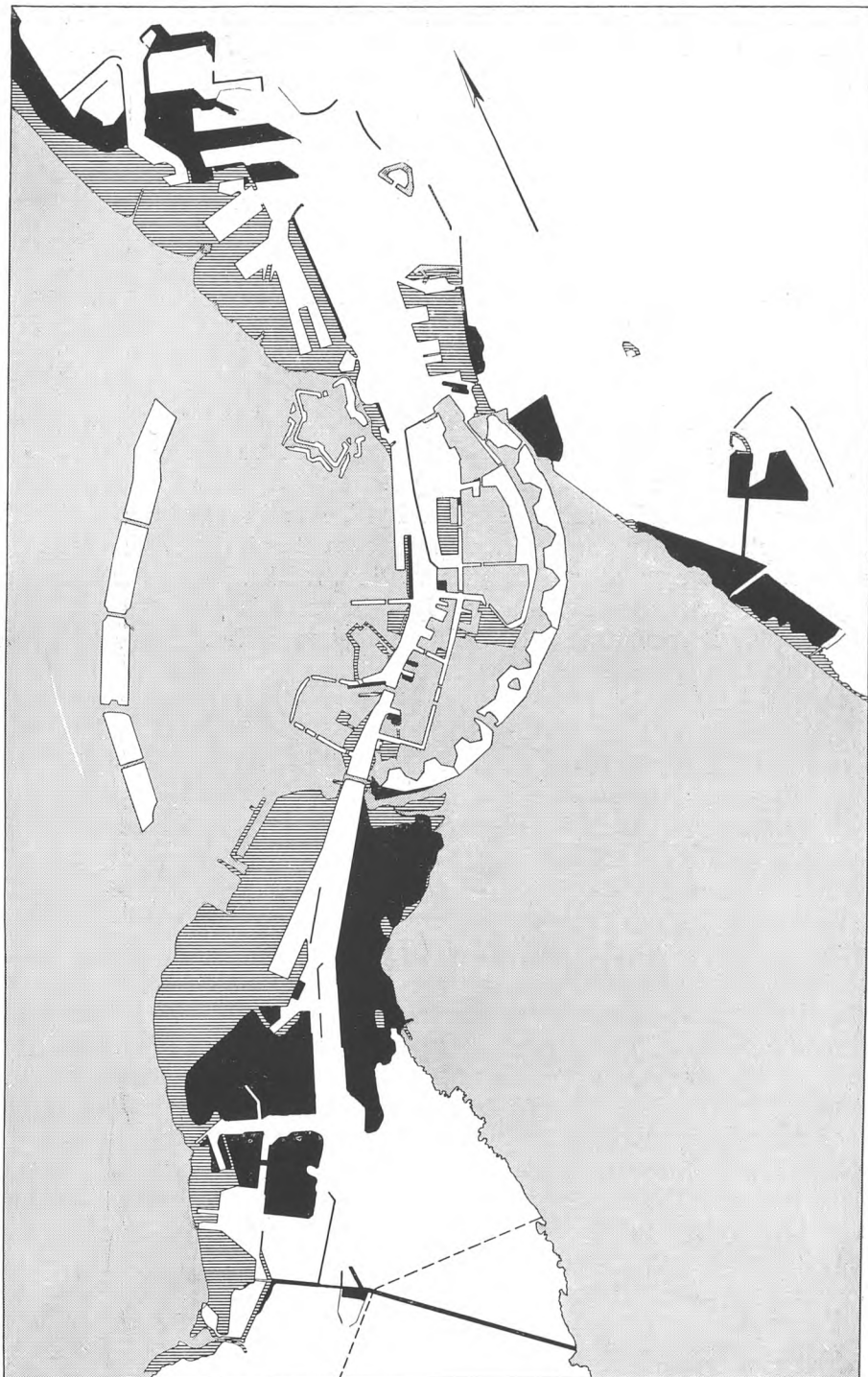
Det vil af det foregaaende ses, at Opfyldninger gennem alle Perioder af Byens Historie er sket, dels til Statsformaal, dels til Byudvidelser. I adskillige Tilfælde er rene Vandarealer af Kronen anvist private til Byggegrund. Grundejerne foretog da selv Opfyldningen, ofte med Skarn og Gødning.

I den nyere Tid har Staten, der udøver Højhedsretten over Landets Søterritorium, givet Opfyldningsret for betydelige Vandarealer til henholdsvis Kommunen og Havnen — i enkelte Tilfælde ogsaa til private; men med voksende byplanmæssig Forstaaelse vil dette sidste dog næppe finde Sted i større Udstrækning.

Drejer det sig om mindre betydelige Landvindinger, gives Tilladelsen af Ministeriet for offentlige Arbejder. Er derimod det Areal, som agtes inddæmnet, af større Betydning, meddeles Tilladelsen ved kongelig Resolution. Bevillingen lyder som oftest paa, at Inddæmningen tillades »for det offentlige Vedkommende«, hvilket vil sige, at ingen offentlig Interesse vil blive krænket ved en saadan Foranstaltning. Hvorvidt Inddæmningen strider mod privates Interesser, tages der ikke ved Bevillingen Stilling til.

Til Bevillingen er der knyttet forskellige Vilkaar. Saaledes vil der i de fleste Bevillinger, der angaar større Inddæmningsforetagender, være optaget Bestemmelser om, at Opfyldningen paabegyndes og afsluttes inden for nærmere angivne Frister, at Arbejdet skal udføres i Overensstemmelse med en for Landvæsenskommissionen forelagt Plan, at Bevillingshaveren skal være pligtig uden Vederlag at afgive Grund til og selv at anlægge visse nærmere angivne Veje, samt afholde Udgifter til saadanne Foranstaltninger i Forbindelse med Inddæmningsarbejdet, som det offentlige skønner nødvendigt at iværksætte, at Arealet efter Udløbet af 20 Aar fra Arbejdets Fuldførelse

Nyere Opfyldninger.

Opfyldninger i Stranden.

1 : 50 000.

Opfyldningerne har et meget betydeligt Omfang. Paa Planen er skelnet mellem de Arealer, der er fyldt op 1850-1900, og de Arealer, der er opfyldt senere.

Sort: Opfyldt 1900-1945. 300 ha.

Skraveret: Opfyldt 1850-1900. 310 ha.

Tonet: Land i 1850.

Tegnet efter Oplysninger i Havnevæsenets Arkiv.

ansættes til Skat til Stat og Kommune, samt at Bevillingen ikke maa overdrages til andre. Hvis ikke andet er bestemt i den kongelige Bevilling, erhverver den, der foretager Opfyldningen, tillige Ejendomsretten til det opfyldte Areal. Hvad der ovenfor er anført gælder for Landet som Helhed. For saa vidt angaar Københavns Havneomraade gælder ifølge § 5 i Lov af 7. Januar 1899 om Tillæg til Frihavnslov af 31. Marts 1891 følgende Bestemmelse: »Indenfor Grænserne for Københavns Havn, saaledes som disse for Tiden ere fastsatte eller fremtidig maatte blive udvidede, kan det ikke uden Lovgivningsmagts Samtykke tillades nogen andre end Staten, Københavns

Havn eller Københavns Kommune at erhverve Ejendomsret til et Vandareal eller til Land, der indvindes ved Tørlægning eller Opfyldning af et Vandareal, medmindre et saadant Vandareal allerede nu er privat Ejendomsret undergivet«. Da Københavns Kommunes Kyststrækninger nu alle ligger inden for Havnens Grænser, vil det med andre Ord sige, at der end ikke ved kongelig Bevilling kan gives privat Ejendomsret til Opfyldningsarealer inden for Kommunens Grænser. Inden for Havneområdet er det i øvrigt Ministeriet for offentlige Arbejder, som har Bemyndigelse til at tage Bestemmelse i disse Spørgsmaal.

I Praksis er Opfyldningsretten hidtil givet til Havnevæsenet, naar det drejede sig om Vandarealer i det egentlige Havneomraade, mens Inddæmninger ved Kyststrækninger udenfor er foretaget af Kommunen. Det er et Spørgsmaal, om denne Skillelinie er velbegrundet.

Opfyldningerne er i nyere Tid sket, dels ved Indpumpning af Sand (saaledes blev Amager Strandpark tilvejebragt), dels ved Aflosning enten af Byfyld (Opfyldningen af Svanemøllebugten skete delvis ved Fyld, opgravet ved Boulevardbanens Bygning) eller af Fyld, fremkommet ved Uddybning af Havneløbet, dels ved Aflæsning af Dagrenovation. Meget betydelige Omraader er saaledes opfyldt med Dagrenovation, f. Eks. Valby Fæled og Dele af Amagers Østkyst; men denne Opfyldningsmaade benyttes nu kun til Fremstilling af Kolonihaver eller rekreative Omraader.

De Interesser, der knytter sig til Opfyldningerne, udspringer fra højst forskellige Kilder. Erhvervsvirksomheder, der er beliggende i Havneområdet, kan ved Opfyldning skabe sig bedre Udviklingsmuligheder, eventuelt bedre Muligheder for direkte Varetilførsler. Havnevæsenets Opgave er at paase, at Opfyldningerne ikke medfører uheldige Forandringer i Strømforholdene, saaledes at f. Eks. Vandets Friskning ikke vanskeliggøres eller hindres, at Opfyldningerne ikke kolliderer med andre tekniske Anlæg, og at Opfyldningerne ikke i øvrigt lægger Hindringer i Vejen for den frie Sejlads. Havnevæsenet vil særlig være interesseret i Opfyldninger, hvorved dets Kaj- og Bolværksareal forøges. De bagved Opfyldningen fremkomne Havne- og Industriarealer kan have Interesse baade for Kommunen og Havnen.

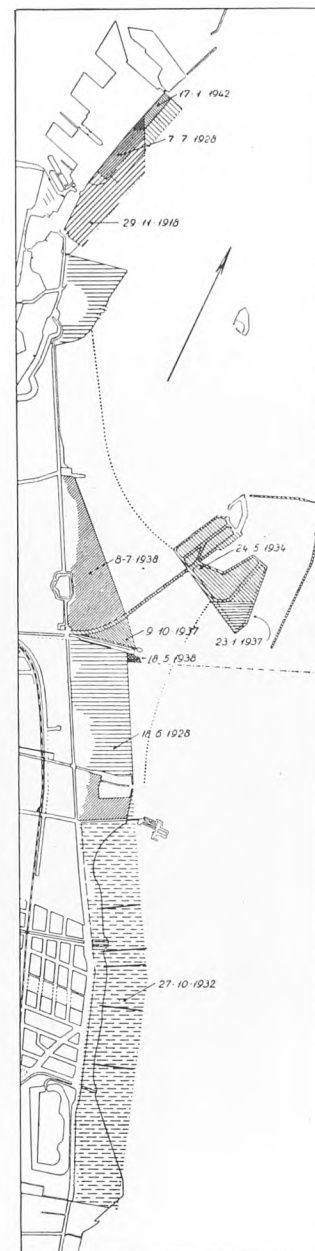
For Københavns Kommune knytter der sig adskillige Interesser til Opfyldningerne. Vanskelighederne ved at finde egnede Lossepladser til Anbringelse af Byens Dagrenovation er blevet stadig større, efterhaanden som Byen er vokset, og efterhaanden som Kravene om smukke og »grønne« Omgivelser er blevet større. Opfyldning har derfor været en nyttig Anbringelsesmaade for Dagrenovationen; men ogsaa andre Hensyn har herved maattet tages, idet Kyststrækningen har Betydning som Rekreativsomraade. Saaledes har Kysten ud for Amager Strandvej delvis maattet holdes fri for Dagrenovationsopfyldning og reguleres ved Sandindskylning.

Efter at Byplanmyndigheden ved Byplanloven af 1938 er tillagt Københavns Kommune, er det aabenbart, at Kommunens Kontrol med den bymæssige Udvikling kræver, at den maa kunne bestemme, om Arealer — ogsaa saadanne der opstaar ved Opfyldning af Vandarealer — skal tjene det ene eller det andet Formaal.

Saa vel Islands Brygge som Sydhavnen er for væsentlige Deles Vedkommende udbygget ved Opfyldninger, oprindelig foretaget af private Virksomheder eller efter Tilskyndelse fra disse. Opfyldningerne, der har tjent specielle Havneformaal, er som oftest udført efter Overenskomst med Havnevæsenet.

Nordhavnen er dannet ved Opfyldninger i Henhold til en Række særlige Bevillinger. For Nordhavnsopfyldningen er i Henhold til Overenskomst af 23. Februar 1911 fastsat en Begrænsning ind imod Svanemøllebugten, saaledes at der ikke i denne maa foretages Opfyldninger før efter 1991.

BYOMRAADETS VÆKST

Østkysten af Amager.

1 : 40 000.

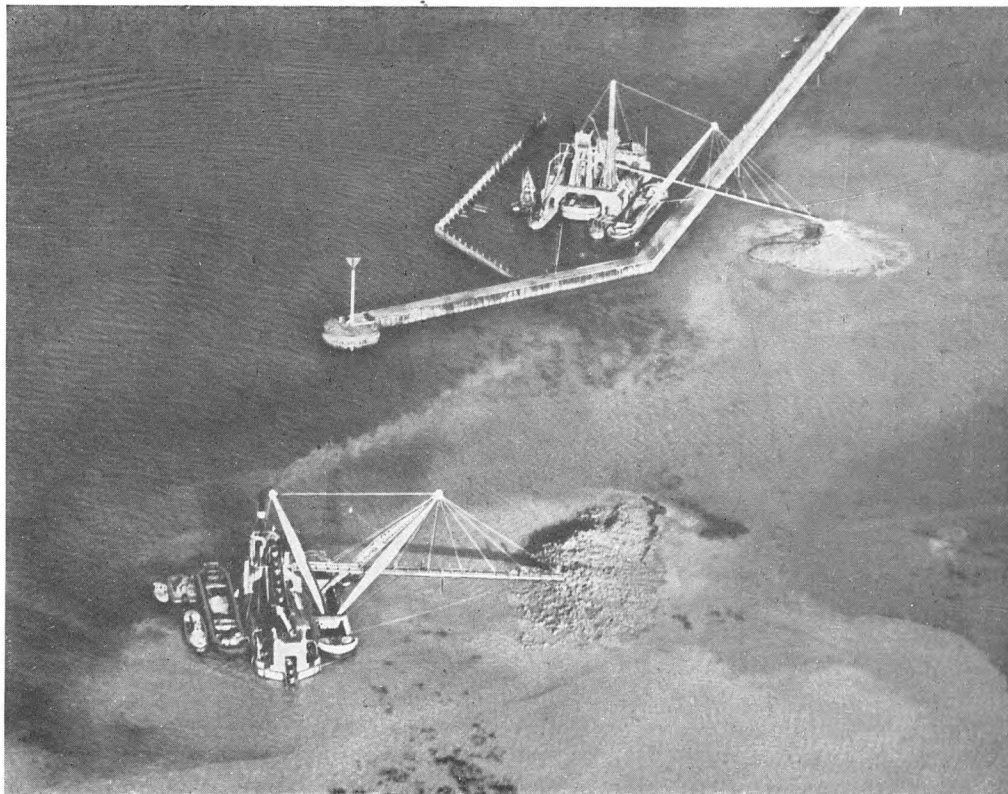
Der er meddelt Tilladelse til Opfyldninger til private (Burmeister & Wain), til Københavns Havn og til Københavns Kommune. De forskellige Opfyldningstilladelser er markeret ved afvigende Signaturer, og Datoen for Opfyldningstilladelsen er anført.

Ved Overenskomst mellem Københavns Kommune og Havnevæsenet danner den med Prikker angivne Kurve Grænsen mellem Havnens og Byens Interesseomraader.

Inddæmningsarbejdet i Kalvebod Strand.

Molen midt i Billedet er en af Dækmolerne Syd for Slusen. Forrest ses en Gravemaskine i Færd med at uddybe Sydlobet. Fyldmassen bringes ved en lang Slidsk ind paa Dæmningen. Maskinen i Baggrunden er en Elevator, der tømmer en Pram fra en anden Gravemaskine og indskyller det i den fremtidige Dæmning.
Nowico Eneret.

Kommunens Opfyldninger.

B.R.F. 1910-11, S. 870-90,
1225-53, 1878-80, 2688-94.

Af store Opfyldninger, som er foretaget ud fra kommunale Interesser skal nævnes:

Svanemøllebugten: Den 23. Februar 1911 blev der afsluttet Overenskomst mellem D.S.B., Københavns Havnevæsen og Københavns Kommune om Opfyldning af et Areal i Svanemøllebugten. Ifølge Overenskomsten skulde Kommunen tilvejebringe den fornødne Indfatning og Kystsikring i Svanemøllebugten for Fyldmasser, der dels hidrørte fra Boulevardbanens Udgravninger, dels fra Havnevæsenets Uddybningsarbejder. Ved kongelig Bevilling af 16. December 1911 blev Opfyldningsretten givet til Københavns Kommune.

Amagers Østkyst: Ved kongelig Bevilling af 18. Juni 1928 blev der givet Københavns Kommune Tilladelse til Opfyldning af et 300 m bredt Vandareal mellem Prags Boulevard og Lergravsvej. Ved Bevilling af 27. Oktober 1932 blev Opfyldningstilladelsen udvidet til at omfatte Strækningen mellem Lergravsvej og Taarnby Kommunegrænse. Ved de kongelige Bevillinger af 9. Oktober 1937 og 8. Juli 1938 blev der yderligere givet Kommunen Ret til Opfyldninger ud for Christianshavns Fællede; Opfyldningslinien blev her fastsat med Hensyntagen til, at Arealet grænsede op til Sømilitærets Øvelsesomraade.

Der var forud for denne Fastlæggelse af Kommunens Opfyldningsret gaaet Forhandlinger med Havnevæsenet, hvorved den fremtidige Begrænsning for Prøvestenshavns Udbygning var blevet fastlagt i Forhold til Kommunens Interesser i en Opfyldning ud for Kysten til Parkformaal. Prøvestenshavnen blev ved Opfyldning udbygget til at omfatte et Anlæg for Opbevaring af brandfarlige Vædske.

I denne Forbindelse kan ogsaa nævnes, at der ved Bevilling af 1. Februar 1938 er givet Tilladelse til Opfyldning yderligere 200 m ud i Vandet ud for nogle af de allerede opfyldte Arealer; denne Tilladelse er dog ikke blevet udnyttet, idet dels de paa Kysten værende Badeanlæg, dels de store Regnvandsudløb er til Hinder for væsentlige yderligere Opfyldninger.

Opfyldningerne ved Valby Fællede: Paa Grund af Vanskelighederne ved

at finde egnede Arealer til Anbringelse af Byens Dagrenovation besluttede Kommunen i 1913 at købe et Staten tilhørende Areal, Valby Fæled, men betingede sig ved Købet Ret til at opfylde et Vandareal ud for det erhvervede Landareal. Den 9. Juni 1913 gav Staten Opfyldningstilladelsen, og det tilsikredes samtidig Kommunen, at der ikke uden dennes Samtykke maatte foretages nogen Opfyldning eller noget Havneanlæg Syd og Vest for en nærmere angiven Linie. Sidstnævnte Bestemmelse har siden haft Betydning i Forbindelse med en fra Ejendommen Beringgaard fremsat Anmodning om Opfyldning i Kalvebod Strand; denne Anmodning blev afslaaet med Henvisning til nævnte Bestemmelse.

Inddæmning i Kalvebod Strand: Det største samlede Landvindingsarbejde er dog Inddæmningen i Kalvebod Strand ved Amagers Vestkyst. Ifølge en den 3. Maj 1937 afgivet Betænkning af et af Ministeriet for offentlige Arbejder nedsat Udvalg skulde der ved Inddæmning fremstilles et Areal for Hærens Skydebaner i Forbindelse med Etableringen af et Sejlløb fra Enghave Brygge til Køge Bugt, omfattende et Areal paa ca. 2500 ha. Oprindelig er Inddæmningen motiveret som Led i Foranstaltningerne til Bekæmpelse af Arbejdsløsheden. Ved Overenskomst af 1939 mellem Københavns Kommune, Københavns Havnevæsen, Ministeriet for offentlige Arbejder, samt Finansministeriet opnaaedes Enighed om Inddæmningens Gennemførelse. Den herved truffene Ordning forudsætter, at Benyttelsen af Amager Fæled til Skydebane ophører, og at Arealet overgaar i et Sameje mellem Stat og Kommune. Inddæmningsarbejdet er igangsat i Henhold til Lov af 23. Marts 1939.

Inddæmning af Kalvebod Strand.

B.R.F. 1938-39, S. 1381-1416, 1439-1457.

Opfyldning i Kalvebod Strand.

1 : 100 000.
Indtegnet paa Kortblad fra geodætisk Institut.

XI. VANDTILLEDNING

SUMMARY	P. 238.
MØLLEVAND	S. 239—243.
<i>Det ældste Dæmningssystem S. 239. Byens Mølledamme S. 240.</i>	
<i>Harrestrupaa og Langvaddam S. 241.</i>	
SØERNE OG BEFÆSTNINGEN	S. 243—245.
<i>Befæstningsarbejder 1525 S. 243. Christian IV.s Befæstnings-</i>	
<i>arbejder S. 244.</i>	
VANDMØLLER	S. 245—246.
<i>Vejen paa den lange Dæmning (Roskildevej) S. 245.</i>	
DAMHUSSØEN	S. 246—248.
VANDFORSYNING	S. 248—252.
<i>Emdrup Sø S. 249. Vandspejlet hæves S. 249. Pumpevand og</i>	
<i>Springvand S. 250—252.</i>	
REGULERINGER OG OPRENSNING AF SØERNE	S. 252—254.
<i>Lersøen S. 253.</i>	
HYGIEJNISK SAMMENBRUD	S. 254—255.
<i>Den »Combinerede Comitee« af 1847 S. 255.</i>	
KILDEVANDFSORSYNING	S. 255—256.
VANDFORSYNINGEN EFTER 1859	S. 256—258.
<i>Overfladevandet i Dag S. 258.</i>	

WATER SUPPLY

All the lakes within the City of Copenhagen area are artificial ones. This is due to the efforts to secure the water supply required for the Capital.

Whilst the town's drinking water requirements could, for a long time, be met by means of wells, the need for a water course to run one or two water mills became apparent at an early stage. The water of some minor brooks was stored in a reservoir (Peblinge Lake) from which the water was conducted in ditches into and through the town (fig. page 240). Another brook called Harrestrupaa was also dammed in and made to form a reservoir (Damhus Lake) which discharges through Grøndalen into the brook, Lade-gaardsaa (fig. page 242).

After the siege of Copenhagen in 1523, the area of the artificial lakes was further increased in order to supply the water for the moats. The dam at what is now Gyldenløvesgade was strengthened and a new dam (Sortedamsdæmningen) constructed.

In connection with the fortification works carried out by King Christian the Fourth, the water level of St. Jørgens Lake was regulated (page 244).

Even in the 17th century, the operation of water-mills was of importance to the town. For this reason, Damhus Lake was regulated, the dam on its south bank being heightened. At the same time, from 1618 onwards, this reservoir became part of Copenhagen's pump water supply. The lake was cleansed repeatedly, in the course of time, and was again widened and regulated in 1848-49. After the re-organisation of Copenhagen's water supply in 1856-58, the lake retained its function as the most important water reservoir of the town. It was provided with new embankments, including a dyke cutting it into two parts.

Of the many projects put forward, from time to time, to improve the water supply, the largest ones did not materialize. However, in the 16th century, Emdrup Lake was utilized for the purpose of supplying water to the three public water fountains as well as to the pump-water system. Increasing demands on the water supply system caused the construction of new pump-water pipelines and a cleaning of »The Lakes«, in 1707 and again in 1725-27. On the last occasion, »The Lakes« obtained their present regular shape. Peblinge Bridge which dates back to earlier periods was restored at the same time. St. Jørgens Lake was not included in the water supply system until 1797, whilst Ler Lake was allowed to dry up and to disappear entirely in 1855.

As a result of continuous complaints about lack of hygiene in the town's water supply, caused by the increasing contamination of the subsoil, new water works were constructed in 1847 and taken into operation in 1859. The new water supply was largely based on artesian wells.

The water consumption of the capital has increased from 10 gallons per head and per day in 1860 to more than 40 gallons per head and per day in 1939-40. The most remote sources of drinking water supply at Lejre and Vildbjerg are 25 miles distant from the town centre. Reserves for future needs have been secured by arrangements with land owners near Arresø.

Water from »The Lakes« is now used exclusively for industrial or street washing purposes, or for the renewal of the water in the parks, and even that in decreasing quantities. St. Jørgens Lake, however, has retained a special function as buffer and emergency reservoir for drinking water.

PEBLINGE SØ

ST. JØRGENS SØ

DAMHUSSØ

SUPPLY OF DRINKING-
WATER

PURIFICATION AND
REGULATION

NEW WATER WORKS

VANDTILLEDNING

Søerne (Flyverfotografi)

*set fra Østerbro, 1938.
Forrest Sortedamssøen.
Aero Express Eneret.*

MØLLEVAND

Søerne er dannet ved Opstemning.

Mangel paa naturlige Vandløb.

Det ældste Dæmnings-system.

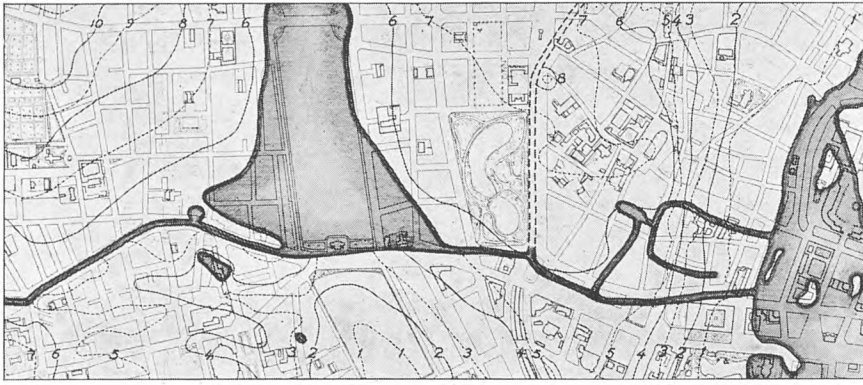
Mølleaaen (senere Ladegaardsaaen) menes gravet allerede i Bispetiden som Led i Byens Forsyning med Overfladevand.

Søernes lange Stribe fra Østerbro til Gammel Kongevej, af Bredde som en anselig Flod, men uden dennes livlige Nyttesejlads, indgaar nu som et iøjnefaldende Led af det københavnske Bybillede, og dog har der været en Tid, da de ikke eksisterede, idet disse Søer, saavel som Emdrup Sø og Damhusøen, er *kunstige*, skabt ved Opstemning, medens til Gengæld den eneste naturlige Sø paa Hovedstadens Arealer, Lersøen, er udtørret og forsvundet.

Denne Tilstand er Resultatet af de skiftende Tidens Bestræbelser for at etablere den nødvendige Vandforsyning til Hovedstaden.

I den ældste Tid kunde grave de Brønde tilfredsstillende Byens Behov for Drikkevand, og langt ned mod vore Dage supplerede saadanne, efterhaanden i større og større Antal, de senere anlagte Vandledninger. Hvad Byen derimod maatte savne, var et Vandløb, der berørte selve Byomraadet og kunde drive den eller de Vandmøller, som oprindeligt var hver Købstads nødvendige Tilbehør.

Omegnens Vandløb søgte dels ud mod Øresund, dels mod Kalvebodstrand, og det nærmeste var en lille Bæk gennem det Dalstrøg, hvor siden Søerne opstod, henved en Kilometer uden for det ældste Byomraade. Allerede tidligt søgte man imidlertid at afhjælpe den følelige Mangel paa Vandkraft ved at lede en anden Bæk, der kom fra de noget fjernere Lavninger omkring Bispeengen, ind til Byen. Man lagde ved nuværende Bülowvej en Dæmning, der ledede Bækkens Hovedløb gennem en gravet Rende (den senere Ladegaardsaa) ned til det nævnte Dalstrøg, som spærredes af en

Mølleaa, Peblingsø og Møllegrave.

1 : 20 000.

Som Forholdene var ca. 1370.

Efter Ramsing III, S. 49, 144 ff.

anden Dæmning (ved nuværende Gyldenløvesgade). Fra det derved dannede Bassin (den senere Peblingsø) ledtes Vandet gennem en gravet Afløbsledning ind til den vestlige Grav foran Byens ældste Befæstningsanlæg, »Vestergrav«.

Dette kunstige Vandforsyningsanlæg maa have tjent flere Formaal: At føre Brugsvand ind til Byens Omraade, at skaffe rindende Vand til Byens Mølledrift og Vand i Stadens Fæstningsgrave.

Fremføring af Vand til Voldgraven var maaske oprindelig et Biformaal, eftersom man først senere gjorde sig Anstregelser for at lede Vand til Gravene Nord og Øst for Byen. Anlægget kan selvfølgelig nok i nogen Maade have imødekommet Byens Behov for mere Brugsvand, end Brøndene kunde yde; men dets Hovedformaal var vel at skaffe Vandkraft til Københavns første industrielle Foretagender, Byens Vandmøller.

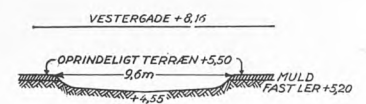
Den nydannede (Peblinge-)Sø tjente som Mølledam, idet Afløbet gennem Vestergrav maa have været yderligere opstemmet ud for Vestergade ved den saakaldte Vestermølle. Det overskydende Vand førtes gennem en Rende ind til en mindre Mølledam (mellem Vestergade og Studiestræde), hvis tvedelte, gaffelformede Afløb — i Jordebogen ca. 1370 nævnt som henholdsvis Skt. Clemens Grav og Østergrav — skal have drevet to Vandmøller med Underfaldshjul nær den daværende Kystlinie.

Hele Systemet er muligvis gennemført allerede i Absalonstiden, hvilket dog vanskeligt lader sig fastslaa, ligesom der heller ikke kan siges noget bestemt om den oprindelige Opstemningskote, udover hvad der af Sidegravens Profiler maa skønnes at have været nødvendigt for at lede Vandet ind i den dobbelte Møllegrav. Da Bunden i Overløbsrenden har ligget i Kote 4,55, skulde Opstemningen herefter have medført en Hævning af Vandstanden til noget over nævnte Kote, og den ved Jakob Dannefærdsvej fundne Jorddæmning, hvis Kronehøjde laa i Kote ca. 5,55, kan vel have muliggjort en Opstemning af Ladegaardsaaen til Kote ca. 5,00, mens det fundne Dæmningsanlæg ud for Sørerne kunde tyde paa en noget lavere Opstemning.

Hele det østlige Møllegravssystem virker som Led i den ældste Byplan saa vrangt, at man har vanskeligt ved at opfatte det som hørende med til de betydelige Byplanarbejder, der karakteriseres ved Anlægget af Voldlinien og Vandtilledningen til Vestergrav. Beliggenheden er imidlertid blevet fastlagt ved et betydeligt Fundmateriale. Hvis Gravene er anlagt som Møllegrave, kan de som før paavist ikke være udført, før Opstemningen i Vestergrav har naaet over Kote 4,55 m. Hvis Gravene Syd for Vestergade kunde opfattes som en Indgrøftning af det ældste Byomraade — senere sat i Forbindelse med Vestergrav som Led i de af Hensyn til Vestermølle foretagne Opstemningsarbejder — vilde Forholdet være mere forstaaeligt. Men formentlig vil der vanskeligt kunne findes Holdepunkter, der nærmere kan underbygge denne Formodning.

Byens Mølledamme.

Se ovenstaaende Fig.

Overløb fra Vestermølle.

Tværsprofil af Renden.

1 : 400.

Efter Ramsing III, S. 48.

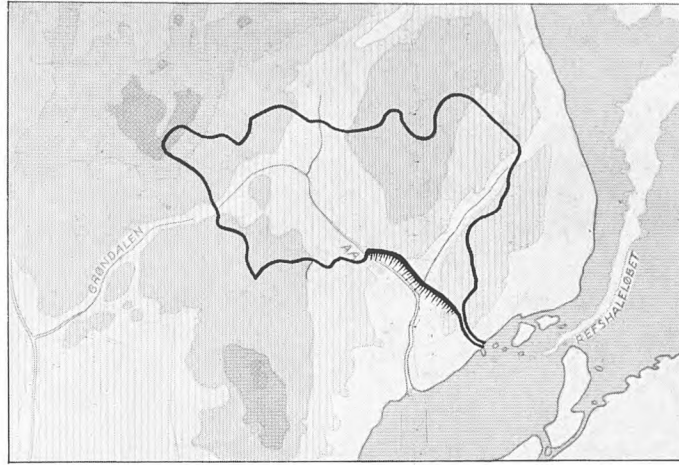
De indre Møllegrave, Østergrav og Skt. Clemens Grav, omtales nærmere S. 17 ff.

VANDTILLEDNING

Peblingesøens Opland.

1 : 100 000.

Opstemningens Opland maalte 7,5 km²
(naar der ses bort fra Damhussøen).
Tegnet paa Grundlag af Ramsings
Kort.

Beretning om det danske
Hedeselskabs kulturtekniske
Afdelings hydrometriske Un-
dersøgelser 1928-32.

»Mølleaaen« til København, der saaledes havde optaget saavel den regu-
lerede Bæk fra Bispeengen som Vandløbet gennem det senere Sømraade,
har alligevel været et forholdsvis ubetydeligt Vandløb. Dens Opland har ud-
gjort ca. 7,5 km² eller 750 ha og været omtrent paa Størrelse med Oplandet
for den lille Olsbæk ved Køge Bugt. Mølleaaens Vandføring vil fremgaa af
nedenstaaende Tabel, udregnet paa Grundlag af en Række sjællandske Aaers
Vandføring. Beregningen er foretaget for de tre Maaneder med størst og de
tre Maaneder med mindst Afstrømning.

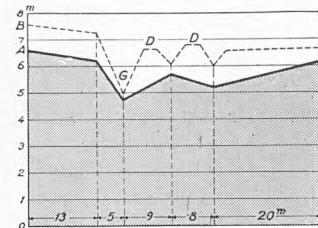
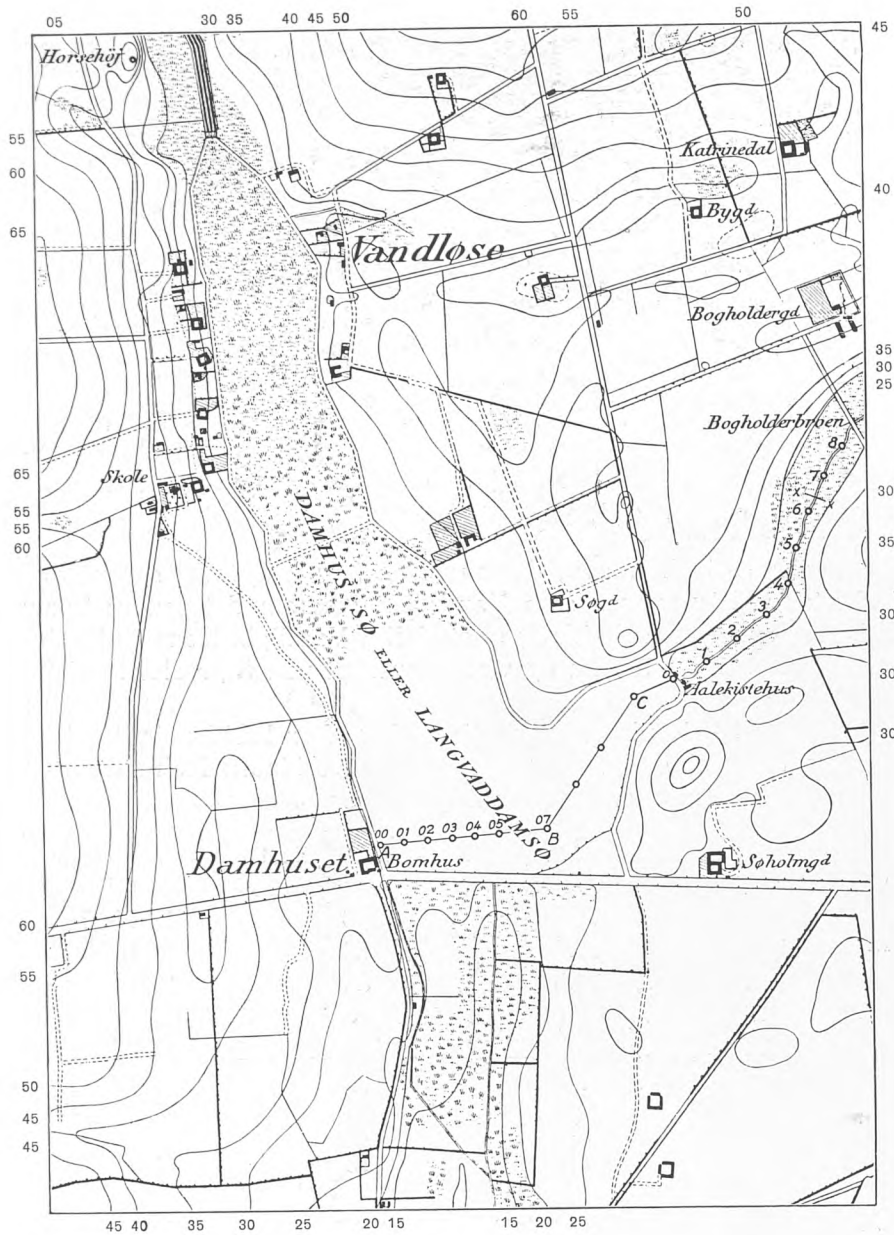
Maaned	l/sek. pr. km ²	Fra 7,5 km ² Opland l/sek.	Vandmængde m ³
Januar	13,3	100	268 000
Februar	11,1	83	200 000
Marts	11,3	85	228 000
De tre vandrigeste Maaneder ialt:			696 000
Juni	1,7	13	34 000
Juli	1,6	12	32 000
August	1,7	13	35 000
De tre vandfattigste Maaneder ialt:			101 000

Vandføringen har maaske været tilstrækkelig til at kunne drive en Vand-
mølle — Oplandet for Emdrup Sø, hvis Afløb vides i Middelalderen at have
drevet en Vandmølle, er saaledes kun 370 ha. Den Tanke trænger sig dog
paa, om Vandføringen har været tilstrækkelig til at kunne begrunde et saa
omfattende teknisk Anlæg som den kunstige Mølleaa fra Bispeengen i For-
bindelse med (Peblinge-) Søens Opstemning, Anlægget af Vestermølle og de
to østlige Møller, drevet alene af det overskydende Vand fra førstnævnte,
hvilket sidste Forhold alene maa have forudsat en Vandmængde af en vis
Rigelighed.

Harrestrup Aa og Langvad- dam.

Var »Mølleaaen«s Vandføring utilstrækkelig til den opblomstrende Køb-
stads Mølle drift, laa det lige for at øge Vandkraften ved Hjælp af den nære
Harrestrup Aa. Dette synes da ogsaa at være sket paa et ret tidligt Tids-
punkt af Byens Historie.

Harrestrup Aa — eller Ovreaa, som den i ældre Tider kaldtes paa Stykket
neden for Kagsaa, hvoraf Hvidovre og Rødovre — har sit naturlige Udløb
i Køge Bugt. Istidens Smeltevandsstrømme har i en vis Periode haft Afløb
mod Øst gennem den dybt nedskaarne Grøndal.

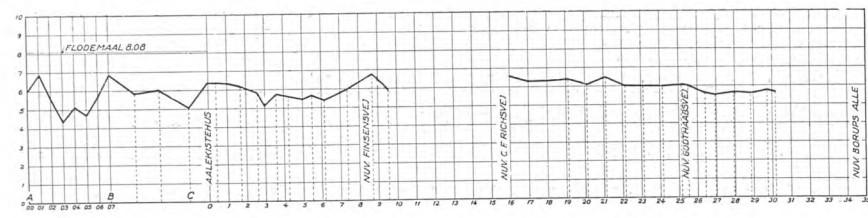
Tværsnit af Grøndalen, Syd for Lindeallé. Snit X-X paa Kortet. Den punkterede Linie B-G-D-D er del nuværende Terræn. Den optrukne Linie viser Overfladen af Grus eller Sand i naturlig Aflejring. Mellem de to Linier findes Muld, Tørvejord eller Fyld.

Damhussøen—Grøndalen, ca. 1856.

1 : 20 000. Koter i Fod. Stationeringen langs Linien A-B-C i Søen og langs Grøndalsaaen vedrører Boringerne til fast Bund paa Længdeprofil (nedenfor).

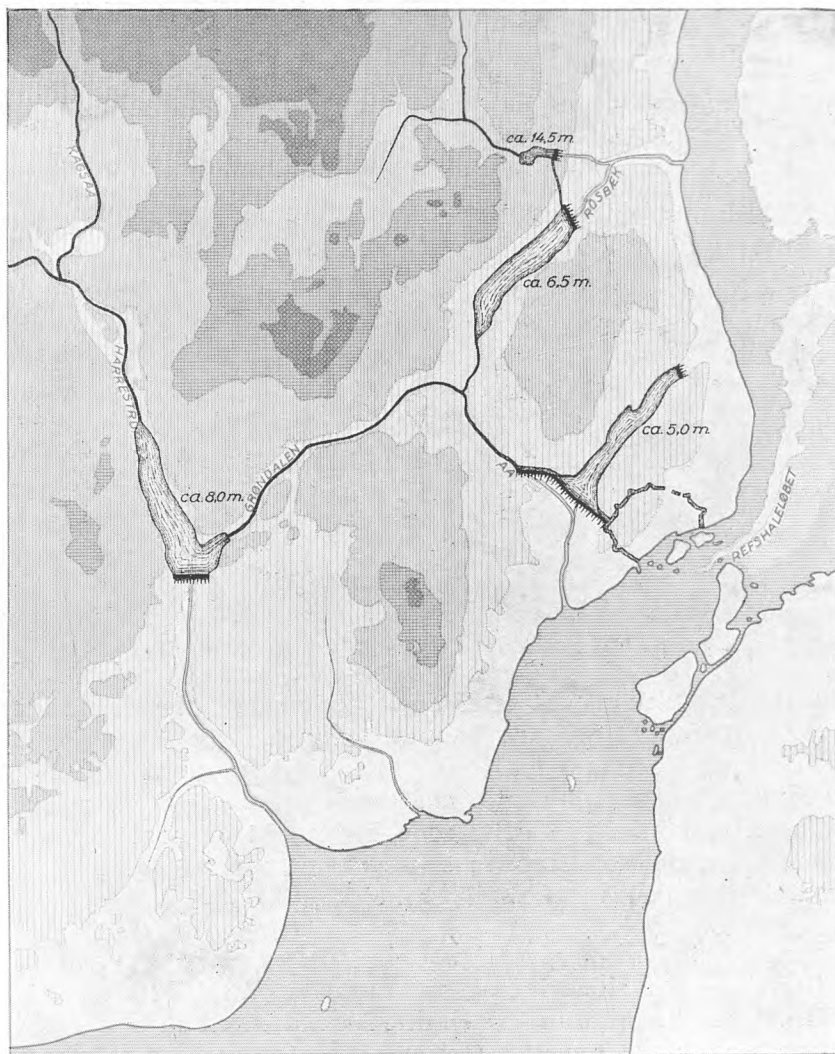
Paa et eller andet Tidspunkt efter Istiden maa Grøndalen have mistet sit Tilløb fra Vest, idet Dalbunden næppe har ligget tilstrækkelig dybt til at modtage Afløb fra Ovreaa, skønt der rigtignok kun behøvedes en ringe Opstemning for at lede Vandet denne Vej. Aaen synes nemlig Nord for den nuværende Roskildevej at have bredt sig deltaformet udover en Slags Tærskel inden det dybere liggende Dalstrøg Syd for Vejen.

En saadan Opstemning maa da ogsaa paa et tidligt Tidspunkt være blevet foretaget ved Sydenden af den nuværende Damhussø, der, som det let vil ses paa Stedet, er en kunstigt dannet Sø, hvad ogsaa det gamle Navn Langvaddam, Dæmningen ved det lange Vad, antyder.

Længdeprofil af fast Bund mellem Damhuset og Aalekistehuset samt i en Strækning af Grøndalen.

Mølleaer og Molledamme ca. 1600.

Jfr. Kortet S. 219.

Opstemninger ca. 1600.

1 : 100 000. Koter for Opstemning i m. Dæmningerne ved Roskildevej (Damhussøen), Emdrup Sø, Lersø, Gyldenlovesgade og Østerbrogade.

Søen nævnes første Gang 1561, da den med andet Gods fra Kronen overdroges til Københavns Universitet »for et frit Enemærke«.

Der er næppe Grund til at betvivle, at den opstemmede Sø har haft Afløb gennem Grøndalen, hvilket jo kun har krævet en mindre Uddybning eller Oprensning af Skelgrøften mellem Solbjerg og Husum Markjorder.

Ligeledes har Søen sikkert eksisteret længe før 1561, skønt det ikke lader sig afgøre, om den er anlagt i Tilslutning til de nedenfor omtalte Dæmningsanlæg i 1525 eller muligvis tidligere, ja maaske i Forbindelse med Anlægget af den kunstige »Mølleaa« og Peblingsøens første Opstemning. De, der har iværksat de omfattende Arbejder med Vandtilførslen til de ældste Møller, maa ogsaa have haft fornøden teknisk Erfaring til at gennemføre det ikke særlig vidtløftige Dæmningsanlæg ved Langvaddam.

SØERNE OG BEFÆSTNINGEN

Befæstningsarbejder 1525.

Efter Københavns Belejring 1523 blev Byens Vandforsyning imidlertid nyorganiseret paa en ret gennemgribende Maade, og nu ikke saa meget af Hensyn til Mølledriften, som fordi Hovedstadens Befæstning skulde forstærkes efter Overenskomst mellem Kongen og Borgerskabet. Det drejede sig ikke mindst om at skaffe en højere Vandstand i Voldgravene, hvorfor der »skulde kastes tvende Grøfter hos Peblingedammen og en hos Stranden«, med andre Ord: Dæmningen ved Peblingsøen skulde forhøjes og en helt ny Dæmning, senere kaldt Sortedam, anlægges. Det kunstigt dannede Søomraade strakte sig herefter fra nuværende Østerbrogade til nuværende

HAFNIA vulgo ROBERGHEER Vrbs Daniæ primaria qua se terra marique conspiciendam exhibet Anno Salutis M. D. LXXXVII.

Gyldenløvesgade, uden at det efter de foreliggende Oplysninger staar helt klart, hvor højt Vandet dengang blev opstemmet.

Søens Form paa Kortblade fra 1650-70, der udviser samme lille Bugt Nord for nuværende Fredensgade som 5 m Kurven paa dette Sted, tyder paa, at Opstemningen end ikke paa dette sene Tidspunkt er naaet væsentligt op over denne Kote, og Vandstanden synes saaledes ikke væsentligt forhøjet som Led i Christian IV.s Befæstningsarbejder.

Disse har i første Række givet Anledning til Reguleringen af Skt. Jørgens Sø. Det Omraade, den siden indtog, var omkring Aar 1600 nærmest en stor Engstrækning, gennemstrømmet af en lille Bæk, der kan have taget Overløbsvand fra de før omtalte kunstige Opstemninger, og med en mindre Sø eller Dam ved Gl. Kongevej eller for at bruge Tidens egne Ord: »den Plads udenfor Vesterport, som tilforn havde været opstøvet til en Sø«, men »nu stod ganske tør, en Part deraf saaledes med Korn, en Del var udlagt til Engbund.« Det staar ikke fast, hvornaar Dæmningen ved Gl. Kongevej er lagt; men 1587 dømtes Forstanderen ved Skt. Jørgens Hospital uberettiget til at lukke Slusen i den, ligesom baade Engen og Søen blev erklæret for Byens Ejendom, og 1619 hed det, at Skt. Jørgens Sø med andre Søer altid hertildags er brugt af Borgmestre og Raad som et frit Fiskevand. Men 1606 befalede Christian IV, som selv »personlig naadigst havde set og forfaret, hvordan ... den var udstukket og udgravet ... hvilket kunde komme Byen i sin Tid, om noget uformodendes ... fjendtligvis kunde paakomme, til en mærkelig Skade og Afbræk ...«, at denne »udstukne og fortørrede Plads ... igen skulde blive støvet og med Vand opfyldt.« Magistraten ansøgte om Henstand med Opførelsen af en ny Dæmning, fordi det syntes fornødent, »at Sluser og Dæmninger, Veje og Broer, der neden fore, anderledes end som de nu findes, vilde forfærdiges, saa at de om Foraar og Efterhøst kunde være stærke nok, naar det var stort Vandløb.« Og der fattedes dem for øvrigt ikke alene Materialer, ogsaa Penge. Trods forskellige Arbejder i de følgende Aar, laa Kalvehaven mellem Skt. Jørgens Sø og Peblingsøen endnu tør i Aaret 1620. Aaret før havde Christian IV ved Mageskifte med Magistraten erhvervet Byens Ret til Fiskeriet i alle Søerne tillige med Lersøen, dog at de skulde være og forblive Byens Grave. Hensigten var først og fremmest at inddrage hele Søomraadet i Københavns yderste Befæstningslinie, og i de følgende Aar arbej-

København 1587

set fra Valby Bakke. Til venstre i Forgrunden ses Sankt Jørgens Hospital og bag dette Engene omkring den delvis udtørrede Sankt Jørgens Sø. Til højre ses Søens Aflob til Kalvebod Strand. Efter Braunius: *Theatrum orbium*.

Christian IV.s
Befæstningsarbejder.

K. D. I, Nr. 395, S. 567,
S. 392, S. 565 f.

Sankt Jørgens Sø opstemmes.

K. D. I, Nr. 392, S. 565 f.

Christian IV køber Søerne af
Byen.

Bruun II, S. 326, S. 567.

VANDTILLEDNING

Vandstanden forhøjes.

Hist. Medd. 2, III, S. 359.
Se ogsaa S. 317, 324, 346.

Rosenaalen.

Villads Christensen: Rosen-
aaen, Hist. Medd. VIII,
S. 418 ff.

dedes der paa at forhøje de forskellige Dæmninger med det Resultat, at Vandstanden i Damhussøen 1623 blev forhøjet med ikke mindre end to Alen. Ved samme Lejlighed anlagdes ogsaa en ydre Forsvarslinie, der tillige kom til at bestemme den fremtidige Udstrækning af Skt. Jørgens Sø. Den før nævnte Dæmning i Nærheden af nuværende Bülowvej, der ledede Vandløbet fra Bispeengen over i den nye gravede Rende, senere kaldt Ladegaardsaaen, havde ikke været i Stand til helt at stemme op for Foraarshøjvande og synes ogsaa at have været forsynet med et Overfald, der kunde lade Højvandet løbe over i det gamle Aaleje, velsagtens den saakaldte »onde Bæk ved Skt. Jørgens«. I denne lagdes senere, længere nede mod Søen, den sydlige Grav af Christian IV.s Ladegaardsfæstning. Men samtidig dannedes det Vandløb, som længe eksisterede, til sidst med det ironisk mente Navn Rosenaalen, fra Ladegaarden mod Syd til Stranden. Det var oprindeligt Fæstningsgrav i Christian IV.s ydre Forsvarslinie og bestemte længe Konturerne af Skt. Jørgens Sø, ligesom Retningen af det i vore Dage stadig kan spores i Vodroffsvejs bugtede Gadeføring. Med Københavns Vandforsyning havde det, som man vil forstaa, intet at gøre.

VANDMØLLER

Befæstningens Udbedring, Voldgravenes Forsyning med den tilstrækkelige Vandmængde, var den primære og udtalte Aarsag til Øgningerne af det kunstige Sømraade, baade i 1525 og under Christian IV. Men det betød ikke, at Vandtilledningen ikke fortsat havde Betydning for Byens Mølledrift. Ganske vist var det udviklede System med den tvedelte Møllegrav forsvundet temmelig tidligt, maaske efter Lybækkernes Ødelæggelse af Byen 1368. Men Vestermølle bestod stadig, og dertil kom senere en eller snarere to Møller i Nærheden af Kallebostrand. Vandmølletaarnet (senere afdækket i Vartovs Gaard) er maaske et Bevis paa Tilstedeværelsen af den ene, og givetvis laa der længe en Vandmølle ved den senere Vandkunsten. Det sidste Forhold præger den Dag i Dag Byplanen, idet Pladsen Vandkunsten er opstaaet, hvor i sin Tid Mølledammen laa, ligesom Løngangsstræde har taget Møllegravens Plads. Vandet kom ad den sædvanlige Rende fra Peblingesøen, standsedes inden Vesterport og Vestermølle af en Kam eller Bjørn over Voldgraven, løb gennem Christoffer Valkendorfs murede Hvælving under Volden og derpaa langs denne mod Stranden, indtil det i Nærheden af denne bøjede af i Retning mod Vandmøllen eller Vandmøllerne.

Vestermølle.

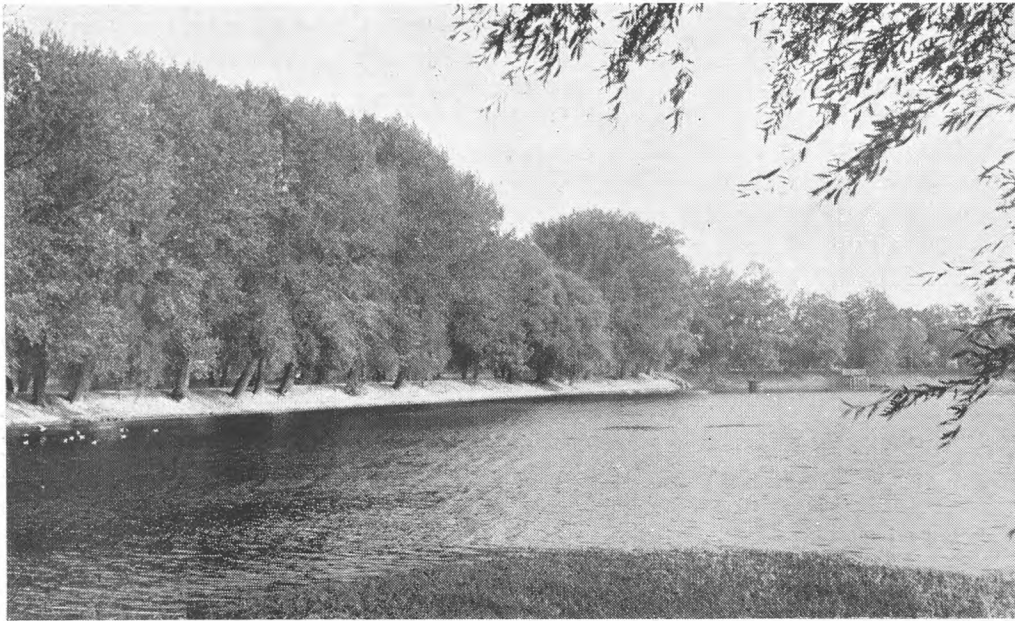
Villads Christensen: Damhus-
søen, Hist. Medd. VIII, S.
138 ff.

Christian IV lod ca. 1607 og 1635 Poleremøllen ved Vesterport ombygge. Men 1646 blev Møllen udlagt til den kendte Rentemester Henrik Müller i Betaling for dennes Fordring paa Kronen, og det, at Møllen saaledes kom i privat Besiddelse, gav næsten omgaaende Anledning til Stridigheder. Man hævdede, den brugte mere Vand end før, saa der nu blev for lidt til Byens almindelige Vandforsyning, og til sidst forbød Magistraten rent ud den nye Ejer at male med Møllen. Det kunde han, der havde bekostet en Del paa Istandsættelsen, naturligvis ikke være tjent med, og for øvrigt hævdede han, at det i det hele taget vilde have uheldige Konsekvenser, hvis Møllen stadig skulde staa stille. Ogsaa de to nederste Vandmøller, saavel som det kgl. Vaskerhus vilde da blive »ruinerede« og Ejendommene neden for Vesterport komme til at mangle Vand. Men han vidste nok, hvad der skulde gøres for at afhjælpe den paastaede Vandmangel, og efter hans indsendte Forslag skulde først og fremmest Vandstanden i Damhussøen reguleres.

Sst., S. 129 ff.

*Landevejsdæmningen ved
Langvaddam.*

Herude var der imidlertid sket større Forandringer, idet det lange Vad i Aarene op mod 1621 var blevet afløst af en regulær Landevejsdæmning, »den søndre Dæmning«, som ikke havde været »af Begyndelsen, der Søen til Akademiet (Universitetet) blev udlagt«, men først efter Christian IV.s Befaling var blevet »opsat, gjort og fuldfærdiget til en nærmere og bedre Landevej mellem København og Roskilde, hvilken Landevej ellers gik tilforn gennem Hvidovre og var for den Rejsemand, i Synderlighed, naar vaadt

Damhussøen 1941.

*Dæmningen paa Nordsiden, set fra Vest mod Hyltebjerg Allé.
Foto-Service Eneret.*

Vejr indtraf, tung og besværlig.« Men den nye Dæmning havde et dobbelt Formaal. Foruden at tjene som Vejbane skulde den tillige holde Vandet yderligere opstemmet i Damhussøen, der fra 1618 indgik som Led i Københavns Forsyning med Husholdningsvand, idet Peblingsøen samtidig var blevet inddraget i Pumpevandsanlægget, som nedenfor nærmere omtales. Hensynet til Vestermølle synes dog stadig at have vejet stærkt til at dømme efter den fremtrædende Rolle, Møllejeren Henrik Müller spillede med Hensyn til Vandforsyningens Forbedring.

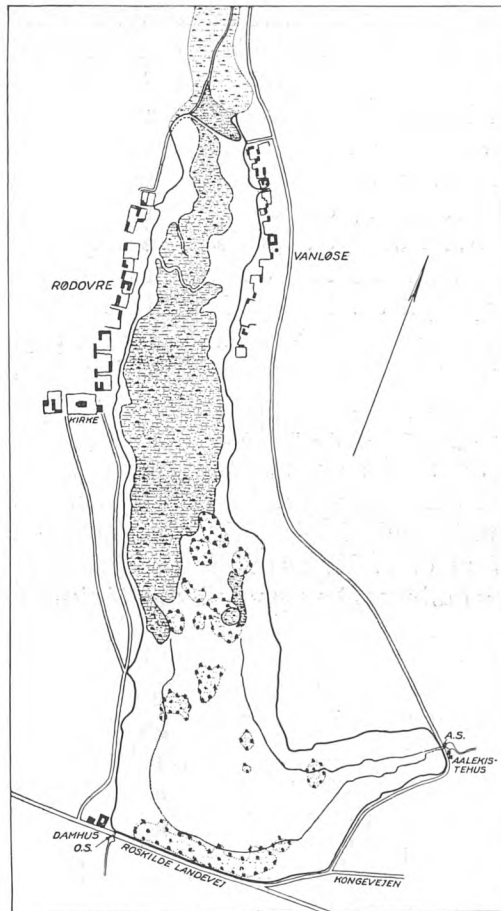
Efter Henrik Müllers Forslag skulde der altsaa først ude ved Langvaddams Sø sættes et »Centrum«, som viste, hvor højt Vandet maatte opstaves paa Markerne, og lignende Mærker anbringes baade oven for Møllen i Byens Grav og nedenfor ved Vaskerhuset. Dernæst skulde Ladegaardsaaen oprenses, og endelig maatte intet overflødigt Vand løbe ud, hverken gennem Kongens Sluse under Roskilde Landevej, ved Ladegaarden gennem den nye Fæstningsgrav (Rosenaen) eller ved Vartov fra Sortedamssøen under Østerbro, ligesom Vandrenderne ind til Byen skulde sikres ved højere »Fortove«. Saa vilde der altid være Vand nok, baade til Byen, Møllen, Bryghuset og Vaskerhuset, samt til »den gemeenes Tarv«.

Indstillingen blev fulgt, og to adelige Kommissarier udmeldtes 1656 til at syne Vandvæsenets Udenværker og afsætte Vandstandsmærkerne ved Langvaddam. De gjorde deres Arbejde saa godt, at ikke alene Henrik Müller skriftligt erklærede sig tilfreds dermed — Ordningen bestod gennem Aarhundreder. Efter den Tid var Langvaddam det københavnske Vandvæsens »bedste Spisekammer for Pumpevandet«.

Noget andet er, at Spørgsmaalet om, hvem der havde Pligt til at vedligeholde Sluserne ved Langvaddam, gennem de følgende Tider gav Anledning til stadige Retstrætter. Bønderne i Nabolaget var Vandvæsenets svorne Fjender, som ikke veg tilbage for med Vold at ødelægge de Dæmninger og Sluser, som satte Vandet op over deres Enge, ja det kom saa vidt, at man i 1681, da »nogle onde og ugudelige Mennesker sig skal have understanden at ruinere og fordærve den Vandsluse ... Vanløse Sluse kaldet«, fastsatte Dødsstraf for dem, der fremtidig aabnede eller ødelagde denne eller andre af Vandvæsenets Sluser, »eller efter Forseelsens Maade (straffede dem) med livsvarigt Fængsel og Jern paa Bremerholm.« Det synes at have hjulpet, selvom de fjernere boende Bønder paa anden Vis ogsaa senere kunde genere

DAMHUSSØEN

Damhussøens Omraade fastsættes.

Damhussøen 1755.

1 : 20 000.

Søen er temmelig tilgroet, den største Del

af Arealet er Mose eller Eng.

O. S. Overfaldsslusen.

A. S. Aftobsslusen.

Stadsarkivet.

Strid om Sømraadet's Udstrækning.

Byen overtager Damhussøen.

Byens Vandtilførsel, nemlig ved i tørre Somre at opdæmme Aaløbene for at skaffe Vandingssteder til deres Kreaturer, og Vandvæsenets Folk maatte daglig afpatrouillere Vandløbene for at ødelægge disse Dæmninger.

Ogsaa Udstrækningen af selve Sømraadet gav Anledning til Stridigheder. Under den egenraadige Christian IV havde Universitetet ikke haft meget ud af sin Ret til Søen Langvaddam, og om det saa var Fiskeriet, havde Kongen bemægtiget sig det til Slottets Husholdning. Først efter hans Død vovede Professorerne sig frem med Forestillinger i den Anledning, og en kgl. Bevilning af 1651 gav dem omsider deres Rettigheder tilbage. At man imidlertid længe kun interesserede sig for den vigtigste Indtægt af Søen, Fiskeriet, skabte den fejltagtige Mening, at kun dette var Universitetets Ejendom, og Rødovre Bønder førte Tingsvidne paa, at Grunden fra deres By og ud til det klare Vand tilhørte dem, ja det hævdedes, at de »ævig« havde slaaet Græsset paa disse omtvistede Enge uden Kære fra nogen Side. Det hjalp ikke, at Rentekammeret i 1742 lod Søens Grænse efter Flodemalet betegne ved nedrammede Egepæle, og Sagen gik endelig til Retten. Og nu kom det kgl. Skøde af 1651 for Dagen, hvorefter Universitetets fulde Ejendomsret over Søen var soleklar, saa Højesteretsdommen naturligvis gik Bønderne imod. Fiskeri og Rørskær blev derpaa i de følgende Aar bortforpagtet under ét, indtil Københavns Brand- og Vandkommission 1769 overtog Forpagtningen, og endelig erhvervede Vandkommissionen i 1810 Søen til Arvefæste mod en aarlig Afgift paa 30 Tdr. Byg, der først blev afløst i 1921.

I 1799, da de gamle Vandstandsmærker fra 1656 længst var forsvundet, afsattes Søens Grænser ved en Landvæsenskommissionsforretning, og de blev afmærket med Skelsten.

Vandvæsenet havde gennem Tiderne adskilligt Besvær med at holde Søen tilstrækkelig oprenset. Kort fra 1755 viser den for Størstedelen tilgroet, og det samme var Tilfældet ved det følgende Aarhundredskifte: »Saa snart Vandet synker noget i Søen, kører man paa selve Søbunden, ligesom Kvæget optræder og Svin oproder Bunden . . .«, saa selv den sydlige dybe Ende, den saakaldte »Storesø« ved Roskilde Landevej fik meget lavere Vandstand. En grundig Oprensning var ellers foretaget efter Branden 1795, da man var blevet klar over, at Byen burde være velforsynet med Vand; 1826 blev Søen igen oprenset, mere end 62 000 Læs Mudder blev kørt bort, og 1846 blev der atter optaget ca. 103 000 Kubikfod.

Et Par Aar senere medførte Krigstilstanden og Frygten for et fjendtligt Angreb paa Sjælland og Hovedstaden, at der blev truffet Foranstaltninger til, at Terrænet omkring Byen kunde sættes under Vand. Som Led heri blev Damhussøen, der var Systemets Hovedreservoir, uddybet, og i Aarene 1848-49 blev Søen helt omgivet med Dossinger og Skelgrøfter, hvorved man fik bedre Kontrol med Tilløbene, og Vandet kunde stemmes højere op uden at gøre Skade paa de omliggende Jorder. Flodemaalshøjden angives for 1848-49 til 26,04 Fod = 8,17 m o. d. V., og allerede Opstemningen til denne Kote maa have krævet Dæmningsanlæg paa visse Strækninger langs Søs østlige og vestlige Bredder. Dæmningsystemet udbyggedes yderligere i Forbindelse med Omordningen af Københavns Vandforsyning i Aarene 1856-58, idet Damhussøen stadig beholdt sin fremtrædende Plads som Byens vigtigste Vandreservoir. Fra den Tid satte en Dæmning tværs over den langstrakte Sø Skel mellem dens nordre og søndre Del, hvorved der opstod to Vandbassiner, hver med sit særlige Tilløb. De gamle Dæmninger forstærkedes og forhøjedes, saaledes at Vandet nu kunde opstemmes til ca. 3 Fod over Flodemaallet, d. v. s. til Kote ca. 8,8 m (nøjagtigt 8,81 m over D. N. N.), en Højde som stadig er gældende i Henhold til et Forlig af 1862.

Ved Omordningen i 1856-58 blev Harrestrup Aa paa Strækningen fra den nye Tværdæmning ført gennem et kunstigt Løb langs Vestsiden af søndre Sø, og i 1921 blev Slusen ved Roskildevvej flyttet til det sydvestlige Hjørne af den nordlige Sø.

Paa Strækningen gennem denne er Harrestrup Aa i 1938 blevet forlagt til det tidligere Kildevandløb langs Søs Østside. I det sydøstlige Hjørne er anlagt et Pumpeanlæg, hvorved den sydlige Sø kan fyldes med Vand fra Harrestrup Aa. Den nordlige Sø er efterhaanden helt udtørret og indgaar i Parkarealerne langs Damhusaaen.

Inddragningen af Harrestrup Aas og Kagsaas Opland havde været af afgørende Betydning for Tilledning af Overfladevand til Stadens Møllegrave og Fæstningsgrave; men dermed var Bestræbelserne for en Forøgelse af Vandtilledningen fra Omegnen ingenlunde udtømt.

Som det fremgaar af Lensregnskabet for 1619, var Nybølle Aa paa dette Tidspunkt blevet afskaaret fra sit naturlige Løb mod Køge Bugt og trukket med ind under Harrestrup Aas Opland. Dette kan ikke have voldt særlig betydelige tekniske Vanskeligheder, da begge Aaer ved Harrestrup Mose ligger omtrent i samme Kote; men Forbindelsen mellem dem er senere blevet afbrudt, som det fremgaar af den af Professor Forchhammer udarbejdede Kortskitse, hvor Nybølle Aa ligger uden for Oplandsgrænsen.

Oplandet for Københavns Vandforsyning omkring Aar 1600 har været omtrent 10 Gange saa stort som den oprindelige Ladegaardsaas Opland og maa have haft omtrent samme Udstrækning som vist paa Oplandskortet for Tilledning af Overfladevand 1851.

Det fremgaar iøvrigt af Datidens Regnskaber, at der har været udført betydelige Reguleringsarbejder langt ud i Oplandet.

De mest vidtrækkende Planer blev ganske vist ikke realiseret. Allerede 1558 havde man syslet med Tanken om at lede Vand ind til Byen fra Furesø

VANDTILLEDNING

Damhussøen faar sit nuværende Omfang.

Københavns Vandvæsens Søer, S. 17.

Københavns Vandværk 1859-1909, S. 43.

Secher: Københavns Forsyning med Overfladevand.

VANDFORSYNING

Se S. 256.

Plan om Vandledninger fra Furesø og Søerne som Havnebassin.

Stemmestævneværk i Lersøen.

Billedet er set mod Sydvest fra Søens nordligste Hjørne ved Lyngbyvejen. Akvarel i Bymuseet.

Bruun II, S. 21.

Hist. Medd. 2, III, S. 310 f.

Vandstanden i Søerne forhøjes.

Arne Sundbo i Hist. Medd. 2, III, S. 314 m. v.

Der fandtes i 1667 24 offentlige Brønde, og Tallet paa private Brønde angives i 1682 til 725 (Bruun II, S. 22).

Emdrup Sø.

Arne Sundbo: Københavns ældste Vandforsyningsanlæg, Hist. Medd. 2, III, S. 249 ff.

og Lyngby Sø, og i 1611 genoptog den kendte Fysiker Mogens Bertelsen Dallin Arbejdet med dette Projekt og udkastede en storslaaet Plan om at lede Furesøens Vand gennem Bagsværd, Lyngby, Ibstrup, Gentofte og Emdrup Søer til København gennem en lukket Rende, der skulde udmunde i Havnen ved en Mølle, og samtidig skulde baade Skt. Jørgens-, Peblinge- og Sortedamssø ved Udgravning sættes i Forbindelse med Sundet som et mægtigt Havnebassin. Skønt Dallin flere Gange foretog Opmaalinger i Tilslutning til dette Projekt og bl. a. paapegede Muligheden af, at der kunde lægges en Række Vandmøller ved den store Strøm ind til Byen, blev intet af de storstilede Planer virkeliggjort.

Chr. IV.s Omhu gjaldt først og fremmest Fæstningen. Af Hensyn til den var Skt. Jørgens Sø beordret opstemmet, og i Aarene før og efter 1620 udførtes en Række større Arbejder i den lidt fjernere Omegn for at øge Vandtilledningen til Byen, idet tillige Vandstanden i baade Søer og Fæstningsgrave 1623 ved Udbygning af Dæmningerne forhøjedes med indtil 2 Alen (Damhussøen).

Som allerede nævnt havde saavel Damhussø som Peblingsø fra Begyndelsen af det 17. Aarhundrede faaet en ny Opgave, idet de begge var indgaaet som Led i Københavns nyindrettede Forsyning med »Pumpevand«. De gravede, offentlige og private Brønde havde ikke mere kunnet skaffe det tilstrækkelige Husholdningsvand, og der var lagt Trærender fra Peblingsøen ind til Byen. Allerede før var dog Emdrup Sø taget i Brug med et lignende Formaal for Øje.

Ved Inddragning af Emdrup Sø og dennes Opland i Byens Vandforsyning fik denne en ikke uvæsentlig Forøgelse.

Søen blev allerede i Middelalderen opstemmet som Mølledam for en Mølle, nævnt 1370. Et gravet Afløb langs den vestlige Side af Lyngbyvej førte Overløbsvandet til Lersøen. Dette Overløb kan hidrøre fra det oprin-

delige Mølleanlæg; men det kan ogsaa være et Led i de efter 1525 udførte Arbejder, da Lersøen ved en Dæmning, ligeledes paa Vestsiden af nuværende Lyngbyvej, blev afskaaret fra sit Afløb mod Sundet, Rosbækken, og Opstemningen tvang Vandet mod Vest gennem den senere saakaldte Lygteaa.

Emdrup Sø's høje Beliggenhed frembød særlige Muligheder. Formodentlig var den allerede i det 16. Aarhundrede opstemmet til den nuværende Kote, ca. 15 m, for øvrigt det højeste muligt, og nu blev der i 1570erne lagt Trykledninger fra den ind til Byen til Forsyning af de tre offentlige Springbrønde — paa Gammeltorv, hvor siden »det kostelige Kobberbækken og historiske Billede« opstilledes, paa Amagertorv og paa Højbro. Udgifterne til dette Foretagende paalignedes Borgerne, der først senere, i 1593, fik Tiladelse til at sætte private Stikledninger til Renderne.

Emdrup Sø blev saaledes »Springvandets Spisekammer«, men indgik iøvrigt ogsaa paa anden Maade i Vandforsyningen, idet Vandet saavel fra Hulsø og Gentoft Sø som fra Utterslev Sø gennem den lededes til Lersøen og derfra videre til Peblingsøen, der som før nævnt var »Pumpevandets Spisekammer.«

Hvornaar Pumpevandet først blev anlagt, staar ikke helt klart. Efter Resen skal det »gamle lille Pumpevand« være indlagt fra Vestergrav gennem Vestergade til »den ny Post« paa Gammeltorv i Tiden umiddelbart før 1609, mens »det gamle store Pumpevand« blev anlagt Aar 1632 med Rander direkte fra Peblingsøen til Byen.

Paa privat Initiativ blev der i Løbet af Christian IV.s Regering oprettet flere Springvandskompagnier, der alle fik Vand fra Emdrup Sø.

Paaskriften paa Resens Vandkort fra ca. 1705, der er gengivet paa næste Side, siger:

»POMPE WANDET Har udi forrige tider kommet ved grøfter fra Tibberup Søe mens nu kommer samme ved grøfter fra Langwads Dams Søe som er Pompe Wandets Spiise-Kammer og af Emendrup Søe forbi Jægerhuset og Ladegaarden i Peblinge Søe og Sorte Dam der udi ere Pompe Wandets Hytte-Fade hvorfra ligger Rander i mellem Schacken og Helmers Bolwerck ved den Norder side af Wester Port igiennem Wolden ind i Byen saa og imellem Nørre Port og Sorte Dams Port ved Rosenborgs Bolwerck.«

Om Springvandet staar der:

»SPRING WANDET Har udi forrige Tider kommet ved Grøfter fra Huul eller Liden Søe mens nu alleene fra Gientofte og Uttersløf Søer til Emendrup Søe, som er Spring Wandets Spiise-Kammer, hvorfra ligger Rander til Øster og Norder Porter saa og til Rosenborgs Bolwerck imellem Øster og Norder Porter.«

Naar Kortet viser Tibberup Sø — nuværende Smørmose — med Afløb til Kagsaa, er dette ikke rigtigt. Grøften ved Klausdalsbro ligger i Kote 24,1, Mosen i ca. 23,0, nuværende Vandspejl 22,0, og selv om Søen i sin Tid har ligget højere end den nuværende Mose, tyder intet paa, at der er foretaget noget som helst for at føre Afløbet til Kagsaa. Selv om Mosedragenes Afdræning mod Vest har medført ret betydelige Gennemgravninger, har et betydeligt Opland været interesseret i denne Løsning.

Byens Vandvæsen kom efterhaanden i en sørgelig Forfatning. Uddybningen af Gravene havde medført, at Brøndene udtørredes, saa det havde været overvejset at lægge Rander til dem fra Peblingsøen. Springvandet kunde hverken fungere under Frost eller i den varmeste Tid og syntes desuden at være sundhedsfarligt, og med Søernes Opstemning var der ikke ført

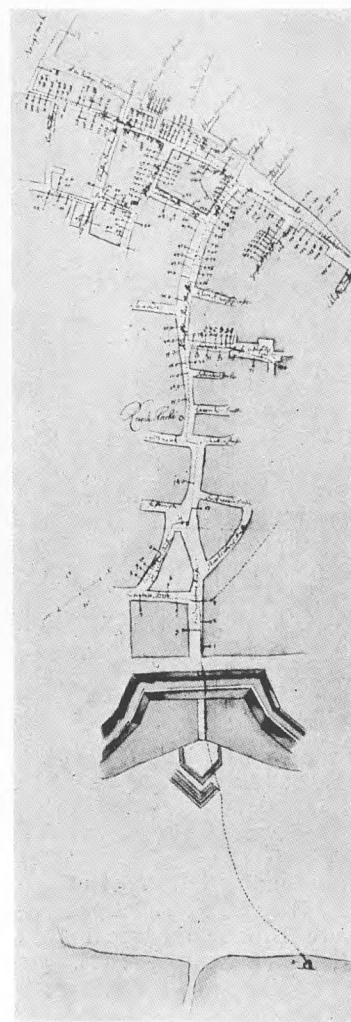
VANDTILLEDNING

Ramsing III, S. 50.

Pumpevand og Springvand.

Hist. Medd. 2, III, S. 261 ff.
Christian IV.s Forsøg paa at etablere et Springvandsanlæg fra Valbybjerg (Frederiksberg Bakke) lykkedes ikke. O. anf. St., S. 275 f.

Bruun II, S. 21.

Nørreports Vandkompagni 1691.
1: 10 000.

V. L. 2, XVI^a.

Modstaaende Side:
Resens Vandkort ca. 1705.
ca. 1: 60 000.

Kortet viser Byens Forsyning med Vand, dels Overfladevand og dels Springvand i Trærender. Bymuseet.

ordentligt Tilsyn siden 1644. I Løbet af 1670erne nedsattes et Par Kommissioner for at undersøge Forholdene, og Resultatet blev Oprettelsen af nye Pumpevandskompanier og en Forordning for hele Pumpevandvæsenet, udstedt 1680, i 1690 efterfulgt af en Forordning for Springvandet. 1680 blev der taget Syn paa samtlige Vandvæsenets Søer, hvor højt Vandet kunde opstaves, »om det ved det gamle Skel og Vaterpas kunde forblive eller ikke«. De trufne Foranstaltninger førte til den omtalte Ødelæggelse af Vanløse Sluse, hvilket atter hidførte de haarde Straffetrusler af 1681.

Stadige Klager over Vandmanglen førte omsider til en omfattende Oprensning. »De Søer, fornemlig Sortedam, herfor Staden, hvoraf Vandet hidledes, ere fast tilgroede og tilvoxede med Moradser og Rør«, hed det i 1702, og Magistraten fik Ordre til at indgive Betænkning. Man svarede, at den overhovedet ikke havde haft med Søerne at skaffe, siden Christian IV havde faaet dem i Mageskifte. Spørgsmaalet vedrørte altsaa slet ikke den, derimod Vandkommissionen. Ole Rømer fremkom derpaa 1703 med en Betænkning, et Forslag til Oprensning af Søerne, og i 1705 blev først Sortedamssø rensset ved Soldater og Matroser. De to Partier begyndte i hver sin Ende og skulde kappes om at blive først færdige! Der blev optaget ikke mindre end 4000 Læs Rødder. Samme Aar blev der udstedt Befaling om ligeledes at oprense Peblingsøen og Utterslev Sø.

Altsammen hjalp det dog kun nogle Aar, før det var galt igen, og fornyede Klagemaal førte til den store Oprensning og Regulering i 1725-27. Skt. Jørgens Sø havde allerede mistet noget af sit Omraade ved Anlægget af Farimagsvejen gennem Søen. 1712 var der opsat »Bolværk uden om den om lagte og opfyldte Landevej i Skt. Jørgens Sø, at Søen ikke om Vinteren skulde skylle hele Vejen med sin paalagte Stenbro ned i Søen«. Herved tørlagdes den Del af Søen, som laa inden for Vejen, ind imod Byen, hvilken Plads med dens dybe Moradshuller Magistraten i 1715 bortfæstede. 1723-28 blev der givet Privilegium til Anlæg af en Farveplantage paa Stedet, hvad der gav Anledning til Strid med Rentekammeret, der paastod at Arealet hørte under Amtet som Del af den gamle Kalvehave.

Oprensningen af samtlige tre Søer, Skt. Jørgens, Peblinge- og Sortedamssø efter en Plan af Vandvæsenet og Generalmajor Scheel fuldførtes i Aarene 1725-27, og derved fik de den regelmæssige Form, de har haft til vore Dage. For begge Ender af Sortedamssøen sattes Stendiger, dens Grund afmærkedes i det hele taget med Kampesten, og mod Blegdammene plantedes Pilehegn, som stod helt ned mod vore Dage.

Omtrent samtidig var Peblingebroen Genstand for en gennemgribende Restaurering. Oprindeligt havde Peblingsø og Sortedam jo dannet ét Bassin, der først var blevet adskilt i to Søer ved Anlæg af Peblingebroen. Det nøjagtige Tidspunkt kendes ikke; i 1524 nævntes kun to Udgange fra Staden, og i 1543, da der var Tale om »alle de Damme ... herudenfor Staden«, nævntes »den Dam ved Skt. Jørgen (Gammel Kongevej), Peblingedam (Gyldenløvesgade) og uden for Østerport (Østerbrogade), naar den

VANDTILLEDNING

REGULERING OG OPRENSNING AF SØERNE

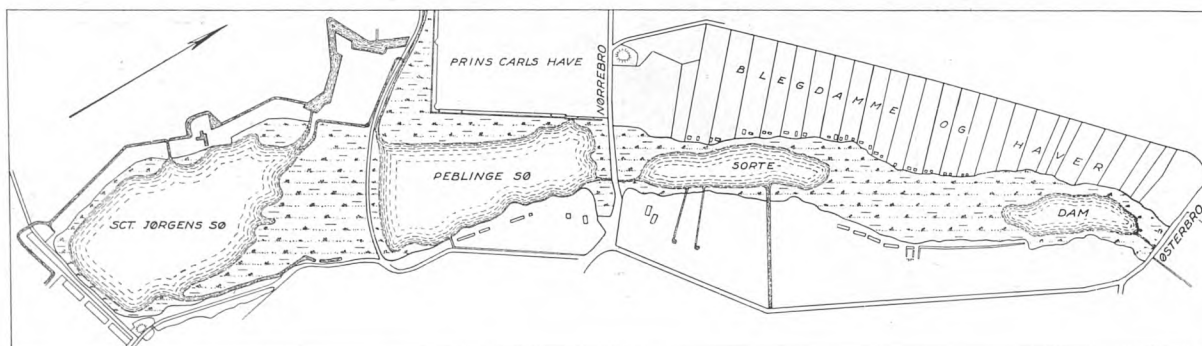
O. Nielsen V, S. 377 f.

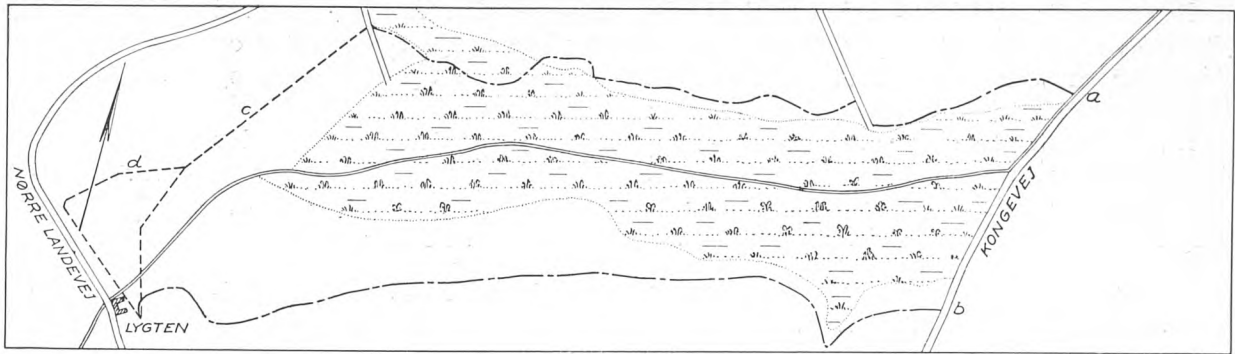
Farimagsvejen lægges gennem Sankt Jørgens Sø.
O. Nielsen V, S. 252 f,
S. 266 f.

Den store Oprensning og Regulering 1725-27.
O. Nielsen VI, S. 255.

Peblingebroen (nu Dronning Louises Bro).
Søerne 1723.

1 : 20 000.
Kortet viser de stærkt tilgroede Søer, som de var, før Oprensningen og Reguleringen i 1725-27.
Efter Balle, Kopi af Rawert 1802 i Stadsarkivet.

Lersøen ca. 1750.

1 : 10 000.

Kongevejen ses i sin oprindelige Beliggenhed som Søens østlige Grænse. De stiplede og punkterede Linier angiver Søens Grænser efter en Opstuningsplan, der aldrig blev realiseret.

Plan i Stadsarkivet.

Hist. Medd. 2, III, S. 321.
O. Nielsen III, S. 144, V, S. 537, VI, S. 276.

Dam bliver færdig gjort.« Men 1562 nævnes Fjællebroen, aabenbart en Træbro, hvor Dronning Louises Bro nu ligger. 1618-20 blev den ved Anlægget af den nye Frederiksborgvej erstattet med en Dæmning, forsynet med en Bro paa Midten, og denne Passage overtog Navnet Peblingedammen. 1635 blev det befaleet at »lukke det Hul paa Peblingedammen, som Broen gaar over, saa at Vandet ikke kan komme af Sortedammen«, da denne Sø var helt tilgroet ved Ny Vartov. Man skulde alligevel synes, at dette var en lidet veloverlagt Foranstaltning, da Vandstanden i Sortedamssøen med dens ringe naturlige Opland herved maatte blive endnu lavere, og den gamle Tilstand blev vistnok ret hurtigt genindført. 1684 blev Broen repareret, og endelig 1728 opmuredes hele Dæmningen af Kampesten, idet der stadig opretholdtes en Vindebro paa Midten, »der ej alene vil blive til Zirats, men endog til Nytte for Byen.«

Ogsaa efter den store Regulering indtog Skt. Jørgens Sø en Særstilling. Den var ganske vist paa samme Maade som de to andre Søer blevet regelmæssigt afskaaret og inddæmmet; men Dosseringerne var kun lave, og Søen indskrænkede sig til en langagtig og lavvandet Dam langs Midten af det inddæmmede Areal. 1742 var de helt gamle Tilstande genoprettet, idet der nu kun var en lille Dam ved Gl. Kongevej tilbage. Nogle i Aarene 1747-48 fremsatte Forslag om at anlægge en Vandmølle, hvis man kunde faa Tilladelse til at opstemme Skt. Jørgens Sø, »der i nogle Aar havde ligget aldeles tør og kun været brugt til Græsning af Kreaturer«, blev ikke gennemført, saa lidt som en Plan i 1760 om at hæve Vandstanden.

Først 1797 indgik Søen endelig som Led i Vandforsyningen, idet Vandet i den overlodes Beboerne paa Vesterbro, mod at de skulde holde Søen oprenset og Dosseringerne vedlige m. v., og 1801 stiftedes derefter Vesterbros Vandkompagni.

Ved Vandværkets Anlæg i 1857 blev Dæmningerne yderligere forhøjet og Vandspejlet hævet til Peblingesøens Niveau.

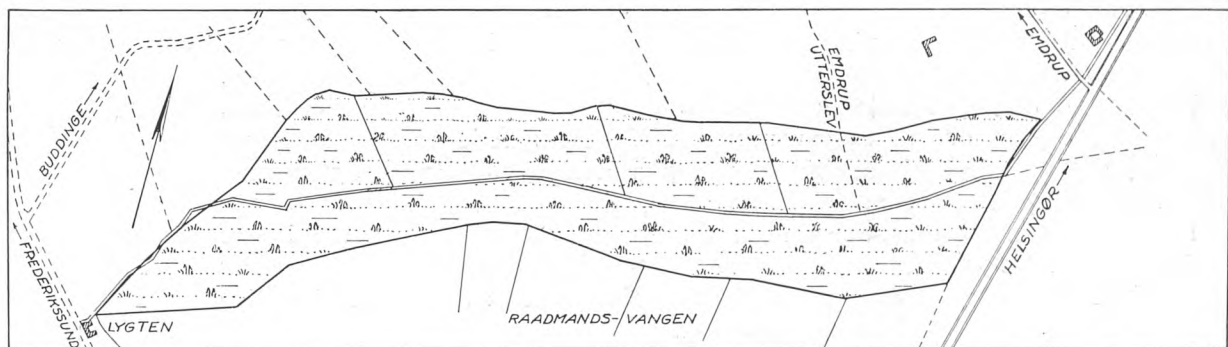
Lersøen maa være indgaaet i Byen sammen med Serridslev Mark og overgik til Kronen i 1619. Den havde Tilløb fra Emdrup Sø og afgav Vand til Peblingesøen gennem Ladegaardsaaen. Søen blev efterhaanden mere og mere tilgroet, og i 1855 opgav man den helt som Led i Vandforsyningen.

Lersøen 1807.

1 : 10 000.

Søen er helt tilgroet og ligger som Moseareal. Kongevejen er nu flyttet; men den gamle Vejlinie danner stadig Søens Grænse mod Øst.

Plan i Stadsarkivet.

Det omfattende System, hvorved Staden efterhaanden forsynedes med Overfladevand fra et betydeligt Opland, havde visse svage Sider. Søer og Vandløb var tilbøjelige til at gro til og krævede stadige Oprensninger, og Vandet var udsat for Forurening af forskellig Art.

En Skrivelse fra det kgl. Sundhedskollegium af 12. September 1843 blev af Vandkommissionen besvaret derhen, at man ikke mente, at Drikkevandets daarlige Tilstand var Skyld i den tiltagende Sygelighed. Det virker dog ikke særlig beroligende, naar det i Skrivelsen bl. a. hedder:

»Det kongelige Sundhedskollegium har i en Skrivelse til Stadens Magistrat af 12. September f. A. forlangt Oplysninger om, hvilke Forholdsregler man har grebet, for at forebygge den ubehagelige Omstændighed, at raadne Fiske ere bleven oppumpede ...«

»Hvad de befundne Mangler ved Vandet angaaer maa det bemærkes, at de Tilfælde, hvori en væmmelig Smag og Lugt af raadne Fisk har viist sig, have været aldeles locale. Naar en Fisk trænger ind i Renderne, vil den vistnok sjældent blive i Hovedrenden og ikke let døe der, ...«

»Det er i Biarmene, at Fiskene let omkomme. De raadne da i Biarmens eller endog Pompens indspærrede Rum, hvor de kunne meddele Vandet en afskyelig Lugt og Smag ...«

»Iøvrigt vil Enhver indsee, at disse Vandets væmmelige Egenskaber tjene som Advarsel mod Brugen deraf.«

Værre end de fra de aabne Vandløb og Reservoirer stammende organiske Stoffer og Urenheder var dog sikkert den Forurening, Drikkevandet — saavel Ledningsvandet som Brøndvandet — har været udsat for inden for selve Stadens Omraade.

For at forstaa det fuldstændige Sammenbrud i hygiejnisk Henseende, der i Midten af det 19. Aarhundrede ramte det igennem Tiderne opbyggede System for Stadens Vandforsyning og Vandafledning, er det derfor ikke tilstrækkeligt at hefte sig ved disse Systemers overordentlige Primitivitet. Forholdene maa bedømmes paa Baggrund af den næsten ufattelige Urenlighed og Mangel paa de simpleste hygiejniske Foranstaltninger i Forbindelse med daarlige Boligforhold, der i stigende Grad prægede Staden, hvor Bebyggelsen efterhaanden pressedes tættere og tættere sammen inden for den Skranke, Voldene frembød.

Dele af Byen laa paa lavt, opfyldt Terræn, og Opfyldningen var ofte af den elendigste Art: Dag- eller Natrenovation, Hestegødning og andre Uhumskheder. Andre Dele af Staden var bygget paa tidligere Slægtleds Affaldslag.

Fra de ældste Tider har Retiraderne, »Priveterne«, været bygget over Gruber i Jorden; naar Gruben var fyldt, flyttedes Privetet hen over en ny Grube, saa Jordbunden efterhaanden i stor Udstrækning forurenedes og inficeredes. Selv efter at en Slags Renovationssystem var indført, samledes Latrin og andet Affald i Gruber, der kun skulde tømme enkelte Gange aarlig og medførte stadig Stank i Ejendommen og Forurening af Undergrunden.

Medvirkende til Forurening af saavel Gader som Ejendomme var det store Hestehold og Kreaturhold. I 1840 fandtes i København ca. 1500 Køer.

De aabne Afløb og Render, der førte Spildevand og Skarn gennem Huse, Gaarde og Gader, der tit oversvømmedes af Urenlighederne, frembød formentlig det mest iøjnefaldende Billede paa den Urenlighed og svigtende Hygiejne, der prægede Staden.

Disse Forhold i Forbindelse med de talrige Begravelsespladser i den indre By maatte føre til en omfattende Forurening af Undergrunden og hermed af Grundvandet og Ledningsvandet, der gennem utætte Render eller Træør førtes gennem de urene Jordlag.

VANDTILLEDNING

HYGIEJNISK SAMMENBRUD

B.R.F. 1844-45, S. 8.

De ældre Systemers Sammenbrud.

C. Ambt m. fl.:
Nogle Undersøgelser af Grundluften m. v., 1889.

København 1840-1940, S. 100 ff.

VANDTILLEDNING

B.R.F. 1847-48, S. 155 ff.

*Den »combinerede Comitee«
af 1847.*

Den 17. December 1847 naaede følgende Indstilling frem til Behandling:

»Den kgl. Vandcommission har andraget paa, at den paatænkte Plan til *Kjøbenhavns Vandforsynings Forbedring* udarbejdes samtidig, og i Forbindelse med Planen til et fuldstændigt Kloaksystem med tilhørende Rendestens-Skylning samt Gasbelysning, forsaavidt denne beslattes indført, samt — da en saadan combineret Plan formentlig maatte udføres af en Mand, der er hjemme i disse forskellige Fag, og saafremt muligt allerede har forestaaet Udførelsen af lignende Anlæg — at der til at opsøge, underhandle med og engagere en saadan civil Ingenieur, ned-sættes en combineret Comitee, bestaaende af Overpræsidenten, Formanden for Borgerrepræsentanterne samt et Medlem respective af Vand-commissionen, af Bro-lægnings- og Veicommissionen og af Comiteen angaaende Gasbelysningen.«

Idet Magistraten herom udbad sig Forsamlingens Ytringer, tilføjede den, at den ansaa det ønskeligt og til Dels endog nødvendigt, at disse Planer udarbejdedes i Forbindelse med hinanden.

*Konkurrence om Projekter til de
3 Værker.*

Den første betydningsfulde Indsats fra Komiteens Side blev Udskrivning af en Konkurrence om Tilvejebringelse af de bedste Projekter til de tre Værker.

Komiteens Indstilling om Konkurrencens Resultater forelaa i Borgerrepræsentationens Møde den 14. August 1851.

Borgerrepræsentationen havde i Mellemtiden udsat en Præmie for det bedste Projekt.

B.R.F. 1851-52, S. 111 ff.

Komiteen havde fra Magistraten faaet tilstillet Besvarelser fra 18 Konkurrerende, men var kommen til det Resultat, at ingen af de Besvarelser, der omfattede alle 3 Brancher under eet, kunde komme i Betragtning til den hele udsatte Præmie.

Komiteen udtalte sig derefter udførligt om Besvarelserne af hver særskilt Branche.

Angaaende Planerne til Vandforsyningen udtalte Komiteen sig (med 1 Stemmes Dissens) for en Præmie paa 150 Louisd'orer til Inspektør Colding og paa 100 Louisd'orer til Firmaet English, Hansen og Sørensen.

KILDEVANDSFORSYNING

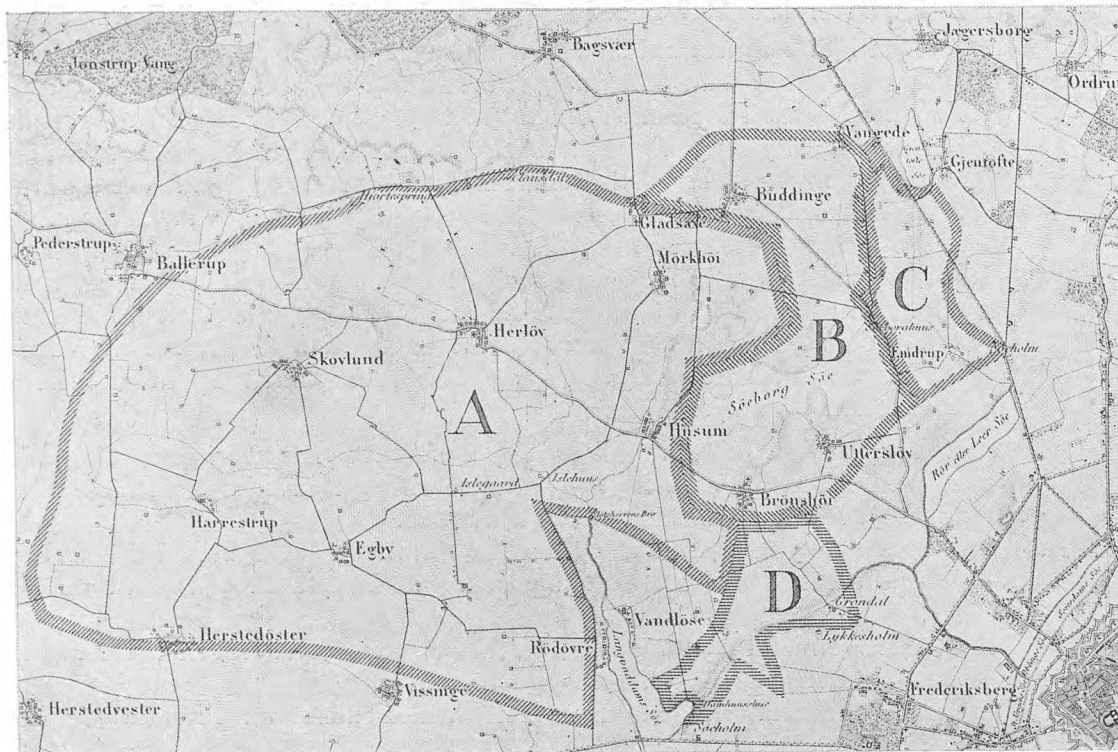
*Vilh. Marstrand: Ingeniøren
og Fysikeren Ludvig August
Colding.*

Forskellige Forarbejder til de nye Vandforsyningsanlæg, hvis Paabegyndelse var tiltraadt i Mødet den 14. August, var de Arbejder der først kom i Gang.

Colding skriver selv følgende angaaende Udarbejdelsen af Konkurrenceprojektet og sin senere Omarbejdelse af dette:

»Jeg støttede mig her til Etatsraad Forchhammers Antagelse, at et vandførende Grønsandslag beliggende over Kridtet strakte sig fra Kjøge Bugt op i Nord-Vestlig Retning mod Odsherred (en Kildeboring ved Taastrup havde givet en righoldig Kilde), samt anbefalede at lade Prøveboringer foretage i Damhussøens Opland. For denne Plan var jeg saa heldig af Bedømmelsescomiteen, udvalgt af Kjøbenhavns Communalbestyrelse, under 1. Juli 1851 at blive tilkjendt $\frac{2}{3}$ af den udsatte Præmie, nemlig 150 Frederiksd'or = 1093 rdr. Den saaledes foreliggende Plan har jeg senere omarbejdet en Del, og efter den saaledes ændrede Plan er da Kjøbenhavns ny Vandværk bygget.

De af mig foreslaaede Prøveboringer, som anbefaledes af Bedømmelsescomiteen, blev af den daværende kgl. Vandcommission 1. September 1851 paabegyndt i Damhussøens Opland. Den Egn, i hvilken de artesiske Boringer blev foretagne, savnede som bekjendt Kilder. Der fandtes ikke det ringeste Tegn til Kildevæld, ja, der herskede hos Beboerne af hele Egnen ikke Tanke om, at saadanne Boringer skulde kunne føre til noget heldigt Resultat. Desto mere maatte det derfor forbavse at se den ene store Kilde efter den anden at fremstaa paa

Oplande for Vandforsyningen 1851.

1 : 100 000.

A: Damhussoens Opland

B: Søborg Søs Opland

C: Emdrup Søs Opland

D: Ladegaardsaaens Opland

Efter Prof. Forchhammer,

Vid. Selsk. Skr. naturv.-

mat. Afd. 5. R., 2. B.

disse Steder, Kilder, hvis Stigehøjde over Jorden gik indtil 15 Fod, og hvis Vandføring beløb sig til ca. 19 000 Tønder daglig. (Maglekilde i Roskilde gav kun 10 800 Tdr. Vand daglig). I Løbet af 1 Aar var Boringerne fuldførte med en total Vandmængde af ca. 45 000 Tønder Vand dagligt. Jeg tør dristigt paastaa, at der intet Sted er udført artesiske Boringer med saa meget Held som her.»

Kommunalbestyrelsen havde sluttet sig til den kombinerede Komité's Flertalsindstilling om Udførelse af alle 3 Værker. Magistraten gik imidlertid imod Kloakplanen, og da dette Standpunkt blev støttet af Indenrigsministeren, Anders Sandøe Ørsted, blev Resultatet, at alene Anlæg af Vandværk og Gasværk nød Fremme.

Den følgende Tids omfattende Planlægninger og Anlægsarbejder gennemførtes under Coldings Ledelse.

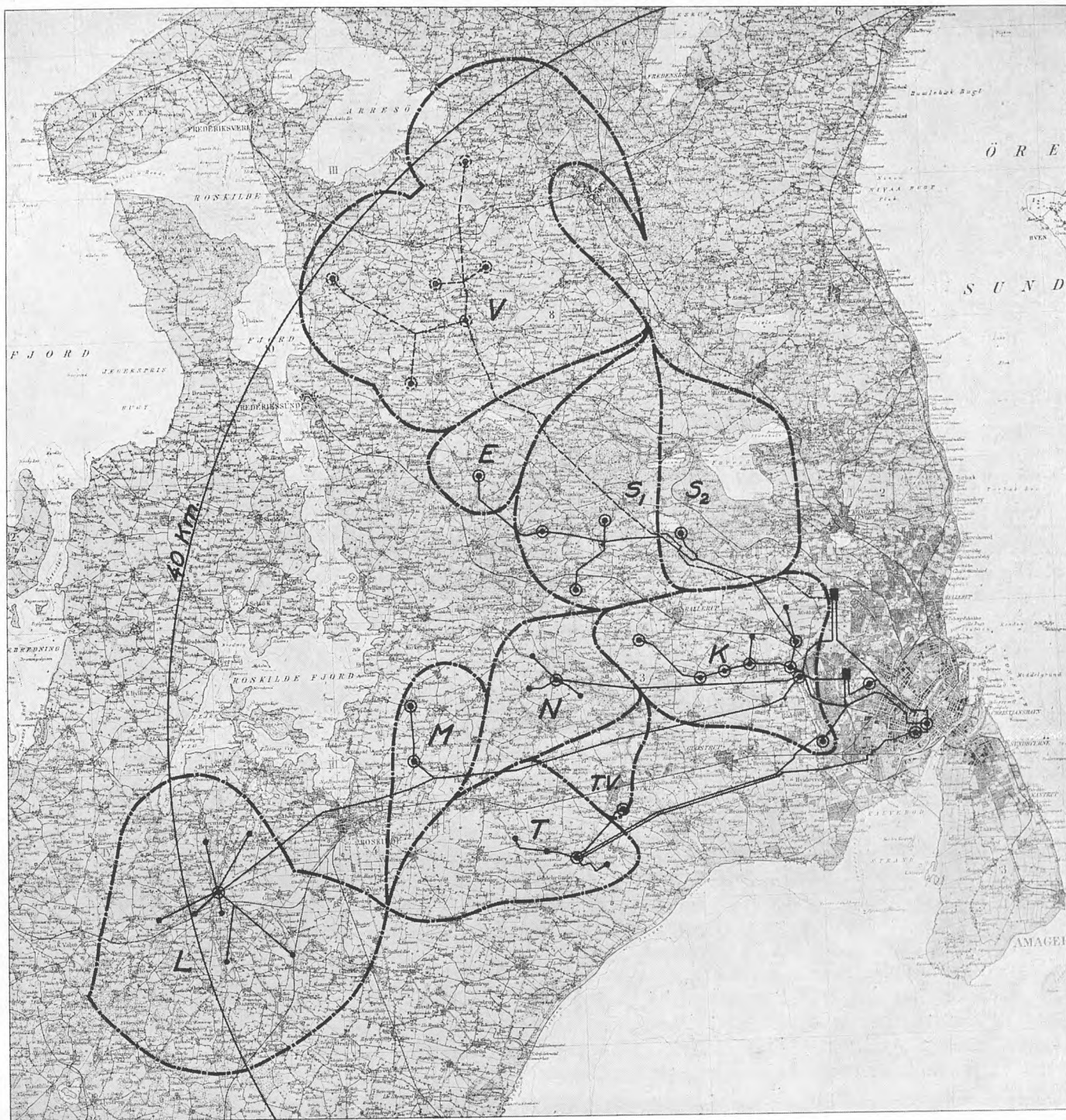
Det trak dog af forskellige Grunde yderligere ud med det nye Vandforsyningsanlæg, der først kunde tages i Brug den 9. August 1859. I 1857 var udstedt forskellige Love om Vandforsyningen, og det første Magistratsregulativ udstedtes den 28. Januar 1859.

Et af Hovedpunkterne i Indretningen af den nye Vandforsyning var, at man tog en væsentlig Del af Drikkevandet fra artesiske Boringer; men selv om man efterhaanden gik over til udelukkende at anvende saadant Vand, betragtede man helt op til den første Verdenskrig Vandet i Damhussoen, de nordlige Søer, samt i Peblinge- og Sortedamssøerne som en sidste Reserve for Drikkevandsforsyningen, der kunde faa Betydning under en eventuel Belejring.

Siden de nye Vandværksanlæg blev taget i Brug i 1859, har Københavns Forbrug af Vand været stadig stigende, ikke blot paa Grund af det voksende Befolkningsantal, men ogsaa fordi Forbruget pr. Indbygger har været i kraftig Vækst — fra ca. 45 l/Indbygger/Døgn i 1860 til ca. 187 l/Indbygger/Døgn i 1939-40. Som Følge heraf strækker de Omraader, hvorfra København maa hente sit Drikkevand, sig længere og længere bort fra Byen; saaledes er Afstanden til de yderste Kilder i Lejre- og Vildbjerg-Anlæggene

B.R.F. 1852-53, S. 105-115,
1854-55, S. 252-291.

VANDFORSYNINGEN EFTER
1859

Oplande for Byens Vandforsyning 1945.

1: 300 000.

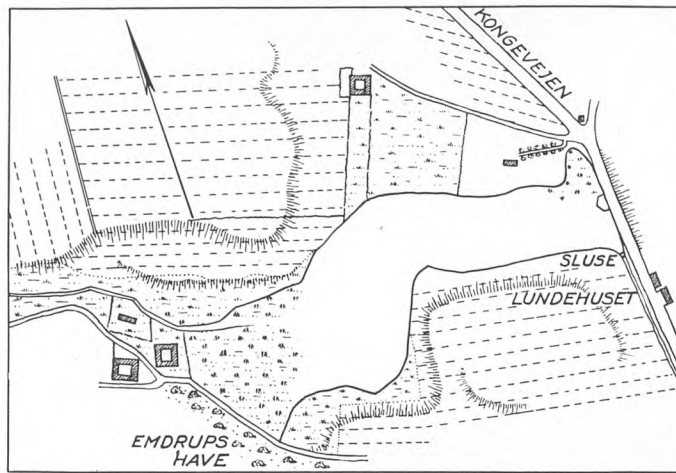
Med stiplede Linie er vist Grænserne for de Pumpeoplunde, der leverer Vand til København.

Mod Nord, med Ledningerne punkteret, et projekteret Anlæg mellem Hillerød og Slangerup.

E: Egholm-Anlæg, K: Kilderne, L: Lejre, M: Marbjerg, N: Nybølle, S₁: Egnen Vest for Sønderø, S₂: Sønderø, T: Thorsbro-Værket, T.V.: Taastrup-Valby, V: projekteret Vildbjerg-Anlæg. Efter Kort i Vandforsyningen.

ca. 40 km i Luftlinie fra Raadhuspladsen. Der benyttes nu bortset fra en ringe Mængde Overfladevand fra Sønderø udelukkende Grundvand op-pumpet fra de øverste vandførende Lag i Undergrundskalken.

Københavns Vandforsyning har, for at sikre sig en Reserve, i 1922 opnaaet Overenskomst med Lodsejerne ved Arresø, hvorefter de nuværende Vandstands- og Afløbsforhold skal bevares uforandrede til 1. Januar 1955; fra dette Tidspunkt skal Lodsejerne være frit stillede, saafremt Københavns Kommune ikke forinden har benyttet sig af sin mod Erstatning erhvervede Ret til Søens Vand.

Emdrup Sø 1789.

1 : 10 000.

Til højre Slusen ved Lundehuset og Afløbet til Lersøen.
Stadsarkivet.

Efterhaanden som Søer og Løb (saaledes Harrestrup Aa) i stor Udstrækning er inddraget som Led i Kloakeringen og derfor under stærk Nedbør kan blive forurenet af opspædet Spildevand, maa deres Betydning som Drikkevandsreserve anses for bortfaldet. Dette Vand anvendes nu kun — i stadig aftagende Mængde — til industrielt Brug og til Gadevandning, samt til Friskning af Vandet i Byens Parker. Sankt Jørgens Sø indtager en Særstilling, idet den indgaar i den daglige Drift som Udlignings- og Reserveholder for Drikkevand.

Overfladevandet i Dag.

Systemet i Overfladevandforsyningen i Dag er i store Træk følgende:

Vandet fra Damhussøen løber gennem Slusen ved Aalekistehuset ad den nu delvis rørslagne Grøndalsaa til det Punkt, hvor Grøndalsaa og Lygteaa forener sig, og fortsætter som Ladegaardsaaen til Peblingsøen. Lygteaaen, der ved en i 1855 anlagt Dæmning førtes langs Nordvestsiden af den nu helt udtørrede Lersø, modtager Afløbet fra Emdrup Sø, Utterslev Mose og — i ringe Mængde — fra Gentofte Sø. Baade Lygteaa og Ladegaardsaa løber delvis i lukkede Ledninger. Strømmer der større Vandmængder til Emdrup Sø, end der er Brug for, aabnes »Lersøslusen« ved den nordlige Ende af Lersøen; gennem denne Sluse løber Vandet over i den aabne Hjelpeledning for Kloakvand Øst for Lyngbyvejen.

H. Secher: Københavns Forsyning med Overfladevand.

Til Vedligeholdelse af Vandstanden og til Fornyelse af Vandet i Fælledparkens Søer blev der i 1909 lagt en 9" Ledning fra Emdrup Sø ad Lyngbyvej til Fælledparken; overflødig Vand herfra kan gennem en Ledning i Øster Allé løbe til Østre Elektricitetsværk og gennem dets Kondensationsledning til Sortedamssøen.

Vandet i de gamle Voldgrave i den indre Bys Parker kan fornyes gennem tre Ledninger fra Peblinge- og Sortedamssøerne: Een gennem Turesensgade til Graven i Ørstedsparken, een over Kommunehospitalets Grund til Botanisk Have og endelig een gennem Sølvgade til Østre Anlæg, hvor den udmunder i Graven bag Kunstmuseet. Efter at have gennemstrømmet Søerne i Østre Anlæg løber Vandet fra den sidstnævnte Ledning under Østerbrogade, Banelegemet ved Østerport Station og Søndre Frihavsgade ud i Kastelsgraven ved Gustafskirken. Ved Sluser kan Vandet ledes gennem først den ydre og derefter den indre Grav for til sidst at strømme ud i Havnen ved Langeliniepavillonen.

Ved stærk Tilstrømning af Vand til Peblinge- og Sortedamssøerne kan man — om nødvendigt — sænke Vandstanden ved Bortledning af Vand gennem forskellige af de omliggende Kloaker.

XII. BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

SUMMARY	P. 260
STADSRETTER OG FORORDNINGER	S. 261—265.
<i>Stadsretter 1254—1443 S. 261—262. Brandfare S. 262. Byggetvang S. 263. Fortov S. 263. Forordning af 1683 S. 264—265. Frederik IV.s Plakater og Anordninger 1729 S. 265.</i>	
DET FØRSTE MAGISTRATSREGULATIV 1795	S. 265—266.
<i>Brandfare S. 265. Begrænsning af Bygningshøjder, Hjørnebygninger S. 266.</i>	
DEN ÆLDRE BYGNINGSLOVGIVNING 1854—1875	S. 267—278.
<i>Kommissionsbetænkninger S. 267—268. Byggelov 1854 og 1856 S. 268—274. Brandmure S. 272. Bygningsloven af 1871 S. 274—278. Lovændring 1875 S. 276.</i>	
BYGNINGSLOVEN AF 1889	S. 278—292.
<i>Rigsdagsforhandlinger 1880—89 S. 279—281. Under 1889-Loven S. 281. Udartede Bygningstyper S. 284—286. Karréformer S. 286—292.</i>	
BYGNINGSLOVFORSLAG 1915	S. 292—293.
REVISIONSKRAV	S. 294—295.
FORARBEJDER TIL BYGGELOVEN AF 1939	S. 295—296.
KOMMUNALBESTYRELSENS BYGGELOVFORSLAG AF 1938 (NYDANNELSER)	S. 296—301.
<i>Zoningsbestemmelser S. 296—298. Bebyggelsens Placering S. 298—299. Udnyttelsesgraden S. 299. Regulering S. 300. Sagkyndig Bygningskommission S. 300. Ældre Bebyggelse (Tidsbegrænsning. Ældre Bygningers Bevaring) S. 301.</i>	
REGERINGENS LOVFORSLAG AF 1938	S. 302—303.
LOV OM BYGNINGSFREDNING	S. 303—304.

The town planning powers of our time partly date back to the middle ages. Thus the idea of expropriation for the benefit of the general public may be vaguely seen in Jacob Erlandsen's Municipal Act of 1254. The growth of provisions making town planning possible through building legislation has come about by degrees, conditions, now in one field and now in another, making such measures absolutely necessary. The necessity of reducing the fire risk was a factor of special importance at a time when the town consisted mostly of thatched and half-timbered houses.

By Royal Order dated 27th February, 1683, certain building regulations were imposed, providing, for instance, for the alignment of frontages and for principles of house construction designed to reduce the fire risk. The fire regulations were further elaborated after the Great Fire in 1795. A maximum building height was fixed on the same occasion.

In 1851 increasing interest in improved hygienic conditions resulted in demands for a Building Act. Copenhagen had its first provisional Building Act on 19th March, 1854, which was replaced by a new Act on 17th March, 1856. The first Building Act meant a considerable progress, but was nevertheless far from satisfactory. It was amended in 1871 and 1875, and in 1889 it was superseded by a new Building Act which remained in operation for 50 years. As during that time Copenhagen was growing rapidly, large parts of the town show the influence of this Act. The Act of 1889 brought about considerable improvements — especially as regards the construction of the houses — but, at the same time, the rules for expropriation were weakened so much as to render them practically useless, and the town planning requirements as to light, air, and open space were insufficient.

The lack of town planning provisions in the older building-codes resulted in various bad types of building as exemplified at pages 269, 272, 275, 276, 284, 285, and 286.

Building in blocks has developed satisfactorily and more in line with the requirements of the time, due to the fact, among others, that the possibilities of the Act of 1889 were not fully taken advantage of (older types of dwelling houses see pages 287—290). This favourable development became particularly marked after World War I, when a period of Government loans for building began (newer types of dwelling houses see pages 291, 292, and 299).

As the understanding of the importance of improved housing conditions grew, it became increasingly clear that the requirements of the old Building Act with regard to light, air, and spacing of buildings had become out of date, and there was soon general agreement as to the need for a revision of the law. It was an intolerable position that, by stretching the law to its limits, it was possible to build houses which did not comply with the hygienic demands of the time. The growing dissatisfaction with the Act of 1889 first resulted in the drawing up of a Building Bill in 1915. Although this Bill was never enacted, it nevertheless exerted an influence in the years that followed.

During the years from 1929 to 1937, a Bill was prepared, based upon entirely new principles. The Bill was enacted as the Building Act of 29th March, 1939. The most decisive new factor in this Act is that building enterprises are no longer considered independently. Building projects are, in all cases, to be examined with a view to the surroundings, to the town as a whole, and particularly in relation to existing or future building on adjoining sites. New are also the provisions for recreation grounds and childrens' playgrounds for blocks of flats. Also in the case of business premises, recreation areas are required for the employees, but in special cases such areas may consist in roofgardens or the like. An important new feature of modern town planning is the zoning of districts regulating the use of the buildings — for industrial, dwelling or mixed purposes. Also in administrative respects, the Building Act contains several new departures.

The Act of 12th March, 1918, on the Preservation of Buildings, lays down rules for the preservation of buildings of architectural, historical, and cultural value.

MUNICIPAL ACTS

ROYAL ORDERS

BUILDING ACTS
1854—1889

BLOCK BUILDING

DEMAND FOR REVI-
SION OF BUILDING-
CODES

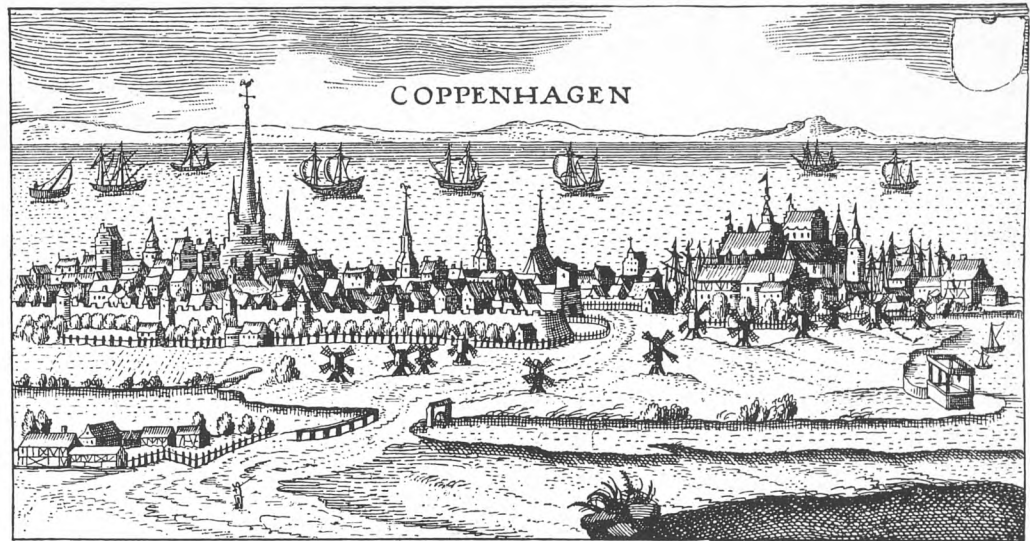
BUILDING ACT OF 1939

PRESERVATION OF
BUILDINGS

BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

København ca. 1580.

Efter Møllerup: »Danmarks gamle Hovedstad«.
Middelalderbyen var et sluttet Hele, ved Volde, Mure eller Planker skarpt afgrænset fra det omliggende Land.

STADSRETTER OG FORORDNINGER

Den middelalderlige Købstad »Havn« overtog den gamle Bebyggelses primitive og selvgroede Gadeplan, og den nye Bebyggelse, som efterhaanden voksede op, tog Form efter dennes skæve og krumme Linier. I lange Tider tænkte ingen paa at regulere dette Forhold, skønt den ændrede Karakter af Bysamfundet tidligt medførte visse Indskrænkninger af Indbyggernes Raadighed over deres Grunde.

Allerede Københavns ældste Stadsret eller rettere de Vedtægter, som Byens Herre, Ærkebiskoppen Jacob Erlandsen, og Borgerne enedes om i 1254, indeholder en enkelt Bestemmelse af byplanmæssig Karakter, idet det i § 15 hedder:

»Borgerne har ogsaa lovet, at ingen der har Grundejendom i Staden skal af Hensyn til denne have Stemme eller Magt til paa nogen Maade at hindre Stadens fælles Gavn, nemlig at Grave og Veje lægges, hvor det skønnes gavnligt, naar der kun bydes ham passende Erstatning. Kort sagt om Stadens Borgerskab til Stadens Gavn skulde kræve af nogen Borger Huse, Tømmer, Sten, Jern eller Kalksten eller lignende, da skal ingen vove at vægre sig, under Straf af at fortabe det krævede og dobbelt saa meget.«

Disse Bestemmelser gaar i omtrent samme Skikkelse igen i baade Stadsretten af 1294 og efter Kongemagtens endelige Overtagelse af Staden i Christoffer af Bajerns Stadsret af 1443. Dennes 7. Artikel lyder saaledes:

»Hvis der til Kongens og Stadens Bedste maa føres Vej gennem en Borgers Gaard eller Jorder, da skal Borgeren tillade dette mod Betaling (rimelig). Gør han ikke dette, da bestemmer Kongen, om han skal have nogen Betaling for Gennemførslen af Vejen.«

Derimod lader det sig næppe konstatere, i hvor vid Udstrækning saadanne Ekspropriationsbestemmelser i ældre Tid er bragt i Anvendelse — Byens primitive og i Længden uhensigtsmæssige Gadeplan tyder i hvert Fald ikke paa, at det er sket i større Omfang. Ved den eneste betydelige Regulering, som man formoder har fundet Sted i Løbet af Middelalderen, Møllegavens Tilkastning efter Byens Ødelæggelse 1368, var der snarere Tale om at overdrage end at fratage Borgerne Arealer. I 1513 blev en Gaard ved Østergade ganske vist dømt til at nedbrydes og udlægges til Gade; men den var ogsaa »bygget paa et Adel Byssens Stræde, som menige Mands Vej har været ud af Arilds Tid«. Og det hjalp ikke Ejeren, at selve Magistraten nogle Aar i Forvejen havde solgt Grunden.

O. Nielsen I, jfr. K. D. I, S. 292 f.

I en senere Tid, da der ofte var Tale om Ekspropriationer, enten de nu fandt Sted af Hensyn til Fæstningsværkernes Udvidelse, Byens Forsvar, som under Svenskernes Belejring, eller fordi Gaderne skulde reguleres, blev de almindeligt hjemlet ved nye Love og Anordninger og ikke udført under Henvisning til den anførte ældgamle Bestemmelse.

Ved Christoffer af Bajerns Stadsret af 14. Oktober 1443 — mere udførlig end Forgængerne — kodificeredes en Række hygiejniske Bestemmelser, saaledes Forbud mod Forurening af Gaderne og Havneløbet, samt enkelte Byggeregler, idet det forbødes at have det »hemmelige Hus« nærmere Bygaden eller Nabogrunden end en Alen og at »forbygge« Naboerne med Hus eller Stenbro.

Ellers hører offentlige Paabud om Husenes Byggemaade en senere Tid til; men allerede tidligt blev der af private Grundejere, navnlig de gejstlige Stiftelser, Kirker, Kapitler og Klostre, lagt Vægt paa, at deres bortforpagtede Ejendomme blev holdt vedlige med passende Bygninger, og da disse kirkelige Institutioner besad et stort Antal Grunde, fordelt over hele Byen, blev saadanne Forskrifter næppe uden Betydning for Bebyggelsens Udvikling. Jævnside med den almindelige Fordring om, at Lejeren skulde holde de bestaaende Bygninger vedlige og om nødvendigt erstatte dem med nye, kunde der i Kontrakterne være indført mere specielle Bestemmelser; saaledes forlangtes det i flere Tilfælde, at der skulde opføres en to-Etages Nybygning paa Grunden. Der kunde let opstaa Tvivl om, hvem der besad Ejendomsretten til baade de nyopførte og de udbedrede Bygninger, hvilket afstedkom adskillige Tvistigheder, indtil Frederik I i 1524 mæglede et Forlig mellem Københavns Befolkning og de gejstlige Institutioner. Det er betegnende for Tiden, at Kontrakten blev indgaaet under den Forudsætning, at Borgerskabet skulde af »deres yderste Magt afværge og imodstaa Luthers Kætteri og Vildfarelse«. Borgerne skulde paa deres Side fremtidig være berettiget til at overtage Kirkens Grunde som Arvefæste, dog — som det hed i den Formular, efter hvilken Lejekontrakterne fremtidig skulde udfærdiges —

»med saadant Skel og Vilkaar, at de skulle forskrevne Gaard bygge og forbedre, besynderligen et Stenhus to Loft højt ud til Adelgaden, eller hvo det ikke formaar, et mærkeligt (∴ betydeligt) Hus muret mellem Stolper — med anden god Købstadsbygning inden i Gaarden og med Stentag.«

Beskrivelsen tegner et Billede af Datidens typiske Borgergaard, skønt det grundmurede Facadehus i Almindelighed stod som et uopnaeligt Ideal. Men udstedt af Kongen og Rigsraadet havde Paabudet naturligvis offentlig Karakter.

Kravet om Tegtag kan spores helt tilbage til Begyndelsen af det 15. Aarhundrede, dog at det vistnok længe var begrænset til alene at gælde Bygninger imod Gaden, hvad direkte fremgaar af en enkelt Lejekontrakt fra 1452. I denne bestemtes yderligere, at Straatag overhovedet ikke maatte anvendes. Hvis der ikke brugtes Tegl, skulde der tækkes med Deler (Brædder), som aabenbart ansaas for mindre brandfarligt end Straa.

For det var først og fremmest Brandfaren, man søgte at komme til Livs med de ældre Byggebestemmelser, skønt længe uden større Held. Hvad hjalp det med Tegtag til Gaden, naar Gaarde og Baghaver var fyldt med meget letfængelige Træskure og straatakkede Hytter, ja endnu i 1597 laa der et Hus med Straatag klods op ad Frue Kirke.

Heller ikke Bindingsværkshusene var i sig selv særligt brandsikre, selv om det betød et Fremskridt, naar de var »muret mellem Stolper«. Endnu sa sent som 1520 maatte man forbyde lerklinede Tavler ud til Gaden; de skulde ligesom i Gavlene erstattes med murede. Brandordningen af 1549 forbød endvidere Brædegavle ind mod Nabohusene og paabød, at der skulde læg-

BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

Som typiske Eksempler paa saadanne Lejekontrakter kan nævnes Breve af 1437 (K. D. II, S. 65 f.), 1489 (K. D. IV, S. 209); men iøvrigt indeholder Diplomatariet et stort Antal.

K. D. IV, S. 332 f. (1513), VI, S. 7 (1511).

K. D. IV, S. 399.

Formlen allerede benyttet 1514 i Lejekontrakt vedr. en Universitetets Gaard.

K. D. VI, S. 8.

Brandfare.

Se saaledes K. D. III, S. 65 f. (1437) og talrige andre i Diplomatariet trykte Lejekontrakter.
Troels Lund: Dagligt Liv, II, S. 87 (Udg. 1903).

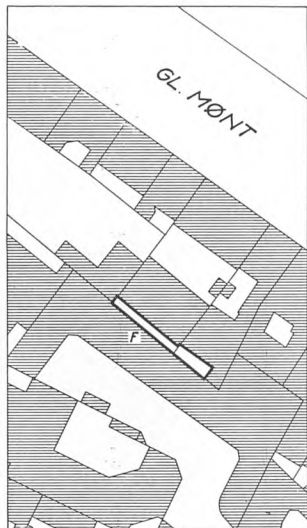
K. D. II, S. 281 f.

BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

K. D. V, S. 252 f.

Byggetvang.

K. D. II, S. 306 og III, S. 616.
Bruun III, S. 2.

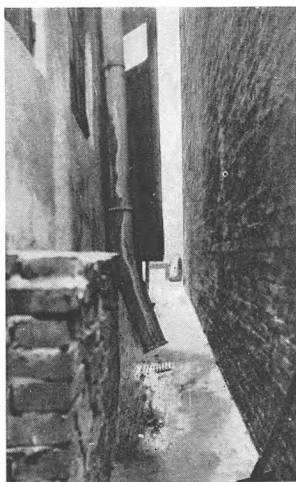

Fortov.

1 : 1 000.

Baghuse til Grunde mod Gl. Mønt vender fra gammel Tid Vinduer mod det smalle »Fortov«, F.

Fortov.

Fortov. Larsbjørnsstræde 9.

Vinduesfacade mod smalt »Fortov«. Senere indklemt af Brandmur paa Nabo- grund.

ges Lerindskud i baade øverste og nederste Loft. Ved Brandordningen af 1643 blev det endelig bestemt, at Skorstene fremtidig skulde anbringes inde i Husene og Piben føres ud gennem Taget. De maatte ikke mere staa paa Siden af Husene, langt mindre i tilbyggede Skure. Samtidig blev det paabudt at holde Brandmurene omkring Bagerovnene i forsvarlig Stand.

De ældste Byggeforskrifter var saaledes ikke særlig omfattende, og ud fra dem kunde det synes svært nok nærmere at definere Begrebet »god passelig Købstadsbygning«, som imidlertid atter og atter blev bragt i Anvendelse, nemlig hver Gang der rejstes Krav om Bebyggelse af Byens øde Grunde. Udnyttede Byggepladser hørte nemlig gennem Tiderne med til Bybilledet, i større eller mindre Antal. Det var altid et Forhold, som Myndighederne maatte misbillige og det ikke blot af æstetiske Grunde, ogsaa fordi det betød en Mindskelse af Byens Skatteindtægter. Det ældste Kongebud i denne Forbindelse synes udstedt af Christian II, der som bekendt var opsat paa at fremme Købstædernes Trivsel. Alle øde Jorder i Staden skulde forsynes med »mærkelig« Bygning, ellers vilde de være forbrudt til Kongen og Byen. Lovbestemmelsen — der vel iøvrigt kun stadfæstede ældre Tiders Sædvane — kom i Modsætning til andre af Christian II.s Forskrifter til at staa ved Magt i de følgende Tider og haandhævedes uden Persons Anseelse. Saaledes blev i 1556 Ejeren af den øde Grund ved Nikolaj Kirke paa Bytinget dømt til at bebygge den, og da han ikke havde efterkommet Kendelsen, mistede han Retten til Grunden, skønt han var en fremtrædende Adelsmand. 1558 indskærpede Christian III, at alle de »øde Jorder, som ligger ud til Adelgaden, som er belejlig at (be)bygge og Borgere kunne bo i, skal (be)bygges inden et Aar«, og endnu kortere Varsel gav en Forordning af 1567: Borgere som besad uhegnede eller ubebyggede Jorder skulde hegne eller bebygge dem inden 14 Dage, fordi denne Tilstand — som det hed i et nogle Aar yngre Kongebrev — var »imod Byens Privilegier og Friheder, saa de alle efter den Skik derpaa gjort er ... med al Rette var forbrudt«. Noget modificeret gentoges Kravet i Stadsretten af 1581, der fastsatte en Frist paa 3 Aar; men forøvrigt blev der stadig Anledning til at gentage Paabudet, understøttet med de samme Trusler, baade hvad angik selve den gamle By og de nyanlagte Kvarterer i det 17. Aarhundrede; ja endnu i 1754, da en Snæs Grunde laa øde efter Branden 1728, maatte Magistraten opfordre Ejerne til at bygge inden et Aar, hvis de ikke vilde se deres Pladser bortsolgt ved Auktion.

I diametral Modsætning til dette Forhold stod Borgernes udprægede Tilbøjelighed til at inddrage offentlige Gadearealer under den private Bebyggelse, navnlig ved i stor Udstrækning at udnytte Gaderne Fortove til Opførelse af Boder, Bislag og mange andre forskellige Udbygninger. Det af fødte gennem Tiderne adskillige Forholdsregler, som er nærmere omtalt S. 33 ff. under Afsnittet om Gaderne. Derimod kendte Lovgivningen og det praktiske Liv tillige et andet Begreb: *Fortov*, jævnfør Danske Lov 5-10-56: »Ingen maa have enten Port, Dør eller Udgang eller Vinduer eller Udsigt der, som han ingen Fortov haver, med mindre han lovlig Adkomst derpaa haver.« Denne Bestemmelse er i sen Tid fortolket derhen, at Afstande paa 12½-24 Tommer blev godkendt som Fortove eller Lysafstand, naar blot ikke de paagældende Døre eller Vinduer ved at aabnes vilde rage ind over Skellet til Nabogrunden. Forskriften, der maaske var ret naturlig for ældre Tiders lave Bebyggelse, maatte helt tabe sin Mening ved den senere, høje og sammenpakkede Bebyggelse. Iøvrigt behøvedes slet ingen Afstand, naar der i ældre Tid byggedes tæt Mur (efter senere Lovgivning Brandmur) i Skellet. Disse ofte meget smalle »Fortov«-Passager er Forløbere for de ved den senere Bygningslovgivnings Vindues- og Lysningsbestemmelser opstaaede Passager.

Den saa frygtede Brandfare skulde jo ikke blive mindre ved, at der med

Tiden i større Udstrækning kom til at ligge Hus ved Hus langs Gaderne, modsat forhen, da Bebyggelsen var mindre sluttet, og Plankeværker og Havegærder i temmelig høj Grad havde præget Gaderne Facadelinier, ikke mindst i de mere afsides Stræder og Gyder. Først ved Anlægget af Ny-København var Lovgivningsmagten gaaet ind for en sammenhængende Facadebebyggelse. Paa den anden Side kunde knastørre Stakitter og Risgærder ogsaa være brandfarlige, ja ligefrem lede Ilden fra Hus til Hus, og i 1683 blev der stillet Krav om Hegnsmure til Gaden i Stedet for Plankeværker, et Paabud, der som saa mange andre kun til Dels blev efterlevet.

Forordningen af 27. Februar 1683 fremtræder som et første Tilløb til en særlig Bygningslovgivning, hvilende paa de gennem Tiderne indhøstede Erfaringer. Dens Formaal var, som det hedder, »en skikkelig Indrettelse og særlig Proportion i Gaderne samt Husenes Danlighed«. Foruden det netop omtalte Krav om Hegnsmure (§ 4), indeholdt den ogsaa Paabud om at afskaffe Fortovsbebyggelsen, der ikke blot hæmmede Færdselen, men ogsaa frembød Brandfare (§ 6). Af samme Grunde paabødes det at tage Syn paa de smaa Stræder og Gange, hvor Vogntrafik ikke kunde finde Sted, og fremsætte Forslag om enten at nedlægge eller udvide dem, eller for saa vidt det ikke lod sig gøre, da at afmærke, hvor langt Husene skulde flyttes ind, efterhaanden som de skulde ombygges. Allerede faa Aar efter gav en større Ildebrand omkring Badstuestræde og Vimmelskaftet Anledning til at prøve denne Bestemmelse i Praksis, og siden blev der efter de to omtalte Kæmpebrande Lejlighed til at udvide et større Antal af Byens snævre Gader, ligesom man iøvrigt gennem hele det 18. Aarhundrede stadig var paa Færde, hver Gang et gammelt Hus skulde erstattes med en Nybygning.

Fra Midten af det 17. Aarhundrede tilkom det Stadskonduktøren at sørge for, at Gadelinierne blev overholdt. I Oluf Steenwinkels Instruks af 1651 blev der endvidere givet Regler for, hvordan Tagrenderne skulde indrettes med Nedløbsrør: »Hvo som vil af Mangel paa fersk Vand have Regnbakker oven omkring Husene eller Render imellem Husene, skal føre deres Udløb med et velforvaret vidt Udløb og Rør langs ned af Muren, paa det at Vandet, som af stor Regn hobevis falder af vidt udstaaende Render over Gaden, ikke skal overslaa dem, som gaa eller age paa Gaden«. Stadsbygmesteren skulde paa sin Side have flittigt Tilsyn med, »at ej noget bliver bygget, som enten Staden eller Naboerne kan være til Skade eller Fare ... saaledes at alle Bygninger ordentligt og sirligt, især ud til Gaden, saavel som ogsaa indtil bliver indrettet efter de af Stadskonduktøren foreviste Linjer, saa at baade Gaderne faar deres rette Skik og Bredde, og Grundtaxten bliver ubeskaaret«. Det var derfor ogsaa paalagt baade Tømrer- og Muremestre at gøre Anmeldelse om alle Byggearbejder paa Huse ud til Gaden eller umiddelbart op ad fremmed Grund. Hermed gennemførtes omsider en Regel, som allerede den fremsynede Christian II i sin Tid havde forordnet.

Men Forordningen af 1683 tilsigtede først og fremmest en Realisering af det hidtil uopnaaelige Ideal, en gennemført — mindst to Etager høj — Facadebebyggelse af Grundmur. Dog blev det foreløbig kun paabudt paa Torvene og for visse Hovedgader, nemlig »Strøget«, paa begge Sider af Kanalerne, samt i Købmagergade, Nørregade og det forsvundne Højbrostræde, dengang Hovedadgangen til Slottet. I St. Færgestræde, Frederiksborggade og Raadhusstræde maatte man nok bygge af Bindingsværk, men med grundmurede Gavle, og saaledes at den nederste Del af alle Husenes fire Sider »indtil Overgangsfoden« skulde være af Grundmur. Og endelig blev det forbudt at udstyre nye Huse med Karnapper eller »Udvinduer« eller at bygge gammeldags udkragede Etager, fordi saadant »vanhældede Husenes Sirlighed og var Naboerne ofte til Præjudits«. Ellers beskæftigede

BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

Forordning af 1683.

Bruun II, S. 140.

Angaaende Forordninger, der har Tilknytning til de store Brande, henvises ogsaa til Af-snit: Ildebrande.

K. D. III, S. 370 f.

BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

Frederik IV.s Plakater og
Anordninger 1729, Nr. 1.

Regularité og Egalité.

Bruun III, S. 2.

DET FØRSTE MAGISTRATS- REGULATIV 1795

*Yderligere Foranstaltninger
mod Brandfare.*

den Tids Bygningslovgivning sig ikke med Bygningernes arkitektoniske Karakterer.

Ogsaa de Byggeforskrifter, der udstedtes efter Storbranden 1728, tog blot praktiske Hensyn og var som sædvanlig navnlig rettet mod Brandfaren. Man opfriskede det gamle Forbud mod Brædegavle, ligesom Udbygningernes Bagsider heller ikke maatte være af Træ, og Fortovsbebyggelse i Hovedsagen blev forbudt. Der maatte fremtidig ikke indrettes Tagrender (af Træ?) paa Husene; »Gesimserne paa alle Bygninger skulle gøres af de dertil brændte Sten, hvorover Taget frit kunde have sit Vandfald«. Endelig forbødes de »paa Træ-Stole anlagte Skorstene«. Men Bestemmelsen om, at samtlige Nybygninger, baade For- og Baghuse, skulde opføres af Brandmur, maatte, for overhovedet at faa Gang i Byggeriet, tages tilbage, og de nyopførte Kvarterer blev som de gamle i overvejende Grad præget af Bindingsværket.

Først da Genopførelsen i det væsentlige var tilendebragt, blev Tilladelsen til efter Behag at bygge i Bindingsværk eller Grundmur ophævet i 1737, og da det nye Kvarter Frederiksstaden en halv Snes Aar senere skulde anlægges, var der da heller ikke for dets Vedkommende Tale om at fravige Kravet om Grundmur. Og selv om det kun var de fire Palæer, der skulde opføres i nøje Overensstemmelse med approberede Tegninger, forlangte man for den øvrige private Bebyggelse, at der overalt skulde iagttages »Regularité og Egalité«, nemlig at Etager og Vinduer paa de forskellige Huse skulde flugte med hinanden. I Stadsbygmesterens Instruks af 1737 var det da ogsaa allerede paalagt ham, at han »for den efterfølgende Tid skal se derhen at Vinduerne i enhver Etage kommer i en lige Linje med den samme Etage af Naboens«. Og Generalbygmesteren understregede siden, at »Vinduernes Egalité ikke er en liden Zirak for Byen og derfor maa anses for noget betydeligt«. Man overholdt virkelig dette Princip med Strenghed og enkelte maatte rive allerede opførte Etager ned, fordi de ikke havde efterkommet Paabudet. Men forøvrigt maatte Gennemførelsen af denne Facadecensur i de gamle Bydele medføre Vanskeligheder, naar f. Eks. et nyt Hus skulde bygges mellem to ældre, hvis Vindueslinier var af ulige Højde. Og egentlig kunde de ens Facader — med Tidens typiske Gavlkviste — ofte vække helt forkerte Forestillinger. Husets Indre stod sommetider daarligt til Facadens Regularitet. Bag den tilsyneladende moderne Opstalt kunde skjule sig en højst gammeldags Grundplan med mærkelige Krinkelkroge og skæve Stuer, takket være de fra gammel Tid mere eller mindre uregelmæssigt formede Grunde.

Omsider gav Branden 1795 Anledning til det første af Magistraten udstedte Byggereglement, nemlig den paa den kgl. Resolution af 26. Juni 1795 hvilende Raadstueplakat af 4. Juli 1795, der selv røber sit Udspring fra den ved Brandkatastrofen 5.-7. Juni 1795 opstaaede Situation, idet den indledes med følgende Bemærkninger:

»Saavel ved Gaardes og Huses Opførelse paa de afbrændte Pladser, som ved andre Bygninger, hvilke ellers i København for Eftertiden blive opførte, skal, til Sikkerhed for Staden, Stedernes Ejere og deres Beboere iagttages følgende Regler: . . .«

Det fastsattes nu (§ 6), at alle Mure til Gade, Gaard og Nabo skulde være af Grundmur, idet Murtykkelserne nærmere fastsattes i § 7. Bestemmelse om Brandkam $\frac{1}{2}$ Alen over Taget fandtes i § 13, om Indskud i § 14. En Række Detailbestemmelser vendte sig mod bestaaende, brandfarlig Byggeskik og krævede Trægesimser rørt og gipset, Skorstensankre og Udliggere udført af Jern, forbød at slaa Trænagler i Skorstene m. v. Af Hensyn til Menneskers Sikkerhed var to Trapper ved Huse med 5 Fag eller derover ønskeligt, men kunde fraviges efter Stadsbygmesterens Indstilling.

BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

Hjørneafskæring.

*Lavendelstræde-Kallesundel.
Gadehjørne »brækket paa 5 Alens
Bredde» efter Reglementet af 1795.*

Gennemkørsler eller i det mindste Gennemgange til Gaardene paabødes, for »at Mennesker længere og med mere Tryghed kan opholde sig og arbejde ved Ilden, foruden adskillige andre Fordele til Redning og deslige.«

Den vigtigste byplanmæssige Bestemmelse var dog den i § 2 indeholdte *Begrænsning af Bygningshøjden*, der i Gader af 18 Alens Bredde ikke maatte være over 18 Alen, foruden Taget, altsaa Højdeforholdet 1/1, hvilken Højde vedkommende »forresten kan efter Godtbefindende anvende til saa mange Etagers Indretning som ske kan«. Ved bredere Gader kunde dog bygges med en Højde paa 24 Alen.

Ved »gebrokken Tag eller Kvist« skulde de foran nævnte Højder overholdes for Bygningen, Taget iberegnet.

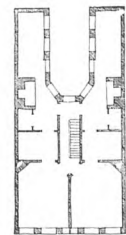
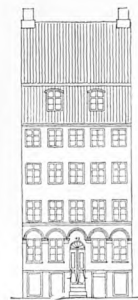
Reglementets 1. Paragraf indførte den Bestemmelse om *Hjørnebrydning*, der paa saa afgørende Maade har sat sit Præg paa Stadens Bebyggelse. Bestemmelsen lød:

»Hjørnerne paa de Huse, der opføres af ny, skal alle Vegne, hvor en Spidsvinkel haves, brækkes paa 5 Alens Bredde, til et Fag Vindue med Piller.«

Bestemmelsen menes at være indført af færdselsmæssige Hensyn, nemlig for at de lange Tømmervogne kunde runde Hjørnerne, og den blev bibeholdt for Oversigtens Skyld, da Gadebredden senere blev større.

Byens Genopbygning skete inden for Rammerne af Reglementet (Plakat af 4. Juli 1795), og trods disse Bestemmelers Ufuldstændighed gav Brandtomterne Plads for et til Dels velbygget Byomraade. Denne Byggeperiode, der ogsaa omfatter den Aar 1800 anlagte Kronprinsessegade, viser i enkelte Tilfælde, at gode Haandværkere og gode Bygherrer — ogsaa ud over den Rigmandsbebyggelse, der præger denne og den forud liggende Eigtvedske Periode — kunde gennemføre en for deres Tid ret tilfredsstillende Bebyggelse.

Anderledes med Spekulationsbyggeriet, der prægede visse Dele af de efter Ildebrandene genopbyggede Kvarterer. Overbebyggelsen af de indre Kvarterer, Udfyldningen af Gaarde og Haver med Side- og Baghuse, og den Udvikling, der fulgte i Hælene paa Byens Vækst ud over sine gamle Rammer, gjorde efterhaanden de gamle Byggebestemmelers Utilstrækkelighed indlysende.

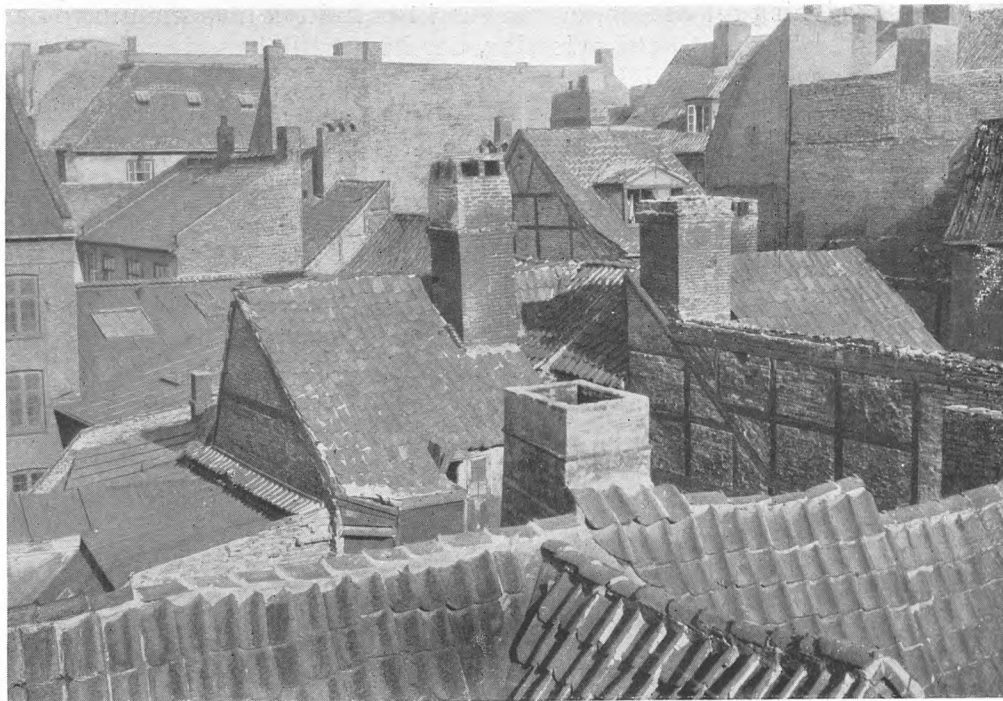
Hus fra ca. 1780.

1 : 500.

Adelgade 43. Opmaalt 1940.

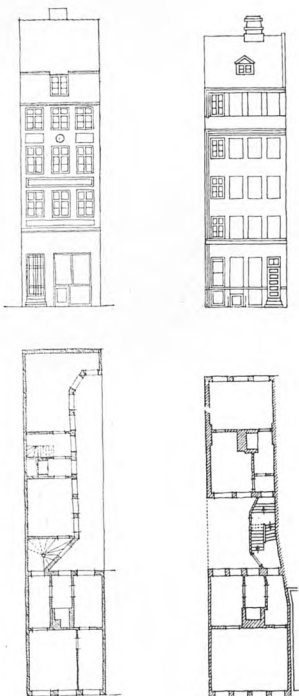
BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

Holmensgadekvarteret.
Knud Henriksen fot.

DEN ÆLDRE BYGNINGSLOV- GIVNING 1854-1889

B.R.F. 1851-52, S. 136.

Lejekaserner.

Opmaalt 1940. 1 : 500.

T. v. Borgergade 36 ca. 1820.

T. h. Borgergade 26 ca. 1760.

De gamle Købstadshuse blev efterhaanden erstattet med høje Lejekaserner med selvstændige Lejligheder i Baghuse og Sidehuse.

I Københavns Kommunalbestyrelse rejstes Spørgsmaalet om Udarbejdelse af en Bygningslov i Forsamlingens Møde den 15. September 1851.

Fra »Den til en Forbedring i de hygiejniske Forhold her i Staden aller-naadigst anordnede Commission« forelaa en indgaaende Betænkning — »Beretning om den nedsatte Sundhedscommission 1851« — angaaende de daarlige Boligforhold og dissers Indflydelse paa de hygiejniske Forhold i Staden.

Af en Sammenligning med de to stærkest befolkede Hovedstæder i Europa, nemlig London og Paris, fremgik det, at København maatte anses for at være overbefolket, og at Tilstanden efterhaanden havde forværret sig mere og mere.

En Sammenstilling af Indberetninger fra forskellige Kvarterer viste, at Sygeligheden var størst, hvor Boligforholdene var daarligst.

Rapporterne fra den i den afvigte Eftersommer grasserende Koleriepidemi viste det samme.

Kommissionen fremhævede Side 138 o. flg. i sin Betænkning Nødvendigheden af:

- 1) »at sprede Befolkningen«,
- 2) »at forhindre at den ringe frie Plads og Luft, der endnu var tilbage, ikke formindskedes her i selve Staden, men tvertimod see til om muligt at forøge den«, og
- 3) »samtidig at sørge for at fremme Renlighed og andre sanitaire Fordringer«.

Hidtil havde man belønnet dem, der byggede paa de faa endnu frie Grunde og Pladser (Nikolaj Plads), ligesom der idelig gaves Tilladelse til at bygge højere end de bestaaende Anordninger bød, »og selve disse Anordninger vare dog slappe nok, hvad Sundhedsplejens Fordringer angik«.

Kommissionen havde foreslaaet en Række Lovbestemmelser til Forbedring af disse Forhold.

Forsamlingen udtalte, at det vilde være hensigtsmæssigt, om der snarest muligt udarbejdedes og udstedtes en fuldstændig Bygningslov, men stillede sig ellers nærmest afventende overfor de øvrige Forslag.

Den 7. April 1852 nedsattes en Kommission til Udarbejdelse af en ny

Bygningslovgivning for Staden, og saa stærkt et Indtryk maa man have haft af Situationens Pres, at det Lovforslag, der kom til Behandling i 1854, paa Grund af manglende Tid ikke var ledsaget af de sædvanlige Motiver. Ved Folketingets Behandling fremhævede Justitsministeren, »at det er af yderste Vigtighed, at ingen Dag hængaar, inden Loven udkommer.« Da det havde saa stor Hast, var der fra den paagældende Kommission kun fremsendt Forslag om saadanne Bestemmelser, som der var Enighed om inden for Kommissionen. Dette var Grunden til, at der f. Eks. ikke var Bestemmelser om det ubebyggede Areal Størrelse og Udformning med i Forslaget.

Den midlertidige Lov af 19. Marts 1854 afløstes hurtig af »Bygningslov for Staden København og dens Forstæder« af 17. Marts 1856.

Lovens Udstrækning over en Del af Amtets Grund havde mødt den heftigste Modstand bl. a. hos Amtmanden over Københavns Amt, og først i 1856 lykkedes det at faa Loven udvidet til at gælde indtil den i 1852 ophævede Demarkationslinie.

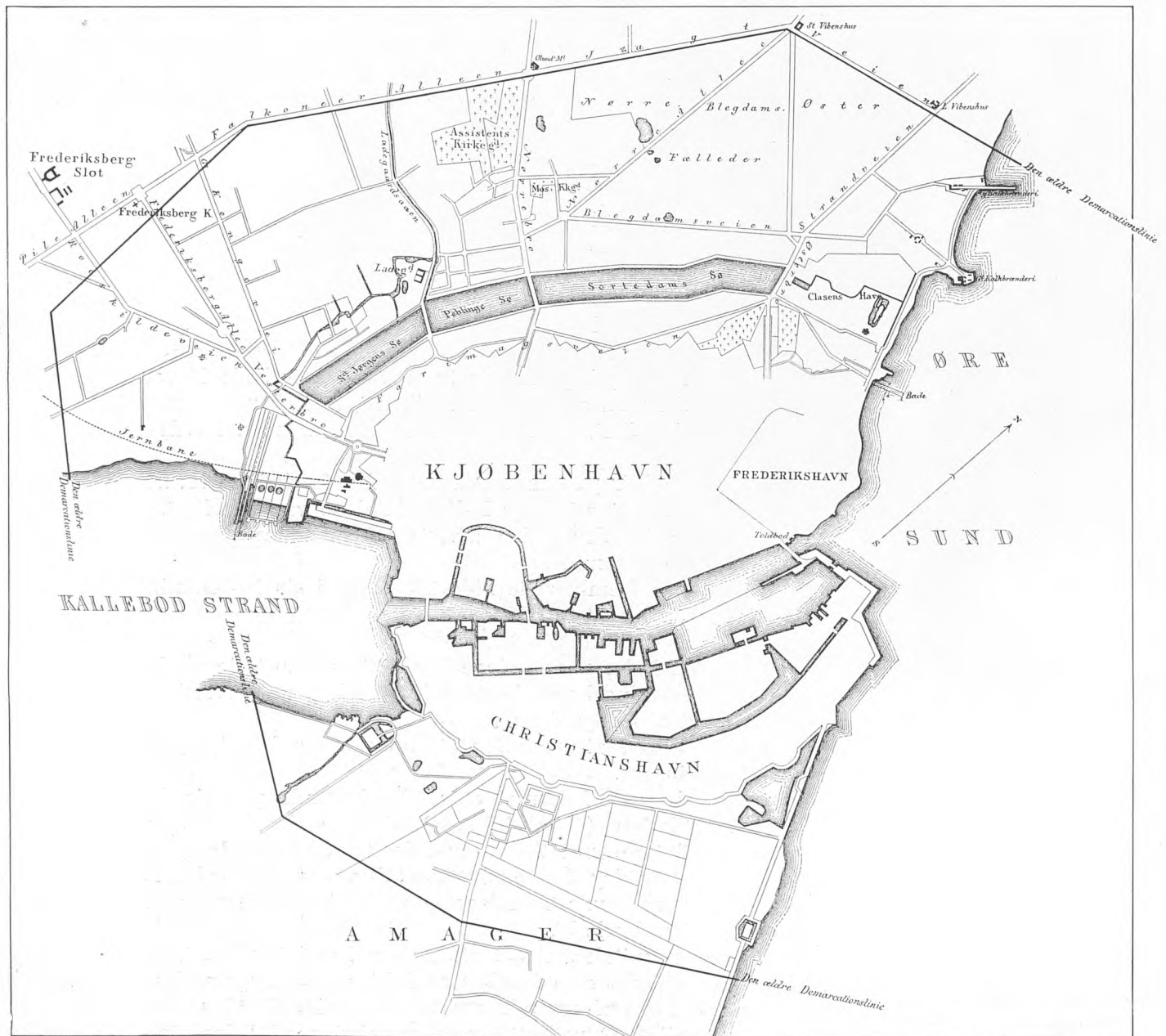
Med den mindre Ændring i 1875 og de mere omfattende Ændringer i 1871

BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

Gyldighedsomraade for Bygningsloven af 1856.

Ca. 1 : 40 000.

Loven gjaldt for Staden København (undtagen Citadellet og Nyholm) samt til Dels for Forstæderne inden for den ældre Demarkationslinie.— Den udvidedes 7. Maj 1857 til Arealet mellem Jagtvej, Ladegaardsaaen, Lersøen og Tagensvej, og 2. August 1858 inddrog et lille Areal i Valby (Carlsberg).

BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

og 1889 kom Bygningsloven af 1856 til at danne det byggelovmæssige Grundlag for Hovedstadens Udvikling i over $\frac{3}{4}$ Aarhundrede.

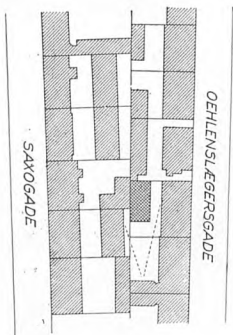
At større Klarhed og Fasthed i de gældende Byggebestemmelser var paakrævet vil allerede fremgaa deraf, at Loven af 1856 foruden den midlertidige Lovs Bortfald medførte Ophævelse af 30 Raadstueplakater o. l.

Der er ingen Tvivl om, at denne med saa store Forventninger imødesete Lov har betydet en vis Højnelse af Bebyggelsens Standard i almindelig bygningsmæssig og navnlig brandmæssig Henseende. Der blev indført detaillerede Byggebestemmelser for alle Enkeltheder vedrørende Husenes Opførelse; og Loven indeholdt ogsaa de fornødne Bestemmelser om Bygningslovens Haandhævelse, et af de Punkter, man har Indtryk af, at det tidligere havde skortet paa. Bl. a. indførtes den Ordning med faste Bygningsinspektører, som siden da har bestaaet.

Men ser man paa Bebyggelsen fra denne Periode, saaledes som den nu fremtræder og endnu præger store Kvarterer af Byen, er Indtrykket alligevel nedstemmende. Ved den alt for ringe Afstand, der er mellem Bygningerne, disses kaotiske Placering indbyrdes og ved Sammenblandingen af Boliger og Værksteder m. m. fremtræder denne Bebyggelse, der er opført i Ly af Loven, som slumagtige Kvarterer. At sanere og regulere disse er — paa Grund af den forholdsvis høje Bygningsværdi — en Opgave, der baade i administrativ og økonomisk Henseende frembyder de allerstørste Vanskeligheder.

De ældre Byggebestemmelers Indflydelse paa Byggeriet har været saa afgørende, at en nærmere Gennemgang af de Bestemmelser, der har haft særlig byplanmæssig Betydning, er paakrævet.

Den tiltagende Overbebyggelse af Grundene gav sig bl. a. Udtryk i den Tendens til en Forhøjelse af Bebyggelsen, der skulde blive saa skæbnesvanger for Byens Udvikling.

Baghuse, Vesterbro.

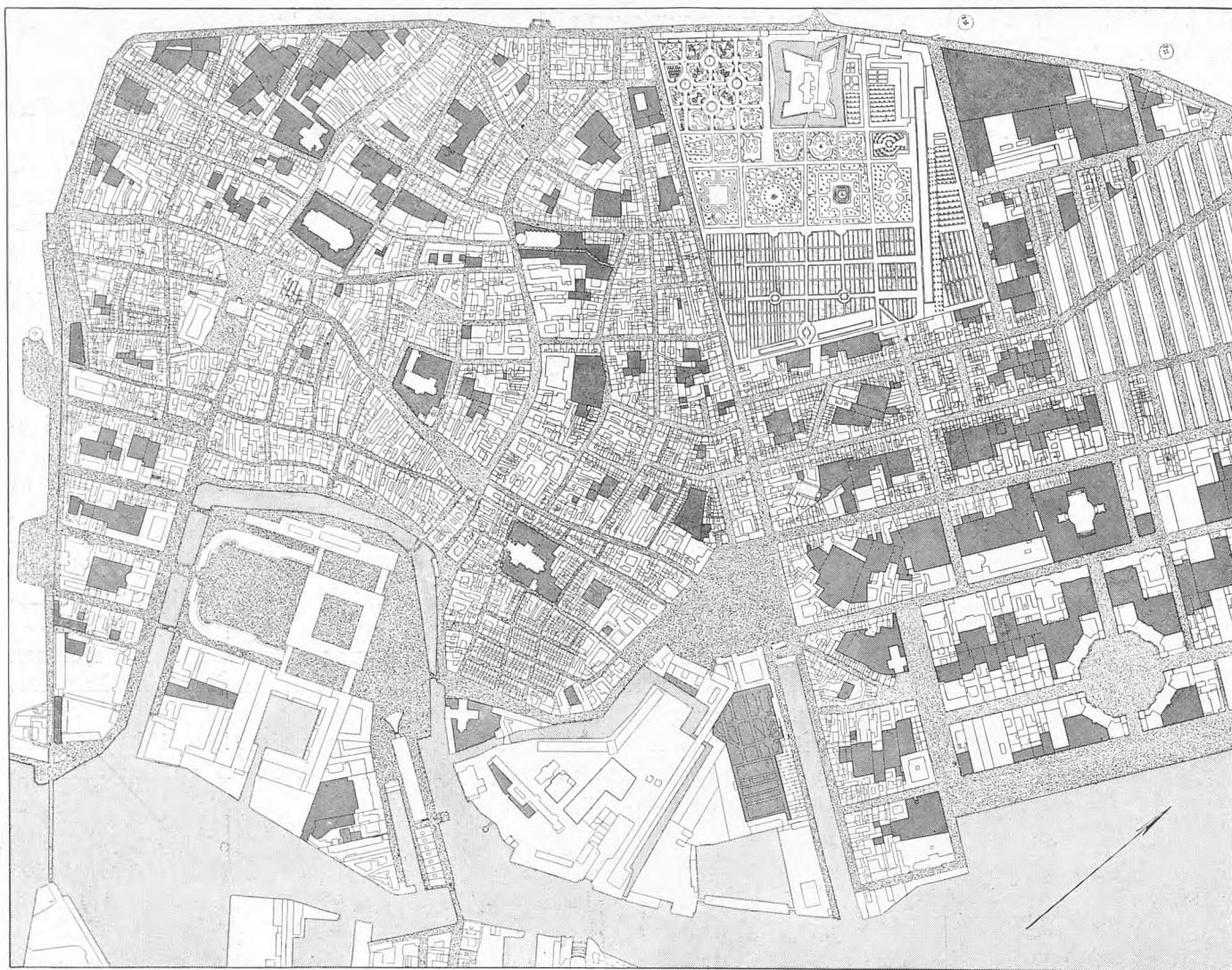
Situationsplan 1 : 2 500.

Det krydskraverede Baghus er opført saa sent som 1922, mens Forhusene er fra Tiden 1862-82.

Baghuse, Vesterbro.

Fotografi. Billedet er taget, som Vinklen i ovenstaaende Situationsplan viser.

Plakat af 1795 satte som foran nævnt Bygningshøjden ved 18 Alens Gader til 18 Alen. Dette Forhold 1/1 blev i Bygningsloven af 1856 (§ 28) erstattet af Forholdet 5/4, en Bestemmelse, der blev opretholdt i Bygningsloven af 1889 (§ 15) og har bidraget til at give adskillige Kvarterer paa Broerne, som f. Eks. Saxogade-Kvarteret, det kendte, trøstesløse Præg.

Den nævnte Højde kunde i Henhold til § 32 — i Modsætning til Reglement af 1795 — yderligere forøges, naar man gav Taget en mindre Rejsning end 45°, nemlig med Halvdelen af den Størrelse, Taget derved kom til at ligge lavere, en Bestemmelse, der trods den uheldige Indvirkning paa Byggeriet blev optaget uforandret i Bygningsloven af 1889, § 20.

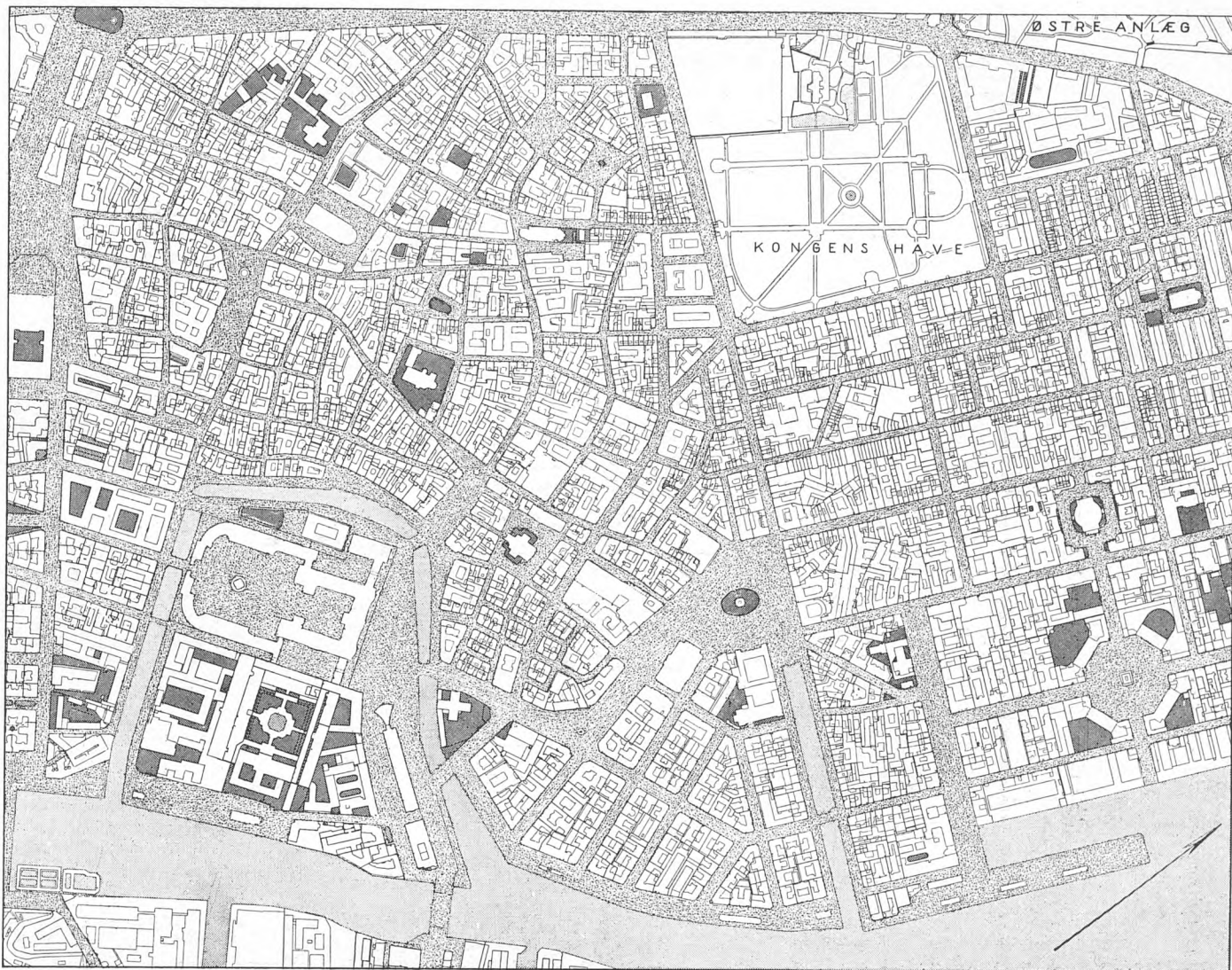
Den absolutte Højdebegrænsning fastsattes i 1856 til 25 Alen. Den Trafik at presse flere Etager ind i samme Højdeprofil var der dog sat en Stopper for ved den i § 78 indførte nye Bestemmelse om, at ingen Beboelsesetage maatte være af under 4 Alens Højde — et af de værdifuldste hygiejniske Fremskridt i Loven af 1856. De mere komplicerede Højdebestemmelser i Bygningsloven af 1889, § 15 og § 17, vil senere blive omtalt.

Var Lysforholdene triste til Gadesiderne, skulde det blive helt galt til Gaardsiderne. Den til Gadebredden svarende Bygningshøjde kunde overføres til Bag- og Mellembygninger, og til at regulere disse Bygningers ind-

Haver.

1 : 10 000.

Indre By. Efter Geddes Kort 1757. Haver og Kirkegaarde er vist med Krydsskravering og Gader med Punktering. Man bemærker navnlig de store Haver i Bredgade-Kvarteret.

Haver.
 1 : 10 000.
 Indre By. 1943.
 Have- og Gaardarealer er efterhaanden
 overbebyggede.

byrdes Beliggenhed og Afstand fandtes oprindelig ingen eller dog ganske ufyldstgørende Bestemmelser. Oprindelig har kun Danske Lovs Bestemmelse om Fortov været gældende, hvorefter man skulde holde et smalt, ubebygget Areal (Fortov) foran en med Vinduer udstyret Facade. Bygningsloven af 1856, § 80, sætter denne Afstand til 2 Alen.

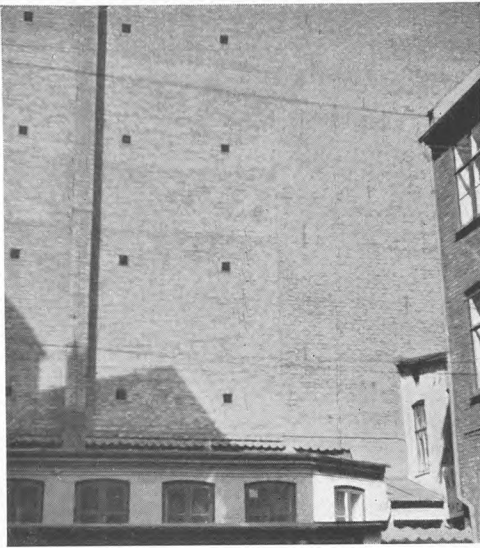
I Henhold til § 65 maatte Gaardsrummet foran Værelser og Køkkener dog ikke i nogen Retning have en mindre Udstrækning end 3 Alen og i det mindste indeholde 25 Kv.-Alen ubebygget Areal. Hvor Gaardspladsen var mindre end disse Maal, maatte ingen Bygning forhøjes. Disse Bestemmelser var ganske utilstrækkelige til at hindre en Overbebyggelse af de endnu frie Gaarde og Havearealer med en i sig selv uheldig Bebyggelse, som tillige i mange Tilfælde virkede ødelæggende paa de tidligere opførte Bebyggelser.

I 1860 boede en Trediedel flere Mennesker paa samme Areal inden for Voldene end i 1801 (Marcus Rubin: København 1807-14).

Paa de ældre Kort over Staden ser man, at der i mange Karreer i den indre By har været store frie Arealer, Haver eller Købmandsgaarde. Der betød det intet, at man kun havde 2-3 Alen af sin egen Grund foran Vinduesfacaden, saa længe Naboen holdt sin Grund fri.

Helt forandredes Billedet, naar Naboen byggede en høj *Brandmur* op i Skellet og forvandlede det smalle »Fortov« til en dyb, mørk Skakt.

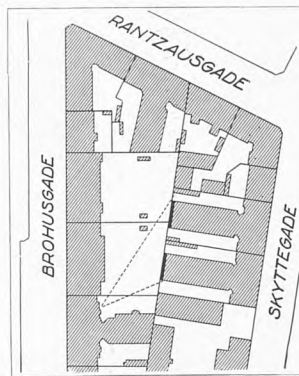
BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

Brandmure.

Til venstre Nørrebrogade 50.
Til højre Skyttegade.

Brandmurbebyggelsen præger næsten alle de ældre Bykvarterer (jfr. S. 285 og 286).

Situationsplaner. 1 : 2 500.

De to Vinkler paa Situationsplanerne viser, hvorfra ovenstaaende Fotografier er taget.

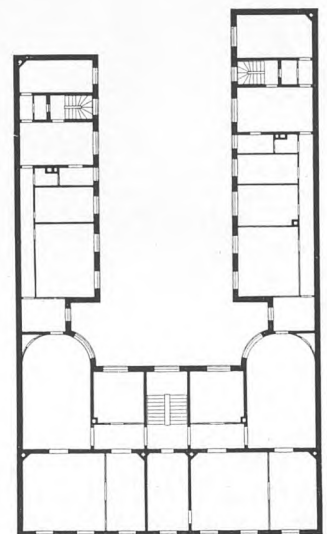
En ikke ringe Del af den Bebyggelse, der nu helt eller delvis maa karakteriseres som Slum, er en oprindelig mere frit liggende Bebyggelse, som er blevet klemmt inde, efterhaanden som Bebyggelsen har pakket sig tættere og tættere sammen paa Baggrundene.

Den Forskansning af den enkelte Grunds Bebyggelse bag høje Brandmure, som de ældre Bygningsreglementer og Bygningslove fremelskede, skulde — hvor fortræffelig den end kan være i brandmæssig Henseende — sætte rivende Gang i den byplanmæssige Ødelæggelse af den overvejende Del af Stadens Bebyggelse indtil den allerseneste Tid.

De højt stemte Forventninger om, at man med Bygningsloven af 1856 skulde faa Hold i det tiltagende Spekulationsbyggeri, skulde ikke gaa i Opfyldelse. Skønt den ringe Skelafstand og Bygningsafstand, som skulde sikres ved det i § 80 og § 65 fastsatte 2 Alen, henholdsvis 3 Alen brede »Fortov«, allerede tidligt maa have ført til alvorlige Ulemper for Bebyggelsen, blev denne Bestemmelse dog ikke revideret, da Lejlighed dertil gaves ved en i 1871 stedfunden Lovrevision, og Byggeformer præget af den fuldstændige Mangel paa Lysafstandsbestemmelser skulde holde sig i over 80 Aar efter den første Bygningslovs Vedtagelse.

Naar et Menneske, der er indlevet i Nutidens Krav om Lys, Luft og frie Arealer, særlig med Hensyn til Boligbebyggelsen, betragter Resultaterne af det Spekulationsbyggeri, der er vokset op i Ly af de første Bygningslove, vil han vel spørge, om ikke de paagældende Bestemmelser Utilstrækkelighed er faldet Samtiden i Øjnene og har givet Anledning til Kritik og

Brandmure.

Brandmurbebyggelse. 1 : 500

Rosenvængets Sideallé 3. Opført 1885.
»Herskabelige« Lejligheder. Rummene i Sidehusene er Udlobere af Forhuslejlighederne.

BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

Reformforsøg. Ved de ældre Bygningsloves Affattelse og Behandling af de kompetente Myndigheder synes det, som om disse, selv om de ikke har været blinde for Manglerne ved Tidens Byggemaade, maa have set med noget andre Øjne paa Mangler, der forekommer vor Tid katastrofale.

Det er ovenfor paavist, at nogle af de grelleste Eksempler paa uheldige Byggeformer maa tilskrives en vis Uagtsomhed i Forbindelse med det Forhold, at Bebyggelsen paa een Grund var frigjort fra ethvert andet Hensyn til Nabogrunden end Sikring mod Brandfaren. Man har dog til en vis Grad været opmærksom paa de til Brandmurbebyggelsen knyttede uheldige Virkninger, naar det i Motiverne til § 31 i det Forslag, der førte til Loven af 1856, hedder:

»I en 20 Alen bred Gade ligger Rygningen af et Sidehus, der er 10 Alen dybt, 33 Alen over Grundens Niveau, eller i en ofte stor Længde strækker sig en 33 Alen høj Mur langs en ofte 4 à 5 Alen smal Gaardsplads, medens mod den 20 Alen brede Gade, Formuren kun maa være 25 Alen. Enhver Sænkning af denne Højde vil derfor virke velgørende.«

Disse Betæneligheder med Hensyn til Brandmurbebyggelsen satte dog ingenlunde Spor i de nærmest følgende Love.

I Tiden 1840-1859 var Borgerrepræsentationen paa 36 Medlemmer, valgt af Stadens Borgere, men med ret streng Censur; Vælgerne skulde være enten Næringsdrivende eller Grundejere, ligesom det halve Antal af Repræsentanterne »bør altid bestaa af Grundejere«. Overpræsidenten og Borgmestrene var fremdeles valgt af Kongen, medens Raadmændene valgtes af Borgerrepræsentationen under Kongens Approbation.

Ved Bygningslovforslagets Behandling i Borgerrepræsentationens Møde den 12. Oktober 1854 var der ingen Indvendinger mod Forslagets Hovedlinier. Diskussionen drejede sig væsentligst om tekniske Enkeltheder. Som Kuriosum kan nævnes Prokurator Larsens Forslag til Tilføjelse til § 82, hvorefter Naboen skulde have Byggeplanen forelagt for at bedømme, om et Byggeforetagende var stridende mod hans Ret. Hvis Naboen ikke inden 14 Dage havde gjort Indsigelse, kunde Byggearbejdet fortsættes. Endvidere en Tilføjelse til § 84, hvorefter de for de udenbys Grunde gældende Skødeservitutter — de saakaldte røde Servitutter — skulde bortfalde, saa Byggelovens Bestemmelser alene var gældende. Tømrermester Kayser erklærede sig dog senere i Forhandlingen bemyndiget til paa Forslagsstillernes Vegne at frafalde disse Forslag.

Rigsdagstidende 1855,
Folketinget, Sp. 2893 ff.

Af større Interesse var de Problemer, der fremdroges ved Lovens Behandling i Rigsdagen, saaledes f. Eks. Schovelins Udtalelser om, hvad han mente, der burde have været gjort for at ordne Bygningsvæsenet i København. For det første burde der være skaffet Terræn til Veje. De nuværende Fæstningsværker maatte da demoleres. For det andet maatte der bygges nye, og disses Plads og Demarkationsterræn snarest bestemmes. For det tredje skulde det Terræn, som faktisk var Københavns Forstæder, lægges under Staden og ikke høre under Amtet. Endvidere skulde der samtidig med Bygningsloven udarbejdes en Plan for Bebyggelsen af de nye Kvarterer saavel inden for som uden for Søerne.

»Den Commission, der har været nedsat til at udarbejde nærværende Lovudkast, har allerede under 24de April 1852, altsaa for henved 4 Aar siden, henledet Justitsministeriets Opmærksomhed paa Nødvendigheden af, at der blev udarbejdet saadanne Planer for Bebyggelsen af de nye Kvarterer; det er mig imidlertid ikke bekjendt, at man har gjort Noget for at forhindre det Uvæsen, som finder Sted ved Bebyggelsen af saadanne nye Dele af Forstæderne.«

Kayser mener, at Schovelin »maaskee gaaer noget for vidt, naar han siger, at der aldeles Intet er gjort for at indskrænke det Uvæsen, ifølge hvilket Københavns Udenbys-Kvarterer i længere Tid ere blevne bebyggede paa den meest uregelmæssige Maade«, thi Bestemmelsen i Loven af 1854 om Brolægnings- og Vandkommissionens Godkendelse giver Offentligheden Indflydelse paa, hvilket Sted der bygges. Og det er dog altid noget.

De stærkeste Udtalelser mod Tidens daarlige Byggeformer kom dog til Orde i Landstingsdebatten, hvor Flensborg bl. a. udtalte:

Rigsdagstidende 1855,
Landstinget, Sp. 634 ff.

»Loven burde have indeholdt en *Forpligtelse* for Communen til at søge nedrevet ældre, forfaldne Bygninger« ... »det er umuligt, at frisk Luft kan trænge ned til de stærkt sammenpakkede Beboere ... og dog er $\frac{1}{4}$ udlagt til Gaardsplads ..., der burde paalægges Communen Expropriationspligt ... Pligt til at sørge for, at efterhaanden alle snevre Gader udvides og alle krumme og uregelmæssige rectificeres. Lovudkastet hjemler kun *Ret* dertil.« ... »Det er nødvendigt at give Bestemmelser ikke alene for, hvorledes alle Grunde skulde bebygges, men ogsaa for, hvorledes hele Quarterer skulde bebygges, saa at navnlig Gaardene kunde komme i indbyrdes Forbindelse, alle Smaagader forsvinde ...« især af Hensyn til det forestaaende Gas-, Vand- og Kloakvæsen, som Loven slet ikke syntes at tage Hensyn til.

»Det var af Vigtighed, at Communen var forpligtet til strax at lade udarbejde en Plan til Forstædernes Bebyggelse ...« baade af Hensyn til Værdistigning ved evt. Expropriationer og almindelig Byplanlægning.

Naar Justitsministeren svarede, at Bestemmelser om Renovationsvæsen og Overbefolkning hørte hjemme i særlige Love, gik han uden om de meget rammende byplanmæssige Betragtninger i Flensborgs Indlæg.

Det kan her indskydes, at det allerede i 1854 — i en Anmeldelse af Col ding og Thomsens Skrift om Koleraen, formentlig af Dr. E. Hornemann — blev fremhævet som nødvendigt at faa en Ekspropriationslov, hvorved det blev muligt for det offentlige at gennembryde snævre, fra frisk Luft og Lys afspærrede Gader, nedbryde usle Huse, som var Tilholdssteder for alle epidemiske Sygdomme o. s. v., og det blev nævnt, at man i andre Lande endog havde nedbrudt hele Gader alene af sanitære Hensyn.

De enkelte Indlæg med videre Perspektiv, der fremkom under Debatten, skulde ingen Indflydelse faa paa Lovens Affattelse lige saa lidt som de Henvendelser, Justitsministeriet — efter hvad Ordføreren, Krabbe, oplyste — havde modtaget henholdsvis fra Beboere paa Nørrebro, Distriktslægerne og andre Læger i Forstæderne om, at alt, hvad der laa uden for Demarkationslinien, skulde inddrages under Loven. Kommunalbestyrelsen havde hertil udtalt, at de fleste Beboere dør drev Landbrug, at der iøvrigt mest var Landsteder og desuden ikke Grund til at antage, at disse Strækninger skulde blive saa stærkt bebygget, at det var nødvendigt at udstrække Loven hertil.

»Men da det dog er erkendt, at navnlig den Strækning uden for Demarkationslinien, der ligger ud for Nørrebro, er meget stærkt bebygget, at Folkemængden dør er tiltagen betydeligt i de sidste fire Aar, ligesom de sanitære Forhold dør heller ikke skulle være gode, idet under Choleraepidemien flere bleve angrebne og døde dør, end forholdsvis her i Kjøbenhavn ...«,

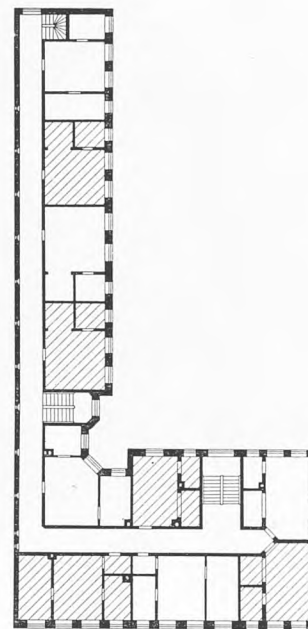
anbefalede Udvalget i Stedet en kongelig Beføjelse til at udvide Loven ogsaa til den Del af Stadens Grund, der laa uden for Demarkationslinien, naar den tiltagende Bebyggelse maatte gøre det nødvendigt.

Bygningslovens Udvidelse til at omfatte hele Stadens Grund var et af de Spørgsmaal, hvis Løsning Samtiden følte paakrævet, og som fandt Plads i den reviderede Bygningslov af 21. November 1871. Det var i Henhold til Bemærkningerne til Loven særlig magtpaaliggende at faa Loven udvidet til hele Stadens udenbys Omraade, idet

»den Bebyggelse af Stadens Grund uden for Voldene, som allerede dengang (1856) var begyndt, stedse tiltager i stærkere Grad, og efterhaanden som Modsætningerne mellem den inden for Voldene liggende Del af Staden og Forstæderne mere og mere forsvinder, idet nye Adgange aabnes, ville de Lempelser, som ved Loven af 17. Marts 1856 tilstodes for Bebyggelsen i Forstæderne, stedse mere tabe deres Grund.«

BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

Rigsdagstidende 1855,
Landstinget, Sp. 152, Sp. 634,
Sp. 685 ff.

Korridorhus.

1 : 500.

Ryegade 58. Opført 1884 efter 1875-Loven, med selvstændige Lejligheder i Sidehuset. Den daarligste Bolighype i Staden.

Bygningsloven af 1871.

BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

Karréplan, Vesterbro.

Udsnit i 1 : 2 000.

Udstykning med 20 Alens Gader efter 1856-Loven (Westend 1903).

Bebyggelsen er en Prøvekollektion paa daarlige Bebyggelse efter samtlige de ældre Bygningslove.

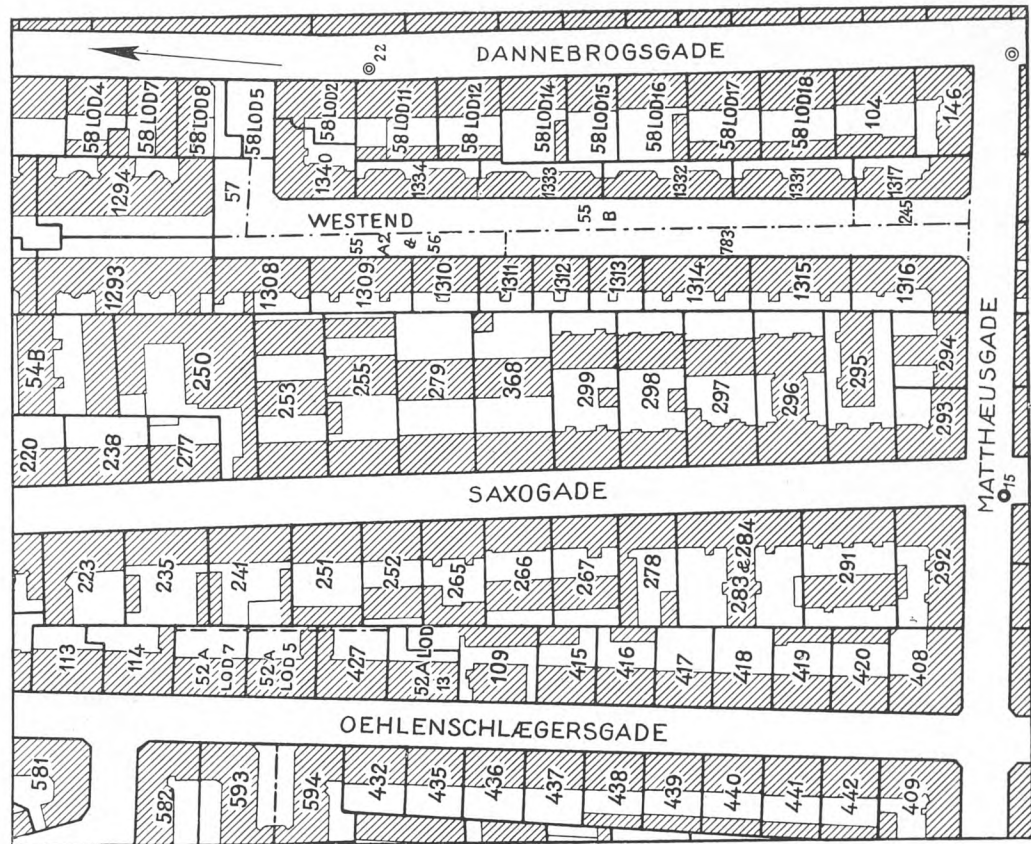
Dannebrogsgade væsentlig efter 1856-Loven.

Saxogade delvis før, delvis efter 1875-Tillægget (f. Eks. 253 og 255 før, fra 279 til Malthæusgade efter).

Oehenschlægersgade f. Eks. 113 og 114 før 1875, iøvrigt væsentlig efter.

Westend opført efter 1889-Loven (1903-1905). Se Detailler S. 284.

De ved de tre Lovrevisioner 1871, 1875 og 1889 opnaaede Resultater er ikke straalende.

Til venstre:

Dannebrogsgade,
set fra Isledgade.

Til højre:

Gaardside,
Saxogade-Oehenschlægersgade, set mod
Nord.

Skønt Justitsministeren om 1856-Loven bemærkede, »at Loven har gennemgaaet en Skærsild baade teknisk og kommunalt«, indførte man ved Revisionen ingen Bestemmelser til at modvirke de uheldige Byggeformer, der allerede var ved at fæstne sig i Forstadsomraaderne, og fik derfor kun i ringe Grad den tilsigtede Nytte af den stedfundne Udvidelse af Lovens Omraade.

Enkelte byplanmæssige Forbedringer fandt Plads i den nye Lov. Saaledes optoges i § 18 den betydningsfulde Bestemmelse fra Vejloven af 14. December 1857, at Magistraten ved at bedømme, om en Vej er udlagt i hensigtsmæssig Retning, ikke blot havde at tage Hensyn til Vejens Beliggenhed paa selve det paagældende Grundstykke, men ogsaa til det hele System af Gader og Veje, der efter Forholdene paa det Sted vilde være det hensigtsmæssigste.

En Nydannelse i Loven af 1871 er Bestemmelsen i § 19 om Fastlæggelse af Byggelinier. Det hedder herom i Bemærkningerne:

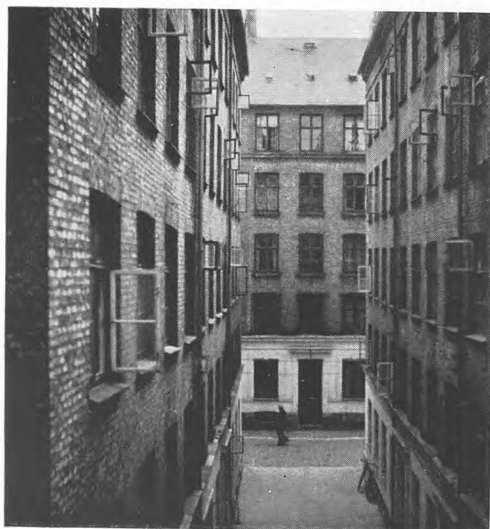
»I Overensstemmelse med Kommunalbestyrelsens Forslag er der i denne Paragraf optaget en Bestemmelse om, at det skal kunne forlanges, at Bygninger, som agtes anlagte ved en ikke eller kun tildels bebygget Gade eller Vei, opføres i tilstrækkelig Afstand fra Veiens Midtlinie. Da den Byrde, som ved en slig Bestemmelse paalægges de Byggende, ikke er for noget at regne ved Siden af de Byrder, som eventuelle Ekspropriationer paaføre Byen, turde det findes naturligt og hensigtsmæssigt, at der, naar en Vei Bebyggelse bliver paabegyndt, fordres Hensyn taget til Muligheden eller Sandsynligheden af, at den kan blive til Gade«.

At man ved Bygningslovrevisionen i 1871 i alt Fald paa et væsentligt Punkt ikke havde været tilstrækkelig dybtgaaende, maatte man kort efter erkende. Det hedder herom i Motiverne til et i 1875 fremsat Ændringsforslag til Bygningsloven af 1871:

»I en i »Hygiejniske Meddelelser« i afvigte Sommer indeholdt Afhandling betitlet »Bygningsloven for Kjøbenhavn af 21. November 1871«, har Professor, Dr. med. Hornemann undergivet forskellige af den nævnte Lovs Bestemmelser en Undersøgelse og Bedømmelse, der gaar ud paa, at de fra et sanitært Synspunkt maa betegnes som Tilbageskridt i Sammenligning med den ældre Bygningslov. Da Ministeriet ikke blot maatte tillægge denne Udtalelse en betydelig Vægt, men derhos allerede efter de under Bygningslovens Anvendelse gjorte Erfaringer var kommet til Erkendelse af, at i alt Fald en af de Bestemmelser, mod hvilke der særlig var rejst Indsigelse, nemlig § 54 om Forholdet mellem det bebyggede og ubebyggede Areal til en Ejendom, ikke var istand til at hindre Byggemaader, der ved Grundens Inddeling og Bygningernes Anbringelse i Forhold til hinanden maatte antages paa en betænkelig Maade at tilsidesætte Sundhedshensynet,«

BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

Bygningslovændring af 1875.

Nørre Sogade 27.

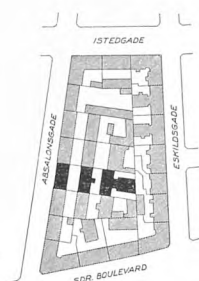
Foroven: Situationsplan. 1 : 4 000.
Et af de Tilfælde, der havde »vakt almindelig Opmærksomhed« (de krydskraverede Bygninger). Se ogsaa Fig. Margin næste Side.
Bilag til Oberst Petersens Artikel, fremlagt i Borgerrepræsentationen den 7. September 1874. (B.R.F. 1874-75, S. 489, S. 616 m. m.).

BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

Absalonsgade 37, N. Søgade 27 og 29, Gammelholm. (B.R.F. 1874-75, S. 644, S. 1183).

Absalonsgade 37.
Kig ind gennem Porten.

Situationsplan, der viser Bygningerne paa denne Ejendom i Forhold til Omgivelserne. 1 : 5 000.

og da et Par herhenhørende Tilfælde samtidig havde vakt almindelig Opmærksomhed, mente Ministeriet, at en Forhandling og Overvejelse om en Forandring i enkelte Retninger saa meget mindre burde udsættes, som det Omfang, hvori Bebyggelsen i den nærmeste Tid kunde ventes at ville foregaa, maatte gøre det ønskeligt, at de Forandringer i Bygningsloven, hvortil der maatte føles Trang, skete snarest muligt.

Forud for Sagens Forelæggelse i Rigsdagen havde Justitsministeriet ved Skrivelse af 9. Maj 1874 fremsendt Dr. Hornemanns Artikel til Københavns Bygningskommission.

Dette gav Anledning til Sagens Forelæggelse for Borgerrepræsentationen, hvilket skete i dennes Møde den 7. September 1874 og senere i Mødet den 2. November s. A. Bygningskommissionen oplyser, at den forlængst, og længe før Dr. Hornemanns Skrift, hvad § 54 angaar selv havde behandlet forskellige Forslag. Hverken Kommissionen eller Magistraten fandt Anledning til at foretage yderligere, idet Magistraten henviste til, at Bygningskommissionen vilde forelægge Forslag til Ændring af § 54, »naar man har udfundet et saadant«. Til Mødet var paa Foranledning af Dr. Hornemann fremsendt en Afhandling af Oberst Petersen i »Hygiejniske Meddelelser«, og der forelaa allerede Forslag til visse Ændringer, bl. a. til den meget omtalte § 54, dels fra Bygningskommissionen, dels fra 4 af Raadets Medlemmer i Samarbejde med Dr. Hornemann og Kommunelege Ulrik. Den lange Debat førte dog til Nedsættelsen af et Udvalg, hvis Betænkning kom til Behandling paa Mødet den 1. Februar 1875 med Bille som Ordfører. Indstillingen, der foruden en gennemgribende Ændring af § 54 kun indeholdt enkelte mindre væsentlige Ændringer, blev enstemmig vedtaget.

Bemærkelsesværdig var Sagens derpaa følgende hurtige Behandling i Rigsdagen. Lovændringen forelaa stadfæstet den 15. Maj 1875.

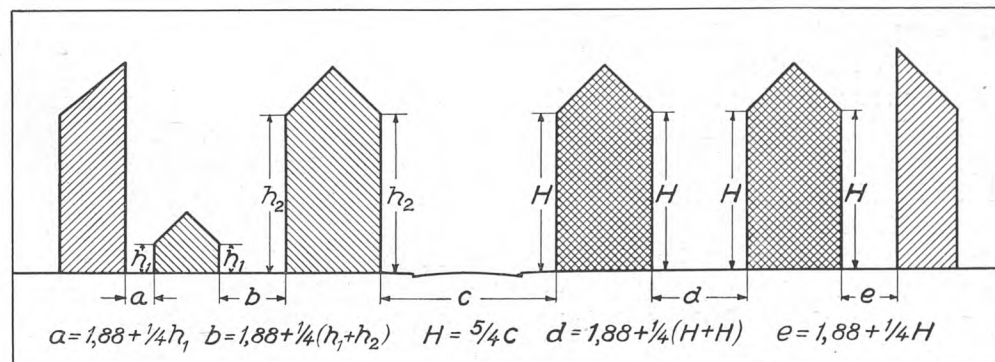
Den saaledes vedtagne Lov satte som anført i Motiverne ind paa en Ændring af § 54 i den ældre Lov.

Den herved ændrede Affattelse af Bygningslovens § 54 indførte de Bestemmelser om Vinduesafstande og iøvrigt om Tvangsforholdet mellem bebygget og ubebygget Areal, som uforandret gik over i Bygningsloven af 1889, § 22, og saaledes har været gældende Lov, til den nye Byggeslov traadte i Kraft 1. Januar 1940.

Medens der, hvad angik Bebyggelsen inden for Voldene, i hele denne Periode kun fordredes, at $\frac{1}{4}$ af hele Grunden skulde lades ubebygget, blev Kravet ved Bebyggelse uden for Voldlinierne skærpet til $\frac{1}{3}$ (Hjørnegrundene dog undtaget). Denne Bestemmelse var dog allerede indført ved Demarkationsservitutens Ophør for Fæstningsarealernes Vedkommende.

Helt ny i dansk Bygningslovgivning var Bestemmelsen om Tværmaalet af det ubebyggede Areal foran Vinduesfacaden, der fastsattes paa følgende Maade:

Vinduesafstande.

Diagram,
der viser Lysafstandenes Beregning
efter Loven af 1875.

»Hvor Vinduer fra Værelse, Værksted eller Kjøkken vende ud imod det ubebyggede Areal, skal dette idetmindste have følgende Tværmaal:

- 1) imellem saadanne Vinduer og Nabogrunde: 3 Alen (1,88 m) med Tillæg af $\frac{1}{4}$ af Bygningens Højde;
- 2) imellem tvende til samme Eiendom hørende modstaaende Bygninger, der begge have saadanne Vinduer imod Arealet: 3 Alen med Tillæg af $\frac{1}{4}$ af de tvende Bygningers samlede Høide;
- 3) imellem tvende til samme Eiendom hørende Bygninger, af hvilke kun den ene har saadanne Vinduer imod Arealet: 3 Alen med Tillæg af $\frac{1}{8}$ af de tvende Bygningers samlede Høide; dog ikke under det Tværmaal, som Anvendelsen af Nr. 1 alene angiver.«

Her sættes for første Gang Lysafstanden i Relation til Bygningshøjden. Var vel dette i sig selv en Forbedring i Forhold til den ældre Lovgivning, vil disse Bestemmelers Utilstrækkelighed dog falde enhver, der er indstillet paa Nutidens mere aabne Bebyggelse, stærkt i Øjnene. Da Bestemmelserne om Lysafstand gik uforandret over i Bygningsloven af 1889, vil de blive nærmere omtalt ved Gennemgang af denne Lov.

En af Manglerne ved de nye Regler blev allerede fremdraget ved Lovforslagets Behandling i Borgerrepræsentationen i Februar 1875, hvor Borgmester Ehlers paaviste, at Punkt 3 kunde misbruges, hvis man over for et højt Beboelseshus vilde bygge en ganske lav Bygning.

Det Forhold, at man ved Lovændringen blev staaende ved de gamle Bestemmelser om Tvangsforholdet mellem det bebyggede og det ubebyggede Areal, var ogsaa under Forhandlingerne Genstand for Kritik; men man faar Indtryk af, at man med de nye Lysafstandsbestemmelser foretog saa stort et Spring ud i det uvisse, at egentlig ingen følte Trang til videregaaende Reforme.

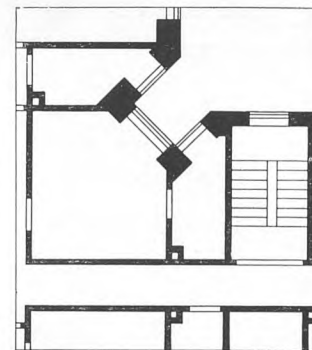
Den paabegyndte Revision af Loven af 1871 kunde — som det senere anførtes ved Sagens Behandling i Folketinget — ikke anses for afsluttet med det i 1875 vedtagne Tillæg til Loven, »der midlertidigt skulde afhjælpe nogle af de mest paatrængende Ulemper, til hvilke Byggeforholdenes Udvikling havde givet Anledning«.

Allerede i December 1875 kom Planerne om en videregaaende Revision af Bygningsloven til Behandling i Borgerrepræsentationen, og det 7 Mands Udvalg, der havde behandlet det Lovforslag, der førte til Tillægsloven af 15. Maj, foresloges opløst og erstattet af et Fællesudvalg bestaaende af fem af Borgerrepræsentationen (Kayser, Holmberg, Herforth, Petersen og Jensen) og tre af Magistraten udpegede Medlemmer.

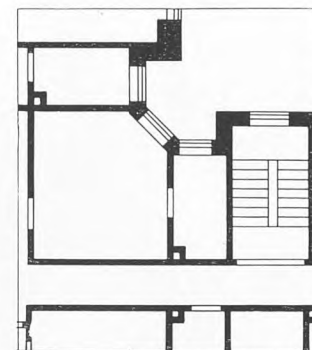
Magistraten udtalte i sin Skrivelse af 11. Januar 1876 — hvori den meddelte, at den havde valgt Borgmester Ehlers og Raadmændene Abrahamson og Hansteen til Medlemmer af Kommissionen — at man havde haft store Betænkeligheder ved at foranledige udarbejdet et Forslag til en ny Bygningslov, efter at denne saa nylig havde været underkastet en Prøvelse, og kun ventede sig et lidet fyldestgørende Resultat af den foreslaede Kommissions Virksomhed.

Kommissionen blev senere suppleret med Departementschef i Justitsministeriet C. F. Ricard, Stadslæge Schleisner og Arkitekt Vilh. Petersen som Repræsentant for det kongelige Akademi for de skønne Kunster; endvidere tiltraadte Murermester Bechmann og Tømrermester Dobel efter Opfordring Kommissionen.

Paa Borgerrepræsentationens Møde den 9. September 1878 fremlagdes med Kayser som Ordfører det af Kommissionen udarbejdede udførlige Forslag til en ny Bygningslov, der i Enkeltheder gjordes til Genstand for en meget indgaaende Behandling.

Detail af Korridorhus
efter 1871-Loven. 1 : 200.

Detail af Korridorhus
efter 1875-Loven. 1 : 200.
De nye Lysafstandsbestemmelser er »klare« ved at dreje Køkkenvinduerne (jfr. Udarbejdede Bygningstyper, S. 284).

BYGNINGSLOVEN AF 1889

B.R.F. 1878-79, S. 333 ff.

BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

*Indkørslen til Nørrebro 1865.
Meldahl udtalte om de to Hjørnehuse
bl. a.:*

*«Kunstnerne kunde kun med stor Ulyst
tænke paa at ofre deres Kræfter paa at
faa noget smukt frem i de kjøbenhavnske
Bygninger. Loven havde Forskrifter
om Fremspring og Højde- og andre
Forhold, som gjorde det umuligt. Hvilke
Anstrengelser var der ikke blevet ud-
foldet for at faa de usle, ynkelige Taarne
ved Hjørnerne af Dossingerne frem!
Hvilke Exceptioner var der ikke frem-
sat, og hvilken Virkning havde de ikke
gjort! Hele den nye Frederiksborggade
var bleven lagt paa Grundlag af disse
to Taarne ...»*

(B.R.F. 1878-79, S. 379).

Foto i Knud Hendriksens Samling.

Meldahl udtalte under Debatten bl. a., at han: »troede ikke at dømme for haardt, naar han udtalte, at den fremmede, der kommer hertil og ser Byen, vil kalde dens Udseende tarveligt, næsten fattigt og uskønt.«

Han mente endvidere, at Bygningsloven af 1856 i arkitektonisk Henseende havde sat noget, der lignede et Trællemærke paa Byen ved at give Forskrifter om Højde, Fremspring og andre Forhold, som gjorde det umuligt at faa noget smukt frem i de københavnske Bygninger, og videre udtalte han: »Der havde været ejendommelige Opfattelser i den Tid, saasom at mange Vinduer og smalle Piller, eller at høje Tage skulde være grimme; det var en Periode, der endnu var lige ved at erklære en bestemt Stil for fuldstændig grim, som nu er anerkendt for smuk, nemlig Gotiken.« Ordføreren, Kayser, svarede, at Meldahls Anke over, at Bygningerne manglede Relief og Fremspring, maatte rettes mod de byggende og ikke mod Loven. Gædeken udtalte sig for at genoptage det tidligere Forbud mod Beboelseskældere.

Den tekniske Forenings Tidsskrift 1879-80, S. 66-73.

Bygningslovforslaget vakte ogsaa Interesse udenfor Kommunalbestyrelsen; det gav saaledes Anledning til et den 27. Februar 1879 afholdt Diskussionsmøde med Kaptajn E. I. Sommerfeldt som Indleder. Taleren fremhævede bl. a. Skønhedshensynet. Jo mere Byen gjorde Krav paa at være en Hovedstad, desto mere berettiget var det, at den præsenterede sig som saadan i Gader, Pladser og Anlæg og smuk Anbringelse af monumentale og offentlige Bygninger m. v.

Tømrermester Kayser mente, at dette var en Sag, som egentlig ikke kom Bygningsloven ved, og som det var Kommunalbestyrelsens Sag at varetage. Han advarede mod Facadecensur, idet Smagen jo forandrer sig i Tidernes Løb.

Forhandlingerne i Rigsdagen 1880-89.

Der skal i det følgende redegøres for nogle enkelte af Lovforslagets Hovedpunkter paa dets lange, trange Vej gennem Rigsdagen.

Forslaget naaede frem til Behandling i Landstingets Møde den 15. December 1880, hvor det fremsattes af Justitsminister Nellesmann. I Bemærkningerne var kort redegjort for Lovforslagets Forhistorie.

Forslagets § 22 genoptog de i 1875 indførte Bestemmelser om det ubebyggede Areal Størrelse og Udstrækning, men byggede i øvrigt paa Loven af 1871. Det store Arbejde, der var nedlagt i Forslaget, havde væsentlig

drejet sig om Detailler, og man afveg i forbavsende ringe Grad fra Loven af 1871. Af Forslaget maa nævnes:

En Tilføjelse til § 6, hvorefter der hjemledes Magistraten Ret til at paase, at Vandafløbets Regulering var tilfredsstillende ikke blot for vedkommende Ejendom selv, men ogsaa for de omliggende Arealer.

Bestemmelserne i § 58 om, at »Vaskene skulle have Vandlaase«, og at »to Aar efter at denne Lov er traadt i Kraft skulle alle Vaske være forsynede med Vandlaase«. Det fremhævedes i Bemærkningerne, at begge disse Forslag skyldtes Borgerrepræsentationen. Bygningskommissionen havde udtalt sig imod det andet af Forslagene, fordi Loven ellers kun i ganske enkelte paatrængende Tilfælde gaves tilbagevirkende Kraft, og hertil havde Magistraten sluttet sig. Bestemmelsen var dog optaget, efter at det kongelige Sundhedskollegium havde anbefalet Borgerrepræsentationens Forslag. Det skal bemærkes, at den omtalte Bestemmelse forsvandt allerede ved Lovforslagets 1. Behandling i Landstinget.

En Nydannelse i Lovforslaget — men i byplanmæssig Henseende et skæbnesvangert Skridt baglæns — var ogsaa Tilføjelsen til § 14:

»dog at det, naar Kommunalbestyrelsen gør Fordring paa nogen Del af en Ejendom, altid staar Ejeren frit for at begære den hele Ejendom overtaget af Kommunen«.

Særlig Omtale fortjener ogsaa Bestemmelsen i § 41 om, at Beboelseskældre kun maatte indrettes i Forhuse og tilstødende Sidehuse, for saa vidt de i disse benyttede Rum dannede een Lejlighed med Kælderværelserne i Forhuset. Det hedder herom bl. a. i Bemærkningerne:

»Medens Loven af 17. Maj 1856 § 68 aldeles havde forbudt efter Udgangen af 1865 at indrette Beboelseslejligheder i Kjældere, havde Loven af 1871 § 57 tildels igen indrømmet saadan Indretning.«

Dette Punkt hørte til dem, mod hvilke der straks efter Lovens Emanation rejstes Indsigelse fra et sanitært Synspunkt. I Borgerrepræsentationen var det efter længere Forhandling med 19 Stemmer mod 12 blevet vedtaget at forandre Revisionskommissionens Forslag derhen: »I Kjælderrum maa for Fremtiden intet Beboelsesrum indrettes.« Bygningskommissionen var imidlertid gaaet imod denne Formulering — idet dog Stadslægen fremdeles fastholdt, at man ganske burde udelukke Kældere fra Beboelse — og da Magistraten havde sluttet sig til Bygningskommissionens Flertal, havde Ministeriet afæsket det kongelige Sundhedskollegium en Udtalelse, der gik ud paa, at medens dybe, mørke og fugtige Kjældere havde virket skadeligt paa Beboernes Sundhed, havde man ingen Erfaring for den Indflydelse, som Beboelseskældere efter Bygningsloven af 1871 havde udøvet, hvorefter Forslaget var formuleret som ovenfor.

Forslaget fik som nævnt en tung Gang gennem Rigsdagen. Det af Landstinget med nogle mindre Ændringer vedtagne Forslag opnaaede kun een Behandling i Folketinget og bortfaldt dermed, ligesom det i følgende Samlinger atter fremsattes i væsentlig Overensstemmelse med det af Landstinget vedtagne for atter at bortfalde.

Ved Fremsættelsen i Folketinget i 1887 henvistes i Bemærkningerne til, at Folketingsudvalgets Flertal i den ved Sagens Behandling under forrige Samling afgivne Betænkning havde indstillet, at Bygningsinspektørinstitutionen bortfaldt og erstattedes af et Bygningskontor for hele Staden.

Den 3. Oktober 1888 forelaa Forslaget atter i Folketinget, fremsat af Justitsminister Nellesmann. Som Th. Christensen udtalte under Debatten, »har vi det til Forhandling for sjette Gang«.

Efter at Folketingsudvalget havde afgivet sin Betænkning den 15. Februar 1889, naaede Forslaget frem til 2. Behandling den 23. Februar 1889. De talrige Ændringsforslag vedrørte her — som i øvrigt ellers ved Lovens Be-

BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

Th. Christensens Mindretalsforslag,

jfr. Rigsdagstidende 1887-88, Tillæg B, Sp. 784, Folketinget, Sp. 4658.

Ved 3. Behandling er i Th. Christensens Mindretalsforslag tilføjet:

»Fra disse Bestemmelser undtages dog de Arealer som ligge indenfor en Afstand af 500 Alen fra en Frihavn ved Østerbro, hvis en saadan paabegyndes anlagt inden 1. Januar 1892.«

handling — mest de konstruktive Forhold; her skal kun fremhæves den betydningsfulde Ændring i § 6, der opretholdtes gennem Lovforslagets videre Behandling, hvorefter Gadebredden i Stedet for det oprindelige Forslags 25 Alen fastsattes til 30 Alen, »for at det kunde gøre Gavn i Sundhedshenseende«.

En Indsats for yderligere Forbedringer i hygiejnisk Henseende findes i Th. Christensens Mindretalsindstilling, der gik imod den foreslaaede Forøgelse af Bygningshøjden og foreslog en ny Paragraf, hvorefter Bygningshøjden i »nye Kvarterer« (paa mindst 2 Tønder Land) skulde blive noget mindre end da var Tilfældet. Af det samlede Areal i saadanne Kvarterer skulde Gader, Haver, Lystanlæg og Torve udgøre $\frac{1}{3}$. Mindretallet foreslog endvidere Natophold i Kældre forbudt.

Dette interessante Mindretalsforslag blev afvist af Justitsministeren og forkastedes med 60 Stemmer med 2.

Det synes saaledes ikke at have mødt fortjent Paaskønnelse.

Udvalget fastholdt det tidligere nævnte Forslag om Ophævelse af Bygningsinspektørstillingerne under bedske Ord fra Ordføreren, V. Christensens Side:

»Vi have jo ogsaa her i Byen haft de Tilfælde, at Bygninger under Opførelse er faldne ned, og naar de da ikke er ligefrem brasede ned, have de staaet som Vidunderbørn paa flere Snese Stolper, Ben og Støtter, somme Tider halve og hele Aar.«

Et af Flertallet opstillet Ændringsforslag, hvorefter Kravet til Størrelsen af det ubebyggede Areal ved 3 Etagers Bebyggelse skulde kunne nedsættes fra henholdsvis $\frac{1}{4}$ og $\frac{1}{3}$ (sidstnævnte uden for Voldene) til henholdsvis $\frac{1}{5}$ og $\frac{1}{4}$, gav Anledning til stærk Modsigelse. Justitsministeren mente, at det var betænkeligt yderligere at indskrænke det ubebyggede Areal. Berg udtalte om det ubebyggede Areal bl. a.:

»Man gør jo stundom — og man burde vist gøre det oftere, vi, der leve paa Solsiden og til Gaden — Afstikkere ind mellem Bag- og Sidegaarde, og have De saa ikke set, at i Bygningerne — ja, De have set det mangfoldige Gange — i Bagbygningerne, hvor det er bebygget lige fra Kjælder til Kvist, der er en 6-7 Alen til den nærmeste Bygning paa den anden Grund. I den Slugt ligger Retirade, Pissoir og Skarnbøtteopsamlinger lige umiddelbart op til Vinduerne i de beboede Lejligheder. Saaledes er Stillingen nu i København, og for mig er det forbavsende, at især varme Sommere kunne gaa hen, uden at denne By efter sine Bebyggelses- og Beboelsesforhold bliver hjemsøgt af rasende Epidemier.«

Begge de to sidstnævnte Forslag førtes af Landstinget ved Udvalgsbetænkning af 25. Marts 1889 tilbage til deres oprindelige Udformning (ligesom dette Ting i øvrigt ved Sagens Behandling tilbageførte adskillige af Folketingets ca. 100 Ændringsforslag).

Loven stadfæstedes den 12. April 1889.

Under 1889-Loven.

Et af de mest iøjnefaldende Fremskridt i Bygningsloven af 1889 var den almindelige Fastsættelse af Gadebredden til 30 Alen (18,83 m). Forstadsbebyggelsen var allerede langt fremskredet med de ældre Bygningsloves 20 Alen brede Gader, saaledes for Eksempel Gader i Blaagaardsgadekvarteret (Blaagaardsgade, Korsgade m. fl.) og i Saxogadekvarteret (Absalonsgade, Dannebrogsgade m. fl.).

Det havde i første Linie været hygiejniske Hensyn — Hensynet til Lys og Luft — der førte til den øgede Gadebredde. Værdien af den udvidede Gadebredde forringedes dog, for saa vidt de ældre Forstæder angaar, derved, at Magistraten i meget udstrakt Grad benyttede sin Ret til at nedsætte Gadebredden til 25 Alen. For vor Tidsalders Trafik er den almindelige Forøgelse

BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

30 Alens Gader. ●

Til venstre: Nordre Frihavnsgade.
Til højre: Egilsgade.

af Gadebredden, der præger de senere Bygningslove, af Betydning; men ikke mindre afgørende i saa Henseende er dog det Forhold, at adskillige af de Gader, som nu indgaar som Hovedtrafiklinier i Gadenettet, allerede fra ældre Tid er udlagt i Bredder, der langt overgaar de i Lovene fastlagte Minimumsbredder.

De angivne Gadebredder skulde dog kun bringes i Anvendelse ved nye Gader, ligesom Bestemmelserne i Bygningsloven af 1889, § 11, hvorefter Magistraten kunde forlange, at Nybebyggelse skulde holdes 15 Alen (9,41 m) fra Gadens Midtlinie, kun gjaldt ved ikke eller kun til Dels bebygget Gade. For Udvidelsen af den gamle Bys snævre Gader var Betingelserne efter den ældre Lovgivning ikke gunstige. Bygningsloven af 1854 indeholdt vel i § 26 den Bestemmelse, at Kommunalbestyrelsen efter Bygningskommissionens Indstilling skulde afgøre, om der ved Gader under 12 Alens (7,53 m) Bredder i Stedet for afbrændte eller nedbrændte Bygninger maatte opføres nye Bygninger. Men hvis der blev foreskrevet Ejeren Indskrænkninger med Hensyn til Byggemaaden, var han berettiget til at kræve hele Grunden overtaget mod Erstatning. Tilsvarende Bestemmelse findes i Bygningsloven af 1889, § 13, kun at Bredden her er sat til 15 Alen (9,41 m). Kommunalbestyrelsens Afgørelse i Henhold til denne Paragraf er, som det fremgaar af Sivertsens Haandbog Side 98-99, i Størstedelen af de foreliggende Sager gaaet ud paa at frafalde Kravet om Byggeindskrænkninger, bl. a. for Købmagergade (1906), Skindergade (1892, 1898, 1899, 1912, 1918), Østergade (1899, 1902). En Benyttelse af de i Bygningsloven af 1889, § 14, indeholdte almindelige Ekspropriationsregler kunde lige saa lidt frigøre Kommunalbestyrelsen for den Risiko ved en Gadeudvidelse at blive tvunget ind i en Overtagelse af Grunden som Helhed, idet som foran nævnt en Bestemmelse om, at det:

»naar Kommunalbestyrelsen gør Fordring paa Afstaelse af en Del af en Ejendom, altid staar Ejeren frit for at begære den hele Ejendom ... overtaget af Kommunen«,

var blevet indført i Bygningsloven af 1889, der saaledes med Hensyn til dette i byplanmæssig Henseende betydningsfulde Spørgsmaal betød et Tilbage-skridt i Forhold til Bygningsloven af 1856, § 27, der alene med Regres til Justitsministeriet indrømmede Kommunalbestyrelsen Ret til at kræve, at

»de Private tilhørende Grunde og Bygninger i København og dens Forstæder, der er til Hinder for en bedre Ordning af Stadens Gader og de udenbys, skulle, naar Kommunalbestyrelsen derpaa gør Fordring, afstaas mod Erstatning ...«.

Den i 1889 skete alvorlige Indskrænkning i Kommunalbestyrelsens Ekspropriationsret bortfaldt ved en særlig Lov af 13. April 1923. Bygningslov-

Indskrænkninger i Ekspropriationsretten.

Rigsdagstidende 1888-89,
Tillæg C, Sp. 229.

BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

Successive Forbedringer af
Ekspropriationsbestemmel-
serne.

Rigsdagstidende 1896-97,
Tillæg C, Sp. 161.

Restareal,

fremkommet ved Ekspropriation i 1873
af Areal til Ny Østergade. Fotograferet
70 Aar efter.

Udsigten til, at man kunde faa lignende
Arealer langs Strøget, medvirkede til
Ændringen i 1897 af Bygningslovens
Ekspropriationsbestemmelse.

Spørgsmaalet om Frederiksberggades
Udvidelse gjorde Ændringen aktuel.
(B.R.F. 1896-97, S. 1697-1716).

givningens Ekspropriationsbestemmelser er i øvrigt et af de Punkter, hvor den voksende Forstaaelse af byplanmæssige Spørgsmaal stærkest er kommet til Udtryk. Ved en den 27. Februar 1897 gennemført Tilføjelse til Bygningslovens § 14 fik Kommunalbestyrelsen Ret til at ekspropriere

»Grunde m. v., der vel ikke skulle inddrages under de paagældende Gader, Torve, Veje, men dog er saaledes beliggende, at det maa anses for at være af væsentlig Betydning at have Raadighed over dem for at kunne sikre en tilfredsstillende Ordning af Bebyggelsesforholdene ved og mellem de Gader m. v., om hvis Anlæg eller Udvidelse der er Spørgsmaal.«

Endelig opnaedes ved Lov af 16. Maj 1934 en videregaaende Hjemmel til Ekspropriation til Ordning af Bebyggelsesforholdene med Henblik bl. a. paa Sikring af særlige Erhvervsomraader og Løsning af Opgaver af saneringsmæssig Natur.

Der er allerede i »København. De indlemmede Distrikter. Byplanmæssig Udvikling 1901-1941« redegjort for, hvorledes de reviderede Ekspropriationsbestemmelser i Forbindelse med de for Tilrettelæggelse af en bymæssig Bebyggelse saa betydningsfulde Krav om ved enhver Nybebyggelse (jfr. Bygningsloven af 1889, § 6) at tilvejebringe ordnede Gade- og Kloakforhold, fik saa væsentlig Betydning for Gennemførelsen af Byplanen for de indlemmede Distrikter.

Naar man vil bedømme dansk Bygningslovgivning fra den første egentlige Bygningslov (1856 eller 1854), vil det af ovenstaaende Redegørelse fremgaa, at Loven af 1889 ingenlunde har været skelsættende i byplanmæssig Henseende, saaledes at Betingelserne for at bruge Bygningsloven til en byplanmæssig Forbedring af Byggeriets Standard har været saa at sige uændrede i det omtrent 85 Aar lange Tidsrum indtil den i 1938 og 1939 skete Revision af Byplan- og Bygningslovgivningen.

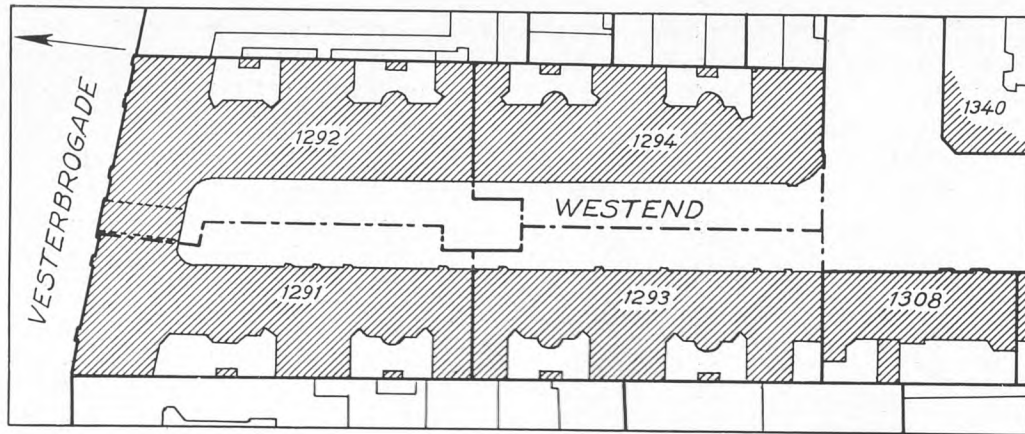
For den første Del af denne lange Tid maa den byplanmæssige Bedømmelse væsentlig tage sit Udspring i de hygiejniske Synspunkter. Det var disse, der var bærende i de beskedne Fremskridt, Perioden udviste i Forhold til den forudgaaende Periode, og i Kritikken af Lovenes Mangelfuldhed, og denne Kritik fra Hygiejnikernes Side var ingenlunde blid, naar Axel Ulrik i Tilskueren 1887 om det verserende Bygningslovsforslag udtalte: »I hygiejnisk Henseende er Forslaget forældet, før det er vedtaget«. Den i 1889 gennemførte Udvidelse af Gadebredden var motiveret, ikke ud fra færdselsmæssige eller almindelige byplanmæssige Grunde, men ud fra Hensynet til Sundheden. Bortset fra den herved opnaede, betydningsfulde Forbedring udviser Linien fra 1856 til 1889 ingenlunde nogen fast fremadskridende Udvikling.

Et af Bygningslovgivningens betydelige hygiejniske Fremskridt, nemlig Fastlæggelse af Etagehøjden til mindst 4 Alen, finder vi allerede i Bygningsloven af 1856, ligeledes den under Hensyn til de raadende Forhold betydningsfulde Begrænsning af Bygningshøjden. Denne sidste øgedes i 1875 og 1889 paa en Maade, der væsentligt tjente til at forøge Overbebyggelsen og forringe Lysforholdene til Gaardsiderne.

Det i 1856 indførte kategoriske Forbud mod Kælderbeboelse blev udvisket ved Loven af 1871, og Bestræbelserne for at faa det genindført i 1889-Loven kronedes ikke med Held.

Den almindelige Ekspropriationsbeføjelse i Bygningsloven af 1856 opret holdtes i 1871, men svækkedes i Loven af 1889.

De i 1875 indførte betydningsfulde, men ganske utilstrækkelige Lysafstandsbestemmelser blev ikke revideret i 1889, ej heller de alt for ringe almindelige Krav til Størrelsen af det ubebyggede Areal, $\frac{1}{4}$ og $\frac{1}{3}$ (sidstnævnte hidrørende fra Demarkationsloven af 1867). Disse i sig selv ufyldstgørende Bestemmelser blev paa en vis Maade forringet i Forhold til 1856-

BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

Udartede Bygningstyper.

»Westend«, opført 1903-05. 1 : 1 000.
For Vinkelgaden i. h. er Bredden med Magistratens Godkendelse nedsat fra 30 Alen til 25 Alen (15,69 m). Ved behøvede Udstykning er Gaden i. v. skrumpet yderligere ind til en Lysafstands-Passage. Her er den væsentligste Del af det ubebyggede Areal placeret. Gaarden er blevet en Lysskakt.

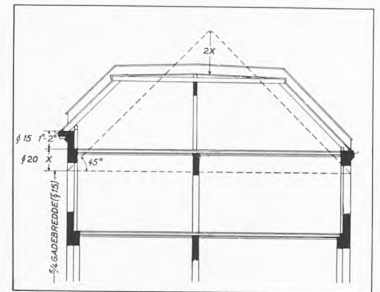
Loven, hvor det var »det eller de til et Vaaningshus hørende ubebyggede Gaardsrum«, der ikke maatte formindskes under $\frac{1}{4}$ af hele Grundens Areal. I 1889-Loven blev nemlig denne Betegnelse forandret derhen, at henholdsvis $\frac{1}{4}$ og $\frac{1}{3}$ af det samlede Grundareal skal være ubebygget.

Denne Forskydning i Betegnelsen har sikkert været medvirkende til den Udartning, der vandt Indpas under 1889-Loven, naar selve Gaarden reduceredes til et Minimum, og den væsentlige Del af det ubebyggede Areal placeredes som et Rudiment af en Gade — en »Passage« — langs Bebyggelsen, der derved ydermere berøvedes de lysmæssige Betingelser, der mentes sikret ved Kravet om Bebyggelsens Beliggenhed ved bygningslovmæssig Gade. Bygningstyper som »Westend« blev efterhaanden udpønsede af Byggespekulanter, der havde fundet den gamle Lovs Svagheder og fik Bygningsmyndighederne til at godkende Byggemaader, hvis Forenelighed med Loven Nutidens byggende vanskeligt vil fatte, saaledes ogsaa den Fortolkning af de i sig selv utilstrækkelige Afstandsbestemmelser, at man ved at vende og dreje Vinduerne eller endog Vinduesrammerne kunde maale Afstanden til Nabskel efter en skraa Linie. Der kunde herved fremkomme de mest urimelige Bygningstyper, alle tilsigtende at forringe Bygningslovens i Forvejen utilstrækkelige Krav til Bebyggelsens Standard.

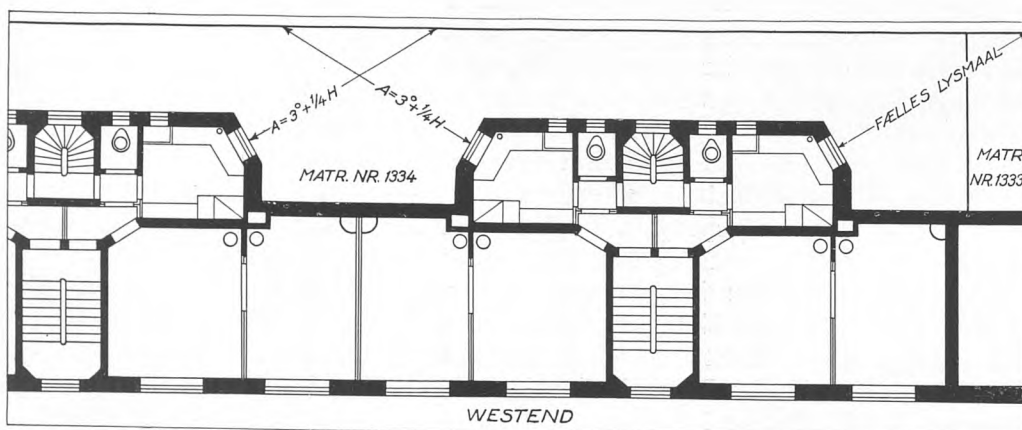
Efter Bygningskommissionens Praksis kunde der helt ses bort fra Bestemmelserne om Lysafstande for en Vinduesfacade, naar de paagældende Lokaler fik Lys fra anden Side, saaledes at en saadan Facademur kunde opføres i kun 2,51 m Afstand fra Skel eller Brandmur.

De nye 30 Alens Gader fik et lysere og mere aabent Præg, idet Bygningshøjden kun forøgedes med 2 Alen til 27 Alen, saaledes at Forholdet mellem Bygningshøjde og Gadebredde i Praksis blev $\frac{27}{30}$ mod tidligere $\frac{5}{4}$, der

Udartede Bygningstyper.

Facadeforhøjelse i Forbindelse med »Trykket Tagrygning«.
Diagram.

Udartede Bygningstyper.

»Westend« opført 1903-05. 1 : 200.
Bygningsloven 1889, § 22: Vindue fra Værelse, Værksled eller Køkken:
Tværmaal mellem saadanne Vinduer og Nabogrunde: 3 Alen med Tillæg af $\frac{1}{4}$ af Bygningens Højde.
»Tværmaalet« ses — med Bygningsmyndighedernes Godkendelse — maalt skraat paa Nabskelle. (Jfr. Sivertsen, Haandbog, S. 138).

BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

Bygningsloven af 1889, § 15.

Bygningshøjden forøges — ogsaa for Baghusbebyggelse.

Brandmurbebyggelsen flourer fortsat under 1889-Loven. (Jfr. S. 272 ff.).

Brandmurbebyggelse
i Murgade 3.

dog stadig blev det for de smallere Gader raadende Forhold. Forbedringen kom kun Gadesiderne til gode. Til Gaardsiderne betød den forøgede Bygningshøjde en *Forringelse af Forholdene*, idet den efter de gældende Bestemmelser kunde overføres til den Sidehus- og Baghusbebyggelse, som efter 1889-Loven skulde blive endnu mere fremtrædende. Sidehusene kunde nu opføres med 37,5 Alens (23,55 m) Højde mod Nabogrund.

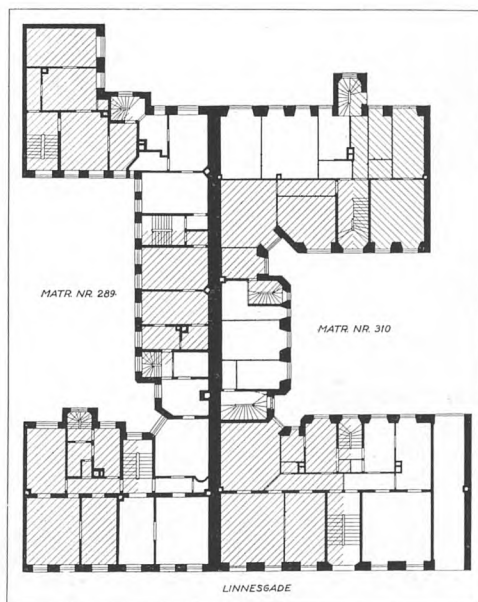
Det maa herved erindres, at den fra den bredere Gade hentede større Bygningshøjde efter de ældre Bygningslove var gældende for Grunden i hele dens Udstrækning.

Brandmurbebyggelsen er et Kapitel for sig i det sidste Aarhundredes Byggehistorie; ikke blot som Udtryk for en i Lovene forankret, suveræn LigeGYldighed for Nabogrundenes Bebyggelsesforhold, men ogsaa i Forhold til egen Grund satte denne Byggemaade sit Præg. Bebyggelsen langs Baghusenes og Sidehusenes Brandmure kunde kun faa Vinduer til een Side — en Byggeform, der kunde være taalelig ved herskabelige Lejligheder med en Sidekorridor langs Brandmuren; men i andre Tilfælde træffer man de mindre og ensidigt belyste Baghuslejligheder, som stadig udgør en uheldig Bestanddel af de ældre Lejligheder. For den igennem Tiderne fortsatte Overbebyggelse af Baggrundene skulde Brandmurbebyggelsen ogsaa virke stærkt fremmende, idet et eensidigt Hus — f. Eks. en Stald eller et Værksted — lettere lod sig klemme ind paa en smal, fri Grund.

Brandsikringen var paa Baggrund af de forudgaaende Brandkatastrofer bærende for hele Bygningslovgivningen. Brandmure var den tekniske Forudsætning for en fortsat Sammenpakning af Bebyggelsen inden for Fæstningens alt for snævre Rammer. For Forstadsbebyggelsen var Brandmurene en Sovepude, der traadte hindrende i Vejen for den langt mere effektive byplanmæssige Brandsikring, der ligger i Bebyggelsens Spredning og Bygningernes rette indbyrdes Placering.

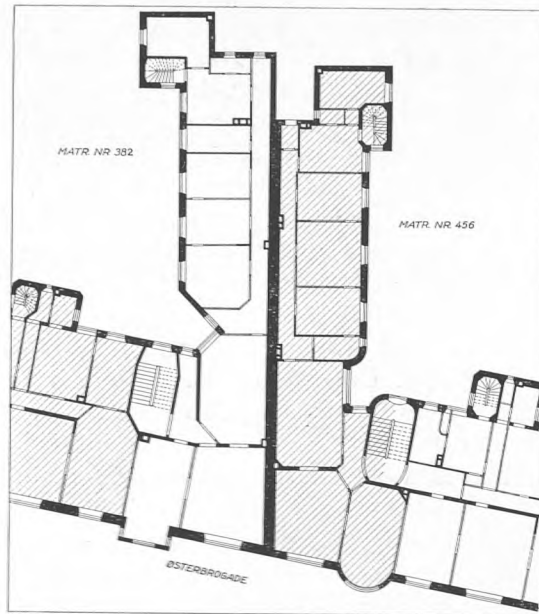
Den kritikløse Opretholdelse af 1856-Lovens Brandmurbestemmelser i 1889-Loven viste, at Sagkundskabens Opfattelse af forsvarlig Byggeskik endnu ikke havde frigjort sig fra Fæstningsbyens Forbillede, men fortsatte med et kaotisk, af Brandmurene beskyttet og indkredset Byggevirvar.

Det skulde ikke blive Bygningslovgivningen, men en gradvis ændret Byggeskik, der gjorde det af med den typiske Brandmurbebyggelse.

Brandmurbebyggelse
efter 1871-75-Loven. 1 : 500.

BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

*Brandmurebyggelse
efter 1889-Loven. 1 : 500.*

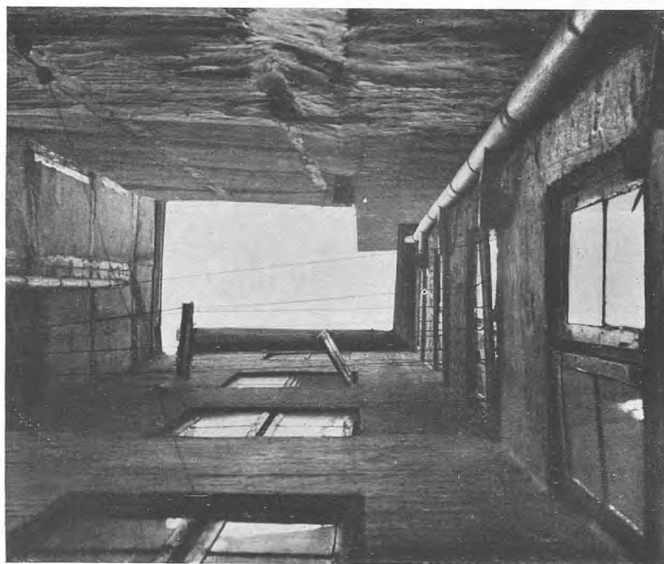
Kritikken af de gængse Byggeformer har i Tiden siden den første Bygningslovs Fremkomst rejst sig til forskellige Tider med vekslende Styrke og vekslende Held, og Byggemaaden udviklede sig — trods Lovgivningens Utilstrækkelighed — i Tiden op mod 1939 gradvis fra de i smaa Enheder opdelte, lukkede Karreer med Side-, Mellem- og Baghuse samt Udhuse og med Gaarde saa snævre som Skorstene, gennem et Mellemstadium med nogen Tendens til at bygge samlede, men dog stadig af Trappehuse, Plankeværker og Retirader bepakkede Gaarde til Nutidens store, aabne, lyse Gaarde med Haveanlæg, Legepladser m. m.

Det første Ønske om en Forbedring af Karréformen er fremsat af den fremragende Hygiejniker Dr. E. Hornemann i 1858 i en Artikel, hvori han bl. a. ønsker en strengere Bygningslov for Yderdistrikterne. Efter tidligere at have fastslaaet, at det gælder om ved Sollysets Hjælp at begunstige en Udtørring af Jordbunden og Husenes lavere Dele og at »fremme det organiske Stofs langsomme Forbrænding«, skriver han her:

»Der burde navnlig sørges for, at Husene ikke bleve saa høie, og at Gaardspladserne bleve forholdsvis langt større, end det nu er tilladt.

Karréformer.

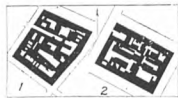
Hyg. Medd., 1 R., 2 Bd., S. 35-36.

*Skorstensagtig Gaard,
Klerkegade 3.*

»Hvorledes skal dette Øjemed kunne opnaaes (at skaffe Lys og frisk Luft til Bygningerne), naar der finder et totalt Misforhold Sted imellem Husets Høide og Gaardspladsens Bredde, saa at Gaarden bliver en stor Skorsten, indesluttet af fire kolossale Mure«.
(Colding og Thomsens Pjece 1853 »Om de sandsynlige Aarsager til Choleraens Udvikling...«, S. 65).

BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

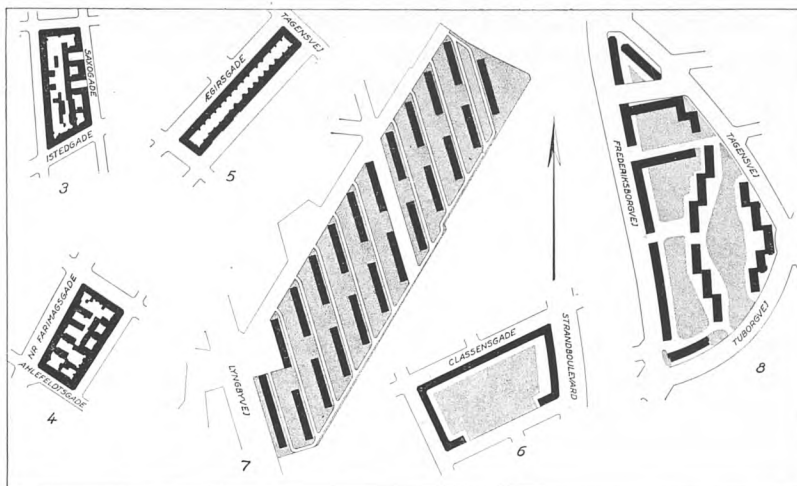
Karréformer.

1 : 10 000.

Nr. 1-2 er fra henholdsvis Gothersgade og Borgergadekvarteret. Efter Berggreens Karréplaner.

Nr. 3-8 fra henholdsvis Vesterbro, Fæstningsterrænet, Nørrebro, Østerbro, Emdrup og Ullerslev.

Bebyggelsen i 1-2 er fra for 1800, 3 fra ca. 1850, 4 fra ca. 1870, 5 fra ca. 1900, 6 fra 1925 og 7-8 fra 1935-42.

for at Sol og Luft i rigeligt Maal kunde bestryge dem og de dem begrænsende Mure (se Chevreuls Afhandling); og derfor vilde det og fra Sundhedspleiens Standpunkt være i høi Grad ønskeligt, om Grundenes Benyttelse og Qvarterernes Bebyggelse blev reguleret saaledes, at hver Gaardsplads fik mindst een helst to frie Sider, hvorved Luftens frie Adgang og Bevægelse kunde sikres.«

»Baghuse burde saaledes ikke tillades, og Sidehusene burde være noget lavere end Forhusene. Herved undgik man den nuværende fordærlige Skik, at hvert Bykvarter danner en af høie Bygninger tæt indesluttet firesidet Figur, hvis indvendige Rum atter er afdeelt ved høie Mure, ved Side- og Bagbygninger, i en Mængde smaa, overalt indesluttede, altsaa mørke, fugtige med stillestaaende, usund og ildelugtende Luft opfyldte Gaardsrum, af den mindst mulige Dimension.«

Der er næppe Tvivl om, at Dr. Hornemanns Artikel er blevet læst straks og er blevet læst omhyggeligt. Og det er sikkert denne Artikel, der spores i Sløjfningskommissionens Betænkning af 30. Oktober 1858 om Ekspropriation af nogle Ejendomme paa Fæstningsterrænet. I Betænkningen omtales nemlig de uheldige Gaardsrum, og at det bør gøres til en Pligt at lade Gaardene danne ligesom en Baggade — en lang, aaben Gaard.

I 1873 vaagner Interessen for de aabne Gaarde igen. Fhv. Fysikus Ulrik, en Foregangsmand paa Byggeforeningsomraadet, rejste Spørgsmaalet, om Fæstningsterrænet skulde bebygges lige saa kompakt som Gammelholm,

»hvis Bagbygninger alt nu, saa nye de ere, afgive Beboelsesleiligheder, der i sanitær og social Henseende næsten maa anses for de usleste i Hovedstaden.«

Ulrik klager navnlig over Bestemmelserne om det ubebyggede Areal, som har medvirket til at gøre Bebyggelsen paa Blaagaardsterrænet saa uheldig. Han peger paa, at det er urimeligt at sanere Peder Madsens Gang, naar man kan opføre saa daarlige Bygninger. Han mener, at naar København har faaet Arealerne saa billigt, saa maa Byen ogsaa kunne sikres ved en passende Udstykning, maaske ogsaa ved Anlæg af aabne, beplantede Pladser i Karreernes Midte, ja hvor Rummet tillader det ved Henlæggelse af en eller anden offentlig Bygning, en Skole eller lignende, saa den fordærlige Udfyldning med Mellem- og Baghuse forhindres. Han efterlyser en Bestemmelse, som tillader Ekspropriation af sanitære Hensyn; et Ønske, som senere gentages af Dr. Hornemann.

Det er sandsynligvis denne Artikel og de nedennævnte Artikler af Dr. Hornemann og Oberst Petersen, der har bragt Liv i Spørgsmaalet. I alle Tilfælde tager Borgerrepræsentationen Sagen op under Drøftelsen af Salgsvilkaar for Arealer af Fæstningsterrænet.

Fædrelandet, 14. August 1873.

B.R.F. 1874-75, S. 799.

Overretsprokuratur C. L. Herforth advarede mod at stille Betingelser om sammenhængende Gaardsrum som foreslaet af Arkitekt Meldahl. Herforth nærede økonomiske Betæneligheder. Det kunde skade Salget, og han var i Tvivl om, hvorvidt samlede Gaardsrum gjorde nogen stor Nytte, ja under en Epidemi — navnlig en saadan, som forplantes gennem Luften — vilde saadanne Gaardsrum endog være skadelige.

Redaktør C. St. A. Bille nærede ikke denne Smittefrygt, for saa maatte Gaderne jo være frygtelige Smittekanaler, og saa skulde Gammelholms kompakte Bebyggelse være særlig tilfredsstillende i hygiejnisk Henseende.

Samme Aar bragte Dr. E. Hornemann en Artikel om »Bygningsloven for Kjøbenhavn af 21. November 1871«. »Det hjælper ikke, at Gaden er bred, naar Gaarden er lille og indesluttet,« siger han og paapeger med stor Styrke det urimelige i, at

»30 Alen høje For-, Side- og Bagbygninger vende ud til en saa kneben Plads som $\frac{1}{4}$ af Grunden — paa alle Sider afspærret fra Lys og Luft; og den Omstændighed, at Side- og Bagbygningernes Højde ikke er afpasset efter Gaardens Størrelse ligesom Forhuset efter Gadens Bredde, er tilsyneladende meningsløs.«

Han kræver en virkelig fri Plads, saa Side- og Baghusenes Højde bliver afpasset efter Gaardens Størrelse.

Denne Artikel skulde ikke blive et Raab i Ørkenen som saa mange andre af de hygiejniske Krav, hvis Opfyldelse end ikke Koleraepidemien 1853 havde kunnet sætte rigtig Fart i. Som vi har set af de ovenfor citerede Motiver til Loven af 15. Maj 1875, var denne Dr. Hornemanns Artikel medvirkende til Optagelse af de i Loven af 1875 indeholdte Lysafstandsbestemmelser.

Oberst Petersen angreb i en Artikel samme Aar i samme Tidsskrift Bestemmelserne om Gaardspladsens Størrelse. Ogsaa han paapeger det urimelige i at sanere Peder Madsens Gang, »mens Spekulationen i Byens Kvarterer skaber en stor Mængde lignende Arnesteder for indesluttet Luft og alt, hvad deraf kan avles«. Begge disse Artikler var under Diskussion i Borgerrepræsentationen ved dennes Forhandlinger i 1874 om Revision af Bygningsloven af 1871.

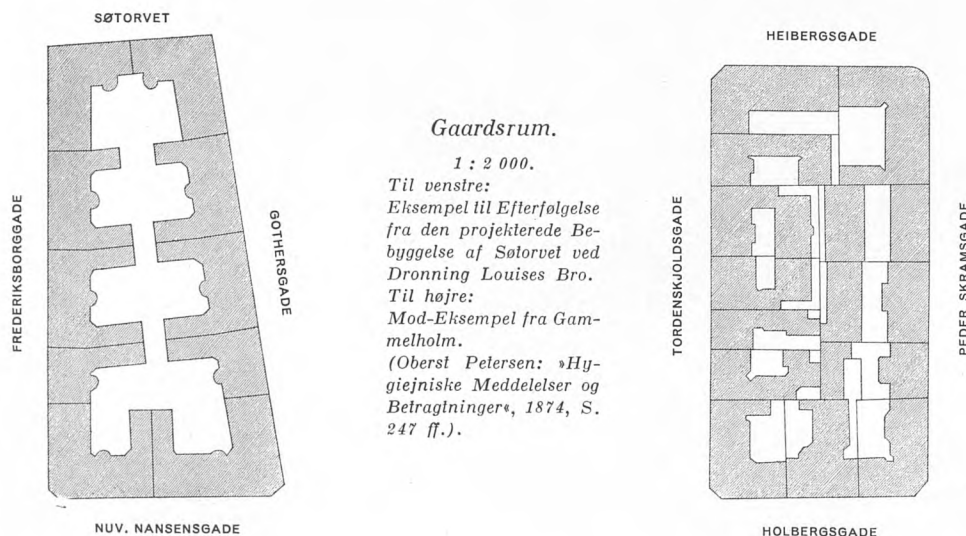
I 1873-74 udarbejdedes Planer for det københavnske Byggeselskab, i hvis Bestyrelse Meldahl sad, vedrørende den samlede Bebyggelse ved Sørtorvet. Ved denne Bebyggelse søgte man at praktisere Tanken om sammenstødende Gaardsrum. Som der staar i Tidsskriftet: »Betydningen deraf for de hygiejniske Forhold vil det være overflødigst nærmere at udvikle«. Man var her ved inde paa en Forbedring af Byggemaaden ad Frivillighedens Vej.

BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

Hyg. Medd. 1874, Bd. VIII,
S. 208-209.

Hyg. Medd. 1874, Bd. VIII,
S. 249.

Illustreret Tidende 1873-74,
S. 407, S. 408.

Gaardsrum.

1 : 2 000.

Til venstre:
Eksempel til Efterfølgelse
fra den projekterede Be-
byggelse af Sørtorvet ved
Dronning Louises Bro.

Til højre:
Mod-Eksempel fra Gam-
melholm.
(Oberst Petersen: »Hy-
giejniske Meddelelser og
Betragtninger«, 1874, S.
247 ff.).

Begge disse Figurer stammer
fra Oberst Petersens Artikel,
som fremlagdes i B. R. 7. Sep-
tember 1874. Samtidig om-
taltes Absalonsgade 37 og
Nørre Søgade 37. (Se S. 276 og
277).

BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

B.R.F. 1874-75, S. 626-27.

*Karrébebyggelsens Forbedring
ad Frivillighedens Vej.*

»Nogle Betragtninger om hygiejniske Forhold i Kjøbenhavn«, Ugeskrift for Læger, 1884.

*Gaardside.
Ny Rosenborg.*

B.R.F. 1895-96, S. 879.

Sst., S. 880.

Sst., S. 882.

Under Debatten 1874 i Borgerrepræsentationen om en Ændring af Bygningsloven af 1871 udtalte Meldahl sig for, at Kommunen som den store Grundejer skulde gaa i Spidsen og vise Vejen til de Forandringer, der kunde ønskes i Bygningsloven. Ved at sælge af Fæstningsterrænet efter disse Principper kunde man opnaa, at en stor Del af Byen om 50 Aar vilde se ud som en sand Mønsterby. Meldahl fremførte ogsaa, at man ved en rigtig Fordeling af Gaderne kunde fremtvinge saa megen Facade, at det blev næsten umuligt at bygge Baghuse.

I et Andragende i 1883 angaaende Aarhusgade skriver Andragerne:

»Det var tidligere projekteret kun at lægge en Gade parallelt med Nøjsomhedsvej og Fortungade og to Tværgader mellem Kalkbrænderivejs Forlængelse og Østerbrogade, men ved at følge denne Udstykningsplan vilde man faa saa dybe Grunde, at de, for at kunne bebygges med Fordel, maatte bebygges med For- og Baghuse, og efter som vi anse saadan Bebyggelsesmaade for uheldig, have vi foretrukket Anlægget af 2 Længdegader og 1 Tværgade.«

I 1884 var Dr. med. D. Cold inde paa den lignende Tanke, at man ved Planlægningen af Gadenettet og Indførelsen i Bygningslovgivningen af egnede Bestemmelser kunde umuliggøre Bygningen af Baghuse. Hvis man satte Gadebredden til 30 Alen, Afstanden mellem parallelt løbende Gader til 60 Alen, fastsatte, at det bebyggede Areal ikke maatte være mere end Halvdelen af Grundens Areal mellem Gadelinie og Bagskel, og satte Murhøjden lig Gadebredden, saa kunde man faa en Række fortløbende Gaardspladser af samme Bredde som Gaden, og der var samtidig skaffet god Adgang for Lys og Luft.

Ogsaa i Rigsdagen hævdede der sig enkelte Røster mod Baghusbebyggelsen; saaledes udtalte Dam i Landstingets Møde den 8. Marts 1889:

»Hvis man alene tog hygiejniske Hensyn, vilde man naturligvis afskaffe Baghuse, Sidehuse og alle den Slags Ting, som i hygiejnisk Henseende paa ingen Maade er tiltalende«. Som bekendt kom Synspunkter som disse ikke til Udtryk i Loven. Taleren gav en vis Forklaring herpaa, naar han fortsatte: »men der støder man netop paa den Vanskelighed, at det økonomiske spiller en saa overordentlig stor Rolle, idet dette vilde medføre en Fordyrelse af Ejendommene og dermed af Lejeafgiften«.

Af Arkivsager fremgaar det, at der lejlighedsvis i Halvfemserne er udtalt Kritik af Karreer, der var for smaa — med gnidrede Gaardspladser, og ved Behandlingen af Stockholmsgade-Kvarterets Gadeplan bestræbte man sig i 1887 for at undgaa Sidehuse. I 1893-94 opførtes »Ny Rosenborg« som en stor Karré med stor aaben Gaard.

At Datidens Kritik ogsaa kunde vende sig mod de aabne Gaarde, viser en Udtalelse af Arkitekt V. Ingemann, der i Anledning af Stadsingeniør Ambts Projekt til en Gadeplan for Østre Glacis udtalte, at man ikke kunde anse en saadan Karré for heldig, »da ingen sætter Pris paa, at Forhusets Gaardside er uden Afbrydelse ligesom en Gade«.

Denne noget forbavsende Invending skulde ikke blive staaende uimodsagt. Borgmester Borup anførte, at det var i Overensstemmelse med den Tendens, der havde givet sig til Kende i den sidste Tid, naar Fideicommisset ikke vilde have Baghuse opført.

Professor C. G. Lange udtalte sig i Modsætning til Arkitekt Ingemann og ansaa det for en stor Velgerning mod den mindrebemidlede Befolkning, at Byggeforsøgene er ordnet saaledes, at alle kommer til at bo i Forhuse.

I 1898 søgte Aktieselskabet til Realisation af et Areal ved Sønder Boulevard om Approbation paa en Gadeplan for Arealerne mellem de nuværende

Gader: Ingerslevsgade-Sønder Boulevard-Esbern Snares Gade-Sigerstedgade. Af den udstedte Deklaration, læst 7. August 1899, citeres:

»Med Hensyn til de paa Planen med grøn Farve angivne Arealer i Midten af Byggekarrereerne erklære undertegnede Ejere af Matr.-Nr. 95 og 648 derhos, at disse Arealer, der udlægges for at skaffe de omkringliggende Bygninger Luft og Lys, som Følge deraf aldrig maa benyttes paa en mod denne Tanke stridende Maade.«

Overretssagfører Axel Bang var juridisk Konsulent for Bygherrerne og har senere udtalt, at det var en almindelig Opfattelse, at Byggeriet ikke vilde kunne svare sig. Men Bygherrerne mente, at en saadan Bebyggelse vilde have saa store særlige Fordele — selv om Grunden blev udnyttet mindre stærkt — at Rentabiliteten vilde blive tilfredsstillende. Tiden gav Bygherrerne Ret.

Denne Bebyggelse blev fremhævet som mønsterværdig i 1906 af Borgerrepræsentant, Ingeniør Rump, og der har i det hele taget næppe været Tvivl om, at det navnlig var denne Udformning af Gaardarealerne, som vakte en mere almindelig Interesse for Spørgsmaalet om Karréudformningen.

I 1907 siges det i en Udvalgsbetænkning i Borgerrepræsentationen angaaende en Bebyggelsesplan for Havremarken, at enkelte af Karreernes Dybde egentlig er saa stor, at man maa frygte opført Baghuse. Alligevel har man ikke modsat sig den, dels med Henblik paa eventuelle smaa industrielle Virksomheder, Værksteder o. l., som kunde lægges i lave Bagbygninger, og dels for at muliggøre en Bebyggelse af samme heldige Art som den (ovenfor omtalte) ved Sønder Boulevard.

Man var dog ingenlunde ved de i Aarhundredets Begyndelse indførte Karréformer naaet til en i alle Tilfælde tilfredsstillende Løsning. Man var Sidehusenes Brandmure kvit; men de store Karreer var ofte delt i mange selvstændige Matrikelnumre, indbyrdes adskilt ved høje Plankeværker, og Gaardene opfyldtes med Bygningsmyndighedernes Velsignelse med Skure af enhver Art. Tidsperiodens Hustype, præget af de fremspringende Trappehuse, bidrog ikke til Gaardsidernes Forskønnelse.

BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

B.R.F. 1906-07, S. 175.

De lange smalle Karreers Tid begynder ved Aarhundredskiftet. Jfr. »Arkitekten« 1936, S. 108-11, f. Eks. Gl. Kalkbrænderivej 40-48 (1903), Njalsgade 8 (1909), Vardegade 7-13 (1904), Egilsgade 9 (1909), Njalsgade 38-50 m. fl. (1910).

Gaardside.

*Karré mellem Vølundsgade og Ægirs-
gade, opført ca. 1902.*

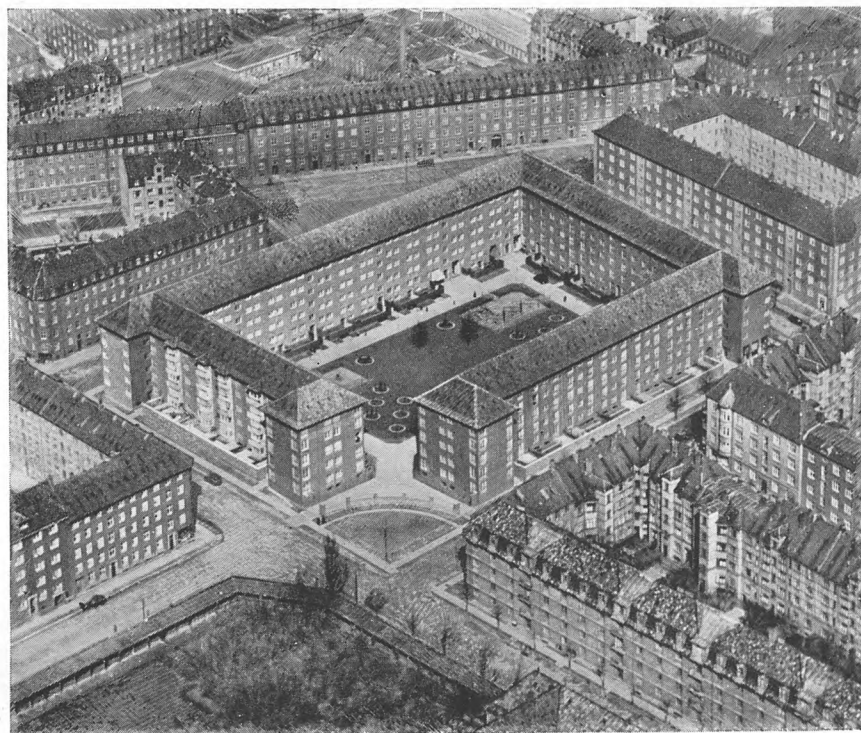
BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

Solgaarden,

opført 1925.

Kareen var oprindelig – ligesom Karre-erne nederst t. h. i Billedet – opdelt ved en Sidegade, som blev opgivet af Hensyn til den forestaaede samlede Bebyggelse.

Hærens Flyvertropper Eneret.

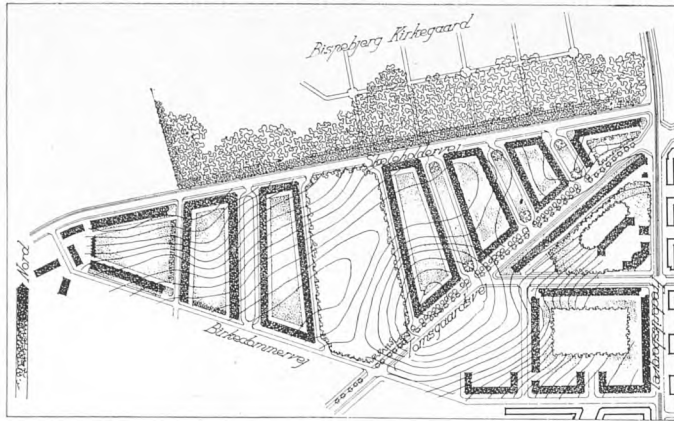
Man var allerede i Tiden omkring forrige Verdenskrig ved enkelte større Byggeføretagender gaaet over til noget mere aabne Karréformer. Det var dog først Byggeperioden efter 1918, der medførte et Gennembrud, som gjorde de aabne Karreer med store, lyse Gaarde til almindelig Byggeskik. Gaardenes Overfyldning med Skure blev samtidig mindre almindelig. Medvirkende hertil var dels det omfattende kommunale Byggeri, dels Efterkrigsperiodens udstrakte offentlige Støtte, der medførte en indgribende Kontrol fra det offentliges Side og fremmede Organisationsformer og Bebyggelsens Tilrettelægning i meget store Enheder, hvilket i høj Grad lettede den byplanmæssige Udformning. Tidens nye Byggeskik gav sig Udtryk i smukke Karrébebyggelser som »Hornbækhus«, »Jagtgaarden«, »Solgaarden«, »Classens Have«, »Kastelshaven« m. fl., som har vundet Anseelse over hele Norden.

Ved »Classens Have« er det aabne Midtparti udlagt som offentlig Park.

Stokbebyggelse

ved Aabakkevej. Opført 1938.

BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

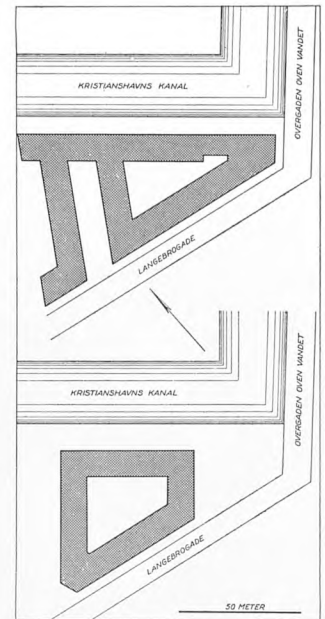
Karreer Syd for Bispebjerg Kirkegaard.

1 : 10 000.

Jfr.: København. De indlemmede Distrikter, S. 82.

Siden medførte de øgede Krav om Lys og Luft Overgang til endnu mere aabne Byggeformer, enten Stokbebyggelser som f. Eks. »Ryparken«, vinkelformede eller U-formede Bygninger som »Bispeparken« m. m.

Der skulde altsaa gaa paa det nærmeste 60 Aar mellem Fremsættelsen for første Gang af den gode Idé med de aabne Gaarde og Gennemførelsen i Praksis. Eksemplet viser meget vel, hvor vanskeligt det kan være for rigtige Tanker at trænge gennem Tradition og Overlevering. Først efterhaanden hævedes det Pres, som Københavns længst nedlagte Fæstning havde lagt paa de ældre Bygningslove og derved muliggjort en af en hensynsløs Byggespekulation iværksat Byggemaade. Indtil da havde Byggeriet i det væsentligste formet sig, som om Livet levedes under de Kaar, der er beskaaret en belejret Stad. Fæstningsringen pressede Bebyggelsen i Vejret og pressede Side- og Baghuse sammen i Gaardene. Denne Bebyggelsesform følte som en Nødvendighed, selv da Forudsætningerne var skiftet helt og aldeles. Gamle Sædvaner kan være vanskelige at ændre. Der skulde efter Fæstningens Fald to Generationer til, før Fæstningens Slagskygge forsvandt, og i Bygningsloven af 1889 levede Fæstningsbyggeriets Retsregler videre for i talrige Tilfælde, der laa uden for det kommunale og statsstøttede Byggeris Rammer, at skabe Byplanmyndighederne overordentlige Vanskeligheder.

Karré ved Langebrogade.

ca. 1 : 3 000.

Foroven: Forslag (overensstemmende med Byggesloven af 1889) for Behandlingen i Byplanafdelingen.

Forneden: Forslag efter Behandlingen.

Med den voksende byplanmæssige Interesse i Begyndelsen af indeværende Aarhundrede maatte det staa klart, at Bygningsloven af 1889 trængte til en Fornyelse; men det Forsøg, man gjorde i saa Henseende, kan ikke betragtes som vellykket. Regeringen havde den 3. Oktober 1911 fremsat et Forslag til en ny Bygningslov, og med nogle Ændringer heri vedtog Kommunalbestyrelsen i Februar 1915 et Forslag til en ny Bygningslov for Staden København. Forslaget indførte vel nogle Forbedringer, navnlig hvad angik Kravene til ubebygget Areal og til større Vinduesafstand; men Forbedringerne var ikke gennemgribende. Den almindelige Forøgelse af Bygningshøjden i den indre By og de gamle Forstæder til $1,35 \times$ Gadebredden maatte med den dertil knyttede Forhøjelse af Baggrundsbebyggelsen forekomme betænkelig. I de indlemmede Distrikter fastsattes dette Forhold til 1.

Da Rækkevidden og Virkningen af de byplanmæssige Bestemmelser, man paa enkelte Omraader forsøgte at indføre i Loven, ikke var helt afklaret, nærede man en formentlig ganske berettiget Betænkelighed ved at søge Lovforslaget fremmet til Lov. Derimod benyttede Bygningskommissionen i den følgende Tid paa forskellige Omraader Bygningslovforslaget som Grundlag for ret vidtgaaende Dispensationer. Disse blev knyttet til det enkelte Byggeforetagende og almindeligvis kun til Forretningsbebyggelse, og da Lovforslagets større Lysafstande m. v. blev krævet overholdt som Betingelse for den større Bygningshøjde, modvirkedes i nogen Grad dennes uheldige Virkninger.

BYGNINGSLOVFORSLAG 1915

BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

Værre var det, at den i Lovforslaget (§ 72) indeholdte Ret til ved Forretningsbebyggelse helt at overdække Gaardarealet i Stueetagens Højde blev bragt i Anvendelse, uden at de byplanmæssige Forudsætninger for en saadan Tilladelse til at begynde med blev taget i Betragtning. Forholdet var jo det, at det hidtil i nogen Grad havde været muligt ved Nybebyggelse at opnaa en Tilbagerykning af Forhusbebyggelsen, idet Bygherren ofte kunde se sin Fordel ved at lade noget af det ubebyggede Areal, han efter den gamle Lov var forpligtet til at bibeholde, udlægge til Gade, naar han vedvarende kunde medregne det ved Opgørelse af Ejendommens ubebyggede Areal. Hans Byggemuligheder blev derved ikke indskrænket, men tværtimod kunde der ved den bredere Gade opnaas større Byggehøjde.

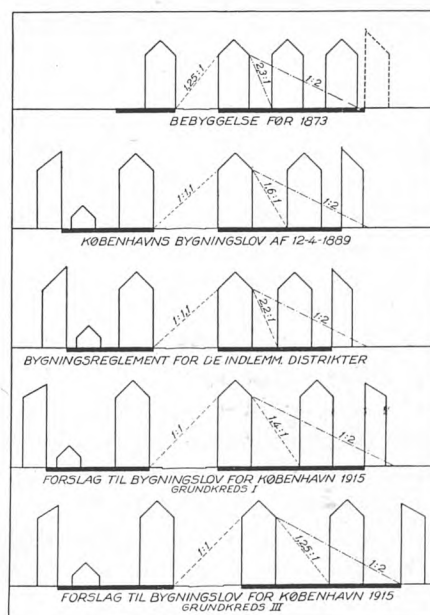
Helt anderledes blev Forholdet, naar Bygningskommissionen paa Forhaand havde givet Dispensation for Overdækning af Gaardarealet, saaledes at dette indgik i Udnyttelsen af Stueetagen — Ejendommens værdifuldeste Etage. Enhver Tanke om frivillig Tilbagerykning maatte herefter i Almindelighed opgives, ligesom eventuelle Ekspropriationer maatte paaregnes fordyret i samme Forhold.

Denne Dispensation maatte derfor medvirke til en yderligere Forankring af de gamle, utilstrækkelige Gadebredder, der i Forvejen ved Bygningslovgivningens Utilstrækkelighed praktisk taget var blevet urørlige for alle den indre Bys smalle Hovedgader ved deres Udmunding i bredere Gader eller Pladser, idet Bygningshøjden for Grunden her kunde hentes fra den brede Gade, uden at der forelaa nogen som helst Bestemmelse, der kunde fremme en Udvidelse af den nævnte smalle Gade.

Det blev dog ved Forhandling med Bygningskommissionen efterhaanden ordnet saaledes, at den meget risikable Dispensation til Overdækning af Gaardareal ikke blev meddelt, hvor byplanmæssige Forhold kunde tale derimod.

Bygningslovforslaget af 1915 var ogsaa saa vidt angaar de byplanmæssige Bestemmelser præget af den Usikkerhed, der karakteriserede den paa dette Tidspunkt raadende Opfattelse af byplanmæssige Forhold, og som kom til Udtryk i Byplanloven af 18. April 1925, der hurtigt i Praksis viste sig uanvendelig, dels paa Grund af uklare Erstatningsregler, dels paa Grund af en uhensigtsmæssig Forretningsgang.

Det var alene ved den nævnte, i de indre Byomraader anvendte, Dispensationspraksis, Bygningslovforslaget af 1915 fik Indflydelse paa Bebyggelsesforholdene. Forslaget blev aldrig ophøjet til Lov.

De øjensynlige Mangler ved den paa dette Tidspunkt bestaaende Bygnings- og Byplanlovgivning var den naturlige Baggrund for den af Afdelingsingeniør, senere Stadsingeniør Olaf Forchhammer i 1930 i Dansk Byplanlaboratoriums Aarsberetning indeholdte Afhandling: »Er Tidspunktet inde for en Forbedring af vor Bygningslovgivning«. Pjecen udsendtes i 1931 af Danske Hygiejnikeres Fællesrepræsentation i Forening med Dansk Byplanlaboratorium. Efter en indgaaende Kritik af de ældre Bygningslove og af Byplanloven af 1925, om hvilken det paavises, at den paa visse afgørende Punkter »betyder et direkte byplanmæssigt Tilbageskridt indenfor det sidste Aarhundredes Udvikling«, fremhæves en Række af de Krav, der maa stilles til en tidssvarende Lovgivning paa dette Omraade. Hertil maa bl. a. kræves en Zoning af Bebyggelsen, baade efter Bebyggelsens Art og Omraade, at der kommer Lys og Luft til Boligbebyggelsen, ogsaa til Gaardsiderne, og at Bebyggelsen af de enkelte Grunde erkendes som Led i en Helhed. Endvidere maa det være en Nødvendighed, at der saavel i Bygningslov som Byplanlov opretholdes et klart Skel mellem *almindelige Raadighedsindskrænkninger*, der begrænser og regulerer Ejendomsretten uden at medføre nogen almindelig Erstatningsforpligtelse for det Offentlige, og *Ekspropriation* til offentlig Benyttelse mod fuld Erstatning.

Man vil af det foregaaende se, hvor vanskeligt Bygningslovgivningen havde ved at frigøre sig fra de for den gamle Bykerne gældende Bestemmelser, hvis byplanmæssige Mangler vel i ikke ringe Grad bundede i Frygt for at gribe forstyrrende ind i de betydelige Grund- og Bygningsværdier, der var koncentreret inden for Stadens Volde.

Det naturlige Princip for Lovgivningens Udvidelse til ydre Kvarterer med lavere Grundpriser maatte være at optage Bestemmelser, der her sikrede en mere fri og aaben Bebyggelse og om muligt til Gengæld indførte visse Lempelser af de efterhaanden ret strenge byggetekniske Krav, der i de mere landlige Distrikter var egnede til at skabe en vis Modstand mod Indførelse af en tidssvarende Bygningslovgivning, et Forhold, som man endnu ser et Sidestykke til ud over Landet, hvor man den Dag i Dag ikke har anden obligatorisk Bygningslovgivning end den saare primitive Brandpolitilov.

En saadan Graduering af Byggebestemmelserne, som man nu betegner som Zoning, trængte kun langsomt og ufuldstændigt igennem. Lehmann maa have været noget inde paa denne Tanke, naar han under Rigsdagsdebatten om 1856-Loven foreslaar: »... 2 eller 3 Belter eller koncentriske Cirkler, hvor, alt som man fjernede sig fra den tætpakkede By, lempeligere Regler gjaldt«. Først i Lov af 6. Juli 1867 indførtes for de udenbys Kvarterer den beskedne, men dog overordentlig paakrævede Graduering, at det tvangsmæssige ubebyggede Areal sattes til $\frac{1}{3}$ mod $\frac{1}{4}$ i den indre By, og i Lovene af 1871 og 1889 indførtes for samme Zone i Modsætning til Byen inden for Voldene videregaaende Bestemmelser om Gaders Udvidelse.

Ved Indlemmelserne 1901-02 gik de indlemmede Distrikter ind som en ydre Zone med de i Bygningsreglementerne indeholdte Byggebestemmelser, der navnlig hvad Bygningshøjde og Udnyttelsesgrad angaar var afvigende fra Bygningsloven, hvilket i Forbindelse med de siden Indlemmelserne udfoldede byplanmæssige Bestræbelser havde bidraget til at give Bebyggelsen i disse oprindelig væsentligt landlige Distrikter et langt mere aabent Præg. Reglementerne var inden Indlemmelsen i Henhold til Lov af 5. December 1894 udbygget paa Grundlag af den fra Københavns Bygningslov noget afvigende Bygningslov for Frederiksberg, saaledes som den var udformet ved Lov af 11. April 1890. Da Reglementerne ved Indlemmelseslovene var overført med den i § 7 indeholdte Bestemmelse, at det paagældende Reglement indtil videre forbliver staaende ved Magt »med de Ændringer, Justitsministeriet efter Indstilling fra Københavns Kommu-

BYPLANMÆSSIGE

BEFØJELSER

REVISIONSKRAV

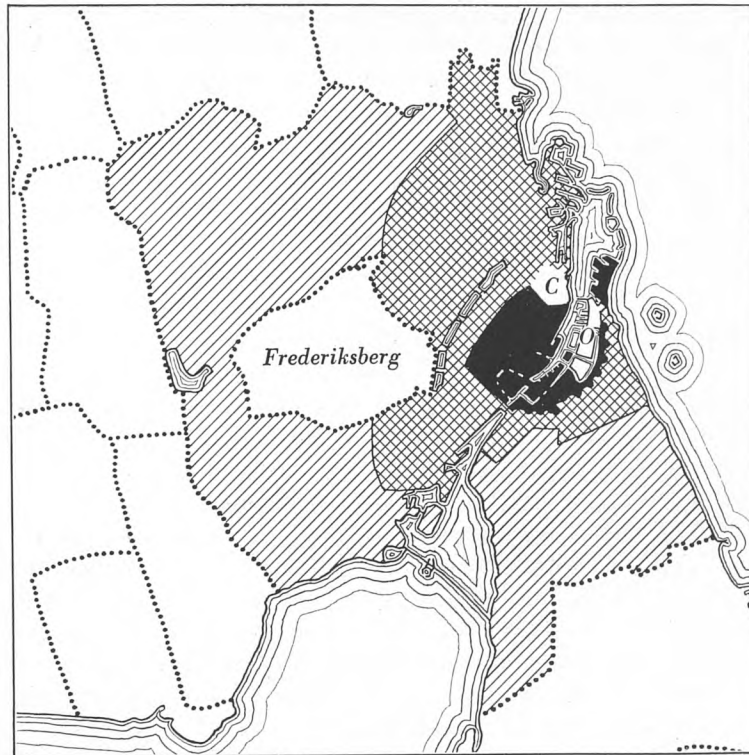
Revisionskravene bygger dels paa en detailleret Kritik af en Række Forhold i den ældre Lovgivning, dels paa en Paavisning af, at den allerede forbedrede Byggeskik gjorde de forældede Lovbestemmelser endnu mere urimelige.

Den paa Foranledning af Indenrigsminister Dahlgaard gennemførte Revision af Byplanloven, der resulterede i Lov Nr. 181 af 29. August 1938 om Byplaner, betød paa afgørende Punkter et Fremskridt i Forhold til 1925-Loven.

Zoningsbestemmelser i den ældre Lovgivning:

Rigsdagstidende 1855,
Landstinget, Sp. 845 f.

BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

Byggezoner.

1 : 150 000.

Sort: Den indre By, inden for den gamle Voldlinie.

Krydsskravering: Byen uden for Voldlinien.

Enkeltkravering: De indlemmede Distrikter, for hvilke Bygningsreglementer var gældende.

Bygningsloven af 1889 gjaldt ikke for Citadellet (C) og Orlogsværftet (O).

nalbestyrelse maatte foretage», stod man ved Udarbejdelse af en ny Bygningslov over for den Mulighed at bibeholde den mindre stive Reglementsform for en af de indlemmede Distrikter bestaaende ydre Zone, og man kunde meget vel ved den i Indlemmelsesloven givne Beføjelse have forbedret Reglementernes byplanmæssige Bestemmelser, efterhaanden som det havde vist sig ønskeligt. Magistraten foretrak imidlertid efter Indstilling fra Bygningskommissionen at sigte mod en for hele Byomraadet fælles Lovgivning og forberede dette ved at samle de forskellige Reglementer i et fælles Bygningsreglement af 29. April 1930. Ud over Ophævelsen af de for en Del af Sundbyerne gældende særlige Bestemmelser indeholdt dette nye Reglement ingen byplanmæssige Forbedringer.

B.R.F. 1929-30, S. 1788-1813.

FORARBEJDER TIL BYGGELOVEN AF 1939

B.R.F. 1929-30, S. 595-608.

Fællesudvalget af 19. September 1929.

Da Bygningskommissionen i en Skrivelse af 31. August 1929 til Magistraten i Forbindelse med en Række administrative Forslag til Forbedring af Bygningsvæsenets Administration havde henstillet, at der gjordes Skridt til Tilvejebringelse af en ensartet Bygningslovgivning i de indlemmede Distrikter, nedsattes i Mødet den 19. September 1929 et Fællesudvalg paa 15 Medlemmer »til Overvejelse af de i Forbindelse med Bygningstilsynet staaende Forhold«.

Ved Forelæggelsen udtalte Borgmester P. J. Pedersen, at man havde henvendt sig til Regeringen om at tage Skridt til Udarbejdelsen af en ny Bygningslov. Det var Tanken, at Udvalget ogsaa skulde følge de eventuelle fremtidige Forhandlinger om denne Sag.

Arbejdsudvalget.

Det lykkedes Magistraten, saaledes som det vil fremgaa af Fællesudvalgets Betænkning af 22. December 1937, at opnaa, at Udarbejdelsen af de foreløbige Udkast til den nye Byggeslov i Modsætning til, hvad Tilfældet havde været ved tidligere Bygningsloves Udarbejdelse, væsentlig blev lagt i Hænderne paa den særlige Sagkundskab, Magistraten selv havde til Raadighed, i Forbindelse dels med Repræsentanter for den Myndighed, af

hvilken Sagens Fremme over for Lovgivningsmagten var afhængig, dels med Institutioner, hvis Medlemmer som daglige Ledere af Byggearbejder var i Besiddelse af stor praktisk Indsigt paa det Omraade, der her var Tale om. Efter at Indenrigsministeriet beredvilligt havde udpeget Repræsentanter til Deltagelse i et saadant Forarbejde, nedsattes der under Borgmester P. J. Pedersens Forsæde et Udvalg, bestaaende dels af: Fuldmægtig i Indenrigsministeriet (senere Bygningsdirektør) Ove Larsen, Ministeriets Konsulent i Byggesager, Vicestadsbygmester (senere Stadsbygmester) Svend Møller og den daværende Leder af Indenrigsministeriets Boligafdeling, Ekspeditionssekretær Svend Nielsen (senere udraadt af Udvalget efter Overgang til andet Embede), dels af følgende kommunale Tjenestemænd: Afdelingsingeniør (senere Stadsingeniør) O. Forchhammer, Afdelingsarkitekt Carl Hansen, Ekspeditionssekretær (senere Kontorchef) Max Meden, Arkitekt (senere Professor) Steen Eiler Rasmussen og Kontorchef Eyvind Sivertsen, der tillige fungerede som Fællesudvalgets Sekretær. Paa et senere Tidspunkt blev dette Udvalg suppleret med Arkitekt Louis Hygom som Repræsentant for Akademisk Arkitektforening og Civilingeniør P. Kerrn-Jespersen som Repræsentant for Dansk Ingeniørforening.

Man blev i Arbejdsudvalget efterhaanden klar over, at man maatte søge Loven gennemført som en gennemgribende Nydannelse og i det væsentlige frigøre sig fra 1889-Loven, saavel fra dens udviklede Systematik som fra dens Enkeltheder. Der var ligeledes Enighed om at udskille de bygnings-tekniske Enkeltheder i en særlig Bygningsvedtægt. Disse Synspunkter, der havde givet sig Udtryk i de af Arbejdsudvalget udarbejdede Udkast, blev i Hovedsagen fulgt i Fællesudvalgets Indstilling af 22. December 1937. Lovforslaget blev vedtaget i Borgerrepræsentationens Møde den 13. Januar 1938.

At Magistraten maatte afløse den gamle Lovs Bygningskommission — der havde »Overtilsynet med hele Bygningsvæsenet« — og indgaa som den egentlige Bygningsmyndighed maatte vel anses for en Selvfølge, efter at denne Ordning var indført i Forslaget af 1915. Allerede ved Behandling af Bygningsloven af 1871 havde der fra Magistratens Side været Forslag i saa Henseende, et Forslag, der havde givet Anledning til livlig Debat i Rigsdagen. Den i Lovforslaget af 1938 omhandlede Bygningskommission var et sagkyndigt Organ med helt andre Opgaver end den gamle Kommission (jfr. S. 300).

Fra den gamle Lovs Systematik vilde man som nævnt først og fremmest fjerne sig ved at udskille alle bygningstekniske Bestemmelser og alle Detailler i et Bygningsreglement, mens kun de til Grund for disse liggende Principper og de afgørende hygiejniske og byplanmæssige Bestemmelser optoges i Loven. (Enkelte Røster havde tidligere udtalt sig i denne Retning, idet Ploug ved Rigsdagsbehandlingen i 1871 havde fundet Lovforslaget alt for detailleret og noget gammeldags i sin Form. Han mente, at en Del af Bestemmelserne kunde henlægges til et Regulativ).

Vanskeligheden ved at faa den nye Lovs Byggebestemmelser afpasset efter de vidt forskellige Forhold og de stærkt varierende Grundpriser (se Fig. S. 297) henholdsvis for de indre og de ydre Kvarterer overvandt man i den nye Byggeslov ved at fæstne og videreføre den Zoning, der som paa vist allerede var til Stede i Byggebestemmelserne. Dette skete ved at opdele Byen i 4 Grundkredse, hvoraf 1. og 2. Grundkreds omfatter den gamle Bygningslovs Omraader med Uddybning af den tilstedeværende Forskel mellem Byggebestemmelserne for Broerne og Kvartererne inden for de gamle Voldlinier. De indlemmede Distrikter indgaar som 3. og 4. Grundkreds, hvor Forskellen imellem disse begrundes, dels i den faktiske Udvikling af Bebyggelsesforholdene med overvejende Villabebyggelse i 4. Grundkreds, dels i den væsentlige Forskel i Grundpriserne i disse Omraader.

BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

B.R.F. 1937-38, S. 1906-95.

NYDANNELSER I KOMMUNALBESTYRELSENS BYGGELOVFORSLAG

Magistraten overtager den gamle Bygningskommissions Beføjelser.

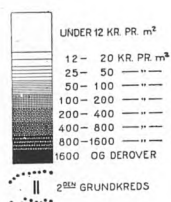
Rigsdagstidende 1871-72, Landstinget, Sp. 18-19.

Særlig Bygningsvedtægt.

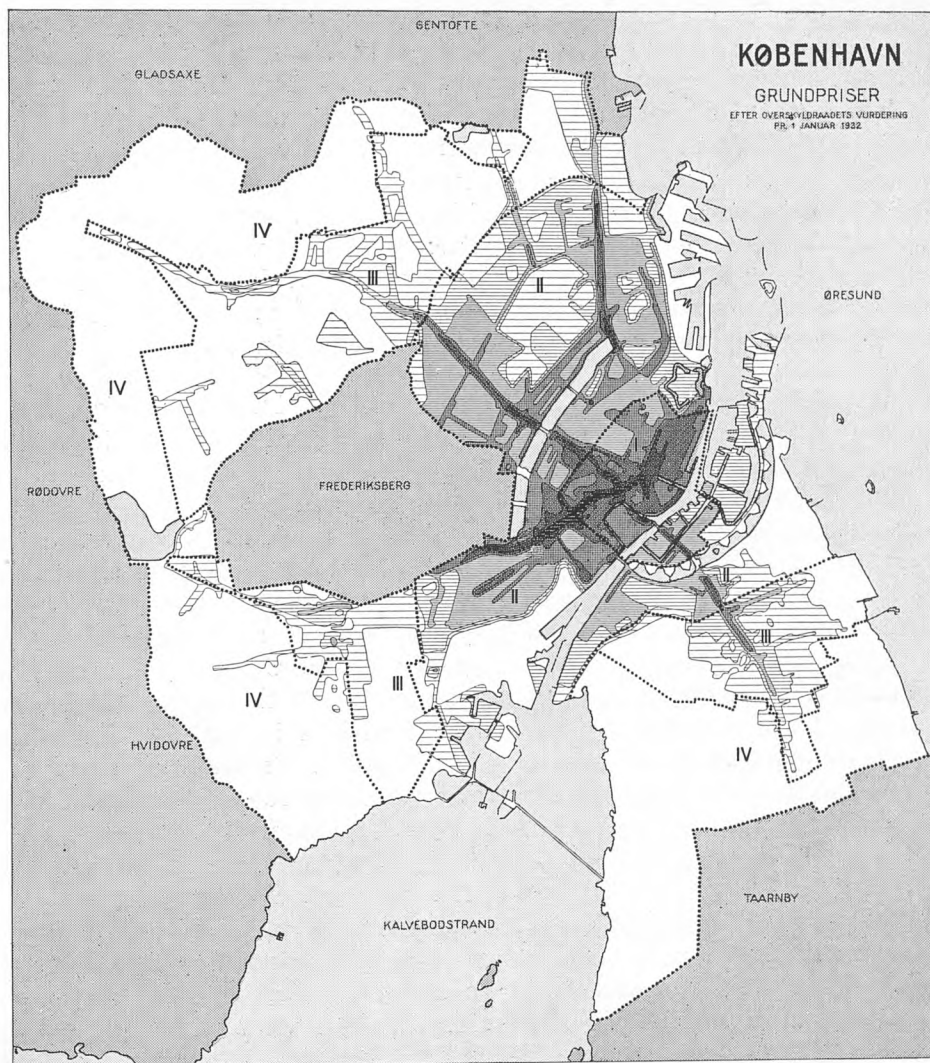
Rigsdagstidende 1871-72, Landstinget, Sp. 56-70.

Zoningsbestemmelser.

BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

Grundkredsinddelingen
i Relation til bestaaende Grundværdier.
1 : 100 000.

Det var ved Grundkredsinddelingen muligt at afpasse en Række Byggebestemmelser — Gadebredde, Bygningshøjde, Udnyttelsesgrad m. v. — under Hensyn til den i de respektive Grundkredse allerede værende Bebyggelse og de Ønsker, man i øvrigt kunde have om den bedst mulige Udformning af Bebyggelsen inden for de respektive Omraader.

Man var ved Fastsættelsen af Byggebestemmelserne for de forskellige Omraader i meget væsentlig Grad bundet af den langt fremskredne Udvikling, og ved Lovforslagets Udarbejdelse blev et betydeligt Materiale gennemgaaet for at konstatere, hvordan de nye Byggeregler vilde virke i Forhold til den bestaaende Bebyggelse, idet man i saa Henseende tilstræbte at støtte sig til den allerede konstaterede, gunstige Udvikling af Byggemaaden, og saaledes at man umuliggjorde en fortsat Udvikling af den daarlige Byggemaade. Dette Hensyn nødvendiggjorde en meget væsentlig Graduering af Byggebestemmelserne. Man undgik derved de tidligere Loves Fejl at lade den gamle Fæstningsbys Byggemaader fortsat præge de ydre Kvarterer; men samtidig undgik man at lade den for de ydre Kvarterer naturligt meget aabne Bebyggelse gribe alt for haardt ind i de bestaaende Grundværdier i de ældre Kvarterer, hvilket havde kunnet rejse berettiget Modstand mod Loven.

Bygeomraader.

En anden Form for Zoning bestaar i moderne Byplanlægning i en Graduering af Byggebestemmelserne i Forhold til de forskellige Bebyggelsesarter (Boligbebyggelse, Forretningsbebyggelse og Industribebyggelse).

Denne Form for Zoneinddeling gennemførtes dels ved, at der i Loven skabtes Hjemmel for at fastlægge særlige Bygeomraader for de nævnte forskellige Bebyggelsesarter (Byggelovens § 12), men ogsaa de enkelte Regler for Bebyggelsens Udformning og Placering paa Grundene blev i Loven, i Modsætning til, hvad Forholdet har været ved de tidligere Love, afpasset efter de forskellige Bebyggelsesarters meget forskellige Behov. Man opnaaede derved at kunne gennemføre meget vidtgaaende Krav med Hensyn til Lys og Luft og fri Plads for Boligbebyggelsen uden at behøve at overføre Bestemmelserne paa Erhvervsbebyggelsen, hvor de vilde have virket ganske urimelige, medens man i denne foruden almindelige rimelige Lysafstande kunde lægge særlig Vægt paa den brandmæssige Sikring m. v.

En afgørende Nydannelse i Loven er den i § 51 fastsatte Hovedregel, hvorefter Bygningerne ved Bebyggelse af en Grund maa anbringes saaledes, »at der ikke alene paa selve Grunden, men ogsaa i Forhold til de tilstødende Grunde opnaas de bedst mulige samlede Bebyggelsesforhold«. Medens dette er en Grundlov for al Bebyggelse efter den nye Byggeslov, tager Bestemmelserne i Stk. 3, hvorefter Magistraten afgør, om en Bebyggelse i Forhold til Naboskel skal anlægges som fritliggende eller sluttet Bebyggelse, i første Linie Sigte paa Boligbebyggelse, hvor et af Lovens Hovedformaal skulde være at modvirke den ødelæggende Opdeling af Gaardene med Plankeværker, Skure og Smaabygninger af forskellig Art. Dette Hovedsynspunktet er yderligere understreget ved den i § 50, Stk. 7, optagne Bestemmelse om, at Magistraten i videst muligt Omfang kan »paabyde Gaardspladser omlagt, Hegn og Plankeværker i Gaarde og Passager fjernet samt Cykelskure, Retirader og lignende Smaabygninger fjernet eller flyttet«.

Ud fra denne Grundregel maa de øvrige Bestemmelser angaaende Bygningens Højde i Forhold til Bygningsafstand ses. Forudsætningen er, at Magistraten først i Henhold til Hovedreglen bestemmer Byggemaaden, d. v. s. sluttet eller aaben Bebyggelse — derunder om der maa bygges i Naboskel — og at Højdebegrænsningen derefter sker ved Højdegrænseplaner, saaledes at Bygningshøjden herefter kun vil være afhængig af Bygningernes indbyrdes Afstand og Afstand fra Skel.

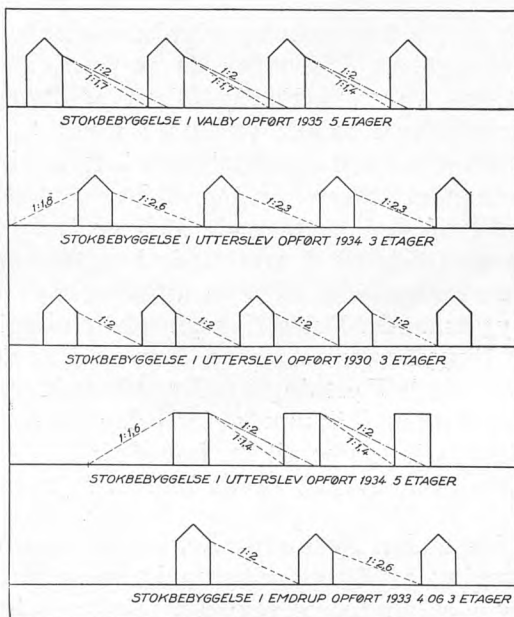
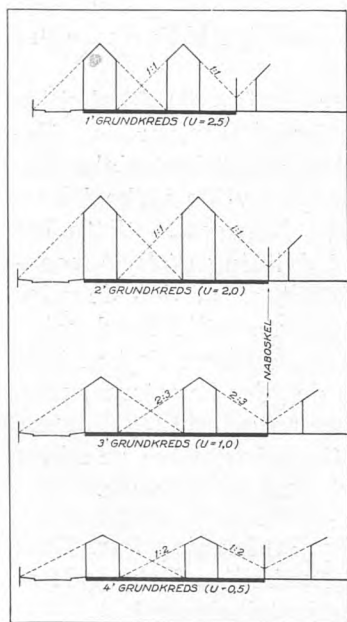
Et afgørende Brud med den gamle, sammenpakkede Gaardbebyggelse er ogsaa kommet til Udtryk i den i § 53 indeholdte Bestemmelse, hvorefter

BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

Henvisningerne svarer til den gældende Lov.

Bebyggelsens Placering.

De allerede gennemførte, forbedrede Karréformer — jfr. særlig S. 289 ff. — var en god Hjælp ved Udformning af adskillige af Byggeslovsforslagets Bestemmelser.

Til venstre:
Teoretiske Byggemuligheder
i Henhold til Byggeslovsforlaget.

Til højre:
Lysforhold
ved allerede opførte Bebyggelser.

BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

det ved paralleltliggende Bygninger skal iagttages, at disse faar en saadan Højde og indbyrdes Afstand, at Lysforholdene ikke bliver ringere end forlangt mod Gaden.

Til en vis Grad er Bygningshøjden saaledes ligesom i tidligere Love sat i Relation til Gadebredden. Forholdet Højde : Gadebredde er nedsat til Værdien 1 i 1. og 2. Grundkreds, $\frac{2}{3}$ i 3. og $\frac{1}{2}$ i 4. Grundkreds; men den til Gadebredden svarende Bygningshøjde kan kun føres ind paa Grunden, naar en tilsvarende Bygningsafstand kan opnaas. Ved større Bygningsafstande kan paa den anden Side tilsvarende større Bygningshøjder naas, saaledes at, som nævnt, de tidligere Bestemmelser om begrænset Etageantal eller begrænset Bygningshøjde er bortfaldet, hvor ikke særlige Forhold gør sig gældende.

Naar Bygninger i Forretningskvarterer i 1. Grundkreds kan føres op til $\frac{4}{3}$ Gange Afstanden til modstaaende Gadelinie, er det i Overensstemmelse med de allerede i Henhold til Bygningslovforslaget af 1915 givne Dispensationer, og den forøgede Bygningshøjde maa her ses i Relation til den ganske særlige Bebyggelse i de centrale Forretningskvarterer, hvor de nederste Etager almindeligvis benyttes til særlige Formaal, ved hvilke Dagslyset ikke spiller den afgørende Rolle.

Udnyttelsesgraden.

Den Fare, der kunde være ved at frigive Bygningshøjden, er i Loven ophævet ved, at der for hver Grundkreds og Bebyggelsesart er fastsat en bestemt Udnyttelsesgrad, udtrykt ved Forholdet imellem Bebyggelsens Bruttoetageareal og Grundens Areal med Tillæg af en Del af det tilgrænsende Gadeareal: Tillægsareal (Byggelovens § 49), en Beregningsmaade, der fra forskellig Side havde været fremsat Ønske om, dels under Hensyn til den derved opnaaede større Byggefrihed, dels fordi denne Maade til Udregning af en Grunds Byggemuligheder allerede i længere Tid havde været anvendt ved Grundsalg.

En Grunds Udnyttelse vil saaledes teoretisk set være uafhængig af Bygningshøjden. Man undgaar derved det uheldige Forhold, at en Forøgelse af Bygningshøjden skruer Udnyttelsen og dermed Grundprisen tilsvarende i Vejret.

Byggelovens § 50, Stk. 1:
«Ved Beboelsesbygninger skal der sikres Opholdsareal for Beboerne samt et tilstrækkelig stort og frit Areal alene til Opholdssted og Legeplads for Børn.»

*Opholdsareal
ved Boligbebyggelse i Vanløse.*

Fastsættelsen af Bygningshøjden maa dog under alle Omstændigheder ske under Hensyn til de stedlige Forhold, saaledes at der opnaas en i byplanmæssig Henseende harmonisk Bebyggelse, ogsaa i Relation til allerede tilstedeværende Bebyggelse. (Jfr. Byggelovens § 52, Stk. 6, § 60 og Bygningsvedtægtens § 17).

I det hele gælder det, at de Bestemmelser, der giver en større Byggefrihed, ikke maa løsrides fra de i Loven indeholdte Bestemmelser til Sikring af Bebyggelsens Planmæssighed, derunder Gadenettets successive Udvidelse til de i Loven fastsatte Bredder.

Ekspropriationsbestemmelserne i den nye Lov afviger ikke væsentligt fra de tidligere gældende Bestemmelser. Helt nye Principper er derimod indført i Afsnittet om *Regulering*, der forudsætter, at der, hvor

»den bestaaende Grundudformning, Bebyggelses- eller Gadeforholdene paa et Omraade er af en saadan Beskaffenhed, at Lovens Forskrifter vedrørende disse Forhold ved fremtidige Bebyggelser inden for Omraadet kun vil kunne overholdes paa tilfredsstillende Maade ved en samlet Planlægning for dette, i en af Kommunalbestyrelsen vedtagen Reguleringsplan kan fastsættes Bestemmelser om Ordningen i Hovedtræk af de fremtidige Bebyggelses- og Gadeforhold paa Omraadet i Henhold til Lovens Forskrifter.«

En Reguleringsplan kan vel ligesom tidligere gennemføres ved Ekspropriation; men Ønsket om, at der i visse Tilfælde skulde kunne gennemføres en »Udredning« af Bebyggelsesforholdene mellem Grundejerne indbyrdes for saadanne uheldigt formede og sammenfildrede Ejendomme, førte til Oprettelsen af en *Reguleringskommission*, der har faaet tillagt en Række vidtgaaende Beføjelser til at gennemføre et for flere Grundejere fælles Foretagende og paaligne Udgifterne dertil paa de lodtagende Grundejere, eventuelt bestemme Omfanget af det offentlige Deltagelse i Udgifterne ved Reguleringen.

Reguleringskommissionen har endvidere faaet tillagt Beføjelser med Hensyn til Gennemførelse af Gadeanlæg med tilhørende Forsynings- og Afvandsledninger, der berører flere Grundejere, i Lighed med den Fremgangsmaade, der allerede længe har været gældende ved Vandafledningssager, hvor en særlig Kommission træffer Bestemmelse om Anlæggets Gennemførelse og paaligner Udgifterne paa de i Anlægget lodtagende Grundejere. Det skal dog nævnes, at Grundejerne paa forskellig Maade har en noget stærkere Stilling over for Reguleringskommissionen.

Bygningskommissionen er efter den nye Lov (§ 63) sammensat som et særligt, sagkyndigt Organ, der forinden Byggetilladelse kan meddeles, skal behandle Sager vedrørende Industri- eller Forretningsbebyggelse, Kirker, Teatre og andre Bygninger eller større Lokaler, hvori mange Mennesker samles (§ 62). Bygningskommissionen har iøvrigt i Loven faaet tillagt særlige Beføjelser i en Række Tilfælde, hvor det har været ønskeligt at gøre en Afgørelse afhængig af et alsidigt, sagkyndigt Skøn.

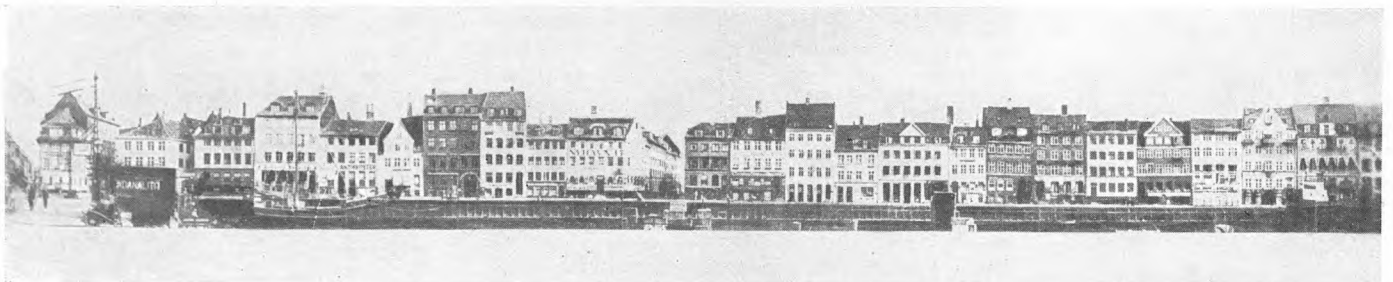
Regulering.

Sagkyndig Bygningskommission.

Jfr. S. 296.

Nyhavn.

Reguleringsplanen for Nyhavn (B.R.F. 1943-44, S. 336-40) forudsætter den karakteristiske Facade bevaret i videst muligt Omfang.

BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

Opholdsarealer ved Industri- byggelse.

Bygningskommissionen kan i Medfør af Bygningsvedtægtens § 9, Stk. 4, kræve indrettet særlig Opholdsplads i det fri for de i Virksomheden beskæftigede.

Til venstre:

De danske Bomuldsvæverier, Vejlegade, Østerbro.

Til højre:

Jacob Holm & Sønner, Reberbanegade, Sundbyøster.

Forholdet til ældre Bebyg- gelse.

Medens de ældre Bygningslove kun paa et ganske enkelt Punkt gav Ret til Indgreb i bestaaende Bebyggelse, indeholder den nye Lov en Række Bestemmelser, der udtrykkeligt angives at være gældende for ældre Bebyggelse, saaledes Bestemmelserne om *de ubebyggede Arealers Udformning og Benyttelse* (§ 50, Stk. 7). Ifølge disse kan Magistraten med Bygningskommissionens Godkendelse i bestaaende Ejendomme paabyde Gaardspladser omlagt, Hegn og Plankeværker i Gaarde og Passager fjernet, samt Cykelskure, Retirader og lignende Smaabygninger fjernet eller flyttet — dog inden for en 5-Aars-Periode kun til en Bekostning af indtil 10 pCt. af Ejendommens Brutto-Aarsleje.

Med den samme Indskrænkning i Bekostningen kan Magistraten i Henhold til § 48 kræve bestaaende Afløb og Afløbsinstallationer bragt i Overensstemmelse med Bestemmelserne i Magistratens Afløbsregulativ.

Bestemmelserne om Hjørneafskæring ved Hjørnegrunde kan ligeledes uden Ekspropriation bringes i Anvendelse ved tidligere udstykkede Grunde, for saa vidt bestaaende Bebyggelse ikke er til Hinder derfor (§ 20, Stk. 3).

Endvidere gælder Bestemmelsen om Vedligeholdelse, uanset hvornaar Bebyggelsen maatte være opført.

Tidsbegrænsning.

En særlig Betydning blev ved Udarbejdelsen af Byggelovforslaget tillagt Spørgsmaalet om en Tidsbegrænsning, ikke alene af den Bebyggelse, der nyopføres, men ogsaa af den allerede bestaaende Bebyggelse.

I det af Borgerrepræsentationen vedtagne Forslag til Byggelov var indført denne Bestemmelse: »Godkendelse af en Bebyggelse i Medfør af nærværende Lov har ikke Gyldighed for et længere Tidsrum end 75 Aar.« (Forslagets § 55). I Bemærkningerne hedder det herom bl. a.:

»Ud fra den Erkendelse, at en Bygning — og det maa gælde enhver Bygning — i Egenskab af en Brugsgenstand, der er Genstand for Om sætning og Udlejning, ikke bør retlig tilsikres en Levetid, der gaar ud over, hvad der fra et Samfundssynspunkt kan siges at være forsvarligt, foreslaas det, at enhver Byggetilladelse fremtidig kun meddeles paa et bestemt Aaremaal, der, navnlig under Hensyntagen til en rimelig Afskrivning af den i Ejendommen anbragte Kapital, er ansat til 75 Aar. De nærmere Regler, der vil blive nødvendige til Udbygning af en saadan Bestemmelse i dens praktiske Gennemførelse, har man ikke kunnet fastlægge ved Loven. Dette gælder navnlig de vigtige Spørgsmaal om skattemæssige Afskrivninger, om Beregning af Tidsfristen ved Bygningsforandringer eller Ombygninger i Løbet af 75-Aars-Perioden og om Godskrivning af den ved eventuel Forlængelse af en Byggetilladelse indvundne Fordel.«

B. R. F. 1937-38, Tillæg, S. 927.

Ældre Bygningers Bevaring.

Det maatte være naturligt for Byggeloven med Hensyn til den ældre Bebyggelse væsentligst at se paa de Forhold, der fremkommer ved dennes Forfald eller derved, at den i Henseende til Udformning og Placering

kan være i afgørende Modstrid med Byggelovens Forordninger. Loven tager ud fra dette Synspunkt særlig Sigte paa den Forbedring af Bebyggelses- og Byplanforhold, der kan opnaas ved Fjernelse af ældre, uhensigtsmæssig Bebyggelse — evt. ved Ekspropriation — og ligger i saa Henseende paa Linie med Saneringsloven. De Bestemmelser, der sigter mod en Opretholdelse af ældre Bebyggelse og iøvrigt til i særlige Tilfælde at opnaa Harmoni mellem nyere og ældre Bebyggelse, knytter sig til Vedligeholdelses- og Ordensbestemmelserne (§§ 60 og 61), og Benyttelsen kan og bør derfor ikke strækkes ud over de i Loven angivne Rammer og vil almindeligvis ikke kunne modvirke Grundejernes naturlige Ønsker om en tidssvarende og hensigtsmæssig Bebyggelse, naar denne iøvrigt lader sig indordne under de byggelovmæssige, byplanmæssige og færdselsmæssige Krav for det paa-gældende Omraade.

Ved Benyttelse af Lovens Harmoniseringsbestemmelser maa forudsættes, at en ældre Bebyggelse, der evt. skal være bestemmende for den nye med Hensyn til Bygningshøjde m. v., er saa fremragende, at den med Rette kan forventes at præge Kvarteret i det kommende Aarhundrede. Ved Bedømmelsen af Udviklingslinien for den indre By — Stadens Cityomraade — maa særlig tages i Betragtning, at dette er det største og mest intensivt udnyttede Forretningskvarter i Byen.

I det af Indenrigsminister Bertel Dahlgaard den 29. November 1938 i Folketinget fremsatte Forslag til Byggelov opretholdtes 75-Aars-Fristen, idet det (i Forslagets § 57) hed, at Godkendelser efter denne Frist

»ikke er til Hinder for, at Bebyggelsen i Henseende til dens Udførelse, Indretning, Benyttelse, Omfang, Beliggenhed og i øvrigt kan forlanges bragt i Overensstemmelse med den til den Tid gældende Lovgivning og de i Henhold til denne truffne Beslutninger.«

I Folketingsudvalgets Betænkning af 25. Februar 1939 finder man imidlertid 75 Aar ændret til 100 Aar. Udvalgets Ordfører siger herom ved 2. Behandling i Folketinget den 3. Marts 1939:

»Der var meget stærke Krav fra Grundejere om at faa denne Grænse sat lidt højere op, men jeg tror, de nu har slaaet sig til Ro ved de 100 Aar og føler sig tilfredse med det. Vi har i Udvalget ment, at det vilde være rimeligt at gaa til disse 100 Aar, men der er tilføjet et Ændringsforslag, Nr. 42, til § 57, som tager hele den øvrige Bebyggelse, altsaa den i Dag bestaaende Bebyggelse, med ind under 100 Aars Bestemmelsen. Den var hidtil udenfor, og man vil erkende Urimeligheden i, at det, der bygges under denne Byggelov, kun skal have 100 Aars Levetid — nu maa man ikke opfatte Levetid som noget absolut, men Byggeattesten bliver dog ikke udstedt paa mere end 100 Aar —, hvorimod alt det, der staar i Dag, som er baade et og to og tre og fire Hundrede Aar, fortsat kunde have Byggeattest uden Begrænsning.«

Vedrørende det sidstnævnte Forhold — Forholdet til den bestaaende Bebyggelse — indeholdt Kommunalbestyrelsens Lovforslag under Reguleringsafsnittet en Bestemmelse om »Kondemnering« af Bebyggelse, naar der var forløbet 75 Aar efter dens Opførelse, og naar den var i saa daarlig Stand eller i saa væsentlig Grad afvigende fra den nye Lovs Bestemmelser, »at Bebyggelsens Bibeholdelse frembyder alvorlig Betænkelighed i sundhedsmæssig eller brandmæssig Henseende.« Reguleringskommissionen var indsat som den afgørende Myndighed, der, som det hedder i Bemærkningerne, vil være særlig egnede hertil,

»saa meget mere som den Regulering af Grunde og Bebyggelse (Udredning), der i mange Tilfælde maa ske i Tilknytning til en Kondemnering, i Loven er henvist til endelig Afgørelse af Reguleringskommissionen, der tillige har Bemyndigelse til at ligne Bidrag paa private

BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

Bestemmelser om Sanering indeholdes i Lov Nr. 212 af 31. Maj 1939 om Boligtilsyn og Sanering af usunde Bydele.

REGERINGENS LOVFORSLAG AF 1938

Rigsdagstidende 1938-39, Tillæg A, Sp. 3255.

Rigsdagstidende 1938-39, Tillæg A, Sp. 3067.
Rigsdagstidende 1938-39, Folketinget, Sp. 4791.

Forslagets § 34.

B.R.F. 1937-38, Tillæg S. 900.

BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

*Kondemneringsbestemmelserne
udgaar af Loven.*

LOV OM BYGNINGSFRED- NING AF 12. MARTS 1918

Rigsdagstidende 1916-17,
Tillæg A, Sp. 3289 ff.

Rigsdagstidende 1917-18,
Tillæg B, Sp. 1031-36.

Af Fredningsfortegnelserne for
1920 og 1944 ses det, at Vur-
deringen af, hvad der er fred-
ningsværdigt, er underkastet
betydelige Forskydninger.

Fredninger i København:
Kl. A Kl. B
1920..... 80 180
1944..... 132 398

Grundejere til Foranstaltninger, der maatte medføre Fordel for den paagældende Grund og Bebyggelse. Dette vil saaledes ofte være Tilfældet, hvor daarlig Bebyggelse nedrives, idet en saadan Nedrivning vil kunne medføre betydelige Fordele for anden Bebyggelse saavel paa den paagældende som paa tilstødende Grunde.«

Ved det af Indenrigsministeren den 29. November 1938 fremsatte Forslag var Bestemmelserne om Kondemnering udeladt under Henvisning til den samtidig under Udarbejdelse værende Saneringslov.

Ministeriets Forslag indeholdt herudover ikke betydelige Afvigelser fra Kommunalbestyrelsens; men Bortfald af Kondemneringsbestemmelserne i Forbindelse med Ændringer, hvorved Reguleringskommissionens Medvirken ved Gaardrydning (Kommunalbestyrelsens Forslag § 48, Stk. 4) bortfaldt, betød en ikke uvæsentlig Svækkelse af Byggelovens Reguleringsafsnit.

Det er herudover ikke indgribende Ændringer i Forhold til Kommunalbestyrelsens Forslag, det af Rigsdagen vedtagne Forslag udviser. Bygge-
loven stadfæstedes af Kongen den 29. Marts 1939.

Bestemmelser om Bevaring af private Bygninger af særlig arkitektonisk og kulturel Værdi findes i en særlig Lov, der sorterer under Undervisningsministeriet.

Det maa understreges, at denne Lov kun omfatter Bygninger, hvis Værdi i kunstnerisk og historisk Henseende maa siges at være »saa fremragende, at deres Nedrivning, Forvanskning eller Vanrøgt vilde medføre en betydelig Mindskning af Nationens Kunstskatte«.

Dette Indtryk bestyrkes af de ministerielle Bemærkninger af 1916 til Loven, hvor det understreges, at »det kun drejer sig om ca. 200 Ejendomme, ligeligt fordelt paa Land og By«. Forhandlingen i 1917-18 drejede sig dog om et væsentligt større Antal Bygninger m. v.; men i Landstingsudvalgets Betænkning ønskedes det — af Hensyn til de Udgifter, Loven kunde tænkes at paaføre Statskassen —, at Kravene til de Bygninger, der fredes, skærpes, og ved den af Landstinget foretagne Revision af de oprindelige Lister udgik for Københavns Vedkommende i første Række Bygningerne fra Tiden omkring Aar 1800, der oprindeligt var medtaget i ret stort Antal.

Det fremgaar af Loven, at det i sidste Instans er Staten, der har Ansvaret for Fredningens Gennemførelse, og Baandet over for Ejeren er kun en betinget Fredning (i § 1 benyttes Udtrykket »ren begrænset Fredning«), idet Ejeren Forpligtelse indskrænker sig til en Anmeldelse af Reparationer, paatænkt Nedrivning m. v. (§ 5, § 6 og § 8).

Loven vil formentlig kunne tjene til at fremme Ejerenes Interesse i at bevare den fredede Bygning og lette hans Bestræbelser for at opretholde den, idet Byrderne ved Fredningen, hvis dennes Opretholdelse maatte kræve særlige Foranstaltninger, paahviler Ministeriet, der i Henhold til § 6 skal godtgøre eventuelle Merudgifter ved evt. forefaldende Arbejder, som skyldes Bygningssynets Paalæg. Hvis et Ønske om Nedrivning desuagtet fastholdes af Ejeren, kan Ministeriet »ved Bevilling paa Finansloven eller, hvis Udgiften vil overstige 20 000 Kr., ved særlig Lov søge den (Ejendommen) erhvervet for det offentlige, evt. ved Ekspropriation«.

Hvis denne Bevillingssag ikke kan gennemføres (saaledes som Tilfældet var med Hensyn til Vartov), bortfalder Fredningen.

Hvorvidt visse Kvarterer kan forventes bevaret i Sammenhæng maa derfor i Almindelighed bero paa, i hvilket Omfang Bebyggelsen er bragt ind under Fredningsloven, men sidst og ikke mindst, om Bebyggelsen efter sin Art og Tilstand kan finde hensigtsmæssig Anvendelse under Hensyn til de skiftende Tidens Krav, saaledes som Tilfældet er i Frederiks-

staden, hvor de gamle Adelspalæer gør fortræffelig Fyldest som Foreningslokaler eller som Forretningspalæer for større Firmaer, der henter sig yderligere Anseelse ved at bo i det fornemme Kvarter. For Bygningernes Bevarelse vil altsaa deres bygningsmæssige Kvalitet i det lange Løb være af afgørende Betydning.

Det i Loven forudsatte Tilsyn med de fredede Bygninger er paalagt »Det særlige Bygningssyn«, der ogsaa foretager de i Loven forudsatte Indstillinger til Ministeriet.

I Sagen angaaende Nedrivning af Vartov nedsatte Ministeriet under 5. Marts 1938 et særligt Udvalg »til at prøve og afgive Forslag med Hensyn til Spørgsmaalet om Statens eventuelle Erhvervelse og Anvendelse af Vartov, herunder den Betaling, der bør foreslaas lagt til Grund for Erhvervelsen«.

Vartov Stiftelse var erhvervet af Københavns Kommune ved en af Borgerrepræsentationen den 8. Maj 1930 tiltraadt Ordning. Da Udgifterne ved en i 1934 paatænkt, omfattende Omlægning var opgjort til 1 927 000 Kr., fandt Magistraten det betænkeligt at gaa ind i en saa kostbar og usikker Ombygning af et gammelt Hus, og Magistraten bestemte derfor den 7. Juli 1934 at lade Vartov nedrive og paa denne Plads opføre en ny Bygning.

Da Vartov var fredet i Klasse A, maatte Spørgsmaalet om Nedrivning forelægges det særlige Bygningssyn. Dette kunde ikke anbefale Nedrivningen og foreslog Staten at erhverve Bygningen i Overensstemmelse med Lovens § 5.

Efter Ministeriets Ønske blev Sagen forelagt Borgerrepræsentationen, der i sit Møde den 1. Juli 1937 vedtog Forslaget om Vartovs Nedrivning.

Undervisningsministeriet meddelte Magistraten, efter at Sagen havde staaet paa i 6½ Aar,

»at det i Overensstemmelse med det særlige Bygningssyn og Udvalgets Flertal maa finde Bygningens Bevaring meget ønskelig af historiske, arkitektoniske og arkitekturhistoriske Grunde. Af finansielle Grunde mener Ministeriet dog ikke at kunne stille Forslag om Statens Overtagelse af Bygningen.«

Ministeriet havde herefter med samme Begrundelse som Kommunen, nemlig de paa Grund af Bygningens daarlige Tilstand forventede store Istandsættelsesomkostninger, for sit Vedkommende og som sidste Instans i Fredningssagen opgivet Bygningens Fredning.

Det ses af Vartov-Sagen, at en Bygnings almindelige Tilstand og Muligheden for med en rimelig Bekostning at indrette den til en tidssvarende og hensigtsmæssig Udnyttelse kan være afgørende for Fredningsbaandets Opretholdelse.

Der har dog stadig fra forskellig Side været udfoldet Bestræbelser for en Bevaring af Vartov uanset Bygningens daarlige Tilstand, og i Borgerrepræsentationens Møde den 13. Marts 1947 vedtoges det at sælge Vartov til Kirkeligt Samfund af 1898, der bl. a. af Hensyn til Grundtvigs Tilknytning til Bygningskomplekset er interesseret i dets Bevaring.

BYPLANMÆSSIGE BEFØJELSER

Vartov-Sagen.

B.R.F. 1930-31, S. 49-55 og 89-90.

B.R.F. 1937-38, S. 745-65,
Tillæg, S. 236 ff.

BILLEDFORTEGNELSE

	Side		Side
Aabenraa 32	49	Byplanen af 1627 og Oktagonplanen	84
Absalonsgade 37	277	Byplanen af 1662	106
Adelgade 43, Hus fra 1780	266	Byplan for Ny-København	87
Admiralgade 21	53	Byplan for Kvarteret mellem Øster- vold—Nyboder ca. 1660	130
Afløbsrør, udragende	33	Børsen ca. 1830	62
Amagertorv	34	Børsen, Provianthavnen, Christians- havn	71
Amagertorv 6	40	Clemensstaden	17
Amagertorv 1755	171	Clemensstaden, Graven om	19
Amaliegade, C. F. Harsdorffs Projekt	134	Christian IV.s Bryghus	61
Amaliegade 14	53	Christian IV ved Rosenborg	59
Amaliegade 15 og 17	121	Christianshavn ca. 1670	149
Amaliegade 37 og 49	134	Christianshavn 1692	150
Amaliegade 9	128	Christianshavn 1700	149
Amalienborg Kvarteret 1670	117	Christianshavn 1939	154
Amalienborg Kvarteret 1676	115	Christianshavn, Joh. Semps 1. Byplan- forslag 1617	68
Amalienborg Kvarteret 1695	116	Christianshavn, Joh. Semps 2. Byplan- forslag 1617	68
Amalienborg Kvarteret 1730	119	Christianshavns Byvaaben	73
Amalienborg Kvarteret 1757	123	Christianshavn, Opfyldning til Anlæg af	71
Amalienborg Plads	126	Christianshavn, Provianthavnen, Bør- sen	71
Arealer, frigjorte	227	Christianshavn, Strandgade 28—32	69
Baghuse, Vesterbro	269	Damhussøen 1755	247
Befæstningsanlæg	92	Damhussøen	246
Befæstningslinie, den middelalderlige	199	Damhussøen—Grøndalen	242
Befæstningsplanen af 1627	84	Dannebrogsgade	275
Befæstet Flaadehavn »Hukket«	211	Demarkationslinier	212
Berckentins Palæ (Odd-Fellow Palæet)	125	Didrik Badskjærs Gang— St. Regne- gade	51
Bremerholm	165	Dronningens Enghave	228
Brudlinien i Dybgrunden	10	Dronningens Tværgade 32	47
Brummér, Carl, Forslag til Skraagade 1932	138	Dr. Tværgade—Borgergade—Gothers- gade, Etageantal i Karré	139
Bispeengen	225	Emdrup Sø 1789	258
Branden 1728	174	Etageantal i den efter Branden gen- opbyggede By, 1801	185
Branden 1795	182, 183, 184	Etageantal i Karreen Borgergade—Dr. Tværgade—Gothersgade	139
Branden 1807	191	Erhverv og Boliger i Karreen Borger- gade—Dr. Tværgade—Gothersgade	139
Brandene 1728, 1795, 1807, Regule- ringer	194	Fischer, Egil, Skraagadeplan	141
Brandenes Omfang	193	Fiolstræde 18	51
Brandmure 1943, I Nørrebrogade 50, II Skyttegade	272	Flaadehavn, befæstet	211
Brandmurbebyggelse, Rosenvængets Sideallé 3	272	Fortove, Bebyggelse af	34
Brandmurbebyggelse, Murgade 3	285	»Fortov« Larsbjørnsstræde 9	263
Brandmurbebyggelse, efter Loven 1871—75	285	»Fortov« ved Baghus til Grunde mod Gammel Mønt	263
Brandmurbebyggelse efter 1889-Loven	286	Frigjorte Arealer	227
Bolig og Erhverv i Karreen Borger- gade—Dr. Tværgade—Gothersgade	139	Frederiksberggade 1689, 1757, 1944	178
Borgen	20	Frederiksholm 1660	145
Borgergade 26	267	Frederiksholm 1668	146
Borgergade 36	267	Frederiksholm 1670	145
Borgergade 43	51	Frederiksholm 1757	147
Borgergade 70—76 B, 1940	47	Frederiksholms Kanal	148
Borgergade 70—76 B, oprindelig	47	Frederiks Koloni	188
Borgergade 76, 1942	42	Frederiksstadens Tværakse	129
Borgergadekvarteret, vedtagen Gade- plan	142	Fremskudte Fæstningsværker	215, 216
Borgergade, Karreer ved	137, 139	Fremskudte Værker 1717	214
Borgerlig Bygningstyper	43—56	Fæstningsanlæg, Christian IV.s første	203
Borgerhus fra Middelalderen	39	Fæstningen 1624	205
Boring i Kongedybet	5	Fæstningen 1627	72
Boreprofiler: I Urtehaven, II Søborg Mose	4	Fæstningen 1658	206
Bundkurver i Øresund	6	Fæstningen 1840	213
Byggemuligheder, teoretiske	293, 298	Fæstningsarealer 1850	228
Byggezoner	295		
Byomraadet 1523	222		
Bygningsloven af 1856, Gyldighedsom- raade	268		

	Side		Side
Fæstningens Udvidelse mod Syd	207	Kloaktunnelen i Øresund, Profil ved	
Fæstningsplan ca. 1627	90	Skakt A	8
Fæstningsplan 1640	90	Klostre i den gamle By	29
Fæstningsprojekt ca. 1680	210	Klosterstræde 23	55
Gaard, skorstensagtig, Klerkegade 3 .	286	Kongens Nytorv	109
Gaardrum, I projekt. Bebyggelse af Sø-		Kongens Nytorv 1673	109
torvet, II fra Gammelholm	288	Kongens Nytorv 1695	110
Gaardside i Karré mell. Vølundsgade		Kongens Nytorv 1718	110
og Ægirsgade	290	Kongens Nytorv 1848	113
Gaardside, Ny Rosenborg	289	Kongens Nytorv 1860	113
Gader, 30 Alens, I Ndr. Frihavnsgade,		Kongens Nytorv 1915	113
II Egilsgade	282	Kongens Nytorv 1922	114
Gammelholm, Indgang til	168	Korridorhus efter Loven 1871	278
Gammelholm 1757	167	Korridorhus efter Loven 1875	278
Gl. Strand 46	49	Korridorhus, Ryesgade 58	274
Glückstadt 1826	69	Kultorvet 1750	176
Gothergade—Dr. Tværgade—Borger-		Kvarteret mell. Østervold og Kastellet	
gade, Etageantal i Karré	139	1757	131
Graabrødretorv 3	51	Kvarteret mell. Østervoldgade og Ka-	
Grundkort fra ca. 1624	78	stellet 1939	132
Grundkredsinddelingen i Relation til		København ca. 1580, Prospekt	261
Grundværdier	297	København 1587, Prospekt	244
Grundudgravning ved Rosenvængets		København ca. 1500, Model	23
Hovedvej, Profil	7	København ca. 1535	24
Grundkøb, Christian IV.s	223	København 1649, Pufendorffs Kort . .	95
Grøndalen—Damhussøen	242	København 1649, Spionkort	94
Grøndalen, fast Bund, Længdeprofil .	242	København ca. 1650	25
Grøndalen, Tværprofil	242	København ca. 1750	26
Genopbyggede By, Etageantal 1801 .	185	København ca. 1850	27
Halmtorv, det gamle, før Voldanlæg-		Københavnskort, det ældste, ca. 1590	77
gets Udretning	31	Københavnskort fra ca. 1660	99
Halmtorv, det gamle, efter Voldanlæg-		Københavnskort, Urupperioden	79
gets Udretning	31	Købmagergade 1880	177
Hausergaarden, Kvarteret ved	192	Ladegaardsterrænet	225
Hauserplads, Stadsbygm. Mallings		Landemærket 17	53
Forslag 1819	192	Langebrogade 1690	209
Havn	15	Lejekaserner, Borgergade 36 1820,	
Havn paa Absalons Tid	219	Borgergade 26 1760	267
Havneløbet	75	Lergrave ved Byens ældste Teglværk	11
Haver, indre By 1757	270	Lersøen 1750	253
Haver, indre By 1943	271	Lersøen 1807	253
Helligaandshuset	39	Lersøen, Stemmeværk	249
Helligkorsstræde—Vestergade 1689 .	178	Litorinahavet	8
Helsingørvej, den tredie	88	Lysafstandenes Beregning	277
Hjørneafskæring, Lavendelstræde—		Magstræde 3—Nybrogade 16	51
Kattesundet	266	Marmorkirken, Bebyggelsen omkring,	
Holmensgadekvarteret	267	Projekt	127
Holbæk, Pontoppidans danske Atlas .	16	Marmorkirkens Ruin ca. 1870	127
Hvælvingen ca. 1825	38	Marmorkirken, Bebyggelsen omkring,	
Højbro Plads 1757	187	1942	128
Indlemm. i Amagerbrogadekvarteret .	228	Middelalderbyen	220
Indlemmelser i København siden 1900	229	Middelalderlig Befæstningslinie	199
Indlemm. Verner Dams Grund m. m.	225	Mølleaa, Peblingsø og Møllegrove . .	240
Ildebrandshuse, Graabrødretorv . . .	181	Mølleaaen og Mølledamme ca. 1600 .	243
Ildebrandshuse, Hj. Krystalgade—		Møllegrove, Mølleaa og Peblingsø . .	240
Fiolstræde	190	Nedbrændte By 1795	184
Isstrømme, de yngre	3	Nordre Toldbod, Projekt 1847	136
Kalkens Overflade	11	Nyboder, Christian IV.s	88
Kalmar, Reguleringsplan ca. 1640 . .	85	Nyboder, Christian IV.s, Gadenavne .	88
Kalvehaven m. m.	224	Nyboder, Rester af østlige Skraagade	86
Kalvehaven, Buysers Opmaaling . . .	224	Nyboder, Udbygning efter Oktagon-	
Karréformer	287	planen	86
Karréplan, Vesterbro	275	Nyboderhus, det ældste	86
Karré ved Langebrogade	292	Nyboders Anlæg, Gadenettet	88
Karré ved Holmens Kanal 1888 . . .	186	Ny-Christianshavn, Projekt 1720 til	
Karreer Syd for Bispebjerg Kirke-		Marineetablisement	153
gaard	292	Ny-Christianshavn, Projekt 1740 til	
Klassicistiske Huse, Gammeltorv . .	189	Marineetablisement	153

BILLEDFORTEGNELSE

	Side		Side
Ny-Christianshavn, Hoffmanns Plan 1687.....	151	Skarnholmen og Slotsholmen.....	157
Ny-Christianshavn, approb. Plan 1691	152	Skipperboderne 1757.....	65
Nygades Gennembrud, I Forslag, II Forslag, III Gadeplan 1943.....	172	Skipperboderne ca. 1760.....	66
Nyhavn.....	300	Skrivekridtets Højde.....	12
Ny-København, Byplan for.....	87	Slotsholmen 1587.....	157
Ny-København, Befæstningsanlæg ca. 1650.....	102	Slotsholmen 1674.....	159
Ny-København, Projekt 1651.....	101	Slotsholmen 1680.....	160
Ny Rosenborg.....	40	Slotsholmen 1690.....	162
Nybrogade 16—Magstræde 3.....	51	Slotsholmen ca. 1729.....	161
Nybørs 7—9.....	45	Slotsholmen 1757.....	163
Nordre Toldbod 1825.....	135	Slotsholmen 1929.....	164
Nørrebro, Indkørslen til, 1865.....	279	Slotsholmen med Provianthavnen og Christianshavn.....	67
Nørregade, Vejbaner, Snit.....	28	Slotsholmen og Skarnholmen.....	157
Nørregade 13.....	49	Slotsholmsgade ca. 1850.....	164
Nørreports Bolværk.....	204	Slumbebyggelse, Hj. Sankt Annæ Gade, Dronningensgade.....	41
Nørreports Taarne.....	200	Slutterigade.....	32
Nørreport, Terræn ved, 1377.....	31	Solgaarden.....	291
Nørreport, Terræn ved, 1943.....	31	Sofie Amalienborg.....	115
Nørreports Vandkompagni.....	250	Stenbro, den store.....	87
Nørre Søgade 37, Gaardbillede.....	276	Stokbebyggelse ved Aabakkevej.....	291
Nørretorv 1943.....	31	Store Kongensgade.....	108
Odd-Fellow Palæet.....	125	Store Kongensgade 87.....	55
Oktogonen, Befæstningsplan og Byplan 1627.....	84	Store Kongensgade 84—78.....	40
Ombygningsforslag 1911, Prinsensgadekvarteret.....	137	Store Regnegade—Didrik Badskjærs Gang.....	51
Opfyldninger i den gamle By.....	28	Store Søndervoldstræde.....	70
Opfyldninger i Kalvebod Strand.....	236	Strandgade 28.....	45
Opfyldte Arealer.....	231	Strandgade 30.....	45
Opfyldninger i Stranden.....	233	Søerne 1723.....	252
Opfyldninger ved Amagers Østkyst.....	234	Søerne, Flyverfoto.....	239
Opfyldningsarb. i Kalvebod Strand.....	235	Søndre Toldbod 1846.....	136
Opholdsarealer v. Industribebyggelse.....	301	Teoretiske Byggemuligheder, I i Henh. til Byggelovforslaget, II Lysforhold ved allerede opførte Bygninger.....	298
Opholdsareal v. Boligbebygg. i Vanløse.....	299	Teoretiske Byggemuligheder.....	293
Osebergskibet.....	17	Terræn, Københavnsegnens oprindelige.....	8
Overgaden oven Vandet 20.....	53	Tessins Slotsprojekt 1694.....	118
Overløb fra Vestermølle.....	240	Tidstavle.....	9
Peder Madsens Gang.....	38	Toldboden, Vejen til, 1670.....	133
Peblingesø, Mølleaa og Møllegrave.....	240	Toldbodvej 1690.....	133
Peblingesøens Opland.....	241	Torvegade 35.....	55
Projekt til Slot ca. 1728.....	118	Transgressionen, formodet Forløb.....	9
Provianthavnen, Børsen, Christianshavn.....	71	Trykket Tagrygning.....	284
Resens Vandkort 1705.....	251	Typetegning 1729 (Kriegers).....	180
Regulering 1795.....	186	Tøjhushavnen, van Wijks Prospekt 1611.....	60
Reguleringer, gennemført efter Brandene.....	194	Tømmergraven 1888.....	232
Reguleringsplan 1728.....	175	Tømmerpladserne 1706.....	117
Restareal efter Gadegennembrud 1873.....	283	Udartede Bygningstyper, »Westend«.....	284
Ridderlige Akademi.....	148	Universitetsbiblioteket i Fiolstræde.....	40
Rosenborg Have, Areal paa Christian IV.s Tid.....	74	Urtegaard, den kongelige.....	64
Ryvangen.....	226	Urups Skanse.....	104
Rüses Kastel.....	104	Valby Bakke, Tværprofil.....	4
Rüses Skraagadeplan 1666.....	108	Vandforsyningsoplande 1851.....	256
Saneringskvarteret 1939.....	140	Vandforsyningsoplande 1945.....	257
Sankt Annæ Bro ca. 1648.....	82	Ved Stranden 14.....	53
Sankt Annæ Gade.....	47	Vesterbro, Karréplan.....	275
Sankt Annæ Rotunda ca. 1660.....	130	Vestergade.....	192
Sankt Annæ Rotunda.....	89	Vestergade—Helligkorsstræde 1689.....	178
Sankt Annæ Skanse.....	93	Volden, Snit gennem den ældste Vold.....	198
Sankt Annæ Skanse, Projekt 1625—27.....	81	Voldgadernes Regulering.....	36
Saxogade—Oehlenschlägersgade, Gaardsiden.....	275	Vandkort 1705, Resen.....	251
Silkeboderne.....	63	Ældste Vold, Snit.....	198
		Østerport, set indefra.....	208
		Østerports Flytninger.....	208
		Østerport, den sidste.....	108

	Side
Absalons Vold.....	21, 220
Adelgade-Borgergade.....	106, 137—142
Amagertorv.....	34, 171
Amaliegade.....	108, 121—122, 132, 134
Amalienborg.....	123, 126, 129, 227
Areal, Byens, m. m. 18, 41—42, 222—223	
Areal, ubebyggeligt.....	281
Baghuse.....	179, 269
Bebyggelse.....	22, 39 ff
Befolkningstæthed.....	42
Bispeengen.....	225
Bispetorvet.....	33
Borgen.....	20, 157, 196
Borgergade.....	86, 88, 99
Brand, se Ildebrand.....	171—194
Brandfare ..	179—80, 189, 262, 264—65
Brandkort.....	185
Brandmure.....	271—273, 285—286
Bredgade.....	25, 85
Bremerholm.....	25, 26, 64, 165
Brudlinie.....	10
Byggeforordning 1683.....	37, 264
— (Ny-Københ.).....	107
Byggehøjde.....	266, 270
Byggeregler.....	109, 120
Byggeregulativ.....	265
Byggezoner.....	294
Byggetvang.....	263
Byggetyper, udartede.....	284
Bygningsfredning.....	42, 302 ff
Bygningslov 1856.....	268
— 1871.....	274
— 1875.....	278
— 1889.....	278
— 1939.....	295 ff
Bygningslovforslag 1915.....	292
Bygningsreglement 1683.....	37
Bygningstyper.....	40, 43 ff
Byplan, Bispetiden.....	21
— , Christianshavn.....	68 ff
— , Oktogonen.....	84
— , Ny-København.....	87 ff
— , 1649.....	94, 99
— , 1651.....	101
Børsen.....	62, 71
Børsgraven.....	159
Christian IV.....	59 ff
Christianshavn... 25, 67 ff, 149—54, 210	
	227, 231
Clemensstaden.....	17
Damhussøen.....	70, 239, 242—249, 258
Demarkationslinie....	26, 103, 212, 274
Dronningens Enghave.....	278
Dybet.....	29, 64, 165, 230
Dybgrunden.....	5
Ekspropriationsbeføjelse..	261—262, 280
	282—283, 294
Emdrup Sø.....	239, 241, 248, 250, 258
Esplanaden.....	134
Facadecensur (Kgs. Nytorv).....	109
Flaadens Leje.....	151—154, 211
Fortov.....	33, 263
Fredericiagade.....	99, 124
Frederiksberg.....	224 ff

	Side
Frederiksberggade....	26, 174, 178, 283
Frederiksgade.....	127
Frederiksholm.....	145—148
Frederikskirken.....	127—128
Frederiksstaden.....	119 ff, 227
Frihavn, Projekt.....	134—135
Fæstningen.....	72, 197 ff, 226—227
Fæstningsplan 1606.....	202
— 1640.....	90
— 1670.....	207

SAGREGISTER

Gadeanlæg:

Aabenraa.....	30
Admiralgade.....	29
Badstuestræde.....	172
Boldhusgade.....	64, 166
Dybensgade.....	29
Frederiksberggade.....	32, 37
Frederiksborggade.....	26, 30, 207
Gammelmønt.....	30, 63
Grønnegade.....	30
Kronprinsensgade.....	32
Kronprinsessegade.....	187
Knabrostræde.....	172
Landemærket.....	30
Løngangsstræde.....	31
Løvstræde.....	30
Møntergade.....	30
Ny Adelgade.....	30, 96
Nygade.....	172
Regnegade.....	30
Rosenborggade.....	30
Slutterigade.....	33
Snaregade.....	29
Tornebuskegade.....	30
Ulkegade.....	29
Gadebredder.....	281
Gadenavne.....	30, 66, 88, 103, 147
Gadenettet.....	29 ff
Gadereguleringer.....	37, 174, 194
Gader, Nedlæggelse.....	185—186
Gammelholm.....	165
Gammelmønt.....	63
Gammeltorv.....	18, 63
Gammelvagt.....	86
Graabrødreklosteret.....	29, 30, 227
Gravene... 17—18, 198—199, 258, 261	
Grundkøb, Chr. IV.s.....	73, 223
Grundkort.....	78
Grundkredse.....	297
»Grønland«.....	131, 132, 215
Grønnegaards Havn.....	67, 72
Gyder.....	38
Hallandsaas (Kgs. Nytorv).....	109
Halmtorvet.....	26, 31
Haver.....	270—271
Handelsplads.....	21
Harsdorff, C. F.....	134
Hauserplads.....	27, 192
Haveforstad.....	103
Havn.....	15, 21, 67
»Havn«.....	15, 219
Havneløbet.....	75
Havnefronten.....	99, 116, 129
Helligaandsklosteret.....	22
Helsingørvej.....	25, 84—88, 102, 105
Hjørneafskæring.....	190, 266

SAGREGISTER

	Side		Side
Holmens Bro	160	Peblingsøen (se under Søerne)	19, 241
Holmens Kanal	109, 167	Peder Madsens Gang	38
Hornværker	83	Prinsensgade	137, 138
»Hukket«	150, 210—211	Provianthavnen	67, 71
Husnumre	66	Pufendorff	36—38
Højbro	160	Raadhusstræde	181
Højbroplads	27, 184—185, 187	Ravnsborg Skanse	205
Ildebranden 1368	171	Reberbane	74, 105, 115, 133
— 1658	171	Regulering	194, 300
— 1685	32, 172	Reguleringskommission 1685	172
— 1728	32, 35, 37, 42, 48	— 1728	174
—	50, 173 ff, 265	— 1795	185
— 1749	181	Reguleringsplan. 175, 183, 185, 186, 192	
— 1794	126, 181	Rettich, Jakob	77, 81
— 1795	32, 35, 38, 42, 66, 182 ff	Rosbækken	221, 226, 249
— 1807	32, 191	Rosenborg	74 ff
Ildebrandshuse	190	Rosengaarden	19, 22, 29
Indbyggerantal	23, 41, 42	Rüse, Henrik	104 ff, 145
Indlemmelser	225—230	Ryvangen	226
Istiden	3	Saneringskvarteret	139, 142
Kalkens Overflade	10, 11	Sankt Annæ Bro	76, 81
Kalvehaven	224, 226	Sankt Annæ Kirkegaard	130—131
Kanalgade 99, 109, 115, 118, 124, 129, 130		Sankt Annæ Plads	116, 122
Karréformer	186, 286 ff	Sankt Annæ Rotunda	25, 85, 87, 89, 130
Kastellet	93, 96, 104	Sankt Annæ Skanse	25, 81-82, 85, 93 ff, 104
Klostre	29	Sankt Clara Kloster	22, 30, 227
Knippelsbro	62, 71, 72, 76, 160	Sankt Gertruds Stræde	19, 24
Kolonnaden	126—127	Schiørt, Hans Jacobsen	90
Kongens Nytorv	96, 109—114	Semp, Johannes	68
Korridorhus	274	Serridslev	219, 221, 222
Kort, ældste Københavnskort 1590	77	Silkeboderne	63
Kortlægning	76 ff	Silkegade	63
Kronprinsessegade	27, 187	Skarnholmen	15, 61, 157, 165, 230
Kultorget	26, 32, 174, 176	Skipperboderne	25, 65—66, 166
Kystlinien	5 ff, 116 ff, 230 ff	Skraagader 84, 86—89, 108, 138, 141, 142	
Købmagergade	19, 37, 199	Slotsholmen	25, 60, 67, 157, 230
Ladegaard	74 ff, 205, 225	Slumbebyggelse	42, 137
Langebrogade	26, 209—110	Slutterigade	33
Langelinie	82	Sofie Amalienborg	115 ff
Lergrave	10, 11, 28	Stadsret	197—199, 261
Lersøen	253	Stenbro, den store	25, 85—87, 96
Lysthave, Sofie Amalies	105	Store Kongensgade	102
Marmorkirken	126—128	Store Sønder voldstræde	70
Middelalderbyen	220	Stormbroen	160
Middelfejl	76	Strandstræderne	25, 85, 105
Mølledamme	28, 240, 243	Søerne 79, 92, 205, 221, 239, 243, 252 ff	
Møllegrove	18, 240—241, 245	Sølv gades Kaserne	132
Nikolaj Plads	27, 32	Terrænhævning	28
Ny Adelgade	96	Toldboden	76, 116, 133—136
Nyboder	25, 27, 86, 96, 130—132	Toldbodgade	116, 118, 129, 133
Nybro	160	Transgressionskurve	9
Nyby	221	Tøjhus havnen	25, 60
Nygade	26, 172	Tømmerpladser	27, 117, 122, 215
Nyhavn	26, 109	Urup, Axel	78 ff, 91 ff, 100, 104
Nyholm	26, 150—151, 170	Vandkunsten	26, 31, 146
Ny-København	30, 99 ff	Vandtillædning	239 ff
Nytorv	18, 25, 27, 63, 184, 187	Vesterport	25, 37, 201, 202, 207
Nørregade	19	Vestervold	25, 31, 35, 145, 147, 203, 207
Nørreport	19, 25, 31, 37, 200—201	Wijks Prospekt	60, 64, 167
	202, 204, 207—208	Vinduesafstande	271, 277, 284
Nørretorv	31, 207	Vingaarden	22, 29, 165, 227
Nørrevold	31, 35	Voldgadernes Regulering	35, 36
Oktogonen	84	Østergaard, se Vingaarden	
Opfyldninger	28, 29, 61, 67, 69, 71, 154	Østerport	37, 107, 208
	158, 230—236	Østervold	25, 82, 89, 90, 109, 166
Opmaaling	76		203—204, 227

	Side
1043 Havn nævnes første Gang.....	15
ca. 1160 Valdemar den Store overdrager Biskop Absalon København m. m. 21, 197,	219
1167 Absalon bygger Borg ved Havn.....	20, 197
1186 Absalon skænker København med Tilliggende til Roskilde Bispestol.....	219
1248 Lybækkerne plyndrer København.....	23
1254 Biskop Jakob Erlandsens Stadsret.....	197 f, 220 f, 261
1294 Biskop Jens Krags Stadsret.....	261—270
1368 Lybækkerne erobrer og ødelægger København.....	23, 158, 171, 197, 261
ca. 1370—1400 Roskildebispens Jordebog.....	23, 199, 200
1443 Christoffer af Bajerns Stadsret.....	262
ca. 1500 Rosengaarden, Vingaarden m. v. udstykkes.....	22, 29
1505 Sankt Clara Kloster bygges i »Hushaven«.....	22
1520 Lerklinede Mure til Gaden forbydes.....	262
1523—24 Landsbyen Serridslev ødelægges, og Markjorderne overdrages København. Søbæltet øges ved Opstemning, og Fæstningen udbedres.....	221 f, 230, 243
1530 ff. Graabrødreklostret nedlægges og udstykkes.....	29
1536 Dybet opfyldes (og Dybensgade opstaar).....	166
1539 Nyby overdrages Staden.....	221
1548 Nyby bliver Ladegaard til Københavns Slot. Solbjerg By nedlægges.....	221
1549 Forbud mod Huse med Fjælegavle. Skarnholmene overdrages Staden.....	61, 158
1556 Chr. III overdrager Staden Grønnegaards Havn.....	72
1561 Damhussøen overdrages fra Kronen til Universitetet.....	243
1567 Kgl. Bevilling til Anlæg af Forstæderne.	
ca. 1570 Springvandsledninger etableres fra Emdrup Sø.....	250
1575 Forbud mod Bebyggelse af Gadearealer (gentages 1581).....	33 f.
1598—1615 Tøjhushavnen og omgivende Bygninger anlægges.....	60 f.
1606—24 Fæstningen moderniseres. Bremerholm deles. Østerport flyttes.....	67, 168 f.
1606 Christian IV.s Opkøb af Arealer uden for Østerport.....	73
Nytorv anlægges.....	63
1609 Magistratsvedtægt om Bebyggelse paa Gadearealer.....	34
1610 Anlæggene ved Rosenborg paabegyndes.....	15 f.
1614 Opførelse af Skipperboderne paabegyndes.....	65 f.
1617 ff. Christianshavn anlægges.....	67—71
1618 Damhussøen bliver Vandreservoir for Byen.....	246
1618—19 Løngangen anlægges.....	61, 67, 158
1618—20 Knippelsbro bygges.....	62—72
Dæmningen over Peblingesø anlægges.....	253
1619 »Søerne«, Lersøen og Kalvehaven overdrages Kongen.....	205, 224, 244
1620 Silkegade anlægges.....	63
1620—25 Den nye Ladegaard bygges og befæstes.....	205
1620—31 Sankt Clara Klosters Grund udstykkes, og Gaden Gammelmønt anlægges.....	63
1621 Staden overtager Ryvangen ved Mageskifte med Kronen.....	224
1623 Ladegaarden ved Rosenborg nedlægges.....	74, 75, 205
Bispeengen lægges under den nye Ladegaard.....	225
1624 Blokhuse til Forsvar af Havneløbet anlægges.....	76
1625—27 Plan for Ny-København (Oktogonplanen).....	84
1627 Arbejderne ved Sankt Annæ Skanse paabegyndes.....	23 ff.
Ny Toldbod opføres.....	76, 78, 133
1629 Den nye Østervold afstikkes.....	81
Den store Stenbro paabegyndes.....	85
1631—39 Nyboder anlægges.....	87
1639 Christianshavn faar Købstadprivilegier.....	72
ca. 1640 Sankt Annæ Rotunda paabegyndes.....	88
1642 Arbejdet paa den nye Østervold paabegyndes.....	90
1647 Ny Østerport fuldføres.....	209
Urup udnævnes til Generalinspektør.....	33
1648 Byen opmaales og kortlægges.....	76—80
1649 Byplan for Ny-København stadfæstes.....	96
1650 Anlægget af Ny-København paabegyndes. Privilegier til Beboerne.....	107
1651 Ny-Hollænderby (Frederiksberg) anlægges paa Ladegaardens Jorder.....	224
1658—59 Svenskerne Belejring, Forstæderne afbrændes.....	103, 171
1661 Den første Demarkationslinie.....	212
Henrik Rüse bliver Generalinspektør.....	104
1662 Ny Byplan for Ny-København.....	106
1663 Ulfeldts Gaard nedrives, Graabrødretorv opstaar.....	30
1664 Toldbodvejen (nuværende Ny Toldbodgade) anlægges.....	117
1666 Rüses Kastel fuldføres.....	107
1667 Vestervold forlænges. Frederiksholm kvarteret anlægges.....	32, 145, 147

	Side
1667 Sofie Amalienborg opføres	115
1669 Løngangsstræde anlægges	146
1668 Vesterport flyttes mod Syd	207
Christianshavns Vold forlænges til Sejlløbet	149, 210
1670 Kongens Nytorv planeres og brolægges	109
1671 Nørreport flyttes	207
1672 Byggeregler for Kongens Nytorv	109
1673 Nyhavn udgraves	109
1674 Christianshavn indlemmes i København	73, 227
Resens Perspektivplan	150, 210
1680 Flaadens Leje flyttes til »Hukket«	211
Christian V.s Rytterstatue opstilles paa Kongens Nytorv	41
Frederiksborggade anlægges	30
1681 Frederiksholms Kanal anlægges	167
1682 Prinsens Bro og Stormbroen bygges	160
1683 Forordning med Byggeregler for København	35, 37, 264 f.
1684 Vandkunsten og Halmtorvet anlægges	147
1685 Ildebrand ved Vimmelskaftet	32, 172
Approbation paa Flytning af Øster Port	208
1685—92 Christianshavns Vold forlænges til Bastionen Kvintus	211
1689 Sofie Amalienborg brænder	116
1690 Amalienborg Have reguleres	116
Nyholm anlægges	151
Toldbodvej anlægges	133
Første Langebro	209
1691 Nygade anlægges	173
Bebyggelsesplan for Ny-Christianshavn stadfæstes	150 f.
1692 Sankt Annæ Plads anlægges	116
1694 Skipperboderne bortsælges fra Kronen	66
Nybrogade reguleres	37
1700 Voldgaderne reguleres	36
1706 Tømmerpladser indrettes mellem Ny Toldbodgade og Havnen	117 f.
1708 Ny Østerport fuldføres	208
1719 Ny Toldbodgade reguleres	133
1724—27 Københavns Slot ombygges	119, 162
1725—27 Søerne reguleres	26, 252
1728 Den første store Brand	26, 32, 35, 37, 42
1729 Gadereguleringer efter Branden, bl. a. Frederiksberggade og Kultorvet 172—181	129
1730 Amalienborg Plads reguleres	129
1740 Bebyggelsesplan for Ny-Christianshavn (Orlogsværft og Marineby)	152 f.
1749 Ildebrand i Raadhusstræde med paafølgende Regulering	181
Anlægget af Frederiksstaden paabegyndes	120
Grundstenen til Frederikskirken nedlægges	127
1754 Paabud om successive Udvidelser af diverse Gader	37
1755 Tømmerpladser anlægges i Dronningens Enghave	122, 215
1755 Demarkationsbestemmelser lempes	212
1756—58 Nyboder udvides	154
1757 Geddes Kort	126
1771 Rytterstatuen paa Amalienborg Plads afsløres	134
1781 Esplanaden anlægges	32
1783 ff. Kronprinsensgade anlægges	133
1785—95 Nyboder udvides og Pladsen »Grønland« forsvinder	133
1794 Christiansborg brænder. Amalienborg Kongeresidens. Kolonnaden bygges	126
1795 Den anden store Brand med paafølgende Reguleringer. Højbroplads frilægges.	126
Gammeltorv og Nytorv forbindes	25, 27, 32, 38, 41 f, 171, 182—91
Magistratens nye Bygningsreglement	189 f, 255 ff.
1797 Sankt Jørgens Sø indgaar i Vandforsyningen	253
1797—1804 Kronprinsessegade anlægges	187
1807 Københavns Bombardement med paafølgende Reguleringer. Frue Plads og	191
Bispetorvet frilægges	27, 32 f, 41,
1810 Vandkommissionen overtager Damhussøen som Arvefæste	247
Ny Demarkationslinie	217
1815 Det nye Raad- og Domhus med Slutterigade fuldføres	33
1838 Hauserplads autoriseres som Hjælpetorv	193
Slagterboder etableres ved Nikolaj Taarn	189
1841 Kongens Nytorv reguleres	112

- B. R. F.: Kbhvns. Borgerrepræsentan-
ters Forhandlinger.
- Br. og Vej. J.: Kbhvns. Kommunes Brølæg-
nings- og Vejvæsens Journal.
- Bruun: Carl Bruun: København I—
III. 1887.
- Clemmensen: C. A. Clemmensen: Tivoli gen-
nem 75 Aar, 1843—1918.
- Colding & Thomsen: A. Colding og Julius
Thomsen: Om de sandsynlige
Aarsager til Choleraens ulige
Styrke i de forskellige Dele af
København og om Midlerne
til i Fremtiden at formindske
Sygdommens Styrke. Køben-
havn 1853.
- D. G. U.: Danmarks geologiske Under-
søgelse.
- Hist. Medd.: Historiske Meddelelser om
København, udg. af Køben-
havns Kommunalbestyrelse.
Kbhvn. 1907—, 1. Række,
Bd. I—VIII, 2. Række, Bd.
I—V, 3. Række, Bd. I—V.
- Hyg. Medd.: Hygiejniske Meddelelser og
Betragtninger 1856—89 udg.
af E. Hornemann.
- Ill. Tid.: Illustreret Tidende 1855—
1924.
- Købke: I. P. Købke: Historiske Opteg-
nelser om Kjøbenhavns Fæst-
ningsværker paa Sjælland
med foranliggende Demarka-
tionslinie. København 1858.
- K. D.: Oluf Nielsen: Kjøbenhavns
Diplomatarium. København
1872—87. 8 Bd.
- København 1840—1940: Axel Holm og
Kjeld Johansen: København
1840—1940. Det københavnske
Bysamfund og Kommu-
nens Økonomi. 1941.
- Lassen: G. F. Lassen: Documenter og
Actstykker til Kjøbenhavns
Befæstnings Historie. Køben-
havn 1855.
- V. L. 1—2: Vilh. Lorenzen: Haandteg-
nede Kort over København
1600—1660 (1) og 1660—1757
(2). Udgivet af Københavns
Kommunalbestyrelse 1930 og
1942.
- Lorenzen: Problemer 1600—1660:
Vilh. Lorenzen: Problemer i
Københavns Historie 1600—
1660 belyst ved samtidige
Kort. København 1930.
- Lorenzen: Problemer 1660—1757:
Vilh. Lorenzen: Problemer i
Københavns Historie 1660—
1757 belyst ved samtidige
Kort. København 1942—43.
- V. Lorenzen: Chr. IV: Vilh. Lorenzen:
Christian IV's Byanlæg og
andre Bybygningsarbejder.
1937.
- O. Nielsen: Dr. O. Nielsen: Kjøbenhavns
Historie og Beskrivelse. 1889.
- Nystrøm: Eiler Nystrøm: Frederiks-
bergs Historie I. 1942.
- Ramsing: H. U. Ramsing: Københavns
Historie og Topografi i Mid-
delalderen. I—III. 1940.
- R. A.: Rigsarkivet.
- Rawert: J. H. Rawert: Udførlig Ber-
retning om den Plan, der blev
lagt og udført i Anledning af
den store Ildebrand i Kjøben-
havn 1795, efter hvilken den
afbrændte Deel af Staden
mere regulær, beqvem og
brandsikker kunde opbygges.
København 1800.
- Rigsdagstid.: Rigsdagstidende
Folket. — Folketinget
Landst.— Landstinget
A — Tillæg A. Forelagte
Lovforslag m. m.
B — Tillæg B. Udval-
genes Betænkning-
er m. m.
- Schæffer: F. C. Schæffer: Kort historisk
Underretning ang. Kongens
Nytorg og de derom siden
Aaret 1834 stedfundne Om-
handling. København 1838.
- Sjæll. Tegn.: Sjællandske Tegnelser. Rigs-
arkivet, Danske Kancelli.